

ચિકિત્સાબ્ધિ.

સંપૂર્ણ આર્ય વૈદક ગ્રંથ.

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા.

વૈદશાસ્ત્રી. મણીશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૩૦૦૦ ત્રણ હજાર.

અમદાવાદ.

“આર્યોદય” પ્રેસ.

૧૮૮૯

કીમત ૨—૮—૦ પાકા પુઠાનાં.

” ૩—૦—૦ ગીલ્ટનાં પુઠાનાં.

સમગ્રા હક ગ્રંથ ક તામિ સ્વાધિન રાખેલા છે.

આ ગ્રંથની છેલ્લેનાં "પાંડવ અને કૌરવ" એ નામના
ગ્રંથની નવેરખપર આપવામાં આવી છે તે ઉપર
વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

અર્પણ પત્રિકા.



વડિલ બંધુ

શાસ્ત્રી કાળીદાસ ગોવિંદજી.

આપણાં માતપિતા સ્વર્ગવાસી થતાં भारी બા-

લ્યાવસ્થામાં મને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં

• આપે તન મન અને ધનથી શ્રમ લીધો

અને તેથી બુદ્ધિ તથા કર્માનુસાર જે

યત્ કિંચિત્ જ્ઞાન મેળવ્યું તેની

હમેશ યાદ રહે એવા હેતુથી

આ પુસ્તક હું આપને ઘણી

નમ્રતા પૂર્વક અર્પણ ક-

રું છું જે આપના શ્ર

મનો બદલો નહીં

સમજતાં સ્વી-

કારશો.

હું છું આપનો આજ્ઞાનુસારી

કનિષ્ઠબંધુ.

ત્રણાવળના.

(જીવિત, ધન, અને પરલોક.)

સિંહાનો કનુરો.

જીવિત ધન પરલોક એ ત્રણની, ઉત્તમ એવણા ઉરમાં રાખો. ૧૬૬.

જીવિત રતનું રક્ષણ કરવા, પ્રયત્નનિ પદ્ધતિ યતનથી ઝાંખો. ૧

ધન વિશુ જીવિત વિશુ ધન, નિધનસમાન સમુદ્રમાં નાંખો. ૨

તનથી ધન ધનથી તન સાધી, ઐહિક આમુષ્મિક ફળ આપો. ૩

નાસ્તિક લોકનિ નાસ્તિકતાને, ત્રોડવા આપ્તનાં વાક્યને ઢાંખો. ૪

નાસ્તિક વાક્યનાં અપ્રમાણ્યથી, અક્ષજમાન ઉડયું વિશુ પાંખો. ૫

આ પરલોકનાં અસ્તિપણામાં, યુક્તિથી યુક્ત પ્રમાણ છે ભાખો. ૬

એવણા ત્રણને ગ્રહણ કરો એમ, આયુર્વેદ કહે છે આખો. ૭

સન્નન સંધને વૈધ મણીની, આ વિનતી રવદ જો જેમ ઢાંખો. ૮

પ્રસ્તાવના.



પૃથ્વીપરની અનેક પ્રજાઓનાં અને શાસ્ત્રો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ધર્મોનાં મૂળતત્ત્વો થોડે યા ઘણે અંશે ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં આવે છે. દરેક પ્રજાને પોતાનો જુદો જુદો વ્યવહાર, આચાર, વિચાર અને રીત રીવાજ હોય છે. એમ દરેક જાણતમાં થોડી ઘણી ભિન્નતા છતાં સર્વ દેશનાં સર્વ મનુષ્યોના દૈહિક ધર્મોનો બધો આધાર કુદરતની સમઘટિયાળી રચના ઉપર હોવાથી સર્વ લોકોનો દૈહિક ધર્મ એક સરખો જ છે. કુદરતે મનુષ્ય માત્રને એક સરખી હાજતો પૂરી પાડેલી છે. આહાર, નિદ્રા, બાય, મૈથુન સર્વને સામાન્ય છે; ક્ષુધા, તૃષ્ણા, મળ અને મૂત્ર છત્યાદિ શરીરની ક્રિયાઓ કુદરતના નિરંતર અને નિયમિત કાનૂનોના કબ્જા પ્રમાણે સર્વકાળ અને સર્વ દેશની પ્રજાઓમાં સામાન્ય પછે ચાલી આવે છે. જનમૃત, સ્વપ્ન ઇત્યાદિ અનેક અવસ્થાઓ અને આધિ, વ્યાધિ ઇત્યાદિ માનસિક અને શારીરિક સુખ દુઃખને સર્વ મનુષ્યો વશ થયેલાં છે. આ ઉપરથી એમનો સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ મનુષ્યોનો દૈહિક ધર્મ એક જ છે અને એનું ધર્મ ઉપર સર્વ પ્રકારના જાણ્ય વ્યવહારોનો આધાર રહેલો છે. તેટલા માટે આ દૈહિક ધર્મના નિયમો અથવા જેને ધીમળ શબ્દોમાં આનુર્વેદ આર્યવેદિક શાસ્ત્ર કહીને જોવાનીએ છીએ તે સર્વોપયોગી સર્વ માન્ય શાસ્ત્ર છે. જ્યારે આ શાસ્ત્ર સર્વ દેશના લોકોને એક સરખી રીતે માનવા પાળવા લાયક છે ત્યારે તેનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે તે આ ટેકાણે સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

ભિન્ન ભિન્ન આશોહવામાં ઉત્પન્ન થયેલાં મનુષ્યોનાં શરીરની રચના અને પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને એ પ્રકૃતિને અનુસારે તેમને માટે આહાર વિહારની સામગ્રી સર્વેશ્વરે પૂરી પાડેલી છે, આ આહાર વિહારના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગને લીધે આરોગ્યતાના નિયમોથી અજ્ઞાન લોકો શારીરિક અને માનસિક વ્યાધિઓના ભોગ થઈ પડે છે. માટે પ્રથમ આહાર વિહારમાં હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ ન થાય તેને માટે વિદ્વાન લોકોએ પૃથ્વીના જુદા જુદા ખંડનાં હવા પાણીને અનુસરી જીવન જાળવવાના જુદા જુદા જરૂરના નિયમો ઘડી કાઢેલા છે. અને એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયે જે ઉપદ્રવ થાય તેના યોગ્ય ઉપાયો માટે તે તે દેશમાં ઉપ-

જતી ઔષધીઓનો આશ્રય લઈ ઇલાજો શોધી કઢાડયા છે. અને એ પ્રમાણે બધાં જોતું મૂળ પણ નહિ હશે ત્યાં એવા તદ્દન નવાજ શોધો કરનારા મહાત્મા પુરૂષોત્તો તેમના પછી ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન થયેલી આજ સૂધીની પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર થતો આવ્યો છે.

પૃથ્વીપરની ઘણી એક પ્રજાના ઈતિહાસોમાં આ પૃથ્વીપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિના પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો વાંચતાં આ પૃથ્વીમાં પ્રથમ ઇશ્વરે એકજ જોડું ઉત્પન્ન કર્યું હતું એમ વિદ્વાનો વિચાર જણાવી ગયા જણાયછે. ગમે તેમ હોય પણ આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ પૃથ્વીપર તેની ઉત્પત્તિના આદિ કાળમાં ઘણીજ થોડી વસ્તી હતી. આ આદિ મનુષ્યોને પણ વ્યવહારમાં જે કાંઈપણ પહેલ પહેલી અડચણ આવી હશે તો તે માત્ર શરીર વ્યવહારનીજ હોવી જોઈએ. મૂળ જોડાંથી માંડીને તેમાંથી વૃદ્ધિ પામેલી આજ સૂધીની અસંખ્ય વસ્તીની પરંપરા તપાસતાં અસંખ્ય મનુષ્યોમાંથી એક પણ શારીરિક અને માનસિક પીડામાં એકવાર પણ ન સપડાયો હોય એવો દાખલો કવચિત્તજ મળી આવશે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મનુષ્યોના મનમાં ખીજ કાંઈપણ ધર્મ કે વ્યવહારનો ઉદય થયા પહેલાં શરીર સંરક્ષણનાં વિચારનાં સ્ફુરણો ઉઠ્યાં હશે. આ વસ્તુ હિત એટલે ગ્રાહ્ય અને આ અહિત એટલે અગ્રાહ્ય. આમ કરવામાં સુખ અને આમ કરવામાં દુઃખ ઇત્યાદિ વિચારોપણ સર્વથી પહેલા ઉઠેલા હોવા જોઈએ. એ પ્રમાણે મનુષ્યોના લાંબા કાળના અનુભવ ઉપર અનુભવે અમુક વખતે સિદ્ધિને પામીને શરીર સંરક્ષણના અમુક નિયમો નોંધી કાઢ્યા, જેને આપણે વૈદક શાસ્ત્રના નામથી બોલાવીએ છીએ.

કાળ જેમ જેમ જુનો થતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યોના અનુભવની ચણતર ચણાઈ કાંઈક વધારે સારી અને સંગીન સ્થિતિ બંધાવાનો સંભવછે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાયછે. પરંતુ એ નિયમ આર્યાવર્તને લાગુ પાડી શકાતો નથી. જે પ્રજા અન્ય પ્રજાઓના આક્રમણથી સદા સર્વદા અકળાયેલી અને ઉદાસીન રહેલી હોય તે પ્રજાની સ્થિતિ સુધરવાને જદલે ઉલટી ચુંથાઈ જાય છે અને જે ફેરફાર થાય છે તે સારા માટે નહિ પણ નરસા માટે. એવીજ હકીકત કમનસીમ હિંદુસ્તાનને માટે બની છે. અને તેથી હિંદના લોકોએ તેના પશ્ચિમ કાળમાં કાંઈ પણ નવો અનુભવ મેળવી નવો સુધારો દાખલ કર્યો જણાતો નથી; અને તેથી આર્ય લોકોના પ્રાચીન સુધારા ને પ્રાચીન કળા, વિદ્યા અને હુશરોને આ-

પણું હાલમાં આધાર ભૂત સાધનો ગણી જેમાં ખતાવેલ ધોરણને અનુ-
સરી ચાલવામાં આપણું હિત રહેલું છે, તેના પર અવિશ્વાસ રાખી કોઇ ક-
પોળ કલ્પિત ધોરણે ચાલવાથી અથડાઇ મરવા જેવું થાય. પ્રાચીન સુધા-
રાના સમય પછીનો બધો કાળ હિંદુસ્તાનની પડતીનો ગણાય છે, અને
તેથી જુદા જુદા સુધારા અને શાસ્ત્રો સંબંધી જે કાંઈ ફેરફાર થયો છે તે
હિંદના હિતને માટે નહિ પણ એક ભતની અનર્થ યુક્ત ઉત્પલ પાથલ થઇ
છે, એટલે આ વૈદકના વિષય સંબંધમાં આયુર્વેદમાં કાંઈ સુધારો કરવાનો
આર્ય લોકોને મોટી રાજકીય ઉત્પલ પાથલોમાં અવકાશ મળ્યો નથી. અ-
ને તેથીજ અમે તેજ પ્રાચીન વૈદ્ય વિદ્યાને વિશ્વાસપાત્ર અને વંદનીય મા-
ની તેનાં આધારે આ ચિકિત્સાના સાગરનું મથન કરેલું છે.

પ્રયોજન વિના કોઇ પણ કામમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી એવું સ્મૃતિ વા-
ક્ય છે, તેટલા માટે અંથના પ્રારંભમાં પ્રયોજનાદિક ચાર અનુબંધ ખતાવ-
વાની જરૂર જણાય છે. પ્રયોજનની પેઠે વિષય જાણવાની પણ પ્રથમ
જરૂર છે. કારણ કે વાંચક વર્ગની પ્રકૃતિના બેદને લીધે તેઓને જુદા જુદા
વિષયો ઉપર જુદી જુદી અભિરૂચી હોય છે માટે પ્રથમ અંથનો વિષય
ખતાવવાથી તે વિષયના અધિકારીઓ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે. ત્રીજો અનુબંધ
સંબંધનો છે. સંબંધ જાણ્યા સિવાય અંથનું તાત્પર્ય સમજાતું નથી. અને
ચોથા અનુબંધમાં અંથનો અધિકારી કોણ છે એ નિર્ણયને માટે અધિકા-
રીનું જ્ઞાન પણ અંથારંભમાં અપેક્ષિત છે. તે પ્રસ્તાવનામાંજ ટુંકામાં આ
ઠેકાણે ખતાવવામાં આવ્યું છે.

આ અંથનું પ્રયોજન રોગની શાંતિ રૂપ છે, અને હેતુ, ત્રિંગ તથા ઔષધ
એ ત્રણ પ્રદાર્થ આ અંથનો વિષય છે. આ ત્રણ પદાર્થ પ્રતિપાદ છે અને
આ અંથ તેમનો પ્રતિપાદક છે. તેથી પ્રતિપાદ પ્રતિપાદક નામનો સંબંધ
છે. આ અંથ રોગની શાંતિનો ઉપાય છે અને રોગની શાંતિ ઉપાયસાધ્ય
હોવાથી ઉપેય છે તેથી પ્રયોજન સાથે ઉપાયોપેય નામનો સંબંધ પણ છે.
અને રોગની શાંતિ માટે ઔષધની ઇચ્છા રાખનારો પુરૂષ આ અંથનો અ-
ધિકારી છે. કોઈ પણ મનુષ્યને વૈદ્યની, વૈદ્ય જાણનાર માણસની કે વૈદ્ય-
કના અંથની સલાહ કોઇની કોઇ ખાખતમાં લીધા વિના ચાલતુંજ નથી,
તેથી સર્વ મનુષ્યો આ અંથના અધિકારી છે એમ પણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.
આ સંબંધમાં આ ઠેકાણે થોડું વિશેષ લખવું અપેક્ષિત છે. સ્વાભાવિકપણે
એવો સવાલ ઉઠે છે કે રોગની શાંતિ રૂપ પ્રયોજન અર્થે જુદા જુદા વિ-

હતોએ યુનાની, અંગ્રેજ તેમજ દેશી ઢગછગ ઉપર અનેક વૈદકના અંથો રચેલા છે, તેા હવે વધારે અંથોની ગરજ રહી નથી. આ વાતનું સમાધાન કરતાં એક મોટા સંવાદ નવ્ય સવાતનો ફડચો કરવાનું કામ માથે આવી પડે છે, કે જેને માટે એક ખાસ જીવંત પુસ્તક લખ્યું હોય તેાજ મન માનતી રીતે સમાધાન થઇ શકે. તેા પણ આ ઠેકાણે સંક્ષેપમાં લખવું જોઇએ કે ધણા વિદ્વાનાંએ અંગ્રેજ તેમ સમૃદ્ધ વૈદક અંથોના આધારે ટીકાઓ કરી છે તથા સ્વતંત્ર અંથો લખ્યા છે, તેા પણ તેમાંથી જેટલું સ-ગવવાનું છે તેટલું બધું સગવડ શકાતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ આ વિદ્યા એટલી બધી ઊંડી છે કે તે વિષે જે કાંઇ બોલીએ તે યોગ્ય છે. વળી યુ-નાની તેમજ અંગ્રેજ વૈદક વિદ્યાની હયાતી આયુર્વેદને લઇને જોવામાં આવે છે. અને આયુર્વેદ રૂપી મહા વૃક્ષમાંથીજ ફળગા ધુટીને શક્તી રૂપી મૂળ વૃક્ષના કરતાં પણ વિશેષ વૃદ્ધિ પામેલા રૂપમાં દેખાય છે, આ પ્રજાળના માત્ર રાજ્યાશ્રયને લીધે છે. પહેલીનું પૂર મોગજ રાજ્યની પડતી સાથે પડી બા-ગ્યુ, અને બીજી (અંગ્રેજ) વૈદક વિદ્યાનો પ્રકાશ રાજ્યની વૃદ્ધિ સાથે પૂર્ણ થતો આદ્યો. તેા પણ તેથી મૂળ વિદ્યાનું માહાત્મ્ય કાંઈ ઓછું થવાનું નથી જો કે દેશી વૈદક વિદ્યાનું બધું મહત્ત્વ રાજ્યની વિદ્યા આગળ ઢંકાઇ ગયું છે તેા પણ જો રૈયત અને રામજો તેમાં ઊંડા ઉતરી આશ્રય આપે તેા આર્ય વૈદકવિદ્યાના ચમત્કાર અને રસ અનન્યગી ઉપજાવે એવો છે એમ તેમને ખાતરી થયા વિના રહે નહિ. વળી દેશીઓને વાસ્તે તેા દેશમાં નિષ-જતાં દ્રવ્યોમાંથી જનાવેલાં ઔષધોજ વિશેષ ફાયદો કરી શકે, તેટલા માટે દેશીઓના ઉપયોગને વાસ્તે આપા અંથો પ્રગટ થવાની વિશેષ જરૂર છે.

દેશી વૈદકવિદ્યાને પ્રગટ કરનારા ત્રિકાળદર્શી આત્રેયાદિ મહાત્મા લોકો હતા. તેઓ યથાર્થ વાદી હોવાથી આપ પુરવો કહેવાતા હતા, તેમનામાં લોભાદિ કુટિલ કારણોને અભાવ હતો તેથી તેઓએ પોતાનું આપ્તપણું સાચવી રાખેલું અને એ ઉત્તમ જીવોનો ઉત્તમ અંથો ગુંથવામાં ઉપયોગ કરેલો છે. હાલની પેઢે તે વખતે પૈસાની લાલચથી કામ કરનારા થોડાજ હતા, અને તેથી તેમણે સ્પષ્ટપણે સર્વ દ્રવ્યોના ગણ્ય દોષ પ્રગટ કરી ઔ-ષધોનાં ગાપ અને મેળવણીના કોઠા માત્ર નહિ જતાવતાં ઔષધો જનાવવા-ની ક્રિયા તથા શું શું દ્રવ્યો મેળવવાથી તે ઔષધીઓ જાને છે તે પણ બહાર પાડી જતાવ્યું છે.

વળી દેશી લોકોને માટે દેશી ઔષધીઓ વિશેષ હિતકાર હોવાનું વિ-

શેષ કારણ એ છે કે ઇંગ્લાંડ તથા હંડા મુલકના લોકોની પ્રકૃતિને વાસ્તે પસંદ કરેલાં ઔષધો ગરમ હવા પાણીવાળા હિંદુસ્તાનના વતનીઓને માટે હિતકારક હોય એ પણ સંશયની વાત છે. અનેક પ્રકારના રિપરીટ, ક્રાંડી અને ક્ષાર એન્ડ નેમાં ગુખ્ય દ્રવ્યો છે એવા પૈત્તિક પ્રકૃતિના અંગ્રેજી ઔષધો દેશીઓને વારતે હિતકારક હોય નહિ. જે ઔષધથી રોગ તરત મટે તે ઔષધ હિતકારક એમ હાલમાં બહુધા મનાઇ ગયુએ, પણ આખત લોકો એવી જુદોજ અભિપ્રાય આપે છે. કેટલાંક અંગ્રેજી ઔષધોની ઉત્તમતા કયુલ કર્યા વિના ચાલતું નથી તેા પણ આ ઉપર કહી તેવી કેટલીક એવી પણ દવાઓ છે કે દેખીતો તરત પ્રાયદો કરે પણ તેથી બીજી રીતે શરીરને નુકસાની પહોંચાડે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ સાધારણ લોકો સગળ શકે નહિ. બીજે નિચાર એવો છે કે હજી દેશીઓના મોટા ભાગની અંગ્રેજી દવાઓ ઉપર ધર્મના કારણને લીધે પણ અરજી જ્ઞેવામાં આવેએ. આ બધાં કારણોને લેધને આયુર્વેદમાં ગુખ્ય મનાતા ચરક, સુશ્રુત આદિ પ્રમાણુ અંથોના આધારે, પણ કાંઇ અપૂર્વક ગુગણીથી સુધેલા ગુર્જર ભાષામાં પ્રગટ થતા અંથો સદા સર્વદા દેશીઓમાં માનને પાત્ર થાય એમ અંતઃકરણ સાક્ષી આપે છે.

આર્ય વૈવ વિદ્યાના આદિ અંથ આયુર્વેદમાં હિત, અહિત, સુખ અને દુઃખ એવું ચાર પ્રકારનું આયુષ્ય વર્ણવેલું છે તથા આયુષ્યનું રૂપ, પ્રમાણ અને તેને વધારનારા તથા ઘટાડનારા આહાર વિહારના પ્રકાર દાખલ કર્યા છે. આ આયુર્વેદને અધરો જાણી તેના આભિપ્રાયને અનુસરી આત્રેયાદિ મહાત્માઓએ જે અંથો જનાવેલા છે તેમાં ચરક, સુશ્રુત તથા વાગ્બટ એ ત્રણ “વૃદ્ધ ત્રયી”ના નામથી ઓળખાય છે અને જાવ પ્રકાશ માધર્મનિદાન તથા શાર્દૂલર એ ત્રણ “લઘુત્રયી”ના નામથી ઓળખાય છે. નિપયોનાં બહુત્વ અને અદ્યત્વને લઈને આ જાને નામ પડેલાં જાણાય છે. આ અંથોમાં લખેલ આહાર વિહારનો યોગ્ય ઉપયોગ લેનારા લોકોનું અમૂલ્ય આયુષ્ય અચ્છી રીતે સચવાય છે. અને એ આહાર વિહારમાં શૂદ્ધ થવાથી ઉપજતા આમયનો તેમાં લખેલ યોગ્ય ઉપચારથી યોગ્ય કાળમાં ઉચ્છેદ થાય છે, એવાં અમૂલ્ય અને હિતકારી ઔષધો તેમાં જતાવેલાં છે. તથાપિ તેમાં લખ્યા પ્રમાણુ ઔષધો કામ ન કરે તો તે મહાત્માઓને દોષ દેવા કરતાં કલ્પના કરનારા હાલના વૈદોની સગળ શક્તિને દોષ દેવો જોઇએ, પણ તે અંથોની અસત્યતા કાંઇ રીતે કહી શકાય તેમ નથી.

આ અંથો અનુભવીની તો અપેક્ષા રાખે છે. જેમ તીખી તરવાર બે ક-
દરના હાથમાં જતાં પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડી શકતી નથી તેમાં તરવાર-
નો દોષ નથી. તેમ તે આત્મ પુરૂષોએ પ્રગટ કરેલા વિચારોનું રહસ્ય બે
કદર વૈદો ન સમજી શકે તેનો દોષ તે પ્રાચીન પુસ્તકોને દેવાતો નથી.

યદપિ આર્ય વૈદવિદ્યામાં અમેધ્ય (મધ ગાંસાદિક) પદાર્થો ઔષ-
ધ રૂપે વાપરવા શરૂાવેલું છે તથાપિ તે ઉપાયો પ્રધાનપણે ગણેલા નથી.
પ્રથમ વનસ્પતિ આદિક પવિત્ર પદાર્થોમાંથી ઉપજેલાં ઔષધો આરોગ્ય-
ને ઉપજાવવા અસમર્થ થાય ત્યારે ઔષધાર્થે સુરાંપિવેત્ એ વાક્યને અ-
નુસરી ખીજી રીતે અસાધ્ય રોગો ઉપર અગત્યને વળતે અંમેધ્ય ઔષ-
ધો આપવા કહેલું છે એવીજ રીતે આ અંથમાં પણ મધગાંસાદિક અમે-
ધ્ય વસ્તુઓનો અમુક રોગોપર ઉપયોગ કરવા લખેલું છે પણ તે આપત્કા-
ળને વાસ્તે છે, અને તે વસ્તુઓ ધર્મને લીધે સર્વને માટે નહિ પણ તેના
અધિકારીઓને ઉપયોગમાં લેવા લાયક સમજવાની છે.

જે આ આર્ય વૈદવિદ્યાને ઉત્તેજન ન આપવામાં આવે તો આપત્કાળના
આચારને સદાચાર રૂપે ચક્ષવેા જોશે ને સદાચાર નિઃસારતાને પામી
પરિણામે નાશ પામશે. શરીર અને ધર્મ એ જન્મે પ્રદર્શ એક ખીજની
આકાંક્ષા રાખે છે, અને જન્મેનું સંરક્ષણ આર્ય વૈદ્ય વિદ્યાથીજ થાય છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. પવિત્ર પ્રદાર્થોનું પ્રાશન કરનારા એક વ્યાધિગ્રસ્ત
આર્યને અમેધ્ય પદાર્થ પીવાનો આપત્કાળ આવી પડે તો તે વખત તેના
મનમાં અરેરાટીનો અવાજ નિકળતાં તેની એ વેદનામાં એક વળત તો
વૃદ્ધિજ થઈ આવે એમાં નવાઈ શું? અમુક અંગ્રેજી ઔષધો સર્વોત્તમ રીતે
અમત્કારી કામ કરે છે એ વાત પણ ભૂલી ન જતાં એકંદર વિચાર કરતાં
દેશી વૈદ્યવિદ્યાનું મહત્વ વિશેષ સમજાય છે. અને હાલમાં દેશી વૈદ્યવિદ્યાને
જે રૂપમાં ઓળખવામાં આવે છે તેથી તેનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદું જ છે એમ સિ-
દ્ધ કરીઆપવાનો દેશી વૈદોને ધ્વજર વહેલો અવકાશ આપે એવી પ્રાર્થના છે.

ખરૂં છે કે અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રનું શારીર પ્રકરણ દેશી વૈદ્યવિદ્યાના મ-
હત્વને ભૂલાવી દે છે અને ખરેખર એમાંજ અંગ્રેજી વૈદક શાસ્ત્રની કીર્તિ
છે. દેશી વૈદું કાપકુપના કામમાં પહોત પડી ગયું એજ તેની મોટી ખા-
મી છે અને તે ખામી સુધારવાનો આ અતિ અનુકૂળ સમય છે, માટે
દેશી વૈદ્યવિદ્યાના હાલના ધન્વંતરીઓએ આ ખામી પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ. દેશી વૈદો આ શારીર પ્રકરણ પોતાના અંથોમાં

સંપૂર્ણ રીતે દાખલ કરી ને આયુર્વેદની આ ખાગી પૂરી પાડે તો તેમના પાડ કાંઈક જુદીજ રીતે પૂછાય. અમે આ પ્રસંગે સરકારને પણ બલામ-જી કરીએછીએ કે જો સરકાર અંગ્રેજી તેમજ દેશી જનને વૈદ્ય વિદ્યાનું સંશોધન કરાવી જાનેના આશયથી વૈદક શાસ્ત્રના નવા નિયમો બાંધે તો આત્યંત ફાયદો થાય.

લેખના ચાર ભેદ થઈ શકે છે. કેટલાએક ગ્રંથોનું લખાણ અદ્વાક્ષર અને અદ્વાર્થ એટલે થોડા અક્ષરોવાળું અને થોડા અર્થવાળું હોય છે. કેટલાકમાં જબ્દક્ષર અને જબ્દર્થ એટલે ધણા અક્ષરો અને ધણો અર્થ સમાવેલો હોય છે. કેટલાકમાં અદ્વાક્ષર અને જબ્દર્થ એટલે થોડા લખાણમાં ધણો અર્થ સમાવેલો હોય છે અને વળી કેટલા ગ્રંથમાં જબ્દક્ષર અને અદ્વાર્થ એટલે લખાણ લાંબું અને મતલબ ધણી થોડી હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આ ગ્રંથમાં એ ચાર પ્રકારો દાખલ કરવાની તજવીજ કરી છે. વૈદ્યનો કેટલોક વિષય એવો મહત્ત્વ છે કે તે વિષે ટુંકામાં લખવાથી કામ સરતું નથી અને લોકોને સમજ પડતી નથી. તેમ કેટલીક જાગતો એવી પણ છે કે ધણું કરીને વિશેષતાથી જાણવાની અગત્ય નથી, અને તેવી જાગત ટુંકામાં જાણવી છે, વળી આ ગ્રંથનું કદ ધણું વધી જવાના ભયથી કેટલેક ઠેકાણે ટુંકા લખાણમાં ધણી વાતનો સમાવેશ કરવાની પણ જરૂર જાણી છે.

ચરક, સુશ્રુત વિગેરે ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં ધણી પ્રૌઢ ભાષામાં લખાયેલા છે, તે સર્વ લોકોને જાણવા તથા સમજવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કેટલાએક સુગમ અને નાના ગ્રંથો છે તેથી જોઈએ તેટલી ગરજ સરતી નથી. અને કેટલાએક મધ્યમ કોટિના ગ્રંથો છે, જેના ગુર્જર ભાષાંતર થયાં છે તે ગ્રંથો પ્રજાને ઉપયોગી છે ખરા પણ તેનાં ભાષાંતર ખામીવાળાં હોવાને લીધે કેટલેક દરજ્જે જિન ઉપયોગી જેવાં થઈ પડે છે. અંગ્રેજી વૈદ્યો વિષે મોટા મોટા ગ્રંથો છે ખરા પણ આર્ય વૈદ્ય વિદ્યાનું અભિમાન તથા તે ઉપરજ અભિરૂચિ ધરાવનારાં લોકોને પસંદ પડે. એવા નથી. ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાએક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે તે પણ અંગ્રેજી ધોરણ પ્રમાણે છે, તેથી તે ગ્રંથો સર્વ લોકોને સર્વ રીતે સંતોષ આપી શકતા નથી. એવા કેટલાએક વિચારોના ઉદયથી તથા કેટલાએક વૈદ્યો અને મિત્રોની બલામજીથી તદ્દન નવીજ ગોઠવણ કરી આ ગ્રંથ જાહેરમાં મૂક્યો છે.

પુરાણમાં કથા છે કે જ્યારે દેવ અને અસુરોએ મળી ક્ષીર સાગરનું મથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી ચૈત્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયાં અને તે રત્નો ત્રિભુવનને સુખના તથા ધર્મ પડ્યાં. સ્ત્રી રત્ન, ચંદ્ર રત્ન, ગજેન્દ્ર રત્ન, અમૃત રત્ન વિગેરે પ્રસિદ્ધ ગીતે લોકાપ્યયોગી છે, જેના વિના ચાલતું નથી. તેવીજ રીતે આ ચિકિત્સાશ્રિધનું મથન કરતાં તેજ ચૈત્ર રત્નો હાથ લાગવાનાં, તે પણ સર્વ રોગી અને નીગેગી લોકોને સુખ આપનારાં છે.

આ ગ્રંથના ચાર વિભાગ ક્રમમાં આવ્યા છે. તે દરેક ભાગનું તરંગ એવું નામ રાખેલું છે. કારણ કે આ ગ્રંથનું નામ ચિકિત્સાશ્રિધન ચિકિત્સાના સમુદ્ર છે. તેથી સમુદ્રની અંદર તરંગ (મોગન) હોય છે. તેથી આ ગ્રંથમાં પણ ચાર તરંગ છે. આ ચાર તરંગમાં ચૈત્ર પ્રકરણ સમાવેલાં છે. દરેક પ્રકરણનું નામ રત્ન એવું રાખેલું છે. પહેલા તરંગમાં દેવાંગના રત્ન અને ચંદ્ર રત્નનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તરંગ બીજામાં ધન્વતરિ રત્ન અને પારિમત રત્નનો સમાવેશ થયો છે. તરંગ ત્રીજામાં વિષ રત્ન અમૃત રત્ન, વાજરત્ન, લક્ષ્મી રત્ન, ધેનુરત્ન, શાખરત્ન અને મદ્યરત્ન તથા તરંગ ચોથામાં કૌરતુભરત્ન, શાર્દૂલરત્ન અને ગજેન્દ્રરત્નનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. અને છેલ્લે પરિશિષ્ટ ભાગ દાખલ કરેલ છે.

આ જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ રથાન સ્ત્રી છે. વળી આ આર્યવર્તની અભિષેકની પણ સ્ત્રી (વિક્ટોરીયા) છે તેમ ધરનો કારભાર કરનાર પણ સ્ત્રી છે, સુખને દેવા વાળા પુત્ર જેનું પણ ઉત્પત્તિ રથાન સ્ત્રીજ છે. કામ પીડાની દિવ્ય ઔષધી રૂપ પણ સ્ત્રી છે અને દુકામાં બોલતાં સંસારનાં સર્વ સુખોનું મૂળ સ્ત્રી હોવાથી આ ગ્રંથમાં દેવાંગના રત્ન પ્રથમ દાખલ કરેલ છે. વળી ગ્રંથના આરંભમાં દેવ એ શબ્દ મંગળ સૂચક છે તેથી આ રત્નનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કરેલો છે. આ રત્નની અંદર સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સા, બાળકની ઉત્પત્તિ તથા તેના પેટામાં બાળરોગ ચિકિત્સા દર્શાવેલી છે.

બાળકની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેનું શરીર શાનું બનેલું છે તે તથા તેમાં કયા કયા ભાગો રહેલા છે તે જાણવાની જરૂર છે તેથી આ શારીર પ્રકરણ બીજા ચંદ્રરત્નમાં દાખલ કરેલ છે ચંદ્રનો ગુણ પ્રકાશક છે અને શારીર પણ શરીરના બાહ્ય તથા આંતર્યંતર ભાગોનો પ્રકાશ કરે છે. માટે ગુણોનો બાધ કરનાર શસ્ત્રાર્થે છોડી દઇ લક્ષ્યાર્થને અનુસરી આ પ્રકરણનું નામ ચંદ્ર રત્ન ધટે છે.

તરંગ બીજામાં ધન્વતરિ અને પારિમત રત્નોનો સમાવેશ કરેલો છે.

ચંદ્રરત્નમાં શારીર પ્રકરણુ લીધા પછી ધન્વંતરિ રત્ન દાખલ કરવાનો હેતુ એ છે કે શારીર જાણ્યા પછી તેની અંદર કયા કયા અને કેવા કેવા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એ જાણવું જોઈએ. માટે ધન્વંતરી રત્નમાં રોગના બેદો તથા તેમની પરીક્ષા વિગેરે જાણનો દાખલ કરેલી છે. ગુરૂની સેવા કરવાથી જ મળી શકે એવા વૈદકનાં સુશ્રમ તત્વો જે બીજા સ્થળે વિસ્તારથી લખવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નથી તે આ પ્રકરણમાં દાખલ કરેલ છે. પ્રથમ શારીર નીરોગી રાખવું અને પછી તેની પુષ્ટી થાય એવા ઉપાયો ચોજવા તેમ છતાં જો શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થાય તો વ્યાધિનો વધ કરવા ઔષધોપચાર કરવાની જરૂર છે. શરીર નીરોગી રાખવા તેને પુષ્ટી આપવા તથા વ્યાધિ ટાળવા ઔષધિ ઔષ્ઠગણી તેના ગુણુ દોષ જાણવાની જરૂર છે. અને ઔષધિઓમાં પારિજાત (કદમ્બવૃક્ષ) એ સર્વોત્તમ તથા મુખ્ય છે, તેથી ઔષધિ પ્રકરણુ પારિજાત રત્નમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. સત્પુરૂષોને ગાન્ય સ્થાવર ઔષધોપચાર ગુણુની ગુંથણીથી આ પ્રકરણુને પારિજાત કહી જોલાવેલ છે. જેમ કોઈને કહીએ કે “ કાગડાથી દહીંની સુરત રાખજો ” તો શુ તે કાગડાની સુરત રાખી બીલાડી વિગેરે અન્ય પ્રાણીને તે દહીં ખાઈ જવા દેશે ? નહિજ. પણ આ સ્થળે કાગડો એ દહીં ખાઈ જનાર તમામ પ્રાણીઓના ઉપવક્ષણુ રૂપ છે એટલે કહેવો કાગડો ઉપવક્ષણુપાણુથી દહીંને ખાઈ જનાર બિલાડી આદીની સુચના કરે છે તેમજ આ સ્થળે મંદાર રત્ન પોતે ઔષધોરૂપ હોવાથી બીજા તમામ ઔષધોપચાર ઉપવક્ષણુ રૂપ ગ્રહણુ કરે છે.

પારિજાત રત્નથી ઔષધોપચારનું જ્ઞાન તથા તેના ગુણુદોષ જાણ્યા પછી કૌસ્તુભ રત્નની જરૂર જણાય છે કેમકે તેમાં નિદાન તથા ચિકિત્સા આવી જાય છે. પણ તેની પહેલાં ઉપરનાં તરંગ ત્રીજા માંહેના રત્નોમાં સમાયક્ષા વિષયો લેવાની જરૂર જણાયાથી તેને પ્રથમ દાખલ કરેલ છે. વિષ રત્નોમાં સ્થાવર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની અસર, સાધ્યા સાધ્ય વિચાર, નિવારણના ઉપાયો તથા ઘરમાં રોજ ખાવાના પદાર્થો કેવી મેળવણીથી વિપર્યય થાય છે વિગેરે જાણવોનું વર્ણન કરેલું છે. અમૃતરત્નમાં ઋગુચર્યા, નીરોગી રહેવાના નિયમો તથા રસાયન પ્રયોગો દાખલ કરેલ છે; રસાયનના હમેશના સેવનથી દુષ્ટ રોગોના ક્ષેયથી જલદી મુક્ત થઈ માણુસ અજરાગર બને છે તે રસાયનના પ્રયોગોના નામ, ગુણુ તથા સ્વરૂપના વર્ણનથી ભરપૂર આ પ્રકરણુને જોઈ તેને અમૃત સમાન સમજી

તેનું અમૃત એવું નામ રાખેલું છે. જે ઔષધીના સેવનથી ખરૂં પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય એવા વાઙ્ગરણ્ય પ્રયોગોથી ભરપૂર આ પ્રકરણનું નામ વાઙ્ગરત્ન ધટે છે. લક્ષ્મી રત્નમાં પારદના પ્રયોગો આવેલા છે. રસસિદ્ધ થયે આ જગતને દરિદ્રતા વગરનું કરી શકાય એવું રસ વાગ્મદના કર્તાનું પ્રતિજ્ઞા વામ્ય જોષ લક્ષ્મીના કારણે રૂપ પ્રયોગો રૂપી સર્વ અવયવોથી સુશોભિત આ પ્રકરણને લક્ષ્મી રત્ન એવું નામ અર્પણ કરેલું છે. ધેનુ રત્નમાં ગોરસ વર્ણન એટલે દહીં, દૂધ, છાશ, તથા ધીથી માંડીને તમામ ગોરસો સાત્ત્વ અને અસાત્ત્વના વિભાગમાં શાસ્ત્રનો અનુસાર લઈ વર્ણવેલ છે, તેમજ ણકરી, ઊંટડી, બેંસ આદિકના દૂધનાં વ્યાખ્યાન કરેલ છે, માટે આ પ્રકરણને ગોરત્ન કહેલું છે. કોઈ ઠેકાણે કાર્ય કારણનો બોધ કરે છે તથા કોઈ ઠેકાણે કારણ કાર્યનો બોધ કરે છે. આવી રીતની સત્પુરુષોની માનેલ પદ્ધતિને જોઈ શ્રી શંખરત્નમાં આજ્ઞાજ્ઞના જ્ઞાન માટે દેશ અને કાળને લીધે ઉપજેલા જગનો ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ગુણોનું વર્ણન જે રત્નમાં કરેલું છે તેને શંખરત્ન કહેલું છે. અને જેમાં મધના ગુણ, દોષ, ભેદ, રચના, માત્રા, પ્રકાર તથા આજ્ઞાજ્ઞા વિચાર સર્વોંશે કહેલો છે જેથી તેના પોતામાંજ અર્થને અનુકૂળ ક્રમવાળું મધ રત્ન એવું નામ તે પ્રકરણનું રાખેલું છે.

કૌસ્તુભ રત્નમાં તમામ રોગો તથા તેની ચિકિત્સા આવી જાય છે. કૌસ્તુભ એ વિષ્ણુના વક્ત્રસ્થળનું અલંકાર રૂપે રહેલ ગણીનું નામ છે અને ગણીમાં સર્વ ગુણ કરતાં પ્રકાશકત્વ ગુણ મુખ્ય ગણાય છે. તેનો આશ્રય કરી આ રત્નમાં રોગોનાં સ્વરૂપ તથા આદિ કારણોનો પ્રકાશ કરનારો વૈદ્ય વિદ્યાનો ભાગ દાખલ કરવાથી સાદૃશ્યને લીધે આ પ્રકરણને કૌસ્તુભ રત્ન એવું નામ આપેલું છે, આ રત્નમાં દરેક રોગનું નિદાન અને જરૂર જેટલીજ ચિકિત્સા લખી તે ઠેકાણે ખીજ ઉપાયો લખ્યા નથી. કેમકે તે તે દરદને લાયક ખીજ ઉપાયો પુસ્તકના જુદા જુદા ભાગમાં આવી જાય છે. વળી આ રત્નમાં જ્વરાદિ મોટા મોટા રોગોનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા દાખલ કરેલ છે. ખીજ ક્ષુદ્ર રોગોને માટે તો પરિશિષ્ટ પ્રકરણમાં તથા ખીજે ઠેકાણે લખેલા લાઘ્ય પડતા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરવો. આર્ય અને અનાર્ય વૈદ્યોએ રચેલા પ્રૌઢ પ્રબંધોમાં કહેલ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રથી ચિકિત્સા કરવા લાયક વ્રણના ગણનું ઉચ્છેદન કાર્ય તેને લાયક શાસ્ત્ર રત્નમાં ગોઠવેલ છે. આ પ્રકરણની અંદર અંગ્રેજી પદ્ધતિને અનુસરીને શસ્ત્ર પ્રકરણ દાખલ કરેલું છે, તો પણ કૌસ્તુભ રત્નની અંદર

પ્રજ્ઞાદિક જે જે હરદો શક્તિયાને લાયક છે તે તે હરદોની ચિકિત્સામાં આદિ પદ્ધતિને અનુસરીને કેટલીક શક્તિયા બતાવી છે. આ ઉપરથી આ-
ર્ય અને અનાર્ય શક્તિયામાં કેટલો તફાવત છે તે પણ વાંચનારને સદૃજ માલમ પડશે, છેલ્લું એટલે ચૈદમું રતન યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જનાર શૂર પુરુષો-
થી શોભતા રામઓને લડાઈના કામમાં હાથી પહેલે નંબર વંખણાયેલ છે એમ જોઈ વિધિ પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ રૂપી યુદ્ધને ઈચ્છનારા પુરુષોની ઉત્કં-
ઠાને પૂર્ણ કરનાર હોવાથી તેનું નામ મન્દ્ર ફત્ત ખંધ ખેસતું આવેછે.

છેલ્લે પંદરમું પરિશિષ્ટ પ્રકરણ દાખલ કરેલું છે. જેમાં ધાતુની બ-
રમ બનાવવાની રીત તથા સિદ્ધ થયેલા દેશી ઉપાયોનો સંગ્રહ દાખલ કર્યો છે.

વૈદ્ય વિદ્યા અને રોગની ચિકિત્સા કરનારા વૈદ્યો ઉપર બ્યાધિઅસ્ત મનુસ્થોની જીંદગીનો આધાર જોવામાં આવે છે. જો ચિકિત્સા કરનારો વૈદ્ય અનાડી હોય તો રોગીને ઉલટો દુઃખી કરી આ દુનિયામાંથી વહેલો દૂર કરે છે. આટલા વાસ્તેજ પ્રાચીન આર્ય લોકોનાં વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં રા-
જનો હુકમ લઇ શક્તિયા કરવાનું ફરમાવેલું જણાય છે. એટલે જે એ ક્રિયામાં પ્રવીણ હોય તેનેજ તે ક્રિયા કરવાની રાજા પરવાનગી આપે ત્યા-
રે તે ક્રિયા કરવામાં આવતી. હાલમાં પણ એજ પદ્ધતિને અનુસરી ડા-
ક્ટરોની પરીક્ષા લઇ લાયક જણાયેથી તેમને વૈદુ કરવાની તથા શક્તિયા કરવાની સર્ટિફિકેટ રૂપ પટાથી છૂટ આપેછે. તોપણ ખાનગીરીતે વૈદુ કર-
કનો આ દેશમાં પ્રતિબંધ નથી. તેથી નિરૂઢગી માણસને વાસ્તે વૈદ્ય બની ખેસતું એ સહેલું અને સસ્તું થઈ પડયું છે. અને તેથીજ હજારનો ગાંઠીઓ મ-
ળ્યે ગાંધી બની ખેસનારા આવા નામધારી વૈદ્યો ઠામ ઠામ અને ગામો ગામ જોવામાં આવે છે. આવી છૂટથી કેટલું નુકસાન છે? તેનો વિચાર કર-
વાની જરૂર છે. અને જેમ કાયદાની અમુક પરીક્ષામાં પસાર થઈ સ-
નદ મેળવે તેનેજ કોર્ટોમાં વકીલાત કરવાની છૂટ મળે છે તેમ દેશી અંગ્રેજી વૈદ્યોને માટે કાંઈક હદ બાંધી આપવામાં આવે તો તેમાં લોકો-
નું ધણું હિત રહેલું છે.

પુસ્તકને અંતે કઠણ શબ્દોનો કાશ આપવા ધારેલ પરંતુ કેટલેક ઠે-
કાણે જ્યાં કઠણ શબ્દો આવેલા છે ત્યાં તે ઠેકાણેજ તેનો અર્થ લખતા ગ-
યા છીએ એટલે કાશ આપવાની જરૂર રહી નથી. અને બનતા સુધી ધ-
ણા કઠણ શબ્દો દાખલ ન થાય તેને માટે સંભાળ રાખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ ભાગમાં અંગ્રેજી સિદ્ધ થએલા ઔષધોનો સં-

અહ દાખલ કરવા પ્રથમ વિચાર હતો પણ તે ઠેકાણે જે ફેરફાર થયો છે તે સારાને ગાટે થયો છે એમ ધારી તે દાખલ કરેલ નથી તેને માટે સન્નનો પાસે ગાંધી ગાગવામાં આવે છે.

હાલમાં કેટલાક અંગકારો પોતાના પુસ્તકો પૈસાના લોભથી વખતે ન હોય એવા અનિશ્ચયોક્તિ વાગાં ખોટા વખાણુ કરી શેઠ શાહુકારોને અર્પણુ કરે છે આ પદ્ધતિ ગને અનુકુળ નહીં પડતાં ગારા વડીલ બંધુ શાસ્ત્રી કાળીદાસ જોવિંદજી જેમણે અગારા ગાત પિતા દેવલોક જતાં ગને બચપણાં-માં ગારા સારાને ગાટે વિદ્યા ભણાવવામાં તન મન અને ધનથી શ્રમ લીધો અને તેથી ગારી બુદ્ધિનુસાર જે ચતુર્કિંચિત્ જ્ઞાન મેં મેળવ્યું તેની હ-મેશ યાદ રહે એવા હેતુથી આ પુસ્તક તેમનેજ અર્પણુ કરેલું છે.

કર્તા,



ચિકિત્સાધિ.

અનક્રમણિકા.

તરંગ ૧ લો.

દેવાંગના રતન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. પ્રજની ઉત્પત્તિમાં અસમર્થ પુરુષનું વીર્ય ૧	૧
૨. અશુદ્ધ સ્ત્રી રજ... .. ૧	૧
૩. પુરુષનું શુદ્ધ વીર્ય તથા શુદ્ધ સ્ત્રી રજ ૧	૧
૪ રજો દર્શન પછી સ્ત્રીને વર્તવાનો પ્રકાર ૨	૨
૫ સ્ત્રી ગમન પ્રકાર... .. ૨	૨
૬ જુદા જુદા રંગનાં બાળકો જન્મવાનું કારણ ૩	૩
૭ જોડણી થવાનું કારણ તથા જુદી જુદી જાતન નપુંસકો તથા તેની ખાસિયત અને અસ્થિવિનાના ગર્ભ તથા ગર્ભમાં સર્પ, વૃશ્ચિક વગેરે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ... .. ૩—૪	૩—૪
૮ ગર્ભાશયમાં વીર્ય પહોંચવાનો પ્રકાર તથા પુત્ર, પુત્રી અને નપુંસક થવાનું કારણ... .. ૪	૪
૯ રજસ્વલા સ્ત્રીનાં લક્ષણો ૪	૪
૧૦ રજ ઉત્પન્ન થવાનો તથા નાશ પામવાનો કાળ તથા ગર્ભ રજા પછી થતાં ચિન્હો... .. ૪	૪
૧૧ ગર્ભિણીએ ત્યાગ કરવાની બાબતો ૬	૬
૧૨ પ્રત્યેક માસે ગર્ભની સ્થિતિની અભિવૃદ્ધિ તથા ગર્ભિણીને દુષ્ક્રિત પદાર્થો ન આપવાથી નુકસાન તથા આપવાથી થતા પ્રાપ્તિ... .. ૬	૬
૧૩ માતા પિતા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા અવ્યવો ૭	૭
૧૪ ગર્ભ રજા પછી પુત્ર, પુત્રી તથા નપુંસક થવાનાં ચિન્હો... .. ૭	૭
૧૫ બીજા અંથના અનુસારથી આગળ કહેલા અર્થના વિશેષ વિવેચન માટે પુનઃકથન... .. ૭—૮	૭—૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૬ પુત્ર તથા પુત્રી વાંઝીયા થવાનું કારણ...	... ૧૦
૧૭ સત્વના ભેદ...	... ૧૦
૧૮ બ્રાહ્મ પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧
૧૯ આર્ય પુરુષનાં લક્ષણો...	... ૧૧
૨૦ ઔદ્ર પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧
૨૧ યામ્ય પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧
૨૨ વારુ પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧
૨૩ કૃષ્ણ પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧
૨૪ ગાંધર્વ પુરુષનાં લક્ષણ...	... ૧૧—૧૨
૨૫ આસુર પુરુષ	... ૧૨
૨૬ રાક્ષસ પુરુષ	... ૧૨
૨૭ પિશાચ પ્રકૃતિનો પુરુષ...	... ૧૨
૨૮ સર્પ પ્રકૃતિનો પુરુષ.	... ૧૨
૨૯ પ્રેત પ્રકૃતિ „	... ૧૨
૩૦ પક્ષિ પ્રકૃતિ „	... ૧૨
૩૧ પશુ પ્રકૃતિ „	... ૧૨
૩૨ મનુષ્ય પ્રકૃતિ „	... ૧૨
૩૩ વનસ્પતિ પ્રકૃતિ ”	... ૧૨
૩૪ ગ્રંથિભૂતિ વસ્ત્રવાનો પ્રકાર	... ૧૩
૩૫ પ્રસૂતા સ્ત્રીની માવજત...	... ૧૪
૩૬ તરત જન્મેલા બાળકની માવજત	... ૧૬
૩૭ ધાવ	... ૧૬
૩૮ ધાવણુ	... ૧૭
૩૯ બાળરોગ પરીક્ષા તથા ચિકિત્સા	... ૧૭—૧૮
૪૦ બાળરક્ષણ...	... ૧૬
૪૧ વિવાહને યોગ્ય હિમ્મત	... ૧૬
૪૨ સગર્ભા સ્ત્રીને થતું રજોદર્શન તથા તેની ચિકિત્સા	... ૧૬
૪૩ ગર્ભ શલ્ય તથા તેના બહાર કાઢવાના ઉપાયો	... ૨૦
૪૪ બાળકના લાંબા આયુષ્યનાં લક્ષણ	... ૨૨—૨૩
૪૫ બાળકને રહેવાનું ઘર	... ૨૩
૪૬ બિછાનું	... ૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪૭ રમકડાં૨૪
૪૮ બાળકની સંભાળ૨૪
૪૯ સ્ત્રિયોની યોનિમાં ઉપજતા રોગોનાં નામ તથા તેની ચિકિત્સા.	૨૪
૫૦ ગર્ભ ધારણમાં પુરૂષના શુદ્ધ વીર્યની જરૂરીયાત.	... ૩૦
૫૧ વીર્યના દોષથી થયેલું નપુંસકત્વ૩૧—૩૨
૫૨ લિંગના ભંગથી થયેલું નપુંસકપણું...	... ૩૨
૫૩ ઘડપણથી થતું નપુંસકપણું...	... ૩૨
૫૪ ક્ષયથી થતું નપુંસકપણું...	... ૩૩
૫૫ પ્રદર રોગ...	... ૩૩
૫૬ બગડેલું ધાવણ તથા તેની શુદ્ધિના ઉપાયો...	... ૩૪

અંદ્ર રત્ન.

૧ હાડપિંજર...	... ૩૭
૨ માથાનાં હાડકાં...	... ૩૭
૩ ચેહરાનાં હાડકાં...	... ૩૮
૪ હાંતનાં હાડકાં...	... ૩૮
૫ બરડાનાં હાડકાં...	... ૩૮
૬ પાંસળીનાં હાડકાં...	... ૩૯
૭ ગળાનું હાડકું...	... ૩૯
૮ છાતીનું હાડકું...	... ૩૯
૯ ખભાનાં હાડકાં...	... ૩૯
૧૦ હાંસડીનાં હાડકાં...	... ૪૦
૧૧ બન્ને હાથનાં હાડકાં...	... ૪૦
૧૨ નિતંબનાં હાડકાં...	... ૪૧
૧૩ બન્ને પગનાં હાડકાં...	... ૪૩
૧૪ કૂચ્યા...	... ૪૩
૧૫ માંસ (સ્નાયુ)...	... ૪૩
૧૬ ધમની...	... ૪૪
૧૭ શિરા...	... ૪૪
૧૮ ચાનતંતુ...	... ૪૫

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬ ચરણી૪૫
૨૦ સંયોજક૪૫
૨૧ રસવાહિની નળીઓ...	...૪૬
૨૨ લોહી...	...૪૬
૨૩ ગર્ભસ્થાનો...	...૪૬
૨૪ ઓરાક ગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન...	...૪૬
૨૫ મોઢું...	...૪૭
૨૬ જીભ૪૭
૨૭ તાળતું૪૮
૨૮ થુક૪૮
૨૯ અન્નનળ૪૮
૩૦ હોઝરી૪૮
૩૧ કલેજું૪૯
૩૨ પિત્તાશય૪૯
૩૩ યરોત્ત૪૯
૩૪ પેન્ક્રીયાસ૪૯
૩૫ આંતરડાં૫૦
૩૬ શ્વાસ ગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન૫૦
૩૭ રૂધિરાભિસરણુ ગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન૫૧
૩૮ જ્ઞાનગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન૫૧
૩૯ મૂત્રગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન૫૨
૪૦ ઉત્પત્તિગર્ભનાં ગર્ભસ્થાન...	...૫૨
૪૧ પુરૂષતા ઉત્પત્તિ અવયવ...	...૫૨
૪૨ શિશ્ન૫૩
૪૩ સ્ત્રીના ઉત્પત્તિ અવયવ૫૩
૪૪ પવન, પાણી, મળ, મૂત્ર વિગેરે જાહારના પદાર્થો૫૪

તરંગ ૨ જો

ધનવંતરિ રતન.

૧ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ૫૫
------------------------------	-------

વિષય	પૃષ્ઠ
૨ વૈદ્યાની ઝાળખાણ	...૫૫
૩ વ્યાધીના પ્રકાર	...૫૯
૪ વ્યાધિનું મૂળ	...૬૧
૫ ઔષધીના પ્રકાર	...૬૪
૬ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર	...૬૫
૭ રોગના માર્ગ	...૬૬
૮ રોગની પરીક્ષા	...૬૬
૯ વાત, પિત્ત, અને કફ	...૭૪
૧૦ ચિકિત્સા કાળ	...૭૫
૧૧ દ્રવ્ય બેઠ	...૭૮
૧૨ રસ	...૮૧
૧૩ અપધ.લેવાના દશ કાળ	...૮૨
૧૪ મરણનાં ચિન્હ	...૮૩
૧૫ અસાધ્ય વ્યાધિઓ	...૮૬
૧૬ રોગીનું વૈદ્ય કરવા વખત આયુષ્યની પરીક્ષા	...૮૭
૧૭ રોગીનું બળ તપાસવાની જરૂર	...૯૦
૧૮ સ્નેહન	...૯૧
૧૯ સ્વેદન	...૯૩
૨૦ વમન	...૯૫
૨૧ વિરેચન	...૯૭
૨૨ બરિત	...૯૮
૨૩ નસ્ય	...૧૦૪
૨૪ ધૂમપાન	...૧૦૭
૨૫ ગંદૂષ તથા કવલ	...૧૦૯
૨૬ પ્રતિસારણ	...૧૧૦
૨૭ કષાય	...૧૧૦
૨૮ દોષની ગતિ	...૧૧૧
૨૯ છ રસ	...૧૧૨
૩૦ દ્રવ્ય પ્રભાવ	...૧૧૩
૩૧ આહારનાં આઠ સ્થાન	...૧૧૪
૩૨ ભોજનના છ ગુણનો વિસ્તાર	...૧૧૬

પારિભત રતન.

આ રતન (પ્રારંભ પૃષ્ઠ ૧૧૮) માં અકારાદિ અનુક્રમવાર ઔષધો દાખલ કરેલાં છે. જેને લધે તેની અનુક્રમણિકા આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

તરંગ ૩ જો

વિષ રતન.

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ વિષની ઉત્પત્તિ તથા તેના બે બેદ	૧૪૬
૨ ઋતુઓને લીધે વિષમાં વધતું ઘટતું પરાક્રમ	૧૪૬
૩ વિષને રહેવાનાં સ્થાનકો	૧૪૬
૪ મહાવિષ તથા ઉપવિષ	૧૪૭
૫ સ્થાવર વિષ તથા તેના બે બેદ... ..	૧૪૭
૬ કૃત્રિમ વિષ (ગરા)	૧૪૮
૭ સ્થાવર તથા જંગમ વિષના ઉપદ્રવો.	૧૪૮
૮ વિષ પીધેલ મનુષ્યની પરીક્ષા.	૧૪૮
૯ વિષના વેગ	૧૪૮
૧૦ વિષના ગુણ	૧૪૯
૧૧ દોષના સ્થાનમાં વિષની સ્થિતિ	૧૪૯
૧૨ દૂષિ વિષ	૧૪૯
૧૩ સ્થાવર વિષના વેગમાં ઉપજતા ઉપદ્રવો	૧૫૦
૧૪ વિષના વેગમાં કરવાના ઉપાયો	૧૫૧
૧૫ વિષની ચિકિત્સાનો સામાન્યક્રમ	૧૫૧
૧૬ વિષ નિવૃત્તિના ચોવીશ ઉપાયો	૧૫૨
૧૭ વિષ સંકટ	૧૫૪
૧૮ ધાતુવિષ તથા વનસ્પતિ વિષ ચિકિત્સા. સોમલ	૧૫૫
૧૯ રસકપૂર	૧૫૬
૨૦ ત્રાંચાનું ઝેર	૧૫૬
૨૧ અશીષુ	૧૫૬
૨૨ ઝેર કાયકું	૧૫૭
૨૩ ભાંગ... ..	૧૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૪ કાકમારી...	...૧૫૭
૨૫ બેહેડાં...	...૧૫૭
૨૬ કણેર...	...૧૫૭
૨૭ વછનાગ...	...૧૫૭
૨૮ તમાકુ...	...૧૫૮
૨૯ ધંતૂરો...	...૧૫૮
૩૦ ચણોઠી...	...૧૫૮
૩૧ સર્પના બેદં તથા તેના વિષની ચિકિત્સા...	...૧૫૮
૩૨ ઝેરી કીડાઓ...	...૧૬૨
૩૩ વીંછી...	...૧૬૪
૩૪ ઉંદર...	...૧૬૫
૩૫ કુતરું...	...૧૬૬
૩૬ કુતરાં આદિકની સવિષ તથા નિર્વિષ અવસ્થા...	...૧૬૭
૩૭ અસાધ્ય હડકલા તથા જળ સંત્રાસ...	...૧૬૭
૩૭ હડકાયાં પ્રાણીઓ કરડેલની ચિકિત્સા...	...૧૬૭
૩૮ ચોપગાં તથા બે પગાં પ્રાણીઓનું વિષ તથા તેનો ઉપાય	...૧૬૭
૩૯ વિરૂદ્ધ પદાર્થોના સંયોગથી બનતો વિષયોગ...	...૧૬૭
૪૦ અઘાર પ્રકારના વિરૂદ્ધ વિષયોગ...	...૧૬૮
૪૧ વિરૂદ્ધ અનના ઉપયોગથી થતા ઉપદ્રવો તથા તેની ચિકિત્સા...	...૧૭૦
૪૨ મધુરાદિ રસના યોગથી થતી પરસ્પર વિરૂદ્ધતા...	...૧૭૧

અમૃત રત્ન.

૧ બેષજના પર્યય શબ્દો...	...૧૭૨
૨ રસાયન તથા વાજકરણ ઔષધનું સ્વરૂપ...	...૧૭૨
૩ રસાયન ઔષધ સેવવાથી થતા ફાયદા...	...૧૭૨
૪ પુરુષાર્થ મેળવવાનું મુખ્ય સાધન...	...૧૭૩
૫ વર્ષનાં છ અંગ...	...૧૭૪
૬ હેમંત...	...૧૭૪
૭ શિશિર...	...૧૭૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૮ વસંત...	... ૧૭૪
૯ ગ્રીષ્મ...	... ૧૭૫
૧૦ વર્ષા...	... ૧૭૫
૧૧ શરદ...	... ૧૭૬
૧૨ ઋતુઓમાં પદાર્થો ગ્રહણ કરવા તથા ત્યાગ કરવાના વિધિની વિ- શેષ સમજણ...	... ૧૭૬
૧૩ દિનચર્યા...	... ૧૭૬
૧૪ દાતાણુ કરવાનો વિધિ...	... ૧૭૭
૧૫ તૈલ ગર્દન...	... ૧૭૮
૧૬ રનાન...	... ૧૭૮
૧૭ કસરત...	... ૧૭૯
૧૯ બોજન...	... ૧૭૯
૧૯ પાણી...	... ૧૮૦
૨૦ રવાબાવિક વેગ...	... ૧૮૧
૨૧ સ્ત્રી સંગ...	... ૧૮૨
૨૨ સદાચાર...	... ૧૮૨
૨૩ પથ્યાપથ્ય વિવેચન...	... ૧૮૫
૨૪ રસાયન પ્રયોગો...	... ૧૮૬
૨૫ સૂર્ય ગાણિતિક વિધિ...	... ૧૮૪

વાજ રતન.

૧ વાજકરણ પ્રભાવ...	... ૧૯૫
૨ મુખ્ય વાજકરણ...	... ૧૯૫
૩ પુષ્ટિ આપનાર સ્ત્રી...	... ૧૯૫
૪ સંમ કરવા લાયક સ્ત્રી...	... ૧૯૬
૫ પુત્રોત્પત્તિની જરૂર...	... ૧૯૬
૬ વાજકરણની આવશ્યકતાવાળા પુરૂષો...	... ૧૯૬
૭ સ્ત્રી સંગમાં કૌવત આપનારા પદાર્થો...	... ૧૯૬
૮ નર્પુસકપણ...	... ૧૯૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૯ વાજકરણ એટલે શું...૧૬૭
૧૦ વાજકરણ પદાર્થો...૧૬૭
૧૧ વાજકરણ પ્રયોગો...૧૬૮
૧૨ રતિયર્થો...૨૦૦

લક્ષ્મી રત્ન.

૧ પારાને શુદ્ધ કરવાને વાસ્તે દેવાના સંસ્કારોમાં ઉપયોગી સાધનો			
ધાન્યામ્લક...૨૦૨
૨ ડગર્યંત્ર...૨૦૨
૩ બ્રૂધર્યંત્ર...૨૦૨
૪ દોલાયંત્ર...૨૦૨
૫ વાલુકાર્યંત્ર...૨૦૨
૬ પારાને શુદ્ધ કરવાને વાસ્તે દેવાના સંસ્કારો...	...	૨૦૨—૨૦૩	
૭ સ્વેદન (ગાદ્યું)...૨૦૩
૮ ખીન્ન પ્રકારનાં મૂર્છન સહિત સ્વેદન...૨૦૩
૯ મૂર્છન...૨૦૩
૧૦ ઉર્ધ્વપાતન (ઉંચે ચડાવવું)...૨૦૩
૧૧ અધઃપાતન (નીચે પાડવું)...૨૦૩
૧૨ સધળા દોષોને નહિ પણ મુખ્ય દોષોને ગટાડનારો શોધનનો ખીન્ન પ્રકાર...૨૦૪
૧૩ ટુંકો અને સધળા દોષોને ગટાડનારો શોધનનો ત્રીજો પ્રકાર...૨૦૪
૧૪ શુદ્ધ કરેલા પારાને ગારવાનો પ્રકાર...૨૦૪
૧૫ શુદ્ધ કરેલા પારાને મારવાનો ખીન્ન પ્રકાર...૨૦૪
૧૬ શુદ્ધ કરેલા પારાને ગારવાનો ત્રીજો પ્રકાર...૨૦૫
૧૭ શુદ્ધ કરેલા પારાને ગારવાનો ચોથો પ્રકાર...૨૦૫
૧૮ રસ કર્પૂર કરવાનો પ્રકાર...૨૦૫
૧૯ રસ સિંદૂર કરવાનો પ્રકાર...૨૦૬
૨૦ મારેલા પાશાના ગુણો...	૨૦૬
૨૧ હીંગળોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	૨૦૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૨૨ હીંગળામાંથી પારો ખેંચવાનો પ્રકાર...	...	૨૦૬
૨૩ રસ પ્રયોગો—અગ્નિ રસો...	...	૨૦૬
૨૪ અમૃતેશ્વર રસ...	...	૨૦૭
૨૫ અલ્પજ્વરાંકુશ...	...	૨૦૭
૨૬ મહાજ્વરાંકુશ...	...	૨૦૭
૨૭ રાજમૃગાંક રસ...	...	૨૦૭
૨૮ મહાણી કપાટ રસ...	...	૨૦૮
૨૯ કલ્યાદ રસ...	...	૨૦૮
૩૦ શીતભંજ રસ...	...	૨૦૯
૩૧ ખીન્ન પ્રકારનો શીતભંજ રસ	...	૨૦૯
૩૨ આનંદભૈરવ રસ...	...	૨૦૯
૩૩ ચંદ્રકલા રસ...	...	૨૦૯
૩૪ શ્વાસકુઠાર રસ...	...	૨૧૦
૩૫ ખીન્નો શ્વાસકુઠાર રસ...	...	૨૧૦
૩૬ રસ પર્પટી...	...	૨૧૦
૩૭ ત્રિપુર ભૈરવ રસ...	...	૨૧૧
૩૮ ભરમેશ્વર રસ...	...	૨૧૧
૩૯ રામખાણ રસ...	...	૨૧૧
૪૦ શંખવટી...	...	૨૧૧
૪૧ જુદા શંખવટી...	...	૨૧૨
૪૨ નારાય રસ...	...	૨૧૨
૪૩ મહા નારાય રસ...	...	૨૧૨
૪૪ સુવર્ણ વસંતમાલતી...	...	૨૧૩
૪૫ લઘુ વસંતમાલતી...	...	૨૧૩
૪૬ ખીન્ન પ્રકારનો વસંતમાલતી રસ	...	૨૧૩
૪૭ ત્રીન્ન પ્રકારનો વસંતમાલતી રસ	...	૨૧૩
૪૮ કૃમિકાર...	...	૨૧૪
૪૯ ત્રૈલોક્ય ચિંતામણી રસ...	...	૨૧૪
૫૦ ખીન્નો ત્રૈલોક્ય ચિંતામણી...	...	૨૧૪
૫૧ સ્વયમગ્નિ રસ...	...	૨૧૫

વિવચ

			પૃષ્ઠ
૫૨ બગેશ્વર રસ...	૨૧૫
૫૩ પંચામૃત પર્પટી રસ...	૨૧૫
૫૪ રત્ન ગિરિ રસ...	૨૧૬
૫૫ એકાંગવીર રસ...	૨૧૬
૫૬ સુવર્ણ ભૂપતિ રસ.	૨૧૬
૫૭ લોકનાથ રસ...	૨૧૭
૫૮ ચંદ્રોદય રસ.	૨૧૮

 ધેનુ રત્ન.

૧ દૂધ...	૨૧૯
૨ દહીં...	૨૨૦
૩ ઘોળવું...	૨૨૧
૪ છાશ...	૨૨૧
૫ શિખંડ...	૨૨૧
૬ માંખણ...	૨૨૨
૭ ધી...	૨૨૨
૮ બળી, રેડ, બાસુંદી વિગેરે	૨૨૨

 પાંચ જન્ય રત્ન

૧ આંતરિક્ષ જળ...	૨૨૩
૨ આંતરિક્ષ જળના બેદ...	૨૨૩
૩ સેવવા લાયક જળ...	૨૨૪
૪ ખરાબ જળ...	૨૨૪
૫ બગડેલ જળને સુધારવાની રીત...	૨૨૫
૬ જળને શીતળ કરવાની રીત...	૨૨૫
૭ નદીઓનું વર્ણન...	૨૨૫
૮ જળ ભરવાનો વખત...	૨૨૬
૯ સારા ગુણવાળું જળ...	૨૨૬
૧૦ નદી આદિક જળના ગુણો...	૨૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧ ઉનું પાણી...	૨૨૭
૧૨ નાળિયેરનું પાણી...	૨૨૭
૧૩ પાણીનો ઉપયોગ...	૨૨૭

મધ રત્ન.

૧ મધનું સાફ તથા ગાઠું પરિણામ...	૨૨૮
૨ મધનો પ્રભાવ...	૨૨૮
૩ મધના ત્રણગદ...	૨૨૯
૪ મધપાનની યુક્તિ...	૨૩૦
૫ મધપાનના ત્રણ બેદ...	૨૩૦
૬ નિદોષ મધપાન...	૨૩૧
૭ મધપાન કરનારાઓની ઉત્કૃષ્ટતા તથા નિકૃષ્ટતા	૨૩૧
૮ મધના બેદ તથા તેના ગુણો...	૨૩૧
૯ નાલાયક મધ...	૨૩૨
૧૦ પીવાને લાયક મધ...	૨૩૩
૧૧ મધપાન કર્યા પછી નિશો આવવાનો વખત તથા તેનાં ચિન્હો...	૨૩૩
૧૨ મધ વધારે ક્ષાયદાકારક કેને છે?	૨૩૩

તરંગ ૪ થો.

કૌસ્તુભ રત્ન.

૧ જ્વર નિદાન	૨૪૪
” ચિકિત્સા...	૨૪૨
૨ રક્તપિત્ત નિદાન...	૨૪૫
” ચિકિત્સા...	૨૪૭
૩ કાસ (ઉપરસ) નિદાન...	૨૪૮
” ચિકિત્સા...	૨૪૯
૪ શ્વાસ (દંભ) નિદાન...	૨૪૯
” ચિકિત્સા...	૨૫૧
૫ રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) નિદાન...	૨૫૨

વિષય.		પૃષ્ઠ.
" ચિકિત્સા...૨૫૪
૧ ઉચ્ચત્રી, હૃદ્રોગ અને તૃષ્ણા. નિદાન...		...૨૫૫
" ચિકિત્સા...		...૨૫૭
૭ મદાત્મય નિદાન...૨૫૭
" ચિકિત્સા...૫૮
૮ આર્શ (દરસ) નિદાન...	...	૨૫૯
" ચિકિત્સા...	...	૨૬૦
૯ અતિસાર નિદાન...	...	૨૬૧
" ચિકિત્સા...	...	૨૬૨
૧૦ અહણી નિદાન...	...	૨૬૩
" ચિકિત્સા...	...	૨૬૪
૧૧ મૂત્રકૃચ્છ નિદાન...	...	૨૬૪
" ચિકિત્સા...	...	૨૬૬
૧૨ પ્રમેહ નિદાન...	...	૨૬૭
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૦
૧૩ વિદ્રધિ નિદાન...	...	૨૭૦
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૨
૧૪ શુદ્ધ નિદાન...	...	૨૭૨
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૩
૧૫ ઉદર રોગ નિદાન...	...	૨૭૫
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૬
૧૬ પાંડુરોગ નિદાન...	...	૨૭૭
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૭
૧૭ સોજો નિદાન...	...	૨૭૮
" ચિકિત્સા...	...	૨૭૯
૧૮ રતવા નિદાન...	...	૨૮૦
" ચિકિત્સા...	...	૨૮૦
૧૯ કુષ્ઠ (કોઢ) નિદાન...	...	૨૮૧
" ચિકિત્સા...	...	૨૮૪
૨૦ કૃમિ (જીવડા) નિદાન...	...	૨૮૪

विषय	पृष्ठ
" चिकित्सा...	२८५
२१ वातव्याधि निदान...	२८५
" चिकित्सा...	२८६
२२ वातरक्त निदान...	२८७
" चिकित्सा...	२८८
२३ कृमिराज निदान...	२८९
" चिकित्सा...	२९०
२४ शूल. निदान...	२९०
" चिकित्सा...	२९२
२५ भ्रम (छाडकातुं भांगतुं) निदान...	२९४
" चिकित्सा...	२९५
२६ भ्रमर निदान...	२९६
" चिकित्सा...	२९७
२७ अपस्मार (वाध) निदान...	२९८
" चिकित्सा...	२९८
२८ कृमिरोग निदान...	२९९
" चिकित्सा...	३००
२९ हिक्का (हुड्डी) निदान...	३०१
" चिकित्सा...	३०१
३० उन्माद निदान...	३०२
" चिकित्सा...	३०३
३१ शिरोरोग निदान...	३०४
" चिकित्सा...	३०५
३२ नासोरोग निदान...	३०६
" चिकित्सा...	३०७
३३ मुखरोग निदान...	३०७
" चिकित्सा...	३०७
३४ नेत्ररोग निदान...	३०८
" चिकित्सा...	३०९

વિષય.

પૃષ્ઠ.

શાકું. રત્ન.

૧ શસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર...૩૧૧
૨ શસ્ત્રોપચાર કોને કેવો?...૩૧૧
૩ કેવા શસ્ત્રોપચારમાં દરદીને બેભાન કરવો ? તથા તે વખતે દરદી ની માવજતની જરૂર૩૧૧
૪ શસ્ત્રોપચાર થયા પછી થતાં દરદીની ચિકિત્સા૩૧૩
૫ શસ્ત્રોપચારને લાયક દરદી૩૧૩
૬ દાહ ક્રિયાને લાયક દરદી૩૧૪
૭ શસ્ત્રોપચાર ગડગુમડ૩૧૪
૮ ગાંઠો અથવા રસોળી૩૧૪
૯ ધુમટાનો સંક્રાંત૩૧૫
૧૦ પડળ...૩૧૬
૧૧ પરવાળાં...૩૧૬
૧૨ મસા અને અર્શી...૩૧૭
૧૩ દાંત હલવા વિગેરે.૩૧૮
૧૪ અર્ધુદ...૩૧૮
૧૫ જલદરતું પાણી કાઢવું...૩૧૮
૧૬ પાણુવી...૩૧૯
૧૭ વધરાવળ...૩૨૧
૧૮ મૂત્રાવરોધ...૩૨૨
૧૯ રાશી...૩૨૨
૨૦ હાડકાતું ખડવું અથવા ભાંગવું.....૩૨૩
૨૧ અંતર્ગળ અને સારણુ...૩૨૩
૨૨ ગર્ભાશયનો બ્રંશ...૩૨૪
૨૩ આમણતું બહાર નિકળવું...૩૨૪
૨૪ પાંપણતું ઉથલાવવું...૩૨૪
૨૫ ગેન્ઝીન અને સર્પદંશ...૩૨૪
૨૬ દાહક્રિયા...૩૨૫

વિષય

પૃષ્ઠ

ગર્જેન્દ્ર રત્ન.

૧ પુરુષ તથા વ્યાધિના કારણવિશે મતભેદ...૩૨૬
૨ વાતાદિ દોષ જ્વરાદિ વ્યાધિનું કારણ છે કે નહિ?...૩૨૮
૩ રસ વિચાર...૩૨૯
૪ દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકમાં કોણ પ્રધાન છે?...૩૩૦

પરિશિષ્ટ ભાગ.

૧ ગંધકને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...૩૩૫
૨ વછનાગને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.૩૩૫
૩ ત્રાંચાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...૩૩૫
૪ ત્રાંચાને મારવાનો (ભસ્મ કરવાનો) પ્રકાર...૩૩૫
૫ મારેલાં ત્રાંચાના ગુણો...૩૩૬
૬ રૂપાની યોગ્યતા, અયોગ્યતા તથા શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...૩૩૬
૭ રૂપાને મારવાનો પ્રકાર...૩૩૬
૮ રૂપાને મારવાનો ખીન્ને પ્રકાર...૩૩૭
૯ મારેલાં રૂપાના ગુણો...૩૩૭
૧૦ કૃથીરને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર૩૩૭
૧૧ કૃથીરને મારવાનો પ્રકાર...૩૩૭
૧૨ મારેલ કૃથીરના ગુણો૩૩૮
૧૩ જસતને શુદ્ધ કરવાનો તથા મારવાનો પ્રકાર૩૩૮
૧૪ મારેલ જસતના ગુણો૩૩૮
૧૫ સીસાંને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...૩૩૮
૧૬ સીસાંને મારવાનો પ્રકાર...૩૩૮
૧૭ સીસાંને મારવાનો ખીન્ને પ્રકાર૩૩૮
૧૮ મારેલ સીસાંના ગુણો૩૩૮
૧૯ લોહાંને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર૩૩૯
૨૦ લોહાંને મારવાનો પ્રકાર...૩૩૯
૨૧ લોહાંને મારવાનો ખીન્ને ઉત્તમ પ્રકાર...૩૩૯
૨૨ મારેલ લોહાંના ગુણો૩૩૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૩ સોનાંને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૦
૨૪ સોનાંને મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૦
૨૫ સોનાંને મારવાનો ણીજો પ્રકાર૩૪૦
૨૬ સોનાંને મારવાનો ત્રીજો પ્રકાર૩૪૦—૩૪૧
૨૭ સોનાંને મારવાને ચોથો પ્રકાર...	...૩૪૧
૨૮ મારેલ સોનાંના ગુણો...	...૩૪૧
૨૯ સોનામુખીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૧
૩૦ સોનામુખી મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૨
૩૧ મારેલ સોનામુખીના ગુણો...	...૩૪૨
૩૨ રૂપામુખીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર૩૪૨
૩૩ રૂપામુખીને મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૨
૩૪ મારેલ રૂપામુખીના ગુણો...	...૩૪૨
૩૫ મોરથુથુને શુદ્ધ કરવાનો તથા મારવાનો પ્રકાર	...૩૪૨
૩૬ મારેલ મોરથુથુના ગુણો...	...૩૪૨
૩૭ કાંસાને તથા પીતળને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર	...૩૪૨—૩૪૩
૩૮ કાંસાંને તથા પીતળને મારવાનો પ્રકાર	...૩૪૩
૩૯ મારેલ કાંસાના તથા મારેલ પીતળના ગુણો...	...૩૪૩
૪૦ સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૩
૪૧ સિંદૂરના ગુણો...	...૩૪૩
૪૨ શિલાજીતને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર	...૩૪૩
૪૩ સુદ્ધ કરેલ શિલાજીતના ગુણો...	...૩૪૪
૪૪ અબ્રકને સુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૪
૪૫ અબ્રકને મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૪
૪૬ ધાન્યાબ્રક કરવાનો વિધિ...	...૩૪૪
૪૭ મારેલ અબ્રકના ગુણો...	...૩૪૫
૪૮ હરતાળને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૫
૪૯ હરતાળને મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૫
૫૦ મારેલ હરતાળના ગુણો...	...૩૪૫
૫૧ મનશીલને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	..૩૪૫—૩૪૬
૫૨ શુદ્ધ કરેલ મનશીલના ગુણો...	...૩૪૬
૫૩ કલખાપરીઓ કે જે મોરથુથુનીજ જાત છે તેને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૬
૫૪ શુદ્ધ કરેલ કલખાપરીઓના ગુણો...	...૩૪૬
૫૫ ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાનો સાધારણ પ્રકાર...	...૩૪૬

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૬ અમુક ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાનો વિશેષ પ્રકાર...	...૩૪૬
૫૭ હીરાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૭
૫૮ હીરાને મારવાનો પ્રકાર...	...૩૪૭
૫૯ મારેલા હીરાના ગુણો...	...૩૪૭
૬૦ ખીજાં રત્નોને શુદ્ધ કરવાનો તથા મારવાનો પ્રકાર અને તેઓની ભસ્મના ગુણો...	...૩૪૭
૬૧ મંદૂર કરવાનો પ્રકાર...	...૩૪૭
૬૨ ચોગરાજ ગુગળ...	...૩૪૭
૬૩ ત્રિપ્પળા ગુગળ...	...૩૪૮
૬૪ કાંચનાર ગુગળ...	...૩૪૮
૬૫ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ...	...૩૪૮
૬૬ ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ...	...૩૪૮
૬૭ હિંગવણક ચૂર્ણ...	...૩૪૮
૬૮ વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ...	...૩૪૮
૬૯ સુદર્શન ચૂર્ણ...	...૩૪૮
૭૦ લાહી ચૂર્ણ...	...૩૫૦
૭૧ જાત્યાદિ તૈલ...	...૩૫૦
૭૨ ખૃદ્ધ-મરિચાદિ તૈલ...	...૩૫૦
૭૩ લક્ષ્મી વિલાસ તૈલ...	...૩૫૧
૭૪ લાક્ષાદિ તૈલ...	...૩૫૧
૭૫ કુંકુમાદિ તૈલ...	...૩૫૧
૭૬ ધરિમેદાદિ તૈલ...	...૩૫૧
૭૭ કંટકારી અવલેહ...	...૩૫૨
૭૮ હરડેનો અવલેહ (ભૃગુહરીતકી)	...૩૫૨
૭૯ પુનર્નવાસવ...	...૩૫૨
૮૦ દ્રાક્ષાસવ...	...૩૫૩
૮૧ દોશાન્ન લેપ...	...૩૫૩
૮૨ દશાંગ લેપ...	...૩૫૩
૮૩ ચંદ્રોદયા વર્તિ...	...૩૫૪
૮૪ જાત્યાદિ ધી...	...૩૫૪
૮૫ દ્રાક્ષાદિ ધી...	...૩૫૪
૮૬ ખીજા પ્રકારનું દ્રાક્ષાદિ ધી...	...૩૫૪
૮૭ રોહીડાનું ધી...	...૩૫૫
૮૮ ચાંગેરી ધી...	...૩૫૫
૮૯ ખીજા પ્રકારનું ચાંગેરી ધી...	...૩૫૫

જામનગર.

માતવધર્મ ઓફીસમાંથી પ્રકટ થએલાં

પુસ્તકોની યાદી.

૩૮૩૭

અમારી માનવધર્મ ઓફીસમાંથી પ્રકટ

થયેલાં પુસ્તકો.

ચિકિત્સાશિષ્ય—વૈદકનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

માનવધર્મ. દ્વિગાસિક ચોપાનીઉ હાલ ત્રીજું વર્ષ ચાલે છે કિંગત
૩૧. ૧—૩—૦

વાગ્બૂપણુ ભાગ ૧જો. માનવધર્મના પ્રથમ વર્ષના ગ્રાહકોને બેટ આપવામાં આવેલ છે જેમાં અવશ્ય જાણવા જેટલું નાયકા પ્રકરણ સમાયેલું છે તથા તે સિવાય કાવ્યનું થોડું વ્યાખ્યાન કરેલ છે.

વાગ્બૂપણુ ભાગ ૨ જો.—માનવધર્મના બીજા વર્ષના ગ્રાહકોને બેટ આપવામાં આવેલ છે જેમાં અલંકારનું ખુબી ભરેલું પ્રકરણ કુવલયાનંદ ગ્રંથને આધારે આપેલ છે.

વાગ્બૂપણુ ભાગ ૩ જો.—માનવધર્મના ત્રીજા વર્ષના ગ્રાહકોને બેટ આપવાનું છે જેમાં બીજા ભાગમાં અધુરું રહેલ અલંકાર પ્રકરણ પુરૂ કરવામાં આવેલ છે.

વ્યાધિરોધ વિદ્યા.—પહેલી સાર્વજનિક લોકપ્રિય બેટ, એકે નકલ સિલકમાં નથી.

જીવનતત્વ સંગ્રહ.—બીજી સાર્વજનિક લોકપ્રિય બેટ, એકે નકલ સિલકમાં નથી.

વિષવિષે નિબંધ.—ત્રીજી સાર્વજનિક બેટ, થોડી નકલો બાકી છે લખવાથી મોકલવામાં આવશે.

જામનગર.
માનવધર્મ ઓફીસ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી
મણીશંકર ગોવિંદજી.

માનવધર્મ.

દ્વિમાસિક ચોપાનીઉ.

આ ચોપાનીઆને બાદાર પડે હાલ ત્રીજું વર્ષ ચાલે છે જેમાં ૬૨ વ-
ખત ધર્મ, કેળવણી, વૈદક તથા જીદા જીદા અનેક રસિક વિષયોપર ધણુંજ
સરસ વિવેચન કરવામાં આવે છે અને તેને લીધેજ તે આર્યભાઈઓમાં
માનનું પાત્ર થઇ પડ્યું છે. વળી તે સાથે તેનાં ગ્રાહકોને દરવર્ષે એક અ-
મુલ્ય પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવે છે. પહેલા વર્ષમાં વાગ્ભૂષણ ભાગ પે-
હેલો ભેટ આપવામાં આવેલ છે, જેમાં જાણુવા જોગ નાયકા પ્રકરણનો
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બીજા વર્ષમાં વાગ્ભૂષણ ભાગ ૨ જો ભેટ
આપવામાં આવેલ છે જેમાં કુવલયાનંદ નાગના અલંકારના ગ્રંથ ઉપરથી
ધણુંજ રસિક અલંકાર પ્રકરણ દાખલ કરેલ છે અને ત્રીજા વર્ષના માનવ
ધર્મના ગ્રાહકોને વાગ્ભૂષણ ભાગ ત્રીજો ભેટ આપવામાં આવેલ છે જેમાં
સંપૂર્ણ અલંકારનું પ્રકરણ આવી જાય છે, ચોથા વર્ષમાં એ ત્રણ ભેટો ક-
રતાં પણ ઉત્તમ એક અમુલ્ય પુસ્તકની ભેટ આપવામાં આવશે જે દરેક
મનુષ્યને વંશપરંપરા ઉપયોગી થઈ પડશે અને તેથી લોકો તે ભેટને ધ-
ણુંજ હર્ષથી વધાવી લેશે એમ ધારી શકાય છે. ચોપાનીઉ વાંચવાનો શોખ
હોય તો માનવધર્મ ખરીદ કરવા બલામણ છે નમુના માટે લખવાથી એ-
ક અંક ગણત મોકલવામાં આવશે કિંમત ફક્ત વર્ષ એકનો રૂ. એક ટપાલ
ખર્ચ આના ત્રણ જીદુ.

ગયા બે વર્ષના થોડા અંકો સિલકમાં છે જે અરધી કિંમતે આપ-
વામાં આવશે તેની સાથે તે તે સાલનાં પુસ્તકો પણ આપવા નિશ્ચય ક-
ર્યો છે માટે ગ્રાહક થનારે અમને જલદી લખી જણાવવું.

જામનગર.

માનવધર્મ, ઓફીસ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી.

મણીશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર.

માનવધર્મ ઓફીસમાંથી ચાલતી સાલમાં

પ્રકટ થવાનાં પુસ્તકો.

અમારી માનવધર્મ ઓફીસમાંથી ચાલતી સાલમાં પ્ર

કટ થવાનાં પુસ્તકો.

પાંડવ અને કૌરવ (નોવેલ)

રામ અને રાવણ (નોવેલ)

રાજ અને પ્રજા.

સંક્ષિપ્ત કાદંબરી. (નોવેલ)

વેણીસંહાર નાટક.

નરવાહનદત (નોવેલ)

આર્યાનાર્ય ઔપધ.

મણીશંકર નોટ.

આ ગ્રંથોની સનિસ્તર હકિકતને મારે જુદા હેતુઓલથી
ખબર આપવામાં આવશે.

જામનગર.

માનવધર્મ ઓફીસ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી.

મણીશંકર ગોવિંદજી.

ચિકિત્સાબ્દિ.

તરંગ ૧ લો.



દેવાંગના રત્ન ૧ લું.

વાત, પિત્ત, કફ, પચ, મૂત્ર, તથા ઝાડા જેવા વર્ણ- પ્રત્યક્ષ ઉત્પત્તિ-
વાળું તથા તેવાજ ગંધવાળું, ક્ષીણ અને ગાંઠા ગાંઠાવાળું માં અસમર્થપુ-
પુરુષનું વીર્ય પ્રત્યક્ષ ઉત્પત્તિમાં સમર્થ નથી. પુરુષના બી- રૂપનું વીર્ય.
ર્યનો વર્ણ વાતપ્રકોપથી શાસ્ત્રમાં કહેલ પવન જેવો થાયછે. પિત્તપ્રકોપથી
પિત્ત જેવો, કફના પ્રકોપથી કફ જેવો તથા રૂધિર બગડવાથી રૂધિર જેવો
વર્ણ થાયછે. કફ અને વાતના પ્રકોપથી પુરુષનું વીર્ય ગાંઠા ગાંઠા જેવું થઇ
જાયછે. પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી દુર્ગંધ પડે જેવું થઇ જાયછે. પિત્ત અને
વાયુના પ્રકોપથી ક્ષીણ થઇ જાયછે અને વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના
પ્રકોપથી મૂત્ર અને ઝાડા જેવા દુર્ગંધવાળું થાયછે. ગાંઠા ગાંઠાવાળું, પચ જેવું
તથા ક્ષીણ વીર્ય મુશકેલીથી શુદ્ધ થાયછે. મૂત્ર અને ઝાડા જેવા ગંધવાળું
વીર્ય શુદ્ધ થતુંજ નથી. અને તે સિવાયના દોષવાળું પુરુષનું વીર્ય ઔપધોષચા-
રથી શુદ્ધ થઇ શકેછે.

પુરુષના વીર્યની પેઠે સ્ત્રીનું રજ પણ બગડેલ વાત, અશુદ્ધ સ્ત્રીરજ.
પિત્ત, કફ અને રૂધિર એ ચાર દોષમાંના એક એક બેબે
તથા સર્વ દોષથી મળેલું હોય ત્યારે સંતાનની ઉત્પત્તિ માટે લાયક નથી.
દોષ, વર્ણ અને વેદના ઉપરથી સ્ત્રીરજ શુદ્ધ છે કે બગડેલું છે તેની પરી-
ક્ષા થઇ શકેછે. સ્ત્રીનું રજ બગડેલું હોય ત્યારે પુરુષના વીર્યની પેઠે તે તે
દોષના વર્ણ તથા ગંધવાળું થાયછે. અને પુરુષના વીર્યની પેઠેજ ઉપર જ-
ણાવેલી સ્થિતિમાં કૃત્ત્રસાધ્ય, અસાધ્ય અને સાધ્ય અવસ્થાને બોગવેછે.

પુરુષનું જે વીર્ય રશ્મિક જેવા વર્ણવાળું, ચીકણું, મી- પુરુષનું શુદ્ધ
ઠા ગંધવાળું તથા મધ જેવા ગંધવાળું હોય તે ઉત્તમ સમજવું; વીર્ય તથા શુદ્ધ
તેમજ સ્ત્રીનું રજ પણ સસલાના લોહીના વર્ણ જેવું તથા સ્ત્રીરજ.

લાખના રસ જેવું લાઝ હોય તે ઉત્તમ સમજવું. પુરૂષનું વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રજ અત્યંત કામ સુખ ભોગવવાથી વધુ પડ્યા માંડે ત્યારે રોગ કહેવાયછે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ વીર્યવાળો પુરૂષ તથા શુદ્ધ રજવાળી સ્ત્રીનો સંયોગ સંતાનની ઉત્પત્તિમાં સમર્થ થાયછે. -

સ્ત્રીને રજોદર્શન થાય તે દિવસથી ચાર દિવસ સુધી રજોદર્શન પછી અક્ષયર્થ વ્રત પાળવું, અને દિવસની નિદ્રા, આંખમાં અં- સ્ત્રીને વર્તવાનો પ્રકાર.
નન, અશ્રુપાત, સ્નાન, તૈલનું ચોળવું, નખછેદન, દોડવું, હસવું, બહુ બોલવું, બહુ સાંભળવું, જમીનનું ખોતરવું, પવનનું સેવન અને મેહેનત એટલાં વાનગીનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે રજોદર્શનના દિવસોમાં દિવસે સુવાથી સ્ત્રીને જે ગર્ભ રહે તે અતિ નિદ્રાવાળો થાયછે. આંજણ આંજવાથી અંધ થાયછે. રોવાથી વિકારયુક્ત દૃષ્ટિવાળો, સ્નાન કરવાથી દુખી- આ સ્વભાવવાળો, તેજ ચોપડવાથી કોઢીયો, નખછેદનથી ખરાબ નખવાળો તથા દોડવાથી ચંચળ પ્રકૃતિવાળો થાયછે. તેમજ હસવાથી અવતરેલ બાળકના દાંત, હોઠ, તાળવું તથા જીભ કાળાં થાયછે. અતિ બોલવાથી જનમેલ બાળક પ્રલાપી, અત્યંત શબ્દો સાંભળવાથી બેહુરું, જમીન ખોતરવાથી કામમાં આળસ, પવનના અતિ સેવનથી ઘેલું અને અતિ મેહેનતથી હીન અંગવાળું થાયછે. માટે સ્ત્રીએ રજોદર્શનના દિવસો ઉપર લખેલી સર્વ ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો. રજોદર્શન થયા પછી ત્રણ રાત્રિ સુધી સ્ત્રીએ પતિના સંયોગથી દૂર રહેવું. ચોથે દિવસે સ્નાનથી શુદ્ધ થઇ કોરં વસ્ત્ર પહેરી, અલંકાર ધારણ કરી સ્વસ્તિવાચન અને મંગળવાદ ૩૫ સત્કર્મ કયાં પછી સ્ત્રીએ પતિનું દર્શન કરવું, કારણ કે ઋતુસ્નાન પછી સ્ત્રી જેવા પુરૂષનું સુખ જીએ છે, તેવી આકૃતિ અને સ્વભાવવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન થાયછે. તેથી સ્ત્રીએ પ્રથમ પતિનુંજ દર્શન કરવું.

રજોદર્શન થાય ત્યાં સુધી અક્ષયર્થવ્રત પાળ્યા પ- સ્ત્રી ગમન પ્ર-
છી સાયંકાળે ધીનો અભ્યંગ કરી દુધ તથા ધીમાં મેળ- કાર
વેલ ભાતનો આહાર કરી પુરૂષે રજોદર્શન પર્યંત અક્ષયર્થવ્રત પાળનારી, તૈલથી સ્નિગ્ધ શરીરવાળી, આહાર દ્રવ્યમાં તેલ અને અડદને મુખ્ય કરી-
ને આહાર કરનારી પોતાની નારી પ્રત્યે રાત્રિ સમયે જવું. જઇને પ્રેમ-
પૂર્વક વાક્યથી તથા ઈચ્છિત પદાર્થોવડે પોતાની સ્ત્રીને ખુશ કરી પુત્ર પ્રા-
પ્તિની ઇચ્છા હોય તો રજો દર્શન પછીની ચોથી, છઠી, આઠમી, દશમી,

અને બારમી રાત્રિમાં સંગ કરવો. અને પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો પાંચમી, સાતમી, નવમી અને અઝીઆરમી રાત્રિમાં સંગ કરવો. આ સિવાય બીજી રાત્રિઓ સ્ત્રીગમનને માટે વર્જિત છે. ઉપર કહેલા દિવસોમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર દિવસમાં ગમન કરવાથી રહેલો ગર્ભ, અધિક આયુષ્ય, આરોગ્ય, સૌખ્યાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને બળવાળો થાય છે. ઋતુ દર્શનના પ્રથમ દિવસે સ્ત્રી સંગ કરવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે. અને તે દિવસે રહેલો ગર્ભ પ્રસવ વખતેજ મરણ પામે છે. બીજે દિવસે ગમન કરવાથી ઉત્પન્ન થએલો બાળકં સુવાવડમાંજ મરણ પામે છે. અને ત્રીજે દિવસે સંગ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલ બાળક અપૂર્ણ અંગવાળું તથા અદ્ય આયુષ્યવાળું થાય છે. ચોથે દિવસે સંગ કરવાથી લાંબી આયુષ્યવાળું તથા સંપૂર્ણ અંગવાળું બાળક જન્મે છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં નાખેલ કાષ્ઠાદિ પદાર્થ ઉંચો ચડી શકતો નથી તેમ પ્રસવ સ્થાનમાંથી રૂધિર વેહેતાં છતાં તેમાં નાખેલું વીર્ય ગર્ભાશયમાં ટકી શકતું નથી. આ કારણેને લીધે રજસ્વલા સ્ત્રીનો ત્રણ દિવસ સંગ ન કરવો.

તેજ એવા નામનો ધાતુ (ઓજ) સર્વ વર્ણને ઉપ- જુદા જુદા રંગનાં બળવારો છે અને તે ધાતુ જળરૂપ થઇ ગર્ભની પુષ્ટિ કરે છે, ત્યારે ગર્ભ ગૌર વર્ણવાળો થાય છે. જે પદાર્થોમાં પાર્થિવ ગુણુ વિશેષ હોય તે પદાર્થોથી પુષ્ટ કરેલો ગર્ભ શ્યામ (નીળ) રંગનો થાય છે. પૃથ્વી અને આકાશનું પ્રાધાન્ય જે પદાર્થોમાં હોય તેવા પદાર્થોથી પુષ્ટ કરેલો ગર્ભ કાળો થાય છે. જળ અને આકાશ પ્રધાન દ્રવ્યના સેવનથી ગર્ભ ગૌરશ્યામ (આસમાની) વર્ણનો થાય છે. આ જગોએ કે-ટલાએક શાસ્ત્રકારો કહે છે કે જેવા વર્ણવાળો આહાર ગર્ભિણી સ્ત્રી કરે છે. તેવા વર્ણનો ગર્ભ થાય છે, પણ આ વાત ગૌણ છે. ઉપર બતાવેલ તેજ નામના ધાતુનો ભાગ ગર્ભની દૃષ્ટિ સુધી ન પોચે તો ગર્ભ જન્મમાં થાય છે. અને એજ ધાતુ રૂધિરમાં પેસે તો રક્ત નેત્રવાળો, પિત્તમાં પેસે તો પીળાં નેત્રવાળો, કફમાં પેસે તો ઘોળાં નેત્રવાળો અને પવનમાં પેસે તો ચિક્રત નેત્રવાળો ગર્ભ થાય છે.

અગ્નિના સંયોગથી ધીન પિંડની માફક પુરૂષના સં- જોડકું થવાનું યોગથી સ્ત્રીનું રજ દ્રવરૂપ થઈને પ્રસરે છે. તે રજના પ્રત્યા- કારણ તથા જુદી જુદી ભતનના ધાતથી પુરૂષના વીર્યના બે વિભાગ થઇ જાય તો કુક્ષિમાં નપુંસક તથા

એ ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે જેને લોકો જોડું કહી બોલાવે છે. માઆપના અદ્ય ખીજથી 'આસેક્ય' નામનો નપુંસક પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ખીજ પુરુષના વીર્યનું પ્રાપ્ત કરી પુરુષાતન પામે છે. જે બાળક દુર્ગધવાળા પ્રસવસ્થાનમાંથી પેદા થાય છે તે 'સૌગંધિક નપુંસક' કહેવાય છે. અને તે પ્રસવસ્થાન અને ક્ષિત્રોદ્રિયનો ગંધ લેવાથી પુરુષાતન પામે છે.

તેની આસિયત અને અરિથ વિનાના ગર્ભ તથા ગર્ભમાં સપ્ત, વશ્લિક વગેરે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ.

જે સૃષ્ટિકર્મ વિરૂદ્ધ મૈથુન કરાવ્યા પછી સ્ત્રી પાસે પુરુષત્વ જાતાની શકે છે, તે કુબ્ધિક નપુંસક કહેવાય છે. જે ખીજનું મૈથુન જોયા પછી સ્ત્રીસંગ કરી શકે છે તે 'ધર્મ્યક નપુંસક' કહેવાય છે. જે પોતાની સ્ત્રી સાથે ઋતુકાળમાં સ્ત્રીની પેઠે આલિંગનાદિ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પુરુષથી રહેલો ગર્ભ સ્ત્રી જેવી ચોંટા કરનારો થાય છે અને તે 'પંદ નપુંસક' કહેવાય છે. ઋતુકાળમાં પુરુષની પેઠે જો સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ કરે તો તેથી ઉત્પન્ન થએલી દીકરી પણ પુરુષ જેવી થાય છે. ઉપર કહેલા આસેક્ય, સૌગંધિક, કુબ્ધિક અને ધર્મ્યક નપુંસકો વીર્ય સહિત હોય છે અને પંદ નામનો નપુંસક વીર્યહીન હોય છે. તે ચાર નપુંસકો વિરૂદ્ધ વ્યાપાર કરી પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેઓને સશુક એવું નામ આપેલું છે. જેવા આહાર, આચાર અને ચોંટાથી યુક્ત સ્ત્રી પુરુષની રતિ પ્રવર્તે છે અને તેથી જે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગર્ભ પણ તેવાજ આહારાદિકને પસંદ કરનારો થાય છે. કામના વિકારવાળી બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર પ્રસવ સ્થાનના ધર્મ્યથી પરસ્પર રજનું આસેચન કરે તો તેમાંથી અરિથ વિનાનો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ઋતુસ્નાત નારીને સ્વપ્નમાં મૈથુનનો અનુભવ થાય તો વાયુના સંયોગથી તેનું રજ ગર્ભાશયમાં ટકીને ગર્ભરૂપ થાય છે. અને માસે માસે તે ગર્ભ વધતો જાય છે. હેવટ પિતાના શુભ (અસ્થ્યાદિક) રહિત તે ગર્ભ પ્રસવસ્થાન દ્વારા બહાર નિકળે છે. સર્પ અને વીંછી જેવી વિકૃત આકૃતિવાળા ગર્ભ નિપજે છે, તે પાપનું ફળ સમજવું. સ્ત્રીએ ગર્ભ બારણુ કરેલ હોય તે વખતમાં તેને ઉપજેલી ઇચ્છા પુરી ન કરવાથી કોપેલા પવને કરીને તે ગર્ભ કુખડો, ડુંઢો, પાંગળો, મુંગો અને બોબડો થાય છે. માઆપની નાસ્તિકતાથી પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં દુષ્ટ કર્મથી અને વાતાદિના કોષથી ગર્ભવિકાર પામે છે. વાયુની અદ્યનાને લીધે તથા પચ્યાશયના અયોગને લીધે ઉત્પન્ન થએલો ગર્ભ વાત, મૂત્ર અને પુરીયથી હીન હોય છે.

પુરુષનું વીર્ય ચંદ્રગુણુ પ્રધાન છે અને સ્ત્રીનું રજ અગ્નિગુણુ પ્રધાન છે. સ્ત્રી પુરુષના સંગોગ વખતે પવન બળેના શરીરમાં રહેલા તેજ નામના ધાતુને પ્રેરે છે. તે પછી તેજ પવનના પ્રત્યાઘાતથી પ્રસવસ્થાનમાં પડેલા પુરુષના વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી અગ્નિ સોમના સંયોગથી મજેસો ગર્ભ ગર્ભાશયને પ્રાપ્ત થાયછે. જે ગર્ભ શરીરના સઘળા ભાગને જાણુનાર, જણુવનાર, સ્પર્શ કરનાર, સુંઘનાર, જ્ઞેનાર, સાંભળનાર, રસ લેનાર, પુરુષ, સ્ત્રજનાર, ગમન કરનાર, સાક્ષી, ધારણુ કરનાર અને બોલનાર એ રીતે અનેક શબ્દોથી કહેવામાં આવેછે. ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરવા વખતે પુરુષનું વીર્ય અધિક હોય તો ગર્ભ પુરુષનો આકાર ધારણુ કરેછે. સ્ત્રીનું રજ અધિક હોય તો તે ગર્ભ સ્ત્રીરૂપ થાયછે અને શુક તથા રજ એ જન્મે સમાન હોય તો નપુંસક ગર્ભ થાયછે.

પુષ્ટ અને પ્રસન્ન મુખવાળી, શરીર, મુખ અને દાંડ રજસ્વલા સ્ત્રી-તની જગાઓમાં કામાગ્નિથી ઉત્પન્ન થએલા જળમાં ભીંજી રજસ્વલા સ્ત્રીનાં લક્ષણો. જાએલી, પુરુષની ઈચ્છાવાળી, શૃંગાર રસની વાનો પર પ્રીતિ રાખનારી, આંખ અને ઉદરમાં થએલી શિથિલતાથી સુશોભિત, હાથ, રતન, પ્રસવસ્થાન, નાભિ, સાયળ, જઘન, અને પીડીમાં લખકારાવાળી તથા રોમ હર્ષથી કામક્રીડામાં ઉત્સાહ બતાવનારી સ્ત્રીને ઋતુવાળી સમજવી. જેમ સૂર્યવિકાસી કમળ, સૂર્યાસ્ત વખતે સંકોચાય છે, તેમ સ્ત્રીનું પ્રસવસ્થાન પણ વખત વીત્યે સંકોચ પામેછે. જેથી તે, તે વખતે ગર્ભ ધારણુ કરી શકતું નથી.

એક માસપર્યંત એકતું રહેવાથી જરા શ્યામ અને રજ ઉત્પન્ન થવાનો તથા ના રૂપ પામવાનો રૂઝિધવાળા સ્ત્રીના રજને ઋતુ વખતે વાયુ, બે નાડી દ્વારા પ્રસવસ્થાનના મુખમાં લઈ આવેછે. આ રજ પારમે વર્ષે પ્રગટ થાયછે અને પચાસમે વર્ષે ક્ષય થાયછે. પુરુષના ગમનથી ગર્ભ ધારણુ કરનારી સ્ત્રીનાશરીરમાં તેજ વૃદ્ધિ થઈ શ્રમ, આનંદ, તૃષ્ણા, પીડામાં પીડા, અને પ્રસવસ્થાનનું ફરકતું વગેરે ચિન્હો થાયછે. તેમજ ગર્ભ રચા પછી મહાનિર્દય દિવસે રતનનાં મુખ કાળાં થાયછે. રવાડાં ઉભાં થાયછે તથા આંખની પાંપણુ બ્રાહ્મ જાયછે. વળી ઉલટી, સારા મુગંધી. પદાર્થમાં દુર્ગંધ લાગવી, મોઢામાં પાણીનું આવડું અને શરીરમાં કળતર ઇત્યાદિ ચિન્હો ઉત્પન્ન થાયછે.

ગર્ભાશયમાં વીર્ય પહોંચવાનો પ્રકાર તથા પુત્ર પુત્રી અને નપુંસક થવાનું કારણ.

રજસ્વલા સ્ત્રીનાં લક્ષણો.

રજ ઉત્પન્ન થવાનો તથા ના રૂપ પામવાનો કાળ તથા ગર્ભ રચા પછી થતાં ચિન્હો.

ગર્ભિણી સ્ત્રીએ મેહેનત, મૈથુન, ભુખ્યા રહેવું, દિ-
વસની નિદ્રા, રાત્રીનું જાગરણ, શોક, વાહનપર બેસવું,
ભય, ઉભાગક પગે સ્થિતિ વગેરે બાળતોનો ત્યાગ કરવો.

ગર્ભ રહ્યા પછી એક માસે સ્ત્રી અને પુરૂષના વી-
ર્યનું સર્વાંશ મળવું થાયછે. બીજે માસે શીત, બાફ અને
પવનથી મળેલા પંચ મહા ભૂતોનો સંઘાત ઘાટો થાયછે.
ત્રીજે માસે બે હાથ, બે પગ અને એક માથું એ રીતે
પાંચ અવયવોની પિંડ જેવી આકૃતિ થાયછે અને બીજાં
અંગ અને પ્રત્યંગનો વિભાગ સૂક્ષ્મ આકૃતિવાળો થાયછે.
ચોથે માસે અંગ પ્રત્યંગનો વિભાગ સ્પષ્ટ જણાય છે.

અને આ વખતે જીવ પ્રગટ થાયછે અને જીવને રહેવાનું સ્થાનક હૃદય
પણુ ઉપજે છે. આ ચોથા માસમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ
નામના ઈન્દ્રિયોના વિષયોની તે જીવને કિંચિત્ અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે.
આ વખતે ગર્ભિણી સ્ત્રીને મન ભાવતા પદાર્થો ન આપવામાં આવે તે
સ્ત્રી જણવા વખતે કુખડો, હુંડો, લુલો, હીંગણો, વિકારવાળાં નેત્રવાળો
અથવા આંધળો પુત્ર જન્મેછે. આ કારણને માટે ગર્ભિણી સ્ત્રી જે જે ઈ-
ચ્છા કરે તે તે વસ્તુ આપવી જોઈએ. આ રીતે તેને સારી રીતે તૃપ્ત
રાખવામાં આવે તો તે વિર્યવાન અને મોટી આયુષ્યવાળો પુત્ર જન્મેછે.
ચોથા માસમાં ગર્ભિણી સ્ત્રીને જે રાગનું દર્શન થાયતો ઉત્પન્ન થએલ
પુત્ર ધનવાન અને મહા ભાગ્યશાળી થાયછે. સારાં સારાં લુગડાં અને ધ-
રેણાંની ઇચ્છા થાય તો તેનો પુત્ર સર્વાંગ સુંદર અને અલંકાર ઇચ્છનારો
થાયછે. સર્પ જાતિનું દર્શન થવાથી હિંસા કરનારો પુત્ર થાય છે. અને
હુંકામાં જે જે પદાર્થની ઈચ્છા થાય તે તે પદાર્થના ગુણવાળો પુત્ર થા-
ય છે. પાંચમે મહિને બાળકને મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાની શક્તિ પ્રગટ
થાયછે. છઠે મહિને પદાર્થનો નિશ્ચય કરવાની બુદ્ધિ થાયછે. સાતમે મહિને
સર્વાંગ અને પ્રત્યંગનો વિભાગ સ્પષ્ટ થાયછે. આઠમે મહિને ઓળ ધાતુ
સ્થિર થાયછે. આ વખતે જે બાળક ઉત્પન્ન થાય તો તે જીવતું નથી. તે-
ટલા સાડ તે સ્ત્રીને માંસ અને ભાત, સાથે મેળવી ખવરાવવાં. નવમા, દ-
શમા, અગીઆરમા અને બારમા મહીનામાંથી એક મહીનામાં સ્ત્રી જન્મે તો
જેવો જોઈએ તેવો પુત્ર ઉત્પન્ન થાયછે. ગર્ભના સર્વ અવયવોની ઉત્પત્તિ પે-

ગર્ભિણીએ ત્યા-
ગ કરવાની બા-
બતો.

પ્રત્યેક માસે ગ-
ર્ભની સ્થિતિની
અભિવૃદ્ધિ તથા
ગર્ભિણીને ઇ-
ચ્છિત પદાર્થો
ન આપવાથી
નુકશાન તથા
આશવાથી થ-
તા ફાયદો.

હેલાં મરતક ઉત્પન્ન થાયછે. જેથી મરતક એ સર્વ ઇન્દ્રિયોનું મૂળ છે. કેટલાએકનો એવો મત છે કે મન અને બુદ્ધિનું સ્થાનક હૃદય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાયછે. કેટલાએક એમ કહેછે કે નાભિ પ્રથમ પેદા થાયછે, વળી કેટલાએક ઋષિઓ એમ કહેછે કે એણ કરવાનાં સાધનો હાથ, પગ પેહેલાં ઉત્પન્ન થાયછે. વળી ખીજ મહાત્માઓ એમ કહેછે કે પ્રથમ શરીરનો મધ્ય ભાગ ઉત્પન્ન થાયછે જેથી ખીજ સઘળા અવયવો મધ્ય સાથે સંબંધ રાખી ઉત્પન્ન થાયછે. પણ આ સઘળા મત વિચારને સહન કરી શકતા નથી. ખરી વાત તો એજ છે કે સર્વ અવયવો સાથેજ ઉપજે છે. ફક્ત સૂક્ષ્મતાને લીધે તે અંગ પ્રત્યંગ પ્રથમથી જણાતાં નથી.

ગર્ભના શરીરમાં કેશ, ડાઠી, મૂછના વાળ, આખા માતા પિતા, અંગમાં રહેલા રવાડાં, હાડકાં, નખ, દાંત, અશુદ્ધ રક્ત વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા અવયવો. વાહિની (શિશુ) અને શુદ્ધ રક્ત વાહિની (ધમની-વાત, પિત્ત, કફની વિકૃતિ સૂચવનારી હાયના કાંડાં પાસે રહેનારી નાડી) એ સઘળા પદાર્થો પિતા તરફથી ઉપજે છે. માંસ, લોહી, મેદ, મજ્જા, હૃદય, નાભિ, યકૃત, પ્લીહા, (બરોળ) આંતરડાં અને ગુદા આ સઘળા કોમળ પદાર્થો માતા તરફથી ઉત્પન્ન થાયછે. શરીરની પુષ્ટિ, બળ, વર્ણ, સ્થિતિ અને હાનિ એ સઘળા પદાર્થ રસ નામના ધાતુથી ઉત્પન્ન થાયછે. ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય, સુખ અને દુઃખ આદિ પદાર્થો આત્માથી ઉપજે છે. અને વીર્ય, આરોગ્ય, બળ, વર્ણ અને બુદ્ધિ એ પદાર્થો સાત્ત્વથી ઉપજેછે.

જે સ્ત્રીને પેહેલાં દક્ષિણ (જમણા) રતનમાં ધાવણુ ગર્ભ રત્ના પછી દેખાય, જમણી આંખ વિશાળ દેખાય અને પુરૂષના પદાર્થો પુત્ર, પુત્રી તથા નપુંસક થવાના (પુક્ષિંગ વાચક પદાર્થો)ની આકાંક્ષા થાય, સ્વપ્નમાં કમળ ચિન્હો. દેખે અને પુરૂષનું નામ સાંભળી પ્રસન્ન થાય તો તે સ્ત્રી પુત્ર જણશે એમ જાણવું અને એથી વિપરીત દેખાયતો પુત્રી જણશે એમ જાણવું. તથા જે સ્ત્રીનાં બે પડખાં ઉભાં થાય અને પેટ બહાર નીકળી જાય તો નપુંસકનો જન્મ થશે એમ જાણવું. પેટનો વચ્ચે ભાગ નમેલો જણાય તથા પેટ ટાંકી જેવું દેખાય તો સ્ત્રી જોડણું જણશે એમ જાણવું.

માતા, પિતા, આત્મા, સાત્ત્વરસ અને સત્ત્વ આટલા ખીજ અંથના અનુસારથી આ પદાર્થો મળવાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે. ગળ કહેલા અ-

મૃત્યુનું રજ ગયા પછી અને નવું રજ આવ્યા પછી ધનાંવિશેષ વિ-
સ્નાનથી શુદ્ધ થએલી અને રોગ રહિત પ્રસવસ્થાન રહિર થયેલ માટે પુ-
નઃકથન.

અને ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રી ઋતુવાળી કહેવાય છે. તે સ્ત્રી સા-
થે નહીં બગડેલા શુક્રવાળો પુરુષ મળે ત્યારે અંગોઅંગમાં રહેલો બીજો
શરીરના ધાતુરૂપ આત્માવીર્ય સાથે મળી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવ ધાતુ હર્ષની
પ્રેરણાથી પુરુષના શરીરમાંથી ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર નિકળી યોગ્ય માર્ગે ગર્ભા-
શયમાં પેસી સ્ત્રીના રજ સાથે મળે છે. સત્વરૂપ સાધનવાળો આ ચેતના ધા-
તુ પેહેલાં ગુણુ ઋદ્ધિ કરવામાટે પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. સર્વ ગુણુ સંપન્ન
આ ચેતના ધાતુ ગર્ભપણું પામી પેહેલે ગહીને સર્વ ધાતુના મળવાથી તથા
શુક્ર શોષિતના મળવાથી ડાળાં રૂપને પામેલો જોવાથી ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય
એવું રૂપ ધારણ કરે છે. તે સર્વ અંગના અવયવથી યુક્ત છે તો પણ તે સ-
ધળા સ્ફુટ દેખાતા નથી. બીજો માસે પુત્ર પેદા થયો હોય તો તે ગર્ભપિ-
ંડ જોવો, પુત્રી પેદા થવી હોય તો પેશી જોવો, તથા નપુંસક પેદા થયો
હોય તો અણીવાળા મસા જોવો થાય છે. ત્રીજો માસે સર્વ ઇન્દ્રિયો અને સર્વ
અંગના અવયવો ભેળા પ્રગટ થાય છે. તે અવયવો માતૃજ અને પિતૃજ
આદિ વિભાગવાળા છે પણ તે પંચમહાભૂતનાજ વિકાર છે, માટે જે ભૂ-
તના જે અવયવો ઉપજે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

રાશ્દ, શ્રોત્ર, લઘુપણું, સૂક્ષ્મતા અને વિવેક એટલા પદાર્થો આકા-
શથી ઉપજે છે.

સ્પર્શ, ત્વચા, પ્રેરણ, શરીર ધાતુનું સંપાદન અને શરીર સંબંધી એ-
ટલા એટલા પદાર્થો વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે.

રૂપ, ચક્ષુપ્રકાશ, આહાર પકવવાની શક્તિ અને ઉજ્જ્વલતા અગ્નિથી ઉ-
ત્પન્ન થાય છે.

રસ, જીભ, શીતપણું, કામળપણું, સ્નેહ અને ક્લેશ એ પદાર્થો જ-
ળથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ગંધ, ઘ્રાણ (નાસિકા) ગુરૂપણું, સ્થિરપણું અને મૂર્તિ એટલા પદા-
ર્થો પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એટલા બ્રહ્માંડમાં પદાર્થો છે તે સમજા સૂક્ષ્મપણે પુરુષના શરીરમાં
રહેલા છે. ગર્ભના અવયવો, સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકપણું બતાવે છે. બી-
રૂપણું, ગાદ્દપણું, મોહવાળી રિયતિ, શરીરના નીચેના ભાગમાં બાર, શ-

રીરના બાંધાની શિથિલતા અને કોમળપણું આવા ભાવ ગર્ભિણીના શરીરમાં ઉપજે તો પુત્રી આવશે એમ સમજવું તેથી વિપરીત ભાવ ઉપજે તો પુત્ર આવશે એમ સમજવું, તથા આ ભાવની મિશ્રતાથી નપુંસકનો જન્મ જાણવો. જ્યારે ગર્ભમાં ઇંદ્રિયોનો પ્રાદુર્ભાવ થાયછે, તે વખતે તે ગર્ભના ચિત્તમાં જાણવાની શક્તિ આવેછે, એટલે ગર્ભ ૧૨૬વા માંડેછે અને પદાર્થની ઇચ્છા કરેછે, તેથી તે કિંચિત્ હૃદયવાળો કહેવાય છે અને તે હૃદય માતાના હૃદય સાથે સંબંધ રાખેછે તેથી માતાના હૃદયમાં રહેલ રસને વહન કરનાર નાડીથી તે ગર્ભનું પોષણ થાયછે. માટે ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઇચ્છિત પદાર્થ આપીને તેનું પોષણ કરવું, પણ ઇચ્છાનો ભંગ ન કરવો કેમકે ઇચ્છા ભંગ કરવાથી ગર્ભ નાશ પામેછે અથવા વિદ્યુત થાયછે.

મોઢામાં પાણી આવે, અન્નની ઇચ્છા ન થાય, અરિચિ, ખાટા પદાર્થોની ઇચ્છા, ઘણું કરી સારા નરસા બન્ને પદાર્થોની ઇચ્છા, શરીરનું ભારેપણું નેત્રનું શિથિળપણું, સ્તનમાં ધાવણની ઉત્પત્તિ, હેઠ અને સ્તનના મુખપર કાળાશ અને પગ ઉપર સોજો એ સવળાં ચિન્હો ગર્ભને હૃદય ઉત્પન્ન થવા વખતે સ્ત્રીને પ્રગટ થાય છે. આં ચિન્હો જોઇ તે ગર્ભિણી સ્ત્રી જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે તે તે તેને લાગી આપવી. ક્રૂર ગર્ભનો ઉપધાત કરનારી વસ્તુ ન આપવી. જેવી કે—અતિ ગુરુ, અતિ ઉષ્ણ, અને અતિ તીક્ષ્ણ વસ્તુઓ તથા ભયંકર પદાર્થોનું દર્શન ગર્ભનો નાશ કરે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને નીશાવાળી ચીજ ન ખવરાવવી. વાહન ઉપર બેસાડવી નહીં. માંસ ન ખવરાવવું. અને સર્વ ઇંદ્રિયોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોથી દૂર રાખવી. કદાચિત્ આ ગર્ભિણી સ્ત્રીને ન ખાત્રા લાયક પદાર્થની અત્યંત ઇચ્છા થાય તો તે અદિત પદાર્થને હિત પદાર્થથી ઢાંકી અવગુણ ન ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે ઉપયોગ કરાવવો. યોથા માસમાં ગર્ભ સ્થિર થાય છે, તેથી ગર્ભિણી સ્ત્રીનું શરીર અત્યંત ભારે પડી જાયછે. પાંચમે માસે ગર્ભના શરીરમાં અધિક માંસ અને રૂધિરની વૃદ્ધિ થાયછે તેથી ગર્ભિણીનું શરીર અતિ દુબળું પડી જાયછે. છઠે માસે ગર્ભના શરીરમાં બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ અધિક થાયછે તેથી તે માસમાં ગર્ભિણીનું શરીર બળ વર્ણ રહિત થઇ જાયછે. સાતમે માસે ગર્ભના શરીરમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો પુષ્ટ થાયછે તેથી ગર્ભિણી સર્વ પ્રકારે દુબળી થઈ જાયછે. આઠમે માસે ગર્ભ સાથે સંબંધ રાખનારી નાડીથી માતા, ગર્ભનું અને ગર્ભ,

માતાનું ઓજ વારંવાર ચઢણુ કરેછે. તેથી તે ગર્ભિણી કોઈ વખતે હર્ષવાળી અને કોઈ વખતે ખેદવાળી થાયછે. આવી રીતે ઓજની સ્થિરતાના અભાવને લીધે ગર્ભ, આ માસમાં અત્યંત પીડાયછે. આઠમો માસ વીત્યા પછી એક દિવસ પછી પણ જન્મેલું બાળક જીવેછે. પણ આઠમા માસમાં જન્મેલું બાળક જીવતું નથી. તે પછી નવમે અને દશમે માસે ઉદરમાંજ ઓજ સહિત સ્થિર થઈને રહેછે, તેથી તેની પુષ્ટિ માટે સ્નેહાદિ ઉત્તમ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, જેથી તે ગર્ભની ઉત્તમ અભિવૃદ્ધિ થાયછે. ગર્ભની અભિવૃદ્ધિ કરનારા જે પદાર્થો કહ્યાછે, તેથી વિપરીત પદાર્થોનું સેવન કરવાથી ગર્ભિણીના ઉદરમાંજ ગર્ભ નાશ પામેછે, અથવા ઘણે દિવસે જન્મેછે.

જ્યારે વાતાદિકને કોપાવનારા પદાર્થોના ઉપયોગથી પુત્ર તથા પુત્રી દોષ કોષે છે ત્યારે તે શરીરમાં ફેલાઈ રૂધિર તથા ગર્ભાશય બગાડે છે, તેથી ગર્ભના શરીરમાં રહેલા માતા સંવાનું કારણ.

અંધી અવયવો વિકૃતિ પામે છે. જે જે અવયવોના બીજમાં અથવા બીજના ભાગમાં દોષ પેસે છે તે તે અવયવોને તે બગાડે છે. જ્યારે ગર્ભિણીનો રજ્જી પી ગર્ભાશયમાં રહેલો બીજ ભાગ દોષથી બગાડેછે ત્યારે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી પુત્રી વાંઝણી થાયછે. અને તે બીજનો એક ભાગ બગાડેલો હોય તો દીકરીઓ જાણનારી દીકરી પેદા થાયછે. આ પ્રમાણેજ પુરુષનું વીર્ય દોષથી બગાડેલું હોય તો તેથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર વાંઝીઓ થાયછે. અને પુરુષના બીજનો ભાગ બગાડે તો પુરુષની આકૃતિવાળો અડના પુત્રજા જેવો અપુરુષ ઉત્પન્ન થાયછે. આ પ્રમાણે માબાપથી પેદા થતા અવયવોની વિકૃતિના વ્યાખ્યાનથીજ સાત્ત્વથી, રસથી અને સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થતા અવયવોની પણ વિકૃતિ સમજી લેવી.

નિર્વિકાર અન્નમા તો સર્વ પ્રાણીમાં સરખો ગણાય સત્ત્વના ભેદ છે. આ આત્મામાં વિરેષ્પણું સત્ત્વ અને શરીરના વિશેષથી થાયછે. તેમાં વાત, પિત્ત, અને કફ નાપના દોષ શરીરને સદોષ કરે છે. આ પ્રમાણે બગાડેલા સત્ત્વ શરીરથી વિકૃતિ ઉપજે છે, અને તે બગાડેલ ન હોય તો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉપર કહેલું સત્ત્વ શુદ્ધ રાજસ અને તામસ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તથા શરીર, જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાં શુદ્ધ સત્ત્વ કલ્યાણ કર્તા હોવાથી નિર્દોષ છે. રોષ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી રજ્જેયુષ્ણી સત્ત્વ સદોષ ક-

હેલું છે. અને મોહ પેદા કરનાર તામસ સત્વ તે અત્યંત સદોષ કહેલું છે. આ સત્વના ત્રણ ભેદમાના એક એક ભેદના અનેક ભેદ થાયછે. અને તે સત્વનો શરીર સાથે સંબંધ હોવાથી જેવી જાતનું સત્વ જે શરીરમાં હોય તે શરીરને તેવા ગુણવાળું કરેછે.

પવિત્ર, ખરૂં બોલનાર, મન કમળે રાખનાર, પક્ષ- વ્યાઘ્ર પુરૂષનાં
પાત રહિત, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, શંકા અને સમાધાનમાં પૂરો, લક્ષણ.
સ્મૃતિવાળો, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરથી રહિત તથા સ-
ર્વ પ્રાણી ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખનારો, એક જાતના શુદ્ધ સત્વની પ્રધાનતા-
વાળો પુરૂષ બ્રાહ્મ કહેવાયછે.

યજ્ઞ, અધ્યયન, વ્રત, હોમ અને બ્રહ્મચર્યવાળો, અ- આર્ષ પુરૂષનાં
તિથિઓનો અત્રાદિકથી આદર કરનાર, મદ, માન, રાગ, લક્ષણ.
દ્વેષ, લોભ, મોહ અને રોષ રહિત તથા ઉત્તર, વિજ્ઞાન અને ધારણા શ-
ક્તિથી યુક્ત એવા શુદ્ધ સત્વ ગુણવાળા પુરૂષને આર્ષ જાણવો.

ઐશ્વર્યવાળો, પ્રમાણુ બોલનારો, યજ્ઞ કરનારો, શૂર, ઐન્દ્ર પુરૂષનાં
ઓજસ્વી, તેજસ્વી, ગડબડ ન કરનારો, લાંબા વિચારવા- લક્ષણ.
ળો, ધર્મ, અર્થ, અને કામમાં આસક્તિ રાખનારો તથા શુદ્ધ સત્વ ગુણ-
વાળો પુરૂષ ઐન્દ્ર કહેવાયછે.

પરંપરાની રીત પ્રમાણે વર્તનારો, ખેંચ કરવાથી કો- ચામ્ય પુરૂષનાં
ધના મતમાં ન મળનારો, સ્મૃતિવાળો, ઐશ્વર્ય યુક્ત, રા- લક્ષણ.
ગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત, શુદ્ધ સત્વગુણી પુરૂષ ચામ્ય ના-
મથી ઓળખાયછે.

શૂરવીર, પવિત્ર, અપવિત્રતાનો દ્વેષી, યજ્ઞન કરનાર, વાઙ્મય પુરૂષનાં
જળક્રીડામાં પ્રીતિવાળો, ગડબડ ન કરનારો અને વખત લક્ષણ.
જોઈ કોપ તથા અનુગ્રહ કરનાર શુદ્ધ સત્વગુણી પુરૂષ વ-
રૂણ કહેવાયછે.

સ્થાન, માન, ઉપભોગ, અને નોકરથી સંપન્ન, હ- કૌબેર પુરૂષનાં
મેશ ધર્મ, અર્થ અને કામમાં પ્રીતિ રાખનારો, પવિત્ર, લક્ષણ.
સુખથી મસ્ત અને કોપ તથા પ્રસાદથી રહિત શુદ્ધ સત્વ
ગુણી પુરૂષ કૌબેર જાણવો.

નૃત્ય, ગીત, વાદિત્ર, ખુશીનાં બાળણ, શ્લોક, આ- ગાંધર્વ પુરૂષનાં

ખ્યાયિકા, ઈતિહાસ, પુરાણ, સુગંધ અને પુષ્પમાં પ્રીતિ લક્ષણ.
રાખનારો, ઉત્તમ અલંકાર ધારણ કરનારી સ્ત્રી શાયે વિલાસ કરનારો, અ-
ને દ્વેષ રહિત, શુદ્ધ સત્વગુણી પુરૂષ ગાંધર્વ કહેવાયછે.

આવી રીતે શુદ્ધ સત્વના ૭ ભેદ સમજવા. તેમાં પ્રથમ કહેલો આ-
હ નામનો ભેદ સર્વોત્તમ સમજવો.

શૂરવીર, ક્રોધી, સમૃદ્ધિપ્રિય, કપટી, ભયંકર, કૃપાહીન, આસુર પુરૂષ.
અને આત્મશ્લાઘી પુરૂષ આસુર પ્રકૃતિવાળો જાણવો.

રીસાળ, જે કામ વાસ્તે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હોય તે રાક્ષસ પુરૂષ.
કામ થયે શાંત થનારો, મર્મભેદી, કૂર, જાહું ખાનારો,
માંસમાં પ્રીતિ રાખનારો, નિદ્રાળુ અને અત્યંત ઈર્ષ્યાવા-
ળા પુરૂષને રાક્ષસ પ્રકૃતિનો જાણવો.

ધણું ખાનારો, સ્ત્રીમાં આસક્ત, કુટણો, અપવિત્ર, પિશાચ પ્રકૃ-
તિનો પુરૂષ.
પવિત્રતાનો દ્વેષી, ખીકણને ખીચરાવનારો, તથા વિકારવાળા
આહાર વિહાર કરનારો પુરૂષ પિશાચ પ્રકૃતિનો સમજવો.

ક્રોધી, શૂરવીર, સહનશક્તિ રહિત, તીખો, મેહેનતુ તથા સર્પ પ્રકૃતિ
પોતાથી ન બીનારને કબજે રહેનારો પુરૂષ, સર્પ પ્રકૃતિનો સમજવો.

ભુખ્યો, દુખીઓ, દ્વેષી, પેટભરો, લોભીઓ તથા અ- પ્રેત પ્રકૃતિ.
કરમી પુરૂષ પ્રેત પ્રકૃતિનો સમજવો.

હમેશ કામી, હમેશ ખાઉ ખાઉ કરનાર, ધડા વિ- પક્ષિ પ્રકૃતિ.
નાનો, ક્રોધી, અને સમૃદ્ધિહીન પુરૂષ પક્ષિ પ્રકૃતિનો જાણવો.

એ પ્રમાણે રજ્જેગુણવાળા સત્વના ૯ ભેદ જાણવા:

રોપના પ્રાધાન્યવાળો, વસ્ત્ર અલંકારને ન ધારણ કર- પશુ પ્રકૃતિ પુ-
નારો, બુદ્ધિહીન, ભાન વિનાનો, આહાર અને મૈથુન એ એ રૂપ.
વાનામાંજ સમજનારો તથા નિદ્રાળુ પુરૂષ પશુ પ્રકૃતિનો સમજવો.

ખીકણ, મૂર્ખ, કંગાળ, ધડા વિનાનો, કામ ક્રોધથી ભરેલો, મત્સ્ય પ્રકૃતિ.
મરણીયો, અને સદાય તરસ્યો પુરૂષ મત્સ્ય પ્રકૃતિનો સમજવો.

આળસુ, કેવળ આહારમાં આગ્રહી, સર્વ જ્ઞાનહીન વનરૂપિ પ્ર-
પુરૂષ વનરૂપિ પ્રકૃતિનો જાણવો.

ઉપર પ્રમાણે તામસ સત્વના ત્રણ ભેદ જાણવા.

આ પ્રમાણે પુરૂષની પરીક્ષા કરી તેથી ઉપજેલા ગર્ભનો ઉપચાર ક-

રવો. જેથી ગર્ભની સારી રીતે પુષ્ટિ થાય. કારણ કે પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ ઉપચાર કરવાથી ગર્ભનો ઘાત થાયછે.

ગર્ભિણીએ ગર્ભ રહે તે દિવસથી હમેશ સહર્ષ ચિત્ત ગર્ભિણીને વ-
રાખવું, પવિત્ર અને અલંકૃત શરીરથી રહેવું, શ્વેત વસ્ત્ર પ- તવાનો પ્રકાર.
હેરવાં. શાંતિકર્મ તથા મંગળકર્મ કરવાં, દેવ, બ્રાહ્મણ અને ગુરૂની સે-
વામાં તત્પર રહેવું, મલિન, વિકૃત અને હીન અવયવો વાળા મનુષ્યનો
સ્પર્શ ન કરવો, દુષ્ટગંધ, ખીક ઉપજે એવા પદાર્થો, તથા તેવી વાતોનો
ત્યાગ કરવો, સુકાએલું, ટાકું, સડી ગએલું અને બગાડ ગએલું અન્ન ન
ખાવું, તેમજ ઘરંથી બહાર ગમન, શૂન્ય ગૃહ, ભૂતાદિકના નિવાસનું વૃક્ષ
તથા સ્મશાનનો આશ્રય, ક્રોધ, ભય, શંકા, ભાર અને હંચે સ્વરે બોલવા-
નો ત્યાગ કરવો. તથા એવા ખીજ પણુ ગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા જે જે પ-
દાર્થો જણાય તેનો ત્યાગ કરવો. તેમજ શરીરને મેહેનત પણુ ન આપવી,
અત્યંત ઊંચાઈ રહિત, વિશાળ, ઉપર ચડવાના સાધનથી યુક્ત અને કોમ-
ળ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત શય્યા તથા આસન ઉપર સુવું તથા બેસવું. હૃ-
દયને હિત તથા નરમ, મધુર રસની અધિકતાવાળું, ઘૃતાદિ પદાર્થથી યુક્ત અ-
ને જઠરાગ્નિને દીપન કરનારા પદાર્થોથી સંસ્કાર કરેલું ભોજન કરવું. આ
ઉપર લખેલી સઘળી બાબતો પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી પાળવી.

પેહેલા, ખીજ અને ત્રીજા માસમાં મધુર, શીતલીયં અને નરમ આ-
હારનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. આ ઠેકાણે કેટલાએક એમ કહેછે કે ત્રીજા
માસમાં ફક્ત સાડી ચોખા દુધ સાથે ખાવા. ચોથા માસમાં દહીં સાથે, પાં-
ચમા માસમાં દુધ સાથે અને છઠા માસમાં ઘી સાથે સાડી ચોખા ખાવા.
પણુ સામાન્ય મત એવો છે કે ચોથે માસે દુધ અને માખણથી મળેલું અ-
થવા જંગલી જનાવરોના માંસથી મળેલું મન ગમતું અન્ન ખાવું. પાંચમે માસે
દુધ અને ઘીથી મળેલું અન્ન ખાવું ને ત્યાર પછી છઠા માસથી તે પ્રસવ સુધી
દુધ, ઘી વાળી કાંજી અને જંગલી જનાવરોનાં માંસ ખવરાવવાં. આ પ્ર-
માણે પ્રથમથીજ ઉપચાર કરવામાં આવે તો તે ઉપચારોથી સ્નિગ્ધ શરીર
વાળી અને બળવાળી સગર્ભા સ્ત્રી ઉપદ્રવ રહિત સુખેથી પ્રસવ કરી શકેછે.

ગર્ભિણીને નવમે માસે સારો દિવસ જોઈ સૂતિકા સૂતિકા ગૃહ
ગૃહ (સુવાવડોનો ઝોરડો) માં દાખલ કરવી. અને તે સૂ- તથા સંચાણી
તિકા ગૃહની ભૂમિ બ્રાહ્મણ જાતિને માટે શ્વેત, ક્ષત્રિયને રક્ત, વૈશ્યને પીત

તથા શૂદ્રને માટે શ્યામ રંગથી રંગેલી હોવી જોઈએ. સૂત્રિકાનું ધર લીં-
પેલું, જોઈતી સામગ્રીવાળું, ઉગમણા પવન અને દક્ષિણ આરણાવાળું,
આઠ હાથ લાંબું, અને ચાર હાથ પહોળું કરવું. બ્યારે ગર્ભિણીનું ઉદર
શિથિલ થઈ જાય, અને સાયળમાં શૂળ નિકળવા માંડે તે વખતે પ્રસવ
થશે એમ જાણવું. જણવાને તદ્યાર થએલી સ્ત્રીની કેડમાં તથા વાંસામાં
વેદના થાયછે. વારંવાર પાયખાને જવાની તથા પેસાખની હાજત થાય છે.
અને પેસાખ વખતે પ્રસવસ્થાનના મુખમાં કદ આવે છે. તરત પ્રસવ ક-
રનારી સ્ત્રીને મંગળ દ્રવ્યથી અલંકૃત કરી સ્વતિવાચન કરાવી બાળકોને
આસપાસ રાખી પુરુષ નામનું ૧૭ હાથમાં આપી ઉનાં પાણીથી નવરા-
વી સારી રીતે બનાવેલી કાંચ કંઠ પર્યંત પાવી. તે પછી આસીકાવાળાં
કોમળ અને વિસ્તારયુક્ત શયન ઉપર બેઠેલી તે સ્ત્રીની પીડીઓને સાયળ
સાથે સંબંધ કરાવી, ચીતી સુવાડી, નિર્ભય મનવાળી, ઉતરાવેલા હાથના
નખવાળી, અને જણાવવામાં કુશળ એવી ચાર વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ પ્રસવ ક-
રાવવાનું કામ કરવું. તે પછી એક સૂચાણીએ જણનારી સ્ત્રીના ગર્ભ માર્ગને
પ્રસવ સ્થાનના મુખ તરફ હાથ જાય તેમ તેલથી ચોળવે. તે પછી ગર્ભ-
ની આસપાસ રહેલો નાડીનો બંધ છૂટે ત્યારે કટિપશ્ચાત્ ભાગ, ખરડો,
બસ્તિ અને મસ્તકમાં વેદના દેખાય ત્યારે હળવે હળવે ચોળવું અને ગર્ભ,
રસ્તે આવ્યે વધુ ચોળવું. તથા ગર્ભ મુખમાં આવે ત્યારે એથી વધારે ચો-
ળવું. આ ચોળવાની ક્રિયા ગર્ભ બહાર આવે ત્યાં સુધી કરવાની છે. વ-
ખત વિના ગર્ભને પ્રવાહમાં લેવાથી બેહેરો, મુંગો, મસ્તકની પીડાવાળો, કા-
સ, શ્વાસ અને શોષથી પીડિત તથા કુળડો પેદા થાયછે. માટે આ વખતે
અવળું ચોળવું. આવી રીતે ઉપચાર કરતાં છતાં પણ ગર્ભ પ્રસવસ્થાન-
માં અટકેલો લાગે તો તેના મુખ ભાગને કાળા સર્પની કાંચળી અથવા
મિંઢળનો ધૂપ દેવો. તે પછી પેદા થએલ બાળકનું મોઢું તથા પછેડેથી વીં-
ટાએલો શરીરનો ભાગ સીંધાલુણ નાખેલ ધીથી શુદ્ધ કરવો. ધીથી ભીંજ-
વેલું પોતું તાળવાપર મુકવું ત્યાર પછી બાળકની નાભિમાં રહેલું નાળવું
મૂળથી આઠ આંગળ ભરી સખત દોરો બાંધી તે ઉપરનો નાળવાનો ભાગ કા-
પીને તે દોરડાનો બીજો છેડો બાળકની કોટમાં બાંધવો. તે પછી બાળકને ઠંડા
પાણીથી આશ્વાસન કરી જતકર્મ કરવું. તે કર્મ પૂરું થયે મધ, ઘી, રાતો
ધમાસો તથા બ્રાહ્મીના રસમાં સુવર્ણનું ચૂર્ણ મેળવી ટચલી આંગળી પાસે-

ની આંગળી (અનામિકા)થી ચટાડવું. પછી દેશકાળ તપાસી તથા પોતાના ઘરની સમૃદ્ધિ તપાસી સર્વ સુગંધી પદાર્થથી મિશ્રિત અથવા સોતું રૂપું નાખીને ઉકાળેલ જળથી તે બાળકને નવરાવવું.

આ પ્રસૂત સ્ત્રીના હૃદયમાં રહેલી નાડીઓનાં મુખ્ય પ્રસૂતા સ્ત્રીની સંજોગાદિ જવાથી ત્રણ ચાર દિવસ પછી સારી રીતે ધા-માવજત. વળુ આવેછે તેટલા માટે પેહેલે દિવસ રાતા ધમાસા સહિત ધી અને મધ ત્રણ વખત બાળકને પાવું. અને બીજે અને ત્રીજે દિવસે પોતાની હથેળીમાં સમાય તેટલું ધી અને મધ બાળકને બે વખત પાવું. અને ત્યાર પછી ધવરાવવું શરૂ કરવું. સૂતિકાને બળાના તેલથી અભ્યંગ કરાવી વાતહર ઔષધના ક્વાથનો ઉપયોગ કરવો. આમ કરતાં તે સૂતિકાના અંગમાં દોષ અવશેષ રહી ગયોછે એમ જણાય તો પીંપર, પીંપળીમૂળ, ગજપીંપર, ચીનરો અને સૂઠનું ચૂર્ણ ઉના કરેલ ગોળના પાણીમાં પાવું. આવી રીતે બ્યાંસુધી તેના શરીરમાં ખરાબ લોહી હોય ત્યાંસુધી બે ત્રણ દિવસ પાવું. પુષ્કળ ધીવાળી રાખડી અથવા દુધની રાખડી ત્રણ દિવસ પાવી. સુવાવડી સ્ત્રીને દુધ આપવાની કેટલાએક લોકો ના પાડેછે. તે પછી તે સૂતિકાના શરીરના જઠરાગ્નિનું બળ જોઈ જંગલના જનાવરોના માંસ રસ સાથે બાત ખવરાવવો. આ પ્રમાણે દોઢ માસ સુધી કયાં પછી સૂતિકા સંબંધી આહાર વિહારનો ત્યાગ કરાવવો. આ જગોએ કેટલાએક એમ કહેછે કે ફરીથી રજો દર્શન થાય ત્યાંસુધી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપચાર કરવો. બળવાન સ્ત્રીને ત્રણ રાત્રિ અથવા પાંચ રાત્રિ કાંજ પાંચી. તે પછી સિનગ્ધ અન્ન ખવરાવવું, અને તેને ખૂબ ઉના પાણીથી નવરાવવી. સૂતિકાએ ક્રોધ, મેહેનત અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ગિથ્યા આહાર વિહારથી સૂતિકાના અંગમાં જે વ્યાધિ ઉપજે છે તે કૃષ્ણ સાધ્ય થાયછે. અને તે અત્યંત ઉપવાસાદિકથી ક્વચિતજ સાધ્ય થાયછે. ઈત્યાદિ કારણોને માટે દેશ, કાળ તથા પથનો વિચાર કરી સૂતિકાની સંભાળ રાખવી. પ્રસૂતા નારીનું રૂક્ષ શરીર જોઈ તીક્ષ્ણ ઉપાયથી જો તેના રૂધિરની શુદ્ધિ ન કરવામાં આવે તો તે દેશમાં રહેનાર વાયુએ રોકેલું રૂધિર નાભિની નીચે, પડખામાં, બસ્તિમાં અથવા બસ્તિના મસ્તકમાં ગાંઠ ઉપજાવેછે. ત્યાર પછી નાભિ, બસ્તિ અને ઉદરમાં શૂળ નિકળે છે અને પડવાશય જાણે સોયથી ત્રોફાતું હોય, બેઠાતું હોય અને ફાટતું હોય એવી વેદના થાયછે. તેમજ પેટમાં ચો-

તરફ આક્રોશ થઈ આવેછે અને મૂત્ર રોકાયછે. આ રોગ મુક્ત કહેવાયછે. આ રોગમાં જવખારનું ચૂર્ણ ધીમાં નાખીને અથવા થોડા ઉના પાણીમાં નાખીને પાવું, પીપળીના ક્વાથમાં લવણનું ચૂર્ણ નાખી પીવું, સુરાના મંડ સાથે પીપળીનું ચૂર્ણ પાવું, અથવા ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી અને પીપર.) ચાતુર્નૈતક, (તજ, તમાલપત્ર, એળચી અને ધાણા.) અને નાગકેસરથી યુક્ત ગુનો ગોળ ખવરાવી માથે સ્વચ્છ અરિષ્ટ પીવરાવવું.

તરત જન્મેલાં બાળકને હીરના લુગડાંથી વીંટી, હી- તરત જન્મે-
રનાં લુગડાંની ગોદડીથી ખીછાવેલી શય્યાપર સુવાડવું. પી લાં બાળકની
લુ અને લીંબડાનાં પાંદડાં સહિત લીલી લીંબડાની ડાખલીથી તેને પવન નાખવો. માવજત.
હમેશ તે બાળકના માથા ઉપર તેલનું પોતું લગાડવું તેના હાથ, પગ, મ-
સ્તક અને ડોકમાં રક્ષાખંધન કરવું. તેની આસ પાસના સ્થાનકમાં અગ્નિ
પ્રજ્વલિત રાખવો. ત્યાર પછી દસમે દિવસે મંગળ વસ્તુ ધૂરણ કરી તેને
માઆપે નક્ષત્રને અનુસરવું અને પોતાને ગમતું નામ પાડવું.

તે બાળકને ધવરાવવા ધાવ રાખવી. તે ધાવ પોતાની ધાવ.
જાતની, મધ્યમ કદની, ગુલાન અવસ્થાવાળી, રોગ રહિત,
સુશીળ, ચંચળતા રહિત, ક્રોધ રહિત, દુઃખગ્રાશ અને જડાઈ વિનાની, નિ-
ર્મળ ધાતુસાગી, ચાંચા હોઠ વિનાની, ગોળ સ્તન વાળી, સર્વ અવયવો-
થી સંપૂર્ણ, બીજા આદિક્રિયા બંધાવથી રહિત, જીવતા બાળક વાળી, બા-
ળકમાં વધારા રાખવા વાળી, તુચ્છ કામ ન કરનારી અને સારા કુળમાં
કે પત્ર થએલી તથા બીજા પગ એવા સારા ગુણવાળી હોવી જોઈએ. આ-
વી ધાવથી બાળકના અંગમાં આરોગ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાયછે, અને જી-
વ્યા સ્તનવાળી ધાવ હોય તો તેને ધાવનારું બાળક ભયંકર થાયછે. લાંબા
સ્તનવાળી ધાવથી છોકરાનું નાક અને મોઢું દુખાયછે અને તેથી મરણ નિ-
પજેછે. ઉપર કહેલા સારા ગુણવાળી ધાવને શુભ દિવસે પોતાને ઘેર બો-
લાવી. માથામોળ નવરાવી, નવાં વસ્ત્ર પહેરાવી, ઉગમણે મોઢે બેસાડી,
તેનું જમણું સ્તન ધોવરાવી, તેમાંથી થોડું ધાવણ બહાર કાઢી નખાવવું.
તે પછી તે ધાવે તે બાળકને ઉત્તર દિશા તરફ મોઢું રખાવી ધવરાવવું.
ધવરાવતી વખતે બાળકના મસ્તક ઉપર ધાવે પોતાનો હાથ રાખવો. ધાવ
એકજ રાખવી. જુદાં જુદાં ધાવણ ધાવવાથી બાળકના શરીરમાં અનેક
રોગ ઉપજેછે. પ્રથમ સ્તનમાંથી થોડું ધાવણ બહાર ન કાઢી બાળકને

ધવરાવામાં આવે તો ધાવણથી ભરેલ સ્તનમાંથી નિકળતા ધાવણના પ્રબળ પ્રવાહના પ્રત્યાઘાતથી કાસ શ્વાસાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. ક્રોધ, શોક અને વહાલના અભાવથી સ્ત્રીનું ધાવણ બળી જાયછે. ધાવને ધાવણ ઘણું આવે તેટલા વાસ્તે તેને પ્રસન્ન રાખવી. અને જવ, ધર્ડા, સાડીચોખા અને માંસરસ ઈત્યાદિક પદાર્થો ખવરાવવા.

જો ધાવણ પાણીમાં નાખવાથી તેની સાથે મળી જાય, ધાવણ.

પ્રીણ ન દેખાય, તાંતણા વગરનું રહે, ઉપર ન તરી આવે, ફારી ન જાય તથા શીતળ, નિર્મળ, પાંખું અને શંખ જેવું ચેત હોય તે ધાવણ શુદ્ધ જાણવું. આવું ધાવણ ધાવવાથી બાળકનાં આરોગ્ય, બળની વૃદ્ધિ અને શરીરની પુષ્ટિ થાયછે. ભૂખી, શોકાર્ત, થાકેલી, ધાતુ બગાડવાળી, ગર્ભિણી, તાવવાળી, અતિદુખળી, અતિજડી, અજીર્ણવાળી અને ચિરૂચ્છ આહારથી તૃપ્ત થએલી ધાવનું ધાવણ બાળકના શરીરમાં અનેક જાતના રોગ ઉપજાવેછે. ગુરુ, વિષમ અને દોષવાળાં ભોજનથી ધાવના દેહના દોષો ક્રોધ પામી ધાવણ બગાડેછે. અવળા આહાર વિહાર કરનારી અબળાનું અંગ આમયથી આક્રાંત હોયછે, તેથી એના ધાવણને ધાવનાર અદ્ય અવસ્થાવાળું અર્બક આતુર અવસ્થાને અનુભવે છે. જો ધાવણ, શ્યામ, રાતા વર્ણવાળું, કષાય, જેમાં કોઈપણ જાતનો ગંધ ન હોય તેવું, લુપ્ત, પ્રીણવાળું, હલકું, તૃપ્તિ ન કરનારું, બાળકને દુખનું પાડનારું તથા વાત વિકાર ઉપજાવનારું જણાય તો તે ધાવણ વાત પ્રધાન સમજવું. જે ધાવણ, કાળાશ્લીલા, પીળા અને રાતા વર્ણવાળું હોય, કડવા, ખાટા અને તીખા સ્વાદવાળું હોય, જેનો ગંધ લોહી જેવો હોય, જે અત્યંત ઉષ્ણ હોય તથા જે પિત્તવિકાર ઉપજાવનાર હોય તે ધાવણ પિત્ત પ્રધાન સમજવું. અને જે ધાવણ બહુ ઘાળું, અત્યંત મીઠાશવાળું, પાછળથી ખારાશવાળું, ધી, તેલ, વસા અને મજ્જા જેવી ગંધવાળું, તર અને તાંતડાવાળું તથા શ્લેષ્મ વિકાર ઉપજાવનારું હોય તે કફપ્રધાન સમજવું. આ ત્રણ પ્રકારના ધાવણની પરીક્ષા કરી તે તે દોષોને નિવૃત્તિ કરનારાં ઔષધો વાપરી ધાવના ધાવણને શુદ્ધ કરવું. ઉપર પ્રમાણે ખરાબ ધાવણવાળી ધાવને જવ, ધર્ડા, સાડીચોખા, સોળ, મગ ઇત્યાદિ પદાર્થોનો આહાર આપવો. તેથી ધાવણ શુદ્ધ થાય છે.

જ્યારે બાળક વારંવાર રડકી ઊઠેછે, સ્પર્શ થાયતો. બાળ રોગ

રોગો માંડે છે અને આંખો ઉધાડતું નથી, ત્યારે તે બાળકને પરીક્ષા તથા માથાની શિરામાં રોગ ઉપજ્યો છે, એમ ધારવું. અસ્તિ-ચિકિત્સા.

માં દોષ હોય તો મૂત્ર કૃમ્મથી પીડાએલું બાળક ત્રાસ અને મૂર્છા પામે છે. કોઠામાં દોષ હોય તો વિષ્ટા તથા મૂત્ર બહાર નિકળતું નથી, શરીર યુથું થઇ જાય છે, ઉલટી, આંસુ અને આંતરડામાં કરકર એવો શબ્દ

થાય છે. આખા શરીરમાં દોષ કોપેલો હોય તો બાળક, દિવસ રાત રોગો કરે છે. ઉપર કહેલાં લક્ષણથી કોપેલ દોષની પરીક્ષા કરી મૂત્ર અને હેન ન કરનારે ઔષધ માત્રાથી પાવું. દુધ પીવા શિખેલ હોય તો બાળકને, નહીં તો ધાવને દુધ અને ધીમાં ઔષધ મેળવી પાવું, બાળક ફક્ત દુધ પીવા શિખ્યું હોય ત્યાં સુધી તે બાળક તથા ધાવ એ બંનેને ઔષધ પાવું, એમ પણ કેટલાએકને મત છે, અન્ન ખાવા શીખ્યા પછી બાળકને જ ઔષધ પાવું, ધાવને પાવાની કાંઈ જરૂર નથી. જન્મ્યા પછી દુધ પીનારાં બાળકને બે આંગળીના ટેરવા ઉપર ચડે એટલી ઔષધની માત્રા દેવી; કલક કરેલ ઔષધની માત્રા ચણીઆ બોરના ઠળાઆ જેટલી દેવી; અને દુધ તથા અન્ન એ બંને ખાવા શિખેલ બાળકને ચણીઆ બોર જેટલી માત્રા દેવી. બાળકના રોગોની નિવૃત્તિ કરવાનાં જે જે ઔષધો કહેલા છે, તેના કલકથી સ્તન ઉપર લેપન કરી બાળકને ધવરાવવું. ફક્ત ધાવણ ધાવનારાં બાળકને વાત પિત્ત અને કફથી પેદા થએલા જ્વરમાં ક્રમથી એક બે અને ત્રણ દિવસ સુધી ધવરાવનારી સ્ત્રીએ ધી ન પાવું. દુધ તથા અન્ન ખાવા શિખેલ બાળકને જ્વરના પ્રકરણમાં કહેલા ઔષધોપચાર કરવા. આ જ્વરની અવસ્થામાં તૃપ્તથી આતુર થયા સિવાય બાળકને ધવરાવવું નહીં, અને જરૂર કારણ સિવાય વિરેચન દવા આપવી નહીં. કેટલાએક અનુભવી વૈદ્યોનો એવો મત છે કે બાળક સત્તર વર્ષની ઉપરનું થાય ત્યાંસુધી વિરેચન ઔષધ આપવું નહીં અને તેમ કરવાની અત્યંત જરૂર જણાય તો જ શુદ્ધ એરંડીયા તેલનો જીલામ આપવો. વાયુના કોપથી બાળકના તાળવાનો ભાગ નમી જાય તો મધુર દ્રવ્યથી શોષેલું ધી થોડું પીવરાવવું તથા તેનો અંબ્યંગ કરાવવો. વાયુના પ્રકોપથી ઉપડી આવેલ નાભિ તુંડિ કહેવાય છે, તેની નિવૃત્તિ માટે વાયુને હણનાર સ્નેહ, સ્વેદ અને બંધાણ કરવાં. બાળકની શુદ્ધ પાકી આવે તો તેની નિવૃત્તિ માટે પિત્તને શમાવનારી ક્ષિપા કરવી. બાળકના શરીરમાં ક્ષેશ ન આવે તેમ તેને હલકે હાથે તેડવું, તર-

છોડતું નહીં, ત્રાસના ભયથી સુતું જગાડતું નહીં, પવનના ભયથી ઝટ ન તેડતું તથા પારણામાં ઉત્તપ્તજથી ન ફેંકતું. કુખડું થઇ જાય તેટલા માટે પ-
રાણે બેસાડનાં શિખવતું નહીં. તેને ગમતા પદાર્થો લાવી આપવા. આ પ્ર-
માણે બાળકના મનને ખુશી રાખવાથી દિન પ્રતિદિન તેનું શરીર વૃદ્ધિ પા-
મેછે. બહુ કૌવતવાળું તથા રોગ રહિત થાયછે, અને હમેશા ખુશી રહેછે.

પવન, તડકો તથા વીજળીનો સગાકો, વૃક્ષ, લતા, બાળરક્ષણ.
ઉગડ ધર તથા ઢોળવાળી જમીનથી બાળકનું સંરક્ષણ કરવું.
બાળકને અશુભિચારનામાં, અગાસે, વિષમરચાનામાં, તપેલરચાનામાં, અતિ પ-
વનનાસ્થળમાં, વૃષ્ટિમાં, ધૂળારામાં, ધૂમાડાવાળા સ્થળમાં અને જળના સ્થા-
નમાં રેડું ન મુકવું. જે બાળકને દુધ પીવું સહેલ હોય તેને ગાયનું દુધ પા-
વું. તે પણ ધાવવાથી તૃપ્તિ થાય તેટલી તૃપ્તિ કરનારી માત્રાથી પાવું. છ
માસનું બાળક થાય ત્યારેતેને લઘુ અને હિત અન્ન ખવરાવવાનો પ્રારંભ કરવો.

એ બાળકને સત્તા સંપન્ન બાળી વિવાહ્યાસ કરાવ- વિવાહને યોગ્ય
વાનો અને પચીસ વર્ષનો થયા પછી બાર વર્ષની કન્યા ઉમર.
સાથે વિવાહ કરવો. આમ કરવાથી પિત્રાદિક ઋણની નિવૃત્તિ રૂપ અને ધર્મ,
અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ સંતાનની ઉત્પત્તિ થાયછે. સોળ વ-
ર્ષની અંદરની સ્ત્રી અને પચીસ વર્ષની અંદરના પુરૂષના સમાગમથી ઉત્પ-
ન્ન થએલો ગર્ભ પેટમાંજ નાશ પામેછે. કદાચિત્ જીવતો જન્મ્યો તો ધણું
જીવતો નથી, અને ધણું જીવે તો તેની ઇન્દ્રિયો અને શરીર શિથિલ રહેછે.
વૃદ્ધ, લાંબા રોગવાળી તથા બીજા વિકારથી વ્યાપ્ત સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન ન કર-
વું અને એવીજ રીતના પુરૂષે કરેલ ગર્ભાધાનમાં પણ તેવોજ દોષ ઉપજેછે.

ગર્ભિણીએ ન સેવવા લાયક આહાર વિહારના ઉપયો- સગર્ભા સ્ત્રીને
ગર્ભી અથવા ગર્ભિણીના શરીરમાં ઉપજેલા રોગથી ઉદરમાં થતું રક્ત દર્શન
ગર્ભ છતાં પ્રસવસ્થાનામાં રજ દેખાય તથા શુભ ઉપજે તો તથા તેની ચિ-
શરીરના બહારના ભાગમાં તથા માંહેના ભાગમાં સ્નિગ્ધ અ- કિત્સા.
ને શીત ઉપચાર કરવા, અને વાજો, કમળ, ચંદન, ક્ષીરવાળાં પિપ્પલાદિક
વૃક્ષની છાલના કદકચુકત ધીથી અત્યંત બીજાવેલ પુગડાં પ્રસવસ્થાના તથા
બસ્તીમાં મુકવાં. ઘણી વખત ધીને ધોમ્મ ધીથી ભેપન કરી ઉપર કહેલી ઔ-
ષધિના જળમાં સ્ત્રીને નાભિ પર્યંત ખુડતી બેસારવી. પછી સાકર, મધ
કુમુદ, કમળ અને ઉત્પલના તંતુના ચૂર્ણને ધીમાં મેળવી ચઠાડવું. અથવા

જંગમના જનાવરોના ગાંસ રસ સાથે સાઠી ચોખા ખવરાવવા. તથા વમન વિરેચન સહિત રક્તપિત્ત રોગની નિવૃત્તિને માટે કહેલા ઉપાયો કરવા. ત્રણ માસ પૂરા ન થયા હોય અને આમ સહિત રજ અથવા કેવળ રજ પડવા માટે તો તે તરત અસાધ્ય સમજવું, અને તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી નહિ અને કરવી પડે તો તે મટવું મુશ્કેલ છે, એમ કહીને ઉપાય કરવો. ઉપર પ્રમાણે દરદ થયું હોય તો તિકત કષાય સહિત શીતળ ઉપચાર બહાર અને અન્વંતર કરાવવા અથવા ઉપવાસ કરાવવો. વળી એ જાતના વાળા, ગળો, અરળ, ધાણા, ધમાસો, ખડસલીયો, ચંદન, અતિવિષ અને બીજાનો પાણીમાં ક્વાથ કરી તે ક્વાથ પીવરાવવો તે ઉપર મગના ઓસામણુ સાથે ખડ ધાન્યનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ યોગથી ગર્ભ પડી જાય તો તે સ્ત્રીને ગર્ભપાતની વેદનાના વિસ્મરણને માટે તથા ગર્ભાશયની શુદ્ધિને માટે તીક્ષ્ણમઘ આત્યંત પાવું, અને એ પ્રમાણે જોટલા માસનો ગર્ભ પડ્યો હોય તેટલા દિવસ પર્યંત લવણ તથા સ્નેહ સહિત બિંદવાદિ પાંચ પદાર્થના ક્વાથથી અથવા તલ, કોરંડ, અને તંદુલથી સાધેલી પેચા પાવી. તે પછી બળ આપનારા જઠરાગ્નિને દીપન કરનાર અને જીવન આપનાર સ્નેહની ખરિત તથા અન્ન આપવાં.

ગર્ભમાં બળ આવ્યા પછી પ્રસવસ્થાનમાંથી પરિસ્ત્રાવ થાય તો સ્ફુરણ સહિત તે ગર્ભ કોઠામાંજ સ્થિતિ કરે છે. આ ગર્ભનું ઉપવિષ્ટક એવું નામ છે, અને તેથી ઉદરની વૃદ્ધિ થતી નથી. શોક, ઉપવાસ અને રક્ષ વસ્તુના આ-

ગર્ભ શક્યતઃ
થા તેના બહાર
ર કાઢવાના ઉ-
પાયો.

હારથી અથવા અતિ સ્નાવથી વાતનો કોપ થાય છે, ત્યારે ગર્ભ પેટમાં સુકાય છે, તે ગર્ભને નાગોદર એવું નામ આપેલું છે. આ ગર્ભ સુકાવાથી વૃદ્ધિ પામેલું ઉદર પણ સુકાય છે, અને ઘણે દિવસે ગર્ભનું સ્ફુરણ થાય છે. આ ઉપર બતાવેલ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદર નામના ગર્ભની શાંતિને માટે શરીરની પુષ્ટિ કરનાર, વાત હરનાર તથા મધુર દ્રવ્યથી સંસ્કાર કરેલાં ધી, દુધ અને માંસ રસનો ઉપયોગ કરવો. તથા તે સ્ત્રીને ઈંડાં ખવરાવવાં. આ પદાર્થના ભક્ષણથી તૃમ થએલી સ્ત્રીને વાહન ઉપર બેસાડી હલબલાવવી તેથી તે પ્રસવ થાય છે. ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ દૂરકે નહીં તેને લીન એવું નામ આપેલું છે. એ ઉપદ્રવની નિવૃત્તિને માટે સકરો, માછલું અથવા મોરનો માંસરસ પુષ્કળ ધીમાં મેળવી પાવો તથા ચાંડ અથવા મૂળાનો રસ

ધણું ધી નાખી પાવે. અથવા કાચું ખીણું, તલ, અડદ તથા સાથવે દુ-
ધમાં નાખી પાવે. વળી તે સ્ત્રીને મનગમતા આહાર વિહારથી હમેશાં ખુ-
શી રાખવી. આ પ્રમાણે કરવાથી તે ગર્ભને પ્રસવની યોગ્યતા મળે છે.
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો કદાચિત્ જન્મે છે અથવા ઉદ-
રમાંજ રહે છે. જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે દરદને
લાયક સ્નેહ અને યાસ્તિથી તરત મટાડવો. નહીં તો ગર્ભ સહિત ગર્ભિણીનો
નાશ થાય છે. અત્યંત દોષની વૃદ્ધિ થવાથી, અપચ્ચ સેવવાથી અથવા દૈવયો-
ગથી ગર્ભ ઉદરમાંજ મરણ પામે ત્યારે ઉદર, શીતળ, સજ્જડ, આશ્રા-
વાળું અને અત્યંત વ્યથિત થાય છે, તથા ગર્ભ ફરકતો નથી. તેમ તે સ્ત્રીને
તૃણા, ભ્રમ તથા ક્લમ ઉપજે છે. માંડમાંડ શ્વાસ લઇ શકે છે, કોઈ ટે-
કાણે ખેસવા ઉઠવામાં આનંદ આવતો નથી, નેત્ર બહાર નિકળી પડ્યાં જેવાં
દેખાય છે, તથા વેણુ આવતી નથી. આવી સ્ત્રીને ઉના પાણીથી નવરાવી
તેના પ્રસવસ્થાન ઉપર ગોળ, ખોળ તથા લમણુના ચૂર્ણનો કલ્ક કરી લેપન
કરવું. અથવા સીમળો તથા ગરણીના ગુંદરનો ધીમાં કલ્ક કરી પ્રસવસ્થા-
નમાં ભરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી પણ ગર્ભ બહાર ન નિકળે તો રાજનો
હુકમ લઇ પ્રસવસ્થાન ઉપર ધી ચોપડી ધી અને શેમળાના ગુંદના રસમાં
હાથ ખોળી તે હાથવડે ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને વૈધે ખેંચી કહાડવો. તે ગર્ભ
આડો થઈ ગયો હોય તો તે જેમ સીધો થાય તેમ તે સ્ત્રીના શરીરને
ચોળી ચાંપી સીધો કરવો અને પછી ખેંચી કહાડવો. હાથથી, પગથી અને
મસ્તકથી વાંકાશ સહિત ગર્ભ પ્રસવસ્થાનમાં આવે અથવા એક હાથ તં-
થા પગ બહાર નિકળે અને બીજે હાથ તથા પગગુંદ દ્વારા બહાર નિકળ્યો
હોય તો તે બન્ને ગર્ભ વિષ્કંભ કહેવાય છે. આ બન્ને મૂઠ ગર્ભ શસ્ત્રથી કા-
પવા લાયક છે, કોઈ પણ જાતનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર પ્રસવસ્થાનમાં ચલાવવું
નહીં. પેહેલાં મસ્તકનાં બે કપાળ ચીરી સ્ત્રીના કાઠામાંથી બહાર કાઢ્યા
પછી કાખ, છાતી, તાળવું, હડપચી અને બીજા પ્રદેશમાં પકડીને ગર્ભને
ખેંચી કહાડવો. અથવા મસ્તક ચીંચી વિના નેત્ર ભાગમાં કે ગંડ ભાગમાં
શંકુ લગાવી ગર્ભ ખેંચી કાઢવો. જમણો ખભો અટકી રહ્યો હોય તો જ-
મણો હાથ અને ડાખો ખભો અટકી રહ્યો હોય તો ડાખો હાથ કાપી ગ-
ર્ભ ખેંચી કહાડવો. અને કડથી અટકી રહ્યો હોય તો કડના કટકા કરી
ગર્ભ બહાર કાઢી લેવો. ગર્ભ, સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં કુલી ગયો હોય તો ગ-

ભંતું પેટ ચીરી આંતરડાં બહાર કાઢી લઈ ગર્ભ ખેંચી કાઢવો. વાયુના કોપથી ગર્ભનું જે જે અંગ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં અટકી રહ્યું હોય તે તે અંગ કોપી ગર્ભ બહાર કાઢવો. તેમાં ગાંભિર્ય સ્ત્રીને જરા પણ ઈજા ન આવે એવી સંભાળ રાખવી. બગડેલો પવન ગર્ભની અનેક પ્રકારની ગતિ કરે છે. માટે જે જે કર્મ કરવાથી ગર્ભ બહાર નિકળી આવે અને સ્ત્રીને અડચણ ન પડે તેવું કર્મ સુધડ વૈધે કરવું. બેખજારાષ્ટથી જીવતા ગર્ભને કાપવાની કોશીસ વૈધે ન કરવી. કેમકે તેમ કરવાથી ગર્ભની સ્પર્શે તેની માતાનું પણ મરણ નિપજે છે. પવનના પ્રકોપથી જે સ્ત્રીનું પ્રસવસ્થાન આવૃત્ત થઈ ગયું હોય અથવા બહાર નિકળી ગયું હોય તે સ્ત્રીના માથામાં, બરિતમાં અને કોઠામાં શૂળ ઉપજે છે, ઉભો શ્વાસ આવે છે, દુર્ગંધ ઓડકાર આવે છે તથા અંગ શીતળ થઈ જાય છે. આવી મૂઠ ગર્ભવાણી સ્ત્રીની ચિકિત્સા ન કરવી. ગર્ભ બહાર કાઢ્યા પછી ઓળ ન પડતી હોય તો તેને માટે પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી. આ પ્રમાણે ગર્ભશલ્ય રહિત થયેલી સ્ત્રીને ઉના પાણીનું સેવન કરવું, તથા પ્રસવસ્થાનમાં તેલનું પોતું મુકવું તેથી તે સ્થાન કોમળ થાય છે અને શૂળ મટી જાય છે. ત્યાર પછી અન્નમા, અતવશેકની કુંળી, રાસ્ના, હીંગ, એળચી અને પંચકોળના ચૂર્ણનો ક્વાથ ધી નાખી પીવરાવવો. અથવા તે ઔષધોનો કલ્ક ધીમાં મેળવી ચટાડવો. કડુ, અતિવિષ, પાઠા, સાગની છાલ, હીંગ અને માલકાંકણાના ચૂર્ણથી સાધેલા ધીને બાકી રહેલા દોષ પાડવા માટે તથા વેદનાની શાંતિ માટે ત્રણ અથવા સાત દિવસ દોષનું બળાબળ જોઈ વાપરવું, તે પછી સ્નેહપાન કરવું, અથવા અરિષ્ટ તથા આંસવ સાચકાળે પીવરાવવો. સરસડા અને આસોંદરોના ક્વાથથી ભાવના આપેલાં પોતાં પ્રસવસ્થાનમાં મુકવાં. આમ કરતાં છતાં ખીજા ઉપદ્રવો ઉપજે તેનાં કારણો તપાસી જે ઉપર જે લાગુ પડે તે ઉપાય કરવો. વાતહર ઔષધ નાખી પકાવેલું ધી, દસ દિવસ પાવું, ત્યાર પછી દસ દિવસ માંસરસ પીવરાવવો અને હલકું, પથ્થ અને અદ્ય બોજન કરાવવું. આમ કરવાથી ક્રમે ક્રમે સુખ થતું આવે છે. પ્રસવ વખતે સ્ત્રી મરી જાય અને છોકરું પેટમાં જીવતું હોય તો તે વખતેજ પેટ ચીરી છોકરું બહાર કાઢી લેવું.

જે બાળકના કેશ એકસરખા, મૃદુ, સૂક્ષ્મ, ચક્ર- બાળકનાં લાંબાં ચક્રતા, દૃઢ મૂળવાળા અને સ્થામ હોય, મસ્તક છત્રની બાં આયુષ્યનક

પેઠે ઉપર નાનું અને નીચલા ભાગમાં વિસ્તારવાળું હોય, લક્ષણ.
 લલાટ ઉંચું, દઢ, મજબૂત, ખોપરીની સંધિવાળું, વળીયાંવાળું,
 તથા અર્ધ ચંદ્ર સમાન આકૃતિવાળું હોય, કર્ણપુટ યાદુ વિશાળ, સમાન યુંટ
 વાળા, નીચા નમેલ, દઢ, પછવાડેથી નમેલ, તથા મજબૂત બાંધાવાળા
 હોય, શ્રોત્ર મોટાં છિદ્રવાળાં હોય, આંખની ભમરો જરા નમતી, સમાન,
 લંબાઈવાળી તથા ધારી હોય, નેત્ર સમાન, સ્પષ્ટ જોવાની શક્તિવાળાં,
 બળવાન, તેજવાળાં, અને અંગ ઉપાંગ સહિત હોય. નાસિકા-સરલ, ઉંચી,
 વાંસ જેવી અને અગ્રભાગમાં કાંધક નમેલી હોય; મુખ-મોઢું. જીભ-લાં-
 ખી અને પહોળી તથા શ્વેત, ઝીણી અને વિકૃતિ રહિત હોય, તાળતું-ચી-
 કાશવાળું, ઉનાશવાળું, અને રક્ત હોય. સ્વર-મોટો, દીનતા રહિત, મૃ-
 દંગની પેઠે નાદવાળો, ગંભીર અને ધીર હોય. હોઠ-નહીં જડા, નહીં
 પાતળા, મુખને ઢાંકનારા અને રાતા હોય. હડપચી-મોટી અને ગોળ
 હોય. ડાકું-ખડુ લાંબી ન હોય, હાંસડી અંદર ખેસતી તથા પુષ્ટ હોય;
 બરડો પણ તેવોજ હોય; સ્તન ઘણાં અંતરવાળાં હોય; બે પડખાં ખભા
 સાથે મજબૂત સંબંધ રાખવાવાળાં, અને સ્થિર હોય; હાથ, સાયળ અને
 આંગળીઓ ગોળ, માંસાદિકથી ભરેલ અને દીર્ઘ હોય, પગ અને હાથ
 લાંબા અને પુષ્ટ હોય. હાથના નખ સ્થિર, ગોળ, ચળકતા, રાતા, ઊંચા,
 અને કાચાની પીઠ જેવા હોય. નાભિ-દક્ષિણ ધ્રુમરીવાળી અને ખેઠેલી
 હોય. કેડ-સરખી અને માંસથી પુષ્ટ હોય. પીંડીઓ-ગોળ, સ્થિર, માં-
 સથી પુષ્ટ, નહીં ઉંચી અને નહીં નીચી એવી હોય, પીંડીનો નીચલો
 ભાગ ગોળ તથા પુષ્ટ હોય. પેની-પુષ્ટ તથા કૃશ ન હોય. ઘુંટી પણ બ-
 હુ પુષ્ટ ન હોય; વાત, મૂત્ર અને પુરીષનાં સ્થાન વિકાર રહિત હોય, ત-
 થા સુવું, ધાવવું, જાગવું એ બધું વખતસર હોય તે બાળકને લાંબા આ-
 યુષવાળું સમજવું.

ધ્રુમરતની રીતમાં સમજનારા પુરૂષે વખાણેલું, મ- બાળકને ર-
 નોહર, અંધારા વગરનું, પવન રહિત, પવન આવવાનાં એ- હેવાનું ધર.
 ક માર્ગવાળું, મજબૂત, પશુ, ડાઢવાળાં જનાવર, ઉંદર અને કીટ પતંગથી
 રહિત, જે ઋતુમાં જેવે સ્થળે સુવું જોઈએ તેવાં સ્થળ અને બિહાનાથી
 સુશોભિત, પાણીના સ્થળવાળું, ખાંડણીઆ વાળું, પાયખાનું, રસોડું અને
 સ્નાન કરવાના સ્થળવાળું, સર્વ ઋતુમાં સુખ આપનારું, વૈદ્ય, વૃદ્ધ અને

પ્યાર રાખનારા મનુષ્યોથી યુક્ત-ધર બાળકને માટે તર્ક્યાર કરવું; જેથી તે બાળકના શરીરની દિન પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ થાયછે, તથા બાળક નિરોગી રહે છે.

છોકરાને સુવાની શય્યામાં માંકડ, ચાંચડ, મૂત્ર તથા બિછાતું પૂરીષાદિકનો સંસર્ગ ન જોઈએ. શક્તિ મુજબ બિછાતું હમેશાં બદલાવી નાખવું અથવા તેનું તે હમેશાં ઘોઈ સાફ કરી બિછાવવાની રીત રાખવી.

બાળકને રમવા સારૂ રમકડાં, શબ્દવાળાં, સુંદર, બો- રમકડાં ન વગરનાં, અણી વિનાનાં, ગળે ન ઉતરી જાય એવાં તથા જેને દેખીને ત્રાસ ન ઉપજે એવાં કરાવી રમવા આપવાં.

બાળક ધાવતું ન હોય, જમતું ન હોયકે પોતાના કણા પ્ર- બાળકની સં-
માણે કામ કરતું ન હોય તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સારૂ માળ
ભૂત પ્રેતાદિકનાં નામ લઈ બીક ન દેખાડવી. જે બાળક માંદું પડે તો તે-
ની પ્રકૃતિથી પરીક્ષા કરી તેને લાયક ઔષધ આપી જલદી આરામ થાય
એમ કરવું. બાળકના રોગ દૂર કરવા માટે ઘણું કરીને મધુર, મૃદુ, લઘુ
સુગંધીવાળાં તથા શીતવીર્ય પદાર્થો વાપરવા. કારણ કે તેવા પદાર્થો બાળ-
કને ઘણું કરીને સાત્મ્ય છે. બાળકના શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો રોગ ન
હોય તો પણ યુવાવસ્થામાં આવે ત્યાં સુધી હમેશાં રોગીના જેવીજ સાર
સંભાળ રાખવી અહિંત વસ્તુને આડવા દેવું નહીં, દેશ, કાળ અને પ્રકૃતિ-
થી વિરૂદ્ધ વસ્તુનો હમેશા ઉપયોગ કરવો કે જેથી તેનું શરીર સ્વસ્થ રહે.
આ પ્રમાણે કરવાથી બળ, વર્ણ અને શરીરની પુષ્ટિવાળું તે બાળક થાયછે.

સંભોગ સુખ અને છોકરાનું મુખ્ય મૂળ સ્ત્રિયો છે સ્ત્રિયોની યો-
અને તે સ્ત્રિયોના પ્રસવસ્થાનમાં રહેલા રોગોથી એ બન્ને નિર્માં ઉપજ-
સુખનો વિનાશ થાયછે. માટે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતા રો- તા રોગોના ના-
ગોનાં કારણ તથા તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો અવશ્ય જાણવા મ તથા તેની
જોઈએ. ચિકિત્સા.

વાત પ્રકૃતિવાળા આહાર અને વિહાર કરવા વાળી તથા વાત પ્રકૃ-
તિ વાળી સ્ત્રીના શરીરમાં વૃદ્ધિ પામેલો પવન પ્રસવસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી
પીડા ઉપજાવે છે. તથા તે સ્થાનમાં સ્તબ્ધપણું, ખરખરાશ, કીડીના ફરવા
જેવો ચડચડાટ અને બીજા પણ વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન કરેછે. આ વાયુના
ક્રોધથી રજોદર્શન વખતે સ્ત્રીનું રજ શબ્દ સહિત શીણવાળું દેખાયછે. વાયુ

કોપવાનું કારણ પણ જે સ્ત્રી પોને રક્ષ, દુર્બળ અને બાળક અવસ્થાવાળી છતાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ક્રમ વિરૂદ્ધ અયોગ્ય પુરૂષની સાથે જોડાવાથી શરીરનો વાયુ કોપેછે, અને તે કોપેલો વાયુ પ્રસવસ્થાનમાં આવી તે સ્થાન સંબંધી અનેક રોગો ઉપજાવેછે. તેમજ ખાટા, તથા ખારા પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત કોપી અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. આ પિત્તના પ્રકોપથી સ્ત્રીનું બગડેલ પ્રસવસ્થાન દાહ, પાક, જવર જેવી ઉષ્ણતાથી પીડિત તથા લીલા, પીળા અને શ્યામ રંગવાળું અને અત્યંત દુર્ગંધવાળું થાયછે. કફની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોના સેવનથી કોપેલો કફ જ્યારે તે સ્થાનને બગાડેછે ત્યારે તે સ્થાનમાંથી ઘોળાં પાણી નિકળેછે, ઘોળું રંગ નિકળેછે, ખરજ આવેછે તથા વેદના થાયછે. ત્રણે દોષોને કોપાવનારા પદાર્થો ખાવાથી તે સ્થાનમાં ત્રણે દોષના ચિન્હવાળા રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. વળી તે રોગો ઉપર પ્રમાણે દોષ કોપવાથી, ઋતુ બગડવાથી, બીજના દોષથી તથા દૈવયોગથી પણ ઉત્પન્ન થાયછે. આવા પ્રસવસ્થાનના રોગો નીચે પ્રમાણે વીશ પ્રકારના થાયછે.

૧ પ્રથમ પીડા થઇને ફીણવાળું રંગ પ્રસવસ્થાનમાંથી નિકળેછે, અને રંગ બહાર દેખાતું નથી ત્યાંસુધી સ્ત્રી પીડા બોગવેછે, અને રંગ પડી જાય ત્યારેજ સ્ત્રીને સુખ થાયછે. શાસ્ત્રમાં આવા દરદવાળી યોનિ ઉદાવર્ત્તા કહેવાયછે.

૨ જ્યારે સ્ત્રીની યોનિમાં આર્ત્તવ ન હોય અથવા આર્ત્તવ છતાં પણ સંતતિ ન થાય ત્યારે તે યોનિ વંધ્યા કહેવાયછે.

૩ જે યોનિમાં નિરંતર પીડા થયા કરેછે તે વિપ્લુતા કહેવાયછે.

૪ મૈથુન વખતે યોનિમાં પીડા થાય ત્યારે તે યોનિને પરિપ્લુતા કહેછે.

૫ ખરખરી, રતબ્ધ અને શૂળથી પીડિત યોનિ વાતલા કહેવાયછે.

૬ જે યોનિમાંથી ઉત્તું બળબળતું લોહી નિકળેછે તે રૂધિરક્ષરા.

૭ રંગ સંયુક્ત બીજને પવનના ધક્કાથી જે યોનિ બહાર કાઢી ના-

ખે છે, તે વામિની.

૮ પુરૂષની જનનેદ્રિયથી ધર્ષણ થતી વખતે જેમાંથી બહુ સ્રાવ થાયછે તે સંસિની.

૯ રૂધિર સ્રાવથી ગર્ભસ્થાનમાં રહેલા ગર્ભને વારંવાર બહાર કાઢી નાખેછે તે યોનિ પુત્રગ્નિ.

૧૦ દાહ, પાક અને જવરથી અત્યંત યુક્ત યોનિ પિત્તલા.

૧૧ મૈથુનથી સંતુષ્ટ ન થાય તે યોનિ આત્માનંદા.

૧૨ ક્રૂ અને રૂધિરથી જેની કોર બંધાએલી હોય અને જેને ક્રમ-
ળની કળી જેવી માંસની ગાંઠો થાયછે તે યોનિ કર્ણિકા.

૧૩ મૈથુન થયા પેહેલાં પુરુષથી વધારે કૌવત યતાવનારી યોનિ
પ્રાક્ષરણા.

૧૪ જે બીજ ધારણ કરતી નથી તે યોનિ અતિચરણા કહેવાય છે.
આ રોગની અંદર યોનિ ઉપર સોજો અને પીડા રહે છે, અને હમેશાં પુ-
રુષની આકાંક્ષા કર્યા કરે છે, તેનું કારણ એ કે યોનિ સાફ નહીં રાખવાથી
તેની અંદર સૂક્ષ્મ જંતુઓ અને ખરબચડા થાય છે.

૧૫ ખરબચડા, શીતળ અને ડસડસી રહેલ યોનિ શ્લેષ્મલા.

૧૬ જે સ્ત્રીને સ્તન હોતાં નથી અને આર્તવ હોતું નથી તથા મૈ-
થુન વખતે ખરબચડા સ્પર્શ લાગે છે તે યોનિ પંઢી.

૧૭ જીવાન અવસ્થામાં બાકી ગએલ સ્ત્રીની યોનિ ફલિની.

૧૮ આકૃતિથી મોટી અને ઉઘાડાં મુખવાળી યોનિ વિવૃતા કહેવાય
છે. આ રોગમાં યોનિમાં પીડા થાય છે તથા રૂક્ષ અને શીથલાળા રૂધિરને
જાવે છે તથા સાંધા અને ખરડામાં પીડા થાય છે.

૧૯ સ્ત્રીની યોનિ સોયના નાકા જેવી બારીક હિદ્રવાળી હોય તેને
સૂચી મુખી કહે છે.

૨૦ વાત પિત્ત અને કર્ણે લીધે જેમાં શૂળ, દાહ અને ખરબચડા
ચિન્હો થતાં હોય તે યોનિને સન્નિપાતિની કહે છે.

ઉપર પ્રમાણે યોનિના વીશ રોગ કહેલા છે. આ વીશ પ્રકારની યો-
નિમાં પરિપ્લુતા અને વામિની નામની યોનિ વાત અને પિત્ત પ્રકોપથી
થાય છે. કર્ણિની અને ઉપપ્લુતા નામની યોનિ વાત અને કર્ણના પ્રાધાન્યથી
થાય છે. અને બાકીના બેદોમાં વાત પ્રધાન હોય છે. વાત પ્રધાન યોનિ રો-
ગ મટાડવા સ્નેહ અને સ્વેદનો ઉપયોગ કરવો, કર્ણ પિત્તની પ્રધાનતાવાળી
યોનિમાં રક્તપિત્તને મટાડનારાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો અને વાત કર્ણ
પ્રધાન યોનિરોગ ઉપર રૂક્ષ અને ઉષ્ણ ઉપચાર કરવા. ત્રણે દોષના ચિ-
ન્હવાળી યોનિ ઉપર ત્રિદોષ નિવર્તક ઉપાયો યોજવા એટલે મૃદુવખનાદિક
પંચ કર્મ કરવાં. આ પ્રમાણે શુદ્ધ શરીર કરી ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો.

બળદાણના બેદોણના ક્વાચમાં ધી તથા તેલ બે આઠક નાખવાં.
શાલપર્ણી, કાકોલી, હરણુવેલ, કાળોવાળો, રાખો, જીવક ગોરખમુડી, પીપ-

૨, જંગલીમગનું ઝાડ, પીલુડી, જંગલી અડદનું ઝાડ, સાકર, ક્ષીરકોકાક્ષી અને કાકજંઘા એટલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણા દુધમાં પકાવવું. પછી જઠરાગ્નિના જોર પ્રમાણે તેમાંથી માત્રા દેવી, તેથી વાત અને પિત્તના રોગ હણાયછે અને સ્ત્રીને ગર્ભ રહેછે. શિવણી, હરડાં, બેડાં, આંબળાં, ધાખ, કાસોદરો ફનસ, સાટોડી, હળદર, દારૂહળદર, કાકજંઘા, કાંટાઅશોરી-ઓ, શતાવરી અને ગળોના ચૂર્ણથી સાધેલું ધી પિવાથી યોનિના વાત રોગ નિવૃત્ત થાયછે અને ગર્ભ રહેછે. પીંપર, કુચિકાકાળીજીરી, અરડુસો, સિંધાલુ-ણુ, વજ્ર, જવખાર, અજમો, સાકર અને ચીતરો એટલા પદાર્થને વાટી તથા ધીમાં શેકીને પ્રસન્ના નામનાં મધ સાથે પીવાથી યોનિના પડખામાં થતી પીડા, હૃદ્રોગ, ગુસ્થ અને હરસ મટે. અરડુસો, ખીજોરાનું મૂળ, અને મદ્યંતિકાના મૂળને લવણવાળાં મધસહિત પીવાથી અથવા પીંપર અને મેથી લવણવાળાં મધથી પીએ તો યોનિ રોગ નિવૃત્ત થાયછે. યોનિમાં શૂળ નિકળતું હોય તો ગોખર, અરડુસો તથા રાસ્નાથી પકાવેલું દુધ પીવું. ગળો, માલતી, બોંયરીગણી, હરડે, દેવદાર, બળદાણા, ચીતરો, જેઠીમધ અને જી-છ એ સર્વ પદાર્થો કર્ષ કર્ષ પ્રમાણે લઇ તથા એક પ્રસ્થ તેલ અને બે પ્રસ્થ દુધ લઈ, એ સઘળું ગાયના મૂત્રમાં પકાવવું. પછી તે તેજમાંથી પું-બડું બરી વાત રોગવાળી યોનિમાં મુકવું, તેથી વાત રોગ દૂર થાયછે. વાત રોગવાળી સ્ત્રીએ, પિત્તરોગવાળી સ્ત્રીએ તથા કફરોગવાળી સ્ત્રીએ અનુક્રમે બોંયરીગણીના ઉનાકદ્કનો, વડની, ઉંચરાની, પીંપળાની પારસપીંપળાની તથા મોટી પીંપરની છાંયના ચૂર્ણનો તથા કાંગનાચૂર્ણનો અભ્યંગ કરવો. પિત્ત પ્રકોપથી બગડેલી યોનિ ઉપર શીત વીર્ય ઔષધનો અભ્યંગ, સેક તથા તેથી બનેલા સ્નેહનું પુંબડું વાવરવું. શતાવરીનાં મૂળ, ચાર તુલા પ્રમાણથી લઇ તેમાંથી રસ કાઢી તેટલુંજ તેમાં દુધ નાખી તેથી આઠક પ્રમાણે ધી પકાવવું. તે ધીના ઉપચોગથી યોનિ રોગ દૂર થાયછે. જીવનીય ગણમાં કહેલાં ઔષધો, શતાવરી, ધાખ, ફનસ, પ્રિયાળ, બેહેડાં અને જેઠીમધને વાટી પકાવવાં. પાકી રહ્યા પછી તે ઔષધ ઠાઢું કરી તેમાં મધ અને પીપર એ બન્ને દ્રવ્ય આઠ પલ પ્રમાણથી નાખવાં અને દશ પલ સાકર નાખવી. પછી પોતાત્રા હાથના તળામાં સમાય તેટલું તેમાંથી ચાટવું તેથી યોનિના રૂધિર દોષ અને પુરૂષના વીર્ય દોષ હણાયછે. તથા વીર્યની પુષ્ટિ અને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાયછે તથા ક્ષત, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, હલીમક, કા-મભ, વાતરક્ત, વીસર્પ હૃદય તથા મસ્તકના રોગો, ઉન્માદ, સન્યાસ રોગ

તથા વાતપિત્ત રોગનો નાશ થાયછે. આવી રીતે જીવનીય ઔષધથી સા-
ધેલું ધી તથા દુધ પિત્ત પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રિએને સંતાન આપનારૂં છે. કંકથી
દુષ્ટ થએલી યોનિને સુધારવા શોધન દ્રવ્યથી થએલી વર્તી (વાટ) હિત છે.
આકડાના દુધની ભાવના આપેલ અડદનું ચૂર્ણ સીંધાલુણ બેળી તેની વા-
ટ બનાવી તેનો યોનિમાં પ્રવેશ કરી તે ઉપર સહન થાય એવાં ઉના પા-
ણીનો સેક કરવો. પીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કઠ અને સીંધાલુણના
ચૂર્ણની ટચલી આંગળી જેવી બાડી વાટ કરી અંદર રાખવાથી યોનિ શુ-
દ્ધ થાયછે. ઉંબરાનાં સુકલ ફળ, વડની, ઉંબરાની, પીંપળાની, પારસ પીં-
પળાની તથા મોટી પીંપરની છાલ લીંબડાનાં અને માલતીના પાંદડાં પા-
ણીમાં નાખી આખીરાત રાખી મુકવાં. તેમાં એક પ્રસ્થ પ્રમાણુ તેલ પકાવવું.
વળી તે તેલ લાખ, આખરાની છાલ અને તેનો ગુંદ તથા સેમળાના ચૂ-
ર્ણમાં ખીજી વખત પકાવવું. પછી તે તેલમાં રતું પુંગડું બીજવી યોનિમાં
ધારણુ કરવું, અને તે ઉપર સાકર બેળવેલા શીતળ કષાયથી સેચન કર-
વું. આવી રીતે સાત દિવસ કરવાથી યોનિના રોગ માત્ર દૂર થાયછે. અ-
ને સંતાનની ઉત્પત્તિ પણ થાયછે. ઉંબરાના દુધની ભાવના આપેલ તલનું
તેલ કાઢી ઉપર કઢા પ્રમાણુ પકવી તેનું પુંગડું યોનિમાં ધારણુ કરવાથી
પણુ ઉપર કહેલું ફળ થાયછે. ધાતણી તથા આમળીનાં પાંદડાં, સુરમો જે-
ઠીમધ, કમળ, હીરાકસી, લોદર, કાયફળ, ટીંગર, પ્રટકડી, દાડમ, તજ,
તથા ઉંબરાનાં કાચાં ફળ આ સર્વ પદાર્થો અક્ષ અક્ષ પ્રમાણુ લઈ બ-
કરીના મૂત્રમાં તથા બમણા દુધમાં પકાવવાં. પછી તેમાં એક પ્રસ્થ તેલ
પકાવી તેનું પુંગડું યોનિમાં રાખવાથી, શરીરે અભ્યંગ કરવાથી અને બ-
સ્તિ દેવાથી યોનિના તમામ રોગ દૂર થાયછે.

કેયડો, લીંબડો, આકડો, વાંસ, બાંબવો, મજ્જા અને મહુડાનો ક્વા-
થ, બ્રાખનો સીધુ અને શુક્તથી યોનિ ધોવાનો મહાવરો રાખવો તેથી પ્ર-
દર રોગની નિવૃત્તિ થાયછે. તેમ છાશ સહિત ગોમૂત્ર સાથે મેળવેલ શુ-
ક્તથી અથવા ત્રિકુળાના રસથી ધ્રુવે તો સ્નાવ બંધ થાયછે. શ્લેષ્મ પ્રધા-
ન યોનિના રોગની નિવૃત્તિ માટે તીખાં દ્રવ્યમાં મેળવેલ મૂત્રની બસ્તિ
હિત છે. પિત્ત પ્રધાન યોનિરોગની નિવૃત્તિ માટે મધુર દ્રવ્યમાં મેળવેલ ક્ષી-
રની બસ્તિ તથા વાત પ્રધાન યોનિ રોગમાં અમ્લ પદાર્થથી મેળવેલ
તેલની બસ્તિ હિત છે. સન્નિપાતથી ઉપજેલા યોનિ રોગની નિવૃત્તિ માટે
સાધારણુ કર્મહિત કહેલ છે. યોનિમાંથી રૂધિરનો સ્નાવ થતો હોય તો રૂ-

રૂધિર બંધ કરવાના ઉપયોગ કરવા. વાયુના પ્રકોપથી રૂધિર પડે છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે તલનું ચૂર્ણ, દહીં, ધી, પૂરો ન પકવેલ પાતળો જોળ, તથા સુકરની વસા મધમાં મેળવી પીવી. આદુનો રસ અને મધ એ બન્ને પદાર્થો સમાન ભાગે મેળવી પીવાથી ખાધેલ માંસ અને અન્ન જલદી પકવી શકે, એવું જઠરાશિનું જોર વધેછે. વાત પ્રધાન રોગ ઉપર કળ્યાના રસમાં મેળવેલો વરાહના માંસનો રસ હિત કહેલો છે, અથવા સાકર, તેલ, જેઠીમધ અને સુંઠ સાથે મેળવેલ દહીં પણ હિતકારક કહેલું છે. પિત્તથી થએલા રક્તપ્રદર રોગ ઉપર વિદારિકા, કમળ, કમળનું મૂળ, કમળના તંતુ, દારૂ હળદર, દુધ, સાકર અને મધ આ સર્વ સાથે મેળવી પીવાથી તે રોગ નિવૃત્ત થાયછે. કાળીપાટ અને રાખોની અંતરછાલ, શિલાજીત, રસાંજન, પાડળ, સેમળો, મજીઠ, કડાછાલ, કેસર, અતિવિષ, બીલું, મોથ, લોદર, ગેર, કાયફળ, મરી, સુંઠ, કાકમાચી, રતાંજળી, કડુ, ધમાસો, ધાવણીનાં ફુલ, જેઠીમધ અને આંજણીઓ, આ સઘળા પદાર્થો સરખે ભાગે લઘ્વ ઝીણો ભુકો કરી તેમાં મધ મેળવી ચોખાના ઘોણુ સાથે પીવાથી હરસ, અતિસાર રક્તાતિસાર, જાળકના જીવડાના રોગ, યોનિદોષ તથા રજના દોષ, તરત દૂર થાયછે. તાંદળજનના મૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવી ચોખાના ઘોણુમાં રસાંજન અને લાખ એ બન્ને મેળવી બકરીના દુધ સાથે અથવા રાણુ અને કોંટનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ધીમાં ભુંજીને બકરીના દુધ સાથે પીવાથી પિત્તના પ્રકોપથી થએલ રક્ત પ્રદર શાંતિ પામેછે. જેઠીમધ, હરડાં, બેડાં, આંખળાં, લોદર, મોથ, ફટકડી, મધ, લીંબડો અને ગજો આ સર્વ ઔષધો મધ સાથે પીએ તો કફથી થએલ રક્ત પ્રદર મટે છે. મહાતિક્ત વિરેચન તથા મહાતિક્ત નામના ધૂતનું પાન પિત્તથી થએલ રક્તપ્રદર મટાડે છે. તથા જંબૂપાત થયો હોય તે ઉપર પણ હિત કહેલછે.

શિશુભી અને કડાછાલના કવાચમાં સિદ્ધ થયેલું ધી ઉત્તર અસ્તિથી ઉપયોગમાં લીધું હોય તો રૂધિર સ્નાયુ મટેછે તથા રજો દર્શન બંધ પડ્યું હોય તેને દૂરીથી છૂટ કરેછે. જે સ્ત્રીને રજોદર્શન થતું નથી તે સ્ત્રીએ, મૃગ, બકરી, સૂવર અને ઘેટાંનું રૂધિર. દહીં તથા ખાટા ફળના ધૂતમાં મેળવી પીવું, અથવા જીવનીય ગણમાં કહેલાં ઔષધથી સાધેલું દુધ પીવું. વાત કફ પ્રધાન યોનિના રોગની નિવૃત્તિ માટે ઉત્તર અસ્તિથી તૈલનો ઉપયોગ કરવો. ઉપર કહેલી વાસિની તથા ખુત યોનિની શાંતિ માટે સ્વેદ વિધિ કરવો, તે પછી સ્નેહવિધિ કરવો. મજીઠ, જાંબુ, અને છાલ મહણુ

કરવાના પ્રકરણમાં કહેલાં પાંચ વૃક્ષની છાલના કવાથમાં સાધેલ રનેહનું પુંખડું મુકવાથી વિપ્લુતાપણું મટેછે. કર્ણિકાની નિવૃત્તિ માટે; કઠ, પીપ-ળીનો અકું અને સૈંધવની બકરીના મૂત્રમાં બનાવેલી વર્તી ધારણ કરવી અને કફ નિવર્તક સર્વ ઔષધો પણ તે પર હિત કહેલાં છે. નસોતરમાં પકાવેલો રનેહ તથા રવેહ તથા ગામના તથા પાણીવાળા દેશના જનવરે-નો માંસરસ, દશમૂળથી સાધેલા દુધની બરિત ઉદાવર્ત રોગને હણેછે તથા વાયુની વ્યાધિ મટાડે છે. ઉપર લખેલી મહાયોનિ અને અસ્ત્યોનિ-ની શાંતિ માટે નસોતરથી સાધેલા રનેહની અનુવાસન બરિત તથા ઉત્તર બરિત હિત કહેલીછે. મીઠા પદાર્થ સાથે પકાવેલી વરાહની ચરખી અથવા ઘૂતથી મહાયોનિને ભરપૂર કરી હીરના વસ્ત્રનો દાટો આપવો. અથવા તે મહાયોનિને પ્રથમ ધી લગાવી, દુધની બાફ આપી હવેજની ગુટ્ટીકાનો પ્ર-વેશ કરાવવો. ફક્ત મૂત્રનો વખત બચાવવો. યોનિના સર્વ રોગમાં વાત મળેલો હોયછે, તેથી વાત નિવર્તક જે ઉપાયો કહેલા છે તે પણ કરવા. જ્યારે વાત શાંત થાય ત્યારે બીજા દોષની નિવૃત્તિનું ઓસડ કરવું. શ્વેત પ્રદરની નિવૃત્તિ માટે સાકર અને મધ મેળવી આંબળાંના બીજનું ચૂર્ણ પાવું, અથવા મધ સાથે મેળવી આંબળાનો રસ પીવો, અથવા વડની ત્વ-ચાનાં કષાયથી બાવના આપેલું હીરનું વસ્ત્ર યોનિ ઉપર રાખવું. તેથી સ્નાવ મટેછે. પીપરની છાલના ચૂર્ણને મધમાં નાખી બનાવેલી ગોળી યો-નિમાં રાખવી તેથી શ્વેત સ્નાવ મટેછે. અથવા કષાય રસવાળા દ્રવ્યની મધમાં બનાવેલી વાટ યોનિમાં ધારણ કરવી. અથવા ઘૂતનું લેપન કરેલી યોનિને ધીમાં મેળવેલ નસોતર, ગુગળ અને ચવકનો ઘૂપ દેવો. બડગડી ગએલ યોનિને સાફ કરવા માટે હીરાકસી, ત્રિકુળા (હરડાં બેહેડાંને આં-બળાં) કાઢી, જાંબુનો ઠંણીઓ, અને ધાવણીનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી યોનિમાં ધારણ કરવું. ખાખરો, બપોરીઓ, જાંબુની છાલ, મજ્જા, મોચ-રસ અને ધાવણીનું ચૂર્ણ, ગારા જેવી ચર્ષગએલી યોનિને સાફ કરવા માટે હિત કહેલછે. સુગંધી પદાર્થોનો કલ્ક યોનિનો દુર્ગંધ મટાડવા હિત કહેલછે. આવી રીતે ઉપાય કરવાથી યોનિ શુદ્ધ થાય ત્યારે સ્ત્રી ગર્ભ ધા-રણ કરેછે.

ગર્ભધારણમાં યોનિની શુદ્ધિ જેમ કારણ છે તેમ ગર્ભધારણમાં પુરુષના વીર્યની શુદ્ધિ પણ કારણ છે. કેમકે બીજ સડેલું પુરુષના શુદ્ધ હોય તો સારી પૃથ્વીમાં વાવવાથી પણ ઉગતું નથી. તેમ વીર્યની જરૂરી-યાત.

પુરૂષનું વીર્ય બગડેલું હોય તો શુદ્ધ યોનિમાં સીંચવાથી પ-
ણુ ગર્ભ ઉત્પન્ન થતો નથી.

આત્યંત મૈથુન કરવાથી, અતિ કસરત કરવાથી, નહીં સદતા પદા-
યોના સેવનથી, વખત વિના મૈથુન કરવાથી તથા યોનિને છોડી મૈથુન સુ-
ખ લેવાથી, લુપ્ત, તિક્ત, ઉષ્ણ, કપાય, અતિ લવણુ, અને અમલ-
ના સેવનથી મધુર, સ્નિગ્ધ અને ગુરુ અન્નના સેવનથી, વૃદ્ધ અવસ્થાથી,
ચિંતા, શોક, અવિશ્વાસ, શસ્ત્ર, ક્ષાર, અગ્નિ, ભય, ક્રોધ અને વ્યાધિ, વે-
ગને બંધ પાડવાથી, ક્ષય અને ધાતુ બગડવાથી, દુર્બળ થઈ ગએલા પુ-
રૂષના એક એક દોષ અથવા સમસ્ત દોષ, વીર્યવહન કરનાર નાડીઓમાં
પેસી વીર્ય બગાડે છે. શીણવાળું પાતળું, સુકાઈ ગએલું, વિરૂદ્ધ વર્ણવાળું, દુ-
ર્ગંધી, ગારા જેવું, ખીન્ન ધાતુથી મળેલું અને બહાર નિકળવા વખતે પી-
ડા ઉપજવનારૂં એ રીતે પુરૂષનું વીર્ય બગડી આઠ પ્રકારનું થાય છે. વાત-
ના કોષથી પુરૂષનું વીર્ય, શીણવાળું, સુકાઈ ગએલું, ગારા જેવું, અને પાતળું પ-
ડેલું હોય છે, તેથી ગર્ભ રહેતો નથી. પિત્ત પ્રકોષથી બગડેલું વીર્ય નીળ,
પીત, આત્યંત ઉષ્ણ, દુર્ગંધવાળું અને લિંગને બાળતું બાળતું બહાર નિક-
ળનારૂં થાય છે. કફના પ્રકોષથી બહુ ગારાજેવું, સ્ત્રીપાસે આત્યંત જવાથી અ-
ભિધાત અને ક્ષયથી બાણુકરીને પુરૂષનું વીર્ય લોહીથી મળેલું બહાર નિ-
કળે છે. વેગ પકડવાથી વીર્યના મારગમાં રહેલા પવને હણાઈ ગએલું વીર્ય ખી-
ડા કરતું કરતું બહાર નિકળે છે, તે ખેદ કરનાર સમજવું. એ રીતે વીર્યના
આઠ દોષ લક્ષણ સહિત કહ્યાં. સ્નિગ્ધ, ઘાટું, મધુર, નિકળવા વખતે બ-
ળતરા ઉપજવનારૂં અને સ્પષ્ટિક જેવા વર્ણવાળું વીર્ય શુદ્ધ સમજવું. દુષ્ટ
વીર્ય સુધારવા માટે વાજકરણના પ્રકરણમાં કહેલા ઉપાયો કરવા. અને ર-
ક્તપિત્ત રોગને મટાડનારા ઉપાયો કરવા. ધી, જીવનીય ઔષધિ. અને શિ-
લાજીવનો પ્રયોગ વીર્યના દોષને મટાડે છે. વાત પ્રકોષથી બગડેલાં વીર્યને
શુદ્ધ કરવા માટે નિરૂદ્ધ અને અતુલાસન અસ્તિ આપવી. પિત્ત પ્રકોષથી
બગડેલ વીર્યની શુદ્ધિ કરવા આંબળાંનો પ્રયોગ ઉત્તમ કહેલો છે. જ્યુઈ, ગ-
જો, લોહ, અને ત્રિકુળા અને ભીલામાના રસાયનથી વીર્યમાં રહેલો કફનો
દોષ દૂર થાય છે. ખીન્ન ધાતુથી મળેલું વીર્ય જોઈ વેધે તે તે ધાતુના દો-
ષની નિવૃત્તિ કરનારૂં ઔષધ વાપરવું. ધી, દુધ, શાળના ઝોખા, ઘઉં અને
સાડીઝોખા ખાવાથી તથા બસ્તિ દેવાથી વીર્યદોષ મટે છે.

ખીજ, વીર્ય, લિંગના ઉપધાતથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી અ- વીર્યના દોષથી

ને વીર્યના ક્ષયથી નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી મનમાં થએલું નપું-
 હમેશ મૈથુન કરવાનો સંકલ્પ છતાં પણ પોતાની પ્રિય સ્ત્રી- સંકલ્પ.
 પાસે લિંગની શિથિલતાને લીધે જઈ શકતો નથી. અથવા કોઈદિવસ
 જઈ શકેછે. મૈથુન કરતી વખતે શ્વાસ ભરાઈ આવે, પસીનો વળી આવે,
 લિંગ શિથિલ પડી જાય આ સંધર્ભમાં નપુંસકનાં લક્ષણ સમજવાં. હંડું, રે-
 ક્ષ, અલ્પ, બગડેલ, વિરૂદ્ધ અને અઘ્ઘર્ણ ભોજનથી શોક, ચિંતા, ભય, સ્ત્રી-
 નું અત્યંત સેવન, રસાદિકનો ક્ષય, ઓજનો ક્ષય, ઉપવાસ, શ્રમ અને સ્ત્રી-
 ના રજનું ન જાણવું આટલા કારણથી વીર્યનો ઉપધાત થાયછે. તેથી શીકા-
 વર્ણવાળો તથા દુઃખી, થોડા સંતાનવાળો અને દીપન રંધિત તથા હૃદ-
 રોગ, પાંડુરોગ, તમક અને કમળાના રોગવાળો પુરુષ થાયછે.

અત્યંત ખાદું, અતિ લવણુ, વિરૂદ્ધ (જે પદાર્થનો લિંગના ભં-
 પરસ્પર યોગ વિષરૂપ કહેલછે તે) અઘ્ઘર્ણ, અત્યંત જળ- ગથી થએલું ન-
 નું પાન, અનિયમિત વખતે ખાવું, જઠરાગ્નિ ન પચાતી પુંસકપણું.
 શકે એવું ભોજન, દહીં, દુધ અને પાણીવાળા દેશના માંસના સેવનથી,
 કન્યાનું ગમન કરવાથી, લાંબા રોગવાળી, તથા રજસ્વલા સ્ત્રી પાસે જ-
 વાથી, દુર્ગંધ પાણીના સ્નાવવાળી યોનિના સ્પર્શથી, પશુ જાતિની સ્ત્રી પ્ર-
 ત્યે ગમનથી, લિંગનું પ્રક્ષાલન ન કરવાથી, શસ્ત્ર, દંત અને નખના ક્ષ-
 તથી, કાષ્ટના પ્રહારથી, દળાવવાથી અને વિર્યના પ્રતિધાતથી ધ્વજનો
 ભંગ થાયછે; તેથી સોજો, વેદના, લાલાર્ધ, ફેડકીઓ અને લિંગનો પાક
 થાયછે, તથા માંસની વૃદ્ધિ અને વ્રણ થાયછે. આ વ્રણમાંથી ઘોળું, કાળું
 અને રાતું પાણી નિકળેછે. આ રોગવાળા પુરુષને, તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ અને
 ઉલટી થાયછે, અને અગ્નિથી બળ્યા જેવો લિંગ ઉપર દાહ થાયછે. ગસ્તિ,
 વૃષણ, સીવણી અને વંક્ષણમાંથી ઘોળું પાણી ઝરેછે. ઈત્યાદિ અનેક લિંગ
 ઉપર ઉપદ્રવ થવાથી પુરુષ નપુંસક થઈ જાય છે.

જઘન્ય, મધ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ રીતે અવસ્થાના ત્ર- ધકપણથી થ-
 ણુ ભેદ કહેલાછે. તેમાંથી બ્યારે વૃદ્ધ અવસ્થા આવે છે. પુંનપુંસકપણું.
 ત્યારે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થાયછે. રસ આદિક ધાતુના ક્ષયથી
 તથા વીર્યની પુષ્ટિ કરનારા પદાર્થોના ન સેવવાથી, બળ, વર્ણ અને ઇન્દ્રિયોનો
 ક્રમેકરી ક્ષય થવાથી, આયુષ્યના ક્ષયથી અને અલ્પ આહારથી વૃદ્ધાવસ્થામાં
 નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી તે વૃદ્ધ પુરુષ ક્ષીણ ધાતુ અને દુર્બળ થઈ જાયછે.
 વિવર્ણ, વિહ્વળ અને દીન થઈ ગએલો તે વૃદ્ધ તરત વ્યાધિનું પાત્ર થાયછે.

અત્યંત ચિંતા કરવાથી, શોક, ક્રોધ અને બયથી, ધ- ક્ષયથી થઈ ન
ધ્યા, ઉત્કંઠા અને ઉદ્વેગથી વીર્યનો ક્ષય થાયછે. તથા રક્ષ પુંસકપણું.

અન્નપાન સેવવાથી, દુર્મળ પ્રકૃતિથી, ઉપવાસ કરવાથી, અને થોડું ખાવાથી હૃદયમાં રહેનારો રસધાતુ ક્ષીણ થાયછે. તે પછી ર-
ક્તાદિક ધાતુઓ શુક્રપર્યંત ક્ષય પામે છે. ચિત્તમાં અત્યંત હર્ષ લાવી, અ-
ત્યંત મૈથુન સેવનારા પુરૂષનું પણ વીર્ય ક્ષીણ થાયછે. તેથી તે પુરૂષ વ્યાધિમ-
સ્ત થાયછે, અથવા મરણ પામેછે. માટે આરોગ્યની ઈચ્છાવાળા પુરૂષે શુ-
ક્રનું સંરક્ષણ કરવું. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં કારણ અને ચિન્હથી નપું-
સકપણું થાયછે. લિંગભંગથી તથા વીર્યના ક્ષયથી થએલું નપુંસકપણું અ-
સાધ્ય છે એમ કૃતલાએક કહેછે પણ તેમ નથી રૂઝ લિંગના છેદથી તથા
વૃષણના છેદથી અને માથાપના વીર્યના દોષથી થએલું નપુંસકપણું અસા-
ધ્ય છે. માટે આ ત્રણ પ્રકારના નપુંસકપણાથી બીજા નપુંસકપણાની નિ-
વૃત્તિ ઉપાયોથી થઈ શકે છે. શુક્રદોષની નિવૃત્તિમાં જે ઔષધો કહેલાં છે,
તથા ક્ષત ક્ષીણનાં જે ઔષધો કહેલાં છે, તે પણ નપુંસકપણાંની નિવૃત્તિ
માટે વાપરવાં. અસ્તિ, દુધ, ધી, વીર્ય પુષ્ટિના ઉપાયો અને રસાયન ઔષ-
ધો એ સઘળાં નપુંસકપણાંને મટાડનારાં છે. દેશ, કાળ, અને પ્રકૃતિ જોઈ
જે કારણથી નપુંસકપણું થયું હોય, તેથી વિરૂદ્ધ ઉપચાર કરવાથી નપુંસ-
કપણું મટે છે. નપુંસક પુરૂષને સ્નેહક્રિયા અને સ્વેદક્રિયા કરાવી સ્નેહવા-
ળું વિરેચન આપવું, અનુવાસન અસ્તિ આપવી અને ખાખરો, એરડો અને
મોથ આદિક ઔષધોના ક્વાથથી આસ્થાપન, અસ્તિ વગેરે ઉપાયો અનુક-
મે ચોજવા. વાજકરણ પ્રયોગ વીર્ય ક્ષયથી થએલા નપુંસકપણાંની નિવૃત્તિ
માટે વાપરવા. અને લિંગભંગથી થએલું નપુંસકપણું જાણવામાં આવે તો
તેની નિવૃત્તિ માટે લિંગ ઉપર લેપ કરવા, ફસ ખોલાવવી, અને સ્નેહની
અનુવાસન અને આસ્થાપન અસ્તિ આપવી, તથા ત્રણ જેવી ચિકિત્સા
કરવી. વૃદ્ધપણાથી થએલા નપુંસકપણાંની નિવૃત્તિ માટે સ્નેહ સ્વેદાદિક ક્રિ-
યા કરવી અને સ્નેહવાળું શોધન ઔષધ આપવું હિત છે, અને તે પછી દુ-
ધ, ધી, વીર્ય પુષ્ટિના ઉપાયો, અસ્તિ અને રસાયન પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવો.

જે સ્ત્રી મીઠું, ખાટું, ગુરૂ, કટુ, દાહ કરનાર, ચીક- પ્રદર રોગ.
જું, ગામ સંબંધી અને જળચર પ્રાણીઓનાં માંસ, ખી-
ચડી, હઠી, દુધપાક, શુકત, (દારૂનો બેદ) હઠીની તર, અને સુરા આદિક
પદાર્થને અત્યંત સેવે છે, તે સ્ત્રીના શરીરનો પવન કોપી ગર્ભાશયમાં રહે-

નારી રજને વહન કરનારી નાડીમાં જઘ તેમાં રહેલા રક્ત સંયુક્ત રજને ગ્રહણ કરી બહાર કાઢે છે, તે પ્રદર રોગ કહેવાય છે. એ પ્રદરરોગ વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ચાર પ્રકારનો છે.

રક્ષાદિક પદાર્થના સેવનથી કોપેલો પવન આગળની પેઠે રૂધિરનું ગ્રહણ કરી પ્રદર રોગ ઉપજાવે છે તે વાતપ્રદર કહેવાય છે. તે રૂધિર, શીણવાળું, સૂક્ષ્મ, લુપ્ત, કાળું, રક્ત, કેસુડાંના ગર્ભ જેવું, પીડા સહિત અથવા પીડા સહિત હોય છે. અને કમર, બરડો, હૃદય, પડખાં, વાંસો અને કટિપશ્ચાત્ ભાગમાં વેદના થાય છે. ખાટું, ખારું, ઉષ્ણવીર્ય અને ક્ષાર આદિ પિત્ત કરનાર પદાર્થના ભોજનથી કોપેલું પિત્ત પ્રદર ઉપજાવે છે. જે પિત્ત પ્રદરમાં નીલ, પીત, અત્યંત ઉષ્ણ, કાળું, રાતું અને અત્યંત પીડા સહિત રૂધિર સ્ત્રવે છે. વળી બળતરા, લાલાર્ધ, તરસ, મોઢ, જ્વર અને ભ્રમ ઉપજાવે છે. ગુરૂ આદિક અન્નના ભક્ષણથી કોપેલો કફ પ્રદર ઉપજાવે છે. તે કફ પ્રધાન પ્રદર કહેવાય છે. તેમાં ઘોળું ગુરૂ રોહવાળું અને શીતળ જળ યોનિમાંથી સ્ત્રવે છે, મર્મસ્થાનમાં પીડા થાય છે તથા ઉલટી, અરૂચિ, મોઢે મોળ, શ્વાસ, અને કાસ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા ત્રણે દોષ કોપવાથી થએલા પ્રદરમાં ત્રણેના ચિન્હો દેખાય છે. જ્યારે નારી અતિ ક્ષેપથી દુર્બળ થઇ જાય છે, ત્યારે વૃદ્ધિ પામેલા પવનથી ત્રણ દોષના ચિન્હવાળું રૂધિર બહાર નિકળે છે. દુર્ગંધી, તરવાળા દહીં જેવું, પીળું, અને દાહ કરનારૂં રૂધિર અસાધ્ય સમજવું. માસે માસે જે રજનું દર્શન થાય છે અને જેની પાંચ દિવસ સ્થિતિ છે, વજનમાં બેઘએ તેટલું છે, તથા જેનો રંગ ચણાડી અને અળતા જેવો છે તે શુદ્ધ રજ કહેવાય છે. વાતના પ્રકોપથી થએલા ચાર પ્રકારનાં યોનિ રોગનું જે આગળ ઔષધ કહેલ છે, તે આ પ્રદર ઉપર પણ વાપરવું. રૂધિરના ઝાડાનું, રક્તપિત્તનું તથા લોહી સ્ત્રવનારા અર્શનું જે ઔષધ કહેલ છે તે પણ આ પ્રદર રોગ ઉપર કરવું.

ન પચે તેવું, અણુસદ્ભૂત, વિષમ, વિરૂદ્ધ, અત્યંત, લ- બરડાનું ધાવણ વણુ, ખાટું, કડવું, ખારું, અને બગડેલ ભોજનના સેવન- તથા તેની શુ- ક્ષીના ઉપાયો. થી, મન અને શરીરના સંતાપથી, રાત્રિએ નિદ્રા ન આ-

વવાથી, ધણો વિચાર કરવાથી, આવેલ વેગને બંધ રાખવાથી, ન આવેલ વેગને પ્રગટ કરવાથી, પુષ્કળ ગોળવાળાં અન્ન અને નાડીઓને પકડનાર માંસ ખાવાથી, દિવસના સુષ્કથી, બહુ મઘ પીવાથી, મેહેનત કરવાથી, ક્રોધથી અને રોગથી દુર્બળ થવાને લીધે કોપેલા ત્રણ દોષ ધાવ-

છુનાં સ્થાનકમાં રહેલાં ધાવણુને બગાડી આફ પ્રકારના રોગો ઉપજાવેછે. તેમાં વાયુથી બગડેલું ધાવણુ રસ રહિત, શીણવાળું અને લુપ્ત હોયછે. પિત્તથી બગડેલું ધાવણુ દુર્ગંધી તથા વિવર્ણુ હોયછે અને કફથી બગડેલું ધાવણુ ચીકણું, તરવાળાં દહીં જેવું અને ગુરૂ હોયછે. વાતથી બગડેલાં ધાવણુને ધાવનાર છોકરૂં દુબળું થતું જાયછે, અને તે છોકરાંનો સ્વર પણ દુબળો પડતો જાયછે, તથા ઝાડો સખ થાયછે; ઉષ્ણાદિક પદાર્થના સેવનથી કોપેલું પિત્ત ધાવણુનાં સ્થાનકમાં જઈ ધાવણુને લીધું પીળું તથા શ્યામ કરી નાખેછે. તેને પીવાવાળું બાળક થુથા રંગના શરીરવાળું, ખેદવાળું, તરસવાળું, પાતળા ઝાડવાળું તથા હ્રમેશ ઉષ્ણ શરીરવાળું થાયછે; રિન્ધ અને ગુરૂ પદાર્થ ખાવાથી કોપેલો કફ ધાવણુનાં સ્થાનકમાં જઈ ધાવણુને અત્યંત સ્નેહવાળું કરેછે, તેને ધાવનાર બાળક વારંવાર ઉલટી કરેછે, લાળને સ્ત્રવે છે, તથા આળસ અને નિદ્રાથી શ્વાસ, કાસ, તમક વિગેરે રોગથી તે બાળક સંયુક્ત રહેછે. સ્નેહ સંયુક્ત આમળાંતું ચૂણુ પ્રાતઃકાળે ખાતું. વજ, કાંગ, જેઠીમધ, કડાછાલ, સરશવ, લીમડો, તથા કડવી ધીસોડીનો ક્વાથ પીને વમન કરવું. તેથી ધાવણુ શુદ્ધ થાયછે. તે પછી શેષ રહેલા દોષની નિવૃત્તિ કરવા માટે લાયક અનુપાનનો ઉપયોગ કરવો. સાળ, સાડી ચોખ્ખા, સામેઠ, કાંગ, જવ, મગ, કોદરો, મસૂર, તથા કળથી આહાર માટે ઉપયોગમાં લેવાં. લીમડો, પીલુ, આમળાં, સુંઠ, અને સીંધાલુણુ નાખીને બનાવેલો ક્વાથ ધાવણુની શુદ્ધિ માટે પીવો. સસલો, હરિણુ, અને કપિજલ (એક જાતનું પક્ષી) નું માંસ ઉપયોગમાં લેવું. ધ્રાખ, જેઠીમધ, અને ઉપલસરીનું પાન કરવું. પાંચ ભોર અને કળથીને પીસી તેનું સ્તન ઉપર લેપન કરવું કાળીપાઠ, સુંઠ અને પીલુડીને ટાઢાં પાણીમાં પીસી અથવા આંજણીઓ, તગર, દારૂ હળદર, બીલાંનાં મૂળ અને કાંગને ટાઢાં પાણીમાં પીસીને તેનો સ્તન ઉપર લેપ કરવાથી ધાવણુ સુધરે છે. જેઠીમધ, મહુડાં, ધ્રાખ, વિદારિકા અને નગડ ને ટાઢાં પાણીથી વાટી પિયે તો ધાવણુ સુધરે. અથવા ધ્રાખ અને જેઠીમધનું સ્તન ઉપર લેપન કરવું. દારૂ હળદર, મોથ અને કાળીપાઠને ટાઢાં પાણીમાં વાટી તેમાં સીંધાલુણુ નાખીને પિયે તો તરત ધાવણુ સુધરે. આવી રીતે ટુંકામાં સર્વ વિકારનાં કારણો તથા ઔષધો લખ્યાં છે તેને સમજી વૈધ લોકોએ દેશ, કાળ, તથા અવસ્થાને અનુસરી નવીન પ્રયોગો પણ બનાવવા, જેથી તત્કાળ શાંતિ થાયછે.—

इंद्रवज्रावृत्तम्.

देवांगनारत्नप्रयत्नलभ्य

प्रत्नार्थमादौमणिशंकरेण ॥

धमार्थकामानवलोक्यवामा

धीनानलेखिस्वपरोपकारि ॥१॥

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्.

साम्राज्यात्स्वकुटुंबसंभवमहाराश्यास्तनूजन्मनां .

क्षेत्रत्वात्सुखदायिनांचमदनातंकैकदिव्यौषधेः ॥

प्राधान्यंप्रसमीक्ष्यपक्ष्मलदशांपुंभ्यःप्रगल्भात्मनां

प्राग्रत्नंमणिशंकरेणलिखितंदेवांगनानामिदम् ॥२॥



ચંદ્ર રત્ન ૨ જું.

વૈદ્યને ચિકિત્સા શરૂ કરવા પહેલાં શરીર જેની ચિકિત્સા કરવાનું તે હાથમાં લે છે તે શાનું બનેલું છે તે જાણવાની અવશ્ય જરૂર છે. અને આ જ્ઞાન થયા વિના વૈદ્ય પોતાની ક્રિયામાં કદી પશુ કુશળ થતો નથી.

શરીર નીચે પ્રમાણે ભાગોનું બનેલું છે.

૧ હાડપિંજર.

૨ કૂચા.

૩ માંસ (સ્નાયુ)

૪ ધમની.

૫ શિરા.

૬ જ્ઞાન તંતુ.

૭ ચરખી.

૮ સંયોજક.

૯ રસ વાહિની નળીઓ.

૧૦ લોહી.

૧૧ મર્મસ્થાનો.

૧૨ પવન, પાણી, મળ, મૂત્ર,

વિગેરે બહારના પદાર્થો.

શરીરમાં કુલ એકંદર (૨૩૯) હાડકાં છે. તેની સંખ્યા હાડપિંજર નીચે પ્રમાણે—

- | | |
|------------------------|---|
| ૧ માથાનાં.....૮ | } |
| ૨ ચેહરાના.....૧૪ | |
| ૩ દાંતનાં.....૩૨ | |
| ૪ બરડાનાં.....૩૩ | |
| ૫ પાંસળીનાં.....૨૪ | |
| ૬ ગળાનું.....૧ | |
| ૭ છાતીનું.....૧ | |
| ૮ ખભાનાં.....૨ | |
| ૯ હાંસડીનાં.....૨ | |
| ૧૦ બન્ને હાથનાં.....૬૦ | |
| ૧૧ નિતંબનાં.....૨ | |
| ૧૨ બન્ને પગનાં.....૬૦ | |

કુલ—૨૩૯

આ સિવાય કેટલીક વખતે ખોપરીના હાડકાંના સાંધાની વચ્ચેમાં એક અગર બે ખીજાં બારીક અસ્થિ આવી રહેલાં છે. આ હાડકાં શરીરમાં કૂચા રૂપે હોય છે. તે સિવાય બરડાનાં હાડકાંમાં પશુ એક વધે છે અગર ઘટે છે. તેમજ પાંસળીમાં પશુ એકાદ અસ્થિની વધઘટ થાય છે અને તેથી શરીરનાં હાડકાંની કુલ એકંદર (૨૩૯) થી (૨૪૩) ની થાય છે.

તેમાં ૧ કપાળનું, ૧ માથાની પાછળનું, ૨ લમણાનાં, માથાનાં હાડકાં. ૨ માથાના મુગટનાં, આ બન્ને હાડકાં સાથે મળી આગ.

૭ કપાળનાં હાડકાં સાથે, પાછળ માથાનાં પાછલાં હાડકાં સાથે તથા નીચે બન્ને બાજુના લમણાનાં અસ્થિ સાથે જોડાયેલ છે. ૧ સ્કીનોર્થ અસ્થિ

અને ૧ એમોઇડઅસ્થિ; આ બન્ને હાડકાં નીચે આવેલાં છે. જેમાં રશીનોઇડ પછવાડે છે અને એમોઇડ આગળ છે. આ બન્ને હાડકાં ઉપર અને આગળ ગણાવ્યાં માથાનાં હાડકાંની નીચે મગજ અગર બેઠું રહેલું છે. ૨. નાકનાં, ૨. ઉપલાં જડાંનાં, ૨. આંખનાં, ૨. ચહેરાનાં હાડ ગાલનાં, ૨. તાળવાનાં, ૨. ટર્જિનિટેડ. ૧. વુમર અને ૧. કાં. હેઠલાં જડાંનું, આમાંના બે ટર્જિનિટેડ, તથા એક વુમર નાગનું અસ્થિ નાકના ભાગમાં આવેલ છે.

તેમાં દરેક જડાંમાં સોળ સોળ હોય છે. ઉપલા જડાંનાં હાડ-
ડાંનાં દાંતનાં મૂળ ઉપર ઉપલાં જડાંમાં એસાડવામાં કાં.
આવ્યા છે. તથા ચાવવાની સપાટી નીચે રાખવામાં આવી છે. હેઠલાં જડ-
ખાંનાં દાંતનાં મૂળ હેઠે તથા ચાવવાની સપાટી ઉપર રાખવા આવી છે. જેથી
બન્ને ચાવવાની બાજુ બેળી થઈ શકે છે. દરેક જડાંમાં સોળ દાંત છે, તેમાં
આઠ જમણી બાજુ તરફ તથા આઠ ડાબી બાજુ તરફ છે. જ્યાં આ બ-
ન્ને બાજુના દાંત મધ્ય ભાગમાં પડખા પડખ આવેલ છે. ત્યાંથી દાઢ તર-
ફ જતાં દાંત નીચે પ્રમાણે ક્રમથી આવેલા છે. ૨. કાપનારા, ૧. કુતરી-
ઓ, ૨. ખુણીઆ અને ૩. દાઢો આવી રીતે બીજી બાજુ પર પણ આઠ
છે. અને એક જડાંના સોળ દાંતને મળતાજ બીજાં જડાંનાં પણ સો-
ળ દાંત ગોઠવાયા છે.

આ તેત્રીશ હાડકાં મળી બરડાની મોટી કરોડ થાય બરડાનાં હાડ
છે. અને તે માથાનાં પાછલાં હાડકાંથી તે ઠેઠ ખુંઠ સુધી કાં.
જોડાઈ ગયેલ છે. આ તેત્રીશ અસ્થિ નીચે પ્રમાણે ગોઠવાયેલ છે.

૧ ગરદનનાં.....૭	} કટલીક વખતે આ પાંચ વિભાગમાં- થી એકાદ વિભાગમાં એકાદ અસ્થિ વધારે ઘટારે હોય છે. તેમજ ત્રિકનાં પાંચ અસ્થિ તથા ગુદાસ્થિનાં ચાર ગુદાસ્થિનાં.....૪ } ગુદાં ગુદાં અસ્થિ જોડાઈ જઈ એ- ક ત્રિકનું ને એક ગુદાસ્થિના ભાગનું અસ્થિ થઈ જાય છે. આ આખા બ- રડાનાં દરેક અસ્થિને મણુકા કહે છે. અને તે બધા મણુકા એક ઉપર એ- ક એમ આવી રહેલા છે. દરેક મણુકાનો આગલો અને પાછલો ભાગ કમા- ની આકૃતિનો છે. અને તેમના મધ્ય ભાગમાં એક મોહોદું છિદ્ર છે. ક- રોડના બધા મણુકા એક ઉપર એક આવવાથી તેમના મધ્યમાં રહેલાં છિ- દ્રો એક બીજાં સાથે મળવાથી એક મોહોટી નેહર થાય છે. જેમાં કરોડ
૨ પીઠનાં.....૧૨	
૩ કમરનાં.....૫	
૪ ત્રિકનાં.....૫	
૫ ગુદાસ્થિનાં.....૪	

રજ્જુ મસ્તકના પાછલા ભાગથી તે ઠેક ગુદારિયના ઉપલા ભાગ સુધી અવલંબન કરી રહેલ છે.

છાતીની દરેક બાજુપર બાર બાર પાંસળીઓ છે. કો- પાંસળીનાં હા-
ધના શરીરમાં વખતે તેર પાંસળાં હોય છે, તો કોઈમાં કવ- ડકાં.
ચિત્ અગિયાર મળી આવે છે. પાંસળાંનાં હાડકાંનો એક છેડો મધ્યમાં છા-
તીનાં હાડકાં સાથે જોડાયેલો છે. અને તેનો બીજો છેડો પીઠના બાર મણુકા
ના અડકેક કાંગરા સાથે મળે છે. જેથી છાતીનું હાડકું, પાંસળાં અને પી-
ઠના મણુકા મળી છાતીની બપોલ થઈ છે. આ હાડકાં પાતળાં અને પોચાં
છે, બીજાં હાડકાં જેવાં તે કઠણ નથી. જેથી તે સહેલાઈથી બાંગી જાય છે.
શ્વાસ લેવાનાં કામમાં આ હાડકાં ઘણાં ઉપયોગી છે.

આ એક નાનું નાજુક હાડકું છે. તેનો આકાર અર્ધ- ગળાનું હાડકું.
ગોળ શીંગડાના જેવો છે. એક કોરનું શીંગડું બીજી કોર-
નાં શીંગડાં કરતાં જરા મોટાડું છે. આ હાડકું ઘણું પોચું છે અને ગળે શાં-
સો ખાતાં કેટલીક વખતે તે બાંગી જાય છે.

આ ત્રણ જુદાં જુદાં અસ્થિનું બનેલું વચ્ચું હાડકું છે. છાતીનું હાડકું
તેનો વચ્ચો કટકો સૌથી મોટો છે. તે બન્ને બાજુ તરફથી
પાંસળી સાથે જોડાયેલ છે. નીચલો કટકો પાતળો અને અણીઆળો છે. અને
કેટલાંક કુશ માણસની અંદર આંગળીથી દાખી શકાય છે. ઉપરો કટકો પ-
હોળો છે જેથી આ ત્રણે કટકા મળતાં તેની આકૃતિ તરવારને મળતી આ-
વે છે. ઉપરો ભાગ મૂઠની માફક પહોળો છે. અને હેઠલો ભાગ તરવારની
પીંછીની માફક અણીઆળો છે. શ્વાસોશ્વાસ લેવાથી પણ આ હાડકું ચલા-
યમાન થાય છે.

આ બે હાડકાં પછવાડે પાંસળાંનાં રક્ષણને માટે દાલ- ખલાનાં હાડ-
ની માફક આવેલાં છે. કાંધપણુ બોળે ઉપાડવો હોય તો ખ- કાં.
બાનાં હાડકાં આડાં હોવાને લીધે તેની અસર પાંસળાંને કે, છાતીની બ-
પોલની અંદર રહેલ મર્મસ્થાનને પહોંચતી નથી. તે પહોળાં અને ત્રિકો-
ણાકાર છે. અને જેમ દાલને ઝાલવાને માટે પછવાડે હાથા જેવું છે, તેમ
આ હાડકાંત્રી પાછલી સપાટી ઉપર ધારની માફક ચડિયાતો હાડકાંનો ભા-
ગ છે. તેમજ જેમ દાલની અંદરના ભાગમાં ખાડ જેવું છે તેમ આ ખલા-
નાં હાડકાં અંદરની બાજુએ મધ્યભાગમાં જરા ખાડવાળાં છે. અને તેની
કોરો જરા આગળ વધેલી છે.

દરેક બાબુપર એકેક હાંસડીનું હાડકું છે. આ હાંસ- હાંસડીનાં હા
ડીનાં અસ્થિના દેખાવ ઉપરથી શરીરની દુર્બળતા તથા ડહાં.

સ્થૂલતાનું અનુમાન થાયછે. તેના વાંક ઉપરથી એમ ખુદી
રીતે કહી શકાય કે, તેનો આકાર "૩" અક્ષરને મળતો છે. સ્ત્રી અને પુરુષ
નાં આ અસ્થિમાં ફેર છે. સ્ત્રીનું હાડકું જરા ઓછા વાંકવાળું, વધારે નાનુક
અને વધારે લીસું છે. જે લોકો ઘણા બોળે ઉપાડે છે અને ઘણી મેહેનત કરે
છે તેમનું આ હાડકું વધારે જાડું, વધારે ટુંકું અને વધારે વાંકવાળું થાયછે. તેમજ
ડાંગા કરતાં જમણું હાડકું વધારે બારે, જાડું, ખડખડું, અને ટુંકું હોય છે.

૨. ભુજનાં, ૪. હાથની કડાઇનાં, ૧૬. કાંડાનાં, ૧૦. બન્ને હાથનાં
હથેળીના, ૪. અંગુઠાનાં, અને ૨૪. આંગળીઓનાં ભુજ- હાડકાં
સ્થિ ખભાથી તે કાણી સુધી આવેલછે. તેનો ઉપક્ષો છંડો ગોળ દડા જે
વો છે, અને તેને ભુજસ્થિનું માથું કહેછે. તથા તે ખભાનાં હાડકાંના અ-
થ ભાગના ખુણા ઉપરના ગોળ ખાડામાં રહેલો છે. કેટલીક વખતે આ-
ચક્ર લાગવાથી અગર કાઠ ચીજ જોરથી ફેંકતાં આ ભુજસ્થિનું માથું તે
ખાડામાંથી નિકળી પડેછે. અને બગલમાં સ્પર્શ રીતે જણાઇ રહે છે. આ
સાંધા શરીરના બધા સાંધાઓમાં સૌથી વધારે અગત્યનો છે અને તેના
જેવી ગતિ બીજા એકે સાંધામાં રહી નથી. હાથની કડાઇનાં બે હાડકાં છે.
એક કર્પૂરાસ્થિ અને બીજું મણિબંધાસ્થિ; કર્પૂરાસ્થિ અંદરના ભાગમાં
આવેલ છે અને મણિબંધાસ્થિ બહારના ભાગમાં છે. આ બન્ને હાડકાં
એક બીજાં સાથે ઉપર કાણીએ તથા નીચે કાંડાં પાસે જોડાએલછે. દરે-
ક કાંડાંમાં આઠ હાડકાં છે. અને તેની ચમચારની બે હારો છે. ઉપલી હાર-
નાં ચારે હાડકાં કર્પૂરાસ્થિ જોડે સંધાએલ છે. નીચલી હારનાં અસ્થિ હ-
થેલીનાં અસ્થિ જોડે સંબંધ રાખેછે. હથેળીનાં પાંચ હાડકાંમાંથી એક હા-
ડકું અંગુઠાને લગતું છે, તે બાકીનાં ચાર ચાર આંગળીઓને લગતાં છે. આ-
ંગળીઓના કરતાં અંગુઠાની સાથે સંબંધ રાખનારું હથેલીનું હાડકું આંગળી-
ઓનાં બીજાં હાડકાં કરતાં પ્રમાણમાં વધારે અંતરે રહેલછે. દરેક આંગ-
ળીમાં ત્રણ ત્રણ હાડકાં રહેલાં છે. અને અંગુઠામાં બે છે.

આ બન્ને હાડકાં પછવાડે ઉપલા ભાગમાં ત્રિક અસ્થિ નિતંબના હા
જોડે અને નીચલા ભાગમાં ગુદાસ્થિ જોડે તેમજ એક બી- ડહાં
જાં સાથે આગળ અને જોડાએલ છે. અને તેથી બસિતપિંજર થાયછે.
આ નિતંબનું હાડકું ત્રણ ગુદા ગુદા કટકાનું બનેલું છે. ઉપક્ષો ભાગ જે

પહોળો પાંખ જેવો છે તેને ઇલીયમ કહેછે. અને હાથ મૂકતાં જે ભાગ ઉપર ભાર આવેછે તે આ ભાગ છે. બન્ને અસ્થિની આ ઉપલી પાંખો મળવાથી બસ્તિ પિંજરના કાંઠા થાયછે. બીજો કટકો ધણો નડો અને નીચે ઠેચાવાળો છે. આ ઉપર બેસવાનો બધો ભાર રહેછે. તેનું નામ ઈસ્કીયમ છે. ત્રીજો ભાગ પાતળો તથા સાંકડો છે અને તેનું નામ પ્યુબીસ છે. બન્ને બાજુના પ્યુબીસ મળવાથી બસ્તિ પિંજરની અગ્ર કમાન થાયછે. પુખ્ત ઉમ્મરે આ અગ્ર કમાનના ભાગ ઉપર વાળ ઉગે છે. જ્યાં આ ત્રણે કટકાઓ બહારની બાજુએ સંધાયછે તે ઠેકાણે એક ઊંડો ખાડો છે. આ ખાડામાં નાંધના અસ્થિનું માયું રહેલું છે. પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનાં નિતંબાસ્થિ પહોળાં અને ફેલાયેલ હોયછે. જેમ હાથની અંદર ખભાનાં અસ્થિ તેમ તેને મળતાં પગમાં નિતંબનાં અસ્થિ છે. સ્ત્રી અને પુરૂષના બસ્તિમાં કટકોક ફેર છે. પુરૂષનું બસ્તિ પિંજર વધારે જડું અને મજબૂત છે. અને તે ભાગ ઉપર જે મોટા સ્નાયુ આવેલ છે, તેમને લીધે તે હાડકાં સારી રીતે મુદ્રિત થઈ રહેલ છે. તથા તેમનાં બસ્તિ પિંજરની અંદરનો ભાગ ઉંડો અને સાંકડો છે. સ્ત્રીનાં બસ્તિ પિંજરનાં હાડકાં હલકાં અને વધારે ખુલેલાં છે. સ્નાયુ વળગવાનાં સ્થાન પણ બહુ જ ઝાંખી રીતે મુદ્રિત થયેલ છે. પ્યુબીસનો આગલો ભાગ અગર બસ્તિપિંજરની અગ્ર કમાન વધારે પોહોળી અને ખુલ્લી છે. ઈલીયમ અને ઈસ્કીયમ આ બન્ને બહારની બાજુ તરફ અતિ પ્રકુલિત થયેલ છે. અને તેથી સ્ત્રીના મોટા નિતંબનો ભારો જણાઈ રહેછે. જ્યાં બન્ને બાજુના પ્યુબીસ અસ્થિની સંધિ થાયછે તે કેશભૂમિ કહેવાયછે. અને તે ભાગ ઉપર સ્નાયુ થોડી ધણી ચરખી અને માથે ચામડી આવેછે. આ કમાનના નીચલા અને ખુલ્લા ભાગમાં જનનેદ્રિયના બાહ્ય અવયવો રહેલા છે. શુદ્ધ અવયવોનો બસ્તિપિંજરના ઉંડા ભાગમાં સમાવેશ થયેલો છે.

૨. નાંધનાં, ૨. ગોઠણની ઢાંકણીનાં, ૪. પીડીનાં, બન્ને પગનાં ૧૪. ઘુંટીનાં, ૧૦. પગની પાટલીનાં, ૪. અંગુઠાનાં અને હાડકાં.

૨૪. આંગળીઓનાં; નાંધનાં બન્ને હાડકાં ભુજસ્થિને મળતાં છે. હાથની કડાઈની માફક પગની પીડીમાં પણ બન્ને હાડકાં છે. વધારામાં અલ્લેક પગમાં અલ્લેક એમ બે ગોઠણ ઉપર તેની તેની બે ઢાંકણીઓ છે. પગ ભોંય ઉપર લાંબો રાખી જો આપણે તે ઢાંકણીઓને હલાવીએ તો તે હાથે છે. તેમનો આકાર ગોળ છે તથા તે ચપટી અને પાત-

ળી છે. ઘુટીનાં સાત હાડકામાં એક હાડકું ધણું મોટું, જડું, અને મજબૂત છે. અને તેથી પગની એડી બને છે. આ હાડકું બાકીનાં બીજાં ઘુટીનાં હાડકાં સાથે તથા પગની પાટલીનાં હાડકાં સાથે એવી સારી રીતે કમાનની આકૃતિમાં જોડાયેલું છે કે તેથી તે આખાં શરીરનો ભાર ઝીલી શકે છે. અંગુઠાનાં બે અને આંગળીઓનાં ત્રણ ત્રણ હાડકાં છે. પણ આ હાડકાંઓ ઉપર શ્વેત તંતુનું સંધિ બંધન એવી રીતે આવેલું છે કે તેમાં હાથનાં આંગળાંની માફક ગતિ રહી નથી.

આ હાડપિંજરનો વિષય પૂરો કરવા પેહેલાં સાંધાઓ વિષે થોડું વિવેચન આપવાની જરૂર છે. કારણ કે જ્યાં બે હાડકાંઓ એક બીજાં સાથે મળે ત્યાં સાંધો થાય છે. અને આમ જ્યારે સાંધે સાંધા જોડાય ત્યારે આખું હાડપિંજર થાય છે. છુટક હાડકાંના ભારને હાડપિંજર ઠલી શકાય નહિ. જ્યાં જ્યાં અસ્થિસંધાન થાય છે ત્યાં ત્યાં એક અસ્થિનો છેડો ખાડાવાળો અને બીજાનો છેડો ગોળ હોય છે. જેથી તે બન્ને હાડકાંઓ સાથે મળવાથી તે સાંધો મજબૂત રીતે માફક ઢાલી શકે છે. અસ્થિનો છેડો ખડખડો હોય અને તેથી સાંધો બરાબર બેસવામાં જે હરકત આવતી હોય તે ન નડે તેટલા માટે તેવા હાડકાંના છેડાના ભાગ ઉપર ફૂચાં રહેલ છે, જે લીસા અને પોચા છે. ફૂચાં વાસ્તવિક જોતાં અસ્થિનું મૃદુરૂપ છે. આથી સાંધામાં લીસપ આવે છે. ને તેથી તેમની ગતિમાં કોઈ પણ જાતની હરકત આવતી નથી. વળી સાંધાઓ હમેશને માટે લીસા રહે તેવા હેતુથી ઘણા ખરા સાંધાઓ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને જે સાંધાઓમાં ઘણીજ ગતિ આવવામાં આવી છે તે સાંધાઓ ઉપર એક રસોત્પાદક પડતું આવરણ છે. તેમાંથી એક ચીકણો રસ નિકળે છે. જે સાંધાઓને તેલની માફક લીસા રાખવાનું કામ સારે છે. સાંધા ખસી ન જાય તેટલા માટે તેમની આસપાસ શ્વેતતંતુનું બંધન છે તે સિવાય તેમના ઉપર સ્નાયુ આવી રહેલ છે. તેથી પણ તેઓ છુટા પડી શકતા નથી.

શરીરમાં જે સ્નાયુ છે તેમાં કેટલાક ગતિવાળા છે અને કેટલાકને સજ્જડ બેસાડવામાં આવેલ છે, માથાનાં હાડકાંના અને ચેહેરાનાં હાડકાંના સાંધાઓ ગતિ રહિત અને સજ્જડ બેસાડેલ છે. માથાનાં હાડકાં સંપૂર્ણ રીતે સજ્જડ થાય તેટલા માટે તે હાડકાંની કોર ઉપર કરવતીની માફક કરકરીઆંજાર દાંતા પાડેલા છે. અને એક હાડકાંના દાંતા તથા ખાડા બીજાં હાડકાંના દાંતા તથા ખાડા સાથે સાપટ બેસાડેલ છે. આવી રીતે તેની

સંધી થવાથી જ્યાં તે હાડકાંઓ મળેછે ત્યાં આંકા આંકા થઈ રહેછે. આને અજ્ઞાન લોકો વિદ્યા માતાના લેખ કહેછે અને તેમને કોઈ દેવી લીખીતો અક્ષર ટપે છે.

ગતિવાળા સાંધાઓના બે વિભાગ છે. કેટલાક સાંધાઓ મજ્જાગરાની માફક એક બાજુ તરફ ફરેછે. અને બીજી બાજુ તરફ તેમની ગતિ બિલકુલ હોતી નથી. જેકે, કાણી, ઘુંટણ અને હાથ પગનાં આંગળાંના સાંધાઓ ખમાના, સાચળના અને મરદનના સાંધાઓ મજ્જાગરાની માફક ઉઘાડ ખીડ થાયછે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ આજુ બાજુ પણ ફરી શકેછે. ખરડાના સાંધાઓમાં ફક્ત ઝુલવાની ગતિ રહીછે.

કૂચ્યા એ પોચો, સ્થિતિસ્થાપક, શ્વેત અને જાડો ર- કૂચ્યા.
ખર જેવો પદાર્થ છે. તે અસ્થિનું પૂર્વરૂપ છે. ગર્ભની અંદર જ્યારે અસ્થિનું બંધારણ થતું આવતું હોયછે ત્યારે બધાં અસ્થિ પ્રથમ કૂચ્યા રૂપે હોયછે." જેમ જેમ ગર્ભ રજાની મુદત વધતી જાયછે તેમ તેમ તેમાંથી અસ્થિ બંધાતાં જાયછે. જનમ્યા પછી પણ કેટલાક હાડકાંના છેડા કૂચ્યારૂપે હોયછે, અને તે થોડી મુદતમાં પાકીને અસ્થિ થાયછે. સાંધાઓની વચમાં, પાંસળીઓના છેડામાં, શ્વાસ નલિકામાં, નાકના પડદામાં તથા કર્ણપાલીમાં જીંદગી ખર્ચત કૂચ્યા રહેછે. તે કદી પાકીને અસ્થિરૂપ થતા નથી. તોપણ વૃદ્ધાવસ્થામાં એકાદ કૂચ્યાનો થોડો ઘણો ભાગ અસ્થિ જેવો પાકી જાયછે.

સ્નાયુ એ માંસના લોચા છે. અને તે અસ્થિ ઉપર માંસ (સ્નાયુ) વળગાડેલા છે. જ્યાં જેવા મજબૂત અને જેવી આકૃષ્ટિના જેઈએ ત્યાં તેવા સ્નાયુ મેલવામાં આવ્યાછે. જેમના શરીરમાં સ્નાયુ વધારે પ્રકૃષ્ટિત તે વધારે મજબૂત માણસ ગણાયછે. અને ખરેખર મેહેનતુ તથા કૌવતદાર માણસના સ્નાયુ દુબળાં અને નબળાં માણસના કરતાં પ્રમાણમાં વધારે, મોટા અને જાડા હોયછે. ચરખીને લીધે શરીર જાડું થાયછે, પણ તે દાખતાં પોચું લાગેછે. અને વજનમાં હલકું હોયછે. સ્નાયુનો ગુણ શરીરના જુદા જુદા ભાગોને ગતિમાં લાવવાનો છે. જે ભાગને ઘણું અને મેહેનતનું કામ છે તે ભાગમાં ઘણા મજબૂત સ્નાયુ મૂકવામાં આવ્યા છે. સ્નાયુ બે જાતના થાયછે એક જેમ માણસની મરજી થાય તે પ્રમાણે વર્તવાવાળા અને બીજા મર્મસ્થાનને ગતિ આપવા વાળા બીજા પ્રકારના સ્નાયુ અહિંનિશ આપ્યા કરેછે. મર્મસ્થાન પોતાનું કામ અહિંનિશ ક્યેંજ

ન્યય છે. અને તેની મનુષ્યને ખચર પડતીજ નથી. આ સ્નાયુ ધણુજ નાના હોય છે. હાથ, પગ, પીઠ અને પેટ ઉપર ધણુ મોટા સ્નાયુ હોય છે. કેમકે તેમને ધણી મેહેનતનું કામ કરવું પડે છે.

ધમની લાંબી અને પોહોળી નળીઓ જેવી છે. જે ધમની. મારફત અંતઃકરણમાંથી આખાં શરીરમાં લોહીનું પોપણુ થાય છે. ધમની મારફત લોહીનું પોપણુ થવું એ વૃક્ષની રચનાને મળતું છે. આ રક્ત પોપણુ વૃક્ષનું અંતઃકરણ મૂળ છે. છાતીની અંદર રહેલી મોટી ધમની તેનું પડ છે. અને ઝાડની અંદર જેમ પેહેલ વેહેલી એ ત્રણ મોટી ડાળીઓ ઝૂટે છે. તેમ તેમાંથી પહેલ વહેલી ત્રણ ડાળીઓની માફક ત્રણ ધમનીઓ ઝૂટે છે. તેમાંથી વળી બીજી નાની ધમનીઓ ઝૂટે છે. એવી રીતે આગળ જતાં તે દરેકમાંથી બીજી ધણીજ બારીક ધમનીઓ ઝૂટે છે. તે એટલે સુધીકે આખા શરીરમાં તે જાળની માફક પથરાયેલ છે. નખ, વાળ, કૂચા અને ઉપત્તવ્યા સિવાય તે શરીરના તમામ ભાગમાં આવેલ છે. આથી શરીરને ઓખા લોહીનું પોપણુ થાય છે. કાંઈ પણ રોગને લીધે અગર દબાણને લીધે જે કોઈ ભાગને લોહીનું પોપણુ ન મળેતો તે ભાગ બેહેરો ખોડ થઈ જાય છે, અને મરવા પડે છે. મોટી ધમની ધણુજ ઉંડા ભાગમાં છાતીની બપોલની અંદર મૂકાયેલ છે. જેથી તેને કોઈપણ જાતની ઇજા થતી નથી- દરેક શસ્ત્ર વેંધને આ ધમનીઓનાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનની અવશ્ય જરૂર છે. કારણકે કાપકૂપ કરતી વખતે કદાચ ધમની આડી આવે છે તે જાણવાની અને જાળવવાની તેની ફરજ છે. સાધારણ કદની ધમની કપાવાથી પણ વખતે એવો સખત રક્ત સ્રાવ થાય છે કે, દરદી ગુજરી જવાની ધારતી રહે છે.

શિરાઓ પણ ધમનીની માફક લાંબી તથા પહોળી શિરા. નળીઓ છે. જેમ ધમની શરીરના બધા ભાગને ઓખાં લોહીનું પોપણુ કરે છે તેમ શિરાઓ દરેક ભાગમાંથી મેલું લોહી એકતું કરી સ્વચ્છ કરવા માટે ફેરસામાં લાવે છે. જ્યાં બારીકમાં બારીક ધમનીનો અંત આવે છે ત્યાંથી શિરાની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એક પછી એક નાની શિરાઓ મળી એક મોટી શિરા થાય છે. ધમનીથી ઉલટીજ ગતિ શિરાની છે જ્યાં ધમનીનો અંત છે ત્યાં શિરાનું મૂળ છે. ધમની, શિરા અને જ્ઞાન-તંતુ કે જેનું વણું હવે પછીથી કરવામાં આવશે. તે ત્રણે સાથેજ રહેલાં છે.

જ્ઞાન તંતુ એ ગોળ, ચપટો અને લાંબો દોરડા જે- જ્ઞાન તંતુ.
વે પદાર્થ છે. તે એક બાજુએ જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે જોડાયેલ
છે અને બીજી બાજુએ શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં ખારીક રૂપે પથ-
રાએલ છે. શરીરના દરેક ભાગને, અવયવને અને મર્મસ્થાનને તે પોત
પોતાનું કામ કરતાં શીખવે છે. ધમનીની માફક તેની પાંચ ડાળીઓ ફૂટે છે.
જ્ઞાનતંતુ બે જાતનાં થાય છે. એક મગજ અગર ખરડામાં રહેલ જ્ઞાનેન્દ્રિય-
માંથી નિકળે છે અને બીજી જાતનાં જ્ઞાનતંતુ તંતુ અંધિમાંથી નિકળે છે. અંધી
મળી આશરે પચાસ જેડ જ્ઞાનતંતુની છે. દરેક જેડમાંથી એક જ્ઞાનતંતુ
જમણી બાજુમાં તરફ જાય છે. અને બીજો ડાબી બાજુ તરફ જાય છે.
આ પચાસ જેડમાંથી નવ જેડ મગજમાંથી એકત્રીશ જેડ કરોડ રજ્જુ-
માંથી અને આશરે નવ દશ જેડ તંતુઅંધિમાંથી નિકળે છે.

મગજમાંથી જે જ્ઞાનતંતુ નિકળે છે તે કાન, નાક, આંખ, જીભ વિ-
ગેરેને જ્ઞાન શક્તિ આપે છે. કરોડ રજ્જુમાંથી જે જ્ઞાનતંતુ નિકળે છે તેમાં
આઠ જેડ ગરદન વિભાગમાંથી નિકળે છે અને તે ગરદન અને હાથના
ભાગને શક્તિ આપે છે. પીઠના વિભાગમાંથી નિકળનારી બારજેડ છાતીના
તથા પીઠના ભાગપર પથરાએલ છે. કમ્મરના વિભાગમાંથી જે પાંચ જેડ
નિકળે છે તે કમ્મર, પેટ તથા પેડુના ભાગને તેમજ પગના આગલા ભા-
ગને શક્તિ આપે છે. ત્રિક અને ગુદાસ્થિના વિભાગમાં આવેલ કરોડ રજ્જુ-
માંથી છ જેડ જ્ઞાનતંતુની નિકળે છે અને તે પેડુ, નિતંબ તથા પગના
પાછલા ભાગને ધરાવનાર છે.

તંતુ અંધિમાંથી નિકળતી નવ અગર દશજેડ છાતી, પેટ અને મ-
ગજના મર્મસ્થાનો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ જ્ઞાનતંતુઓનું કામ ધણુંજ
ગૂઢ છે અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ મર્મસ્થાનને પોતાની દ્રવ્ય બળવવાને શક્તિમાન
કરે છે એમ માનવામાં આવ્યું છે.

ચરખીના પીળા રંગના લોચા સંયોજક સાથે વળગે- ચરખી.
લા હોય છે. જે માણસ શરીરમાં બહુ જાડું હોય છે અને
વજનમાં ધણું હલકું હોય છે તેના શરીરમાં ચરખીનો ધણો
વધારો હોય છે. અને તે શરીરના વિવિધ ભાગમાં આવેલ છે.

એ ખારીક રેસાનો બનેલો છે. અને તેનું ખારીક અ- સંયોજક.
સ્તર રનાયુ, ધમની જ્ઞાનતંતુ, અસ્થિ વિગેરે શરીરના જુદા
જુદા ભાગ ઉપર આવેલું છે. અને તેથી તે ભાગો જુદા પડી શકતા નથી. આ

સંગોજકનું અસ્તર સાધારણ રીતે કેટલાક સ્નાયુના ભાગ ઉપર બહુજ અવડછે.

રસવાહિની નળીઓ શરીરના દરેક ભાગમાં આવીછે. રસવાહિની તેમના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યાછે. એક “ઉપર છલી” નળીઓ.

એટલે જે ઘણાજ ઉપસા ભાગમાં આમડીની નીચે આવે-લીછે. તે અને પીછ “ઉંડી” જે ઉંડા ભાગમાં હોયછે તેવાં મર્મસ્થાનો જોડે આંતરડાંનો સંબંધ રાખેછે તે; આ બધી રસવાહિનીઓ એક મોટી નળીમાં ઠલવાય છે. અને તે છાતીમાં કુંડીની પાસેથી ઉત્પન્ન થઈ ગરદન સુધીમાં આવીને રહેલીછે. હોઝરીમાં અનાજ લઈ જનાર અન્ન, નળ તથા મોટી ધમની એ ત્રણે સાથે એક પીજાંને ધડખે ધડખ ધડખાંછે. કુંડીની નીચે પછવાડેના ભાગ ઉપર આ બધો રસ રહે એવડો એક કોથળી જેવો અવયવ છે, જેમાં ખોરાકનો આંતરડાંની અંદર થયેલો રસ એકઠો થાયછે. જે મોટી રસવાહિની કહી તે આ અવયવમાંથી પ્રથમ શરૂ થાયછે.

લોહી એ એક રાતો પ્રવાહી પદાર્થછે. તે ધમનીની લોહી.

મારફત શરીરના દરેક અવયવને પોષણ આપેછે. લોહી એ શરીરમાં જીવનરૂપછે. અને તે હમેશાં પ્રવાહી રૂપે રહેછે. જે માણસનું લોહી થીજી જાયછે તે એકદમ મૃત્યુ પામેછે. ગરેલ માણસનું લોહી હાલતું આલતું નથી. અને થીજેલું હોયછે. ધમની અને શિરા આ બન્નેમાં લોહી પ્રરેછે. ધમનીનું લોહી સ્વચ્છ હોયછે અને શિરાની અંદરનું કૃતું લોહી મેલું હોયછે. ધમનીનું લોહી ચળકતા લાલ રંગનું છે અને શિરાની અંદરનું લોહી ગૂઢાશપર કાળા રંગનું છે. લોહી સ્વાદે ખાંડું છે. લોહીની અંદરનો રાતો પ્રવાહી ભાગ તે રક્તજળછે. અને તેની અંદર પીજાં લાલ રંગનાં રજકણુ રહેલાં છે તે રક્તકણુ કહેવાયછે. આ કણુનો રંગ લાલ અને આ રક્તકણુને લકનેજ લોહી રાતું લાગેછે. રક્તકણુ જ્યારે ઘટેછે ત્યારે શરીર પીળું દેખાયછે.

જીવંત જીવંત કાર્યો જે આ શરીરમાં થાયછે, તે પ્ર- મર્મસ્થાનો.

માણે તેની અંદર મર્મસ્થાનો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

આ બધાં મર્મસ્થાનોના છ વિભાગ છે.

૧ ખોરાક માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૪ જ્ઞાન માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૨ શ્વાસ માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૫ મૂત્ર માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૩ રૂધિરાભિસરણ માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૬ ઉત્પત્તિ માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

ખોરાક માર્ગમાં નીચે પ્રમાણે અવયવોનો સમાવેશ ખોરાક માર્ગનાં મર્મસ્થાન.

૧ મોઢું.	૭ હોજરી.
૨ જીભ.	૮ કલેજી.
૩ દાંત.	૯ તલ્લી.
૪ યુંક. રહેવાનું સ્થાન.	૧૦ પિત્તાશય.
૫ અંતઃકલ.	૧૧ પેન્કી આસ.
૬ અન્નનલ.	૧૨ આંતરડાં.

મોઢાંની અંદર હોઠ, તાળવું, જીભ, દાંત, અવાળુ મોઢું. વિગેરે બધું આવી જાયછે. બન્ને હોઠ એ મુખનાં દ્વારછે. તેની મદદથી મોઢાંમાં આવવા લીધેલું અનાજ હેઠું પડવા પામતું નથી. તેમજ ગાલની અંદર આવેલા સ્નાયુ આવવાનાં કામમાં સારી રીતે મદદગાર થઇ પડેછે. દાંત બે જાતનાં થાયછે. બચ્ચાંઓના દાંત તે દુધીઆ દાંત કહેવાયછે. પાંચમે અગર છઠ્ઠે વર્ષે આ દાંત પડવા માંડેછે. તે પછી જાથુના દાંત આવેછે. દુધીઆ દાંત સંખ્યામાં વીશ હોયછે. અને જાથુના દાંત બત્રીશ હોયછે. દુધીઆ દાંત નવમે મહિનેથી બચ્ચાંને પૂટવા માંડેછે તે બચ્ચુ અઢિ વર્ષનું થાય ત્યાર સુધીમાં બધાં પૂટી રહેછે. જ્યારે બાળકને દાંત પૂટતા હોયછે ત્યારે બાલક બહુ માંદું રહેછે. અને તે ધણીક રોગનું ભોગ થઇ પડેછે. જે જાથુના બત્રીશ દાંત છે તેમાં બાર દાઢો હોયછે. તે મોહોટી અને પોહોળી થાય છે. અને તે આવવાનાં કામમાં ધણી ઉપયોગી છે. દાંતના ઉપયોગ પ્રમાણે તેનાં જુદાં જુદાં નામો પાડવામાં આવ્યાછે. કાપનારા દાંત દરેક જડાંમાં ચાર જે બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવ્યાછે તે. ત્યારબાદ એ દાંતની પડબે બન્ને બાજુએ અડકડા કુતરીઓ દાંત છે. જેથી ઉપલાં હેઠલાં બન્ને જડાંમાં થઈ કુતરીઆ દાંત ચારછે. આ દાંત અણીઆળા અને કુતરાંના દાંતને મળતાછે તેથી તે કુતરીઆ દાંત કહેવાયછે. કુતરીઆ દાંતની બન્ને પડબે બે “બે ખુણીઆ” દાંત છે; એટલે બન્ને જડાંમાં બે ખુણીઆ આઠ દાંતછે. આ આઠમાંથી એક દાંત બચ્ચાંઓને હોતો નથી. દાઢો એક જડાંની બન્ને બાજુપર ત્રણ ત્રણ એટલે બધી મળીને બાર બચ્ચાં ઓને ફક્ત આઠ દાઢો હોયછે.

જીભ સ્વાદની જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. તે દરેક પદાર્થોના સ્વાદ ભઈ શકેછે. તેનું મૂળ ગળાનાં હાડકાં સાથે વળગેલું છે. તે પોચી અને સ્નાયુમય છે. અને તે સ્વાદ જાણી શકે તેટલા માટે તે પદાર્થ પ્રવાહી રૂપમાં અગર યુક્તમાં ગળીગયેલી સ્થિતિમાં જીભને અડવો જોઈએ. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા અંકુરો છે પણ તે હમેશાં બીની હોવાથી તે અં-

કુરો જણાતા નથી. ત્રિદોષ અવસ્થામાં જ્યારે મોઢાંગાં યુંક નથી હોતું અને જીભ સુકી પડી જાય છે ત્યારે જીભના અંકુરો કાંટા જેવા લાગે છે.

તાળવાં બે છે. એક કઠણ અસ્થિનું અને બીજું પોચું સ્નાયુમય. તાળવું. ગળાંતો કાકડો અથવા પડ જીભી પણ તાળવાં ભેગી આવી જાય છે. આ પણ સ્વાદ જણાવા માટે જીભની પેઠે ઉપયોગી છે.

અંદરનું ગળું એ કાકડાની નીચે અને અન્ન નળની વચ્ચેનો ભાગ છે. જે ભાગ બહાર ગળાંતો છે. તેમાંના અંદરના ભાગમાં આ રસ્તો છે. ત્યાં ધ- ઇને અનાજ અન્ન નળમાં જાય છે.

યુંક રહેવાનાં સ્થાન અથવા યુંકના પિંડ ત્રણ છે. યુંક. એક કાનની નીચે જડાંની પછવાડે, બીજે જડાંના ખુણાની અંદર અને ત્રીજે જીભની નીચે આવેલો છે. આ ધણેમાંથી યુંક ઉત્પન્ન થાય છે. યુંક અનાજનું પાચન કરવામાં ધણું ઉપયોગી છે. તેથી મોઢું ભીતું રહે છે. અને જન્મતી વખતે તે ખોરાકની સાથે મળવાથી તેનો જોઈએ તેવો લોં- દો થઈને તે સહેલાઈથી ગળે ઉતરી શકે છે. જન્મતી વખતે અને જન્મ્યા પછી યુંક બહુ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી જીભને ખોરાકના સ્વાદની જ- ણ થાય છે. સુકી જીભથી કાંઈ પણ સ્વાદ પારખી શકાતો નથી. બાદ ખો- રાક પચાવવાણું પણ તે કેટલુંક રસાયની કામ કરે છે. જન્મ્યા પછી જે યું- ક આપણે પેટમાં ઉતારીએ છીએ તેથી ખોરાકની અંદરનો સ્વાદનો ભા- ગ પચી જાય છે.

અન્ન નળ ગળાંથી તે હોજરી સુધી આવેલો છે. ગ- અન્નનળ. જાંમાં અનાજ ગયું કે એની ભેળે તે અન્ન નળમાં થઈ હોજરીમાં પહો- એ છે. કેટલીક વખતે અન્ન નળના વ્યાધિમાં ગળેથી બિલકુલ અનાજ ઉતરતું નથી. તેટલામાટે રખ્ખરની શલાકા વખતે નાખવી પડે છે. છાતી- ની અંદરની કેટલીક ગ્રંથિથી પણ અન્નનળ ઉપર દબાણ થાય છે. અને તે- થી ખોરાક હેઠો ઉતરી શકતો નથી.

હોજરી એ ખોરાક માર્ગનો એક મોટો અવયવ છે. હોજરી. ઓછામાં ઓછું ત્રણ કલાક સુધી અનાજ હોજરીમાં રહે છે. તે એક બાજુ- એ અન્નનળ અને બીજી બાજુએ આંતરડા સાથે જોડાયેલી છે. તે પોલી છે, અને તેનો આકાર મસકને મળતો છે. ડુંડીની ઉપર અને છાતીનાં હાડકાંથી નીચેના ભાગમાં તે આવેલ છે. તેની એક બાજુએ કાળજી અને બીજી બાજુએ પ્લીહા છે. પાચન ક્રિયા થવા માટે હોજરીની અંદર ખો-

રાક આમતેમ રૂચી કરેછે. ખોરાકનો સ્પર્શ થવાથી હોઝરીની અંદરનું શ્લેષ્માવરણ ગતિમાં આવેછે. અને તે ખોરાકને ફેરવેછે. શ્લેષ્માવરણની કચ્ચલીમાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો છે. તેમાંથી જઠર રસ નિકળેછે. આથી ખોરાકનો કેટલોક ભાગ પચી જાયછે. અનાજ પચવાથી જે રસ થયો હોય તે રસ અને બાકીનો વગર પચેતો અનાજનો ભાગ એમને એમ આંતરડાંમાં જાયછે તેનું પાચન આંતરડાંમાં થાયછે. અન્નનળ તરફનો હોઝરીનો ભાગ પહોળો છે, અને આંતરડાં તરફનો ભાગ સાંકડો છે.

કલ્મેજનું એ. સૌથી ભારે ખોરાક માર્ગનું મર્મસ્થાન છે. કલ્મેજનું.

તે વજનમાં આશરે ત્રણ રતલ છે. આ વજન પુખ્ત માણસનાં કલ્મેજનું છે. સંસ્કૃતમાં તેને યકૃત કહેછે. પેટમાં જમણે પડખે જે મુંઝારાની અગર કાળીગાંઠ થાયછે તે યકૃતનું એક જાતનું દરદ છે. તે આશરે એક ટૂટ લાંબુ તથા ૬ ઇંચ પાહોળું છે. તે જમણા પડખાંમાંથી થઈ જઠરનો ભાગ ઝાળંગી ડાખે પડખે ઠેઠ બેલના ભાગ સુધી પહોંચેલ છે. બીજા ખોરાક માર્ગના અવયવની પેઠે આ કાંઈ પોહું નથી. તેમાંથી પિત્ત પેદા થાયછે અને તે પિત્તાશયમાં એકઠું થાયછે.

પિત્તાશય એ કલ્મેજની નીચે લીલા પોપડીઆ રંગ- પિત્તાશય.

ની અને મૂળાના આકારની એક થેલી છે. અને તે મોટા આંતરડાના ઉપલા ભાગ જ્યાં હોઝરી અને આંતરડાં જોડાયેલ છે તેથી થોડેક નીચલા ભાગમાં પિત્ત વાહિની નળી મારફત પિત્ત ઠલવે છે. ખોરાકમાં જે કાંઈ ચરબીનો ભાગ હોય તે આ પિત્તથી પચે છે.

તક્ષી અથવા બરોલ ડાખે પડખે રહે છે. બ્યારે તે બરોલ.

પોતાનાં બરાબર પ્રમાણમાં હોયછે ત્યારે તે પેટમાં જણાતી નથી. પણ તાવને લીધે વખતો વખત તેનું કદ ઘણું વધી જાયછે. કેટલીક વખતે આખા પેટમાં પણ તે છવરાયેલી માલમ પડેછે. તેનું કામ રક્ત શુદ્ધિનું છે. કેટલાક ડાકટરોનું એમ માનવું છે કે, જે માણસની તક્ષી કાઢી લેવામાં આવે તે માણસ અજપ્રાશી થાયછે અને કઢી ધરાતો નથી. તક્ષીનો રંગ ગૂઢો છે.

પેન્ક્રીયાઝ નામનો પિંડ પેટમાં આડો પડ્યો છે. પેન્ક્રીયાસ.

અને તેમાંથી થુંકને મળતો તથા તેના જેવા ગુણવાળો રસ નિકળે છે. આ અવયવમાં અર્થુદ વિગેરે બ્યાધી થાયછે તે અસાધ્ય છે. સ્ટાચનું પાચન કરવામાં આ રસ ઉપયોગી છે.

આંતરડાંની લાંબાઈ આશરે ત્રીશ ફુટ છે. મોહોટાં આંતરડાં. આંતરડાં ઢુંકાં પણ પોહોળાં અને વધારે જડાં છે. અને નાનાં આંતરડાં લાંબાં પણ સાંકડાં છે. નાનાં આંતરડાં પચ્ચીસ શીટ લાંબાં છે અને મોટાં પાંચ શીટ છે. મોટાં આંતરડાંના છેદા ભાગને સપ્તરે કહે છે. અને મળ આ આંતરડાંમાં એકડો થાય છે. આંતરડાંની અંદર પણ એક શ્વેભાવરણ છે. જેમાં જુદી જુદી જાતના રસોત્પાદક પિંડ આવેલા છે. આવા પિંડો મોટાં આંતરડાં કરતાં નાનાં આંતરડાંમાં બહુ મળી આવે છે. ચરબીનો ભાગ તેમજ જે ખોરાકનું હોજરીમાં પાચન થયું નથી તે અહીં આંતરડાંમાં પકવ થાય છે.

શ્વાસમાર્ગનાં મર્મસ્થાન ફેફસાં અને શ્વાસનલિકા એ શ્વાસમાર્ગનાં મર્મસ્થાન. એ છે. ફેફસાં એ છે એક ડાબું અને એક જમણું. જમણું ફેફસું ડાબા કરતાં વજનમાં આશરે પાંચેક તોલા વધારે હોય છે. આ ફેફસાંનો દેખાવ બરાબર વાદળીના જેવો છે. જેમ વાદળીને પાણીમાં ઝોળ્યા પછી દાખવાથી સંકોચ થાય છે તેમ ફેફસાંને દાખવાથી લોહી અને લોહીવાળા પરપોટા નિકળે છે. શ્વાસનળીની મોટી શાખાઓમાંથી આગળ ઉપર બીજી નાની બારીક શાખાઓ થાય છે. અને ફેફસું એ શ્વાસનળીકાની તમામ બારીક શાખાઓનું બનેલું છે. આ બધી શાખાઓના છિદ્રમાં લોહી ભરેલું રહે છે. મોઢેથી આપણે જે ચોખી હવા લઈએ છીએ તે શ્વાસનળિકા મારફત ફેફસામાં જાય છે. અને તેથી ત્યાં રહેલું મેલું લોહી ચોખું થાય છે. ફેફસાં ઉપર એક પડનું આવ્છાદન છે. શરદી વિગેરે લાગવાથી વખતે આ પડનો વરમ થઈ આવે છે. અને તેથી છાતીમાંથી સખત શ્વે નિકળે છે. બન્ને ફેફસાંનું એકંદર વજન આશરે ચાળીસ ઓંસ છે. ફેફસાંનો રંગ જનમતી વખતે ચળકતો રાતો હોય છે પણ પુષ્પ ઉમ્મરે તે ગૂંદો થાય છે. અને જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં કાળાશની છાંય વધતી જાય છે.

શ્વાસ નાકમાંથી અગર મોંઢામાંથી લેરીંગ્સ અને ટ્રેકીઆ વાટે ફેફસામાં જાય છે. લેરીંગ્સ અગર કંઠના અવયવ અને ટ્રેકીઆ મળી શ્વાસનળિકા થાય છે. લેરીંગ્સ ગરદનના ભાગમાં આવેલ છે. તે જુદી જુદી નવ ફૂંચાંનું બનેલું છે. તેનો ઉપલો ભાગ પોહોળો અને હેઠલો ભાગ સાંકડો છે. ટ્રેકીઆની નાની નાની પંદર સોળ કડીઉં છે. છાતીમાં જતાં ટ્રેકીઆના બે વિભાગ થાય છે. એક જમણાં ફેફસાંમાં જાય છે અને બીજો ડાબાં ફેફ-

સાંમાં જાય છે. જમણી કરતાં ડાબી નળી જરા વધારે લાંબી છે. ફેફસાંની અંદર આ નળીઓમાંથી બીજી અનેક નાની નળીઓ થાય છે. અને તે જાળની માફક આખા ફેફસાંમાં છવરાઈ રહેલ છે. શિરાઓ આખાં શરીરમાંનું બધું મેલું લોહી એકઠું કરી અંતઃકરણનાં જમણાં પડખાં મારફત ફેફસાંમાં લાવે છે જ્યાં તેની શુદ્ધિ થાય છે.

આના પેટામાં હૃદય અને ધમનીઓ આવે છે. ધમનીઓ વિષે આગળ કહેવાઈ ગયેલ છે. હૃદય બે ફેફસાંની વચ્ચે ડાબી બાજુ પર મૂકાયેલ છે. તેમાંથી લોહી ધમનીઓ મારફત આખા શરીરમાં પહોંચે છે. મોઢોટી ધમનીનું મૂળ પણ હૃદય છે. છાતીનાં અસ્થિથી એક ઇંચને છેટે છઠ્ઠાં પાંસળાંની નીચેના ભાગ ઉપર કાન રાખવાથી હૃદયનો ધબકારો ઘણી સારી રીતે સંભળાય છે. તેની બે બાજુ છે. એક ડાબી અને બીજી જમણી. અને તે દરેક બાજુના પાછા બાજુએ વિભાગ છે. જમણા વિભાગમાં મેલું લોહી મોઢોટી શિરા મારફત આવે છે. અને ડાબી બાજુમાં ફેફસાંમાંથી શુદ્ધ થયેલું ચોખું લોહી આવે છે. તે ત્યાંથી પછી ધમનીમાં જાય છે.

ફેફસું અને અંતઃકરણ એ બન્ને છાતીની બાજુમાં આવેલાં છે. અને તે બંને અગત્યનાં મર્મસ્થાનો છે. તે ઉપર જીવનનો આધાર રહેલો છે. જો આમાંથી એકાદો અવયવ પાંચ મિનિટનું પોતાનું કામ કરતો અટકે તોપણ માણસ ગુજરી જાય છે.

મગજ અને કરોડ રજ્જુ એ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે. જ્ઞાન માર્ગનાં નકો છે. અને તે દરેકમાં જુદાં જુદાં કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનતંતુ મારફત શરીરના જુદા જુદા ભાગોને જ્ઞાન થાય છે. મગજ એ સર્વોપરિ જ્ઞાનનું સ્થાન છે. તે માથાંની બોપરીની અંદર આવેલ છે. અને કોઈપણ જાતની ઇચ્છા જલદીથી ન થાય તેટલાગાટે તેની આસપાસ આવું મજબૂત હાડકાંનું બંધન કરવામાં આવ્યું છે. મગજના ચાર વિભાગ છે. આ ચારમાં ફક્ત બે વિભાગનો મગજ અને કરોડ રજ્જુને સંધાન કર્યું છે. અને તે બન્ને ભાગો મગજના તથા કરોડ રજ્જુના રસ્તા વચ્ચે આવેલ છે. ખરો મગજ એક છે જેને સીરીબ્રમ કહે છે. આના બે વિભાગ છે. તે દરેકનો આકાર લંબગોળ લેવા છે. અને તે બન્ને ભાગ ઉપરથી છુટા તથા નીચેથી જોડાયેલ છે. મગજના ઉપલા ભાગમાં કરચલી કરચલી જેવું છે. જેના મગજમાં કરચલી ઘણી અને ઉંડી તે મા-

જ્યુસ વધારે ડાહ્યો હોય છે. આ સિવાય જીને એક નાનો મગજ છે. જે વજનમાં આશરે બાર ચૌદ તોલા છે. મોટો મગજ નાના મગજથી આશરે આઠ ગણો મોટો છે. પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનો નાનો મગજ વધારે મોટો છે. નાનો મગજ ખોપરીના પછવાડેના ભાગમાં આવેલ છે. કરોડ રજ્જુ આશરે સત્તર ઇંચ લાંબી છે. અને તે બરડાનાં હાડકાંનાં વચલાં છિદ્રોથી થયેલી નેહરની અંદર આવેલો છે. પ્રમાણમાં ગર્ભની અંદર કરોડ રજ્જુ વધારે લાંબી હોય છે. પણ પાછળથી જન્મ્યા ક્રેડે તે ટુંકી પડતી જાય છે. આ કરોડ રજ્જુમાંથી એકત્રોશ માનવતંતુનાં જોડાં નિકળે છે.

મૂત્ર પિંડ, મૂત્ર નળ, મૂત્રાશય અને શિશ્ન એ મૂત્ર માર્ગના અવયવો છે. શિશ્ન ઉપત્ત્યવયવમાં પશુ આવેછે. મૂત્ર માર્ગનાં મંદસ્થાન.

મુત્રપિંડ શરીરમાં બે છે. એક ડાબી બાજુએ અને એક જમણી બાજુએ પેડુમાં રહેલ છે. જમણા કરતાં ડાબો મૂત્ર પિંડ વજનમાં જરા વધારે છે. તેની અંદર બારીક નળીઓ છે; જેમાં લોહી ફરે છે ત્યારે તેમાંથી પાણીનો ભાગ ખેંચાઈ જઈ મૂત્રરૂપે જીદો પડી રહે છે. જે મૂત્ર નળમાં થઈ મૂત્રાશયમાં એકઠો થાય છે. અને ત્યાંથી પછી શિશ્નમાર્ગે બહાર આવે છે. મૂત્રનળ આશરે સત્તર અઢાર ઇંચ લાંબો છે. અને તે ક્વીલના જેવો જીડો છે. દરેક મૂત્ર પિંડમાંથી અઠ્ઠેક નળ નિકળી મૂત્રાશયની અઠ્ઠેક બાજુપર આથી ખુલેછે. મૂત્રાશય કુંડીની નીચે ગરિતના અગ્ર ભાગમાં આવેલું છે. જ્યારે પેસાળથી ભરેલું હોય છે ત્યારે તે મોહાકુંડું લાગે છે. પેસાળ બંધ થયેલ દરદીનું પેટ જોવાથી મૂત્રાશયના યોગ્ય સ્થાનનું જ્ઞાન થાયછે. કારણ કે પેસાળ ભરાવાથી મૂત્રાશય ખૂલેછે, અને પેટમાં ચડા થઈ રહેછે. મૂત્રાશયમાંથી પેસાળ પુરૂષમાં શિશ્નમાર્ગે અને સ્ત્રીમાં યોનિમાર્ગે આવે છે. પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીની અંદરનો મૂત્ર માર્ગ વધારે પોહોળો છે. જેથી મૂત્રાશયમાંથી કાંકરી કે રેતી વિગેરેનો ભાગ જલદીથી બહાર આવી શકેછે.

શ્રી પુરૂષના બનેના ઉત્પત્યવયવ જુદા જુદા છે. પુરૂષમાં વૃષણ, વીર્યનળ, વીર્યશય, અને શિશ્ન; શ્રીમાં ગર્ભાશય, ગર્ભઅંડ, ફલવાહિની તથા યોનિ છે. વૃષણની બે ગોળીઓ જુદી જુદી વૃષણ થેલીમાં રાખવામાં આવેલી છે. અને તે વૃષણ રજજીના આધારથી અધર સટકે છે. આ બંને ગોળીઓમાં ધણીજ ખારીક વીર્યોત્પાદક નળીઓ છે. જેમાંથી વીર્ય ઝરે છે

અને તે બધું એકતું થઇ વીર્ય નળ મારફત વીર્યાશયમાં આવે છે. વૃષણની ગોળી ઉપર પાંચ જુદાં જુદાં અસ્તર વીંટાએલ છે. ઉપર જે રસપડ છે તે પેટની અંદરનાં રસપડને મળતું છે. વધરાવળ જેમાં પાણી ભરાય છે તેમાં આ રસપડની ઉપર અને ચામડીનાં પડની વચમાં પાણી રહે છે. આ પાણીને અને વૃષણને કાંઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. વૃષણની ઉપર બીજી એક ઉપવૃષણ આવે છે. વૃષણ દાળવાથી તેના ઉપલા ભાગમાં કાંઈક લોચા જેવું જણાય છે, તે ઉપવૃષણ છે. તેની ઉપર આંગળી દાળતાં પાતળી રસી જેવો ગાંઠો એક દોરડો દેખાય છે તે વૃષણ રજજી છે. આ વૃષણ રજજી વીર્યોત્પાદક નળીઓમાંથી વીર્યને વીર્યાશયમાં લઈ જાય છે. વીર્યાશય મૂત્રાશયની પડખેજ આવેલ છે. શિશ્નના મૂળમાં વીર્યાશયનું મુખ ખુલે છે. અને શિશ્ન માર્ગે વીર્ય બહાર આવે છે.

શિશ્ન એ સૃષ્ટ્યુત્પત્તિ કર્મનો ધર્મજાવયવ છે. તે ત્રણ શિશ્ન. જુદાજુદા ભાગોનું બનેલું છે. તેની ચામડી મૂળ નીચેથી વૃષણ ઉપર જાય છે. તેનું શંકુ આકૃતિનું મુખ છે. જેને કુલ અથવા મણિ કહે છે. આ ઉપર ચામડીનો ભાગ ચોટેલો હોતો નથી પણ છુટો રહે છે. ને તેને ધુમટો કહે છે. અસ્તિતની અગ્ર કમાન ઉપરને લાગેલ છે. અસ્તિતની કમાન નીચલા ભાગ તરફ ઢળતી હોવાથી તેની લંબાઈ ઉપલા ભાગ કરતાં નીચલા ભાગમાં વધારે જણાય છે.

ગર્ભાશય અસ્તિતના બરાબર મધ્યભાગમાં છે. તેના સ્ત્રીના ઉત્પન્ન આગલા ભાગ ઉપર મૂત્રાશયનો તથા પાછલા ભાગ ઉપર તિ અવયવ. સફરાનો ભાગ આવેલ છે. તે ત્રણેક ઈંચ લાંબો છે તેનું વજન આશરે ચાર તોલા હોય છે. કન્યા અવસ્થામાં ગર્ભાશય પ્રમાણમાં ઘણો જ નાનો હોય છે. ગર્ભાશયના આગલા ભાગને ગ્રીવા અથવા કમળ કહે છે. અને તેના મધ્યમાં જે છિદ્ર છે, તે છિદ્ર મારફત ગર્ભાશયની અંદરની બધી સ્ત્રીને બહાર આવે છે. તેને કમળ મુખ અથવા પેચુડીનું મોઢું કહે છે. ગર્ભાશયમાંથી પડતો શ્વેત પદાર્થ, ઋતુસ્ત્રાવનું લોહી તેમજ બાળક પંચ આ મુખમાં થઈને આવે છે. ગર્ભાશયના ઉપલા ભાગમાં તેને બે ખુણે બે છિદ્રો છે જેમાં બે ફલ વાહિની નળીઓ ખુલે છે. આ ફળ વાહિની નળીઓ બીજે છેડે ગર્ભ અંડ સાથે જોડાયેલ છે. ગર્ભઅંડની બે નાની ગોળીઓ સ્ત્રીનાં બન્ને પેડુમાં અડકેક રહી છે. અને તેમાં સ્ત્રી બીજ પરિપક્વ થાય છે. જે કામ પુરુષના શરીરમાં વૃષણ કરે છે તેને મળતું જ કામ સ્ત્રીના શરીરમાં ગર્ભઅંડ ક-

રેછે. સ્તન પશુ સ્ત્રીના ઉત્પત્યવયવમાં કામ આવે છે. જ્યારે પુષ્પ ઉમ્મર પ્રાપ્ત થાયછે અને સ્ત્રીના ગુહ્ય અવયવ ખુલ્લે છે ત્યારે સ્તન પશુ ખીલે છે. તે બે મોટા અણિયાળા ગોળ દડાની માફક સ્ત્રીની છાતી ઉપર આવેલ- છે. તેમાં પુષ્કળ ચરબીનો ભાગ રહેલોછે. તેમાં ખારથી પંદર દુગ્ધોત્પાદક નળીઓ છે. જેમાં દૂધ ઝરીને સ્તનનાં મુખ મારફત બહાર આવેછે. કન્યાવ- સ્થામાં સ્તન બિલકુલ વધતાં નથી. પુષ્પ ઉમ્મરથી, ગર્ભાધાનથી અને સુત્રાવડથી સ્તનની વૃદ્ધિમાં અને સ્થિતિમાં ફેર પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં તે ગળી જાયછે. કેટલીક સ્ત્રીને સ્તનનો ભાર ધણો હોયછે અને કેટલીકને થોડો હોયછે. મોહોટાં સ્તનવાળી સ્ત્રીને ધણું દૂધ હોયછે એવો કાંઈ કોઈ જા- તનો નિયમ નથી.

મળમૂત્રાદિક તથા પવનવિગેરે બાહ્ય પદાર્થો કેટલીક પવન, પાણી, વખતે શરીરમાં વધે છે. અને કેટલીક વખતે ઘટેછે. તો- મળ, મૂત્ર વિ- ગેરે બહારના પશુ તેમનો થોડો ધણો ભાગ હમેશને માટે શરીરમાં રહેલોછે. પદાર્થો.

સૂર્યાચંદ્રમસૌસદાપ્રવહતોનાસાગ્રંધ્રદ્વયા ।

દિસ્યાલોચ્યશરીરભાગરચનાઃસર્વાઃસમુદ્ધોધિતાઃ ॥

યત્રૈતસ્યાહિમાંશુરત્નમિતિસત્સંજ્ઞાર્પિતાપ્રેમતઃ

શક્યાર્થપારિહાયવાધિતગુણંલક્ષ્યાર્થભાજામયા ॥૧॥

તરંગ ૨ બે.

ધન્વંતરિ રત્ન ૩ જું.

એક વખત દેવતામાં એક, ઋષિ મંડળમાં બેઠેલ આયુર્વેદની ઉ-
 અને ધન્વંતરિનો અવતાર ધારણ કરનારા દિવોદાસ ના-
 મના કાશી રાજ્ય પાસે જઈ સુશ્રુતાદિ શિષ્યોએ વિનય પૂ-
 વેક પૂછ્યું કે, હે મહારાજ ! આ ભૂમંડળમાં શારીર (શરીરમાં ઉપજનાર)
 માનસ (મનમાં ઉપજનાર), આગંતુક (બહારનાં કારણોથી થનાર) અને સ્વા-
 ભાવિક (સ્વભાવથીજ થનાર) વ્યાધિથી અનેક પ્રકારની પીડાનો અનુભ-
 વ કરનારાં, તથા રક્ષા કરનાર રાજ્ય આદિક છતાં પણ રક્ષા કરનારના
 અભાવેનો અનુભવ કરનારાં અને કળકળતાં મનુષ્યોને જોઈ અમારા મ-
 નમાં દુઃખ થાયછે, માટે સુખની ઇચ્છાવાળાં તે મનુષ્યોના રોગની શાં-
 તી કરવા અને રોગની શાંતી કરવા રૂપ ઉત્તમ ધંધાથી અમારું યુજન
 ચલાવવા અમે આપના મુખથી આયુર્વેદ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ; જેમાં
 આ લોકનું તથા પરલોકનું હિત રહેલું છે. આવી તેમની પ્રાર્થના સાંભ-
 ણીને પ્રસન્ન થયેલા ધન્વંતરિએ કહ્યું કે, તમે ભલે આવ્યા. હું તમને મા-
 ના પુત્ર જેવા ગણી ખુશીથી આયુર્વેદ ભણાવીશ. એમ કહી બોલ્યા કે,
 આયુર્વેદ, અથર્વ વેદનું ઉપાંગ છે. જેને બ્રહ્માએ પ્રજાની ઉત્પત્તિ પેહેલાં પ્ર-
 જાનાં હિતને માટે એક લક્ષ શ્લોક અને હજાર અધ્યાયરૂપે પ્રકટ કરેલ
 છે. તે પછી કાળે કરીને અલ્પ બુદ્ધિ અને અલ્પાયુષ વાળાં મનુષ્યોને જો-
 ઇ અનુગ્રહ દૃષ્ટિથી આયુર્વેદના આઠ વિભાગ કરેલા છે. જેમાં વૈદ્યોની સ-
 ધર્મી ઇતિ કર્તવ્યતા સમાયલી છે. આ પ્રમાણે ધન્વંતરિએ આખો આ-
 યુર્વેદ સુશ્રુતાદિક શિષ્યોને સંભળાવ્યો.

મનુષ્યના દેહમાં પ્રાણને રહેવાનાં સ્થાનક દસ છે. બે વૈદ્યોની આ-
 શંખ, ત્રણ મર્મ, કંઠ, રક્ત, શુક્ર, ઓજ, અને ગુદા. આ દ-
 શ સ્થાનકને, ઇન્દ્રિયોને, વિગ્નાને, ચેતનાના હેતુને તથા
 રોગને જે જાણેછે, તે વૈદ્ય પ્રાણાભિસર (પ્રાણને આપનાર) કહેવાયછે. કેટલા-
 એક પ્રાણનું રક્ષણ કરનાર અને રોગને હણનાર એવા વૈદ્યો હોયછે, અને કેટ-
 લાએક પ્રાણને હણનારા વૈદ્યો હોયછે; આ પ્રમાણે બે પ્રકારના વૈદ્યો છે. આ

એ પ્રકારના વૈદ્યોને કેવી રીતે ઓળખવા તે બાબતનું ટુંક વિવેચન આ પ્રમાણે છે કે, સારા કુળમાં ઉપજેલા, સંસયાદિ રહિત, શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા, ક્રિયામાં કુશળ, સુદ્રઢ, પવિત્ર, હાથમાં લીધેલ કામને પાર પાડનારા, મનને કળજે રાખનારા, સર્વ સાધન સંપન્ન, સર્વ ઈન્દ્રિયોથી યુક્ત, દરદીની પ્રકૃતિને જાણનારા અને સર્વ પ્રકારની યુક્તિઓમાં નિપુણ વૈદ્યો પ્રાણને આપનારા તથા રોગને હણનારા છે. આવા વૈદ્યો શરીરના જ્ઞાનમાં, શરીરની પ્રવૃત્તિના જ્ઞાનમાં તથા પ્રકૃતિમાં થયેલ વિકારના જ્ઞાનમાં સંદેહ રહિત હોય છે. તેમજ સુખસાધ્ય, કૃત્યસાધ્ય, પાપ્ય અને અસાધ્ય એવા ચાર પ્રકારના રોગનું નિદાન, પૂર્વરૂપ, લિંગ તથા ઉપાશયના વિશેષ જ્ઞાનમાં સંદેહ રહિત હોય છે. ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધથી સુશોભિત અને સંક્ષેપ તથા વિસ્તારથી સર્વ અર્થને બતાવનારા ત્રણ પ્રકારના આયુર્વેદને કહી શકે એવા હોય છે. પાંત્રીશ મૂળ તથા પ્રજને, ચાર મહાસ્નેહને, પાંચ લવણને, આઠ મૂત્રને, આઠ દૂધને, છ પ્રકારનાં છીર યુક્ત છાલવાળાં વૃક્ષને, શિરો વિરચનાદિક પાંચકર્મના આશ્રય રૂપ ઔષધ સમૂહને, અઠાવીશ યવાગૂને, બત્રીશ પ્રકારનાં ચૂર્ણને તથા લેપને, છસો વિરચનને તથા પાંચસો કપાયને જાણનારા હોય છે. તથા રોગ રહિત અવસ્થામાં કરવા લાયક બોજન, પાન, નિયમ, સ્થાન, પરિમાર્જન, વેગવિધારણ તથા અવિધારણ, ચૈક્રમણ, શય્યા, આસન, માત્રા, દ્રવ્ય, અંજન; ધૂમ, નાવન, અભ્યંજન, વ્યાયામ, સાત્ત્વ અને સદ્વૃત્ત; આ સઘળા આ લોક તથા પરલોકને સુધારનાર આહાર વિહારમાં કુશળ હોય છે. અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ, સોળ કળાસંયુક્ત, ચાર પાદવાળાં ઔષધનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ રહિત, ચાર પ્રકારનાં સ્નેહ, તથા એવીશ પ્રકારના પ્રયોગની વ્યવસ્થા કરનારા, અનેક પ્રકારનાં વિધાનયુક્ત સ્નેહ, સ્વેદ તથા વ્રમનને લાયક ઔષધ તથા વિરૂદ્ધ ઔષધના ઉપચારમાં કુશળ, દોષથી વધુ ધટુ થયેલ વ્યાધિના સમૂહને જાણનાર તથા ક્ષય, પિટિકા, વિદ્રધિ, ત્રણ પ્રકારના સોજ, શોષનાં અનેક કારણો, અડતાળીસ રોગના અધિકાર, વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલા એવીશસો વ્યાધિને જાણનાર, કારણ, લક્ષણ અને ચિકિત્સા સહિત, નિંદિત મળની અભિવૃદ્ધિથી દુખળા પડેલા પુરૂષની પ્રકૃતિને જાણનારા, લંઘનાદિક છ પ્રકારની ચિકિત્સા, અત્યંત તૃપ્તિ અને અનૃપ્તિથી થયેલ રોગ તથા રૂપને બગાડી નાખનારા રૂધિરજન્ય વ્યાધિઓ તથા મદ, મૂર્છા અને સન્માસ રોગને કારણ તથા રૂપ સહિત જાણનારા હોય છે. આહારના વિધાનના નિશ્ચયમાં પ્રકૃતિથી સર્વને હિતકારક

આહારના અનેક ભેદમાં, આસવના મુખ્ય સમૂહમાં, ચોરાશી પ્રકારના દ્રવ્યના ગુણના નિશ્ચયમાં પ્રવીણ, રસ અને ચરસનો આશ્રય કરનારા, અન્ન પાનને, તેમજ તેના ગુણ અને પ્રભાવને, નવ પ્રકારની આહારની ગતિને તથા હિત અને અહિત અન્ન પાનના ઉપયોગને જાણનારા, શુભ અને અશુભના વિશેષ, ધાતુમાં રહેલા રોગને, દશ ઔષધના સંગ્રહને અને આયુર્વેદમાં કહેલા સમગ્ર ઔષધના પ્રયોગને દેશ, કાળ, ઋતુ તથા સાત્ત્વ આદિક અવશ્ય જાણવા લાયક સર્વ અર્થમાં કુશળ હોય છે. તથા સ્મૃતિ, મતિ, યુક્તિ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને શીલ ગુણનું સંપાદન કરનારા તથા સર્વ પ્રાણી ઉપર માતા, પિતા, ભાઈ અને સંબંધી જેવો રત્નદ રાખનારા વૈદ્યો સર્વ પ્રાણીના પ્રાણનું રક્ષણ કરનારા તથા રોગનો નાશ કરનારા હોય છે. આથી વિપરીત ગુણવાળા વૈદ્યો પ્રાણીના પ્રાણને નાશ કરનારા તથા રોગને વધારનારા હોય છે. તે વૈદ્યો વૈદ્યના વેપને ધારણ કરનારા તથા આખાં જગતને કાંટાની પેઠે પીડા કરનારા સમજવા. આ વૈદ્યો કોષ્ટ પ્રકારે પોતા ઉપર રાખ્ખની કૃપા મેળવી ધનના લોભથી પોતાની ખુશી પ્રમાણે મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું વૈદું કરવામાં આંચકો ખાતા નથી, અને અમે ઉત્તમ છીએ એ પ્રમાણે પોતાનાં વખાણની ચરચા ધરોધર ચલાવે છે. કોષ્ટ પણ ઠેકાણે કોષ્ટને માંદું સાંભળે તો ગીધ જનાવરની પેઠે તે ઉપર પડે છે. એટલે વગર ખોલાવ્યા વૈદું કરવા તે દરદીને ઘેર દોડી જાય છે. દરદીના કુટુંબી લોકો સાંભળે તેમ પોતાનાં ગાણું ગાય છે, અને જે સારો વૈદ્ય દરદીનું વૈદું કરતો હોય તેમાં અનેક દોષોનું આરોપણ કરે છે. અને રોગીના મિત્ર વર્ગને ઠકાવ્યાથી ખુશી કરી તેના મુખથી સારા વૈદ્યને દૂર કરી પોતાના અવળા ઉપાય શરૂ કરે છે. અને મારે કાંઈ ધનની ઇચ્છા નથી હુંતો ફક્ત મારી સુધડતા બતાવી યશ મેળવવા આવ્યોહું, એવાં અનેક પ્રકારનાં ઉપદેશ વચનો બોલે છે. અને પોતાની અણુસમજણ છુપાવવા સારૂ દરદીની નાડી, નેત્ર, મૂત્ર, વિષ્ટા, આદિક વારંવાર તપાસવાથી પોતાની તે કામમાં અત્યંત કાળજી બતાવે છે. પોતાના ઉપાયથી દરદીને આરામ ન થાય એટલે એ દરદી કહ્યા પ્રમાણે ચાલતો નથી એમ કહે છે, અથવા એ રોગ અસાધ્ય છે એમ કહી પોતાની ઉત્તમતાને અડચણ આવવા દેતા નથી. મૂર્ખ લોકોના સમુદાયમાં પોતાની કુશળતાને પ્રગટ કરે છે અને વિદ્વાન વૈદ્યોના સમુદાયને દેખી દૂર ભાગે છે, અને કહેતા જાય છે કે, ભલે વિદ્વાન વૈદ્યો શાસ્ત્રનાં અનેક વચનોનો ઉચ્ચાર કરે પણ તેથી રોગની શાંતિ થવાની નથી. રોગ

મટાડવાની રીતિતો અમારી કુલ પરંપરામાંજ રહેલી છે. ખીજા કોઈ સમજતા નથી. આવા વૈદ્યો વૈદ્યના વેપથી, પારાધી જેમ સારો વેપ ધારણ કરી પોતાની જાળમાં પક્ષિઓને પકડી તેનું મરણ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવીજ રીતે જે મનુષ્યો પોતાની જાળમાં આવે છે તેઓનો નાશ કરે છે. શાસ્ત્ર, ઔષધની માત્રા, દેશ, કાળ, ઈત્યાદિ જાણવા લાયક જાણતોને નહિ જાણનારા વૈદ્યો પાસે ઔષધ નહિ કરાવવું. કારણ કે, તેવા વૈદ્યોને શાસ્ત્રમાં મૃત્યુના કિંકર એવું નામ આપેલું છે. પોતાનું ગુજરાન કરવા વૈદ્યનું બહાનું લેનારા અને વૈદ્ય વિદ્યાના રસ્તાને નહિ જાણનારા નામ ધારી વૈદ્યો પવનનો આહાર કરી પુષ્ટ થયેલા સર્પોની માફક દરદીનાં પ્રાણ લે છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખી દરદીઓએ તેવા વૈદ્યોનો કદી પણ વિશ્વાસ નહિ કરવો. અને જે વૈદ્યો શાસ્ત્રને જાણનારા, ઈતિ કર્તવ્યતાને જાણનારા, પવિત્ર યુદ્ધિવાળા, અંતઃકરણને વશ રાખનારા અને લોભાદિ દુષ્ટ સ્વભાવ રહિત હોય તેવા વૈદ્યો પાસેજ પોતાનાં દરદની ચિકિત્સા કરાવવી. કારણ કે જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્રને જાણે છે તથા ક્રિયાને જાણતો નથી તેમજ જે ક્રિયામાં કુશળ છે અને શાસ્ત્રમાં અજાણ્યો છે એવા વૈદ્યો વાપરેલ ઔષધી શસ્ત્ર તથા વજ્રપાત જેવી છે. આવા વૈદ્યોનો વધ કરવો જોઈએ એમ સુશ્રુત પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર અને ક્રિયા એ બન્ને જાણતમાં જે કુશળ છે તેજ ખરો વૈદ્ય કહેવાય છે. વૈદ્ય વિદ્યા એ અતિ કઠિન જાણત છે અને તેમાં મહાયુદ્ધિવાન પુરુષોની યુદ્ધિ પણ વ્યાકુળ થાય છે. એટલા સારૂ સારા વૈદ્યો પણ વૈદક સંબંધી ઘણાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તથા વૈદ્ય વિદ્યાને જાણનાર મનુષ્યોનો સંગ કરવો જોઈએ. કારણ કે, એક શાસ્ત્રમાં વૈદ્ય વિદ્યાનો સઘળો નિશ્ચય આવી શકતો નથી. આ કારણને લઈનેજ વૈદક સંબંધી ઘણાં શાસ્ત્રને જાણનારાજ વૈદ્ય કહેવાય છે. અને તે શાસ્ત્રો પણ ગુરૂ મુખથીજ શિખવાં જોઈએ. આ સઘળી જાણતનો વિચાર કરતાં વૈદ્યો ત્રણ પ્રકારનાં જણાય છે. ૧. વૈદ્યના ઔષધ જોઈને, પુસ્તકો વાંચીને, અને વૈદ્ય જે યુક્તિ વાપરતો હોય તે પ્રમાણે વર્તીને વૈદ્ય નામ ધરનાર, ૨. ખીજા વૈદ્યની લક્ષ્મી, યશ, તથા જ્ઞાનના દાખલા આપી તેના જેવા બનવાની ઇચ્છા રાખનાર અને ૩. પ્રયોગ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા સિદ્ધિથી સિદ્ધ થયેલ એ પ્રમાણે ત્રણ જાતના વૈદ્યોમાંથી પ્રથમ જાતાવેલ બેજાતના વૈદ્યોનો ત્યાગ કરવો, એમ શાસ્ત્ર રમાવે છે. વૈદ્ય વિષે વધારે વિવેચન આપવાનું કારણ એ છે કે, રોગની શાંતિ કરવામાં વૈદ્ય, ઔષધ, રોગીની ચાકરી કરનાર તથા રોગી એ ચાર

મુખ્ય સાધન છે. તેમાં પણ વૈદ્ય એ વધારે મોટું સાધન છે. જેમ પાકમાં અમ્મિ એ મુખ્ય સાધન છે. અને ઠામ, લાકડાં તથા પવન એ ગૌણ સાધન છે તેમ રોગની શાંતિ કરવામાં વૈદ્ય એ મુખ્ય સાધન છે, અને બાકીનાં ગૌણ સાધન છે. જેમ માટી, લાકડી, ચક્ર, સૂત્ર એ બધી વસ્તુ જેવી જોઈએ તેવી હોય તોપણ કુંભાર વિના વાસણ તૈયાર થઈ શકતું નથી. તેમ સારા વૈદ્ય વિના બીજાં સાધન કાંઈ કામ આવતાં નથી. ઘણાં બચકર દરદો નાશ પામવામાં તથા હલકાં દરદો વૃદ્ધિ પામવામાં યાત્રી અને અ-યાત્રી વૈદ્ય એજ અનુક્રમે કારણ છે. બિપગ્વેપધર, સિદ્ધ સાધિત અને વૈદ્ય એવાં ત્રણ વૈદ્યોનાં નામ છે. તેમાં વૈદ્યકત્વ જ્ઞાન ન છતાં માણસોને દેખાડવા વૈદ્યાની ચોપડીઓનો કપાટ ભરી રાખે છે અને પોતાની દુકાનમાં ઔષધની શીશીઓનો ઠાક કરી રાખે છે તથા દુકાનમાં બેડાં બેડાં જુદી જુદી જાતનાં પાંદડાંઓને તપાસવાથી મનુષ્યો પાસે પોતાનાં ઔષધિ જ્ઞાનનો ભપકો બતાવે છે તે વૈદ્ય બિપગ્વેપધર કહેવાય છે, કરોડો પૈસાની સાહેબીવાળા જગતમાં પ્રખ્યાત તથા આયુર્વેદના મર્મને જાણનાર દ્રલાણુ વૈદ્ય પાસેથી અમે વૈદ્યાનો છલમ શિખ્યા છીએ એમ ઉત્તમોત્તમ વૈદ્યનું નામ લઈને અથવા તેજ અમે છીએ, એમ કહીને વૈદ્યાની ખજાર ન છતાં વૈદ્ય કરવા માંડે છે તે સિદ્ધ સાધિત નામના વૈદ્ય કહેવાય છે અને જેઓ પ્રયોગનું સામાન્ય તથા વિશેષ જ્ઞાન મેળવીને અને અનેક ઠેકાણે ફતેહ પામી આયુર્વેદના તમામ મર્મને જાણે છે, તેજ ખરા વૈદ્ય કહેવાય છે. અને તેજ વૈદ્યો પ્રાણનું રક્ષણ કરનારા કહેવાય છે. અજ્ઞાની વૈદ્ય પાસે ચિકિત્સા કરાવવા કરતાં પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમી દેવો એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. સેહેજ સાજ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા થોડા વખતમાં જે સ્વાભાવિક ચિકિત્સાથીજ મટી જાય એવા રોગને મટાડીને પોતાને વૈદ્ય માનનારા પુરૂષ હજારો મનુષ્યોની ઘાત કરનારો થઈ પડે છે. તેથી રોગના હેતુ, તેની નિશાની, શાંતિ તથા રોગ ફરી નહિ ઉત્પન્ન થવા દેવો એ ચાર બાબતોનું જેને પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેનેજ વૈદ્ય એવું નામ આપવું જોઈએ.

વ્યાધિ બે પ્રકારના છે. શસ્ત્રથી મટી શકે તેવા ત- વ્યાધિના પ્ર-
થા સ્નેહાદિક દ્રવ્યથી મટી શકે તેવા. તેમાં શસ્ત્ર ક્રિયાથી કાર
મટાડવા લાયક વ્યાધિમાં સ્નેહાદિક દ્રવ્યનો નિષેધ નથી; પણ સ્નેહાદિકથી
મટાડવા લાયક વ્યાધિમાં શસ્ત્ર કર્મનો નિષેધ છે. શરીર સાથે થયેલા દુઃખ-
ના સંબંધને વ્યાધિ એવું નામ આપેલું છે. તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિ-

ભૌતિક અને આધિદૈવિક, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું છે. એ ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ આદિબલ પ્રવૃત્ત, જન્મબલ પ્રવૃત્ત, દોષબલ પ્રવૃત્ત, સંઘાતબલ પ્રવૃત્ત, કાળબલ પ્રવૃત્ત, દૈવબલ પ્રવૃત્ત અને સ્વભાવબલ પ્રવૃત્ત; એ પ્રમાણે સાત પ્રકારનું છે. તેમાં પિતાનું શુક્ર અને માતાનાં રજ સાથે સંબંધ રાખી નારા કુષ્ટ અને અર્શ આદિક વ્યાધિ આદિ બળથી થયેલા ગણાય છે, કેમકે તે જન્મથી આદિ કાળમાં રહેલા શુક્ર શોણિતમાં સ્થિતિવાળા હોવાથી બીજાં કારણની અપેક્ષા ન રાખી શરીરમાં પ્રકટ થાયછે. તેમાં કેટલાએક વ્યાધિ પિતા તરફથી તથા કેટલાએક માતા તરફથી ઉત્પન્ન થાયછે. એટલે તેના પિતૃજ અને માતૃજ એવા બે ભેદ થાયછે. માતાના દોષથી પાંગળાપણું, જન્મબંધપણું, બેહેરાપણું, મુંગાપણું, બોળડાપણું અને ઠીંગણાપણું ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ જન્મથીજ થવાથી જન્મબલપ્રવૃત્ત એવા નામથી ઓળખાયછે તે પણ રસકૃત (રસથી થયેલા) અને દૌર્લદાપચારકૃત (કષ્ટા પ્રમાણે ગર્ભિણીના ધર્મ ગર્ભિણીએ ન પાળવાથી થયેલા) એ રીતે બે પ્રકારના છે. મિથ્યા આહાર વિહારથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે તે દોષબલ પ્રવૃત્ત કહેવાયછે. તેના પણ આમાશય સમુત્થ (કાચાં અન્નને રહેવાનાં સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થનારા) તથા પક્વાશય સમુત્થ (પકવ અન્નને રહેવાનાં સ્થાનમાંથી પ્રકટ થનારા) એવા બે ભેદ છે. આ વ્યાધિ જ્યારે વાત, પિત્ત અને કફની હીનતા અને અધિકતાથી થાયછે, ત્યારે શારીર એવાં નામથી બોલાવાય છે અને જ્યારે રજોગુણ તથા તમોગુણની વધધટથી થાયછે ત્યારે માનસ એવું નામ ધારણ કરેછે. આ આદિબલ પ્રવૃત્ત જન્મબલ પ્રવૃત્ત અને દોષબલ પ્રવૃત્ત નામના વ્યાધિઓ આધ્યાત્મિક એવાં નામથી ઓળખાયછે. બળવાન સાથે કષ્ટો કરવાથી ઉપજનારા આગંતુક વ્યાધિ સંઘાતબલ પ્રવૃત્ત એવાં નામથી ઓળખાયછે તે પણ શસ્ત્રકૃત તથા દંશકૃત એવા બે ભેદથી ભૂષિત છે. આ વ્યાધિઓ આધિભૌતિક એવાં નામથી ઓળખાયછે. શીત, ઉષ્ણ, વાત અને વર્ષા ઇત્યાદિ નિમિત્તથી ઉપજનારા વ્યાધિઓ કાલબલ પ્રવૃત્ત કહેવાયછે. તે પણ વ્યાપન્ન ઋતુકૃત (બગડેલ ઋતુથી થયેલ) તથા અવ્યાપન્ન ઋતુકૃત (જે ઋતુમાં શીત આદિક હોવાં જોઈએ તે ઋતુમાં તેથી થયેલ) એવા બે પ્રકાર પ્રાચીન પંડિતોએ પ્રદર્શિત છે. દૈવના દ્રોહથી, મારણ મોહાદિક અથર્વ વેદમાં કહેલા પ્રયોગોથી તથા ઉત્પાતથી જગતમાં નિંદિત જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે તે દૈવબલ પ્રવૃત્ત એવાં નામને ધારણ કરેછે. તે પણ વિબ્રુત્પાતકૃત (વિજળીના

પડવાથી થયેલ) તથા પિશાચાદિ કૃત એવા બે બેદથી ઓળખાય છે. વળી આ વ્યાધિના સંસર્ગજ (સંબંધની થયેલ) અને આકસ્મિક એ પ્રમાણે બે વિભાગ થઈ શકે છે. ભુખ, તૃપ્તિ, જરા, મૃત્યુ તથા નિદ્રા આદિક જે વ્યાધિ સ્વાભાવિક કહેવાય છે, તે પણ કાળકૃત અને આકાળકૃત એવા બે બેદથી ઓળખાય છે. આ સઘળા આધિદૈવિક નામથી મહાત્માઓ શાસ્ત્રમાં લખી ગયા છે. આ જગતનો એવો બાંધો છે કે, સમાસ થકી પદાર્થનું વર્ણન કરીએ તો સંખ્યા થઈ શકે છે અને વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવે તો કોઈ પદાર્થનો અંત આવે તેમ નથી. માટે જે મહાત્માઓએ જગતમાં થયેલ પદાર્થોની સંખ્યા બતાવી છે તથા જેમણે અસંખ્યપણું કહેલું છે, તે બન્ને પ્રકારના પુરૂષ નિર્દોષ છે. યદ્યપિ વિસ્તારથી વર્ણન કરીએ તો વ્યાધિઓ અસંખ્ય જણાય છે.

સઘળા વ્યાધિનું મૂળ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ વ્યાધિનું મૂળ. દોષ છે. શરીરમાં હરફર કરનારા વાતાદિ દોષ અને રસ આદિક દુષ્ય આહાર વિહારના ફેરફારથી જે ઠેકાણે અટકે છે તેજ ઠેકાણે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સઘળાં વ્યાધિઓ મન તથા શરીરનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. તેની નિવૃત્તિ સમ્યક્ શોધન, સમ્યક્ શમન, સમ્યક્ આહાર અને સમ્યક્ વિહારથી થાય છે. સઘળાં પ્રાણીના બળ, વર્ણ અને ઓળખનું મૂળ આહાર છે. ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરવારૂપ લક્ષણથી આહાર એક પ્રકારનો છે, તે આહાર સ્થાવર અને જંગમ એ રીતે ઉત્પત્તિના બેદથી બે પ્રકારનો છે, પ્રભાવથી હિત, અહિત અને હિતાહિત એવી રીતે ત્રણ બેદવાળો છે. ઉપયોગથી પીવાનો, ખાવાનો, ચાવીને ખાવાનો અને ચાટીને ખાવાનો એ રીતે ચાર પ્રકારનો છે, રસના બેદથી મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત અને કપાય એ રીતે છ પ્રકારનો છે અને ગુણથી ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મૃદ, તીક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, મૃદુ, કઠિન, વિષદ, વિચ્છિન્ન, શ્લક્ષ્ણ, ખર, સૂક્ષ્મ, સ્ખૂલ, સાંદ્ર તથા દ્રવ એ રીતે વીશ પ્રકારનો છે. વળી બનાવટના બેદથી તો તેના અસંખ્ય બેદ થાય છે. જેમકે ઘઉં એવા એક પદાર્થમાંથી લાડુ, લાપશી, શીરો, પુરી વિગેરે. તેમાં પણ એક ચીજના બનેલા પદાર્થોમાં પણ મનુષ્યને સ્વભાવથી કેટલાએક હિત છે અને કેટલાએક અહિત છે. શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કરેલા તથા વાપરેલા અને જેનો વર્ણ, ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ પોતાને ગમે તેવો હોય તેવાં અન્નપાન ખરેખર પ્રાણુ આપનારાં છે. અને જે વિપરીત હોય તો તેથી મનુષ્ય દેહમાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ન

તથા પાનની માત્રાનું કાંઈ પ્રમાણ થઈ શકતું નથી. કારણ કે તેનો આધાર જઠરાગ્નિ પર રહેલો છે, તેથી ખાધેલો અથવા પીધેલો આહાર પ્રકૃતિને અગાડ્યા વગર જોઈએ તે વખતે પચી જાય તેટલી તેની માત્રા સમજવી. કેટલાએક પદાર્થો સ્વાભાવિક હલકા છે. અને કેટલાએક ગુરુ છે. ગુરુ દ્રવ્યથી પેટના ત્રણ ભાગ અથવા બે ભાગ ભરવા પણ તેવું દ્રવ્ય ખૂબ પેટ ભરીને ખાતું નહિ. આ પ્રમાણે વિવિધી ઉપયોગમાં લીધેલ અન્ન પ્રકૃતિને અગાડ્યા વગર બળ, વર્ણ, સુખ તથા આયુષ્યને આપે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દોષ એ વ્યાધિનું મૂળ કારણ કહેવાય છે. જેમકે રજો ગુણ અને તમો ગુણ એ બે મનના દોષ છે અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા, માન, મદ, શોક, ચિન્તનો ઉદ્વેગ, ભય, અને હર્ષ આદિ તેના વિકારો છે. તેમજ વાત, પિત્ત અને કફ એ શરીરના દોષ કહેવાય છે. અને જ્વર, અતીસાર, સોજો, પ્રમેહ, કોઠ આદિ તેના વિકારો છે. આ પ્રમાણે દોષને કોપાવનારા અણુસદૃશ પદાર્થો સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ, પોતાની ભૂલ, અને પરિણામ એ ત્રણ વ્યાધિનાં કારણ છે. આ ત્રણ કારણો મળવાથી કોપેલા બે પ્રકારના દોષ અનેક પ્રકારના વ્યાધિને ઉપજાવે છે. એ વિકારોના કામાદિક તથા જ્વરાદિક એવા બે ભેદ છે. રજો ગુણ વિના તમો ગુણ અને તમો ગુણ વગર રજો ગુણ કોઈ વખતે કોષપ્રાણીમાં દેખાતો નથી. તેથી એ બન્નેને મનોદોષનો પરસ્પર દૃઢ સંબંધ છે. અને શરીરમાં રહેલા વાતાદિ દોષનો રજો ગુણ તમો ગુણની પેઠે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય અવસ્થામાં સદા સદ નિવાસ હોતો નથી. જેથી કોષ પામેલ એકદોષથી થયેલ રોગ સાધ્ય કહેવાય છે. અને સંસર્ગ (બે દોષની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય) થી થયેલ રોગ કષ્ટ સાધ્ય કહેવાય છે. તેમજ સન્નિપાત (ત્રણે દોષની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય) થી થયેલ રોગ અસાધ્ય કહેવાય છે. શરીરમાં રહેલો જઠાગ્નિ તીક્ષ્ણ, મંદ, સમ, અને વિષમ એ પ્રમાણે બળના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં જે સાત્ત્મ્ય તથા અસાત્ત્મ્ય કરેલા આહારને પચાવે છે તેને તીક્ષ્ણ એવું નામ આપેલું છે; તેથી વિપરીત લક્ષણવાળાને મંદ કહેલો છે. અને જે વિરૂદ્ધ આહારથી વિકૃતિને પામે છે તથા અનુકૂળ આહારથી જોષ્ટએ તેવી અવસ્થામાં રહે છે, તેને સમ એવું નામ આપેલું છે. સમ અગ્નિનાં લક્ષણથી વિરૂદ્ધ લક્ષણવાળો અગ્નિ વિષમ કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારના અગ્નિ ચાર પ્રકારના પુરુષમાં રહે છે. તેમાં જે પુરુષના શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે સરખા હોય છે, તેના શરીરમાં જઠરાગ્નિ

પાયુ સમ હોયછે. વાતપ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં અગ્નિનું સ્થાન વાયુથી ખગડેલું હોયછે, એટલે તેના શરીરમાં વિષમ અગ્નિ હોયછે. પિત્તપ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં તીક્ષ્ણ અગ્નિ તથા કફ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં મંદ અગ્નિ હોયછે. જે પુરૂષમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષ સમાન હોય છે, તે સ્વસ્થ પ્રકૃતિસ્થ તથા નીરોગ ગણાય છે. અને એક એક દોષની પ્રધાનતા વાળા પુરૂષ રોગી ગણાયછે. કેમકે, વાત પ્રકૃતિવાળાને વાતજન્ય, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને પિત્ત જન્ય અને કફ પ્રકૃતિવાળાને કફ જન્ય વ્યાધિ ઘણું કરીને અત્યંત બળવાન ઉપજે છે. જે વાત પ્રકૃતિવાળો છે અને વાતને કોપાવનારા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે, તેના શરીરમાં તત્કાળ વાયુ કોષ પામેછે, તેવો પિત્ત પ્રકૃતિ વાળા તથા કફ પ્રકૃતિ વાળાના શરીરમાં કોષનો નથી. અને કોષ પામે ત્યારે કહેલા વાત જન્ય વ્યાધિથી તેનું શરીર દુઃખ પામેછે જેથી બળ, વર્ણ, સુખ અને આયુષનો નાશ થાયછે. આ વાતપ્રકોષનો નાશ કરવા માટે ર્નેદવિધિ, ર્વેદવિધિ અને હલકાં વિરેચન વિગેરે ઉપાયો કરવા પડેછે. તેમજ પિત્ત પ્રકૃતિવાળો પુરૂષ પિત્તને કોપાવનારા પદાર્થનું સેવન કરે એટલે તેના શરીરમાં કોષેલું પિત્ત પિત્ત પ્રકોષ જન્ય વ્યાધિને જેમ ઉપજાવેછે તેમ વાત પ્રકૃતિ તથા શ્લેષ્મ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં જલદી વ્યાધિ ઉપજાવતું નથી. જે વ્યાધિથી તેનું (પૈત્તિક પુરૂષનું) શરીર, બળ, વર્ણ અને આયુષના ઉપધાતને પામેછે તે પિત્તના પ્રકોષને જીતવા માટે ઘૃતપાન, વિરેચન, મધુર, તિંકત, કપાય અને શીત ઔષધ તથા અહારનો ઉપયોગ કરવો; તથા મૃદુ, સુરભિ, શીત અને હૃદય પદાર્થનું સેવન કરવું. પાણીમાં ભીંજવેલ મોતી તથા મણિના હારો છાતી ઉપર મૂકવા. ઉત્તમ ચંદન, કમળના તંતુ, શીતળ જળ તથા કમળથી શરીરનું પ્રોક્ષણ કરવું. કાનને સુખ દેનાર, કોમળ, મધુર અને મન ગમતાં ગીત વાદિત્રાનું શ્રવણ કરવું, દોસ્તને મળવું, શીતળ વસ્ત્ર તથા શીતળ માળાઓને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓનું આલિંગન કરવું, તથા સુગંધ, શીતળ અને મંદ પવનથી સુખદાયક બગીચાઓમાં જઈ હવા ખાવી. કફને કોપાવનાર પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી કફ જેવો કફ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં કોષેલે તેવો વાત પ્રકૃતિ તથા પિત્ત પ્રકૃતિવાળા પુરૂષના શરીરમાં જલદી કોષનો નથી. જ્યારે કોષ પામ્યો ત્યારે શાસ્ત્રમાં કહેલા કફના વિકારોને ઉપજાવી તેના બળ, વર્ણ અને આયુષનો ઉપધાત કરે છે. તે કફને જીતવા માટે તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ શોધન દ્રવ્યો વાપરવાં તથા

લુખા પદાર્થો ખાવા. તેગજ દોડવું, ઠેકવું, ચાલવું, જાગવું, કુરતી કરવી, શરીર યોજાવવું, સ્નાન કરવું, પીનાર માણસે તીક્ષ્ણ તથા જ્યુતો દારૂ પીવો, ઉપવાસ કરવો, ગરમ વસ્ત્ર પહેરવાં, ધૂમપાન કરવું અને સુખ ન લેવું; આમ કરે તો સુખ થાયછે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સઘળા પ્રાણીના જળ, વર્ણ અને યોગ્યતા મૂળ આધારછે. તે આધાર ગધુરાદિ છ રસને આધીનછે. તે છ રસ દ્રવ્યમાં રહેલાછે. અને વૈદક શાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય શબ્દ ઔષધિને કહેવાવાળો છે.

ઔષધીના સ્થાવર અને જંગમ એવા બે ભેદ છે. તે ઔષધીના પ્રમાણે ચાર પ્રકારની છે. પુષ્પ વિનાની ફળવાળી ઔષધિ વનસ્પતિ કહેવાયછે, પુષ્પ અને ફળવાળી ઔષધિ વૃક્ષ કહેવાયછે, તાંતણાવાળી ઔષધિ વીરુષ કહેવાયછે તથા ફળનો પાક થયેનાશ પામનાર ઔષધિ ઔષધિ કહેવાયછે. જંગમ ઔષધિ પણ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનીછે. તેમાં મનુષ્ય અને પશુ વિગેરે જરાયુજ કહેવાયછે, પક્ષિ અને સર્પ વિગેરે અંડજ કહેવાયછે, કૃમિકીટ વગેરે સ્વેદજ કહેવાય છે અને ઇંદ્રગોપ (ચોમાસાની ઋતુમાં થનારા જીવડા) વિગેરે ઉદ્ભિજ્જ કહેવાયછે. સ્થાવર ઔષધિમાં છાલ, પાંદડાં, ફળ, ફુલ, મૂળ, કંદ, ગુંદ અને સ્વરસ ઇત્યાદિ કામમાં આવેછે. તથા જંગમ ઔષધિમાં ચર્મ, નખ, રોમ અને શ્ચિર આદિક કામમાં લઈ શકાયછે. સુવર્ણ, રૂપું, મણિ, મોતી, મનશીલ ઇત્યાદિક પાર્થિવ ઔષધિ કહેવાયછે. ઘણો પવન, થોડો પવન, તડકો, છાંયો, અંદ્રકાંતિ, અંધારું, શીત, ઉષ્ણ, વર્ષા, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સરાદિક કાલકૃત ઔષધિ કહેવાયછે. જે પદાર્થથી વૈદ્ય રોગને મટાડે તે પદાર્થ ઔષધ કહેવાયછે. તે ઔષધો કેટલાંએક વાતાદિ ત્રણ દોષને શાંત કરનારાં છે, કેટલાંએક તેને કોપાવનારાં છે અને કેટલાંએક તંદુરસ્તીને પ્રાપ્ત કરનાર છે. ઔષધિમાં બે ગુણ રહેલછે, કેટલીએક ઉષ્ણવીર્યછે અને કેટલીએક શીત વીર્યછે. વળી દૈવ વ્યપાશ્રય, યુક્તિ વ્યપાશ્રય અને સત્વાવજ્ય એવાં ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધ કહેલાંછે. તેમાં મણિ, મંત્ર, ઔષધિ મંગલ, નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ર, ઉપવાસ, સ્વસ્તિવાચન, અને નમન ઇત્યાદિ દૈવ વ્યદાશ્રય ઔષધ કહેવાયછે, આહાર અને ઔષધનાં દ્રવ્યની જેવી જેમએ તેવી યોજના કરવી એ યુક્તિ વ્યપાશ્રય ઔષધ કહેવાયછે અને પોતાને ગેરફાયદો કરનાર પદાર્થોમાંથી પોતાનાં મનને પાછું વાળવું તે સત્વાવજ્ય

ઔષધ કહેવાયછે. શરીરના દોષનો પ્રકાપ થયે શરીરનોજ આશ્રય લઈ આ ત્રણ પ્રકારનું ઔષધ કરવું. એ ત્રણ ભેદ અંતઃપરિમાર્જન, બહિઃપરિમાર્જન અને શસ્ત્ર પ્રણિધાન નામથી ઓળખાયછે. તેમાં જે ઔષધ શરીરમાં પેસી આહારથી થયેલા રોગનો નાશ કરેછે તે અંતઃપરિમાર્જન, જે ઔષધ બહારના સ્પર્શનો આશ્રય કરી અભ્યંગ, સ્વેદ, પ્રદોષ (અંધાણ), પરિષેક (સિંચન), અને ઉન્મર્દન (ખરડ) ઇત્યાદિમાં વાપરવાથી રોગને મટાડેછે તે બહિઃપરિમાર્જન અને છેદવું, ભેદવું, વીંધવું, ચીરવું, ઉખેડવું, લીંખવું, સીવવું. ક્ષાર તથા જળો લગાડવી, એ સધળું ઔષધ શસ્ત્રપ્રણિધાન કહેવાયછે.

રોગ મટાડવામાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જેમ સારા વૈદ્ય- ચિકિત્સા ક-
ની જરૂર છે તેમ સારાં ઔષધની પણ જરૂર છે. ઔષધ રવાની-જરૂર.
ધણું, યોગ્ય. તથા જેના ધણા પ્રકાર થઈ શકે એવું હોવું
જોઈએ. આ ઠેકાણે કેટલાએક એવી શંકા કરે છે કે, ઔષધ કાંઈ કામ-
નું નથી. કારણ કે ધણા દરદીઓ વૈદ્ય તથા ઔષધથી નીરોગી થાયછે,
તથા કેટલાએક મરણ પામેછે. તેમ કેટલાએક રોગી જો કે તેને પૂરતાં
સાધન હોતાં નથી તોપણ તેઓ રોગ મુક્ત થાયછે, તેથી ઔષધ કરવું
તે નકામું છે. આ તેઓનું કહેવું અધર્મિત છે. કારણ કે, ઔષધથી મટે
એવા રોગોને ઔષધ મટાડી શકતું નથી એમ નથી, અર્થાત્ મટાડી શકે
છે. જે રોગ ઔષધ વિના મટે છે તે રોગને ઔષધની અપેક્ષાજ નથી.
તોપણ તેવા રોગોમાં ઔષધ ઉપયોગી છે. જેમ કાદવમાં ખુંચી ગયેલ શ-
ખ્સ પોતાની મેળે ઉઠવા સમર્થ છે છતાં પણ જો તેને બીજાનું અવલંબન
મળે તો તે વધારે સહેલથી ઉઠી શકેછે. તેમ જે રોગને ઔષધની અ-
પેક્ષા નથી તેને પણ જો ઔષધથી મટાડવા પ્રયત્ન કર્યું હોય તો તે જ-
લદીથી દૂર થાયછે. જે રોગો ઔષધથી સારા થતા નથી તેમ સ્વાભાવિક
ચિકિત્સાથી પણ સારા થતા નથી તે રોગોને વૈદકશાસ્ત્રમાં અસાધ્ય એવું
નામ આપેલુંછે. અને એ અસાધ્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાને વૈદોને
વૈદકશાસ્ત્રમાં મના કરેલી છે. કારણ કે જે વૈદ્ય અસાધ્ય દરદની ચિકિત્સા
કરે છે, તે અર્થ, વિદ્યા તથા યશની હાનિ કરેછે. અને લોકમાં નિંદાનું પા-
ત્ર થાયછે. માટે ઔષધ કાંઈ કામનું નથી એમ કહી શકાતું નથી. કારણ
કે સારા વૈદ્યો, સારાં ઔષધથી દુખખાને પુષ્ટ કરેછે, સ્થૂલને પાતળા કરે
છે, ગરમીથી જેનો પરાભવ થયો હોય તેને ચંડા ઉપચારથી આરામ આ-

પેછે, યંડાથી પરાભવ પામેલને ઉપ્પુ ઉપાયથી સુખ આપેછે, ધાતુને વધારેછે, અને ટુંકામાં વ્યાધિના હંતુથી વિપરીત ઔષધોપચાર કરી સમાન પ્રકૃતિ કરેછે. તેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, દરદને દૂર કરવામાં સાફ ઔષધ બીજે દરબજે ધરાવેછે.

શાખા, મર્મ તથા અસ્થિ, સંધિ અને ક્રાંઠ એ પ્ર- રોગના માર્ગ માણે રોગના ત્રણ માર્ગ છે, રૂધિર આદિક ધાતુ અને ત્વચા એ શાખા-રૂપ બાહ્ય રોગ માર્ગ છે. અસ્થિ, હૃદય, અને મસ્તકાદિ મર્મ કહેવાયછે. અને અસ્થિના સંયોગને અસ્થિ સંધિ કહેછે. આ બે અને તેમાં લાગેલી નાડીઓ એ મધ્યમ રોગ માર્ગ કહેવાયછે. મોટા પ્રવાહ, શરીરનું મધ્ય અને આમ પચવાશય એવાં નાગથી શાસ્ત્રમાં ઓળખાવેલ શરીરના ભાગને ક્રાંઠ સમજવો. આ ક્રાંઠ રોગનો આબ્યંતર માર્ગ કહેવાયછે. તેમાં પીડક, અલજી, અપચી, ચર્મકીલ, અધિમાંસ, ક્રાંઠ અને લુલા પાંગુબાપણું ઇત્યાદિ રોગો બાહ્ય માર્ગમાં ઉપજેછે. વિસર્પ, સોજો, ગાંઠ, અર્શ, અને વિદ્રધિ આદિક રોગો શાખામાં ઉત્પન્ન થાયછે. પક્ષધાત, અડદીઓવા, શોષ, રાજ્યક્ષમા, હાડકાંના સાંધામાં શૂળ, અને મસ્તક, હૃદય તથા અસ્થિના રોગો વચલા માર્ગમાં ઉત્પન્ન થાયછે. જ્વર, અતીસાર, ઉલટી, વિપૂચ્ચિકા, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, આફરો, ઉદર રોગ અને અરોગની વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગો માંહેના ભાગમાં થાયછે.

રોગના વિશેષનું વિજ્ઞાન કહેવાથી, જ્ઞેવાથી અને અ- રોગનીપરીક્ષા. નુમાનથી થાયછે. તેથી આ જ્ઞાન ટુંકામાં ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે. આ ત્રણમાં ધર્માર્થ બોલનારા પુરૂષના વચનને ઉપદેશ એ-તું નામ આપેલું છે. સંદેહ રહિત, પ્રથમ અનુભવેલ પદાર્થના સ્મરણને ન ચૂકનારા તથા પોતા ઉપર પ્રીતિ ન રાખનારા લોકોનું પણ દુઃખ જ્ઞે-ધને દાઝનારા પુરૂષો આત્મ કહેલા છે. આવા ગુણને લીધે તેણે કહેલાં સ-ધનાં વચન પ્રમાણ કરવા લાયક છે. અને વાતાદિના પ્રકોપથી ઘેલછાવા-ળા, નિશો કરવાથી મસ્ત થએલ તથા મૂર્ખનાં જ્ઞેયેલ અને ન જ્ઞેયેલ પદાર્થનું નિરૂપણ કરનારાં વચન અપ્રમાણ કહેલ છે. પોતે પોતાની ઈર્ષિ-યોથી તથા મનથી બાહ્ય અને આબ્યંતર પદાર્થનો અનુભવ કરવો તે પ્ર-ત્યક્ષ પ્રમાણ કહેલું છે. યુક્તિની અપેક્ષા રાખનાર તર્ક (અર્થ ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય એવી જાતનો વિચાર) તે અનુમાન પ્રમાણ કહેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાને કરી પેહેલાં પરીક્ષા કરેલ રોગનો આ અમુક રો-

અ છે એમ કરેલો નિશ્ચય નિર્દોષ કહેવાય છે. જાણવા લાયક સઘળા પદાર્થો જ્ઞાનનાં એક અંગથી સારી રીતે જાણી શકાતા નથી. આ ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં મુખ્ય જ્ઞાન આપ્તોપદેશ પહેલાં હોવું જોઈએ. તે પછી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન જ્ઞાનથી પરીક્ષા કરવા લાયક રોગાદિકની પરીક્ષા થઈ શકે છે. જેથી નિઃસંદેહ જાણનાર પુરૂષે પ્રથમ ન જતાવેલ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનથી જાણી શકાતો નથી. જેમકે, આ ઘટ છે એ રીતે પ્રથમથી ઘટને જાણનારા પુરૂષે ઘટનું સ્વરૂપ ન જતાવેલું હોય તો પ્રત્યક્ષથી તથા અનુમાનથી તે ઘટ જાણી શકાતો નથી. તેથી સિદ્ધ થયું કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એવી રીતે બે જાતની પરીક્ષા છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કેવળ પ્રત્યક્ષથી તથા અનુમાનથી સારી રીતે જાણવા લાયક પદાર્થ જાણી શકાતો નથી. એટલા સારૂણ્યુદ્ધિમાન લોકો ઉપદેશ સહિત આ બે પ્રકારની પરીક્ષાની ઇચ્છા રાખે છે. આ ઉપદેશાદિ ત્રણ જ્ઞાનથી આ રોગ આવી રીતે કોપેલો છે, આવી રીતે જન્મેલો છે, આવું આનું સ્વરૂપ છે, આવી આની સ્થિતિ છે, આવી વેદનાવાળો છે, આવી આકૃતિનો છે, આવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધવાળો છે, આવા ઉપદ્રવવાળો છે, આવી રીતે વધે છે, આવી રીતે ઘટે છે, આવી રીતે પકડાઈ રહે છે, આવો જુરસો જતાવે છે, આવું નામ છે તથા આવી રીતનાં આપધને લાયક છે એમ એક એક રોગને વંધે જાણવો. આ રોગમાં આવી જાતની પ્રવૃત્તિ અથવા આ રોગની ચિકિત્સા ન કરવી એ રીતે ઉપદેશથી ખચર પડે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી રોગનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા વૈદે પોતાની ઇન્દ્રિયોથી રસ સિવાય દરદીના શરીરમાં રહેલા સઘળા ઇન્દ્રિયોના અર્થ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને ગંધ એ ચાર)ની પરીક્ષા કરવી તે આ પ્રમાણે કે, આંતરડાંનો ધુરંદાર, સાંધાનું ફાટવું અને આંગળીના ટાયકા વિગેરે, શરીરમાં ઉપજનારા શબ્દોની શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયથી પરીક્ષા કરવી. દરદીના શરીરમાં રહેલો વર્ણ, સ્થિતિ, પ્રમાણ, કાંતિ, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને બીજાં પણ ચક્ષુથી ગ્રહણ કરવા લાયક ચિન્હોની ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી પરીક્ષા કરવી. યદ્યપિ રસનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રસના (જીભ) ઇન્દ્રિયથી થાય છે તોપણ દરદીના શરીરમાં રહેલા રસની પરીક્ષા અનુમાનથી કરવી. જેમકે, દરદીના મોવાળાને મૂકીને યૂકા (જીં અને લીંખ) ચાલી નિકળે ત્યારે તેના શરીરને રસરહિત સમજવું. અને દરદીના શરીરપર માંખીઓ મણમણાટ કરે ત્યારે તેના શરીરમાં મધુર રસ છે એમ સમજવું. તેમજ રક્ત પિત્ત રોગ-

માં સંદેહ ઉપજે કે, આ રોગમાં આ રૂઢિર જેવો દ્રવ પદાર્થ દેખાય છે, તે રાતું પાણી છે કે રાતું પિત્ત છે? આ સંદેહને મટાડવા તે રાતો દ્રવ પદાર્થ કુતરાં પાસે તથા કાગડા પાસે નાખવો, જો તે તેનું ભક્ષણ કરે તો તે રાતું પાણી છે એમ સમજવું અને ભક્ષણ ન કરે તો તે રાતું પિત્ત છે એમ સમજવું. આવી રીતે આતુરના શરીરમાં રહેલા ખીજા રસનું પ-
ણુ અનુમાન કરવું. પ્રકૃતિથી અને વિકૃતિથી દરદીના શરીરમાં પેદા થનારા ગંધને નસિકાથી સુંઘીને પરીક્ષા કરવી. અને સ્વાભાવિક તથા વિકાર જ-
ન્ય દરદીના શરીરમાં રહેલા સ્પર્શની સ્પર્શન ઇન્દ્રિયથી પરીક્ષા કરવી. તેમ-
જ દરદીના મુખમાં રહેલા રસની પરીક્ષા તો તેને પૂછીએ એટલે તેના કહેવાથીજ થાયછે, પણ તેના મોઢામાં જીભ ધાલીને પરીક્ષા કરી શકાતી નથી. ખીજા પણ કેટલાક દરદીના શરીરમાં રહેલા પદાર્થો અનુમાનથીજ જાણી શકાય છે. જેમકે, જઠરાગ્નિ પાચન શક્તિથી, બળ કસરતથી, શ્રો-
ત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિના ગ્રહણથી, જ્ઞાન ઉદ્યોગથી, રંગેગુણ સંગથી, મોહ અજ્ઞાનથી, ક્રોધ કજીઆથી, શોક દીનતાથી, હર્ષ રાજીવાથી, પ્રીતિ સંતોષથી, ભય ખેદથી, ધીરપણું ખેદના અભાવથી, પરાક્રમ ઉત્સાહથી, સ્થિતિ ભ્રાંતિના અભાવથી, શ્રદ્ધા અભિપ્રાય જોવાથી, ધારણા યાદ શક્તિ-
થી, ભાન તેના પાસે આવેલાનું નામ લેવાથી, સ્મૃતિ યાદદારતીથી, લ-
જ્જ શરમાવાથી, સ્વભાવ ભેળું રહેવાથી, દ્રેષ ના પાડવાથી, ઉપાધિ પા-
છળ પડવાથી, ધીરજ અક્ષોભતાથી, વસ્ત્રપણું નોકરી કરવાથી, અવસ્થા કાળથી, સાત્ત્વ્ય ઉપશયથી, (એટલે આ આને સદે છે કે નથી સદું તે ખવરાવવાથી ખખર પડે છે) વ્યાધિનું ઉઠવું વેદના વિશેષથી, છુપેલાં ચિ-
ન્હવાળો વ્યાધિ અવળા સવળા ઉપાય કરવાથી, દોષનું પ્રમાણુ વિરૂદ્ધ ક્રિ-
યા કરવાથી, આયુષ ક્ષય મૃત્યુ સૂચક શાસ્ત્રમાં કહેલાં ચિન્હો દેખવાથી, આપુરપનું કલ્યાણુ ધર્મના કામમાં પ્રવૃત્તિ જોવાથી અને સત્વગુણ મનમાં વિકાર ન આવવાથી જાણવામાં આવે છે. તેથી આ સઘળાં અનુમાન ગમ્ય કહેવાય છે. આવી રીતે ઉપર લખેલા આપ્તોપદેશાદિક ત્રણ પ્રમાણુ સાથે મેળવેલી પોતાની બુદ્ધિથી રોગનો નિશ્ચય કરવો. અને એ પ્રમાણુ તત્વનો નિશ્ચય થયા પછી કરવા લાયક કાર્યનો નિશ્ચય કરવો. રોગની પરીક્ષા કરતી વખત ઘણી સંભાળ રા-
ખવાની જરૂર છે. કારણ કે સહસા અતિ બળવાન ઔષધ રોગની પરી-
ક્ષા કર્યા સિવાય આપવામાં આવે તો તે અદ્ય બળવાળા રોગીને નુકસાન કરતા થઇ પડે. કારણ કે અદ્ય બળવાળા રોગી અતિ બળવાન ઔષધ,

અભિકર્મ, શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સહન કરી શકતા નથી. તેથી અદ્ય બળવાળા રોગીને ઔષધ પણ વિપદ નહિ કરે એવું મૃદુ અને ઉત્તરોત્તર ગુરુ આપવું જોઈએ. વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓને તેવાં ઔષધની વધારે જરૂર છે. કારણ કે તેઓનું હૃદય મૃદુ તથા વિકલ્પ છે. તથા તેઓ વધારે સુકુમાર છે. તેમાં બળવાન રોગીને બળવાન રોગમાં અદ્યબળ ઔષધ આપવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ જાય છે. તેટલા સારૂ રોગીની પરીક્ષા પ્રકૃતિથી, વિકૃતિથી, સારથી, સાત્ત્વથી, સત્ત્વથી, આહાર શક્તિથી, વ્યાયામ શક્તિથી, તથા વયથી કરવી. મનુષ્યોની દોષ પ્રકૃતિનો આધાર ગર્ભ શરીર ઉપર છે. એટલે કેટલાએક પુરુષોની પ્રકૃતિ વાતલ હોય છે, કેટલાએકની પૈત્તિક હોય છે અને કેટલાએકની કફ પ્રકૃતિ હોય છે, કેટલાએકની પ્રકૃતિ સંસૃદ્ધ (બે દોષવાળી) હોય છે તથા કેટલાએકની સમ પ્રકૃતિ હોય છે. વાત રક્ષ, લઘુ, ચલ, બહુ, શીઘ્ર, શીત, પરપ તથા વિપદ ગુણુવાળો છે. તેનો રક્ષ ગુણુ હોવાથી વાતલ પુરુષો રક્ષ અને ઠીંગણા હોય છે, તેનો અવાજ રક્ષ, ધીરો અને ભેદાયલો હોય છે તથા તેઓ ઉગ્મગરો વધારે સહન કરી શકે છે. લઘુ ગુણુ હોવાથી વાતલ પુરુષોની એપ્ટા, આહાર તથા વિહાર પણ લઘુ હોય છે. ચલ ગુણુ હોવાથી વાતલ પુરુષોના સંધી, અરિય, ભમર, ડાઠી, હોઠ, જીભ અને મસ્તક વિગેરે અનવસ્થિત હોય છે; બહુ ગુણુ હોવાથી વાતલ પુરુષોના શરીરમાં ઝીણી ઝીણી નાડીઓ પણ વધારે હોય છે; શીઘ્ર ગુણુ હોવાથી તેઓને ખીક, આરંભ, ક્ષોભ, પ્રીતિ, તથા અપ્રીતિ પણ જલદીથી ઉત્પન્ન થાય છે, શીત ગુણુ હોવાથી તેઓ ઠંડા પદાર્થને સહન કરી શકતા નથી, પરપ ગુણુ હોવાથી તેઓના કેશ, મૂંછ, નખ, દાંત, મોઢું તથા બીજા અવયવો પણ પરપ હોય છે. તથા વિપદ ગુણુ હોવાથી તેઓના અંગા વયવ પણ વિપદ હોય છે. આ પ્રમાણે ગુણુ હોવાથી વાત પુરુષો ઘણુંકરીને અદ્ય બળવાળા, અદ્યાયુષવાળા તથા અધન્ય હોય છે.

પિત્ત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, વિસ્ત્ર, અમ્લ તથા કટુ છે. પિત્તનો ઉષ્ણ ગુણુ હોવાથી પૈત્તિક પુરુષોનાં ગાત્ર સુકુમાર હોય છે, તેના શરીરમાં ઝીણી ઝીણી ફાડલીઓ ધણી હોય છે, તેઓને ભૂખ તથા તરસ પણ ધણી લાગે છે, તેઓને વળીઆં પળીઆં જલદી આવે છે તથા મૂંછ, રવાડાં અને કેશ મૃદુ, અદ્ય અને પિંગળા હોય છે. તીક્ષ્ણ ગુણુ હોવાથી તેઓનું પરાક્રમ પણ તીક્ષ્ણ હોય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય છે, ખોરાક તથા પાણી વધારે પચે છે, તથા ક્લેશને સહન કરે તેવા હોય છે. દ્રવ ગુણુ હોવાથી પૈ-

તત્ત્વ પુરૂષોના સંધિ તથા માંસ શિથિલ અને મૃદુ હોય છે તથા તેઓને પરીની, મૂત્ર અને ઝાડો વધારે થાય છે. વિસ્ત્ર ગુણુ હોવાથી તેઓની છાતી, કૂખ, મોઢું, મસ્તક તથા શરીરમાંથી દુર્ગંધી નિકળે છે. કટુ તથા અમ્લ ગુણુ હોવાથી તેઓને શુક્ર અને મૈથુન ઘણું થોડું હોય છે, તથા છોકરાં પણ થોડાં થાય છે. આ પ્રમાણે ગુણુનો યોગ હોવાથી પૈત્તિક પુરૂષોનું બળ, આયુષ્ય, જ્ઞાન, પૈસો તથા સાધન મધ્યમ હોય છે.

કઠ્ઠ સ્નિગ્ધ, મૃદુ, મધુર, સાર, સાંદ્ર, મંદ, સ્તિમિત, ગુરુ, શીત, બિજ્જલ તથા અચ્છ છે. સ્નિગ્ધ ગુણુ હોવાથી કઠ્ઠ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષોનાં અંગ સ્નિગ્ધ હોય છે, મૃદુ ગુણુ હોવાથી તેઓની દૃષ્ટિ નિર્મળ હોય છે તથા શરીર કોમળ અને શુદ્ધ હોય છે, મધુર ગુણુ હોવાથી તેઓને શુક્ર તથા મૈથુન ઘણું હોય છે અને છોકરાં પણ ઘણાં થાય છે, સાર ગુણુ હોવાથી તેઓનું શરીર મજબૂત હોય છે, સાંદ્ર ગુણુ હોવાથી તેઓના શરીરના સર્વ અવયવ પૂર્ણ તથા વૃદ્ધિને પામેલા હોય છે, મંદ ગુણુ હોવાથી તેઓની ઝેષ્ટા, આહાર તથા વિહાર પણ મંદ હોય છે, સ્તિમિત ગુણુ હોવાથી તેઓને આરંભ, ક્ષોભ તથા વિકાર પણ ઘણું કાળે થાય છે, ગુરુ ગુણુ હોવાથી તેઓની ગતિ ઘણી મજબૂત અને મંદ હોય છે, શીત ગુણુને લીધે તેઓને ભૂખ, તૃષ્ણા, સંતાપ તથા સ્વેદ થોડો થાય છે, બિજ્જલ ગુણુને લીધે શરીરના સાંધા ઘણા મજબૂત હોય છે તથા અચ્છ ગુણુને લીધે કઠ્ઠ પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યોનું દર્શન, મોઢું, વર્ણુ તથા સ્વર આ બધું બીજાંને ખુશી ઉપજાવે એવી રીતનું હોય છે. આ પ્રમાણે ગુણુનો યોગ હોવાથી કઠ્ઠ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષો બળવાન, ધનવાન, વિદ્યાવાન, આયુષ્યવાન તથા કાંતિવાન હોય છે,

સંસૃષ્ટ હોય તો લક્ષણુ પણ સંસૃષ્ટ હોય છે. અને સમઘાતુ હોય તો સર્વ ગુણુથી યુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી પરીક્ષા કરવી.

હવે વિકૃતિ એવું વિકારનું નામ છે. તે વિકારની હેતુ, દૂષ્ય, દોષ, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, વિશેષ, બળ અને ચિન્હથી પરીક્ષા કરવી. જ્યાંસુધી આ હેત્વાદિકનો બળ વિશેષ બળુવામાં આવેલ નથી ત્યાં સુધી વ્યાધિનો બળ વિશેષ સમજી શકાતો નથી. જે વ્યાધિના દૂષ્ય, દોષ, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, સાત્ત્વ, હેતુ, બળ અને ચિન્હ તે અત્યંત હોય તો તે વ્યાધિ બળવાન સમજવો, કલ્પાથી વિપરીત હોય તો થોડાં બળવાળો સમજવો. અને હેત્વાદિકનાં મધ્ય બળથી વ્યાધિને મધ્ય બળ સમજવો. તેની સાર (બાંધો) થી પણ પરીક્ષા થાય છે. આ સાર પુરૂષના શરીરમાં આઠ પ્રકારે રહેલ છે

તે નીચે પ્રમાણે.—

ત્વક્કસાર, રક્તસાર, માંસસાર, મેદસાર, અસ્થિસાર, મજ્જાસાર, શુક્રસાર અને સત્વસાર; તેમાં જે ત્વક્કસાર પુરૂષ હોયછે તેની ત્વચા સ્નિગ્ધ, શ્લક્ષ્ણ, મૃદુ, પ્રસન્ન, સૂક્ષ્મ, અલ્પ, ગંભીર અને સુકુમાર રોગાત્તિ વાળી ચળકતી હોયછે. આ ત્વક્કસારતા આયુષ્યને વધારનાર તથા સુખ, સૌભાગ્ય, ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ, વિદ્યા અને આરોગ્ય; પુરૂષમાં છે એમ કહી બતાવેછે.

રક્તસાર પુરૂષના કર્ણ, નેત્ર, મુખ, જિહ્વા, ઓઝ, મણિ, પાદતલ, નખ, લલાટ અને મેદન; સ્નિગ્ધ, રક્ત અને શોભાયમાન હોયછે. આ રક્તસારતા સુખ, કુશાગ્ર બુદ્ધિ, મનસ્વીપણું, સુકુમારપણું, સાધારણ બળ, અને ક્લેશને ન સહન કરનારપણું આ પુરૂષમાં છે એમ કહેછે.

માંસસાર પુરૂષના શંખ (લમણા), લલાટ, કૃકાટિકા, (રોક), નેત્ર, ગંડરથલ, હડપચ્છી, ખભા, છાતી, કાખ, વક્ષઃસ્થળ, હાથ, પગ, અને સંધિ એટલાં અંગાં માંસથી પુષ્ટ હોયછે. આ માંસસારતા તે પુરૂષમાં ક્ષમાં, ધૃતિ, અલોલતા, વિત્ત, વિદ્યા, સુખ, સરલતા, આરોગ્ય, બળ, અને લાંબાં આયુષ્યને કહેછે.

મેદસાર પુરૂષોનો વર્ણ, સ્વર, નેત્ર, કેશ, શ્વાસાં, નખ, દાંત, હોઠ, મૂત્ર અને વિષ્ટા ઘણુંકરીને સ્નિગ્ધ હોયછે. અને તે મેદસારતા તે પુરૂષમાં વિત્ત, ઐશ્વર્ય, સુખનો ઉપભોગ, દાન, સરલતા અને મૃદુ ઉપચારને કહી બતાવે છે.

અસ્થિસાર પુરૂષોના પેની, જનુ (ગોઠણ), આંગળીઓ, હાંસડી, દાદી, મસ્તક, અસ્થિ, નખ અને દાંત એટલા પદાર્થો અગ્ર ભાગમાં જડા હોયછે. અને તે પુરૂષો થોડા ક્તિસાદવાળા, કામમાં કુશળ, ક્લેશને સહન કરવાવાળા. દૃઢ શરીરવાળા અને આયુષ્યવાળા હોયછે.

મજ્જાસાર પુરૂષોનું અંગ સૂક્ષ્મ અને બળવાન હોયછે, વર્ણ તથા સ્વર સ્નેહાળ હોયછે અને સાંધાઓ સ્થૂલ, દીર્ઘ તથા ગોળ હોયછે. અને તે પુરૂષો લાંબી જીંદગીવાળા, બળવાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધન, છોકરાં અને સન્માનને સેવનારા, સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળા, સૌમ્ય નજરથી જોનારા, તથા તેનાં નેત્રો જળાક્ષીરથી પૂરેલાં હોય નહિ? એમ હર્ષવાળા હોયછે.

શુક્રસાર પુરૂષો પ્રસન્ન અને સ્નિગ્ધ વર્ણ તથા સ્વરવાળા, દેદીપ્યમાન, પુષ્ટ ક્ષીયુવાળા, સ્ત્રીઓને પ્રિય અને સ્ત્રીઓ ઉપર અતિ પ્રીતિ રાખનારા, બળવાન અને સુખ, આરોગ્ય, વિત્ત, સન્માન તથા છોકરાંવાળા હોયછે.

અને સત્વસાર પુરુષો સ્મૃતિવાળા, ભક્તિવાળા, કૃતજ્ઞ, પંડિત, પવિત્ર, મોટા ઉત્સાહવાળા, દક્ષ, ધીર, સંગ્રામમાં પરાક્રમ દેખાડનારા, ખેદ રહિત, સ્થિર ચિત્તવાળા, ગંભીર બુદ્ધિવાળા અને કલ્યાણના રસ્તામાં આગ્રહવાળા હોય છે.

ઉપર લખેલા સર્વ સારે કરી યુક્ત પુરુષ અતિબળવાન, ગૌરવવાળા, ક્લેશને સહન કરવાવાળા, કલ્યાણના આગ્રહી, સ્થિર શરીરવાળા, સારી રીતે ચાલનારા રણકારા સહિત, રનેહાળ અને ગંભીર સ્વરવાળા, સુખ, ઐશ્વર્ય, વિત્ત, ઉપભોગ, અને સન્માનને સેવનારા, રબ્બે, ગુણુ રહિત, મંદ-વિકારવાળા, પોતા સરખાં સંતાનવાળા અને ધણું જીવનારા હોય છે. આ-ધી વિપરીત સ્વભાવાળા પુરુષો અસાર કહેવાય છે.

આ આઠ સાર પુરુષના બળનાં વિશેષ જ્ઞાનને વાસ્તે વૈદે પ્રથમથી જાણવા જોઈએ. નહિ તો શરીર માત્રનાં દર્શનથી વૈદ મુંઝાય છે. કેમકે પુષ્ટ હોય તે બળવાન ગણાય, દુબળો હોય તે નિર્બળ ગણાય, મોટાં શરીરવાળો બળવાન ગણાય અને નાનાં શરીરવાળો નિર્બળ ગણાય. પણ તેમ નથી. જેથી આ જગતમાં નાનાં શરીરવાળા અને દુબળા પુરુષો બળવાન હોય છે. આ ઠેકાણે કીડીનું દૃષ્ટાંત છે. જેમકે કીડી પોતે નાના કદની છતાં મોટા બારને ઉઠાવે છે તેથી તેમાં બળ વધુ છે એમ જણાય છે. માટે ગનુખોની સારથી પરીક્ષા કરી અને પછી ચિકિત્સા કરવી એમ કહેલું છે. હવે સાત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી એમ કહ્યું છે. તેથી સાત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. જે હમેશા ખાતા હોય છે અને તે સદી રહે તેને સાત્ત્વ કહે છે. તેમાં જે પુરુષને ધી, દુધ, તેલ, અને માંસરસ સદે છે અથવા સર્વે રસ સદે છે તે બળવાન, ક્લેશને સહન કરનારા, અને ધણું જીવનારા હોય છે. તેમ જોને લુપ્ત સદે છે અથવા એક રસ સદે છે તે પુરુષ ધણું કરીને થોડાં બળવાળા, થોડા ક્લેશને સહન કરનારા થોડાં આયુષવાળા અને નિર્ધન હોય છે. અને ધૃતાકિ પદાર્થોની માફક લુપ્ત પદાર્થો ઉપર પણ ખ્યાર રાખનારાઓ મધ્યમ બળવાળા હોય છે.

હવે સત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી એમ કહ્યું છે. તેમાં સત્ત્વ એવું મનનું નામ છે, અને તે મન પ્રવર, મધ્ય અને અવર હોવાથી પુરુષ પણ પ્રવર સત્ત્વ, મધ્ય સત્ત્વ અને અવર સત્ત્વ કહેવાય છે, તેમાં પ્રવર સત્ત્વ પુરુષો થોડા હોય છે અને તે સારનાં પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. નાનકડાં શરીરવાળા પુરુષોનિજ અને આગતુક નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી મોટી પીડામાં પણ

પીડા રહિત દેખાયછે, મધ્ય સત્વવાળા પુરૂષો ખીજ દુખીઆ લોકોનાં દુઃખોને સંભાળી પોતાનાં મનને નિશ્ચલ કરેછે, તેમ ખીજ આવીને તેને ધીરજ આપેછે તેથી પણ તેઓ ધીરજ ધરી શકેછે. અને હીનસત્વ પુરૂષો તો પોતે પોતાની મેજે અથવા કાષ્ઠના કહેવાથી પણ ધીરજ ધરી શકતા નથી, મોટાં શરીરવાળા છે તોપણ થોડી વેદનાને સહન કરી શકતા નથી. તેમ ભયંકર પદાર્થ, શત્રુ, ખીભત્સ અને વિકૃતિવાળા પદાર્થની વાત સાંભળતાંજ ભય, શોક, લોભ અને મોહવાળા થઇ જાયછે. તેમ દોરતું અથવા પુરૂષનું માંસ કે લોહી દેખીને ખેદ, વિવર્ણતા, મૂચ્છા, ઉન્માદ, ભ્રમ, અને પતન એમાંથી એક ચીજનો અનુભવ કરેછે અથવા મરણ પામેછે.

હવે આહાર શક્તિથી પુરૂષની પરીક્ષા કરવી તેમાં જે ધણું જમતો હોય અને પચી જતું હોય તો તે બળવાન સમજવો. અને તેમ ન હોય તો તેને નિર્બળ સમજવો.

વ્યાયામશક્તિ એટલે તેની કસરતના કામમાં પ્રવૃત્તિછે કે નહિ એમ જાણી તેને સળળ અથવા નિર્બળ સમજવો.

હવે વયથી પરીક્ષા કરવાનું કહેલ છે તે વય બાળ, મધ્યમ અને જીર્ણ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં સોળ વર્ષપર્યંત પૂર્ણ રીતે ધાતુ ન પાક્યાથી સુકુમાર, ક્લેશને સહન ન કરનાર, અને સંપૂર્ણ બળહીન કષ્ટ પ્રધાન જે અવસ્થા તે બાળવય કહેવાયછે. ત્રીશ વર્ષપર્યંત ધાતુના ગુણની દિનપરદિન અભિવૃદ્ધિને લીધે પ્રગટ થતાં બળ, વીર્ય, પૌષ્ઠ, પરાક્રમ, અહ્ય, ધારણ, સ્મરણ, વચન અને વિજ્ઞાન એ અધિક હોયછે, તે બળવાન મધ્યમ વય કહેવાયછે અને જ્યારે શરીરમાંથી ધાતુના ગુણ ઓછા પડવા માંડે અને વાયુ વધવા માંડે ત્યારે તે જીર્ણવય કહેવાયછે. તે હીનબળ અવસ્થા સો વર્ષ પર્યંત કહેલી છે. અને સો વર્ષથી અધિક જીવે તો તેના બળની પરીક્ષા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરી બળનું પ્રવરણું, મધ્યપણું, અને અવરણુંનો વિચાર કરવો.

જેમ પ્રકૃતિનું ત્રણ પ્રકારનું બળ છે તેમ વિકૃતિનું પણ ત્રણ પ્રકારનું બળ છે. જેથી દોષબળનું અનુમાન થાયછે. આવી રીતે રોગીના શરીરનું બળ અને રોગનું બળ બન્નેની પરીક્ષા કરવી. અને પછી ઔષધનું તીક્ષ્ણપણું, મધ્યપણું અને મૃદુપણું જે ઔષધને જે લાયક હોય તેને તે ઔષધ આપવું.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષજ દેહની ઉત્પન્ન વાત, પિત્ત

તિનાં કારણ કહેલાં છે. અને કમથી શરીરના હેઠલા ભાગ અને કદ. ગાં, મધ્યભાગમાં અને ઉપલા ભાગમાં રહેલા તે વાતાદિક જ નેમ થાં-ભલા ધરને ધારણ કરે છે તેમ શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે. તેથી આ શરીરને કેટલાક ત્રિસ્થૂણ (ત્રણ થાંભલાવાળું) કહે છે. આ વાતાદિ જ્યારે બગડે છે ત્યારે નાશનાં કારણ પણ તે જ થઈ પડે છે. આ ત્રણ (વાતાદિ) અને ગ્રોથ ઇધિર એવા ચાર પદાર્થથી શરીર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય અવસ્થામાં સંયુક્ત હોય છે. ગત્યર્થક તથા ગંધાર્થક વા ધાતુમાંથી વાત શબ્દ થયેલો છે. સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુમાંથી પિત્ત શબ્દ થયેલો છે અને આલિંગનાર્થક શ્લિષ ધાતુમાંથી શ્લેષ્મા (કદ) શબ્દ થયેલો છે. તેમાં ટુંકામાં વાત શ્રોણિ (કટિપશ્ચાન્દ્રભાગ) તથા ગુદસ્થાનમાં રહેલો છે. નાભિથી નીચે તથા શ્રોણિ અને ગુદાથી ઉપર પકવાશય રહે છે. અને પકવાશય તથા આમાશયની વચમાં પિત્ત રહેલ છે. તથા આમાશયમાં કદ રહેલો છે વળી વાતાદિકનાં પાંચ પાંચ સ્થાનક બીજાં પણ કહેલાં છે. તેમાં વાતનાં સ્થાનક વાત વ્યાધિમાં કહેલાં છે, પિત્તનાં સ્થાનક યુક્ત, પ્લીહા, હૃદય, દૃષ્ટિ અને ત્વચા એ પાંચ. તથા ઉર, શિર અને કંઠના ત્રણ સાંધા એ પાંચ કદનાં સ્થાનક છે. આ સમ્યગ્ગેગમાં રહેલ વાતાદિકનાં સ્થાનક છે. નેમ સૂર્ય, ચંદ્ર અને પવન; આદાન (લઇ લેવું), વિસર્ગ (દેવું), અને વિલેપ એવાં પોતાનાં કામથી જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે તેમ વાત, પિત્ત અને કદ શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે. અહીં એટલું જાણવાનું છે જે પિત્તથી જુદો જઠરાગ્નિ છે કે પિત્ત છે એ જઠરાગ્નિ છે? આનું સમાધાન એવું છે કે, પિત્તથી જુદો જઠરાગ્નિ નથી પણ પિત્ત તે જ જઠરાગ્નિ કહેવાય છે. પિત્ત ધાતુમાં અગ્નિગુણ પ્રધાન હોવાથી દહન કરવાની તથા પચાવવાની શક્તિ તેમાં જોઈ અને અગ્નિનો ઉપચાર કરાય છે. તેથી આ જઠરાગ્નિ ક્ષીણ થાય ત્યારે પૈત્તિક દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો. અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામે ત્યારે શીતળ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેથી પિત્તથી જુદો જઠરાગ્નિ ઠરતો નથી. આ જઠરાગ્નિના નામથી ઓળખાતું પિત્ત પકવાશય અને આમાશયના મધ્યમાં રહી ચાર પ્રકારના આહારને પચાવે છે. તથા રસ, દોષ, મૂત્ર અને પુરીષનો વિભાગ કરે છે. તે જ સ્થાનકમાં રહી પોતાની સત્તાથી બીજાં પિત્તસ્થાનો તથા શરીરમાં અગ્નિનું કામ કરે છે. તે પિત્તનું પાચકઅગ્નિ એવું નામ છે. અને જે યક્ત તથા પ્લીહામાં પિત્ત રહેલ છે. તેનું રંજક અગ્નિ રસધાતુને લાલ કરી તેનું ઇધિર એવું નામ પાડે છે અને હૃદયમાં જે પિત્ત રહેલું છે તેનું સાધક અગ્નિ એવું નામ છે. તે સાધક અગ્નિ ઇચ્છિત મનોરથનાં સાધ-

નની સંપત્તિ કરેછે. આંખમાં જે પિત્ત રહેલુંછે તેનું આ લોચક અગ્નિ એવું નામ છે. તે આલોચક અગ્નિરૂપના ગ્રહણમાં અધિકાર પામેલોછે. ચામડી-ને વિષે જે પિત્ત રહેછે તેનું બ્રાજક અગ્નિ એવું નામ છે, તેબ્રાજક અગ્નિ અ-બ્યંગ, પરિષેક, અવગાહ તથા અવલેપનનાં દ્રવ્યને પકાવે છે. તથા સ્પર્શનો પ્રકાશ કરેછે. આ પિત્ત તીક્ષ્ણ, દ્રવ, પૃતિ (ગંધાતલ) નીલ, પીત, ઉષ્ણ, કટુરસ (તીખારસ વાળું) વિદગ્ધ (ખાગનાર) તથા અમ્લ છે. આમાં શય નામનું કફનું સ્થાનક પિત્તથી ઉપર રહેલું છે. માટે ઉચ્ચી ગતિવાળાં પિ-ત્તનાં તેજને, સૂર્યના તેજને ચંદ્રમાની પેઠે ધારણ કરેછે. તે ચાર પ્રકારના આહારનો અધાર છે. તેથી તેમાં રહેલો આહાર પાણીથી પલાળી અને પચવા લાયક થઈ જાયછે. આ સ્થાનક મધુર, પિચ્છિલ (કાદવ જેવું) અને પ્રકંદી (આહારને પલાળનાર) હોવાથી તેમાં રહેલો કફ મધુર તથા શીતળ ગુણવાળો હોય છે. ત્યાંજ રહેલો એટલે હૃદયમાં રહેલો કફ ખીજાં પોતા-નાં સ્થાનકનું તથા શરીરનું પાણી તરફથી યવાનું કામ સારેછે, ઉરઃસ્થળ-માં રહેલો કફ જરડાના ઉપજા બાગને ધારણ કરી રહેલોછે. તથા અન્ન રસ સહિત પોતાનાં પ્રાક્રમથી હૃદયને વળગી રહેલોછે. જીવ્હાના મૂળસ્થાન કંઠમાં રહેલો કફ પોતાનાં સૌમ્ય પણાંને લીધે જીવ્હા તરફથી સારી રીતે રસનું જ્ઞાન કરાવેછે. મસ્તકમાં રહેલો કફ સ્નેહ અને સંતર્પણના અધિકા-રને પામેલો હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાનાં પરાક્રમથી તૃપ્ત રાખે છે અને સાંધામાં રહેલો કફ સાંધાના કામમાં અડચણ આવવા દેતો નથી. આ કફ શ્વેત, ગુરુ, સિન્ધુ, પિચ્છિલ અને શીત છે. તેમજ જે દાહ પામેલ ન હોય તો મધુર હોયછે અને બળેલ હોય તો લવણ હોયછે. ઉપર એમ કહેવામાં આવ્યું કે, રંજક અગ્નિ રસ ધાતુને લાલ કરી તેનું રૂધિર એવું નામ પા-ડેછે, તે રૂધિરનું સ્થાનક યકૃત્ તથા પ્લીહા છે. અને ત્યાં રહેલ તે ખીજાં રૂધિરનાં સ્થાનકોને પુષ્ટ રાખેછે. રૂધિર અત્યંત ઉષ્ણ પણ નહિ તથા અ-ત્યંત શીત પણ નહિ, મધુર, સિન્ધુ, રંજે રાતું, ભારે, ગંધાતલ તથા પિ-ત્તના સમાન દાહ કરનારછે.

ઉપર વાત, પિત્ત અને કફનાં પ્રકરણમાં જે જે દો- ચિકિત્સાકાળ-પના સંચયનાં સ્થાન કહ્યાં તે તે સ્થાનકમાં દોષ એકઠા થા-યછે. ત્યાં એકઠા થયેલા દોષનાં ચિન્હો કોઠાનું સ્તમ્બપણું તથા પૂર્ણપણું, શરીરનું પીળાપણું, ઉષ્ણતાની અલ્પતા, ગુરુપણું, આલસ્ય અને જેથી દો-ષ એકઠા થાય તેવા પદાર્થો ઉપર અભાવો ઇત્યાદિ થાયછે. આ દોષના

અચર્ય પ્રથમ ચિકિત્સાનો કાળ સમજવો.

અળવાન સાથે કળ્મ્બો, અત્યંત મેહેનત, મૈથુન, અધ્યયન, પ્રપતન (પડવું), પ્રધાવન (દોડવું), પ્રપીડન (દળાવું), અભિધાત (લાગવું), લંઘન (ઓળંવવું), પ્લવન (ઠેકવું), તરણ (તરવું), તથા રાતનું ઝગવું તેમજ ઉ-છાંછળા હાથી ઘોડાઉપર બેસવું, પંચકરવો ઇત્યાદિ વિહારથી તથા કદુ, કષાય, તિ-ક્ત, રક્ષ, લઘુ, શીતવીર્ય, શુષ્કશાક (શાકની સુકવણી), વાલોળ, કોરડ, સા-મો, નાનવી, મગ, અને મસૂરનો આધાર કરવાથી વળી અનશન (લાંઘણ) અને વખત બદલે ખાવું તેથી તથા અધોવાત, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, ઉલટી, છીંક, ઓડકાર તથા આંસુના વેગને રોકવાથી આવાં આવાં કારણોથી વાયુ કોપે-છે. વળી શીતજળ તથા પવનથી, ગ્રીષ્મ ઋતુને અંતે, સવારમાં, સાંજે ત-થા જમેલ અન્ન પચવા પછી પણ પવન કોપ પામેછે, ક્રોધ, શોક, ભય, મેહેનત, ઉપવાસ, દાહ તથા મૈથુન ઇત્યાદિ અત્યંત વિહારથી તથા લઘુ, વિદાહી, તલનું તેલ, કળથી, તીખું, ખાડું, ખારું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, સર્ષપ, અ-તસી, તથા હરીતક શાક વિગેરે ખાવાથી તેમજ ગોધા, મત્સ્ય, બકરાં અ-ને ઘેટાં આદિકનું માંસ ખાવાથી વળી દહીં, છાશ, દહીંની તર, મસૂર અ-ને ખાટાં ફળ ખાવાથી પિત્ત કોપ પામેછે. તેમજ વળી ઉષ્ણ પદાર્થથી, ઉષ્ણ કાળમાં, વર્ષાઋતુના અંતમાં, બપોરે, અધરાતે અને પચવા ટાણે પ-ણ પિત્ત કોપેછે. દિવસના સુવાથી, મેહેનત નહિ કરવાથી, આળસથી, મ-ધુર, અમ્લ, લવણ, શીત, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, પિચ્છિલ, અભિપ્પ્યાંદિ, હાયનક (વર્ષ દિવસે પાકવાવાળું ધાન્ય), અડદ, ચોળા, ઘઉં, તલ, તલના બનેલા પદાર્થો, દહીં તથા શેરડીના પદાર્થો ઇત્યાદિના ઉપયોગથી કદુ કોપેછે. તે-મજ વળી શીતળ પદાર્થોથી શીતળ કામમાં, વિશેષે કરીને વસંત ઋતુમાં, પૂર્વાન્હમાં, પ્રદોષ સમયે તથા જમ્યા પછી પણ કદુ કોપે છે. તથા પિ-ત્તને કોપાવનાર પદાર્થોથી દ્રવ, સ્નિગ્ધ અને ગુરુભોજન કરવાથી, દિવસના સુવાથી, ક્રોધથી, અગ્નિથી, તડકાથી, મેહેનતથી, લાગવાથી, અશુભાંશમાં જ-મવાથી, તથા વિરૂદ્ધ ભોજન કરવાથી રૂધિર કોપને પામેછે. દોષ વગર રૂધિર કદીપણ કોપ પામતું નથી, તેથી વાતાદિક દોષને કોપવાનો કાળ તેજ રૂધિરને કોપવાનો કાળ સમજવો. આ ચારે કોપવાથી કોઠામાં સો-યો ઘોઝ્યા જેવી પીડા, પિપાસા, અળતરા, અન્નપર અભાવ, તથા ઉછાળો ઉપજેછે. આ કોપવાનો કાળ તે ચિકિત્સાનો બીજો કાળ સમજવો.

કોપને પામેલા આ વાતાદિક ચાર, એક હાંડલામાં ભેળા કરી રાત

વાસી રાખી મૂકેલ દોષ તથા ખાણી જેમ બસબસીને વધેછે તેમ વિસ્તાર પામેછે. જે કે વાયુમાં ચૈતન્ય નથી તેાપણુ ગતિવાળો હોવાથી વાયુ પિત્તાદિકને ચક્ષાવવાવાળો અને તેથીજ ઘણા રન્નેગુણવાળો છે અને રન્નેગુણુ સર્વ પદાર્થનો પ્રવર્તક છે. જેમ મોઢોટો જળનો સમુદ્ર અત્યંત વૃદ્ધિ પામવાથી મર્યાદા તોડી ખીજાં ખાણીથી ગળી ચારે તરફ ફેલાયછે તેમ રૂધિર સહિત દોષ એક, એ અથવા ત્રણ સંચય પામેલા કોપી પોતાની મર્યાદાને તોડી ખીજા દોષ સાથે ગળી શરીરમાં ફેલાયછે. તે એવી રીતે કે વાત, પિત્ત, શ્લેશ્મા, રૂધિર, વાત પિત્ત, વાત કફ, પિત્ત કફ, વાતરક્ત, પિત્તરક્ત, કફરક્ત, વાત પિત્ત અને રૂધિર, વાત કફ અને રૂધિર, પિત્ત કફ અને રૂધિર, વાત પિત્ત તથા કફ અને વાત પિત્ત કફ તથા રૂધિર એ પ્રમાણે પંદર ભેદ થાયછે. અત્યંત ન કોપેલો દોષ નાડીઓમાં છુપી રહેલો હોયછે; તેને શાંત કરવાનો ઉપાય ન થાય અને વધારે કોપવાનું કાંઈ પણ કારણ મળી આવે તો તે વખતે તરત કોપી અત્યંત વ્યાધિને ઉપજાવેછે. આ રીતે કોપ પામી શરીરમાં પ્રસરતા વાતાદિક ચારમાંના વાયુનાં ચિન્હ અવળે માર્ગે ચાલવું તથા આક્રોશ ઉપજાવવો એ છે, પિત્તનાં ચિન્હ બળતરા થવી, શરીરમાંથી ધુમાડા નિકળવા, અને શોષ પડવો એ છે તથા કફનાં ચિન્હ અન્ન પર અરુચિ થવી, અપચો, અંગનું ભાંગવું, તથા ઉલટી થવી એ છે. આ ચિન્હિત્સાનો ત્રીજો કાળ સમજવો.

વાતાદિક ચાર દોષ કોપી જુદાં જુદાં સ્થાનકમાં જઈ જુદા જુદા વ્યાધિઓને ઉપજાવેછે. જ્યારે તેઓ કોપી ઉદરમાં પેસેછે ત્યારે શુદ્ધ, વિદ્રધિ, જલોદર, અગ્નિનું મંદપણું, આક્રોશ, વિષૂચિકા, તથા અતીસાર આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. જ્યારે બસ્તિમાં પેસેછે ત્યારે પ્રમેહ, અશ્મરી (પાણુવી), મૂત્રાઘાત, તથા મૂત્રના અનેક પ્રકારના દોષો ઉપજે છે. મેદૂમાં રહેલ હોય તો ઉપદંષ તથા શુક્ર દોષ આદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ગુદા પ્રત્યે રહેલ હોય તો બગંદર તથા અર્શ આદિક રોગોને ઉપજાવે છે. ઘ્રુષણમાં રહેલ હોય તો તેની વૃદ્ધિ કરેછે. ઉર્ધ્વજ ત્રુગત દોષો ઉપરના ભાગના રોગોને પેદા કરેછે. ચામડી, માંસ અને રૂધિરમાં રહેલ હોય તો છુદ્દ રોગોને તથા કુષ્ઠ, વિસર્પ આદિક રોગોને પ્રગટ કરેછે. જે એ કોપેલા દોષો મેદમાં રહેલા હોય તો ગ્રંથિ, અપચી, અર્બુદ, ગલગંડ, તથા અલજી છત્યાદિ રોગોને પ્રાદુર્ભાવ કરેછે. અસ્થિમાં રહેલ હોય તો વિદ્રધિ, અને અનુશયી આદિક રોગોનો દેખાવ આપેછે. જે પગમાં રહેલા હોય તો શ્લી-

પદ, વાત રકત, તથા વાત કંટક આદિક રોગોને વખત આપેછે. અને સર્વ અંગમાં રહેલા હોય તોજ્વર તથા સર્વાંગ રોગ આદિકને પેદા કરેછે. આવી રીતે ગુદાં ગુદાં સ્થાનકમાં પેટેલા વાતાદિકના પૂર્વરૂપ આદિક (ચિન્હનો) તે તે સ્થાનકના રોગના નિદાન ભાગમાં સમાવેશ થાયછે. પૂર્વ રૂપ ઉપ-જ્યા પછી જે ઇલાજ કરવા તે ચિકિત્સાનો ચોથો કાળ કહેવાયછે.

શોક, અર્થુદ, અંથિ, વિદ્રધિ, વિસર્પ, જ્વર તથા અતિસારનાં ચિન્હ પ્રકટ થયા પછી જે ઇલાજ કરવો તે ચિકિત્સાનો પાંચમો કાળ કહેવાયછે.

દોષ ફારીને વ્રણને ઉપગમે ત્યારે જે ઇલાજ કરવા તેને ચિકિત્સાનો છઠ્ઠોકાળ વિદ્વાન લોકો કહેછે.

થયેલા રોગનો તરત ઇલાજ ન થાય અને ઘણા દિવસ સુધી ધસ-ડાયા કરે તો રોગ સાધ્ય હોય તોપણ અસાધ્ય અવસ્થાને પામેછે. આવી રીતે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે દોષનો સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાન, સંશ્રય, વ્યક્તિ તથા ભેદને મથાર્થ જાણે તેનેજ વૈદ્ય સમજવો. દોષ એકઠા થવાને વખતે જે ઇલાજ કરેલ હોય તો દુઃખદાયક ઉપરની અવસ્થાઓને તે રોગ પામતો નથી. વાતાદિક આર, વ્રણ, એ અથવા એકથી થયેલા સંસર્ગમાં કોપેલો દોષ કોપેલા દોષ બણી દોડેછે. સંસર્ગમાં તથા સન્નિષ્પાતમાં જે દોષ જળવાન હોય તેનો ઇલાજ પ્રથમ જીજ્ઞ દોષ કોપે નહિ એવી રીતે કરવો. તથા તે પછી જીજ્ઞ દોષનો ઇલાજ કરવા ઉપર ધ્યાન આપવું. કોપેલા વાતાદિક દોષની અતિ દુઃખ દાયક છેલ્લી અવસ્થાને વ્રણ એવું નામ આપેલછે; તેમાં કઠિન પદાર્થમાં થયેલા વ્રણ (છીંડું) ની પેટે દેહ રહે ત્યાં સુધી નાશ ન પામવારૂપ તથા આવરણ કરવારૂપ કારણ રહેલુંછે.

પૃથ્વી, આપ (પાણી), તેજ, વાયુ અને આકાશના દ્રવ્ય ભેદ.

સમુદાયથી દ્રવ્ય માત્ર ઉત્પન્ન થાયછે. અને જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતની અધિકતા હોય તે તેના નામથી ઓળખાય છે. જેમકે આ પૃથ્વી (પૃથ્વી સંબંધી) આ આપ્ય (જળ સંબંધી) આ તૈજસ (અગ્નિ સંબંધી) આ વાયવ્ય (વાયુ સંબંધી) અને આ આકાશીય (આકાશ સંબંધી) એ પ્રમાણે દ્રવ્યનાં નામ પડેછે. તેમાં જે દ્રવ્ય સ્થૂલ (જાડું), સાર (દઢ), સાંદ્ર (ઘાડું), મંદ, સ્થિર, ખર, ગુરુ, કઠણ, ઘણા ગંધવાળું, કાંઈક કપાય રસવાળું અને ઘણું કરીને મધુર રસવાળું હોય તેને પાર્થિવ એટલેપૃથ્વી સાથે ઝાઝો સંબંધ રાખવાવાળું સમજવું. તે દ્રવ્ય સ્થૂળ (સ્થિરખણું), જળ અને સંઘાત (ખાંધો)ની વૃદ્ધિ કરનારૂં તથા હેઠી ગતિવાળું હોયછે.

જે દ્રવ્ય શીત, સ્તિમિત (નિશ્ચળ), સ્નિગ્ધ, મંદ, ગુરુ, સર, (પ્રવાહિક), સાંદ્ર (ઘાટું), મૃદુ, પિચ્છલ (કીચડજેવું), ધણા રસવાળું, કાંઈક કષાય, અમ્લ અને લવણ તથા ઘણું કરીને ગધુર હોય તે આલ્પ એટલે જળ સાથે જાઓ સંબંધ રાખનારૂં જાણવું. તે આલ્પ દ્રવ્ય રંગદન, પ્રદહાદન, ક્ષેદન, અને બાંધાને નરમ પાડનાર હોયછે. જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, રક્ષ, ખર, લઘુ, વિશદ (તીવ્ર), જાઝા રૂપગુણવાળું, કાંઈક અમ્લ તથા લવણ, તીખારસની પ્રધાનતાને રાખનારૂં તથા ઘણું કરીને સ્વભાવથી જ ઉષ્ણ ગતિવાળું હોય તે તૈજસ એટલે અગ્નિ સાથે ઘણો સંબંધ રાખનાર સમજવું. આ તૈજસ દ્રવ્ય દહન (જાળવું), પચન (પકાવવું), દારણ (ફાડવું), તાપન (તપાવવું), પ્રકાશન (પ્રકાશવું), પ્રભા અને વર્ણક આપવા કામને કરેછે. જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રક્ષ, ખર, (શશિર, લઘુ, વિશદ, ધણા ગુણવાળું, જરા તિવ્ર અને ઘણું કરીને કષાય રસવાળું હોય તે વાયવીય એટલે વાયુ સાથે ઘણો સંબંધ રાખનાર સમજવું. તથા જે દ્રવ્ય શ્લેષ્ણ (ચીકણું), સૂક્ષ્મ, મૃદુ, વ્યવાયિ (ગળી જનાર), અગ્રુટ રસવાળું, તથા શબ્દ ગુણની પ્રધાનતાવાળું હોય તે તે આકાશીય એટલે આકાશ સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવનારૂં સમજવું. તે આકાશીય દ્રવ્ય કોમળતા, છિદ્ર, અને હલકાશને ઉપજાવે છે.

ઉપર પ્રમાણે જગતના સઘળા પદાર્થો ઔષધિ રૂપજ છે ગાટે યુક્તિથી પદાર્થનો તપાસ કરી વાપરેલાં દ્રવ્યો પોતાના વીર્ય બળ અને પ્રભાવે કરી પોતા તરફથી થાવા લાયક કામને સારી રીતે બજાવેછે. આ દ્રવ્યો જે વખતે કરેછે તે કાળકહેલોછે, જે કરેછે તે કર્મ કહેલછે, જેણે કરી કરેછે તેને વીર્ય કહેલુંછે, જ્યાં કરે તે અધિકરણ કહેલુંછે, જે પ્રકારે કરેછે તે પ્રકારને ઉપાય એવું નામ આપેલુંછે અને જંને પ્રગટ કરેછે તે કૃણ એવાં નામથી ઓળખાવેલ છે. તેમાં જેટલાં વિરેચનનાં દ્રવ્ય કહેલાંછે, તેમાં પૃથ્વી અને પાણીના ગુણ અધિક રહેલાછે. તેથી આ બન્નેમાં રહેલા ગુરુ નામના ગુણવાળાં વિરેચન દ્રવ્યો નીચે જાયછે. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકેછે કે, વિરેચન દ્રવ્યમાં નીચે ગમન કરાવનારા ગુણ અધિક હોવા જોઈએ. વગરનાં દ્રવ્ય અગ્નિ અને વાયુના ગુણની અધિકતા વાળાં કહેલાં છે. અગ્નિ અને વાયુ એ બન્ને પદાર્થ હલકા હોવાથી તેના ગુણવાળાં વગરના દ્રવ્યો ઉપર ચાલેછે, તેથી તેને ઉર્ધ્વ ગુણ ભૂયિષ્ઠ એવું નામ આપેલું છે. અને નીચી તથા ઉચી બન્ને ગતિવાળાં દ્રવ્ય ઉભય ગુણ ભૂયિષ્ઠ એવાં

નામથી ઓળખાવેલ છે. દોષને શમાવનાર દ્રવ્ય આકાશના અધિક ગુણ યુ-
ક્ત કહેલ છે. સંપ્રાદક (પકડનાર) દ્રવ્ય, વાયુમાં શોષણ ગુણ હોવાથી તેના
ગુણોનો અધિક સંબંધ રાખનાર કહેલ છે. તેમ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
દ્રવ્ય અગ્નિના અધિક ગુણવાળું સમજવું. દોષને ઉમેડનારૂં લેખન નામનું
દ્રવ્ય વાયુ તથા અગ્નિના અધિક ગુણવાળું છે. શરીરને પુષ્ટ કરનાર બૃંહણ
નામનું દ્રવ્ય પૃથ્વી અને પાણીના અધિક ગુણવાળું છે. પૃથ્વી, અગ્નિ અને
પાણીમાંથી થયેલાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ વાયુના વ્યાધિને દૂર કરે છે, પૃથ્વી,
પાણી અને વાયુથી થયેલાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ પિત્તના પ્રકોપને શાંત કરે છે.
તથા આકાશ, અગ્નિ અને વાયુથી થયેલાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ વાયુને વધા-
રે છે. અગ્નિથી થયેલ દ્રવ્યનો ઉપયોગ પિત્તને વધારે છે તથા પૃથ્વી અને જ-
ળથી થયેલ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કફને વધારે છે. આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં દ્રવ્ય-
માં જુદા જુદા પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યના ગુણનું અધિકપણું અથવા બે ગુ-
ણનું અધિકપણું તપાસી જે દોષ ઉપર જે ઔષધિ દ્રવ્ય લાગું પડે એમ
હોય તે વાપરી દોષ દૂર કરવા. અને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, મૃદુ, તી-
ક્ષ્ણ, પિચ્છિલ, અને વિશદ એ રીતે ઉપર લખેલા આઠ વીર્ય નામના ગુ-
ણમાં તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ એ બે ગુણ અગ્નિ સંબંધી છે, શીત અને પિ-
ચ્છિલ એ બે જળના સંબંધવાળા છે, સ્નિગ્ધ નામનું વીર્ય પૃથ્વી તથા
પાણીના વિશેષ ભાગવાળું છે, મૃદુપણું જળ અને આકાશ સંધાને અત્યંત
સંબંધ રાખનારૂં છે, રક્ષ નામનું વીર્ય વાયુની પ્રધાનતાવાળું છે, વિશદ વી-
ર્યમાં પૃથ્વી અને પવનના ગુણ અધિક રહેલા છે. અને ગુરુપાક તથા લ-
ઘુપાકમાં ક્રમથી જેમાં જેના ગુણ અધિક છે તે ઉપર બતાવેલ છે. તેમાં
ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ પાક વાતને હણનારો છે. શીત, મૃદુ અને પિચ્છિલ પા-
ક પિત્તને હણે છે. તીક્ષ્ણ, રક્ષ, અને વિશદ પાક શ્લેષ્મને હણે છે. ગુરુ પા-
ક પિત્તને હણે છે અને લઘુપાક શ્લેષ્મને હણે છે. તેમાં મૃદુ, શીત અને ઉ-
ષ્ણ એવા ત્રણ પાક સ્પર્શ ઇન્દ્રિયથી જાણવા લાયક છે. પિચ્છિલ અને વિ-
શદ એ બે પાક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરાય છે. શીત તથા ઉષ્ણપાક સુખ
દુઃખને ઉપજાવવાથી જાણાય છે. ગુરુપાક આડો અને મૂત્ર સાથે ઉતરવાથી
તથા કફને ઉમેડવાથી જાણવામાં આવે છે. લઘુપાક આડો તથા મૂત્રને પ-
કડવાથી અને વાયુને કોપાવવાથી જાણી શકાય છે તેમાં સરખા ગુણવાળા ભૂતમાં
રસનો વિશેષ જાણવા લાયક જેમકે મધુર તથા ગુરુ રસ પૃથ્વીનો છે. અને
મધુર તથા સ્નિગ્ધ રસ જળ સંબંધી છે. ઈત્યાદિ જેથી દ્રવ્યમાં વર્ણવેલા

ગુણજ દેહમાં પશુ રહેલા છે તેથી દેહીના દેહની સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ દ્રવ્યજ ઠરે છે.

પંચ મહાભૂતમાંથી પેદા થનાર, ચાર પ્રકારવાળા, રસ. છ રસથી સંયુક્ત, બે પ્રકારનાં અથવા આઠ પ્રકારનાં વીર્ય વાળા અને ગુણથી ગુંથિત, ઉપયોગમાં લીધેલા આહાર સારી રીતે પચવાથી તેનો જે તેજોમય સારાંશ ઉત્પન્ન થાયછે તે રસ કહેવાયછે, અને તે હૃદયમાં રહેછે. હૃદયમાં રહેલો આ રસ ઉર્ધ્વ ગમન કરનારી દશ, નીચે પ્રસાર પામનારી દશ તથા આડી ચાલનારી ચાર એ પ્રમાણે ચોવીસ ધ-મનીઓ (પ્રધાન રસ વાહિની નાડીઓ)માં પ્રવેશ કરીને પ્રારબ્ધ કર્મની સ્થિતિ પર્યંત આખાં શરીરને હમેશ તૃપ્ત કરેછે, વધારે છે, ધારણ કરેછે, નભાવે છે અને જીવાડે છે. ક્ષય, વૃદ્ધિ અને વિકારે કરી આ રસ ધાતુની શરીરમાં ગતિ અનુમાનથી જાણવી. શરીરના સર્વ અવયવ, દોષ (વાતાદિક), ધાતુ (રૂપિરાદિક), મળ (વિષ્ટા આદિક), અને આશય (પકવાશય આદિક)માં ગતિ કરનારો આ રસ અગ્નિના ગુણની પ્રધાનતાવાળો છે કે ચંદ્રના ગુણની પ્રધાનતાવાળો છે? આ સ્થળે જણાવવાનું કે, દ્રવરૂપ આ રસ સ્નેહન, જીવન, તર્પણ અને ધારણ આદિક કરવાથી ચંદ્રના ગુણની પ્રધાનતાવાળો છે એમ જણાયછે. જલગય આ રસ યકૃત અને પ્લીહા નામની બે ગાંડોને પ્રાપ્ત થઈ શરીરમાં રહેલ અગ્નિથી રાતો થાયછે, ત્યારે તેનું રૂધિર એવું નામ પડેછે. આ રૂધિર અવસ્થાને પામેલો રસ બાર વર્ગની ઉમ્મર થયા પછી સ્ત્રીની યોનિમાંથી બહાર નિકળે છે તે રજ કહેવાયછે. જેનો પચ્ચાસ વર્ષની ઉમ્મર થયે નાશ થાયછે. સ્ત્રીનાં રજરૂપ રૂધિરમાં અગ્નિના ગુણો પશુ રહેલા છે. જેથી તે અગ્નિના તથા ચંદ્રના ગુણની પ્રધાનતાવાળા ગ-ર્ભનું કારણ થઈ શકેછે. અને કેટલાક તો આ રજરૂપ રક્તને પંચભૂતાત્મક કહેછે. કેમકે આ રજમાં દુર્ગંધ, દ્રવપણું, રક્તપણું, ચલન અને હલકાશ, ક્રમથી પૃથ્વી આદિક પંચમહાભૂતના ગુણ દેખાયછે. આવી રીતે રસથી રૂ-ધિર, રૂધિરથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ (હાડકાં), અસ્થિથી મ-જ્જા (ચરખી), અને મજ્જાથી શુક્ર (વીર્ય) ઉત્પન્ન થાયછે. આ સધળા ધાતુને અન્નપાનનો રસ પુષ્ટિ આપનારો છે. આવી રીતે શરીરમાં રહેલા સર્વ ધાતુનું આદિકરણ રસ હોવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષે આલસ્ય રહિત યોગ્ય આહાર વિહારથી રસનું સંરક્ષણ કરવું. આ રસ રક્તાદિક ક્રમથી પુરૂષના શરીરમાં વીર્ય રૂપ થાયછે અને સ્ત્રીના શરીરમાં રજરૂપ થાયછે. આ શુક્ર

તથા રજ પુરૂષ તથા સ્ત્રીના શરીરમાં બચપણથીજ હોયછે. તોપણ પુષ્પ-
ની કાચી કળીમાં રહેલ સુગંધીની પેઠે સૂક્ષ્મતાને લીધે પ્રગટ થતાં નથી.
જ્યારે જીવાન અવસ્થા થાયછે ત્યારે વિકાસ પામેલાં પુષ્પની સુગંધીની પે-
ઠે સ્ત્રી પુરૂષના શરીરમાં તે શુક્ર તથા રજ પ્રગટ રૂપે દેખાયછે. આ શુક્ર
તથા રજને ઉપજાવનારો રસધાતુ વૃદ્ધતું શરીર જરાથી પાકી ગયેલ હોય-
છે, એટલે તેનાં શરીરને પુષ્ટ કરી શકતો નથી.

નિર્ભક્ત, પ્રાગ્ભક્ત, અધોભક્ત, મધ્યેભક્ત, અંતરા- ઐષધ લેવા-
ભક્ત, સભક્ત સામુદ્ર, મુહુર્મુહુર, આસ અને આસાંતર એ ના દશકાળ.
પ્રમાણે ઐષધ લેવાના દશ કાળ છે. તેમાં અન્નવિનાનું કે-
વળ ઐષધ આપવું તે નિર્ભક્ત કહેલછે. અન્નના આવરણ વિનાનું આ
ઐષધ અત્યંત વીર્યવાળું હોવાથી તત્કાળ રોગનો નાશ કરેછે, પણ આ ઐ-
ષધ જે વૃદ્ધ, બાળક તથા સ્ત્રી ખાયછે તો તે પરમ ગ્લાનિને પામેછે. એ-
ટલુંજ નહિ પણ તેઓનાં બળનો ક્ષય થાયછે. અન્ન ખાધાની પેઠેલાં ઐ-
ષધ ખાધને પછી જમવું તે પ્રાગ્ભક્ત કહેવાયછે. આ વખતે દેવાયલું આ
ઐષધ ઝટ પાકી જાયછે, બળને હણવું નથી અને અન્નનું ઉપર આવર-
ણ આવવાથી સુખદ્વારા બહાર નિકળવું નથી અને બળને ઉપજાવેછે. મા-
ટે વૃદ્ધ, બાળક, બીકણુ અને સ્ત્રીને તો આવી રીતે આવે વખતેજ આનું
ઐષધ આપવું. જે જમ્યા પછી ઐષધ પીવાયછે તે અધોભક્ત કહેવાય-
છે. આ અધોભક્ત શરીરના ઉપલા ભાગમાં રહેલ અનેક રોગને દૂર કરેછે,
તથા બળની અભિવૃદ્ધિ કરેછે. અરધું જમ્યા પછી ઐષધ પીને અરધું
જમવું તે મધ્યેભક્ત કહેવાય છે. આ વખતે ઉપયોગમાં લીધેલું ઐષધ
શરીરના મધ્યભાગમાં રહેલા અનેક રોગોને દૂર કરેછે. સવારનું ભોજન
અને સાંજના ભોજનના મધ્યમાં જે ઐષધ લેવાયછે, તે અંતરાભક્ત ક-
હેવાયછે. આ વખતે ખવાયલું ઐષધ હૃદયને દિતકારી છે, બળને વધારે છે,
જઠરાગ્નિનું અત્યંત દીપન કરેછે તથા સર્વને પથ્ય છે. અન્ન પકાવવા વખતે
તેમાં નાખેલું ઐષધ સભક્ત કહેવાયછે. આ સભક્ત ઐષધ સ્ત્રી, બળહી-
ન પુરૂષ, ઐષધ ઉપર અભાવવાળા સર્વ લોકો, બાળક તથા વૃદ્ધને પથ્ય
કહેલુંછે. જે જમ્યા પેઠેલાં તથા જમી રહ્યા પછી પીવાયછે તે સામુદ્ર ક-
હેવાયછે. શરીરનાં ઉપલા ભાગમાં તથા નીચલા ભાગમાં ફેલાએલા દોષ-
ની શાંતિને માટે આ ઐષધ અતિ ઉત્તમ કહેલું છે. અન્ન સાથે અથવા
અન્ન વિનાનું વારંવાર જે ઐષધ ખવાયછે તેને મુહુર્મુહુર એવી સંઘા આ-

પેલી છે. આ ઔષધ શ્વાસ, કાસ, ઉલટી, તથા હેડકીમાં વાપરવું. કોળી-આમાં મેળવીને અથવા એક કોળીઓ જમી પછી ઔષધ ખાવું અને કોળીઓ ખાવો તેને આસાંતર કહે છે. આ ઔષધ શ્વાસાદિ રોગમાં અવલે-હાદિ આકૃતિથી વાપરનાર રોગ રહિત થાય છે. વિષ્ટા અને મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી ઈંદ્રિયો નિર્મળ થયે, શરીર હલકું પડ્યે, ઝોડકાર સાફ થયે, શરીર નિર્મળ થયે, અન્ન ઉપર રુચિ થયે, ઉદર શિથિલ થયે અને ભૂખ લાગ્યે વૈદની સલાહ લઈ જે અન્ન ખવાય છે તે આસકાળ કહેલો છે.

જેના શરીરની અને શીતની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ દેખાય મરણનાં ચિ-ત્યારે મરણ નજીક આવ્યું એમ સમજવું. સર્વ લોકોને જા-
ણવામાં આવે એવા ઉત્ક્રાપાતનો વખત ન છતાં અદૃશ્ય
અનેક પ્રકારના શબ્દોને તથા નજીક ન છતાં સમુદ્ર, શેહેર અને મેઘના શબ્દોને જે અકસ્માત્ સાંભળે છે તથા ખરા શબ્દને સાંભળતો નથી, અને ગાગના પશુના અને વનના પશુના શબ્દોને વિપરીત સાંભળે છે, શત્રુના શબ્દો ઉપર ખ્યાર કરે છે અને ગિત્રના બોલ સાંભળીને કોપ કરે છે તથા જે અકસ્માત્ બેહેરો થઈ જાય છે તે પુરૂષને ગતાયુષ (નજીક મરણવાળો) કહેલો છે. જે શીત પદાર્થને ઉષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થને શીત જાણવા માંડે છે, જેનો સ્વભાવ બદલી જાય છે, જેને મનમાં દાહ થયા કરે છે, જેનું શરીર હમેશા ઉતું રહે છે અને ટાઢથી થરથરે છે, કોઈ આવીને પ્રહાર કરે અથવા અંગ કાપી નાખે તેની જેને ખચર પડતી નથી, પોતાનું શરીર જેને રજોટાએક લાગે છે, જેના શરીરનો વર્ણ બદલી જાય છે, અથવા શરીરપર લીસેટા થઈ રહે છે, નાહીને શરીરે ચંદન ચોપડવા પછી જેના ઉપર લીલી માંખીઓ આવીને બેસે છે અને જેનું શરીર અકસ્માત્ આત્યંત સુગંધી થાય છે તેને ગતાયુષ કહેલો છે. ઉપયોગમાં લીધેલ મધુરાદિ રસને વિપરીત (મધુરને કડવો) સમજે છે તથા કહેલા ક્રમથી ઉપયોગમાં લીધેલા રસ જેના શરીર દોષને વધારે છે, અને ન ખાવા લાયક પદાર્થો ખાવાથી જે પુરૂષના વાતાદિક દોષ તથા જઠરાગ્નિ સગાન (જેવી જોઈએ તેવી) અવસ્થાને પામે છે અથવા ભોજન વખતે ભોજનમાં રહેલા મધુરાદિક રસને જે જાણી શકતો નથી તે પુરૂષને ગતાયુષ કહેલો છે. જે સારા ગંધવાળા પદાર્થને દુર્ગંધ, અને દુષ્ટ ગંધવાળા પદાર્થને સુગંધ સમજે છે, અથવા ગંધને ચિલકુલ જાણતો નથી, તેને ગતાયુષ જાણવો. જે પુરૂષ શીત, ઉષ્ણ આદિક બધે પદાર્થને વિપરીત (શીતને ઉષ્ણ તથા ઉષ્ણને શી-

ત) રૂપે ગ્રહણ કરેછે તેમજ કાળ, અવસ્થા અને દિશાઓને પણ વિપરીત (ઉગમણાંને આથમણું તથા આથમણાંને ઉગમણું તેમજ સવારને સાંજ તથા સાંજને સવાર ઇત્યાદિ.) ગ્રહણ કરેછે, તેમજ બીજા પદાર્થોને પણ અવળા સવળા દેખેછે, જે પુરુષ સાધન વગર દીના તારા દેખેછે અને રાત્રિએ ભડકા જેવો સૂર્ય દેખેછે તથા દિવસે સૂર્યને ચંદ્રમા જેવો દેખેછે, વાદળાં વિના ધનક બાણ અને વિજળીના સળાકા દેખેછે. નિર્મળ આકાશમાં વિજળીવાળા કાળા મેઘ દેખેછે, આકાશને દેવતાઓની મેડીઓથી વ્યાપ્ત દેખેછે, તેમજ આકાશને અને વાયુને મૂર્તિમાન દેખેછે, પૃથ્વીને ધુમાડો, ઝાકળ અને વસ્ત્રથી વીંટાયેલી દેખેછે તથા આખા બ્રહ્માંડને સળગેલ અથવા પાણીમાં ડુબી ગયેલ દેખેછે, જે નક્ષત્ર સહિત અંધતીના તારાને દેખતો નથી તેમ ધ્રુવ અને આકાશગંગાને પણ જે દેખતો નથી તેને ગતાયુષ સમજવો. ચંદ્રમાને અજવાળે, અરીસામાં તથા પાણીમાં પોતાના પડછાયાને દેખતો, નથી અથવા દેખેછે તો એક અંગ હીન, વિઠ્ઠલિવાળા અને બીજાં પ્રાણી સમાન પોતાના પડછાયાને દેખેછે. કુતરા જેવી, કાગડા જેવી, કંકપક્ષી જેવી, ગીધ જેવી, પ્રેત જેવી, યક્ષ જેવી, રાક્ષસ જેવી, પિશાચ જેવી તથા સર્પ જેવી પોતાની વિકાર પામેલી છાયાને દેખેછે. અને જે ધુમાડા વગરના દેદીપ્યમાન અગ્નિને મોરના કંઠ જેવો લીસો દેખેછે; આવાં લક્ષણો બેવાથી માંદો હોય તેમજ પામેછે અને સાને હોય તો તે માંદો પડેછે. પોતાના શરીરમાં રહેલા અવયવોની સ્વાભાવિક સ્થિતિથી ઉલટી સ્થિતિનું દર્શન પણ મરણને સૂચવનારું છે. જેમકે, ધોળાંનું કાળાંપણું, કાળાંનું ધોળાંપણું, રાતાંનું બીજાંવર્ણુપણું, સ્થિરનું અસ્થિરપણું, મૃદુનું કઠિનપણું, ચળનું અચળપણું, અચળનું ચળપણું, બડાંનું જીણાંપણું, જીણાંનું બડાંપણું, લાંબાંનું ટુંકાંપણું, ટુંકાંનું લાંબાંપણું, નપડવા લાયકનું પડવું, પડવા લાયકનું નપડવું, અને અકસ્માત્ અંગમાં શીતપણું, ઉષ્ણપણું, સ્નિગ્ધપણું, રૂક્ષપણું, સજ્જડપણું, વિવર્ણુપણું (વિરૂદ્ધવર્ણું) અને કળતરનું ઉપજવું તેમજ ત્રાસ વિના પોતાના સ્થાનકમાં રહેલા અવયવોનું થડકવું, ભગવું, પડી ગયાની પેઠે જણાવું, બહાર નિકળી પડવું, માંદા પેસીજવું તથા અવયવોમાં જે અકસ્માત્ ગુરૂપણું, અને હલકાપણું એ સઘળાં મૃત્યુનાં ચિન્હ છે. તેમજ અકસ્માત્ શરીરમાં પ્રવાળા જેવા રક્ત વર્ણનું ઉપજવું કે વિકલાંગ (લંગડાપણું, હંદાપણું ઇત્યાદિક) પણાંનું ઉપજવું એ પણ મૃત્યુનું ચિન્હ છે. કપાળમાં નાડીઓનું દર્શન અને નાક ઉપર ફેડકીઓની ઉત્પત્તિ, સવારે કપાળ ઉપર પરસેવાનું

પ્રગટ થવું, નેત્ર રોગ વગર અશ્રુનું પડવું, ઉડતી રજનો છાણના છુકા જે-વો દેખાવ તથા પોતાનાં માથાં ઉપર કપોત (હોલો) વિગેરે પક્ષીનું ખેસ-વું આ સધળાં મરણનાં ચિન્હ છે. અન્ન પાનને ઉપયોગમાં ન લેનારા પુરૂષોના શરીરમાંથી મૂત્ર તથા વિદ્યાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ અને અન્ન પાનને ઉપયોગમાં લેનાર પુરૂષના શરીરમાંથી મૂત્ર વિદ્યાની અપ્રવૃત્તિ; સ્તનનું મૂળ, હૃદય અને ઉરઃસ્થળમાં શૂળની ઉત્પત્તિ, કટિ ભાગમાં શૂન્યતા, અર્ધ અંગમાં સોજો, બે પડખામાં શોષ, બેસી ગયેલ, ખોખરો થઈ ગયેલ અને ઊંડો ઉતરી ગયેલ સ્વર, તથા દંત, મુખ, નખ અને શરીરમાં કાળાં ચાંદાંની ઉત્પત્તિ; આ સધળાં મરણનાં ચિન્હ સમજવાં. જેનો યડખો પુરીષ (વિદ્યા), અને વીર્ય પાણીમાં ડુબી જાયછે, જેની દૃષ્ટિના મંડળમાં શુદ્ધ શુદ્ધ વિકારવાળાં રૂપ દેખાયછે, જેનું શરીર તથા કેશ તેલ ચોપડયા વગર તેલ ચોપડ્યા જેવા લાગેછે, જે શરીરથી દુર્બળ છતાં અન્ન ઉપર દેષ અને અતીસારથી પીડાયછે, જે ઉધરસ ખાધા કરેછે; જેની તરસ છીપતી નથી, જેને શીશુવાળી રૂઢિરની ઉલટી થાયછે, જેના હાથ, પગ, તથા મોઢું ખેઢેર મારી જાયછે, જેની પગની પીંડી અને ખભા સુકાઈ ગયેલાછે, જે તાવથી પીડાયછે, જે સવારે ખાંધેલું અન્ન સાંજે ઝોડી નાંખેછે અને જેવું ખાધું હાય એવુંને એવું અન્ન પાતળું થઈને બહાર નિકળી પડેછે; તે ઝટ મરણ પામેછે. બોકડાની પેઠે યડખડો ને પૃથ્વી ઉપર પડી જાયછે, જેની ડોકનો કાંઠો લાંબી પડ્યોહોય, જેનું આખું શરીર આદ્ર (લીલું) છત હૃદય સ્થાન સુકાયછે, જે માટીના પીંડાથી માટીના પીંડાને ભાંગેછે, લાકડે લાકડું ભાંગેછે અને તણખલાં ત્રોડેછે, જે નીચલા હોઠને કરેછે અને ઉપલા હોઠને ચાટેછે, જે કાન તથા કેશને ત્રોડેછે, જે બ્રાહ્મણ, શૂર, દેવતા, મિત્ર અને વૈધનો દેષ કરે છે, જેની જન્મપત્રીમાં અરિષ્ટકારક ગ્રહની દશા આવેલી હોય છે, જેનાં જન્મનક્ષત્રને વક્ત્રગતિના ગ્રહો આકાશમાં દેખાવેછે, જેની હોરા ઉડકા તથા અશનિથી હણાયછે, તથા જેના ઘરમાં, સ્ત્રીમાં, શયનમાં, આસનમાં, ચાલવામાં, વાહનમાં અને ઉપકરણ (સામગ્રી) માં વિરોધ ઉત્પન્ન થાયછે; તેનું તરત મૃત્યુ થનારુંછે એમ જાણવું. તેમજ જેના શરીરમાં ઔષધ કરતાં પણ રોગની વૃદ્ધિ થતી આવેછે અને માંસ તથા બળ દિનપ્રતિદિન ઓછું પડતું જાયછે, જેના શરીરમાં થયેલો મોટો વ્યાધિ ઝટ મટી જાયછે, ખાય છે તોપણ ખાધાનું ફળ જેના શરીરમાં જણાતું નથી, તેનું આયુષ્ય હુંક પડી ગયેલુંછે એમ જાણવું.

કેટલાક વ્યાધિઓ એવા છે કે જે ઉપદ્રવ (તાવમાં અસાધ્યવ્યાધિઓ) હેડકી ઇત્યાદિક) ઉપજ્યા પછી રસાયન વગર ગટી શકતા નથી. વાતવ્યાધિ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, અર્શી, (હરસ), ભગંદર, અ-શ્મરી (પથરી અથવા પાણ્વી), મૂઠ ગર્ભ (ઉદરમાં ગર્ભનું સૂકાઈ જવું) અને જ્વરોદર આ આઠ રોગ ઔષધ કરવાથી ઘણુંકરીને મટી શકતા નથી. તેમાં પણ આ રોગની અંદર જળ અને ગાંઠનો ક્ષય થયો હોય, શ્વાસ ઉપડ્યો હોય, તરસ લાગતી હોય, શોષ થતો હોય, ઉઝાટી ચતી હોય, તાવ તથા મૂ-છા આવતી હોય, અતીસાર થયો હોય અને હેડકી ઉપકી હોય તો વૈદ્યે તે ના ઉપાય નહિજ કરવા. શૂન્ય પડી ગયેલ, જેની આગડી બેહેર મારી ગ-યેલ હોયછે તે, વાંકો વળી ગયેલ તથા ચરચરાટ અને આપ્રરાથી પીડાયલો હોયછે તે પુરૂષને થયેલો વાતવ્યાધિ તેને યસવા દેતો નથી. આ ઉપર ક-હેલા ઉપદ્રવ યુક્ત તથા અત્યંત પડના સ્ત્રાવવાળો અને ફેડફેડોથી જાહુંજ પીડિત પ્રમેહના દરદીનો પ્રમેહ રોગ નાશ કરેછે. જેની આગડી શાટી ગયે-લ છે, તથા જેના આખા શરીરમાંથી પર સ્ત્રવે છે, જેનાં નેત્ર રાતાં થઈ ગયેલ છે, જેનો સ્વર બેસી ગયેલ છે તથા કરેલાં રોહાદિ પાંચ કર્મે જેના શરીરમાં કોઈ જાતનો પ્રાયદો કરેલ નથી એવા કોઢના દરદીને કોઢ મરણ ઉપજાવ્યા સિવાય મૂકતો નથી. તૂષા, અરૂચી અને શૂળથી પીડાયેલ, જે-ના શરીરમાંથી હમેશ ઘણું લોહી સ્ત્રવે છે તથા સોજા અને અતિસાર સં-યુક્ત એવા અર્શરોગવાળા પુરૂષનું અર્શરોગ મરણ ઉપજાવે છે. અધોપ-વન, મૂત્ર, વિષ્ટા, જીવડા અને વીર્ય જે રોગીના ભગંદર નાગનાં ગુમડાંથી સ્ત્રવે છે, તે રોગી ભગંદર રોગથી મરણ પામેછે. જેનો હુંડીનો ભાગ તથા વૃષણ અત્યંત શૂન્ય થઈ ગયેલ છે, મૂત્ર રોગવાથી જેને અત્યંત પીડા થા-યછે, તથા મૂત્રવાની વખતે જેને અંદરથી ઝીણી ઝીણી કાંકરીઓ જહાર નિકળે છે. આવો પાણ્વીનો દરદી જીવતો નથી. ગર્ભના સ્થાનમાં ચોટી ર-હેલ, યોનિનું આવરણ કરનારો તથા ઉપદ્રવ સહિત મૂઠ ગર્ભ સ્ત્રીનું મરણ ઉપજાવેછે. જે ઉદરના દરદીનાં પડખાં ભાંગેછે, ખાતું ભાવતું નથી, સોજાથી અને હાથ ધોણાંથી પીડાયલો હોયછે, તેમજ જેનું ઉદર પાણી કહાડી નાખ્યા પછી પાછું ભરાઈ જાયછે એવા જલોદરના દરદીનું વૈદ્યે એસડ ન કરવું જે બેભાન થઈ ગયેલ છે, તરફડે છે, બેઠો કરીએ તો પડી જાયછે, અને ટા-ઢથી પીડાયલો તથા કોઢમાં જળતરાવાળો હોયછે, તે તાવનો દરદી તાવથી મરણ પામેછે. જેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયેલાં છે, જેનાં નેત્ર રાતાં થઈ જ-

ચેલાં છે તથા ચક્રર ખાયછે, હૃદયમાં શૂળ નિકળે છે, મુખથી શ્વાસોશ્વાસ લેછે, તથા જેનું શરીર દુર્બળું પડી ગયેલું છે તે દરદીનો જ્વર નાશ કરેછે. જેનાં નેત્ર ડોળાં પડી ગયેલાં છે, જે થરથરે છે, જે અત્યંત ઉધ્રેછે અને જેનું રૂધિર તથા માંસ ક્ષીણ પડી ગયેલ છે એવા જ્વરના દરદીનો જ્વર નાશ કરેછે. શ્વાસ, શૂળ, અને તરસથી પીડાયેલો, દુર્બળ, જ્વરથી પીડાયેલો, તથા અવસ્થાથી શૂદ્ધ જાડાનો દરદી જાડાથી મરણ પામેછે. જેનાં નેત્રો ધોળાં પડી ગયાંછે, જેને અન્ન ભાવતું નથી; જે ઊંચા શ્વાસથી પીડાય છે તથા કટથી જેને વારંવાર ધણો ઝાડો ઉતરેછે એવા ક્ષય રોગીને ક્ષય-રોગ હણેછે. શ્વાસ, શૂળ, તૃષ્ણ, અન્ન ઉપર અભાવ, માંદાનું મૂંઢારું જતું, તથા દુર્બળપણું થાય ત્યારે માંદાનાં દરદીઓ દરદી જીવતો નથી. જેનું પેટ ચડી આવેલ છે, જેના શરીરમાંથી અકસ્માત્ રૂધિરનો સ્ત્રાવ બંધ પડી ગયો છે, ઉલ્લટી, હેડકી અને તરસથી યુક્ત છે તથા પીડા અને શ્વાસથી સંયુક્ત એવો વિદ્રધિનો દરદી જીવતો નથી. જેના નખ, દાંત અને નેત્ર ધોળાં પડી ગયેલછે, તથા જે સઘળા પદાર્થને ધોળા દેખેછે એવો પાં-ડુરોગી જીવતો નથી. જેને રૂધિરની ઉલ્લટી થાયછે, જેનાં નેત્ર અત્યંત રાતાં થઇ જાયછે, તથા જે દિશાઓનેપણુ રાતી દેખેછે એવો રક્તપિત્તનો દરદી નાશ પામેછે. જે હેઠું ધાલી રહે છે અથવા ઊંચું જોઇ રહે-છે, જેના શરીરમાંથી માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઇ ગયેલછે, તથા જેને ઊં-ધ આવતી નથી એવો ઉન્માદનો દરદી નિશ્ચ મરણ પામેછે. જેને વારં-વાર વાઇ આવેછે. જે ક્ષીણ પડી ગયેલછે, જેની બ્રમર ચાડ્યા કરેછે ત-થા જે નેત્રથી અનેક પ્રકારના ચાળા કરેછે એવો વાઇનો દરદી મરણ પામેછે.

રોગીનું વૈદું કરનાર વૈદ્યે પ્રથમ તેનાં આયુષ્યની પ-

રીક્ષા કરવી. આયુષ્ય હોય તોજ વ્યાધિ, ઋતુ, અગ્નિ, રોગીનું વે-
અવસ્થા, દેહ, બળ, સત્વ, સાત્ત્વ્ય, પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દુઃ કરવા વખત
દેશની પરીક્ષા કરવી. જેના હાથ, પગ, પડખાં, વાં- આયુષ્યની પ-
રીક્ષા.

સો, સ્તન, આગત્રા દાંત, મોઢું, ખભા અને કપાળ; એ સર્વ મોટાં હોય, તેમજ આંગળીઓનાં પર્વ, ઉચ્છ્વાસ, નેત્ર અને હાથ લાંગા હોય, બ્રમર, સ્તનનો મધ્યભાગ અને વક્ષઃસ્થળ જેનું વિશાળ હોય, જાંઘ, લિંગ અને શ્રીવા જેની ડુંકી હોય; જેનું સત્વ, સ્વર તથા નાભિ ગંભીર હોય, જેનાં સ્તનનો ભાગ નીચો તથા જામેલો હોય, જેની રૂંવાડ જાડી હોય, જેનો ગળાનો પાછલો ભાગ પુષ્ટ હોય, તથા નાહીને ચંદન ચોપડવા પછી પ્રથમ

જેનું મસ્તક સૂકાય અને પછી ક્રમે કરીને ખીજાં અંગ ઉત્તરોત્તર સૂકાય અને છાતી સર્વ પછી સૂકાય, તેવા પુરૂષને મોટી આવરદાવાળો જાણવો. બાહ્યું કરીને તો આવા પુરૂષનુંજ વૈદું કરવું. આ ઉપર કહેલાં લક્ષણ જેના શરીરમાં કેટલાંક કહ્યા પ્રમાણે હોય અને કેટલાંક તેથી વિપરીત હોય તેને મધ્યમાયુ (વયલા વાંધાનાં આયુષ્યવાળો) જાણવો તથા ઉપર જણાવેલ લક્ષણોથી તમામ ઉલટાં લક્ષણોવાળાને અદ્યાયુ (થોડી આવરદાવાળો) જાણવો. જેના સાંધા નાડીઓ અને ઝીણી નાડીઓ માંસમાં ખુરેલ હોય છે, જેના શરીરનો બાંધો મજબૂત હોય છે, જેની ઈંદ્રિયો સારી રીતે પોતપોતાનું કામ કરી શકે એવી હોય છે. જન્યથી માંડીને જેના શરીરમાં રોગ ઉપજેલો નથી, અને જેનું શરીર, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન એ સર્વ ધીરે ધીરે પુષ્ટિને પામેલ છે તેને ટુંકામાં દીર્ઘાયુ સમજવો. જેની આંખની નીચે પ્રગટ રેખા હોય છે, જેના પગ તથા કાન માંસથી પુષ્ટ હોય છે, અને જેની નાસિકાનો અગ્ર ભાગ ઉચ્ચો હોય છે આવાં* લક્ષણવાળા પુરૂષની મધ્યમાયુ એટલે સુમારે સિત્તેર વર્ષની આવરદા હોય છે. હવે જેની આંગળીઓનાં પર્વ ટુંકાં હોય, લિંગ મોટું હોય, વાંસો સાંકડો હોય, કાન અને નાસિકા ઉંચાં હોય, બોલવા વખતે તથા દસવા વખતે જેના દાંતનું માંસ નજરે આવે છે, અને જે બ્રગિતની પેઠે જીવે છે તે અદ્યાયુ એટલે સુમારે પચ્ચીસ વર્ષ જીવનારો જાણવો.

આવી રીતે પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરનારો વૈદ્ય કૃતેહ મેળવે છે. પુરૂષના શરીરમાં વાતાદિ દોષ વગરનો કોઈ વ્યાધિ ઉપજતો નથી, માટે શાસ્ત્રમાં ન કહેલા રોગમાં પણ લક્ષણથી વાતાદિકનો નિર્ણય કરી તેને લાયક ચિકિત્સા કરવી. જો શીત ઋતુ હોય તો શીતનું નિવારણ કર્યા પછી અને ઉષ્ણ ઋતુ હોય તો ઉષ્ણતાનું નિવારણ કર્યા પછી ખીજો ઉપાય શરૂ કરવો. બાકે સાધ્ય રોમ હોય તો પણ ચિકિત્સા કરવા લાયક વખતે ચિકિત્સા ન થાય, અને ચિકિત્સા ન કરવા લાયક વખતે ચિકિત્સા થાય તથા ચિકિત્સા પણ એાછી અદકી થાય તો રોગ મટતો નથી. કોપેલા દોષને જે શમાવે છે, અને ખીજા ઉપદ્રવોને ઉપજવા દેતી નથી તેનું નામ ચિકિત્સા જાણવું. પણ એક રોગને મટાડી અને ખીજા રોગને ઉપજાવે છે તે ચિકિત્સા કહેવાતી નથી. વૈદ્યે દરદીના જઠરાગ્નિની પણ પરીક્ષા કરવી, જે જઠરાગ્નિ સમ, વિપમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ એવી રીતે ચાર પ્રકારનો કહેલો છે જે અગ્નિ પચાવવાને વખતે અન્નને પચાવે છે તે સમ,

જે કોઇ વખતે સારી રીતે અન્ન પચાવેછે અને કોઇ વખતે આધ્માન, શૂળ, ઉદાવર્ત, અતીસાર, જઠર ગૌરવ, તથા આંતરડામાં કરકર એવો શ-
બ્દ ઉપજીતે અન્નને પચાવેછે તે વિષમ, જે અગ્નિ અત્યંત ખાધેલાં અ-
ન્નને જલદી પચાવે તે તીક્ષ્ણ, આતીક્ષ્ણ અગ્નિ જ્યારે અન્નને પચાવીને ગળા-
માં તથા તાળવામાં શોષ ઉપજવવા માંડે ત્યારે તે અત્યગ્નિ કહેવાયછે. ત-
થા જે અગ્નિ થોડી માત્રાથી ખાધેલ અન્નને પણ ઘણીવારે શરીરમાં અ-
નેક પ્રકારના ઉપદ્રવને ઉપજીતે પચાવેછે તે મંદ અગ્નિ કહેવાયછે. જેના
શરીરમાં ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે વિષમ અગ્નિ હોયછે તેના શરીરમાં ઘણુંકરીને
વાતપ્રકોપથી વ્યાધિ ઉપજેછે, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાના શરીરમાં પિત્તના વ્યા-
ધિ ઉપજે છે, અને મંદ અગ્નિવાળા પુરુષના શરીરમાં કફ પ્રકોપથી રોગ
પ્રગટ થાયછે. જેના શરીરમાં સમઅગ્નિ હોય તેણે તેની જાળવણી રાખવી,
કે જેથી તે પોતાની સમ અવસ્થાને મૂકે નહિ. વિષમ અગ્નિવાળાએ રિન-
ગ્ધ, અને અમ્લ પદાર્થોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાએ મ-
ધુર, સ્તિગ્ધ અને શીતળ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો તથા રેચ લેવા. આવી
રીતેજ અત્યંત અગ્નિવાળાએ બેસનું દૂધ, દહીં અને ધી ખાવું. તથા મંદ અ-
ગ્નિવાળા પુરુષે કટુ, તિક્ત અને કષાય પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો તથા ઉલટી
કરવી જોઇએ, એમ વૈદ્યે સમજવું. અન્નને પચાવનાર અને અન્ન રસને મ-
હણ કરનાર જઠરાગ્નિ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે. તે સૂક્ષ્મપણાને લીધે શરીરથી
જુદો પાડીને બતાવવા માટે અશક્ય છે. આ અગ્નિને પોતપોતાના સ્થાન-
કમાં રહેલા પ્રાણ, અપાન અને સમાન નામના વાયુ ધમે છે તથા પાણે
છે. હવે બાળ, મધ્ય અને વૃદ્ધ એ પ્રકારે અવસ્થા ત્રણ પ્રકારની કહેલી
છે, તેમાં સોળ વર્ષની બીતરની અવસ્થા બાળ કહેવાયછે, તે બાળ પણ દૂધ
પીનાર, દૂધ તથા અન્ન એ બન્નેનો ઉપયોગ કરનાર તથા કેવળ અન્ન જ-
મનાર એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં એક વર્ષનું બાળક દૂધ પિયે છે,
બે વર્ષનું બાળક દૂધ અને અન્નનો ઉપયોગ કરેછે, તથા તેથી ઉપર અ-
વસ્થાનું બાળક કેવળ અન્ન જમનાર હોયછે. સોળથી માંડીને સિત્તેર વર્ષ-
ની બીતરની અવસ્થા તે મધ્યાવસ્થા ગણાયછે, તે અવસ્થાના વૃદ્ધિ, યૌવન,
સંપૂર્ણતા અને હાનિ એવા ચાર ભેદછે. તેમાં વીશ વર્ષ પર્યંત વૃદ્ધિ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત
યૌવન, ચાળીસ વર્ષ પર્યંત સંપૂર્ણતા તથા તે પછી ક્રમે ક્રમે સિત્તેર વર્ષ પ-
ર્યંત હાનિ નામની અવસ્થા શરૂ થાય છે, એટલે શરીરમાં રહેલા પદાર્થો
દિન-પ્રતિદિન ઓછા થતા જાય છે. તે પછી દિનપર દિન ઘાતુ, ઇંદ્રિય,

બળ, વીર્ય અને ઉત્સાહ ક્ષીણ થવાથી વળી અને પળીથી વ્યાપ્ત થયેલો, ઉધરસ તથા શ્વાસ આદિક ઉપદ્રવોથી પીડાયેલો, સર્વ પ્રકારના કામમાં અસમર્થ, જીનાં ધરની પેઠે ખરખરી ગયેલો, અને પીડા પામતો પુરૂષ વૃદ્ધ ગણાય છે. આ ઉત્તરોત્તર અવસ્થામાં હાનિને છોડીને ઔષધની માત્રા વિશેષ આપવી. બાહ્યાવસ્થામાં કફની, મધ્યાવસ્થામાં પિત્તની, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં વાયુની વૃદ્ધિ હોય છે. તેનો તપાસ કરીને ચિકિત્સા કરવી. બાળક તથા વૃદ્ધને અમ્મિ, ક્ષાર અને વિરેચનથી દૂર રાખવા. અને કદાચિત્ આ ત્રણુથીજ મટે એવા રોગ તેના શરીરમાં થયેલ હોય તો આ ત્રણુ પદાર્થ હલકે હાથે વાપરવા. દેહ સ્થૂલ, કૃશ તથા મધ્ય એ રીતે ત્રણુ પ્રકારના છે, તેમાં સ્થૂલને દુળજો પાડવો, દુળજાને પુષ્ટ કરવાનું ઔષધ આપવું અને વચલા વાંધાનું શરીર જેમ કૃશ તથા સ્થૂલ ન થાય એવી રીતે વૈદ્યે તેનું સંરક્ષણ કરવું.

વૈદ્યે બળનો પણ તપાસ રાખવો. જેથી બળવાન પુરૂષનીજ સર્વ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થવાથી બળ શરીરના સર્વ પદાર્થોમાં પ્રધાન છે. કેટલાક પુરૂષ શરીરે પુષ્ટ છતાં બળ હીન તથા કેટલાક દુળજા છતાં બળવાન હોય છે. માટે તેની પરીક્ષા કરવા સાડ તે પાસે મહેનત કરાવીને બળની પરીક્ષા કરવી. મનુષ્યમાં રહેલો સત્ત્વગુણ દુઃખના વખતમાં તથા ઉદયના એટલે સુખના વખતમાં માણસને ગભરાવા દેતો નથી. સત્ત્વગુણવાન પુરૂષ પોતાના મનને વશ રાખી મોટામાં મોટી આફતોને પણ પોતાની મેળે સહન કરી શકે છે. રન્નેગુણી પોતાના સંબંધી લોકોએ આપેલી ધીરજથી આફતને સહન કરી શકે છે. તથા તમોગુણીનો ગિલકુલ સહન કરી શકતોજ નથી. માટે ચિકિત્સા કરવા વખતે વૈદ્યે સાત્વાદિક ગુણની પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ છીએ.

દેશ, કાળ, ઋતુ, વ્યાયામ, ઉદક, દિવસના સુવું અને રસ આદિક પદાર્થ પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધ છતાં પણ જો પીડા ઉપજવતાં નથી તો તે તેને સાત્મ્ય સમજવાં. છ રસ માંહેલો જે રસ તથા અનેક પ્રકારની મહેનત જે પુરૂષને સુખદાયક થાય છે તે તેને સાત્મ્ય છે એમ જાણવું.

દેશ આનૂપ, જાંગલ અને સાધારણ એ રીતે ત્રણુ પ્રકારનો છે તેમાં જે દેશ ઝાઝાં પાણીવાળો, ઉંચો, નીચો, ઘણી નદીઓ તથા ઘણી વૃષ્ટિ વાળો, કોમળ અને શીતળ પવનથી વ્યાપ્ત, ઘણાક અને મોટા પર્વત તથા વૃક્ષથી ભરપૂર, કોમળ, લીસાં, અને પુષ્ટ શરીરવાળા મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત

અને કફજન્ય તથા વાતજન્ય વ્યાધિના નિવાસ રૂપ હોય છે તે આનૂપ કહેલો છે. જે દેશની જમીન આકાશ જેવી શ્યામ હોયછે, જેમાં થોડાં કાંટાવાળાં પાણુ વૃક્ષ કોઈ કોઈ જગાએ હોયછે, જ્યાં વૃષ્ટિ થોડી હોવાથી વાવ કુવાનાં પાણી વપરાય છે, જેમાં ઉષ્ણ અને ભયંકર વાયુ વાય છે, જ્યાં કોઈ કોઈ જગાએ નાનકડા પર્વતો નજરે આવેછે, ગજપૂત અને દુળળા શરીર વાળાં જે દેશનાં માણસો હોયછે તથા જેમાં ઘણું કરીને વાત તથા પિત્તના પ્રકોપથી રોગ ઉપજે છે તે દેશને જાંગલ સમજવો. જેમાં ઉપર લખેલા બન્ને દેશનાં લક્ષણ દેખાતાં હોય તે દેશ સાધારણ કહેવાય છે, સાધારણ દેશમાં શીત, વૃષ્ટિ, તડકો તથા પવન સમાન હોયછે અને મનુષ્યના શરીરમાં રહેલા વાતાદિક દોષ પણ ઘણું કરીને સમાનજ હોયછે. તેથી તે દેશને સાધારણ કહેલો છે. પાણીમાં પેદા થયેલ જંતુને સ્થળમાં લાવીએ તો તે આગળ પ્રમાણે બળવાન રહી શકતાં નથી. તેમ જે દેશમાં જે મનુષ્ય ઉપજેલ છે તેથી તે બીજા દેશમાં જાય ત્યારે તેનું શરીર બળહીન થઈ જાયછે, અને શરીરમાં સંચાયલા દોષ પ્રકોપને પામેછે. માટે પોતાને લાયક દેશમાં રહેલાં માણસોનેજ દેશદૃત વ્યાધિ દુઃખ ઉપજાવતી નથી. આવી રીતે સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી જે વૈદ્ય ચિકિત્સા કરેછે, તે વૈદ્ય દરદીઓને મૃત્યુના પાશથી છોડાવેછે.

શોધન ઔષધ પેહેલાં સ્નેહન તથા સ્વેદનની જરૂર સ્નેહન છે. કારણ કે તે વિના શોધન દ્રવ્ય વ્યર્થ છે. સ્નેહન ઔષધો ઘણા પ્રકારનાં છે. તેમાં ધી, તેલ, વસા (ચરખી), અને મજ્જા (હાડકાંની અંદરથી નિકળતો સ્નેહ), એ ચાર મુખ્ય છે. સઘળી જાતનાં તેલોમાં તેલનું તેલ એ વધારે સાફ છે. એરંડ તેલ વિરેચનમાં ઉત્તમ છે; ઉપર જે ચાર પ્રકારનાં સ્નેહન દ્રવ્યો બતાવ્યાં તેમાં ધી એ સર્વોત્તમ સ્નેહન દ્રવ્ય છે. કારણ કે ધી વાત તથા પિત્તને હરનાર છે, રસ શુદ્ધ તથા કાંતિને દિત છે, અને શરીરને મૃદુ કરનાર છે. તેલ એ આગડીને લીસી કરેછે. ઉષ્ણ છે, સ્થિર કરનાર છે અને યોનિ રોગનું શોધન કરનાર છે. વસા એ વિદ્ધ, ભક્ત, આહત અને ભ્રષ્ટ એવી યોનિ, કર્ણ, અને માથાના રોગમાં અને પુરૂષત્વની વૃદ્ધિ કરવામાં ફાયદાકારક છે. અને મજ્જા એ બળ, શુદ્ધ, રસ અને શ્લેષ્મને વધારનાર છે. તથા વિશેષે કરીને હાડકાંઓને બળ આપનાર છે ધી સ્નેહન તરીકે શરદ્ગુમાં પાવું, તેલ વર્ષાઋતુમાં અને વસા તથા મજ્જાનો ઉપયોગ વસંતઋતુમાં કરવો. સ્નેહનની પ્રધાન, મધ્યમ

અને હ્રસ્વ એવી ત્રણ માત્રા છે. તેમાં જેને ઘણું ધી ખાવાની ટેવ હોય, જેઓ ભૂખને તથા તરસને સહન કરી શકતા હોય, જેઓનો જઠરાગ્નિ પ્રબળ હોય, જેઓને ગુલ્મ રોગ થયો હોય, જેઓને સર્પ કરડોલો હોય, જેઓ ઉન્મત્ત હોય, જેઓને મૂત્રકૃમ્ધનો રોગ હોય તથા જેઓને બંધકોષનો રોગ હોય તેઓએ પ્રધાન એટલે મોટી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. જેઓને કોઠ થયો હોય, વાતરકંત થયો હોય, જેઓ થોડું ખાનારા હોય, અને જેઓનો કોઠો મૃદુ હોય તેઓએ સ્નેહનની મધ્યમ માત્રા પીવી. જેઓ વૃદ્ધ, બાળક અને સુકુમાર હોય, જેઓનો અગ્નિ મંદ હોય, તથા જેઓને જ્વર, અતીસાર, અથવા કાસરોગ થયો હોય, તેઓએ સ્નેહનની હ્રસ્વ એટલે હલકી માત્રા પીવી. હવે જેઓની વાતપિત્ત પ્રકૃતિ હોય, જેઓને વાતપિત્તનો વિકાર થયો હોય, જેઓને આંખના તેજની ઈચ્છા હોય, જેઓને ધા લાગ્યા હોય, જેઓ દુર્બળ, વૃદ્ધ તથા બાળક હોય, જેઓને લાંબા આયુષ્યની ઈચ્છા હોય, તેમજ બળ, વર્ણ અને સારા સ્વરની ઈચ્છા હોય, જેઓને પુષ્ટિ તથા પ્રજાની ઈચ્છા હોય, જેઓને કાંતિ તથા ઈન્દ્રિયોનાં બળની ઈચ્છા હોય, જેઓની સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિ હીન હોય, તથા જેઓ શસ્ત્ર, ઝેર અને અગ્નિથી પીડાયેલા હોય તેઓને સ્નેહનમાં ધી પીવરાવવું. જેઓની વાતપ્રકૃતિ હોય તથા વાતવ્યાધિથી પીડિત હોય, જેઓને શ્લેષ્મ તથા મેદ વધી ગયેલો હોય, જેઓને બળની, હલકાપણની તથા દૃઢપણની ઈચ્છા હોય, જેઓના કોઠામાં કૃમિ વધારે હોય, અને જેઓના કોઠા ફૂર હોય તથા જેઓને લખવાનો વધારે અભ્યાસ હોય, તેઓએ ઠંડા કાળમાં સ્નેહન તરીકે તૈલ પીવું. જેઓ પવન તથા તડકાને સહન કરી શકતા હોય, જેઓ રક્ષ હોય, જેઓને ભાર ઉપાડવાની ટેવ હોય, તેમજ જેઓને પંથ કરવાની પણ્ય ટેવ હોય, જેનું વીર્ય તથા રૂધિર સૂકાઈ ગયું હોય, જેને અસ્થિના સાંધા, સ્નાયુ, મર્મ તથા કોઠામાં રોગ હોય, જેનું અગ્નિબળ અત્યંત હોય, અને જેઓને વસા સાત્ત્વ હોય તેવા પુરૂષોએ સ્નેહન કરવામાં વસાનો ઉપયોગ કરવો. જેઓ વાતરોગથી પીડાયેલા હોય, જેઓનો કોઠો ફૂર હોય, જેઓનો અગ્નિ પ્રબળ હોય, તથા જેઓ ક્લેશને સહન કરી શકતા હોય તેઓએ સ્નેહનમાં મજબૂતો ઉપયોગ કરવો. સ્નેહનનો ઉપયોગ પીવરાવવામાં, અનુવાસન અસ્થિમાં, શિરોઅસ્થિમાં, ઉત્તરઅસ્થિમાં, નસ્યમાં, કર્ણપૂરમાં, ગાત્રને અભ્યંગ કરવામાં, તથા ભોજનમાં કરવો. જેઓને અણબુ

રોગ હોય, ઉદરનો રોગ હોય, તાવ આવતો હોય, જે દુર્બળ હોય, સ્થૂન હોય, જે મૂઝાઈથી, મદથી, ઉલટીથી તથા તૂષાથી પીડાયેલો હોય, જેને બસિત દેવામાં આવી હોય અને જેને વમન તથા વિરેચન કરાવ્યું હોય, તેણે સ્નેહન દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો નહિ. તથા જે સ્ત્રીએ અધુરે માસે જ-
ણેલું હોય, તે સ્ત્રીને પણ સ્નેહપાન નિષિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે જેઓને સ્ને-
હપાનનો નિષેધ કરેલો છે તેઓને જો સ્નેહપાન કરાવવામાં આવે તો ધણા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. અને તેઓને જે રોગ થયા હોય તે કૃત્ઝૂ-
સાધ્ય થાયછે, જેઓનો કોઠો મૃદુ હોય તેઓને ત્રણ દિવસ સ્નેહન કરા-
વવું. અને જેનો કૂંર કોઠો હોય તેઓને સાત દિવસ સુધી સ્નેહન કરાવવું. તથા ધી, તેલ, વસા, અને મજ્જનું સ્નેહન અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ અ-
ને છ દિવસ સુધી કરાવવું. સાત દિવસ પછી સ્નેહન અન્નની માફક સા-
ત્મ્ય થાયછે. માટે સાતમા દિવસ પછી તેનો ગુણ અથવા અવગુણ કાંઈ જણાતો નથી. ઉપર જે સ્નેહની ત્રણ માત્રા બતાવી તેમાં ઉત્તમ માત્રા એક પળની, મધ્યમ માત્રા ત્રણ કર્પની, અને હીન માત્રા બે કર્પની જણાવી. શીતકાળમાં સ્નેહનો દિવસે ઉપયોગ કરવો અને ઉષ્ણકાળમાં રાત્રિએ ઉપ-
યોગ કરવો. ધીનું સ્નેહન કર્યા પછી ઉનું પાણી પીવું, તેલનું સ્નેહન કર્યા પછી યૂષ (ઓસાણુ) પીવો, અને વસા તથા મજ્જનું સ્નેહન કર્યા પછી મંડ પીવો. સ્નેહનો દ્રેષ કરતા હોય તેઓને, બાળકને, વૃદ્ધને, સુકુમારને, દુબળાને અને તૂષાતુરને સ્નેહન કરાવવું હોય તો તેઓને બાતની સાથે આ-
પવું. અત્યંત સ્નેહન કર્યાથી અથવા સ્નેહ પીધા પછી કસરત કરવાથી સ્નેહ પચે નહિતો ગરમ પાણી પાછ ઉલટી કરાવવી. સ્નેહ પીધા પછી અજી-
ર્ણની શંકા થાય તોપણ ઉનું પાણી પાવું. પીધા પછી વાયુ સરખો આવે, અમ્લિ પ્રદીપ્ત થાય, મળ સિન્ધ તથા નરમ થાય, અને શરીર મૃદુ તથા ગ્લાનિ રહિત થાય તો સ્નેહન બરોબર થયુંછે એમ સમજવું. પણ જો સ્ને-
હન કર્યા પછી અન્ન ઉપર અરુચિ થાય, મોઢામાંથી લાળ પડે, ગુદામાં દાહ થાય, ઝાડો થાય, આળસ આવે અને શરીર પીળું પડી જાય તો સ્ને-
હનનો અતિયોગ થયેલો સમજવો. સ્નેહન કરાવ્યા પછી કસરત, અતિ શીત પદાર્થ, મળમૂત્રાદિના વેગને રોકવો, ઉન્નગરો, દિવસનું સૂવું, કષ્કારક પદાર્થ, તથા રક્ષ અન્નનો ત્યાગ કરવો.

સ્નેહન કરાવ્યા પછી સ્વેદન કરાવવાની જરૂર છે. સ્વેદન.
સ્વેદ એટલે પરસેવો કઢાડવાની રીત ચાર પ્રકારની છે. વેળુ

ઈત્યાદિની પોટલી બાંધી તેને ગરમ કરી પરસેવો કઢાડવો. આ રીત મ્લે-
ખને હણુનારી છે, કોષ/પણુ પદાર્થનો ક્વાથ કરી તેની આશ્ર આપીને પ-
રસેવો કઢાડવો એ પણુ કરને હણુનાર છે, જે સ્થળમાં રોગ થયો હોય તે
ઉપર બંધારણુ કરી પરસેવો કઢાડવો. આ રીત વાતને હણુનારી છે. પ્ર-
વાહી પદાર્થનો યોગ કરી પરસેવો કઢાડવો એ વાત્તપિત્તને હણુનાર છે. આ
ચારે રીતને અનુક્રમે તાપ, ઉષ્ણ, ઉપનાહ, અને દ્રવ એવાં નામ વૈદ્ય શા-
સ્ત્ર જાણનારાઓએ આપેલાં છે. જેમ જોઈએ તેમ સ્નેહન કરાવ્યા પછી
જેમ જોઈએ તેમ સ્વેદન કરાવવામાં આવે તો મનુષ્યને મૂત્ર પુરીષ બં-
ધાતાં નથી. શુષ્ક લાકડાંને પણુ સ્નેહન સ્વેદન કરાવ્યું હોય તો તે પણુ
કોમળ થાય છે, ત્યારે જીવતાં મનુષ્યને જો સ્નેહન સ્વેદન રીતસર થાય
તો તે રોગ રહિત થાય તેમાં શું નવાઈ? જે પુરૂષને વ્યાધિ થયો હોય
તે પુરૂષ બળવાન અથવા વ્યાધિ બળવાન હોય તો ઠંડી ઋતુ હોય તેમાં
ઘણેજ પરસેવો કઢાડવો. તેમજ તે જો મધ્યમ હોય તો મધ્યમ સ્વેદ
કઢાડવો. અને દુર્બળ હોય તો દુર્બળ સ્વેદ કઢાડવો. જે પુરૂષને નર્ય ક-
રાવવાની જરૂર લાગે, જેને યસ્તિના ઉપયોગની જરૂર હોય તથા જેને
શોધન ઔષધ આપવાની જરૂર લાગે તેને પ્રથમ સ્વેદન કરાવવાની ઘ-
ણીજ જરૂર છે. ઉપર કહેલી ચારે જાતની સ્વેદન ક્રિયા ખોરાક પચી ગયા
પછી તથા જે જગાએ પતન ન હોય એવા સ્થળમાં કરાવવી. સ્નેહન ક-
રાવવાથી જે દોષ રસાદિ સાત ધાતુમાં રહ્યો હોય તેમાંથી નિકળી કોષમાં
જઈ પાતળો થઈ ગુદા માર્ગે બહાર નિકળે છે. સ્વેદન કર્યા પછી પિત્તનો
પ્રકોપ થાય, મૂર્છા થાય, શરીરમાં પીડા થાય, દાદ થાય તથા જે અંગ-
માંથી સ્વેદન કર્યું હોય તે દુર્બળ થાય ત્યારે અતિસ્વેદન થયું છે એમ સ-
મજવું. આ પ્રમાણે અતિ સ્વેદન થયાનાં ચિન્હ જણાય ત્યારે ગ્રીષ્મઋતુ-
માં ગરમીને દૂર કરવા માટે જે જે ઉપચારો થાય છે તે તે ઉપચારો કર-
વા. જેને મધ પીવાની ટેવ હોય તેને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને, રક્તપિત્ત રોગ-
વાળાને, ચૈતિક પુરૂષોને, જેને અતિસાર રોગ થયો હોય તેઓને, મધુ પ્ર-
મેહીને, પિત્તમેહીને, થાકેલાઓને, જેની સંસાર નાશ થઈ હોય તેઓને, તૃ-
પ્પાતુરને, ક્ષુધિતને, ક્રોધીને (એટલે જે વખત ક્રોધ થયો હોય તે વખતે),
જેને કમજો થયો હોય તેને, ઉદર રોગવાળાને, ઉરઃક્ષતીને, દુર્બળને, તથા
જેની કાંતી હણાઈ ગઈ છે તેવા પુરૂષોને સ્વેદન કરાવવું નહિ. શરદી, ઉ-
ધરસ, હેડકી, શ્વાસ, કળું તથા ગાયાતું શૂળ, સ્વર્ભેદ, ગલગ્રહ, આદિત,

એકાંગ પક્ષધાત અથવા સર્વાંગ પક્ષધાત, આક્રોશ, મૂત્રક્રમ્હ, તથા સર્વાંગ વિકાર થયો હોય છત્યાદિ રોગોમાં સ્વેદન કરાવવાની અવશ્ય જરૂર છે. પર-સેવો કહાડયા પછી અંગને તેલ ચોળી ઉનાં પાણીથી ધોવું. તથા હલકું અ-નાજ જમવું. અને કસરત કરવી નહિ.

શરત્, વસંત અને વર્ષાઋતુમાં સુઘડ વૈદે મનુષ્યોને વમન. વગન કરાવવું. તેમાં પણ જે પુરુષ બળવાન, અત્યંત ક-ફના પ્રકોપવાળો, ઉછાળાથી અકળાયલો, ધીરજવાળો અને વમન જેને સ-દે છે, તેનેજ ઘણું ફરીને વગન કરાવવું. વિષદોષ, ધાવણનો રોગ, ઉદરના અગ્નિની મંદતા, શ્લીષ્ઠ, અર્ચુદ, હૃદ્રોગ, કુષ્ટ, વીસર્પ, અજીર્ણ, બ્રમ, વિ-દારિકા, અપચી, કાસ, શ્વાસ, પિનસ, અંડવૃદ્ધિ, અપસ્માર, જ્વર, ઉન્માદ રક્તાતિસાર, નાસાપાક, તાલુપાક. ઓઝપાક, કર્ણસ્ત્રાવ, દિગ્વિલ્લક, ગલશુડી, અતિસાર, પિત્તરોગ, શ્લેષ્મરોગ, મેદોરોગ અને અરિચિમાં દરદીને વૈદે વ-ગન કરાવવું. તેમાં તિમિર રોગવાળો, ગુદમ રોગવાળો, ઉદર રોગવાળો, દુગ્ધો, અતિવૃદ્ધ, ગર્ભિણી, સ્થૂત, ક્ષતથી આતુર, મદાત્મ્ય રોગવાળો, બા-લક, રક્ષ, ભૂખ્યો, જેને નિરૂહ જરિત આપી હોય એવો, ઉદાવર્ત રોગવા-ળો, ઉર્ધ્વ રક્તવાળો (રક્તપિત્તના પ્રકોપથી જેને મુખમાં લોહી પડતું હો-ય એવો), ઘણીક ઉલટીથી પીડા પામતો, કેવળ વાયુના રોગવાળો, પાંડુ-રોગી, કૃમિના રોગવાળો, તથા અત્યંત ઉંચે સ્વરે અભ્યાસ આદિક કાર-ણથી જેના સાદ બેસી ગયા હોય એવા દરદી વમન કરાવવા લાયક ન-થી. અજીર્ણથી કે વિષ દોષથી પીડા પામતા હોય, અને કફથી વ્યાપ્ત હો-ય તેવા દરદીનેજ ગધુના કંથાથનું પાન કરાવીને વગન કરાવવું. પણ જે-ની પ્રકૃતિ અત્યંત કોમળ હોય એવાને તથા દુર્બળ, વૃદ્ધ, બાળક અને બી-કણને તો વમન કરાવવુંજ નહિ.

જેને વમન આપવું હોય તેને પ્રથમ સ્નેહવિધિ તથા સ્વેદવિધિ કરાવી અસાત્મ્ય શ્લેષ્મલ પદાર્થો ખવરાવી દોષને ઉખેળી ત્યાર પછી કંઠ સુધી, કાંજ દૂધ, છાશ, અથવા દહીં પાર્શ્વે પછી આપેલું વમન જરોજર પોતાની ફરજ બજાવે છે. સર્વ વગન દ્રવ્યમાં સંધવ અને મધુનો યોગ હિ-ત છે. વમન દ્રવ્ય ગોળળ ખવરાવવું અને વિરચન દ્રવ્ય તેથી વિપરીત એ-ટલે સુંદર આકૃતિવાળું ખવરાવવું. એક કુડવ વગન દ્રવ્ય એક આઠક જ-ળમાં ઉકાળી તે અરધું રહે ત્યારે ઉલટી કરાવવાને પીવરાવવું. કંથાથ પા-છને વમન કરાવવું હોય તો તેની માત્રા મોટામાં મોટી નવ પ્રસ્થ, મધ્ય-

મ છ પ્રસ્થ, તથા નાનામાં નાની ત્રણ પ્રસ્થ કહેલી છે. તથા કલક, ચૂર્ણ અને અવલેહની મોટામાં મોટી માત્રા ત્રણ પળની, મધ્યમ માત્રા બે પળની તથા નાનામાં નાની માત્રા એક પળની કહેલી છે. પિત્ત નિ-
કળ્યા સુધી આઠ ઉલટી થાય તે ઉત્તમ વેગ, છ ઉલટી થાય તે મધ્ય-
મ વેગ, અને ચાર ઉલટી થાય તે કનિષ્ઠ વેગ કહેલો છે. વમન વિરેચન-
માં તથા રૂધિર મોક્ષણમાં સાડાતેર પળનો પ્રસ્થ કહેલો છે. કષ્ટ પ્રધાન
પુરુષને ઉલટીનું ઔષધ તીક્ષ્ણ પદાર્થમાં મેળવીને આપવું, પિત્ત પ્રધાન પુ-
રુષને ઉલટીનું ઔષધ મધુર તથા શીતવીર્ય પદાર્થ સાથે મેળવીને આપવું,
અને વાતથી મળેલ કફના દરદીને સ્વાદુ, લવણ, અમ્લ અને ઉષ્ણવીર્ય
પદાર્થ સાથે મેળવીને ઉલટીનું ઔષધ આપવું. કષ્ટ વિકારમાં પીંપર સાથે
મેળવેલ સૈંધવનું ચૂર્ણ ઉનાં જળથી ઉતારવું. પિત્ત વિકારમાં કઠવી ધીસો-
ડી, અરુણો અને નિંબનું ચૂર્ણ શીતળ જળથી ઉતારવું. કફ સહિત વાત
પીડામાં દૂધસાથે મેળવેલું મીઠાળનું ચૂર્ણ પીવું. તથા અજીર્ણમાં ઉના પાણીસાથે
સૈંધવનું પાન કરી ઉલટી કરવી. વમનદ્રવ્ય પાછતે આસામીને ગોઠણ જેટલા ઉંચા
આસન ઉપર બેસાડી એરડાના પાનનું નાળનું ગળામાં ખોસીને વેઢે ઉલટી કરાવવી
અને ઉલટી કરતા ટાણે તેનું કપાળ તથા બે પડખાં હલકે હાથે ચોળવાં. સારી
રીતે ઉલટી ન થાય તો ઉલટી કરનારના શરીરમાં પ્રસેક (મોઢે મરક આ-
વવી), હૃદયનું પકડાવું, તથા ગાંઠા ગાંઠા અને ખજવાળ ઉપજે છે, અને
ઉલટી હૃદ ઉપરાંત થાય છે તો તેથી તરસ, હેડકી, ઝોડકારથી પીડા ઉ-
પજવી, બે ભાન અવસ્થા, જીભનું મેઢાથી બહાર નીકળી પડવું, નેત્રમાં
વિકૃતિ, જડાં સજ્જડ થઈ જવાં, રૂધિરની ઉલટી, રૂધિરનું થુંકવું તથા કં-
ઠમાં પીડા ઉપજે છે. વમનનો અતિયોગ થાય તો તેના ઉપદ્રવની શાંતિને
માટે હલકો રેચ આપવો. વમન કરતાં કરતાં જીભ ઊંડી ઉતરી ગયેલી
હોય તો તેને ઠેકાણે લાવવા માટે સિન્ધ, અમ્લ, લવણ, હૃદ, ઘૃત, ક્ષીર
અને માંસ રસનો કોગળો, મોઢામાં રખાવવો. અને તે કોગળો રખાવવાની
પેહેલાં ખાટાં ફળ ખવરાવવાં. ઉલટી કરતાં બહાર નિકળી પડેલી જીભને
તિલ અને દ્રાક્ષાનો કલક ચોપડીને અંદર પેસાડવી. બહાર નિકળી પડેલા
ડોળાને ધી ચોપડીને હળવે હળવે ઠેકાણે બેસાડીને હલકે હાથે દબાવવા.
ઉલટીથી જડાં ઝલાઈ ગયાં હોય તો સ્વેદ અને વાત કષ્ટને હરનાર ઔ-
ષધનું ટીપું નાકમાં નાખવું. લોહીની ઉલટી થતી હોય તો રક્ત પિત્તના
પ્રકરણમાં કહેલા ઉપાયો કરવા. આમળી, રસવંતી, વાળો, ચોખાની ધાણી

અમે મંદનના જળનો મધ ધૃત, મધ અને શર્કરા સંયુક્ત પીવરાવવાથી તુષ્ણા આદિક ઉલટીના અતિયોગથી ઉપજેલા ઉપદ્રવ દૂર થાય છે. જે સારી રીતે ઉલટી થયેલ હોય તો હૃદય, કંઠ અને મસ્તકની શુદ્ધિ, જઠરાગ્નિનું પ્રદીપ્ત થવું, શરીરની હલકાશ તથા કફ અને પિત્તના પ્રકોપનો વિનાશ થાય છે. સારી રીતે ઉલટી થયા પછી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે ત્રીજે પોહોરે મગ, સાડીચોખા અથવા સાળના ચોખા, તથા મનગમતા માંસરસનો આહાર કરવો. સારી રીતે ઉલટી થયેલ હોય તેને તંદા, નિન્દા, મોઢાની દુર્ગંધી, ખજવાળ, અહણી રોગ તથા વિષદોષ પીડા કરી શકતા નથી. ઉલટી કર્યા પછી એક દિવસ યુદ્ધિમાન પુરૂષે અજીર્ણ, શીતળ જળનું પાન, કસરત, મૈથુન, શરીરે તેલનું મર્દન તથા કૌષ્ઠનો ત્યાગ કરવો.

ઉલટી (વમન) કરાવવાનો જે કાળ કલ્પો છે તેજ વિવેચ્ય.

રેચનનો પશુ સમજવો. ઉપર કલ્પો પ્રમાણે સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા પછી વિરેચન આપવું. પિત્ત વિકાર, આમવાયુ, ઉદર, આશ્માનવાયુ તથા બદ્ધકોષ્ટ એ રોગોમાં વિશેષે કરીને વિરેચન કરાવવું. લંઘન તથા પાચન ઉપાય વડે દોષની શાંતિ કરવામાં આવે તે દોષ વખતે પાછો કોપ પામે છે. પશુ જે દોષની વિરેચનથી શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે તે દોષ પાછો થતો નથી. જીર્ણીજ્વર, વાતરકત, બગદર, અશં, પાંડુરોગ, ઉદરોગ, ંથિરોગ, હૃદ્રોગ, અરોચક, પ્રમેહ, યોનિરોગ, ગુસ્મરોગ, ખીલાઃ, મથુ, વિદ્રધી, ઓઢારી, વિરેકાટક, વિષૂચી, કુષ્ઠ, કર્ણુરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ, મુખરોગ, ગુદરોગ, શિશ્નરોગ, ઉપદંશાદિકરોગ, મધુત્, સોજો, નેત્રરોગ, કૃમિરોગ, વાતરોગ, શુળરોગ અને વિષરોગવાળા દરદીઓને અવશ્ય વિરેચન દેવું જોઈએ. તથા બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષીણ, બયવાળો, થાકેલો, તૃપાતુર, સ્થૂલ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, નવીન જ્વરવાળો, તરત પ્રસૂતા સ્ત્રી, મંદાગ્નિ વાળો તથા મદાત્મ્યરોગવાળો એટલા પુરૂષોને વિરેચન દેવું નહિ. વિરેચનના પશુ મૃદુ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એવા ત્રણ બેદ છે. બહુ પિત્તવાળાને મૃદુ રેચ આપવો, બહુ શ્લેષ્મવાળાને મધ્યમ રેચ આપવો અને બહુ વાતિકને તીક્ષ્ણ રેચ આપવો. દરદીને વિરેચન આપ્યા પછી ત્રીશ ઝાડા થાય તે તીક્ષ્ણ માત્રા કહેવાય છે, જેથી વીશ ઝાડા થાય તે મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને જેથી દશ ઝાડા થાય તે મૃદુ માત્રા જાણવી. જેને મૃદુ માત્રા આપવી હોય તેને દ્રાખ, દૂધ, અને એરંડ તેલનો જીલાબ આપવો, મધ્યમ માત્રા આપવી હોય તેને નસોતર, કડુ તથા ગરમાળો આ બધું વિરે-

ત્રંનમાં આપવું, અને જેને હૂર માત્રા આપવી હોય તેને ઘેરનું છીર, તે પાળો, અથવા દારૂડીનો જીલાય આપવો. વિરેચનનાં દ્રવ્યમાંથી જેનો કાઠો કરી જીલાય આપવો હોય તો તે બે પળ પ્રમાણે કાઠો આપવાથી ઉત્તમ રેચ લાગેછે, એક પળથી મધ્યમ અને અરધા પળથી મૃદુ રેચ લાગેછે. વિરેચનનાં દ્રવ્યમાંથી કઠક, મોદક તથા ચૂર્ણની માત્રા મધ અને ધીની સાથે એક કર્ષ પ્રમાણની આપવી, અને જરૂર પડે તો બે કર્ષ અથવા એક પળ સુધી આપવાને કાંઈ હરકત નથી. રેચ લાગ્યા પછી ચોખ્ખા મગજ રાંધીને ધી સાથે ખાવા, તથા ઠંડું પાણી, તૈલ મદન, પરિશ્રમ તથા ઐથુનનો ત્યાગ કરવો.

અનુવાસન અને નિરૂહ એવાં નામથી અસ્તિના એ અસ્તિ. બેદ કહેલા છે. તેમાં કેવળ સ્નેહન દ્રવ્યથી જે અસ્તિ અપાયછે તે અનુવાસન અસ્તિ કહેવાયછે, અને ક્વાથ, દૂધ, તથા તૈલ મેળવીને ગુદામાં જે પિચકારી દેવાય છે તે નિરૂહ અસ્તિ કહેલ છે. તેમાં પ્રથમ નિરૂહ અસ્તિ દીધા પછી જે અસ્તિ દેવાય છે તે ઉત્તર અસ્તિ કહેવાયછે, અને માત્રા અસ્તિ એવે નામે એક અનુવાસન અસ્તિનો બેદ કહેલોછે. એવી રીતે કુલ અસ્તિના ચાર બેદ થાયછે, તેમાં માત્રા અસ્તિનાં દ્રવ્યની માત્રા બે અથવા એક પળની જાણવી. જે દરદી લુપ્તો, તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળો, તથા કેવળ વાત પ્રકોપવાળો હોય તેને અનુવાસન અસ્તિ આપવી એ લાયક છે. કાઠિયો, પ્રમેહવાળો, સ્થૂલ અને ઉદર રોગથી પીડાયેલો પુરૂષ અનુવાસન અસ્તિને લાયક નથી. તેમ અજીર્ણ, ઉન્માદ, તૃણરોગ, શોથ, મૂચ્છા, અરચિ, શ્વાસ, કાસ અને ક્ષયથી પીડાયેલા દરદીઓને અનુવાસન અસ્તિ ન આપવી પણ આસ્થાપન (નિરૂહ) અસ્તિ આપવી. જો સારી રીતે અસ્તિ દેવાણી હોય તો શરીરની પુષ્ટિ, સારો વર્ણ, બળ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની અભિવૃદ્ધિ થાયછે. વસંત ઋતુમાં સાંજે અનુવાસન અસ્તિ અપાયછે. તથા ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરત્કાળમાં રાત્રિએ અનુવાસન અસ્તિ અપાયછે. ધણાં ધીત્રાણું અન્ન ખવરાવી અનુવાસન અસ્તિ ન આપવી. કેમકે બન્ને બાજુથી એક દિવસે ઉપયોગમાં લીધેલો સ્નેહ મદ અને મૂર્છા ઉપજાવેછે. તેમ અત્યંત લુપ્ત અન્ન ખવરાવીને આપેલ અસ્તિ તે દરદીના બળ, અને વર્ણની હાનિ કરેછે. થોડી માત્રાથી આપેલ અનુવાસન તથા નિરૂહ નામે બે અસ્તિઓ સારી રીતે ધાર્યું કામ કરી શકતી નથી. તેમ અધિક માત્રાથી આપેલ આ બે અસ્તિ આહારો, આલસ્ય અને અતીસારને ઉપ-

જાવે છે, માટે સમાન માત્રાથી ઉપયોગ કરવો એમ જણાવવા સારું અનુવાસન બંધિતની માત્રાનું ત્રણ પ્રકારનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે, ઉત્તમ બળવાન પુરુષને છ પળની માત્રા, મધ્ય બળ પુરુષને ત્રણ પળની માત્રા, તથા હીનબળ પુરુષને દોઢ પળની માત્રા કહેલી છે. આ અનુવાસન બંધિત સ્નેહમાં શતાવરી તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ મેળવીને તે સ્નેહની માત્રા ઉત્તમ બળ, મધ્યબળ તથા હીનબળ પુરુષને ક્રમથી છ માસા, ચાર માસા અને બે માસા આપવી. જેને વિરેચન લીધા પછી સાત દિવસ થઇ ગયા હોય અને શરીરમાં બળ આવ્યું હોય તથા જે અનુવાસન બંધિતને લાયક હોય તેને બોજન કરાવીને અનુવાસન બંધિત આપવી. જેને અનુવાસન બંધિત આપવી હોય તેને શરીરે તૈલનું મર્દન કરાવવું, ઉનાં પાણીથી નવરાવવો, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અન્ન ખવરાવવું, જમ્યા પછી હાલચાલ કરાવવી, આ પ્રમાણે કર્યા પછી સાદુ દસ્ત, મૂત્ર તથા અધોવાયુ ઉતરે ત્યાર પછી તેને સ્નેહ બંધિત આપવો. આ સ્નેહ બંધિતનો પ્રકાર એવો છે કે જેને બંધિત આપવી હોય તેને ડાબે પડખે સુવાડી, ડાબો પગ લાંબો કરાવી, જમણો પગ સંકોચાવી, ગુદા ઉપર તૈલ ચોપડી બંધિતના મોઢાનો તેમાં પ્રવેશ કરાવવો. બંધિતનું મોઢું દોરાથી બાંધી ડાબા હાથમાં બંધિતને પકડી જમણા હાથથી ધીરે ધીરે દબાવવી. આ વખતે બંધિત લેનાર આસામીને બગાડું, ઉધરસ અને છીંક આવવા દેવી નહિ. ત્રીશ ચપટી વગાડવા સુધી બંધિતને દબાવ્યા કરવી. એ રીતે સ્નેહ તેના શરીરમાં પેઠા પછી ચીતો સુવાડી સો ચપટી વગાડવા સુધી હલવા ચલવા દેવો નહિ. તે પછી હાથ પગ લાંબા કરી સુવાડેલા તે પુરુષના હાથના તળામાં ત્રણ વખત ધીરે ધીરે તાડન કરવું, તે પછી ફીંચમાં ત્રણ વખત તાડન કરવું અને પછી કટિ પશ્ચાદ્ભાગમાં તાડન કરવું. આ રીતે બંધિતનું કામ સમાપ્ત થાય એટલે સુખેથી તેને નિદ્રા કરાવવી. બંધિત દેવા પછી પવન અને જાડા સહિત સ્નેહ ગુદા દ્વારથી બહાર નિકળે તો તેને સારી અનુવાસન બંધિત લાગી છે, એમ સમજવું આ રીતે સ્નેહ બહાર નિકળી જાય અને બૂખ્યો થાય એટલે ત્રીજો પોહોરે તેને હલકું અન્ન ખવરાવવું. આ અનુવાસન બંધિત આપેલા પુરુષને બીજો દિવસે જરા ઉનું પાણી અથવા ધાણા અને સુંઠનો ક્વાચ સ્નેહની પીડા નાશ કરવા માટે પીવરાવવો. આ રીતે છ, સાત, આઠ અથવા નવ ફેરે બંધિત આપવી. આ અનુવાસન બંધિત આપવા પછી નિરૂદ્ધ બંધિત આપવાનું કહેલ છે. પ્રથમ આપેલો બંધિત બંધિતરથાનને તથા ખરડાને સિંગ્ગ કરે છે, સારી

રીતે આપેલો ખીજો અસ્તિ મસ્તકમાં રહેલા પવનનો પરાબ્ધ કરે છે, ત્રીજો અસ્તિ બળ તથા સારા વર્ણને બદ્ધે છે, ચોથો તથા પાંચમો અસ્તિ ક્રમથી રસધાતુ તથા રૂધિરને સુધારે છે, છઠ્ઠો અસ્તિ મોસને અને સાતમો અસ્તિ મેદને સ્નિગ્ધ કરે છે, આઠમો અને નવમો અસ્તિ ક્રમથી મજ્જા તથા શુક્ર ધાતુને સુધારે છે. આ અસ્તિ બમણો એટલે આદાર વખત જેને આપેલ હોય તે પુરૂષના સઘળા શુક્રગત દોષ નાશ પામે છે. અને છત્રીશ વખત આ અસ્તિ આપેલો હોય તો હાથી તથા ઘોડાને બાથમાં ધાલીને પછાડી મારે એવો પરાક્રમી તથા દેવતા સદૃશ દેદીપ્યમાન શરીરવાળો તે પુરૂષ થાય છે. લૂખા શરીરવાળા તથા બહુ વાતથી પીડિત પુરૂષને મૈથે હમેશા સ્નેહની અસ્તિ આપવી. અને આથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળા પુરૂષને આપેલી નિરૂહ અસ્તિ રોગથી ધબેલી પીડાને દૂર કરે છે. રૂક્ષ પુરૂષને અદ્યપમાત્રાથી આપેલી સ્નેહ અસ્તિ જેમ ધણા દિવસ પર્વત સુખદાયક છે, તેમ સ્નિગ્ધ પુરૂષને અદ્ય માત્રાથી આપેલી નિરૂહ અસ્તિ પણ વખાણવા લાયક કહેલી છે. જે આપેલી અસ્તિનો કેવળ સ્નેહ તત્કાળ બહાર નિકળી પડે તો તેને ખીજો નિરૂહ અસ્તિ આપવો. વમન વિરેચનથી શરીરની શુદ્ધિ કરાવ્યા વિના આપેલી અસ્તિનો સ્નેહ ઝાડા સહિત બહાર ન નિકળે ત્યારે તેના શરીરમાં શિથિલપણું, આદરો, શ્વાસ, શૂળ અને પકવાશયમાં બોળે થાય છે. આ ઉપદ્રવ દેખવામાં આવે એટલે તેને તીક્ષ્ણ નિરૂહ અસ્તિ આપવી, તથા તીક્ષ્ણ દ્રવ્યથી યુક્ત દ્વલવર્તિનો ગુદામાં પ્રવેશ કરાવવો. અને એવી જાતનું તીક્ષ્ણ વિરેચન આપવું કે જેથી વાયુનું અનુલોમન થાય તથા સ્નેહ અને મળ બહાર નિકળી પડે. તેમ તીક્ષ્ણ નસ્ય પણ આ ઉપદ્રવમાં કરવાનું કહેલું છે. અનુવાસન અસ્તિનો સ્નેહ ઉદરમાં રહી જાય તોપણ જે રૂક્ષ પુરૂષને અડચણ ન ઉપજાવે તો તેને માટે અન્ય ઉપાય કરવાની આ વશ્યકતા નથી. રાત્રિ દિવસ વીતી ગયે પણ જે ઝાડા સહિત સ્નેહ બહાર ન નિકળે અને ઉપદ્રવ જણાતા હોય તો તેને વિરેચન આપવું, પણ ખીજો સ્નેહ અસ્તિ ન આપવી. ગળો, એરંડ, પૂતીક (એક જાતનો કરંજ), બારંગી, અરકુસો, રોહિષ, શતાવરી, કાંઠાઅશોરિયો અને ચણાઈ આ સઘળા પદાર્થો પણ પળ પ્રમાણે લેવા. અને યવ, અડદ, અતસી, બોર અને કળથી આઠ રૂપિયાભાર લેવાં, આ સઘળા પદાર્થ આર દ્રોણ પાણીમાં નાખી પકવતાં એક દ્રોણ પાણી શેષ રહે ત્યારે તેમાં એક આઠક પકવેલ તેલમાં જીવનીય ગણમાં કહેલાં ઔષધો વાટીને નાખી તેની અનુવાસન બ-

સ્તિ આપવાથી સધળા વાતરોગ દૂર થાયછે. સારી રીતે ન થયેલ અસ્તિ કર્મથી ઊર્તેર-પ્રકારના ઉપદ્રવો ઉપજે છે, તેની નિવૃત્તિના ઉપાય સુશ્રુત-માં કલા પ્રમાણે કરવા. આ ઉપર લખેલ અસ્તિમાં પણ આગળ કહેલી અ-નુવાસન અસ્તિનો વિધિ ખાનપાનાદિમાં વાપરવો.

જુદાં જુદાં કારણને લીધે નિરૂઢ અસ્તિના અનેક બેદ થાયછે, તેથી એક મુનિઓએ તેને જુદાં જુદાં નામ આપેલાં છે. આ નિરૂઢ અસ્તિનું આ સ્થાપન અસ્તિ એવું નામ થવાનું કારણ એ છે કે, બગડેલ સર્વ ધાતુને સુધારીને પોતાનાં સ્થાનકમાં સ્થાપે છે. નિરૂઢ અસ્તિની સવા પ્રસ્થ પ્રમા-ણની ઉત્તમ માત્રા કહેલ છે. એક પ્રસ્થની મધ્યમ માત્રા અને ત્રણ કુડ-વની હીનમાત્રા કહેલી છે. અત્યંત સ્નિગ્ધ, ઉખળેલા દોષવાળો, ઉરઃક્ષત રોગી, દુખળો, આશ્રવાળો, ઉલટીવાળો, હેડકીવાળો, અર્શનાં દરદવાળો, કાસ તથા શ્વાસથી પીડાયેલ, ગુદશોષ અને ચાતીસારનાં દરદવાળો, વિષુ-ચિકા તથા કુષ્ઠરોગવાળો, ગર્ભિણી સ્ત્રી, મધુ મેહવાળો, તથા જલોદરનાં દરદવાળો, આટલા દરદીઓ આસ્થાપન અસ્તિને નાલાયક છે. વાતવ્યાધિ, ઉ-દાવત્ત, વાતરકંત, વિષમજ્વર, મૂર્છા, તૂળ્યા, ઉદર, આનાહ, મૂત્રકૃષ્ણ, પા-ણ્ણવી, ધણા દિવસનો રૂધિર પ્રદર, જઠરાગ્નિનું મંદપણું, પ્રમેહ, શલ, અમ્લ પિત્ત તથા હૃદરોગવાળાને નિરૂઢ અસ્તિ આપવી.

દશા ક્રાકત જર્ઘ આપ્યા પછી સ્નેહ વિધિ તથા સ્વેદ વિધિ કરા-વીને ન જમાડેલા પુરૂષને બપોરે ધરની વચમાં અનુવાસનની પેઠે નિરૂઢ અ-સ્તિ આપવી નિરૂઢ અસ્તિ આપ્યા પછી અસ્તિ લેનારને ઉભડક પગે બે-સાડવો. બે ધડી સુધી બેસવાથી પણ અસ્તિ પાછી ન વળે તો તેને વિ-રેચન આપવું અથવા ક્ષાર, મૂત્ર, અમ્લ અને સૈધ્ધવ મેળવીને તેની પ્રી-થી નિરૂઢ અસ્તિ આપવી. તેથી આગળ આપેલ અસ્તિનું દ્રવ્ય જાડા સ-હિત બહાર નિકળી આવેછે. નિરૂઢ અસ્તિ આપવાથી ક્રમે કરી જે પુરૂષ-નાં વિષ્ટા, પિત્ત, કફ અને વાયુ બહાર નિકળેછે તથા શરીર હલકું થાયછે, તેને સારી અસ્તિ લાગી એમ સમજવું. અને જો આપેલી અસ્તિથી થોડો થોડો વેગ આવે અને જાડો તથા પવન પણ થોડો થોડો બહાર નિકળે ત-થા મૂત્રની પીડા, જડપણું અને અરૂચિ ઉપજે તો તે આપેલી અસ્તિ અ-રાખ રીતે અપાણી છે એમ સમજવું. આસ્થાપન અને સ્નેહ અસ્તિ સારી રીતે દેવાણી હોય તો શરીરનું હલકાપણું, મનની પ્રસન્નતા અને વ્યાધિનો નાશ થાયછે. આ અનુવાસન અને આસ્થાપન અસ્તિ પ્રમાણેન નિરૂઢ અ-

સ્તિની પણ ધૃતિ કર્ષવ્યતા સમજવી. બે વખત, ત્રણ વખત અથવા ચારે વખત નિરૂદ્ધ અસ્તિ દોષનું પ્રમાણ જોઇને આપવી તે આ પ્રમાણે—પવનના પ્રકોષમાં સ્નેહ સહિત એક આપવી, પિત્તના પ્રકોષમાં દૂધ સહિત બે અને કફ પ્રકોષમાં કપાય, કટુ તથા રૂક્ષ દ્રવ્યના રસના ક્રમથી રસને જારા ઉતો કરી ત્રણ અસ્તિ આપવી. પિત્ત, કફ અને વાયુના વ્યાધિવાળાને ક્રમથી ક્ષીર, યૂષ (મગનું એસામણ) અને માંસ રસની નિરૂદ્ધ અસ્તિ આપવી, અને તે પછી તેને અનુવાસન અસ્તિ આપવી. ડોમળ પ્રકૃતિવાળાને, વૃદ્ધને અને બાળકને મૃદુ અસ્તિ આપવી, કારણ કે તીક્ષ્ણ અસ્તિ તેનાં બળ અને આયુષનો ક્ષય કરેછે. પ્રથમ અંદર રહેલા દોષને ઉમેળે એવાં દ્રવ્યની અસ્તિ આપવી, વચમાં દોષને હરનાર દ્રવ્યની અસ્તિ આપવી, અને તે પછી દોષનું શમન કરનાર દ્રવ્યની અસ્તિ આપવી. એરડાનાં બીજ, જેઠીમધ, ખીંપર, સિંધાલુણ, વજ અને પલાશી ફળના કલકની અસ્તિ દોષને ઉમેળનારી કહેલીછે. શતાવરી, જેઠીમધ, ગિહું, ઈદ્રજનું ફળ, કાંછ અને ગોમૂત્રની અસ્તિ દોષને હરનારી કહેલી છે. શોધનદ્રવ્યનો ક્વાથ તથા તેહું ચૂર્ણ, સ્નેહ અને સૈંધવ એટલા પદાર્થો મેળવીને તેની આપેલી અસ્તિ તે શોધન અસ્તિ કહેલી છે. ચઢિલા, જેઠીમધ, મોથ, રસાંજન અને ક્ષીરની અસ્તિ આપવાથી દોષનું શમન થાયછે. માટે તેને શમન અસ્તિ કહેલી છે. ત્રિફલા (હરડાં, બેડાં તથા આગળાં)નો ક્વાથ, ગોમૂત્ર, મધ અને ક્ષારથી સંયુક્ત ઉપકાદિ ગણનું ચૂર્ણ નાખીને આપેલી અસ્તિ દોષનું લેખન કરે છે (ખેદે છે). પુષ્ટિકારક પદાર્થોનો ક્વાથ, અને મધુર દ્રવ્યનું ચૂર્ણ ધી તથા માંસરસમાં મેળવીને તેની આપેલી અસ્તિ શરીરને પુષ્ટ કરેછે. બોરડી, નારંગી, શેલુ, સેમળો, ધમાસો અને સુંઠ આ સર્વ પદાર્થોને દૂધમાં પકવી તેમાં મધ મેળવી તેમજ બકરાનું, ઘેટાનું અને હરિણનું રૂધિર મેળવીને આપેલી અસ્તિનું પિચ્છિલ એવું નામ છે. આ પિચ્છિલ અસ્તિની માત્રા બાર પળની કહેલી છે. એક અક્ષ (૧ રા. બાર) સૈંધવ, બે પ્રસૂતિ મધ, ત્રણ પ્રસૂતિ સ્નેહ તથા જે દોષની નિવૃત્તિ કરનાર જે ઔષધ કહેલછે તેનું ચૂર્ણ એક પ્રસૂતિ આ સઘળા પદાર્થને બેળા ઉકાળીને ચાર પ્રસૂતિ રહે ત્યારે તેની નિરૂદ્ધ અસ્તિ આપવી. વાતપ્રધાન રોગમાં ચાર પળ મધ અને છ પળ સ્નેહ, પિત્તપ્રધાન રોગમાં ચાર પળ મધ તથા ત્રણ પળ સ્નેહ અને કફપ્રધાન રોગમાં છ પળ મધ અને ચાર પળ સ્નેહ અસ્તિના દ્રવ્યમાં મેળવવાં. આઠ પળ એરડાના મૂળનો ક્વાથ, ચાર પળ મધ, ચાર પળ તેલ

અર્થે પણ શતપુષ્પા તથા અર્ધે પણ સિંધાલુણુ આ સધળા પદાર્થોને બે-
ળા મેળવીને આપેલી અસ્તિ “મધુતૈલક” એવાં નામથી જાળખાયછે. આ
અસ્તિ આપવાથી મેદ, ગુદમ, કૃમિ, પ્લીહ, મલ અને ઉદાવર્ત રોગનો ના-
શ થાયછે, તથા બળ અને વળું પ્રાપ્ત થાયછે. તેમજ શુક્ર અને શરીરની
પુષ્ટિ વધે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે. મધ, ધી, દૂધ અને તેલ આ
સર્વ પદાર્થો એક એક પ્રમૃતિ તથા પલાશી અને સિંધાલુણુ એક એક અ-
ક્ષ આ સર્વ દ્રવ્યોને મેળવીને તેની આપેલી અસ્તિ અત્યંત અગ્નિ દીપનક-
રેછે. એરડાનાં મૂળનો ક્વાથ, મધ, તેલ, સિંધાલુણુ, વજ, પીંપર અને જા-
યશ્ન આ સર્વ પદાર્થોની અસ્તિનું નામ યુક્તરથ છે, અને તે સર્વરોગ ઉપર
દેવાયછે. પંચમૂલ (ખીલી, સીવણુ, કાંકય, અરણી અને અરલુ) નો ક્વા-
થ, તેલ, પીંપર, મધ, સૈંધવ, અને જેઠીમઘનો અસ્તિ સિદ્ધ અસ્તિ કહે-
વાયછે, અને તે સર્વ રોગ ઉપર દેવાયછે. આ નિરૂદ્ધ અસ્તિઓ લેનાર પુરૂષે
ઉને પાણીએ નાતું, દિવસના સુતું નહિ, અછળું થવા દેતું નહિ તથા આ-
કી સધળી ક્રિયા સ્નેહ અસ્તિ સરખી સમજવી.

હવે ઉત્તર અસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મરવાળા પુરૂષને
એ કર્પની કહેલીછે. તથા તે પચ્ચીસ વર્ષથી ઉપરની ઉમ્મરમાં એક પળની
માત્રા કહેલીછે. આરથાપન અસ્તિથી શુદ્ધ થયેલાને સ્નાન ભોજનથી તૃ-
પ્ત કરેલા પુરૂષને ગોઠણુ સુધી જાંચાં આસન ઉપર બેસાડી તેના લિંગના
છિદ્રમાં સ્નેહથી ભીંજવેલી નળી ધીરે ધીરે છ અંગુલ પેસાડી અસ્તિ દ-
ખાવવી, પછી ધીરે ધીરે નળી બહાર કઢાડી લેવી. આમ કર્યા પછી બી-
તર પેટેલો સ્નેહ બહાર નિકળી પડે એટલે સ્નેહ અસ્તિ જેવો ઉપચાર ક-
રવો. સ્ત્રીને યોનિમાં અસ્તિ દેવાના સ્નેહની માત્રા બે પળની કહેલી છે.
આળકને દેવાના સ્નેહની બે કર્પની માત્રા કહેલીછે. સ્ત્રીને ચીતી સુવાડી બે
ગોઠણુ જાંચા કરી અસ્તિ દેવી. આ અસ્તિનો સ્નેહ બહાર ન નિકળે તો
શોધનીય ગણુમાં કહેલ ઔષધના ક્વાથની પ્રીતી અસ્તિ આપવી. અ-
થવા યોનિ માર્ગમાં ફલ વર્તિને ઉપયોગ કરવો. અસ્તિ સ્થાનમાં બળતરા
ઉપજે તો વડ આદિક ક્ષીર વૃક્ષના ક્વાથની અસ્તિ આપવી. આ ઉત્તર અ-
સ્તિ આપવાથી પુરૂષના શુક્ર દોષ તથા સ્ત્રીના રજ દોષ નાશ પામેછે. પ-
ણુ પ્રમેહના દરદીને આ અસ્તિ આપવી નહિ. આ અસ્તિ સારી રીતે દે-
વાણી હોય તો મેહન (ગુદા) સ્થાનના સધળા રોગો દૂર થાયછે. ગુદા ઉપ-
ર ધી ચોપડીને દરદીના અંગોઠા જેવડી જડી વાટ એરંડીઆ તેલમાં ભીં-

જવીને ઉપર કહેલા અધીદારમાં પેસાડવી, તેનું નામ ફલ વર્તિ કહેલ છે.

નાસિકાથી ગ્રહણ કરવા લાયક ઔષધને નસ્ય તથા નસ્ય.

નાવન એવાં બે નામ આપેલાં છે. આ નસ્યના રેચન અને

સ્નેહન એવા બે ભેદ છે. તેમાં રેચનથી કર્ણણ (દુબળાપણું) થાય છે અને સ્નેહનથી ખૂંદણ (પુષ્ટિ) થાય છે. કફનો નાશ કરવા માટે સવારે નસ્ય આપવું, પિત્તનો નાશ કરવા માટે બપોરે અને વાતનો નાશ કરવા માટે સાંધકાળે નસ્ય આપવું. ઘણું કરી નસ્ય દિવસે આપવું અને રોગનું બહુ જો-

ર હોય તો રાત્રિનું પણ આપવામાં હરકત નથી. ભોજનના અંતમાં, દુર્દિન (વાદળાંથી ઢંકાયેલા દિવસ) માં, અપવાસમાં, નવી શરદી યદ્ય હોય તેમાં, તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ, વિષ દોષવાળાએ, અજીર્ણવાળાએ, જેણે ખસ્તિ લીધી હોય તેણે, સ્નેહ, ઉદક અને આસવ પીધો હોય તેણે, ક્રોધ અને શોકથી વ્યાપ્ત હોય તેણે, તરસથી પીડાયલાએ, વૃદ્ધ તથા બાળકે, વેગને અટકાવનારે, સ્નાન કરનારે તથા સ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ નસ્યનો ઉપયોગ કરવો નહિ. આઠ વર્ષની ઉમ્મર થયા પછી અને એંશી વર્ષની અંદર નસ્ય કર્મ કરાવવું. હવે વિરેચન નામનું નસ્ય તીક્ષ્ણ દ્રવ્યનાં ચૂર્ણથી, સ્વભાવથીજ તીક્ષ્ણ તૈલ અથવા તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય નાખીને સાધેલ સ્નેહ, કવાચ અને રસથી અપાય છે. બે નાસિકાના છિદ્રમાં આઠ, છ અને ચાર ટીપાં નાખવાં એ ક્રમથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માત્રા કહેલ છે. નસ્ય કર્મમાં એક શાણ (૨૪. અણોઠીભાર) તીક્ષ્ણ ઔષધ, એક જવનાં પ્રમાણ જેટલી વધારણી, એક માસો સિંધાલુણ, આઠ શાણ દૂધ, ત્રણ કર્ષ પાણી અને એક કર્ષ મધુર દ્રવ્યનો યોગ કરવો. આ રેચન નસ્યના અવપીડ તથા પ્રથમન એવા બીજા બે ભેદ છે. તે બંને જ લાયક હોય ત્યાં તે દેવો. તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય ને દ્રવ દ્રવ્યમાં વાટીને તેમાંથી નીચોવીને કાઢેલો રસ તે અવપીડ નામનું નસ્ય કહેવાય છે. તીક્ષ્ણ દ્રવ્યને ઝીણું વાટીને તેનું ચૂર્ણ છ અંગુલની બે છિદ્રવાળી એટલે સોંસરવાં છિદ્રવાળી ભુંગળીમાં ભરી તે નાકમાં રાખી અને મોઢેથી બીજા આસામીએ ટુંક મારવી, આ નસ્યનું નામ પ્રથમન કહેલું છે. ઉર્ધ્વ જનુગતરોગ, કફને લીધે સ્વરનો ક્ષય થયો હોય, અરોચક, શરદી, મસ્તકશ્મળ, પીનસ, સોજો, અપસ્માર (વાઇ), અને કોઠમાં વિરેચન નસ્ય આપવું. તથા બીકણ, સ્ત્રી, દુર્બળ અને બાળકને તો સ્નેહ સાથે મેળવીને વિરેચન નસ્ય આપવું. ગલરોગમાં, સન્નિપાતમાં, નિદ્રારોગમાં, વિષમ જ્વરમાં, મનોવિકારમાં તથા કૃમિ વિકારમાં અવપીડન

નસ્મ આપવું. એભાન અવરથા થઈ ગમેલ હોય અને દોષનું અત્યંત જોર હોય તો તે દરદીને પ્રધમન નસ્ય આપવું, કેમકે તે અત્યંત તીક્ષ્ણ હોયછે. ગોળ, સુંઠ, પીંપર અને સિંધાલુણ એ સર્વ પદાર્થોને જળમાં વાટીને આપેલ નસ્યથી નેત્ર, કાન, નાસિકા અને મસ્તકનાં તમામ દરદો દૂર થાયછે. તેમજ દાઢી, ડોક, ગળું, ભુજ તથા વાંસામાં ઉપજેલાં દરદ પણ તેથી દૂર થાયછે. મહુડાનાં લાકડાંનો માહેલો ગરબ, પીંપર, વજ, તીખાં, અને સિંધાલુણને જરા ઉનાં પાણીમાં વાટીને તેનું આપેલું નસ્ય એભાની મટાડેછે. તથા વાઈ, ઘેલછા, સન્નિપાત અને અપતંત્રક નામના રોગોને મટાડે છે. સિંધાલુણ, ઘોળાંમરી, સરશવ અને કઠ આં સર્વ પદાર્થોને બોકડાનાં મૂત્રમાં વાટીને તેનું આપેલું નસ્ય તંદ્રાનો નાશ કરેછે. સિંધાલુણ, વજ, મરી, પીંપર, સુંઠ, કંકોડી, લસણ, યુગળ તથા કાયશળને રોહિત નામના મત્સ્યનાં પિત્તાંની ભાવના આપ્તિ અને તે ચૂર્ણનું પ્રધમન નસ્ય આપવું. હવે જુંદણ નસ્યના મર્શ તથા પ્રતિમર્શ એવા બે ભેદ છે. મર્શની તર્પણ કરનારી આશરે બે રૂપીઆભારની માત્રા ઉત્તમ કહેલી છે, એક રૂપીઆભારની માત્રા મધ્યમ કહેલી છે અને અરધા રૂપીઆભારની માત્રા હીન કહેલી છે. એક એક નાસિકાના રંધ્રમાં કહેલી માત્રાના અનુસારથી દોષનું બળાબળ જોઈને ટીપાં નાખવાં. એક અથવા બે દિવસ આડા નાખીને નસ્ય આપવું એવી રીતે ત્રણ દિવસ, પાંચ દિવસ અથવા સાત દિવસ નસ્ય આપવું. મર્શ નામનું શિરો વિરેચન સમજીને ન આપવાથી દોષ ઉખડીને અથવા દોષના ક્ષયથી અનેક પ્રકારના વ્યાધિ ઉપજે છે. જો દોષ ઉખડવેથી વ્યાધિ ઉપજેલી હોય તો તેને ટાળવા વમન વિરેચન કરાવવું. અને ક્ષયથી ઉપજેલ ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે જોઈએ તેવું જુંદણ કરાવવું. મસ્તક, નાસિકા અને નેત્રના રોગમાં, સૂર્યાવર્તમાં, અર્ધ ભેદકમાં, દંતરોગમાં, બળની હીનતામાં, ડોક, હાથ તથા ખભાના રોગમાં, મુખશોષમાં, કર્ણનાદમાં, વાત તથા પિત્તના રોગમાં, વખત વિના પળી આવવામાં, અને મસ્તક તથા દાઢી મૂંછના કેશ ખરી ગયા હોય તેમાં મધુર દ્રવ્યથી પકાવેલ ર્નેહનું નસ્ય બહુ શાયદો કરેછે. કૂધ નાખીને શર્કરાનું તથા ધીમાં શેકેલ કેસરનું નસ્ય આપવાથી વાત પિત્ત જન્ય વ્યાધિ મટેછે. તેમજ બ્રકુટી, શંખ, નેત્ર, મસ્તક તથા કાનના વ્યાધિ, સૂર્યાવર્ત અને અર્ધભેદક પણ મટે છે. તથા એરંડીઆનું, નારાયણતૈલનું અને માષ આદિક પદાર્થથી સાધેલ ધીનું નસ્ય પણ ઉપર વાતપિત્ત જન્ય વ્યાધિઓને મટાડેછે. વાતનિવર્તક ઔષધથી સાધેલ તૈલનું નસ્ય વાત

વ્યાધિમાં આપવું. તેમજ કદ્ધ અને પિત્તથી થયેલ વ્યાધિઓમાં તે તે દોષ ને શાંત કરનાર ઔષધથી સાધેલ સ્નેહનું નસ્ય આપવું. અને પિત્તરોગની નિવૃત્તિને માટે ધીનું તથા ચરખીનું નસ્ય આપવું. અડદ, કૈયાં, રાસના, બળદાણા, એરડો, રેહિષ અને આસોંદરાના ક્વાથમાં વધારણી તથા સિંધા-લુંણ મેળવીને સહેવાય એવું ઉનું ઉનું તેનું ટીપું નાકમાં નાખવાથી કંપસ-હિત પક્ષાઘાત, અડદીઓ વા, હનુસ્તંભ અને અપખાહુક નામના રોગ ના-શ પામેછે. પ્રતિમર્શ નસ્યની એક એક નાસિકાના રંધ્રમાં સ્નેહનાં બન્ને ટી-પાં નાખવાની માત્રા કહેલી છે. અંગોઠા પાસેની આંગળી વચલા બે આંકા પર્યંત સ્નેહમાં બોળીને બહાર કઢાડવા પછી જે તેમાંથી ટીપું મરેછે. તેને આ પ્રકરણમાં બિંદુ એવી સંજ્ઞા આપેલ છે. તથા એવાં આઠ બિંદુને શા-ણુ એવી સંજ્ઞા આપી છે. આ શાણુ પ્રમાણે મર્શ નામનું નસ્ય કરાવવાનું કહેલ છે. અને પ્રતિમર્શ નસ્ય તો બે બિંદુનું કહેલું છે. સવારે, દાતણુ કર્યા પછી, ધરથી બહાર નિકળવાને વખતે, કસરત કર્યા પછી, થોડું ઘણું ચા-લવા પછી, મૈથુનની સમાપ્તિ પછી, દશા પ્રારંભ નર્ઠ આવ્યા પછી, અં-જન કર્યા પછી, કોગળો મોઢામાં રાખ્યા પછી, જમ્યા પછી, દિવસે સુઈને ઉઠ્યા પછી, ઉલટી કર્યા પછી અથવા સાયંકાળે આ પ્રતિમર્શ નામનું ન-સ્ય આપવાનું કહેલું છે. નાસિકામાં સ્નેહનું ટીપું નાખવાથી તે ગળામાં આ-વીને દાહ કરે તો તેને મુખ માર્ગે યુક્તિ નાખવું. પણ ગળે ન ઉતારી જવું. આ પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્ષીણુ, તૃપાથી તથા મુખશોષથી પીડિત, બાળક અને વૃદ્ધને આપવું. આ નસ્યથી જનુના ઉપલા ભાગમાં રહેલા રોગો શાંત થા-યછે. તેમ શરીરમાં થયેલ અને ડાઘી મૂંઝ તથા મસ્તકમાં આવેલ પ-ળી નાશ પામે છે. અને ઇંદ્રિયોનું બળ વધે છે. બેડાં, નિંબ, સીવણુ, હ-રડે, અથવા માલકાંકનીનું તેલ કઢાડીને તે કઢાડેલ તૈલનું નાકમાં ટીપું ના-ખવાથી આવેલાં પળીનો નાશ થાયછે. નસ્ય દેવાનો વિધિ એવો છે કે જ્યાં બહુ પવન ન હોય તથા રજ ન ઉડતી હોય એવાં સ્થાનકમાં દાતણુ તથા ધૂમપાન કરીને શુદ્ધ થયેલ, કપાળ અને ગળાના ભાગમાં સ્વેદ વિધિ ક-રાયલો, લાંબી ડોક કરીને તથા હાથ પગ લાંબા કરીને ચીતો સુવાડેલ પુ-રૂષનાં નેત્ર વસ્ત્રથી ઢાંકી નાક ઊંચુ કરી અને વૈધે નાકમાં છીપ અથવા સોનાનાં પ્રાત્ર ઉણુ દ્રવદ્રવ્યનાં ટીપાં નાખવાં. આ વખતે નસ્ય લેનારે મા યું ન હલાવવું, ક્રોધ ન કરવો, બોલવું નહિ, છીંક ન ખાવી અને હસવું નહિ. આમાંની એક પણ ક્રિયા થાય તો સ્નેહ સારી રીતે જવાની જમ્યા-

માં ન જમ્મને ઉધરસ, શરદી તથા મસ્તક અને નેત્રના રોગને ઉપજાવે છે. આપેલ નસ્યનો રોગે ગોઠણને પાંચ, સાત અથવા દશ આવૃત્તિ (ગોઠણની આસપાસ હાથ ફેરવવામાં જ્યાંથી ફેરવવા માંડ્યો હોય ત્યાં પાછો ફરીને હાથ આવે એટલે એ એક આવૃત્તિ) થાય ત્યાં સુધી નાસિકાના મૂળમાં રાખવો. અને તે પછી તે આસામી ખેટો થઈ નાસિકાદ્વારથી તથા મુખદ્વારથી તે સ્નેહને બન્ને પડખાં તરફ છીંકી નાખે. પણ સન્મુખ ન થુંકવું. આ નસ્ય દ્રવ બહાર કહાડ્યા પછી મનનો સંતાપ, રજ અને ક્રોધ તજવો. અને નિદ્રા વિના ગોઠણની સો આવૃત્તિ સુધી ચીતું સુઈ રહેવું. તેમજ વિરેચન નસ્ય આપ્યા પછી ધૂમપાન તથા મોદામાં કોગળો રાખવો એ હિત કહેલ છે. આ નસ્યના સમ્યગ્યોગ, હીનયોગ તથા અતિયોગ એવા નામના ત્રણ યોગ શાસ્ત્રકારોએ કહેલા છે. જે સમ્યગ્યોગથી જોઈએ તેવી મસ્તકની શુદ્ધિ થાય તે તે આસામીનું શરીર હલકું થાય છે, મન પ્રસન્ન થાય છે, નાડીઓ શુદ્ધ થાય છે, વ્યાધિ નિવૃત્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે. હીનયોગવાળાં નસ્યને લીધે ખજવાળ, ચીકણાપણું, નાડીઓમાં ભારેપણું, તથા કફનો સ્ત્રાવ થાય છે અને નસ્યનો અતિયોગ થવાથી મગજમાં રહેલો મસ્તકનું નામનો પદાર્થ બહાર નિકળી આવે છે, પવનનો પ્રકોપ થાય છે. ઇન્દ્રિયો અસ્વસ્થ થાય છે તથા મસ્તક શૂન્ય પડી જાય છે. હીનયોગથી તથા અતિયોગથી થયેલ નસ્યના ઉપદ્રવને દૂર કરવા કફ અને વાતના પ્રકોપને નિવૃત્ત કરનાર ઔષધ કરવું. સમ્યગ્યોગવાળાં નસ્યના પ્રયોગ પછી નાસિકામાં ધીતું ટીપું નાખવું. જે ધીતું ટીપું વધારે નાખાઈ જાય તો કફનો સ્ત્રાવ, મસ્તકનું ભારે પડી જવું, તથા ઇન્દ્રિયોની અસ્વસ્થતા એવા ઉપદ્રવો ઉપજે છે. તેની નિવૃત્તિ કરવા રક્ત પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો. ભેંસનું દહીં વિગેરે અભિષેક પદાર્થનો આધાર નસ્ય બેનારે કરવો નહિ. એ રીતે શરીરની શુદ્ધિને માટે વમન, વિરેચન, નસ્ય, નિર્ઘ અને અનુવાસ એવાં પંચ કર્મ કહેવાં છે.

શમન, બુંદણ, રેચન, કાસહા, વામન અને ત્રણધૂ- ધૂમપાન:
પન એવી રીતે ધૂમાડો છ પ્રકારનો કહેલો છે. તેમાં શમન-
ધૂમ મધ્ય અને પ્રાયોગિક એવાં બે નામથી ઓળખાય છે. બુંદણનાં રોગે
અને મૃદુ એવાં બે નામ છે. અને રેચનનાં પણ શોધન તથા તીક્ષ્ણ એ-
વાં બે નામ છે. થાકેલો, ખીકણ, દુખિયો, ઘરિત આપેલો, વિરેચન લેના-
રો, રાત્રિમાં જાગરણ કરનારો, તરસ્યો, દાહથી પીડાતો, તાલુ શોષવાળો,

ઉદર રોગવાળો, મસ્તકના તાપવાળો, તિમિર રોગવાળો, ઉલટીવાળો, આદિ-
 રાથી પીડિત, ઉરઃક્ષત તથા પ્રમેહથી પીડાનો, પાંડુરોગવાળો, ગર્ભિણી, છુ-
 ખાં શરીરવાળો, દુબળો, જેણે દૂધ, મધ, ધી તથા મદ્ય પીધેલું છે એવો,
 તેમજ જેણે અન્ન, દહીં, અને મત્સ્ય ખાધેલાં છે એવો, બાળક, વૃદ્ધ અને
 ક્ષીણ આટલા પુરૂષો ધૂમપાનને લાયક નથી. વખત વિના ધૂમપાન ઉપદ્ર-
 વોને ઉપજાવે છે, તે ઉપદ્રવોની શાંતિને માટે ધૃતપાન, નરસ્ય, અંજન, ત-
 પંચ, શેરડીનો રસ, ક્રાખ, દૂધ, અથવા સાકરનું પાણી તેમજ મધુર અને
 ખાટા માંસરસ પણ પીવરાવવા. ખાર વર્ષ ઉપર અને અંશી વર્ષની અંદર
 ધૂમનો ઉપયોગ કરવો. જો ધૂમનો સારી રીતે ઉપયોગ કરેલ હોય તો તે
 ઉધરસ, શ્વાસ, શરદી, ડોક, ડાઘી તથા મસ્તકની પીડા અને વાત તથા ક-
 કના વિકારને હજી છે. ધૂમના ઉપયોગથી પુરૂષની વાણી, મન અને ઇંદ્રિયો
 પ્રસન્ન રહેછે. કેશ અને દાંત પડતા નથી અને મોઢું સુગંધી યાયછે. ધૂ-
 મની નાળ ત્રણ ખંડવાળી, ત્રણ પર્વવાળી, ટચલી આંગળી જેવી જાડી તથા
 ચોળાનો દાણો અંદર પેસી શકે એવાં મોઢાંવાળી હોવી જોઈએ. શમન ધૂમની
 નાડી રોગીના ચાળીશ અંગુલ પ્રમાણ લાંબી કરવી, નથા મૃદુ ધૂમની રો-
 ગીના બત્રીશ અંગુલની નાડી કરવી. તીક્ષ્ણ ધૂમમાં ચોવીશ અંગુલની, કા-
 સઘ્નમાં સોળ અંગુલની, વામનમાં દશ અંગુલની અને વ્રણની નાડી પણ
 દશ અંગુલનીજ કરવી. પણ તેની સ્વલતા વટાણાના દાણા જેટલી તથા મુ-
 ખનું છિદ્ર કળથીનો દાણો આવે એવડું હોવું જોઈએ. ખાર અંગુલ લોઢાની
 સળી ઉપર પાણીમાં વાટેલ ધૂમના દ્રવ્યનો જાડો થયેડો કરી છાંયે સુકા-
 વવી. સુકાઈ રહ્યા પછી સળી કઢાડી લઘ્ન સ્નેહમાં બીજવેલી તે ઔષધ-
 ની ભુંગળીને નાળમાં નાખીને અગ્નિમાં સળગાવીને મુખથી ધૂમપાન કર-
 વું, અને મુખથીજ બહાર કઢાડવો (ધૂમાડો). તે પછી બે નાસિકાનાં રં-
 ધ્રથી ધૂમાડો પીઈને મોઢેથી બહાર કઢાડવો. સરગવાના સંપુટમાં ધૂમનાં
 દ્રવ્ય નાખી તેમાં અગ્નિ મૂકી અને તે ઉપલા સરાવલાના મધ્યમાં પાડેલ
 છિદ્રમાં વ્રણને માટે કહેલી નળી નાખીને તેથી વ્રણને ધૂમાડો દેવો. શમન
 ધૂમમાં એલા આદિક ગણમાં કહેલાં ઔષધો વાપરવાં. મૃદુ ધૂમમાં સ્નેહ
 વાળી રાજ વાપરવી. રેચન ધૂમમાં તીક્ષ્ણ ઔષધનું ચૂર્ણ, કાસઘ્ન ધૂમમાં
 ભોરીગણી અને તીખાંતું, વામનધૂમમાં સ્નાયુ અને ચાગડાંતું, તથા વ્રણ
 ધૂમમાં નિંબ અને વજ આદિનું ચૂર્ણ વાપરવું. ખીજ પણ ધૂમાડા રોગની
 શાંતિને માટે ઘરમાં રાખવા લાયક છે. મોરનાં પીછાં, લીમડાનાં પાન, ભો-

રીંગણીના ડોડવા, તીખાં, વધારણી, જટામાંસી, કપાસીઆ, ખકરાંનાં રં-
વાડાં, સર્પની કાંચળી, ગીંદડાંની વિષ્ટા અને હાથીના દાંતના બૂકામાં જરા-
તરા ધી મેળવીને ધરમાં ધૂપ કરવાથી બાળકના તમામ ઉપદ્રવો મટે છે.
તેમજ ભૂતની પીડા, પિશાચની પીડા, અને જ્વરની પીડા પણ મટે છે.
રેચન નસ્યમાં જેનો ત્યાગ કરાવેલ છે તેનો ધૂમવિધિમાં પણ ત્યાગ કરવો.

ગંદૂષ તથા ક્વલ ર્નૈદિક, શમન, શોધન અને રો- ગંદૂષ તથા ક્વ-
પણુ આવા બેદથી ચાર પ્રકારના છે. વાત પ્રધાન રોગમાં લ.

સ્નિગ્ધ અથવા ઉષ્ણ દ્રવ્યથી ર્નૈદિક ગંદૂષ તથા ક્વલ આપવો. સ્વાદુ
અને શીત દ્રવ્યથી પિત્ત પ્રધાન રોગમાં શમન, કફ, પ્રધાન રોગમાં કટુ,
અમ્લ, ઉષ્ણ અને લવણ દ્રવ્યથી શોધન તથા વ્રણમાં કષાય, તિસ્ત અ-
ને મધુર દ્રવ્યથી જરા જરા ઉષ્ણ રોષણુ નામનો ગંદૂષ તથા ક્વલ હિત
છે. મોઢું ભક્ષ પછી ભરેલો પદાર્થ મોઢામાં હરી ફરી શકે નહિ તેને ગં-
દૂષ કહેલો છે. તથા હરીફરી શકે તે ક્વલ કહેલ છે. તેમાં પણ રસથી ભ-
રેલ તે ગંદૂષ અને ચૂર્ણથી ભરેલ ક્વલ સમજવો. ગંદૂષમાં જે દ્રવ દ્રવ્ય ક-
હેલું છે તેમાં એક કોલ ચૂર્ણ મેળવવું. અને ક્વલમાં ચૂર્ણ એક રૂપિયાભા-
ર વાપરવું. પાંચ વર્ષની ઉમ્મર થયાપછી ગંદૂષ તથા ક્વલ ધારણુ કરવા
કહેલ છે. સારી રીતે બેસીને મનુષ્ય જ્યાંસુધી કપાળ ઉપર તથા ગળાં ઉ-
પર પસીનો આવી જાય ત્યાંસુધી દોષનું પ્રમાણુ વિચારીને ત્રણ, પાંચ અ-
થવા સાત ગંદૂષ મુખમાં ધારણુ કરવા. અથવા ગંદૂષ મોઢામાં રાખવાનો
એવો પણ વખત બતાવેલો છે કે મોઢામાં રહેલો પદાર્થ કફથી ચીકણો થ-
ઈ જાય, આંખ અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા માંડે તથા કોપેલો દોષ શાં-
ત થાય ત્યાંસુધી ગંદૂષ મોઢામાં રાખવો. વાત પ્રકોપમાં દેવા લાયક ર્નૈ-
દિક ગંદૂષમાં તલનું ચૂર્ણ, જળ, દૂધ અથવા ર્નેહ વાપરવા લાયક છે, પિ-
ત્ત પ્રકોપમાં દેવા લાયક શમન નામના ગંદૂષમાં તલ, નીલકમળ, ધી,
સાકર, દૂધ અને મધ વાપરવાં આ ગંદૂષથી મોઢામાં ઉપજેલી બળતરા
શાંત થાય છે. મોઢામાં થયેલા વ્રણની નિવૃત્તિ કરવા મધનો ગંદૂષ ધારણુ
કરવો અને આ ગંદૂષથી મોઢું સાફ થાય છે, મોઢાના વ્રણ રૂઝાય છે તથા
ઢાઢ અને તૂંચ્યા શાંત થાય છે. વિષ, ક્ષાર અને અગ્નિથી બળેલ મુખમાં
ધીનો અથવા દૂધનો ગંદૂષ ધારણુ કરવો. દાંત હાલતા હોય તો તેલ અ-
ને સિંધાલુણુ, મેળવીને તેનો ગંદૂષ મોઢામાં રાખવો. શોષ અને મુખની
વિરસતાને કાંજનો ગંદૂષ મટાડે છે. સિંધાલુણુ, સુંક, પીંપર, મરી અને રાઈ-

નો ગંદૂષ ભરવાથી કંઈનું દરદ દૂર થાયછે. હરડાં, બેડાં, આમળાં, અને મધનો ગંદૂષ કફ, રૂધિર તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરેછે. દારૂ હલદર, ગ-
જો, હરડાં, બેડાં, આમળાં, ધ્રાણ, જામનાં પાંદડાં તથા જવાસો આ સર્વ
પદાર્થોને પાણીમાં નાખીને ઉકાળતાં છઠ્ઠા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે
તેને ઠંડું કરીને તેમાં મધ નાખીને ગંદૂષ ભરવાથી ત્રિદોષ જન્ય મુખપા-
કનો નાશ થાયછે. જે ઔષધનો ગંદૂષ કહ્યો તેજ ઔષધના કવલ તથા પ્ર-
તિસારણુ કરવાનું કહેલછે. બીજોરાનાં તંતુમાં સિંધાલુણ, સુંઠ, પીપર તથા
મરીનો કવલ જડતા અને કપ્ર તથા વાતથી ઉત્પન્ન થયેલ અરચિને મટાડેછે.

આંગળીનાં ટેરવાં ઉપર ચડાવેલ કદક, અવલેક અ- પ્રતિસારણુ.
ને ચૂર્ણ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું પ્રતિસારણુ કહેલુંછે. તે ત્ર-
ણમાંથી જે મુખરોગને લાયક હોય તેમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. કઠ, દારૂ-
હળદર, મજ્જક, પાહાડમૂળ, કકુ, ગોરાચના, તેજળળ, મોથ, અને લોદરનું
ચૂર્ણ નામનું પ્રતિસારણુ થાયછે. આ ચૂર્ણ આંગળી ઉપર ચડાવીને મોઢા-
માં ઘસવાથી દાંતમાંથી નિકળતું લોહી, દાંતની પીડા, સોજો અને બળતરા
મટેછે. આ ઉપર કહેલ ગંદૂષાદિકનો હીનયોગ થયે કપ્ર ઉપડીને ખાટામી-
ઠા આદિ રસની અજ્ઞાનતા અને અરચિ ઉપજે છે. તથા અતિયોગ થવા-
થી મુખમાં પાક, શોષ, તૂપા અને બેચેની થાયછે. જે સારી રીતે ગંદૂ-
ષાદિકનો ઉપયોગ થયેલો હોય તો વ્યાધિનો નાશ પ્રસન્નતા, હલકાશ, મો-
હું સાપ્ર થવું. તથા ઇન્દ્રિયોની નિર્મળતા થાયછે.

સ્વરસ, કદક, કંવાય, હિમ અને શંટ એ રીતે કપાય કપાય.
ખાંચ પ્રકારના કહેલા છે. તે ઉત્તર ઉત્તર એક બીજાથી હ-
લકા કહેલા છે. ન બગડેલ અને તત્કાળ જમીનમાંથી ઉપાડેલ એવી ઔ-
ષધીને કચરી લુગડામાં નાખીને નીચેવી લીધેલ રસ તે સ્વરસ કહેવાયછે.
લીલી ઔષધી ન ગળતી હોય તો સોળ રૂપિયાભાર સુકલ ઔષધનું ચૂર્ણ
કરી તેથી બમણું પાણીમાં તે ચૂર્ણને નાખી એક આખી રાત્રિ અને આ-
ખો દિવસ રાખી મૂકી અને ગાળી લીધેલો રસ પણ સ્વરસ કહેવાયછે. અ-
થવા સુકલ ઔષધીના કદકને આઠગણું પાણીમાં ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું
પાણી શેષ રહે તે પણ સ્વરસ કહેલ છે. કચરેલ ચાર રૂપિયાભાર દ્રવ્યમાં
સોળગણું પાણી નાખી તેને મૃતિકાના પાત્રમાં ઉકાળતાં આઠમો ભાગ બા-
કી રહે તે શૂત, કંવાય, કપાય અને નિવ્યુંદ એવાં નામથી શાસ્ત્રમાં કહેલ
છે. અને તે જરા જરા ઉનો પાવા લાયક દરદીને પાવો. વાતથી થયેલ

રદવાળા દરદીને ક્વાથ પાવો તેમાં સાકર ચોથે હિરસે નાખવી. તથા મધ નાખવો હોય તો સોળમે હિરસે નાખવો. પિત્તથી થયેલ દરદવાળાને પાવા લાયક ક્વાથમાં સાકર નાખવી હોય તો પણુ આઠમે હિરસો અને મધ નાખવો હોય તો પણુ આઠમે હિરસો. તથા કફથી થયેલ દરદવાળા દરદીને પાવા લાયક ક્વાથમાં સાકર નાખી હોય તો સોળમે હિરસો અને મધ નાખવો હોય તો ચોથો હિરસો નાખવો. જે ક્વાથમાં શુક્ર, ગુગળ, ક્ષાર, લવણ, શિલાજતુ, વધારણી અને સુંક, પીપર તથા મરી, આટલા પદાર્થમાંથી જે કોષ્ઠપણુ પદાર્થ નાખવો હોય તો ચોવીશ ચણીદીબાર નાખવો. અને દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર તથા જીન્ન પણુ દ્રવ પદાર્થ તેમજ કલ્ક અને ચૂર્ણ આદિકમાંથી કોઈ પદાર્થ નાખવો હોય તો તે એક રૂપિયાભાર નાખવો. ક્વાથ ઉકાળવો ત્યારે તે ઉપર ઢાંકણું ન ઢાંકવું. કેમકે ઢાંકણું ઢાંકવાથી તે ક્વાથ દરદીને પચે નહિ એવા ગુણવાળો થઇ જાયછે. કચરેલ ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ મૃત્તિકાના પાત્રમાં નાખી તેમાં ઉતું પાણી નાખવું. ઈંચાં પછી ગળી લીધેલાં તે પાણીનું શાંટ એવું નામ પડેછે. અને તેની આઠ રૂપિયાભારની માત્રા કહેલી છે. આ ફાંટમાં મધ, સાકર, ગોળ આદિક ક્વાથમાં લખાઇ ગયેલ પદાર્થો નાખવા હોય તો તેનું પ્રમાણુ ત્યાં કલ્પા પ્રમાણેજ અહીં સમજી લેવું. કચરેલું ઔષધ ચાર રૂપિયાભાર તથા પાણી ચોવીશ રૂપિયાભાર મૃત્તિકાના પાત્રમાં નાખીને રાત્રિએ રાખી મૂકવું. પછી સવારે ગાળી લીધેલ તે પાણીનું હીમ તથા શીતકપાય એવું નામ પડેછે. આ શીતકપાયનું પ્રમાણુ શાંટ સરખું સમજવું. લીલી ઔષધીને અથવા સુકેલ ઔષધીમાં પાણી નાખીને વાટવાથી જે તે ઔષધીની આકૃતિ થાયછે, તે કલ્ક, પ્રક્ષેપ અને અવાપ એવાં નામથી ઓળખાય છે. આ કલ્કની માત્રા એક રૂપિયાભારની કહેલી છે. કલ્કમાં મધ, ઘી અને તેલ એ પદાર્થો જમણા નાખવા, સાકર અને ગોળ સમ ભાગે તથા દ્રવ પદાર્થો ચાર ગણા નાખવા. આવી રીતે સ્વરસાદિક પાંચની ઈતિ કર્તવ્યતા તથા તેમાં નાખવાના પદાર્થો સપ્રમાણુ સમજીને ઉપયોગ કરવાથી તે તે રોગ દૂર થાયછે.

એકઠું થવું, સ્થિર થઈને રહેવું અને વધવું એ રીતે દોષની ગતિ. દોષની ત્રણ ગતિ કહેલી છે. તેમ ઉર્ધ્વ ગતિ, અધોગતિ અને આડીગતિ એ રીતે પણ ત્રણ પ્રકારની ગતિ કહેલી છે. કોઠો, શાખા અને મર્મ તથા અસ્થિ સંધિમાં જવાથી પણ ત્રણ પ્રકારની ગતિ કહેલી છે. પિતાદિકના કમથી ચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાયછે. તેના વખત વ-

ધૌઆદિક છ ઋતુ કહેલ છે. આ તેની ગતિ કાલકૃત કહેવાય છે, હવે ફરી-
થી દોષની પ્રાકૃત અને વૈકૃત એવી બે ગતિ છે. બાકુ સમાન ઉષ્ણ જે
પિત્તથી માણસનાં આધેલાં અન્નનો પચાવ થાય છે. તે પ્રક્રિયાને પામે એટ-
લે અનેક પ્રકારના વિકારને ઉપજાવે છે. પોતાની સ્વરથ અવસ્થામાં નિ-
ર્મળ કદ્દ વિઠ્ઠિત પામે છે ત્યારે મળ કહેવાય છે. શરીરમાં ઓજ એવું નામ
કરવું છે. તે બગડે ત્યારે દુઃખદાયક થઈ બળની હાનિ કરનારો થઈ પડે
છે. સર્વે મનુષ્યનાં પ્રાણુ રૂપ વાયુ છે, અને તે જ્યારે બગડે ત્યારે અનેક
રોગને ઉપજાવે છે.

ચિકિત્સા કરવા વખતે વ્યાધિનું કારણ પૂર્વરૂપ, રૂપ, છ રસ.

ઉપશય, સંખ્યા, પ્રાધાન્ય, વિધિ, વિકલ્પ બળ અને કાળ
વિશેષને જાણીને પછી આતુરના શરીરમાં રહેલા દોષ તેને લાયક ઔ-
ષધ, દેશ, કાળ, બળ, શરીર, આહાર, સાર, સાત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને
અવસ્થાનું પ્રમાણ વૈદ્યે મન સ્થિર રાખીને સારી રીતે જાણવું. અને તે
પછી કરવા લાયક ક્રિયાનો વિચાર કરવો. કેમકે અટકળથી જાણનારો વૈ-
દ્ય વ્યાધિ માટાડી શકતો નથી. એટલા માટે દોષ આદિકના પ્રમાણને જા-
ણાવવા સાં રસ વિશે ગુણ દોષ અને વિકારની ઉત્પત્તિનો વિચાર નીચે
પ્રમાણ છે.

મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિંકત અને કષાય એ પ્રમાણે છ રસો
છે. તે સારી રીતે વપરાણા હોય તો શરીરમાં આરોગ્ય રાખે છે, અને અ-
વળી રીતે વપરાણા હોય તો વાતાદિ દોષને ક્રોધાવે છે. તે દોષ વાત, પિ-
ત્ત અને કદ્દ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના છે. આ વાતાદિક વિકાર ન પામે-
લા હોય તો શરીરનો ઉપકાર કરે છે તથા વિકારને પામેલા આ વાતાદિક
શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે. તે વાતાદિકમાંના એક એક દો-
ષને ત્રણ ત્રણ રસ પેદા કરે છે અને ત્રણ ત્રણ તેને શમાવે છે, તેમાં કટુ,
તિંકત અને કષાય રસ વાતને પેદા કરે છે તથા મધુર, અમ્લ અને લવ-
ણ રસ તેને (વાતને) શમાવે છે. કટુક, અમ્લ અને લવણ રસ પિત્તને પે-
દા કરે છે તથા મધુર તિંકત અને કષાય રસ તે પિત્તને શમાવે છે. અને મ-
ધુર, અમ્લ તથા લવણ રસ કદ્દને ઉપજાવે છે તથા કટુ, તિંકત અને કષા-
ય રસ તે કદ્દને શમાવે છે. સઘળા રસમાં જે રસ જે વાતાદિક દોષ સા-
થે સરખા ગુણવાળો હોય છે તે તેને વધારે છે અને વિપરીત ગુણવાળો રસ
તે દોષને શમાવે છે. એમ જાણાવવા સાં આ છ રસ જાણવા લાયક છે.

જેમ રસ છ છે તેમ દોષ ત્રણ છે. આ રસ એક બીજામાં ગળીને અસંખ્યાત થાય છે. તેમાં અનેક રસવાળાં દ્રવ્યમાં અને અનેક દોષથી ઉપજતા વિકારોમાં રસ અને દોષના પ્રભાવને જુદી જુદી રીતે જાણી પછી દ્રવ્ય તથા વિકારના પ્રભાવને જાણવા. આવી રીતે જુદા જુદા પ્રભાવાદિક જાણવાથી સમુદાયનો પ્રભાવ જાણવામાં આવતો નથી. માટે સમુદાયમાં સમુદાયના પ્રભાવનું સ્વરૂપ પણ તપાસવા લાયક છે. સમુદાયનું સ્વરૂપ જણ્યા પછી રસ, દ્રવ્ય, અને વિકારનો પ્રભાવ જાણવો જોઈએ.

તેલ, ધી અને મધ એ પદાર્થો કૃત્રી વાત, પિત્ત દ્રવ્ય પ્રભાવ. તથા શ્લેષ્મની શાંતિ કરનારા છે. તેમાં તૈલ સ્નેહ, ઔષ્ણ્ય અને ગુરુત્વ ગુણથી યુક્ત છે. અને તેથી તેનો હમેશ ઉપયોગ કયો હોય તો તે વાતના વિકારને દૂર કરે છે. કારણ કે વાયુરૂક્ષપણું, શીતલપણું, તથા લઘુપણું, એવા વિરૂદ્ધ ગુણો ધરાવે છે. આવી રીતે મધુર, શીત, અને મંદ ગુણવાળું ધી પોતાથી વિરૂદ્ધ અમધુર, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ ગુણવાળા પિત્તને જીતે છે. તેમજ રૂક્ષપણું, તીક્ષ્ણપણું અને કષાયપણું આવા ગુણ પોતામાં હોવાથી મધ પોતાથી વિરૂદ્ધ સ્નિગ્ધ, મંદ અને મધુર ગુણવાળા કરીને જીતે છે. આ પ્રમાણે જે દોષથી જે દ્રવ્ય વિરૂદ્ધ ગુણવાળું હોય તે દ્રવ્ય તે દોષને જીતે છે. સઘળાં દ્રવ્યોમાં પીંપર, ક્ષાર અને લવણ એ દ્રવ્યોનો વધારે ઉપયોગ નુકશાન કર્તા છે. કારણ કે પીંપર કટુક, મધુર વિપાક વાળી અને અત્યંત ગુરુ ગુણવાળી નથી. તથા સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને પ્રક્ષેદ (પદાર્થને નરમ પાડનાર) છે. માટે એ ઔષધ રૂપ છે. પણ તે હમેશ સેવવા લાયક નથી. કારણ કે તે તરત શુભ તથા અશુભ ફળને આપનારી છે તેનો હમેશ ઉપયોગ દોષને ઉપજાવે છે, ગુરુ અને પક્ષેદીપણું હોવાથી કરીને ઉખેડે છે, ઉષ્ણપણુંને લીધે પિત્તને ક્રોધાવે છે, અને સ્નેહ તથા ઉષ્ણતાની અદ્યપતાને લીધે પીંપર વાતની પણ સારી રીતે શાંતિ કરતી નથી. કોઈ પદાર્થ સાથે મેળવીને આપેલ હોય તો શાયદો કર્તા થઈ પડે છે. માટે એકલી પીંપર હમેશ અત્યંત ઉપયોગમાં લેવી નહિ.

ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, અને લઘુતાથી સંયુક્ત ક્ષાર નામનો પદાર્થ પેહેલાં શરીરમાં રહેલા પદાર્થને નરમ પાડે છે, અને પછી સાફ કરે છે. તેથીજ પકાવવું, બાળવું અને ભેદવું એટલા કામમાંજ તેનો ઉપયોગ કરવાનું શાસ્ત્ર દર્શાવે છે. ક્ષારનું અત્યંત સેવન કરવાથી કેશ, નેત્ર, હૃદય તથા પુરુષત્વ નાશ પામે છે. જે ગામમાં, જે નગરમાં, જે દેશમાં ક્ષારનો અત્યંત

ઉપયોગનો રવાજ હોયછે, ત્યાંના રહીસ લોકો ધણુંકરીને પ્રામ્ય તથા ચીન દેશના લોકોની પેઠે આંધળા, નપુંસક, ખરખરી ગયેલ, બુઢા જેવા તથા હૃદયમાં પીડાવાળા હોયછે. આ કારણુને લીધે ક્ષારનો અત્યંત ઉપયોગ નિષિદ્ધ છે. ઉજ્જ્વલતા, તીક્ષ્ણતા, અત્યંત ગુરૂતાથી રહિત, અત્યંત સ્નિગ્ધતાથી રહિત અને ઉપકલેહી (પદાર્થને નરમ પાડનાર) હોવાથી આંધેલા પદાર્થને શિથિલ કરવા તેનો ઉપયોગ કરાયછે. આ લવણ અત્યંત સેવવાથી શિથિલતા દુર્બળતાને ઉપજાવેછે. જે ગામ, નગર તથા દેશમાં રહેનારા લોકો આ લવણુને અત્યંત ઉપયોગમાં લેછે તે ગ્લાનિવાળા, માંસ તથા રૂધિરની શિથિલતાવાળા, અને ક્લેશને સહન ન કરી શકે એવા હોયછે. જેમ આલ્હી-ક, સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીરક, તથા સિંધુ દેશમાં રહેનારા શિથિલ હોયછે. કેમકે તે દૂધ સાથે પણ લવણુનો ઉપયોગ કરેછે. જીવો કે જે પૃથ્વીના વિભાગ ખારય હોયછે તેમાં વનસ્પતિ, ઔષધી અને લતા વિગેરે ખૂબ વૃક્ષો ઉપજતાં નથી અને ઉપજે છે તે પણ તેજહીન તથા દુર્બળ અવસ્થાવાળાં હોયછે. તેથી નિશ્ચય થાયછે કે લવણુ નિર્બળપણાંને ઉત્પન્ન કરેછે. તેટલા માટે ઝાઝું લવણુ ખાતું નહિ. અને જેને લવણુ સદેહું હોયછે તે પુરૂષ પણ ખરખરી ગયેલ, માથામાં ઉદરીવાળા, પળીયટ તથા ચામડીમાં વળીયાંવાળા હોયછે. એટલાસાથ જેને મીઠું સદેહું હોય તેણે પણ ધીરે ધીરે ઓછું કરતું જવું, પણ લવણુનો અભ્યાસ અધિક કરવા જેવું નથી. જ્યાં સાત્મ્ય એવો શબ્દ આવે ત્યાં જે જેને સદેહો હોય એવો પદાર્થ તેને તે સાત્મ્ય છે એમ સમજવું. તે સાત્મ્ય પ્રવર (શ્રેષ્ઠ), અવર (અશ્રેષ્ઠ), અને મધ્ય (વચલા વાંધાતું), એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું કહેલુંછે. એક એકરસ તથા સર્વ રસના ઉપયોગથી આ સાત્મ્ય સાત પ્રકારનું પણ કહેલુંછે. તેમાં સર્વ રસનું સાત્મ્ય (સદેહું) પ્રવર (ઉત્તમ) કહેલુંછે. અને એક એક રસનું સાત્મ્ય તે અવર (અધમ) કહેલુંછે. ઉપર લખેલ પ્રવર તથા અવર એ બેય ગુણ જેમાં હોયછે તે મધ્ય સાત્મ્ય કહેવાયછે. તેમાં અવર અને મધ્યમ સાત્મ્યથી પ્રવર સાત્મ્યનું સંપાદન કરવું. અર્થાત્ છએ રસ સદે તેમ કરવું. આ સર્વનું સાત્મ્ય આહારના નીચે કહેવાશે એ રથાનોને તપાસ્યા ઘગર અહિત ધ્રુળને આપનાઈ થાયછે.

પ્રકૃતિ, ક્રણુ, સંયોગ, રાશિ, દેશ, કાળ, ઉપયોગસંસ્થા તથા આહારના ઉપયોગતા એ પ્રમાણે આહારનાં આઠ સ્થાન કહેલાંછે. તેમાં પ્રકૃતિ આઠ સ્થાન. એનું સ્વભાવનું નામછે. તે આહાર કરવાને લાયક ઔષધ અને દ્રવ્ય

માં ગુરુત્વ આદિક ગુણનો યોગ સમજવો. જેમ અડદમાં અને સુવરના માંસમાં ગુરુત્વ તથા મગ અને હરિણનાં માંસમાં લઘુત્વ સ્વભાવથીજ રહેલું છે; માટે એ પ્રકૃતિ રૂપ અન્નનું સ્થાન કહેવાય છે. સ્વાભાવિક દ્રવ્યનો જે સંસ્કાર કરવો તે કરણ કહેલું છે. ગુણને ઉપજવનારી ક્રિયા આદી સંસ્કાર નામથી ઝોળા-ખાવેલી છે, તે ગુણ જળ અને અમ્લના સંબંધથી, સાદુ કરવાથી, મથવાથી, દેશથી, કાળથી અને વાસથી દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ તથા બહુ દ્રવ્યની મેળવણીનું નામ સંયોગ કહેલ છે. તેમ કરવાથી પણ આહાર દ્રવ્યમાં કોઇ જાતનો વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ધી અને મધ સમાન ભાગે મેળવવાથી તેનો ત્રિપરૂપ પરિણામ છે તથા મધ, મત્સ્ય અને દૂધનાં સંયોગથી પણ વિપરૂપ પરિણામ થાય છે. રાશિ (સમૂહ) સર્વગ્રહ તથા પરિગ્રહ એવા બે-દથી એ પ્રકારનો છે. તે માત્રા તથા અમાત્રાના ઈળનો નિશ્ચય કરવા સાદુ પ્રકરણમાં લીધેલો છે. દૂધ, ચોખા, રોટલી શાક વિગેરે ખાવાની ચીજોને મેળવીને મારે આટલાં પ્રમાણથી ખાવું એ રીતે માત્રાની જે કલ્પના તેનું નામ સર્વગ્રહ અને ઉપર લખેલ આહાર દ્રવ્યોમાંના એક એક દ્રવ્યનું જુદું જુદું પ્રમાણ ગ્રહણ કરવું તેનું નામ પરિગ્રહ છે. આહાર દ્રવ્યનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન દેશ કહેલ છે. આ દેશનો તપાસ કરતાં એવો નિશ્ચય થાય છે કે, અમુક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ આહાર દ્રવ્ય અમુક દેશનાં માણસોને માદુક આવશે અથવા નહિ આવે. કાળ નિત્ય (સાધારણ રીતે હમેશ ચાલનારો) અને આવસ્થિક (અવસ્થાથી પ્રમાણ કરવા લાયક, જેમ ફલાણો પચ્યાસ વર્ષનો છે, ફલાણો વીસ વર્ષનો છે ઇત્યાદિ.) એ રીતે એ પ્રકારનો કહેલ છે. તેમાં આવસ્થિક કાળ વિકારની અપેક્ષા રાખે છે, જેમકે જવરવાળાને ત્રણ દિવસથી પ્રમાણ કરેલો પ્રથમ કાળ લાંબાણને લાયક છે ઇત્યાદિ. અને ઋતુના સાત્ત્વની સાત્ત્વની અપેક્ષા રાખે છે તે નિયમ કહેવાય છે. જેમકે શિયાળામાં સદતો આહાર ઉનાળામાં સદતો નથી. તેથી ઉનાળો શિયાળો જાને જુદા કાળ જણાય છે ઇત્યાદિ. આહાર કરવાના નિયમને ઉપયોગ કહે છે. તે ઉપયોગ પચવાની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે જ્યાં સુધી પચેલ ન હોય ત્યાં સુધી ફરીથી આહાર નથી કરાતો વિગેરે. જે આહાર કરનારો પુરૂષ તે ઉપયોક્તા કહેવાય છે. જેમાં એક સાત્ત્વ રહેલું છે એટલે જેને એક રસ સદે છે. જેને સર્વ રસ સદતા હોય તેને આ પ્રસંગમાં લેવાનું કાંઈ પણ કારણ જણાતું નથી. માટે એક રસ સદતારને ઉપયોક્તા એવું નામ આપેલું છે. આ રીતે આઠ આહારના વિધાનનો ભેદ જતાવનારાં સ્થાનકે

છે. આ આઠ આહારનાં આયતન (સ્થાનક)ના વિશેષ શુભ તથા અશુભ
ફળને દેનાર અને એક ખીજને ઉપકાર કરનાર થાય છે. તેને જાણવા હમેશ
કાળજી રાખવી. જાણીને હિત આહારનેજ ગ્રહણ કરવો. આસક્તિથી અ-
થવા ગણતથી પોતાને ગમતું અને પરિણામે દુઃખદાયક ભોજન ન કરવું. તે
મજ ખીજ પદાર્થો પ્રથમ સુખદાયક અને પરિણામે દુઃખદાયક થઈ પડતા હોય
તેનો પણ ત્યાગ કરવો. આ આહારનું વિધાન રોગીને તથા રોગ રહિતને
પોતાના હિત માટે વિચારવાનું છે, ધણુંકરીને ઉજી, સ્નેહવાળું, પ્રમાણવાળું,
પરસ્પર વીર્યથી અવિરૂદ્ધ, ઉત્તમ સ્થાનમાં તથા ઉત્તમ ઉપકરણ (હવેજ અ-
ટણી વિગેરે પડખે ખાવાના પદાર્થો)થી સહિત ભોજન બહુ ઉતાવળ કે બ-
હુ ધીરજને મૂકીને બોદ્યા વગર તથા હસવા વગર તેમાં ચિત્ત રાખીને
જમવું. રોજ ભોજન વખતે પોતાના જઠરાગ્નિના જોરનો તપાસ રાખવો.

ઉતું ઉતું ખાવું. કારણ કે ઉજી ભોજન સ્વાદિષ્ટ લા- ભોજનના છ
ગે છે, જમ્યા પછી અભિવૃદ્ધિ કરવા લાયક જઠરાગ્નિને વ- શુણનો વિસ્તાર
ધારે છે, ઝટ પચે છે, પવનને નીચો ઉતારે છે તથા કફને
સુકાવે છે. સ્નેહ (ધી તેલ વિગેરે) વાળું ખાવું. કારણ કે તે સ્વાદિષ્ટ લાગે
છે; જમ્યા પછી અભિવૃદ્ધિ કરવા લાયક જઠરાગ્નિની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, જ-
લદી પચી જાય છે, વાયુને નીચે ઉતારે છે, શરીરના ખાંધાને દૃઢ કરે છે,
ખળને વધારે છે, અને શરીરનો રંગ સુધારે છે. માત્રાવાળું એટલે પ્રમાણ
વાળું જમવું, કારણ કે માત્રાથી એટલે નિયમ પ્રમાણે ખાધેલ અન્ન વાત,
પિત્ત તથા કફને દગાવી કેવળ આયુષનીજ અભિવૃદ્ધિ કરે છે, ઝાડો સાફ
ઉતારે છે, જઠરાગ્નિને હણતું નથી, અને પેટમાં પીડા કર્યા વિના પચે છે.
પચ્યા પછી જમવું. કારણ કે અજીર્ણમાં જમવાથી આગલા ભોજનના
પચેલા રસ સાથે નવીન આહાર પોતાના રસને મેળવી અનેક પ્રકારના
ઉપદ્રવને ઉપજાવે છે અને પચ્યા પછી જમનાર પુરૂષના શરીરમાં વાતાદિ
દોષ પોતાનાં સ્થાનકને છોડતા નથી, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે છે, ઝોડકાર સાફ
આવે છે, અને હૃદય શુદ્ધ રહે છે; માટે ક્ષુધા લાગવાથી અન્ન રસને ગ્રહણ
કરનારી નાડીઓનાં સુખ ખુલ્લાં થાય ત્યારે મૂત્ર પુરિષાદિક મળતો ત્યાગ કર્યા
પછી ભોજન કરવું. જેથી સર્વ શરીરના ધાતુને ન જગાડી તે ખાધેલું અન્ન
આયુષની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. વીર્યથી પરસ્પર અવિરૂદ્ધ અન્ન જમવું. આતું
અન્ન જમવાથી વિરૂદ્ધ વીર્ય અન્નના આહારે કરી પેદા થનારા ઉપદ્રવો ઉપજતા
નથી. ઉત્તમ સ્થાનમાં બેસીને જમવું. ઉત્તમ સ્થળમાં બેસીને જમનાર પુરૂ-

પને ખરાય દેશમાં એસીને જમવા વખતે બગડેલ મનથી થનારા ઉપદ્રવો અડચણ કરતા નથી. તેમજ ઉત્તમ ઉપકરણ સહિત ભોજન કરવું. અત્યંત ઉતાવળું ન ખાવું. કારણ કે ઉતાવળું ખાનાર પુરૂષ અન્નને સારી રીતે ચાવી શકતો નથી. એટલે તેનો રસ જલદી શરીરમાં ચડતો નથી, કરેલું ભોજન ખમ્મને એસતું નથી. તથા ખાવાથી ઉપજનારા છ ગુણનો જોધએ તેવો તેને જ્ઞાન મળતો નથી. તેમ બહુ ધીરે ધીરે પણ ન ખાવું કેમકે બહુ ધીરે ધીરે ખાવા વાળો ધરાતો નથી, તથા માત્રાથી અધિક ખવાય છે, ખાવાની ચીજ ટાઢી પડી જાય છે, અને તેથી જેવો જોધએ તેવો પચાવ થઈ શકતો નથી. તથા બોલ્યા વગર, હસવા વગર અને તેમાં મન રાખીને જમવું. કારણ કે બોલે છે, હસે છે તથા બીજી વાતમાં ધ્યાન રાખે છે તે તેથી અત્યંત ઉતાવળે જમવાનાં જે ફળ થાય છે તેજ ફળ ઉપજે છે. આ મને સદે છે કે આ નથી સદતું એમ પોતાના શરીરનો તપાસ રાખીને જમવું. કારણ કે પોતાના શરીરનો તપાસ પોતાથી જેવો થાય છે તેવો બીજાથી થતો નથી.

સૂક્ષ્માઃસદ્ગુરુસેવકૈકવિદિતાયેવૈચિકિત્સાક્રમ

પ્રક્રાંતાઅપિતત્રતત્રવિષયેનોવિસ્તરાદ્ઘર્ણિતાઃ ॥

તેધન્વંતરિરત્નકેઽત્રકલિતાઃપ્રાયોવિચારામયા

યાનાલક્ષ્યવિદગ્ધતામનુભવેન્મુઘાઽપિલોકાવલિઃ ॥૧॥



પારિજાત રત્ન ૪ થું.

અંકોલ.—ગ્રાહી, તીજો, સિન્ધ, વિષ દોષને હણુનાર તથા શોધ-
ન કરનાર છે. તેનું ક્ષણ ટાઢું, કશ્કર તથા પુષ્ટિ આપનાર છે.

અગ્નિયો.—ટાઢો, લુજો, કડવો, પિત્તહર, કશ્કર તથા સળેખમ
અને ચોથીઆ તાવનો નાશ કરનાર છે.

અગરુ.—સુગંધી, તીખું, કડવું, વાતહર, ગરગ, ત્વચાને હિત તથા ને-
ત્રરોગ, કર્ણરોગ, વાયુ અને કશ્કનો નાશ કરનાર છે.

અઘેહો.—તીજો, કડવો, તીક્ષ્ણ, મરતક તથા મુખનું શોધન કર-
નાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રચિ ઉપજવનાર તથા હરસ, શૂળ, ઉદર
રોગ, મેદ અને છાતીનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે. રાતો અઘેહો રક્ષ, શી-
તળ અને ઘણુંકરીને ઉપર અઘેહાના કહેલા ગુણવાળો છે. તથા તેનું બી-
જ મધુર, ભારે, લુખું અને રૂધિર દોષ તથા પિત્તજન્ય વ્યાધિઓનો નાશ
કરનાર છે. અને કાળો અઘેહો વિષદોષ તથા ત્વચાદોષને મટાડે છે.

અજમો.—વાતહર, ઉદર રોગનો નાશ કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર, કશ્કને હણુનાર, ઉષ્ણ, વીર્યને વધાનાર તથા બળ આપનાર છે. અને
કરગાણી અજમો તીક્ષ્ણ, વાતહર તથા કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

અહદ.—વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, મળ તથા મૂત્રને વધારનાર, બળ આ-
પનાર તથા ભારે છે. અને જંગલી અહદ શીતળ, કડવા, રક્ષ, વીર્યની વૃ-
દ્ધિ કરનાર, સ્થિર ગુણયુક્ત તથા વાયુ, પિત્ત, સોજ, તાવ અને રૂધિર વિ-
કારનો નાશ કરનાર છે.

અતવસ.—અતિ કડવાશ યુક્ત, જરા ઉષ્ણ, ગ્રાહી, પાચન કરનાર,
અને ઉલ્લટીમાં, ક્ષાતિસારમાં, આમગાં, વિષદોષમાં તથા જ્વરમાં ઉપયો-
ગી છે. તેમજ હર્ષ સન્નિપાતાદિક રોગ તથા બાળકના રોગને મટાડનાર છે.

અક્ષીણ.—ઝાડાને કળજ કરનાર, કશ્કર, વાયુ અને પિત્તથી બરેલ,
મદ તથા મોહને ઉપજવનાર અને ખરાં પુરુષત્વનો નાશ કરનાર છે.

અબ્રક.—ઘોળું, રાતું, પીળું તથા કાળું આ પ્રમાણે ચાર જાતનું અ-
બ્રક છે. આ અબ્રક મધુર, ટાઢું, તુરું, આયુષ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર
ત્રિદોષહર અને પરમો, કોદ, કૃમિદોષ, વિષદોષ તથા યરોગનો નાશ કરનાર છે.

અમરવેલ.—ઝાડાને રોકનાર, સિન્ધ, તુરી, કડવી, નેત્રને હિત, ક-

શ્વેતર, પિત્તહર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા આગનો નાશ કરનાર છે.

અરદુસો—કડવો, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા જ્વરને હણુનાર, હૃદયને હિત, હવ્વકો, ઠંડો, તથા શ્વિર વિકારનો નાશ કરનાર છે.

અરળી—તીખી, કડવી, પાંડુરોગ, સોજા, કફ અને વાતનો નાશ કરનાર છે.

અરલ્—ગ્રાહી, દીપન કરનાર, કફહર, કોઢને હણુનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કપાય છે.

અરોઠા—જિ દોષ હર તથા ગર્ભને પાડનાર છે.

અલ્મ્સી—કડવી, મધુર, સિન્ધુ, પાક અવસ્થામાં તીખી, ગરમ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

અશોરિયો—વાતહર, કફહર, આડાને તથા શ્વિર દોષને મટાડનાર બળ આપનાર અને પુષ્ટિ કરનાર છે.

આકઢો—આકડાની બે જાત છે. એક ધોળો આકડો તથા ખીજો રાતો આકડો. બન્ને આકડા વાતહર, કૃમિહર, તીક્ષ્ણ, અને હરસનો તથા કફનો નાશ કરનાર છે. અને તેનું છીર કૃમિદોષ, કોઢ અને ઉદરરોગને હણુનાર છે.

આદુ—મળનું બેદન કરનાર, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, તીખું, પાક અવસ્થામાં મધુર, લુપ્ત, વાયુ તથા કફને હરનાર, અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

આંબાહલ્લદર—વાયુ કરનાર, ટાઢી, મધુર, પિત્તહર, કડવી તથા ખરજનો નાશ કરનાર છે.

આંબો—કફહર, ગ્રાહી, વ્રણને હિત, વાતહર, તથા પરમે અને શ્વિર વિકારને મટાડનાર છે. કાચી કેરી ખાટી, લુપ્ત તથા લોહીને બગાડનાર છે. પાકેલાં આંબાનું ફળ મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા બળ આપનાર છે. આંબાની ગોઠલી કાંઈક ખાટી તથા ઉલટી, અતિસાર અને હૃદયમાં ઉપજેલી બળતરાને શાંત કરનાર છે અને સાવનાનો આંખો તુરો, ખાટો તથા પિત્ત કરનાર છે.

આમલી—તેનું કાચું ફળ ખાટું, પિત્તને વધારનાર અને લઘુ છે. તથા પાકેલું ફળ મધુર, ખાટું, બેદી, નાડીઓને પકડનાર, વાતને જીતનાર તથા તરસ, હેડકી, કૃમિરોગ અને ઉલટીનો નાશ કરનાર છે.

આમળાં—મધુર, ખાટાં, દૃષ્ટિને હિત, વીર્યને વધારનાર, દીર્ઘ જી-

વિત આપનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, સ્વરનેહિત, ત્રિદોષહર અને ઉલટી, વ્રણ, પ્રમેહ, સોજો, શોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જડતા, તૃષા, વિપદોષ, કોઠ, અતિસાર અને સુવાયડીના રોગનો નાશ કરનાર છે.

આસોંદ.—બળને આપનાર, રસાયન રૂપ, તુરી, કડવી, વીર્યને વધારનાર, તથા વાતદોષ, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, ચીતરી અને સોજનો નાશ કરનાર છે.

આસોંદરો.—ટાઢો, તુરો, ક્ષતમાં તથા હાડકું ભાંગી ગયું હોય તેમાં હિત, બળ આપનાર, વાતહર અને વિપદોષ, રૂચિરજિકાર તથા પરમાનો નાશ કરનાર છે.

આસોંપાલવ.—કડવો, ગ્રાહી, તુરો, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર, વર્ણને સુધારનાર, સુગંધી, છાનો સાંધો મેળવનાર, તથા તરસ, દાહ, કૃમિવિકાર અને વિપદોષનો નાશ કરનાર છે.

હંગોલિયું.—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા વ્રણ, કોઠ, કૃમિદોષ અને ચીતરીનો નાશ કરનાર છે.

હંદ્રજવ.—ત્રિદોષહર, કડવા, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાઢા તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, રૂચિરવિકાર, હરસ, ઉલટી, કોઠ અને રતવાને મટાડનાર છે.

હંદ્રવારણું.—કડવું, મળને ઉખેડનાર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય અને કફ, વાત, પ્રમેહ, કોઠ તથા જ્વરને હરનાર છે.

ઉદરકની.—તીખી, કડવી, તુરી, હલકી, ટાઢી, કફહર, કૃમિદોષનો નાશ કરનાર, તીક્ષ્ણ તથા વિરેચક છે.

ઉપલસરી.—ઘોળાં ફુલવાળી તથા રાતાં ફુલવાળી એવી બે જાતની ઉપલસરી થાય છે. બન્ને જાતની ઉપલસરી સ્નિગ્ધ, મધુર, ગુરૂ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા કાસ, શ્વાસ, રૂચિર દોષ, અતિસાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે.

ઉંબરો.—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરૂ, મધુર અને વર્ણને સુધારનાર છે. તેનું ફળ કષાય છે. પાકેલ ઉંબરો વાત, પિત્ત, તથા શૂળને હણનાર છે અને કાળો ઉંરો તુરો, ટાઢો, કડવો તદા ચીતરી, વ્રણ, કોઠ, પાંદુરોગ, કમળો તથા હરસનો નાશ કરનાર છે.

ઉમીરીંગળી.—વાતને હણનાર, ગ્રાહી, ઉષ્ણ, પાચન કરનાર તથા બજવાળ, કોઠ અને કૃમિને હણનાર છે.

एखरो—वीर्यनी वृद्धि करनार, कडवो, मधुर, टाढो तथा नेत्ररोग, पथरी અને રૂધિર દોષનો નાશ કરનાર છે.

एरहो—એરડાની ઘે જાત છે. એક ધોળો તથા ખીજો રાતો. આ બન્ને એરડા મધુર, ચુર, ઉષ્ણ વીર્ય તથા મૂત્રાશયનાં દરદ, શિરો રોગ, નેત્ર રોગ, વ્રણ અને સોજાનો નાશ કરનાર છે.

एलची—એળચીની ઘે જાત છે એક નાની તથા ખીજી મોટી છે. નાની એળચી રસમાં તીખી, હલકી, ટાઢી, વાતહર, કફહર, અને કાસ, શ્વાસ, હરસ તથા મૂત્રકૃમ્મનો નાશ કરનાર છે. અને મોટી એળચી રસમાં તથા પાકમાં તીખી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ગરમ, લુખી, હલકી તથા છાતીના રોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, ઉલટી અને ઉધરસનો નાશ કરનાર છે.

एलियो—અતિઉષ્ણ, શોષન કરનાર તથા કફહર છે.

कंकोही—તીખી, હૃદયને હિત, સુગંધી તથા કફ અને વાતને જીતનાર છે. તથા વાંઝણી કંકોડી વિષ, વ્રણ, કફ અને વાતને હરનાર છે.

कचूरो—તીખો, શીતવીર્ય, સુગંધી, અજીર્ણ મટાડનાર, રચિ ઉપજાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કાસ, શ્વાસ, હરસ, કોઢ, વાયુ, કફ અને કૃમિને મટાડનાર છે.

कठ—ઉષ્ણ, તીખો, મધુર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, કડવો, હલકો, વાતહર, કફહર તથા ઉધરસ, રૂધિર વિકાર, કોઢ અને રતવાનો નાશ કરનાર છે.

कढाछाल—તીખી તથા પ્લીહા, કફદોષ, હરસ અને પિત્તાતિસારનો નાશ કરનાર છે.

कडु—બેદન કરનાર, રક્ષ, કડવું, પાકમાં તીખું, હલકું, કફ, પિત્ત તથા જવરની પીડાને હરનાર, કંઠતું શોષન કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને હિતકારક તથા કાસ, શ્વાસ, રૂધિર વિકાર, પ્રમેહ અને દાહનો નાશ કરનાર છે.

कणेर—કણેરની વ્રણ જાત છે. ધોળી, રાતી તથા પીળી. તેમાં ધોળી અને રાતી કષાય, ઉષ્ણવીર્ય, તીખી, ખાવામાં વિષ સમાન તથા કૃમિદોષ, કોઢ અને વ્રણને મટાડનાર છે. તથા પીળી કણેર કડવી, તુરી, તીખી, હલકી, શોષન કરનાર તથા કફ, સોજા, રૂધિર વિકાર વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

कंटोली—રચિ ઉત્પન્ન કરનાર, ઝાડાને ઉતારનાર, લુખાં, ટાઢાં તથા કફ, પિત્ત અને પથરીનો નાશ કરનારાં છે.

કદંબ—વ્રણને હિત, શીતળ, વિષ દોષ તથા સોજાને મટાડનાર અને ધાવણ વધારનાર છે.

કાપિલો—જીર્ણજ્વર, વાતરકત, રકતગુદ્મ, ઉદરરોગ, વ્રણ, પથરી અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર, સર, ગરમ, કડવો, કૃમિ કુષ્ટ અને વિષદોષને મટાડનાર, કફર તથા પિત્તર છે.

કપુરીમધુરી—વીર્યને વધારનાર, મધુર, ટાઢી, સુગંધી, તથા કોઢ, ખરજ વિપદોષ, પસ્તીનો, તાવ અને દાહનો નાશ કરનાર છે.

કપૂર—તીખો, કડવો, સુગંધી, શીતળ, કોમળ, ચક્ષુને હિત, હ્રેધ, લઘુ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા પ્રમેહ, કૃમિરોગ, ઉદરરોગ, ગુલરોગ, કર્ણુરોગ, નાસારોગ, સુખરોગ, ક્ષયરોગ, તૃષા અને મૂત્રકૃમ્મ્હનો નાશ કરનાર છે.

કમલ—ટાઢું, મધુર, વર્ણને સુધારનાર, તથા શ્વિર વિકાર, વિરક્ષાટક, રતવા, દાહ, તરસ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે. ઘ્રોણું કમળ ટાઢું, મધુર, તથા કફ અને પિત્તને મટાડનાર છે. અને રાતું તથા શ્યામ કમળ એથી જરા અલ્પ ગુણવાળાં છે.

કમલકાકડી—તુરી, કડવી, મીઠી, ભારે, જાડાને અટકાવનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ખળ આપનાર તથા શ્વિરવિકાર, દાહ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

કારંજ—ચામડીના દોષ, સોજા તથા જ્વરને હરનાર, ભેદન અને તીખી છે. તેનું ફળ ખરજ, કોઢ તથા વિસર્પને જીતનાર છે અને તેનું તેલપણ તેવુંજ છે.

કરમદાં—અત્યંત ઉચ્ચ, રચિ ઉપજવનાર તથા તૃષા, ખાટા ઓડકાર અને પિત્તને જીતનાર છે.

કારિયાતુ—કડવું, શીતળ, લઘુ, રક્ષ, તથા કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ અને જ્વરને હણનાર છે.

કમુંગ્રો—કફર તથા રકતપિત્ત અને મૂત્રકૃમ્મ્હનો નાશ કરનાર છે.

કસ્તૂરી—સુગંધવાળી, ચક્ષુને હિત, ખસ્તિનું શોધન કરનાર અને સુખરોગ, તૃષ્ણા, ઉલટી, ઉછાળા તથા વાતનો નાશ કરનાર છે.

કલથી—દાહ, પિત્ત તથા શ્વિરને કરનાર, પાક અવસ્થામાં તુરી, તીખી, તથા કાસ, શ્વાસ, હેડકી, પથરી આદિક રોગનો નાશ કરનારી છે.

કાકચ—તુરી, ત્રિદોષહર, તથા શ્વિરવિકાર, ઉલટી, તરસ, અથિ અને સોજાનો નાશ કરનાર છે. કાકચનું ફલ ટાઢું, તુરું, હ્રેધ, તથા કફ અને શ્વિર વિકારનો નાશ કરનાર છે. અને તેનું ફળ કંઠને સુધારનાર,

પિત્તહર તથા ઝાડાને અને રૂધિર વિકારને મટાડનાર છે.

કાકઢાર્શીંગી—કપાય, કડવી, ઉષ્ણ તથા કફ, વાત, કાસ, શ્વાસ, હે-
ડકી અને જ્વરને હણનાર છે.

કાકઢી—રક્તપિત્ત અને ઉલટીને હણનાર તથા મૂત્ર અને ખરિતને
શોધનાર છે. પાકેલ કાકડી પિત્તને કરનારી તથા વાયુ અને કફને હરનારી છે.

કાકોલી—પુષ્ટિ કરનાર, મધુર તથા રક્તપિત્તને હરનાર છે.

કાંગ—ગ્રાહી, કપાય, શીતળ કડવી, તથા દાહ, ગોટા, મુખની કુ-
ર્ગંધી, રક્તપિત્ત અને જ્વરને હરનાર છે.

કાંટાઝશરિયો—કડવો, મધુર, મોવાળાને રંગનાર, ઉષ્ણ, કફહર, વા-
તહર, સ્નિગ્ધ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે.

કાયફલ—તુરં, કડવું, તીખું તથા મુખરોગ, કાસ, શ્વાસ અને જ્વ-
રને હરનાર છે.

કારેલાં—કડવાં તથા કફ, વાત, રૂધિરવિકાર, પરમેા, તાવ અને પાંડુ-
રોગને મટાડનાર છે.

કાસઢો—પાક અવસ્થામાં મીઠો, ટાઢો, કડવો, મધુર તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર,
રૂધિરવિકાર અને પિત્તજન્ય દરેદોનો નાશ કરનાર છે.

કાઠ્ઠીજીરી—રક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તીખી, અમિતું દીપન કરનાર, વાત
હર, કફહર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર તથા ચક્ષુને હિત છે.

કાઠ્ઠીપાઠ—હલકી, તીખી, તથા કફ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર અને અતિ-
સારને હણનારી છે.

કુકઢવેલ—વમન કરાવનાર તથા જ્વર, કાસ, શ્વાસ અને કફને
હણનાર છે. અને તેનું ધ્રુવ મળને ખસેડનાર, કડવું તથા કૃમિ, શૂળ અને
હરસનો નાશ કરનાર છે.

કુંબો—સ્વાદિષ્ઠ, ભારે, રક્ષ, ઉષ્ણવીર્ય, તીખો, અને કમળો, સોળ,
કૃમિ, તમક તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે.

કુમુદિની—મધુર, રક્ષ, ગુરૂ, લવણ, તથા રૂધિરવિકાર, પિત્ત અને
કફનો નાશ કરનાર છે.

કુવાડિયો—લઘુ, મધુર, રક્ષ, હૃદય, શીતળ, ત્રિદોષહર તથા દાદર,
કૃમિ, કૌઠ, અને શ્વાસને મટાડનાર છે. તેનું ફળ ઉષ્ણ, તીખું, તથા ખરજ,
કાઠ, ગોટા, ઉધરસ, કૃમિદોષ અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે.

કુંવાર—તેવને હિત, પુષ્ટિ આપનારી, તથા વધરાવળ, ખરોળ, રૂ-

ધિરદોષ અને વિષદોષનો નાશ કરનાર છે.

કેરડો—રચિ કરનાર, કડવો, ઝાડો ઉતારનાર, તથા હરસ, આમ વિષદોષ અને વ્રણનો નાશ કરનાર છે.

કેવડો—સુગંધી, મધુર, હલકો, કડવો, તીખો તથા કશ્વર છે. પીળો કવડો કડવો તથા ચક્ષુને હિત છે.

કેસર—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વર્ણને હિત, સુગંધી, તીખું, કઠ્ઠ તથા વાતને હણનાર, અને વ્રણ, વમન તથા ખીલનો નાશ કરનાર છે.

કેઠ—મધુર, શીતળ, પીત્તહર તથા મૃદુ છે. તેનું ફળ સ્વાદિષ્ટ, રક્તપિત્તને હરનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રચિ આપનાર અને ગુરૂ છે. .

કોકમ—ખાટું કોકમ ગરમ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. અને પાકેલ કોકમ હલકું, તુરું, રચિ ઉપજવનાર, તથા હરસ, છાતીના રોગ, ગોટા અને તરસનો નાશ કરનાર છે.

કોઠ—કાઠનું કાચું શ્વળ ઝાડાને રોકનાર હલકું, તુરું તથા મળને ખસેડનાર છે અને પાકેલ શ્વળ ભારે તથા તરસ, વાત અને પિત્તને મટાડનાર છે.

કોદરા—વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢા તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે.

કોબી—મધુર અને વીર્યને વધારનાર છે.

કોઠું—નાનું કાચું કાળું ટાઢું ભારે તથા ઝાડાને રોકનાર છે. અને પાકેલ કાળું જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

કૌર્ચા—મધુર, સ્વાદિષ્ટ, પુષ્ટિ કરનાર અને ર્ધિરવિકાર, વાત તથા કફને હરનાર છે.

કલસલીયો—હલકો, ટાઢો, કડવો, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને કરનાર, પિત્તહર, તથા ર્ધિરવિકાર, દાહ અને તરસને મટાડનાર છે.

કળૂરી—પુષ્ટિ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ અને કૃમિ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. મોટી ખળૂરીઓથી નાની ખળૂરીઓમાં થોડા ગુણ છે.

કલ્લોઈ (મીઠી)—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ત્રિદોષહર, નેત્રને હિત તથા બળ આપનાર છે.

કલસલસ—શ્વેતુત શક્તિની વૃદ્ધિ કરનાર, બેર આપનાર, ગુરૂ, કફને ઉપજવનાર તથા વાતને શમાવનાર છે.

કલ્લો—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, તીખો, ક-

ડવો, ઉબ્બુ તથા તુરો છે. તેનું ફુલ મધુર અને ગંધ વગરનું છે. તથા તેનું ખીજ તીખું, સ્નિગ્ધ, તથા કૃમિદોષ અને કફને મટાડનાર છે. ઝખરીયો ખાખરો પ્લીહા, ગુદમ, તથા વ્રણને મટાડનાર છે.

લાંઢ—શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, હૃદયને હિત, મુખને પ્રિય, નેત્રને હિત, શરીરની તથા વીર્યની પુષ્ટિ કરનાર અને અત્યંત બળ આપનાર છે.

લાપરીયો—પાકમાં તીખો, ચક્ષુને હિત તથા તુરો છે.

લારેક—છુવારી ખારેક, રચિ કરનાર, બારે, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર તથા વીર્યને વધારનાર છે. અને મુસી ખારેક રધિરવિકાર, પિત્ત, દાહ, અને મૂચ્છને મટાડનાર છે.

લાજડી—ગુરુ, ઉબ્બુ, કેશનો નાશ કરનાર તથા શ્વાસ, હરસ, કૃમિવિકાર અને કોઠને હણનાર છે.

લેર—રચિ કરનાર, તુરો, કડવો, ટાઢો, દાંતને હિત, રચિ કરનાર, તથા મેદ, કફ, કોઠ અને ગળ રોગને હણનાર છે. શ્વેતસાર નામનો ધોળો ખેર વણુંને હિત અને મુખ રોગ તથા રધિર વિકારનો નાશ કરનાર છે અને દુર્ગંધી ખેર ગરમ, તુરો, તથા મુખરોગ, દંતરોગ આદિકનો નાશ કરનાર છે.

ગંગેટી—સ્નિગ્ધ, મધુર, આયુષ્યને વધારનાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર મટાડનાર, ક્ષતક્ષીણને હિત તથા બળ આપનાર છે.

ગજપીપર—રોચન, દીપન, ઉબ્બુ, ગુરુ તથા ગલરોગ, કૃમિદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે.

ગધીસમેરવો—ત્રિદોષહર, ગરમ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, તથા ઉલટી, રધિરનો ઝાડો, તાવ અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે.

ગંધક—દીપન કરનાર, તીક્ષ્ણ, દુર્ગંધ તથા કૃમિદોષ અને ચામડીનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે.

ગરળી.—ધોળાં તથા કાળાં ફુલવાળી એ પ્રમાણે એ જાતની ગરળી છે તે શીતળ, કષાય, તીખી, કંઠને હિત, ત્રિદોષહર તથા કોઠ, મૂત્રરોગ, સોજા, વ્રણ અને વિષદોષનો નાશ કરનાર છે.

ગરમાઝો—પથ્યરૂપ, મૃદુ, ગુરુ, મધુર, શીતળ, તથા તાવ, હૃદ્રોગ, રધિર વિકાર અને ઉદાવર્તનો નાશ કરનાર છે. અને તેનું રૂળ મધુર, બળ આપનાર, રચિ ઉપજાવનાર, કોઠાને સાદુ કરનાર, તથા વાત, પિત્ત અને આમને જીતનાર છે.

ગલ્લતોરો—ઝાડાને રોકનાર, પાક અવસ્થામાં કડવો, તથા મૂત્રાધાત, પથરી, યોનિરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરનાર છે.

ગઢ્ઢી—ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, હૃદય, હલકી, તુરી, કડવી અને તાવ, ઉધરસ, પરમો તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે.

ગઢ્ઢી—કેશને હિત, રેચક, કડવી તથા વ્રણ, કોઢ, મસ્તક રોગ, ઉદરરોગ, ઉદાવર્ત અને આમવાયુનો નાશ કરનાર છે.

ગઢ્ઢી—અતિસારને હણનાર, બાળકના રોગ મટાડનાર, કડવી, ત્રિદોષહર, દીપન કરનાર, જ્વર, તૂણા, દાહ, કામળા, વાતરકંત, મેદ, રક્તપિત્ત તથા કૃમિકૃચ્છનો નાશ કરનારી, અને ધીના યોગથી વાતને, ગોળના યોગથી પિત્તને, મધના યોગથી કફને તથા તેલ સહિત સુંકના યોગથી આમ વાતને શમાવનાર છે.

ગાજર—તીક્ષ્ણ, મધુર, કડવાં, ગરમ, ઝાડાને રોકનાર તથા હરસ, કફ, વાયુ અને સંયદ્વણનો નાશ કરનાર છે.

ગુગળ—વાતદોષ, કોઢ, આમ, પ્રમેહ, મેદ, કફદોષ, સોજા, નેત્ર-રોગ, તથા દુષ્ટ વ્રણને મટાડનાર, બળ આપનાર, સ્વરને હિત, કડવો, પાકમાં તીખો, રક્ષ, સૂક્ષ્મ, દીપન, પુષ્ટિ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. તથા જીનો ગુગળ લેખન કરનાર છે. ગુગળનું સેવન કરનારે ખાટા, તીક્ષ્ણ, કાચા તથા જીર્ણ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. તેમજ તડકો, મેહેનત, તથા મધનો પણ ત્યાગ કરવો.

ગુંદી—ઠંડી, સ્વાદિષ્ટ તથા લુપ્તી છે.

ગુલાબ—સુગંધી, હૃદય, શીતળ, લઘુ, વર્ણને સુધારનાર, દસ્ત લાવનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, તથા શ્વિર વિકારનો નાશ કરનાર છે.

ગેરુ—ગેર તથા સોનાગેર એ બન્ને વર્ણને સુધારનાર, કષાય, નેત્રને હિત, તથા કફનું શોધન કરનાર છે.

ગોખરુ—શીતળ, મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, સ્વાદિષ્ટ, પુષ્ટિ કરનાર, વાયુને જીતનાર, તથા મૂત્રકૃચ્છ, છાતીના રોગ, પરમો, પથરી, કાસ અને શ્વાસને મટાડનાર છે.

ગોખરમુંડી—તીખી, ગરમ, હલકી, મધુર તથા પાંકુરોગ, યોનિરોગ, બરોળ અને ગુદાના રોગનો નાશ કરનાર છે. મોટી ગોખરમુંડીમાં પણ તેના જોવાજ ગુણો જાણવા.

ગોરોચન—ઠંડું, સ્વેદ ક્રિયામાં હિત, ચક્ષુને હિત, કંચુ, તીખું, અને કૃમિ

દોષ તથા વિપદોષનો નાશ કરનાર છે.

ગોઠ—મધુર રસ પ્રધાન, મૂત્ર તથા લોહીની શુદ્ધિ કરનાર, સિન્ધ, વાતને હણનાર, અને મેદ, શુક્ર તથા કફનો નાશ કરનાર છે. ગુનો ગોળ અત્યંત ગુણવાળો છે. અને શુદ્ધ કરેલો ગોળ સ્વાદિષ્ટ તથા વાત રક્તને હણનાર છે.

ઘડું—ભારે, વીર્યને વધારનાર, કફ કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, તથા બળ આપનાર છે.

ઘસોઢી—કફશરને હણનાર, તથા પંચાશયનું શોધન કરનાર છે. અને મીઠી ઘસોઢી રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

ઘૂઘરા—રસમાં કડવાં, કફહર, વાતહર તથા વમન કરાવનાર છે.

ચંકવાવ—પાકમાં તીખાં, તુરાં, ટાઢાં, તથા ખરજ, વ્રણ, ઉલટી, તરસ, ઉધરસ, અને અરચિને મટાડનાર છે.

ચળા—હલકા, તુરા, લુખા, ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, તથા ર-ધિરવિકાર, તાવ, પિત્ત અને કફને મટાડનાર છે.

ચળોઠી—ચણોઠીની બે જાત છે. એક રાતી તથા બીજી ઘોળી. બન્ને જાત કશને હિત, તિવ્ર, વિપસહિત તથા કિલાશ અને ઉંદરીનો નાશ કરનાર છે.

ચતુરમ્લ—અમ્લવેતસ (એક જાતનું લીંબુ), કોકમ, લાંબુ મોટું લીંબુ અને ગોળ ખાટું લીંબુ એ ચાર સાથે મેળવવાથી ચતુરમ્લ થાય છે તેના ગુણો તે તે પદાર્થ પાસે લખાઈ ગયેલ છે.

ચતુરુષ્ણ—સુંઠ, પીંપર, મરી, તથા પીંપરીમૂળ એ ચાર પદાર્થો સાથે મેળવવાથી ચતુરુષ્ણ થાય છે. તેમાં ત્રિકડુના જેવાજ ગુણો રહેલા છે.

ચંપો—કડવો, તુરો, મધુર, તીખો, શીતળ, મનોહર, સુગંધી, તથા કફ, પિત્ત અને વિષને હણનાર છે.

ચવક—રોચન, દીપન, ઉષ્ણ, ગુરુ, તથા વિશેષે ગુદાના વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે.

ચાદવેલ—વાતરક્તને હરનાર, ઉષ્ણ, પુષ્ટિ કરનાર, મળને ઉમેડનાર, બળઆપનાર તથા સોજનો નાશ કરનાર છે.

ચારદાળા—મેથી, અશોરિયો, કાળીજીરી, અને જવાણુ એ ચાર પદાર્થો મેળવવાથી ચારદાળા થાય છે. હમેશ ચારદાળાના ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ, શૂળ, વાતરોગ તથા આક્રાંતો નાશ થાય છે.

ચારોઝી—રિન્ગધ, ભારે, અને ખટમીઠી છે. તથા તેની છાલ મંધુર, પુષ્ટિ કરનાર તથા પિત્ત અને વાતને હરનાર છે.

ચીડ—ઉષ્ણવીર્ય, દીપન કરનાર તથા કફ અને વાતને હણનાર છે.

ચીળા—પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, લુખા, અને મોઢાંની દુર્ગંધી, રંત-પિત્ત તથા જ્વરને હરનાર છે.

ચીતરાં—દીપન કરનાર, તીખો, હલકો, પાચક, લુખો ઉષ્ણવીર્ય, તથા કૃમિદોષ, હરસ, ઉધરસ, અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

ચીમડું—રક્ષ, મધુર, ભારે, અને કફ તથા મિત્તને મટાડનાર છે, અને પાકેલ ચીમડું પિત્તને કરનાર તથા ગરમ છે.

ચીમેડ—ચક્ષુને હિત, કષાય તથા વ્રણને મટાડનાર છે.

ચીલી—મધુર, પાક અવસ્થામાં તીખી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂચિ ઉપજવનાર, વીર્યને વધારનાર તથા બળને આપનાર છે.

ચોંચા—હલકા, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર તથા પથ્ય છે.

ચોપચીની—ઉષ્ણ, જઠરાગ્નિનું દીપન કરનાર, મળ મૂત્રને સાફ કરનાર, તથા વાનરોગ, આશ્રો, શૂળ, અંધકોષ્ઠ, વાર્ધ અને ઉન્માદનો નાશ કરનાર છે.

ચોઝા—મધુર, ભારે, તુરા, તૂમ કરનાર, બળ દેનાર તથા રૂચિ ઉપજવનાર છે.

જટામાંસી—કડવી, તુરી, મધુર, ટાઢી, બળ આપનારી અને કોઢ, દાહ તથા રતવાને મટાડનારી છે.

જલજાંબવો—રક્ષ, શીતળ, વાયુને કોપાવનાર તથા કોઢનો નાશ કરનાર છે.

જવચાર—લઘુ, સૂક્ષ્મ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા મહણી, ગુદમ, પાંડુ, પ્લીહા, આશ્રો, ગળરોગ, શ્વાસ, હરસ, પથરી, મૂત્રકૃમ્હ, બરોળ અને છાતીનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે.

જવાળ—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, તથા શૂળ અને ગુદમને મટાડનાર છે.

જવાસો—મધુર, મળને ઉખેડનાર, અને જ્વર, ઉલટી, કફપિત્ત તથા વિસર્પને હણનાર છે.

જસતનાંફુલ—ઠંડાં તથા દૃષ્ટિની મંદતાને હરનાર છે.

જાઈ—મુગંધી અને કફ, પિત્ત, રૂચિરદોષ, વ્રણ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

જાંબુ—કપાય, મધુર, આહી, અને વાતને કોપાયનાર છે. તેનું ફળ જાંબુ, વાતલ, આહી, સ્વાદિષ્ઠ, અમ્લ તથા કફ પિત્તને જીતનાર છે. તથા ક્ષુદ્રજાંબુ કપાય અને હૃદયમાં બીડો લેનાર છે.

જાયફલ—તીક્ષ્ણ, ગરમ, રચિ ઉપજાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પિત્તહર, કફહર, તથા શિરોરોગ, દુર્ગંધી, કાસ, શ્વાસ, તથા છાતીનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે.

જાવંત્રી—તીખ્ણ, સ્નિગ્ધ, મોઢાનો સડો તથા મળને હણનાર, મધુર, ગરમ, રચિ ઉપજાવનાર તથા કાસ, શ્વાસ, તરસ, વિષદોષ અને ઉલટીનો નાશ કરનાર છે.

જીરું—(ધોળું) તીખું, કફહર, વાતહર, ગંધાદ્ય, રક્ષ, લઘુ, ચક્ષુને હિત અને ઉલટી તથા આડાનો નાશ કરનાર છે.

જુઈ—કડવી, હલકી, પાક અવસ્થામાં તીખ્ણ તથા રિધિરના રોગ, મુખ રોગ, નેત્ર રોગ અને દાંતના રોગનો નાશ કરનાર છે. તથા ધોળી મોટી જુધ રક્તપિત્ત, પાકેલ વ્રણ, તથા કોઢને હણનાર છે. અને તેનું ફલ ચક્ષુને હિત, સારા ગંધવાળું, મનોહર, શીતળ તથા ખેદનો નાશ કરનાર છે.

જેઠીમધ—સ્વાદિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, મધુર, વ્રણનું શોષન કરનાર, રોપણ કરનાર, પુષ્ટિ કરનાર, સ્વર તથા વર્ણને હિતકારક અને તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત, વિષદોષ, રિધિરદોષ તથા ઉલટીનો નાશ કરનાર છે.

ક્ષુમખડાં—મધુર, પિત્તહર, ગુરૂ, ટાઢાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તથા કાસ, શ્વાસ, જ્વર અને કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

ક્ષેરકોચલાં—કડવાં, ટાઢાં, વાયુને હરનાર, આડાને અટકાવનાર તથા રિધિરવિકારનો નાશ કરનાર છે.

ટંકણચાર—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને રક્ષ છે.

ટાંકો—વાયુ કરનાર, ટાઢો, ભારે તથા રિધિરવિકાર, શ્વાસ અને કફનો નાશ કરનાર છે.

ટીંઢોરાં—કાસ, શ્વાસ તથા જ્વરને હણનાર તથા સૌમ્ય છે.

ટીંબહ—ટીંબરનું કાચું ફળ વાયુ કરનાર, હલકું, ટાઢું તથા આડાને રોકનાર છે અને પાકેલ ફળ ભારે, મધુર તથા પરમે, રિધિરવિકાર અને કફ પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

ટુંગળો—વાતને જીતનાર, પુષ્ટિ કરનાર, ગુરૂ તથા રિધિર વિકારને ઉપજાવનાર છે. ધોળી ટુંગળી રસ તથા પાકમાં મધુર અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

હેકામારી—કડવી, ગરમ, તથા છાતીનાં દરદ અને બંધકોષ્ટને મટાડનાર છે.

હોલર—શીતળ, હલકો, તથા કફ, પિત્ત, શિરોરોગ અને વિપદોષનો નાશ કરનાર છે અને તેનું ફુલ મનોહર તથા અત્યંત સુગંધવાળું છે.

તગર—મધુર, સ્નિગ્ધ, લઘુ, તથા વાત, કફ, રૂધિરદોષ તથા વિષદોષનો નાશ કરનાર છે.

તજ—તજની બે જાત છે. એક જાડો તથા ખીજો પાતળો; જાડો તજ કફહર, વાતહર, તીખો, તથા હૃદ્રોગ, હરસ, અરચિ અને કૃમિરોગનો નાશ કરનાર છે. તથા પાતળો તજ તીખો, સુગંધી, વીર્યને વધારનાર અને શોષ, તરસ, વાત તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

તલ—કાળા, ઘોળા તથા રાતા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના તલ છે તે તીખા, કડવા, તુરા, મધુર, સ્વાદિષ્ટ, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર તથા કેશને સુધારનાર છે.

તમાલ—કૃષાય અને દાહ તથા વિરેકાટકનો નાશ કરનાર છે. તેનાં પત્ર મધુર, ગરમ, તથા વાતરક્ત, અરચિ અને સળેખમનો નાશ કરનાર છે.

તલવળી—ટાઠી, કડવી, રૂક્ષ તથા જંતુ, પ્રમેહ અને કફને હણનાર છે.

તલજૂંચ—ભારે, ટાઢું, ગ્રાહી અને દૃષ્ટિની શક્તિ તથા વીર્યને હરનાર છે અને પાકેલ તળખૂચ પિત્તને કરનાર તથા વાયુ અને કફને હરનાર છે.

તલ્લીયું ચીમડું—ભારે, ટાઢું, સ્વાદિષ્ટ, કોઠાને સાફ કરનાર તથા બળ આપનાર છે.

તાહ—કાઢ, કૃમિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર, રચિ આપનાર તથા વીર્યને વધારનાર છે.

તાંદલજાની માંજી—રૂક્ષ, શીત, પાકમાં મધુર તથા રક્તપિત્તને હણનાર છે.

તાલીસ પત્ર—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા વાત, કફ અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે.

તુંબડી—કડવી તથા મીઠી એવી બે જાતની તુંબડી થાય છે. મીઠી તુંબડી ભારે તથા પુષ્ટિકારક છે અને કડવી તુંબડી ઉધરસ તથા તાવ આદિને મટાડનાર છે.

તુલસી—ઘોલી અને કાળી એવી બે જાતની તુલસી થાય છે. બન્ને

તુળસી તીખી, કડવી, જઠરામિને પ્રદીપ કરનાર તથા કોઢ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રૂ-
ધિરવિકાર અને દાહનો નાશ કરનાર છે.

તૈજબલ—જઠરામિની મંદતા, વિષદોષ તથા કફદોષનો નાશ કર-
નાર, ઉષ્ણ, અને રૂચિ ઉપજાવનાર છે.

ત્રિકટુ—સુઠ, પીપર અને મરી એ ત્રણ સાથે મળે ત્યારે ત્રિકટુ
ત્ર્યુષણ અથવા વ્યોષ કહેવાય છે. તે કાસ, શ્વાસ અને પરમાને મટાડનાર
તથા જઠરામિને પ્રદીપ કરનાર છે.

ત્રિફળા—હરડાં, બેડાં અને અમળાં એ ત્રણ સાથે મળે ત્યારે તે
ત્રિફળા કહેવાય છે તે જઠરામિને પ્રદીપ કરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, તથા ક-
ફ, પિત્ત, પરમે અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

થોર—સર અને ઉદરરોગ તથા પ્લીહાનો નાશ કરનાર છે.

દશમૂલ—મૃદુત્પંચમૂળ તથા લઘુત્પંચમૂળ સાથે મેળવવાથી દશમૂળ
થાય છે તે ત્રિદોષહર અને વાતરોગ, શિરોરોગ, કાસ, શ્વાસ તથા હેડકીને
નાશ કરનાર છે.

દાહમ—અમ્લ, કષાય, મધુર, વાતમ્લ, ગ્રાહી, દીપન, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ
તથા રૂચિ ઉપજાવનાર છે.

દામઢો—ત્રિદોષહર, મધુર, શીતળ, તથા પથરી, પ્રદર અને રૂધિર
દોષનો નાશ કરનાર છે.

દારુહી—શરીરમાં ગ્લાનિ ઉપજાવનાર, રેચક, કડવી તથા કૃમિદો-
ષ, ખરજ, આશ્રે, અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

દારુ હલ્લર—નેત્રરોગ, કર્ણુરોગ, મુખરોગ, કફરોગ અને પ્રમેહ,
અર્શ તથા શોષને મટાડનાર છે.

દેવદાર—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ વીર્ય, પાચક, તથા તાવ, રૂધિરદોષ અને
પરમા, સ્ત્રાવ્યમ આદિને મટાડનાર છે.

ધતુરો—વિષ સહિત, કડવો, ઉષ્ણોષ્ણ ઉપજાવનાર, વર્ણને સુધાર-
નાર, ગરમ, ભારે, મધુર, તુરો, તથા તાવ, કોઢ, ત્રણ તથા સ્ત્રાવ્યમનો ના-
શ કરનાર છે.

ધમાસો—મધુર, ઠંડો, ગ્રાહી, તથા બ્રમ, શ્વાસ અને જ્વરને હણનાર છે.

ધાળા—તુરા, મૂત્રને પેદા કરનાર, હલકા, કડવા, તીખા, રોચક અ-
ને તૃષા, દાહ આદિનો નાશ કરનાર છે.

ધાવળી—કફહર, પિત્તહર, તીખી, ઠંડી, તુરી, હલકી, તથા ત્રણ અ-

ને અતિસારને મટાડનાર છે. તથા તેનું ફુલ ઠંડું અને રક્તપિત્ત તથા અતિ-સારને મટાડનાર છે.

ધ્રાસ્વ—ગધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, પુષ્ટિ કરનાર, પેસાળના માર્ગને છુટ કરનાર તથા રક્તપિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, તૃષ્ણા, દાહ અને જ્વરને હણનારી છે.

ધ્રોક્કઢ—તુરી, કડવી, શીતળ અને પિત્ત, કફ, લોહીનાં દરદ, રતવા, તૃષ્ણા, દાહ, તથા ત્વચાના દરદોનો નાશ કરનાર છે, અને ઘોળી ધ્રોક્કઢ કડવી, શીતળ, કષાય, તથા રક્તપિત્ત, રિધિરવિકાર, રતવા અને દાહની શાંતિ કરનાર છે.

નખલા—નખલાની એ જાત છે. નખલા અને નખલી (ઝીણા નખલા) આ બન્ને નખલા સુગંધી, વર્ણને સુધારનાર, મોઢાની દુર્ગંધી હરનાર, કડવાં અને કોઢને હણનાર છે.

નગઢ—ઘોળાં ફુલવાળી તથા કાળાં ફુલવાળી એ પ્રમાણે નગડની એ જાત છે. બન્ને જાત કડવી, કષાય, હલકી, તીખી, ચક્ષુષી હિત, તથા કોઢ, કૃમિદોષ, અરિચિ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. તેનું ફુલ હલકું તથા વાત, કફ અને કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

નસોતર—ઘોળી, કાળી તથા રાતી એ પ્રમાણે ત્રણ જાતની નસોતર છે. ઘોળી નસોતર ગરમ, રક્ષ, મધુર, રેચક, તથા વાત, પિત્ત, તાવ, ઉદરરોગ અને સોજનો નાશ કરનાર છે. કાળી નસોતર અતિ રેચક અને મૂર્છા, દાહ, ભ્રમ તથા મદનો નાશ કરનાર છે. અને રાતી નસોતર કફ તથા કૃમિદોષને હરનાર રક્ષ, મધુર, રેચક તથા જ્વર, હૃદયરોગ અને ગુદારોગને મટાડનાર છે.

નાક છીંકણી—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, તથા કોઢ, કૃમિદોષ અને રિધિરદોષનો નાશ કરનાર છે.

નાગકેસર—કષાય, રક્ષ, ઉષ્ણ, લઘુ, તથા ત્વચારોગ, દાંતની દુર્ગંધી, તાવ, ઉલટી, તરસ, હેડકી અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

નાગરમથ—ગ્રાહી, કડવી, તથા કફને હણનાર છે.

નાગરવેલ—નાગરવેલનું પાન તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક તથા મુખ દુર્ગંધી, કફ અને શ્રમને મટાડનાર છે.

નાનવી—ઝાડાને રોકનાર, ટાઢી, પિત્તહર તથા કફ અને વાયુને કરનાર છે.

નારંગી—સુગંધી, મધુર, અમ્લ, રેચક તથા વિશદ છે. તેનું ફળ વાત-હર તથા ગુરૂ છે.

નાભિયેર—ગુરૂ, રિનગ્ધ, બળ અને માંસને આપનાર તથા અસ્તિત્વ શોધન કરનાર છે. અને જીવનું નાળિયેર બારે, દાહ અને પિત્ત કરનાર તથા ઝાડાને રોકનાર છે.

નૈતર—શીતળ તથા દાહ, હરસ, શ્વેદરિકાર અને ચેનિરોગનો નાશ કરનાર છે.

નેપાળો—નાનો નેપાળો તથા મોટો નેપાળો એ પ્રમાણે નેપાળાની બે જાત છે. બન્ને જાત તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક તથા શૂળ, પથરી, હરસ, કોઠ અને શ્વેદરિકારનો નાશ કરનાર છે. તેનાં બીજ ઝેર, સોજા તથા કફનો નાશ કરનાર, ગુરૂ અને અત્યંત રેચક છે.

નેરવેલ—કડવી, તીખી, તુરી, ઉષ્ણ તથા સર્પવિષ, ક્રોધિયાનું વિષ, વીંછીનું વિષ, ઉંદરનું વિષ, તાવ, કૃમિદોષ અને વ્રણનો નાશ કરનાર છે.

પંચકોલ—પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચીતરો અને સુંઠ એટલા પદાર્થો સાથે મેળવવાથી પંચકોલ થાય છે. તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વાયુને હરનાર, પિત્તને કોપાવનાર, શ્વેદ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા બરોળ, આશ્રો અને શૂળનો નાશ કરનાર છે.

પંચમૂલ—પંચમૂલ બે પ્રકારનાં છે. એક બૃહત્પંચ મૂલ તથા બીજું લઘુ પંચમૂલ, બીલી, સીવણ, કાકચ, અરણી અને અરલૂ એ પાંચ પદાર્થો સાથે મેળવવામાં આવે ત્યારે બૃહત્પંચ મૂલ કહેવાય છે. આ બૃહત્પંચમૂલ મધુર, તુરું, કડવું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફહર, વાતહર, તથા કાસ અને શ્વાસને મટાડનાર છે તથા સમેરવો, ગંધી સમેરવો, ઉભી બોરીંગણી, બેડી બોરીંગણી અને ગોખરું એ પાંચ પદાર્થો સાથે મેળવવામાં આવે ત્યારે તે લઘુ પંચમૂલ કહેવાય છે. આ લઘુ પંચમૂલ મધુર પુષ્ટિઆપનાર, ઝાડાને રોકનાર, બળ વધારનાર તથા વાયુ, પિત્ત, શ્વાસ, પથરી અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે.

પંચવલ્કલ—વડ, પીંપરો, પારસ પીંપળો, ઉબરો તથા પીંપર એ પાંચ વૃક્ષની છાલ બેળી કરવામાં આવે ત્યારે તે પંચવલ્કલ કહેવાય છે. આ પંચવલ્કલ ગ્રાહી, લઘુ તથા કષાય છે.

પંચામ્લ—અમ્લવેતસ, કોકમ, લાંબું મોટું લીંબુ, ગોળ ખાટું લીંબુ તથા બીજે જે એ પાંચને સાથે મેળવવામાં આવે ત્યારે તે પંચામ્લ કહેવાય છે. તેના ગુણો તે તે પદાર્થ પાસે લખાઈ ગયેલ છે.

પંદોઢાં—વાત ચિત્તનૈ હથુનાર, બળ આપનાર, રેચક તથા શોષણ

કરનાર છે.

પદ્મકોઠું—વીર્યની વૃદ્ધિ તથા પુષ્ટિ કરનાર, ભારે અને શ્ધિર વિકાર, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે.

પદ્મકંદ—કષાય, શીતળ, પાકમાં મધુર તથા પિત્તહર છે.

પશ્ચિની—સુગંધી, રક્ષ, શીતળ, વાયુને કરનાર તથા પિત્ત શ્ધિર વિકાર અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે.

પરવલ—પાકમાં તીખું, પુષ્ટિકરનાર, રચિ ઉષ્ણવનાર, ક્ષય પિત્તને હણનાર, સ્વાદિષ્ટ અને ત્રિદોષહર છે.

પાતાલતુંબડી—ક્રૂર, વાતહર તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

પારસર્પીપલ્લે—સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

પાનનોજડ—સ્વર મુખ, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ કરનાર તથા ક્ષય અને ઉધરસનો નાશ કરનાર છે,

પાષાણમેદ—તુરો, કંઠો, કડવો અને પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, યોનિરોગ, પ્રમેહ, ઓરોળ, હૃદ્રોગ, વ્રણ અને શ્વળનો નાશ કરનાર છે.

પીઠવળી—સ્થિર ગુણવાળી તથા પિત્ત, ક્ષય અને અતિસારને હણનાર છે.

પીત્તચંદન—સુગંધી તથા વિશેષે કરી ખીલ મટાડનાર છે.

પીત્તપાપલ્લો—ક્ષય, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

પીંપર—(લીંડીપીંપર) જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, પાક અવસ્થામાં મધુર, તીખી, તથા વાત, ક્ષય, ઉદરરોગ, તાવ, પરમેહ, રસ, શ્વળ, કાસ અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. લીંડી પીંપર ક્ષય કરનારી છે.

પીંપરીમૂલ—બેદન, દીપન, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રક્ષ, રચિ કરનાર, પિત્તને ક્ષાપાવનાર તથા શ્વાસ, ક્ષય અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે.

પીંપલ્લી—કષાય, શીતળ અને રક્તપિત્તને છતનાર છે.

પીંપલ્લો—શીત, કષાય, રક્ષ, ગુર, વર્ણને સુધારનાર તથા રક્તપિત્ત અને ક્ષયને હણનાર છે.

પીલુડી—નાહાની પીલુડી ખાટા રસવાળી, પાક અવસ્થામાં તુરી, ટાઢી, હલકી તથા ક્ષય, પિત્ત, શ્ધિરવિકાર અને ગળરોગનો નાશ કરનાર છે. તથા મોહોટી પીલુડી ત્રિદોષહર, સ્વરને સુધારનાર, કડવી, વીર્યને વધારનાર તથા નેત્રને હિત છે.

પુષ્કરમૂલ—તીખું, કડવું, તથા હેડકી, કાસ, શ્વાસ, અને પડખાનાં શ્વળને મટાડનાર છે.

પોયી—સ્નિગ્ધ, ટાઢી, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, રૂચિ ઉપ-
જાવનાર તથા વાયુ અને પિત્તને મટાડનાર છે.

પોયળી—(અંદ્રવિકાસ્તી કમળનીવેલ)—સુગંધી, શીતળ, કષાય તથા
પિત્તહર છે.

ફટકડો—ગરમ, તુરી તથા રતવા, કોઢ અને વ્રણનો નાશ કરનાર છે.

ફનસ—સ્નિગ્ધ, શીતળ, તૃમિ આપનાર, ગાંસ અને બળને વધાર-
નાર તથા વાયુ, પિત્ત, વ્રણ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. કાચું ફનસ
તુરું, બારે અને વાયુ તથા દાઢને ઉપજાવનાર છે.

વકાન—શીતળ, રૂક્ષ, કડવી, આડાને અટકાવનાર, કષાય અને ઉલટી,
કોઢ, રૂધિરના વિકાર, પ્રમેહ, ઊંદરનું ઝેર તથા હરસનો નાશ કરનાર છે.

વકુલ—તેનું પુષ્પ સુગંધી, મધુર, સ્નિગ્ધ, તથા દાંતને દૃઢ કર-
નાર છે.

વટમોગરી—હલકો, કડવો, ટાઢો તથા રૂધિરવિકારને મટાડનાર છે.

વટેટા—મધુર, ટાઢો, બારે, લુખા, બળ આપનાર તથા રક્તપિત્ત-
નો નાશ કરનાર છે.

વદામ—સ્નિગ્ધ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, તથા વાતહર છે. તેનો ગર્ભ
વીર્યને વધારનાર તથા મધુર છે.

વપોરિયો—લઘુ, આડાને અટકાવનાર, કફને કરનાર તથા વાતપિ-
ત્તને મટાડનાર છે.

ચઢુફઢી—કડવી, તીક્ષ્ણ ગરમ, કફહર તથા છાતીના અને મૂત્રા-
શયના રોગ, હરસ તથા કૃમિવિકારનો નાશ કરનાર છે.

ચઢદાળા—પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા વાતહર છે. અને
મોહોટા બળદાળા થાય છે તે ત્રિદોષહર તથા વિષમ જ્વરને મટાડનાર છે.

ચાવચી—કડવી, મધુર, પાકમાં તીખી, ઉગ્ર ગંધવાળી, રૂચિ ઉપ-
જાવનાર, કેશને વધારનાર, તથા કોઢ, વ્રણ, સોજા, કાસ, શ્વાસ અને પાં-
ડુ રોગનો નાશ કરનારી છે.

ચાવઝ—ગ્રાહી તથા કોઢ, કૃમિદોષ અને વિષદોષને મટાડનાર છે.

ચિયો—કષાય અને કફ, પિત્ત તથા રૂધિરવિકારને મટાડનાર છે.

ચીજોરું—કંઠનું શોધન કરનાર, ખાંડું, હલકું, તથા કાસ, શ્વાસ, અ-
રૂચિ અને તૃષ્ણાનો નાશ કરનાર છે.

ચીઢલવળ—ખાંસ રસવાળું, કફને ઉચો લાવનાર, વાયુને નીચે ઉ-

તારનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, આડાને ઉતારનાર તથા છાતીનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે.

બીલી—બીલીનું મૂળ મધુર, લઘુ, ત્રિદોષહર તથા ઉલટીને હણનાર છે. તેનું કાયુશ્વળ સ્નિગ્ધ, આહી દીપન કરનાર તથા વાત અને કફને હણનાર છે. તથા પાકેલું ક્ષણ મધુર, ગુરુ અને દાહ, વાત તથા આશ્રાને હણનાર છે.

બેહેડાં—કપાષ, પાક અવસ્થામાં મધુર, રક્ષ, ઉષ્ણ, ચક્ષુ તથા સ્વપ્નને હિત તથા કૃમિદોષ અને ઉધરસનો નાશ કરનાર છે.

બોર—પાકેલું મીઠું બોર શીતળ, દ્રુત લાવનાર, બારે, વીર્યને વધારનાર, તથા પુષ્ટિ કરનાર છે. પાકેલું અને કાંઈક નાનું બોર આડાને રોકનાર, ગરમ, રચિ ઉપગ્રવનાર, અને બારે છે. ચણીકું બોર ખાટું, સ્નિગ્ધ, કાંઈક મીઠું, તથા વાત અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે. અને સૂકાવેલાં સધળી જાતનાં બોર જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકાં અને ગ્લાનિ, રૂધિરવિકાર તથા તરશનો નાશ કરનાર છે.

બોલસરી—નાની તથા મોટી એ પ્રમાણે બોલસરી એ જાતની છે. નાની બોલસરી તુરી, પાક અવસ્થામાં તીખી તથા ચીતરી, કોઠ, કૃમિદોષ, વિષદોષ, અને દાંતના રોગનો નાશ કરનાર છે. તથા મોટી બોલસરી કડવી, તીખી, અને યોનિશૂળ, તૃપા, દાહ તથા રૂધિરવિકારનો નાશ કરનાર છે.

બ્રાહ્મી—હંડી, આયુષ્ય આપનાર, બુદ્ધિ વધારનાર, કપાષ, કડવી અને લઘુ છે.

ભાંગ—કફહર, આડાને કપ્પજ કરનાર, હલકી, પિત્ત કરનાર તથા મોઢ, બહુ બોલવું, અને મદોન્મત્તપણ્યને ઉપગ્રવનાર છે.

ભાંગરો—ચક્ષુને હિત, કેશને કાળા કરનાર, રક્ષ, ગરમ, રસાયન રૂપ તથા જળ આપનાર છે.

મારંગી—તીખી, કડવી, રચિ ઉપગ્રવનાર, હલકી, તુરી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કફ, વાત, હેડકી, ઉધરસ, રૂધિરવિકાર અને તાવને હણનાર છે.

મીલામાં--પાયક, તીક્ષ્ણ, તુરાં, પાકમાં તીખાં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા કૃમિદોષ, ઉદરરોગ, સોજ અને આશ્રાનો નાશ કરનાર છે.

મોજપત્ર--તુફ તથા પિત્ત, વિષદોષ, રૂધિરવિકાર અને કર્ણરોગનો નાશ કરનાર છે.

ભોરીંગણી—ઉભી તથા બેઠી એવી ભોરીંગણીની બે જાત છે. તેમાં ઉભી ભોરીંગણી તીખી, કડવી, ગરમ, આડાને રોકનાર તથા વાત, મોઢાંતું, વરસપણું, અશ્મિ, તાવ, કોઠ અને શૂળનો નાશ કરનાર છે. તથા બેઠી ભોરીંગણી કડવી, તીખી, જઠરાશિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને સળેખમ, શ્વાસ તથા છાતીનાં દરદોનો નાશ કરનારી છે. બંને ભોરીંગણીના ડોડવા હલકા, જઠરાશિને વધારનાર, તથા ઉધરસ, કૃમિરોગ, તાવ અને ખરબનો નાશ કરનાર છે. બેઠી ભોરીંગણીની ઘોળાં ફુલવાળી એક ખીજ જાત છે તેમાં પણ બેઠી ભોરીંગણી જેવાજ ગુણો છે. પણ વિશેષ સ્ત્રીઓને ગર્ભ રાખનાર છે.

મકાઈ—તુરી, કડવી, કશ્કર, પિત્તહર તથા આડાને રોકનાર છે.

મગ—હલકા, લુખા, આડાને રોકનાર, નેત્રને હિત તથા તાવને મટાડનાર છે. અને જંગલી મગ કપાય, મધુર, પૃષ્ઠિ કરનાર, આડાને રોકનાર, તથા તાવ, બળતરા અને હરસનો નાશ કરનાર છે.

મજાઈ—સ્વરને હિત, વર્ણને સુધારનાર, મધુર, તુરી, કડવી, તથા કોઠ, શોષ, સળેખમ, સોજા, ચેનિરોગ, નેત્રરોગ, રતવા, પ્રમેહ તથા પ્રણુનો નાશ કરનાર છે.

મઠ—પાક અવસ્થામાં મધુર, વાયુને કરનાર તથા કફ, પિત્ત, તાવ અને આડાને નાશ કરનાર છે.

મધ—હલકું, મધુર, ટાઢું, લુખું, ચક્ષુ તથા સ્વરને હિત, જઠરાશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, શરીરમાં કોમળતા લાવનાર અને કાસ, શ્વાસ, કોઠ, હરસ, શ્વિરવિકાર, પરમો, કૃમિદોષ અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે.

મનશીલ—તીખો, કડવો, લેખન કરનાર, તથા કાસ, શ્વાસ, શ્વિરવિકાર વિષદોષ અને કફને હણનાર છે.

મરહારીંગી—વાયુને કોપાવનાર, તથા કાસ, શ્વાસ, નેત્રશૂળ અને પ્રણુનો નાશ કરનાર છે.

મરવો—કપાય, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, સુગંધી, વાતહર, કશ્કર, અને શ્વિ ઉપજાવનાર છે. ઘોળો મરવો તીખો, ઉષ્ણવીર્ય, શ્વિ ઉપજાવનાર તથા સુખ અને ખરિતની સુગંધી કરનાર છે.

મરી—લીલાં મરી પાક અવસ્થામાં મધુર, તીખાં, સ્વાદિષ્ઠ અને ગુરુ છે. તથા સૂકાં મરી પિત્તને કોપાવનાર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રોચન, દીપન તથા કફ, વાત અને કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

મસૂર—પાકમાં મધુર, આડાને રોકનાર, ટાઢી, હલકી, તથા પિત્ત અ-

ને તાવને મટાડનાર છે.

મહુડાં—મહુડાંનું ફુલ, હૃદય, મધુર, ગુરુ, નર્યમાં હિત, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા બળ આપનાર છે.

મીલકાંકણાં—કડવાં, તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિને વધારનાર તથા કફહર અને વાતહર છે.

મીંદીઆવર ઘોળી.—ઉપર તથા નીચે શરીરને સાફ કરનાર, અને ઉધરસ, ઉદરરોગ, તથા કોઢનો નાશ કરનાર છે.

મીંદોઢ—વમન કરાવનાર, મધુર, કડવું, મળને ઉબેડનાર, લઘુ, શરીરને શુદ્ધ કરનાર, અને ત્વગદોષ, વાયુ, કફ તથા વિષનું શમન કરનાર છે.

મીંણ—ત્રણ, વિસર્પ, કુઠ તથા વાતરક્તનો નાશ કરનાર છે.

મુરમાંસી—ટાઢી, મધુર, હલકી, કપાય, વર્ણને સુધારનાર તથા તાવ, ઉધરસ અને કોઢનો નાશ કરનાર છે.

મુસલી—મધુર, કડવી, રસાયનરૂપ, ભારે, વાતહર, ઉષ્ણવીર્ય, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા શુદ્ધના રોગનો નાશ કરનાર છે.

મૂઝા—ગુરુ, તીક્ષ્ણ, પાકમાં તથા રસમાં તીખા અને ઉષ્ણવીર્ય છે.

મેથોદાળા—વાતહર, કફહર, અને તાવને મટાડનાર છે.

મોગરો—શીતવીર્ય, સ્વાદિષ્ટ, કપાય, કફ અને વાયુને કોષાવનાર, મુગંધી તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

મોચરસ—કપાય, સ્નિગ્ધ, તુરો, તથા વીર્યને વધારનાર છે.

મોથ—તીખી, કડવી, ગ્રાહી, કફને હણનાર, આડાને રોકનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને કફ, પિત્ત, રૂધિરવિકાર, તાવ તથા તરસનો નાશ કરનાર છે. નાની મોથ સ્વેદ, મળ તથા દુર્ગંધીને મટાડનાર છે.

મોરથુથુ—પાકમાં તીખું, ચક્ષુને હિત, કપાય તથા વિષરૂપ છે.

મોરવેલ—ભારે, મધુર, મળને ઉબેડનાર, તથા પિત્તરક્ત, તૃષ્ણા, દાહ, શોષ, પ્રમેહ. છાતીના રોગ તથા કફ અને પિત્તને હણનાર છે.

સ્તવેલિયો—વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, નેત્રને હિત, લુપ્તો, તુરો, ટાઢો, તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને દાહને મટાડનાર છે.

સ્તાંજની—શીતળ, લઘુ, મધુર, કડવી, નેત્રને હિત, વીર્યને વધારનાર તથા હલકી, તૃષ્ણા, રૂધિરદોષ, પિત્ત તથા જ્વરનો નાશ કરનાર છે.

સ્તાઢુ—સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર, આડાને અટકાવનાર તથા ભારે છે.

સ્સવંતી—દારૂ હળદરનો ક્વાથ કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ ભેળવી તેને

બાળતાં તેનો ઓથો ભાગ બળી જાય અને ધાટો થાય ત્યારે તે રસવંતી રસાંજન કહેવાય છે.

આ રસવંતી ચક્ષુને હિત, કષાય, મધુર, ગર્ભની વૃદ્ધિ કરનાર, તથા રક્તપિત્ત, વિષદોષ, ઉલટી, હેડકી અને પ્રદરનો નાશ કરનાર છે.

રાઈ—રાઈ તથા કાળી રાઈ બન્ને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા ખરજ, કૃમિ, કોઠ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે.

રાજગરો—લુખો, હલકો, ટાઢો, વાયુને કોપાયનાર તથા રૂધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને મટાડનાર છે.

રાણ—રાણુનું કૃણ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ભારે, ટાઢું, રિનગ્ધ, બળ આપનાર, તથા રૂધિરવિકાર, ગદ્, મૂર્છા અને તરસનો નાશ કરનાર છે.

રામબાવઝ—કડવો, ટાઢો, તુરો તથા રૂધિરવિકાર, ઉલટી, કૃમિદોષ, તૃષ્ણા, અને બળતરાને શાંત કરનાર છે.

રાસ્ના—ગરમ, કડવી, ગુરૂ, પકાવનાર, તથા વાત, કફ, સોજા, ઉધરસ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, શૂળ અને રૂધિરવિકારનો નાશ કરનાર છે.

રાઝ—ટાઢી, ભારે, કડવી, કષાય, આડાને કૃષ્ણે રાખનાર તથા રૂધિરરોગ, તાવ, રતવા, કોઠ, વ્રણ અને શૂળનો નાશ કરનાર છે.

રૈંગળી—સ્વાદિષ્ટ, તીક્ષ્ણ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઉષ્ણ તથા વાત, કફ, શ્વાસ અને કાસને હણનાર છે.

રીસામળી—તુરી, કડવી, ટાઢી, તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને યૌન નિરોગનો નાશ કરનાર છે.

રૂપામુલ્લી—નેત્રને હિત, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, પાક અવસ્થામાં મધુર તથા કોઠ, ઉદરરોગ, પાંડુ અને વિષદોષ આદિકને મટાડે છે.

રોહીડો—પન, પ્લીહા, ગુદગ તથા ઉદર રોગને હણનાર છે. અને રાતો રોહીડો રૂચિ ઉપજાવનાર, લોહીને સુધારનાર, શીતળ તથા કૃમિનો નાશ કરનાર છે.

રોહિષ—કષાય, વિરસ, કાસને હણનાર, લઘુ તથા ઉચ્ચ છે. અને જૂઠાં નામનો તેનો બેદ કડવો, તીખો, ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા નેત્રને હિત છે.

લંટેકચપા—કફ, કૃમિરોગ અને કોઠનો નાશ કરનાર છે.

લવળ. બનાવટી—જઠરાગ્નિના જોરને વધારનાર, આડો લાવનાર, ખા-રા રસવાળું, કફને કરનાર તથા વાયુને મટાડનાર છે.

લ્વારો—સુગંધી, મનોહર, કડવો, હલકો, ટાટો, ત્રિદોષહર તથા કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, અને મુખરોગનો નાશ કરનાર છે.

લર્વિંગ—તીખું, પચાવનાર, વાત પિત્તને હરનાર, હૃદયને હિત તથા વિષરોગનો નાશ કરનાર છે.

લસણ—તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, બળ આપનાર, કૃમિને હણનાર, રસાયન રૂપ તથા હાડને સાંધનાર છે. લસણનું સેવન કરનારે મેહનત, ક્રોધ, તડકો, બહુ બળ, દૂધ અને ગોળનો ત્યાગ કરવો.

લોચ્છ—કષાય, કફહર, વર્ણને સુધારનાર અને રૂધિરદોષ તથા કૃમિ-દોષનો નાશ કરનાર છે.

લીંબડો—કડવો, હલકો, વ્રણનું શોધન કરનાર, કૃમિ, ઉલટી, ડોઢ, પિત્ત તથા કફ રોગનો નાશ કરનાર અને વાયુ, શ્રમ, તરસ તથા અરિચિનું શમન કરનાર છે. તેનું ફલ કડવું, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને પરમેદ હરસ તથા કૃમિવિકારનો નાશ કરનાર છે.

લીંબુ—લાંબુ લીંબુ પાચન કરનાર, તીક્ષ્ણ, ગુરુ, વિગ્રંધને હણનાર, જરા ખાટું અને તૃષ્ણા, શૂળ, કફ, ઉલટી તથા કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે. મીઠાં લીંબુ અરિચિ, તરસ, રૂધિરવિકાર, પિત્ત અને સર્પનાં ઝેરનો નાશ કરનાર છે. તથા ગોળ ખાટું લીંબુ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા હલકું છે.

લળી—લુખી, ખારી, ભારે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કફ, પિત્ત, હરસ અને નેત્રરોગને હરનાર છે.

લોદર—ચક્ષુને હિત, કષાય, આહી, રક્ષ તથા કફ, પિત્ત, રૂધિરદોષ અને અતિસારને ગટાડનાર છે. તથા રાતું લોદર કષાય, રક્ષ, ઝાડાને અટકાવનાર તથા મળમૂત્રને સાફ કરનાર છે.

વધારણી—ઉષ્ણ, પાચન, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીખી, સ્નિગ્ધ, શૂળ, અજીર્ણ અને વિગ્રંધને હણનાર તથા પિત્તને વધારનાર છે.

વછનાગ. ઘોળો—ક્રોધ, દુષ્ટવ્રણ, હરસ તથા વિષદોષને હણનાર અને વિષરૂપ છે.

વજ—તીખો, દીપન કરનાર, બુદ્ધિને વધારનાર, તથા કફ, વાત, શૂળ, આપરો, ઉન્માદ, કૃમિદોષ અને વાઇનો નાશ કરનાર છે પુરાસાણી વજના પણુ તેવાજ ગુણુ છે. ક્ષત વાયુને ગટાડવામાં વિશેષ પરાક્રમી છે.

વટાળા—મધુર, લુખા અને ટાઢા છે.

વડે—શીત, કપાય, સ્તંભન, રક્ષ, ગુરુ, વર્ણને સુધારનાર તથા દાહ, પ્રણુ રતવા અને યોનિના રોગને મટાડનાર છે.

વળ—મધુર, ગરમ તથા વાતહર છે.

વરળો—કડવો તથા કૃમિરોગ, પથરી અને વાતશૂળનો નાશ કરનાર છે.

વરધોરા—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય તથા કષ્ટ, આમવાત અને સોઝને હરનાર છે.

વરિયાળી—ક્રૂર, વાતહર, તથા શૂળ, આમાતિસાર, અગ્નિનું મંદપણું, યોનિશૂળ અને કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

વંશરોચન—કપાય, મધુર, રક્ષ, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, તથા કાસ, શ્વાસ, અને ક્ષયને હણનાર છે.

વારાહીકંદ—રસ તથા પાકમાં તીખો, ઉષ્ણવીર્ય, પુષ્ટિ કરનાર તથા કષ્ટ, પ્રમેહ, કોઠ અને કૃમિદોષને હણનાર છે.

વાલ—રક્ષ, મધુર, પાક અવસ્થામાં ખાટા, તથા ઝાડાને ઉતારનાર છે.

વાલોર—ભારે, ટાઢી, પાક અવસ્થામાં મધુર, બળ દેનાર, તથા વાત અને પિત્તને મટાડનાર છે. અને કાળી વાલોર કષ્ટ પિત્તને ઉષ્ણવનાર, ભારે, ગરમ, જઠરાગ્નિને મેદ કરનાર તથા ઝાડાને બંધ કરનાર છે.

વાવડિંગ—ભુખાં, ગરમ, કડવાં તથા વાત, કષ્ટ, કૃમિદોષ અને ઉંદરનાં વિષનો નાશ કરનાર છે.

વાંસ—મધુર, કપાય, શીતળ, મળને ઉખેડનાર, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા કષ્ટ, પિત્ત, રૂધિરવિકાર, કોઠ, પ્રણુ અને સોઝનો નાશ કરનાર છે.

વાલો—શીતળ, રક્ષ, હલકો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, તથા ઉલટી, મેળ, તૂણા, રતવા અને અશ્ચિને મટાડનાર છે. કાળો વાળો શીતળ તથા વિષદોષ, રૂધિરદોષ, રક્તપિત્ત અને દાહની શાંતિ કરનાર છે.

વિકલો—સ્વાદિષ્ટ, દીપન અને કામળા તથા રૂધિર વિકારને મટાડનાર છે.

વિદારીકંદ—શીતળ, પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, રક્તપિત્તને હરનાર, ધાવણ તથા સ્ત્રીવંતી વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વર અને વર્ણને સુધારનાર, બળ આપનાર, રસાયનરૂપ તથા વાતની શાંતિ કરનાર છે.

શંખાવલી—કડવી, સ્વાદિષ્ટ, રેચક, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા કોઠ, કૃમિદોષ અને વિષદોષને મટાડનાર છે.

શતાવરી—શતાવરી તથા મહાશતાવરી એવા શતાવરીના બે ભેદ છે. તેમાં શતાવરી કડવી, પુષ્ટિ કરનાર, ચક્ષુને હિત, સ્વાદિષ્ટ તથા વાત પિત્તને હણનાર છે. અને મહા શતાવરી બુદ્ધિને વધારનાર, શિતવીર્ય તથા સંયંહ-ણી, હરસ અને નેત્ર રોગનો નાશ કરનાર છે.

શરપુંજો—હઝકા, કપાય, કડવો, તથા પ્લીહા, બરોળ, કાસ અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે.

શિલાજિત—કડવો, શિતવીર્ય, સુગંધી, કફહર તથા વાતહર છે.

શિલારસ—સુગંધી, કડવો, તીખો, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠને સુધારનાર તથા કોઢ અને રૂધિરવિકારનો નાશ કરનાર છે.

શિવની—સ્વાદિષ્ટ, કડવી, કેશને વધારનાર, તથા રક્તપિત્ત, બ્વર અને વાતરક્તનો નાશ કરનાર છે.

શેતુર—પાકું શેતુર ટાકું, મધુર, અને પિત્ત તથા વાતને હરનાર છે. તથા કાચું શેતુર બારે, ખાટું, ગરમ અને રક્તપિત્તને ઉપગ્રવનાર છે.

શેલડો—સ્વાદિષ્ટ, પુષ્ટિ કરનાર, શીતળ તથા રૂધિરવિકાર અને મૂત્ર-મૃદુલનો નાશ કરનાર છે.

શેષગુદર—વાત અને કફનો નાશ કરનાર છે.

ષડ્ઘણ—સુંઠ, પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચીતરો અને મરી એ છ પદાર્થો સાથે મેળવવાથી પડૂપણ કહેવાય છે. આ પડૂપણ વિષદોષને હરનાર, ઉષ્ણ, રક્ષ અને ઘણુંકરીને પંચકોલના જેવા ગુણુવાળું છે.

સંચળ—ઝાડો લાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂચિ ઉપગ્રવનાર તથા વાત, આક્રોશ અને શૂળનો નાશ કરનાર છે.

સપ્તપર્ણ—સ્નિગ્ધ, તુરો, ગરમ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કોઢ, રૂધિરવિકાર, મૃમિદોષ, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરનાર છે.

સમુદરફાળ—ચક્ષુને હિત તથા પિત્ત, કફ, વિષદોષ અને કર્ણ રોગને મટાડનાર છે.

સમુદરશાષ—કોઢ અને વિષદોષનો નાશ કરનાર છે.

સમેરવો—મધુર, ગુર, કડવો, પુષ્ટિ આપનાર તથા વિષદોષ, બ્વર, ઉદરસ અને શોષને મટાડનાર છે.

સરગવો—ધોળો, રાતો તથા કાળો આ પ્રમાણે ત્રણ જાતનો સરગવો થાય છે. તે બધી જાતના સરગવો તીક્ષ્ણ, સ્વાદિષ્ટ, તીખા, અને વાત, શોષ તથા દૃષ્ટિની મંદતાને હરનાર છે. તેની છાલ ચક્ષુને હિત છે. તેનાં પુલક

રમ, તીખાં અને કૃગિનો નાશ કરનારાં છે. તથા તેની શીંગ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કોઢ, શ્વાસ તથા શ્વળને મટાડનાર છે. રાતાં ડુલવાળો સરગવે તીખો, સ્વાદિષ્ટ, ક્ષાર સહિત અને વાત, શોષ તથા દૃષ્ટિની મંદતાને હરનાર છે.

સરશવ—ઘોળા સરશવ જરા ઉષ્ણવીર્ય, કફર અને વાતહર છે તથા રાતા સરશવ સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા તીખા છે.

સરસહો—ગધુર, કંડવો, તુરો તથા વિષદોષ, કોઢ, ઉધરસ, વ્રણ અને સોજનો નાશ કરનાર છે.

સાકર—ટાઢી, હલકી, ગધુર અને રૂધિરવિકાર, પિત્ત, તૃષ્ણા, અતિ-સાર તથા વાતને હણનાર છે.

સાગ—કપાય, શીત તથા વ્રણ, રક્તપિત્ત, રક્ષતા અને કફને હણનાર છે.

સાજીખાર—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા કફ, કૃ-મિદોષ, ગુદ્મ અને શ્વળનો નાશ કરનાર છે.

સાંટોઢી—ઘોળી તથા રાતી એવી બે જાતની સાંટોડી થાય છે. તે-માં ઘોળી સાંટોડી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તુરો, તીખી, ઉષ્ણવીર્ય અને કફ, વાત, આગ તથા સોજનો નાશ કરનાર છે. તથા રાતી સાંટોડી કંડી, હલકી, કંડવી, તથા પિત્ત અને રૂધિરનાં દરદોનો નાશ કરનાર છે.

સામો—લુખો, વાયુને કરનાર તથા કફ અને પિત્તને હરનાર છે.

સાંમરલૂળ—હલકું, વાતહર, અત્યંત ઉષ્ણ, ઝાડો લાવનાર, તીક્ષ્ણ તથા પાક અવસ્થામાં તીખું છે.

સિંદૂર—તીખો, ઉષ્ણવીર્ય તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે.

સિંધાલૂળ—સ્વાદિષ્ટ, લઘુ, ચક્ષુને હિત, પુષ્ટિ કરનાર, રચિ ઉપજન-વનાર, જઠરાગ્નિનું દીપન કરનાર, વિગંધને હણનાર, તથા ત્રિદોષહર છે.

સાંસમ—શીતવીર્ય, અને કોઢ, ચિતરી, કૃગિદોષ, દાહ, સોજ, શોષ તથા રૂધિરવિકારને હણનાર છે.

સુલ્લહ—કંડવી, કંડી, રક્ષ, પુષ્ટિ કરનાર, તથા કાસ, શ્રમ, શોષ, તૃષ્ણા, રૂધિરવિકાર, પિત્ત તથા દાહની શાંતિ કરનાર છે.

સુંઠ—પાકમાં ગધુર, તીખી, પુષ્ટિ કરનાર, ઉષ્ણ, રોચન, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વરને હિત, તથા વાત, કફ, ગંધકોષ, આશ્રો અને શ્વળ-ને હણનાર છે.

સુરમા—શીતળ, કપાય, ચક્ષુને હિત, કફહર, વાતહર તથા લેખન કરનાર છે.

સુવર્ણક્ષીરી—કડવી; અને કૃમિદોષ, પિત્ત તથા કફને હણનાર છે.

સુવા—તીખા, મધુર, ગુરૂ તથા વાત, યોનિશ્વળ, અગ્નિની મંદતા અને કૃમિદોષનો નાશ કરનાર છે.

સૂરજમુલ્લી—કફ, પિત્ત, પ્રમેહ અને કૃમિદોષને મટાડનાર છે.

સૂરણ—દીપન કરનાર, રચિ ઉપખવનાર, પથ્ય, તથા કફ, પ્લીહા, અને ગુદમનો નાશ કરનાર છે. તેમાં પણ વિશેષે કરીને હરસના રોગીને તો અત્યંત હિતકારક છે.

સેમલ્લો—મધુર, ટાઢો, પુષ્ટિ આપનાર તથા રંધિરવિકાર અને રક્ત પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

સેવતી—ચક્ષુને હિત, સુગંધી, બળ આપનાર, કષાય તથા કોમળ છે.

સોનામુલ્લી—લેખન કરનાર, ચક્ષુને હિત તથા પાંડુ, જ્વર અને સોજાને હણનાર છે.

સોપારી—સોપારીનું ફળ રક્ષ, ટાઢું, ભારે, તુરું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રચિ ઉપખવનાર તથા કફ અને પિત્તને મટાડનાર છે.

હરદે—જાળકાના ઉદરમાં રહીને કોષ્ઠપણ જાતની વિક્રિયા થવા નહિ દેનાર, રસાયન રૂપ, દીપન કરનાર, ત્રિદોષહર, શૂળ અને વાતરક્તનો નાશ કરનાર તથા હુંકામાં સર્વ રોગને હણનાર, કષાય, અમ્લ, મધુર, કટુ, તથા તિક્ત રસવાળી બુદ્ધિ તથા શરીરના આંધાને વધારનાર અને પુષ્ટિ કરનાર છે.

હરફારેવઢી—હરફારેવડીનું ફળ રચિ ઉપખવનારું, ભારે, લુપ્ત, મધુર, તુરું, ખાટું અને હરસ, પથરી, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર છે.

હરિયાલ—સ્નિગ્ધ, કષાય, મધુર તથા વિષદોષનો નાશ કરનાર છે.

હંસરાજ—શીતળ, ભારે, ધારાંને રૂઝવનાર, તથા રંધિરવિકાર, વિષદોષ, અતિસાર, દાહ અને રતવાનો નાશ કરનાર છે.

હલ્લદર—તીખી, કડવી, લુપ્તી, ગરમ, વર્ણને સુધારનાર તથા પ્રમેહ, ત્વચારોગ, સોજો, ખજવાળ, કોઠ, અને વ્રણને હણનાર છે. લીલી હળદર, વર્ણને સુધારનાર છે. જંગલી હળદર જે કંદરૂપે ઉપજે છે તે વાયુ તથા રંધિરના રોગોનો નાશ કરનાર છે.

હાડસાંકળી—હાડને સાંધનાર, રક્ષ, મધુર, લઘુ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે.

હિંગલો—ધોળાશવાળો, પીળાશવાળો તથા રતાશવાળો એ પ્રભાણે ન-

ણુ બનતો હિંગળો થાય છે તે ઉત્તરોત્તર એટલે ઘોળાશવાળા કરતાં પી-
ળાશવાળો અને પીળાશવાળા કરતાં રતાશવાળો હિંગળો સરસ ગુણુવાળો છે.
હિંગળો તીખો, કડવો, તુરો, અને નેત્ર રોગ, કોઢ, કમળો તાવ તથા કફ પિત્ત
આદિકનો નાશ કરનાર છે.

હોરાકર્સી—ગરમ, ખાટી, તુરી, કડવી, ચક્ષુ અને મોવાળાને હિતકારક
તથા મૂત્રક્રમ્હૂ, પથરી અને ચીતરીનો નાશ કરનાર છે.

હોરાબોઠ—કપાય, ઉષ્ણ તથા ર્ધિરવિકારનો નાશ કરનાર છે.

ક્ષારાષ્ટક—ખાખરો, થોર, અધેડો, આક્રડો, આંખલી અને તલનાં
નાળ આ સર્વ વૃક્ષોના ખાર તથા સાજીખાર અને જવખાર એ આડખાર
મેળવ્યાથી ક્ષારાષ્ટક થાય છે. તે વિશેષે ગોટા તથા શળને મટાડનાર છે.

ક્ષીરવૃક્ષો—વડ, ઉંખરો, પીંપળો, પારસપીંપળો તથા પીંપર એ પાં-
ચ ક્ષીરવૃક્ષો કહેવાય છે. ક્ષીરવૃક્ષો તુરાં, મેઢનો નાશકરનારાં, હાડને સાંધનારાં,
તથા ર્ધિરવિકાર, સોળ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે.

सर्वैः स्थावरजातिजैषाधिगणव्याख्यानगुंफैः सतां

मान्यैर्मेदुरमेतादित्याभिहितमंदाररत्नमया ॥

काकेभ्योदधिरक्ष्यतामिति महावाक्ये सजातीयका

नसंगृह्णातियथोपलक्षणतया काकस्तथाख्यौપधीः ॥ ૧॥



તરંગ ૩ બે.

વિષ રત્ન ૫ મું.

અમૃતને માટે દેવતા અને અસુરોએ જ્યારે સમુદ્ર મથન કર્યું ત્યારે અમૃતની ઉત્પત્તિ પોલેલાં સમુદ્રગાંથી એક બાંધકર પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. તે દેદીવ્યમાન, ચાર દાઢવાળો, હરિકેશવાળો તથા અગ્નિ સરખાં નેત્રવાળો હતો; આ પુરૂષને જોઈ આખાં જગતને વિપાદ (ખેદ) ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેનું વિષ એવું નામ પડ્યું. જ્યારે બ્રહ્માએ હુંકાર કરી તે પુરૂષની સામે દૃષ્ટિ કરી ત્યારે શાપના. બચથી પુરૂષનું રૂપ મૂકા તે પુરૂષે સ્થાવર અને જંગમ એવી બે મૂર્તિ ધારણ કરી.

આ સ્થાવર જંગમાત્મક વિષના આઠવેગ અને દશ ગુણુ છે. વિષની ઉત્પત્તિ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પાણીમાંથી થઈ છે માટે તે વર્ષા ઋતુમાં ગોળની માફક પીગળી જળાશય વિગેરે સ્થળોમાં પ્રસરે છે અને જ્યારે શરદઋતુ આવે છે ત્યારે તે જળનાં સ્થળો નિર્વિષ થાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે વિષ વર્ષાઋતુમાં પ્રયળ પરાક્રમવાળું હોય છે. એટલે તેની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રયત્ન ઉપાયો વાપરવા જોઈએ. અને શરદઋતુમાં તેના પરાક્રમનો હાસ હોવાથી તે વખતમાં તે નિર્વિષ થાય છે. તેથી તે વખતમાં કદાચ અને વિષની સામાન્ય ઉપાયોથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો કાંઈ હરકત નથી. આ ઉપરથી વળી એમ પણ સમજાય છે કે વર્ષા તથા શરદઋતુ સિવાય બીજી હેમંત, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મઋતુમાં વિષનું બળ મધ્યમ હોય છે. તેથી તે વખતે વચલા વાંધાની ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો પણ હરકત નથી.

વિષના ઉપર પ્રમાણે સ્થાવર અને જંગમ એવા બે વિષને રહેવાનાં સ્થાન છે તેમાં સ્થાવર વિષને રહેવાનાં સ્થાનક દશ છે અને જંગમ વિષને રહેવાનાં સ્થાનક સોળ છે. મૂળ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ, છાલ, છીર, વચસો ગાભો, ગુંદ, ધાતુ અને કુંદ એ સ્થાવર વિષને રહેવાનાં દશ સ્થાનકો છે. યદ્યપિ સ્થાવર વિષ પત્ર ફળાદિમાં રહેલ છે તો પણ મૂળમાં રહેલ સ્થાવર વિષ અતિ પરાક્રમવાળું હોય છે. મૂળ વિષ ખાવામાં આ-

વિષની ઉત્પત્તિ તથા તેના બે ભેદ.

રૂતુઓને લીધે વિષમાં વધતું ઘટતું પરાક્રમ.

વિષને રહેવાનાં સ્થાનકો.

વ્યાથી ગોઠી ચડવી, બકવા, અને મોઢ થાય છે, પત્ર વિષથી જગાસાં આવે છે, ગોઠી ચડે છે અને શ્વાસ ઉપડે છે, જાનનાં વિષથી વૃષાગ્રમાં સો-
જો, દાઢ અને અન્ન ઉપર દેશ થાય છે. પુષ્પનાં વિષથી ઉલટી, આશ્રો
અને મોઢ થાયછે, છાલ તથા છીરનાં વિષથી મોઢામાં શીણુ આવે છે, ઝાડો
પાતળો થાય છે અને જીભ વાંકી થઇ જાય છે, વચલા ગાભાના તથા
ગુંદના વિષથી મોઢામાં દુર્ગંધ, શરીરમાં ખરખરાશ, ગસ્તકમાં દુખાવો
અને મોઢામાંથી લાળનું પડતું થાય છે, ઘાતુ વિષથી હૃદયમાં પીડા, મૂર્છા
અને તાળવામાં દાઢ થાય છે, ઘણુંકરી આ વિષ કાળે કરીને નાશ કરે
છે, તથા કંફનું વિષ સર્પ સ્થાવર વિષ કરતાં અતિ નિદ્રણુ ગુણુવાળું હોયછે.
જંગમ વિષનાં દૃષ્ટિ, નિઃશ્વાસ, દાઢ, નખ, મૂત્ર, ઝાડો, શુક્ર, લાળ, આર્ત-
વ, અસ્થિ, પિત્ત વિગેરે સોળ સ્થાન છે. જોવાથી અને ટુંક મારવાથી પ્રા-
ણીના અંગમાં વિષનો પ્રવેશ કરાવનારા દેવતાઈ સર્પો હોયછે. અને પૃથ્વી-
ના સર્પોની દાઢમાં વિષ રહેલ છે. મીંદડાં, કૂતરાં, પાણીમાં રહેનાર ઘો,
મગર, મત્સ્ય, દેડકું, ગરોળી, તેમજ જીજ્ઞાં પ્રાણીઓ દાઢ તથા નખમાં વિ-
ષવાળાં હોય છે. ઊંદરનાં વિષમાં વિષ રહેલું છે. કરોળિયા વિગેરે પ્રાણી-
ઓનું વિષ લાળ, મૂત્ર, ઝાડો, નખ, વીર્ય અને રજમાં રહેલું છે. વીંછી
વિગેરે પ્રાણીઓનું વિષ કાંઠામાં રહેલું છે. માંખી વિગેરેનું મોઢેથી ચટકો
ભરવામાં વિષ રહેલું છે. વિષથી મરેલ પ્રાણીના તથા વાટ નાગના મત્સ્ય-
ના અસ્થિ (હાડ) માં વિષ રહેલું છે. શકુલી મત્સ્ય, રકત રાજી મત્સ્ય અ-
ને ચરકી મત્સ્યના પિત્તમાં વિષ રહેલું છે. સૂક્ષ્મ તુંડ અને ઉચ્ચિટ્ટિ-
ગ નામના વીંછી અને બ્રમરની ચાંચમાં વિષ રહેલું છે. કીડા અને સર્પ-
ના મરેલ દેહમાં વિષ રહેલું છે. તથા જીજ્ઞાં ન ગણેલ વિપતે પણ મુખ
સંદેશના વિષમાં ગણવાં

સોમલ, હાલાહલ, કાળકૂટ વિગેરેને મહાવિષ એવું મહાવિષ ત
નામ આપેલું છે અને અશીણુ વિગેરેને ઉપવિષ એવું નામ આપેલું છે. બ્રહ્મપુત્ર તથા પ્રદીપન વિગેરે વિષનાં નામ અને તેનાં લક્ષણો
શાસ્ત્રમાં માલમ પડેછે પણ તે ક્યાં ઝેર છે એવી ઓળખાણ હાલ નિ-
કળી શકતી નથી.

સ્થાવર વિષમાં સોમલ, અશીણુ, વછનાગનાંમૂળ, ઝે-
ર કોચલાં વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેમાં સોમલ, રસક-
પૂર, ત્રાંજાનું ઝેર વિગેરે ઘાતુ વિષ છે અને અશીણુ, ઘતુ-
સ્થાવરવિષ
તથા તેના
બે લેહ.

શૈ, ઝેરકાચલાં, વિગેરે વનસ્પતિ વિષ કહેવાય છે.

સર્પ, કીડા, ઊંદર, 'કરોળિયા' વિગેરે લાળ વાળા છવ, વીંછી, ગરોળી, ઝેરી જળો, ઝેરી માછલાં, ઝેરી દેડકાં, કાકીડા, ઝેરી કૂતરા, સિંહ, વાઘ, શિયાળ, જરખ, રીંછ વિગેરે જે દાઢવાળાં ઝેરી જનાવરો છે તેની દાઢમાં રહેલું ઝેર જંગમ વિષ કહેવાય છે.

ઉપર લખેલ એ પ્રકારનાં સ્થાવર અને જંગમ વિષ **કૃત્રિમવિષ**. સિવાય અનેક પ્રકારનાં ઔષધો અથવા ઔષધોમાં વપરાતા (ગર) પદાર્થો સિવાય બીજા એ અથવા વધારે પદાર્થો સાથે મળવાથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષને ગર એવું નામ આપેલું છે. આ કૃત્રિમ વિષ (ગર) જેવા પદાર્થોના યોગથી બનેલું હોય તે પ્રમાણે તે તરત કે ઘણું દિવસે નાશ કરનારૂં થાય છે. આ વિષ, સોજને, પાંડુ, ઉન્નાદ તથા ઉદર રોગ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્થાવર વિષ જવર, હેડકી, દાંતનું અંખાનું, ગળાનું **સ્થાવર ત-થાજંગમવિ** સીવાનું, મોઢામાં શીણ આવવાં, ઉલટી, અશ્ચિ, શ્વાસ, મૂ-છા વિગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને જંગમ વિષ **શના ઉપદ્ર-વો.** નિદ્રા, આલસ્ય, ખેદ, દાહ, શરીરમાં ફાડલા, રવાડાંનું ઉભું થવું, વિગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ એ પ્રકારનાં વિષમાંથી સ્થાવર વિષ ઘાતું કરીને શરીરના ઉપલા ભાગમાં ઉપદ્રવ કરનારૂં થાય છે અને જંગમ વિષ શરીરના નીચેના ભાગમાં ઉપદ્રવ કરનારૂં થાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ કોઈ વખત સ્થાવર વિષ જંગમ વિષના ઉપદ્રવને અને જંગમ વિષ સ્થાવર વિષના ઉપદ્રવને અટકાવનારૂં થાય છે.

જેને આશ્રય થયો હોય, શરીરનું લોહી હતું થયું હોય, શરીર થુથું પડી ગયું હોય, પીડા થતી હોય તથા જે મો- **વિષ પીધે-લં મનુષ્યની પરીક્ષા.** દામાંથી શીણ ઓકતો હોય તેણે વિષ પીધું છે એમ સમજવું.

વિષનો પેહેલો વેગ રસ નાગના ધાતુને બગાડી તૃષા, **વિષના વેગ.** મોહ, દંતહર્ષ, લાળ, ઉલટી તથા ખેદ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે.

બીજો વેગ રક્તને બગાડી ભ્રમ, ક્રંપ, મૂઠ્ઠા, બગાસાં, અંગમાં અગચગાટ, અને આંખે અંધારાં આવવાં છત્યાદિ ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરી શરીરને ઝાંખું પાડે છે. ત્રીજો વેગ ગાંસને બગાડી શરીરમાં ચાકાં, ગડા, ખરબ, અને સોજને ઉપજાવે છે. ચોથો વેગ વાયુને કોપાવી ઉલટી, દાહ, અંગશૂળ, અને મૂઠ્ઠાને ઉપજાવે છે. પાંચમો વેગ લીલા પીળા રંગનો દેખાવ તથા અંધારાનો દે-

ખાન પ્રકટ કરેછે. છટ્ટો વેગ હેડકી ઉપજ્ઞવે છે. સાતમો વેગ શરીરની હીલચાલ બંધ કરે છે અને આઠમો વેગ મરણ ઉપજ્ઞવે છે. આ પ્રમાણે ઝેરના આઠ પ્રકારના વેગ મનુષ્યના શરીરમાં ઉપજે છે અને ચોપગાં પ્રાણીના શરીરમાં ઝેરના ચાર પ્રકારના વેગ ઉપજી તેનું મરણ ઉપજ્ઞવે છે. પશુના શરીરમાં વિપનો પેલેલો વેગ જ્યારે પ્રગટ થાયછે ત્યારે દુઃખી આકારવાળું થઇ ચક્રી ખાવા મંડી જાયછે. જીવન વેગથી કંપે છે અને શૂન્ય થઈ જાય છે. ત્રીજા વેગમાં પશુ ખોરાક ગ્રહણ કરી શકતું નથી તથા ચોથા વેગમાં શ્વાસ ક્રિયત્ત થઈ પશુનું મૃત્યુ થાયછે. પક્ષીના શરીરમાં વિપનો પેલેલો વેગ જ્યારે શરૂ થાયછે ત્યારે પક્ષી શૂન્યચિત્ત થઈ જાય છે. ધ્યાન ધરતું હોય નહિ? એમ દેખાયછે. જીવન વેગમાં ચક્ર ખાવા મંડી જાય છે અને ત્રીજા વેગમાં પીંખાં ખરી જઈ પક્ષીનું મરણ થાયછે.

વિપ હલકું, લુખું, જલદી પ્રસરે એવું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિપનાગુણ. સુદૃઢ, અવ્યક્ત રસવાળું (ગેમાં છ રસમાંથી કોષ્ટાણુ રસ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી એવું), ન પચનારું, વિપદ અને પ્રાણુસ્થાનનું મોટું ઉત્ત્રાડી નાખનાર એ પ્રમાણે દશ ગુણવાળું છે.

ઉપર પ્રમાણે વિપના દશ ગુણ હોવાથી તે શરીરમાં જલદીથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, ગર્ભસ્થાનને ભેદે છે, મુસ્કલીથી ઉપાયોના કપાળમાં આવેછે, તથા પ્રસરવા રૂપ દોષ ક્યાંય અટકતો નથી. તે પ્રથમ શરીરમાં પેસીને લોહીને બગાડે છે, પછી વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણેને દુષ્ટ કરેછે અને ત્યારપછી હૃદયમાં આવી દેહનો નાશ કરેછે.

વિપ, વાત પ્રકૃતિવાળા પુરુષના વાતસ્થાનમાં રહીને વાત ને પૂર્ણ કોષાવેછે તથા કફ પિત્તને થોડું કોષાવે છે. વાતને કોષાની તૃપ્તિ, મૂર્છા, મોહ, અશ્ચિ, ગળાનું પકડાવું, ઉલટી અને મોટે શીષ્ણ આવવાં છત્યાદિ ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે, પિત્તપ્રકૃતિવાળા પુરુષના પિત્તસ્થાનમાં રહીને પિત્તને પૂર્ણ કોષાવેછે તથા વાત અને કફને થોડા કોષાવે છે. તેથી તૃપ્તિ, ક્રાસ, જ્વર, ઉલટી, ખેદ, અને અત્યંત દાદ વિગેરે ઉપદ્રવોને ઉપજાવેછે. અને કફ પ્રકૃતિવાળા પુરુષના કફસ્થાનમાં રહેતું વિપ કફને પૂર્ણ કોષાવે છે તથા વાત પિત્તને થોડા કોષાવે છે તેથી શ્વાસ, ગળાનું પકડાવું, ખરજ આવવી, લાળ પડવી, અને ઉલટી થવી વિગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે.

દોષના સ્થાનમાં વિપની સ્થિતિ.

જે વિપ જીવનું થઈ ગયું હોય અથવા ખાધા પછી કરેલા દષિ વિપ.

વિપદર ઉપાયોથી દુર્ઘાટ ગયું હોય અથવા પોતાની ઉત્પત્તિને વખતે દાવાનળ, પવન અને તડકાથી સુકાઈ ગયું હોય અથવા સ્વભાવથીજ પોતાના ગુણની ન્યૂનતાવાળું હોય તે વિપને દૂધિવિષ એવું નામ આપેલું છે. આ દૂધિવિષ થોડાં પરાક્રમને લીધે જાણવામાં આવતું નથી. અને કદ્દથી વીંટાઈ શરીરમાં ઘણા વર્ષ પર્વત રહે છે. આવી જાતનાં ઝેરથી પીડાયલા પુરુષોનો ઝાડો અને શરીર વિવર્ણ હોય છે, તેના શરીરમાં ખરાબ રૂધિર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તૃષ્ણ અને અરુચિથી તે પીડિત હોય છે, તેમજ મૂંઝાય છે, ઉલટી કરે છે, વાણી ગદગદ બોલે છે, તથા ઉદર રોગનાં ચિન્હવાળા થાય છે. આ દૂધિવિષ આમાશયમાં રહેલું હોય તો કફ અને વાતના રોગ ઉપજાવે છે. અને જો પક્વાશયમાં રહેલું હોય તો વાત તથા પિત્તના રોગ ઉપજે છે. આ વિષથી મનુષ્યનાં રૂવાડાં તથા માથાના વાળ ખરી જાય છે. જો તે વિષ રસાદિક છ ધાતુમાં રહેતું હોય તો ધાતુ સંબંધી અનેક વિકારોને ઉપજાવે છે. આ વિષને દૂધિવિષ એવું નામ આપવાનું બીજું કારણ એ છે જો તે અછાલું, વાદળાં, ટાઢ, કુપથ્ય ભોજન ઈત્યાદિથી દુષ્ટ થઈ ધાતુને દોષવાળા કરે છે. આ દૂધિવિષથી પીડિત મનુષ્યને પ્રથમ પસીનો આ વે એવાં ઔષધો આપી ઉલટી તથા ઝાડાનાં ઔષધોથી શુદ્ધ કરી દૂધિવિષના વિકારને નાશ કરનાર નીચે લખેલ ઔષધ ગધ નાખીને ચટાડવું. પીપર, રોહિશનું ખડ, જટામાંસી, લોદર, એળચી, સંચળ, મોચ, કઠ, જેઠીમધ, રાતું ચંદન, અને ગરૂ આ સર્વ ઔષધોનો યોગ દૂધિવિષનો નાશ કરનાર છે. તેમ બીજા વિપના ઉપદ્રવો ઉપર પણ આ પ્રયોગ અજમાવવા જેવો છે.

સ્થાવર વિપના પેહેલા વેગમાં શુભ કાળી પડી જાય છે, **સ્થાવર વિષ**
શરીર સજ્જડ થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે, ઉલટી થાય **ના વેગમાં ઉ**
છે, તથા ત્રાસ અને ખેદ ઉપજે છે. બીજા વેગમાં કંપ, પર **પજતા ઉપ**
સેવો, દાહ અને કંઠમાં વેદના ઉપજે છે. આ વેગજતાં વિષ **દ્રવો.**
આમાશયમાં ગયું હોય તો હૃદયમાં વેદના ઉપજે છે. ત્રીજા વેગમાં તાળવામાં શોષ તથા આમાશયમાં શૂળ પેદા થાય છે. આ વેગવાળા દરદીનાં નેત્ર દુર્બળ, લીલાં અને સજ્જડ થઈ જાય છે, તથા આ વેગજતાં વિષ જો પક્વાશયમાં ગયું હોય તો ત્રાજવાં ત્રોણવા જેવી પીડા, આશ્રો ખાલી ઉધરસ અને આંતરડાંમાં કરકર એવો શમ્દ ઉપજે છે. ચોથા વેગમાં મસ્તક ભારે થઈ જાય છે અને ઉપર લખેલા ઘણાખરા ઉપદ્રવો પણ ઉપજે છે. પાંચમા વેગમાં મુખ અને નાસિકામાંથી કફ ઝરે છે, શરીર સાવ ઝાંખું પડી જાય છે. સાંધા દુખે

છે, બધા દોષ કોપ પામે છે અને પક્વાશયમાં વેદના થાય છે. છઠ્ઠા વેગમાં બેભાન સ્થિતિ થાય છે અને અતિસાર ઉપજે છે તથા સાતમા વેગમાં ખ-
મા, વાંસો અને કેડુમાં ભાંગવાજેવી વેદના થાયછે તથા મરણ પણ ઉપજેછે.

જે પુરૂષના શરીરમાં વિષનો પ્રથમ વેગ પ્રગટ થયો **વિષના વેગ-**
હોય તેને ઉલટી કરાવવી, માથાપર ટાઢા પાણીનું સીંચન ક- **માં કરવાના**
રવું અને પછીથી ગધ તથા ધી સાથે વિષહર ઔષધ આ- **ઉપાયો.**

પવું. બીજા વેગમાં પણ ઉલટી કરાવવી, માથાપર ટાઢું પાણી નાખવું તથા
વિરેચન આપી પછી વિષહર ઔષધ આપવું. ત્રીજા વેગમાં વિષહર ઔષ-
ધ, પાન, નમ્બ અને અંજન એ દિત કહેલાં છે. ચોથા વેગમાં ધી સાથે
મેળવેલું વિષહર ઔષધ આપવું, પાંચમા વેગમાં જેઠીગધનો ક્વાથ અને
ગધ એ બન્ને સાથે આપવાં. છઠ્ઠા વેગમાં અતિસારની નિવૃત્તિના જે ઉપાયો
છે તે કરવા. અને સાતમા વેગમાં અતપીડનાગનું ધી દેવું અથવા મૂર્ધસ્થા-
નમાં કાગડાના પગ જેવા શસ્ત્રથી છંદ દઈ તે ઉપર રૂધિરવાળું માંસ મૂકવું.

કડવીધીસોડી, ચીતરો કાળીપાટ, ગળો, હરડે, શિરિષ, ઘોળો અંધે-
ડો, બે જાતની હળદર, જેઠીગધ, બે જાતની સાટોડી, સુંઠ, મરી, પીંપર, બે
જાતની રીંગણી, ઉપત્રસરી, અને ખપાટ એ ઔષધોના ક્વાથમાં કાંઞ કરી
તેને ઠંડી થવા દઈ તેમાં ધી તથા ગધ નાખવાં અને ત્યાર પછી એ કાં-
જનો ઉપયોગ વેગના મધ્યમાં કરવો. તેથી વિષના ઉપદ્રવો નિવૃત્ત થાયછે.
પણ આ ઉપાય કર્યા પેહેલાં વગન તથા વિરેચનાદિ કર્મ કરાવવાની ખરેખ-
રી જરૂર છે. વળી મહુરો, જેઠીગધ, પદ્મનું લાકડું, કેસર અને ચંદનના
ક્વાથમાં બનાવેલી કાંઞ પણ વિષદોષને દૂર કરેછે.

ઝેર પીધેલાં મનુષ્યનું મરણ થાય છે ત્યારે ઝેર તેના **વિષનિચિ**
હૃદયમાં રહેલું હોયછે અને સર્વાદિકથી દશાયતોતથા ઝેરી હ- **કિત્સાનોસા**
થિયારથી વીંધાયતો પુરૂષ મરણ પામે ત્યારે તે ઝેર દંશરથા **માન્ય ક્રમ.**
નમાં રહેલું હોયછે. જે પુરૂષે ઝેર ખાધેલું હોય તેના શરીરમાં મરણનું જે
ચિન્હો થાયછે તે સઘળાં ચિન્હો થયાં હોય તો વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહિ.
અને તેમાંનાં ચિન્હો ઉત્પન્ન ન થયાં હોય તો ચિકિત્સા કરવી. આવો નિર્ણય
થવા સાઝ તેનાં ચિન્હો આ પ્રમાણેછે. હોઠ કાળા થઈ જવા, દાંતની શિથિલ-
તા થવી, મોવાળાનું ખરીજવું, અંગનું ભાંગવું, તરશડવું, શીતોપચારથી પણ
રૂવાંડાંનું ઉજવું ન થવું, લાકડી માર્યા વગર શરીરમાં ભરોડનો દેખાવ, અ-
ને શરીરમાં સૂયો ધાંચવાથી પણ રૂધીરનું બહાર ન નિકળવું વિગેરે ચિન્હો

મરણનાં છે. માટે તે ન થયાં હોય તોજ ચિકિત્સા કરવી. રાજમંદીરમાં વિષ-
ની ચિકિત્સા ગિલકુલ કરવીજ નહીં એમ શાસ્ત્રકારો ફરમાવે છે.

મંત્ર, અરિષ્ટ, ઉલ્તર્તન, નિષ્પીડન, દૂષણ, અગ્નિ, વિષનિષ્ર
પરિષેક, અવગાહન, રક્તમોક્ષણ, વમન, વિરેચન, ઉપધાન, તિનાચો
હૃદયાવરણ, અંજન, નસ્ય, ધૂમ, લેહ, ઔષધ, પ્રશમન, પ્રતિ
સારણ, પ્રતિનિષ, સંસ્થાસંસ્થાપન, લેપ અને મૃતસંજીવન એવા
ચોવીશ વિષનિવૃત્તિના ઉપાયો કહેલા છે. તે ચોવીશ ઉપાયોનો જેવી રીતે
ઉપયોગ થાયછે તે નીચે પ્રમાણે.—

જે ઠેકાણે દંશ થયેલોહોય તેથી નીચે અને ઉપર જોરથી દોરે વીંટવો. ત્યાર પ-
છી જો દંશ મર્મસ્થાનમાં ન હોયતો તેને દયાવી તેમાંથી ઝેર એને રૂધિર કાઢી ના-
ખતું. અથવા તે દંશને શસ્ત્રથી ખોતરી કાઢવો અથવા જોળો મૂકવી અથવા શીંગ-
ડી મૂકી લોહી કાઢવું. કારણ કે વિપદંશથી પ્રથમ રૂધિર જગડેછે અને પછી
દરદીનો નાશ થાયછે. માટે પ્રથમ વિષથી જગડેલું લોહી કાઢી નાખવામાં
આવે તો પછીથી કોઈ વ્રતની હરકત આવતી નથી. સુંઠ, મરી, પીપર,
ધરતો ધૂમાડો, હળદર, પંચલવણ, કાળોવાળો, રીંગણી અને વડ એ પદા-
ર્થોને સાથે ધરી લેપ કરવો તેથી જગડેલું લોહી સ્ત્રવી જાયછે અને વિષનો
વેગ શાંત થાય છે. વિપના વેગથી ગદ, મૂર્છા, ખેદ અને હૃદયમાં પીડા
થાય છે. માટે શીતોપચારથી સધળા ઉપદ્રવને નિવૃત્ત કરવા અને રૂવાડાં
ઉમાં થાય ત્યાં સુધી તે વિપાર્ત પુરૂપને પંખાથી પવન કરવો. મૂળ કાપવા-
થી વૃક્ષ જેમ વૃદ્ધિ પામતું નથી, અને પાજ ખાંધવાથી પાણી જેમ પ્રસરતું
નથી તેમ જ્યાં સુધી દંશ ઉઠે નહોય ત્યાં સુધી શસ્ત્રથી અંગતું છેદન કરવા-
માં તો વિપનો વેગ આગળ વધી શકતો નથી. સામડીમાં અને માંસમા
પેટેજ ઝેરને ડાગ દેવો, લોહીમાં રહેલ ઝેરને રૂધિરસ્ત્રાવથી કાઢી નાખતું,
પીથેજ ઝેરને તરત વમન કરાવી બહાર કાઢી નાખતું. અને પીથેજ
ઝેર બીજા વેગમાં નીચે ઉતરી ગયેલ જણાય તો વિરેચનથી બહાર
કાઢી નાખતું. વિષખાનારના હૃદયની રક્ષા પ્રથમ કરવી જોઈએ. જો હૃદય
માં આવરણ આવવા લાગે તો દૂધ, મધ, ધી, ગેર અથવા છાણુનો રસ આ
ગાંહેલો જે પદાર્થ મળે તે પીવો અથવા રાખ અને ધૂળ પાણીમાં પલાળી-
ને પીવાં. મનુષ્યનો દેહ બચાવવા માટે શાસ્ત્રકારોએ બચકર ઉપાયો યોજ-
વાતું પણ લખેલુંછે, એટલે કે પાંખ સહિત કાગડાને પીલી તેનો રસ વમ-
ન થતા સાર પાવો અથવા બકરાંતું લોહી પાવું. ત્રીજા વેગમાં ક્ષારનો ઉ-

પ્રયોગ કરવો અને સોજીને હરનાર પદાર્થ, મધ, અથવા પાણીમાં વાટી લે-
ખન ક્રિયા કામે લગાડવી. એવા વેગમાં કાઠનોરસ, મધ, અને ધી મેળવીને
ગાયના છાણના રસમાં પાવો. પાંચમા વેગમાં કાગડાના ઇંડાના તથા
શિરીષના રસથી અંજન કરવું. છઠ્ઠા વેગમાં જેથી સંતા આવે એવા ઉ-
પાયો કરવા. ગાયનાં પિત્તાથી યુક્ત હળદર, મજીઠ, મરી અને પીંપર એ
પદાર્થોને વાટીને પાવાથી ઝટ ઉઘટી થાયછે. મયૂરનાં પિત્તાનો અરધો ભાગ
અને તેથી જમણાં આખરાનાં જીજ આ જન્ને પદાર્થો સાથે વાટી પાવાથી
વિપને લીધે મૃત્યુની સ્થિતિએ પહોંચેલ દરદી જીવતો થાયછે. રીંગણાં ફા-
ણિત, ઘરનો ભૂગાડો, ગાયનું પીતું અને લીંબડો એ પદાર્થોને મેળવીને પાવાથી
પણ ઉપર પ્રમાણેજ ફાયદો થાયછે. ગાયનાં પિત્તાથી યુક્ત તુલસી, પીંપરી-
મૂળ, બે જાતની હળદર, મહુડો અને કઠ એ સઘળા પદાર્થો સાથે મેળવી-
ને જનાવેલી ગોળીઓ અથવા સરસડાનાં ફુલ અને કાગડાના ઇંડાના
રસથી જનાવેલી ગોળીઓ પણ ઉપર પ્રમાણેજ ફાયદો કરેછે. વિપથી અ-
થવા પાણીમાં ડુગવાથી મરણુતોલ સ્થિતિના પુરુષને જાગૃત કરવા નીચે
લખેલાં ઔષધોનો લેપ, નસ્ય અને પાન ઉત્તમ છે. કપુરી, મધુરી, પીળોવા-
ળો, ભરોંટ, શિલાજીત, ગોરોચન, તગર, રોહિષનુંખડ, કેસર, જટાંગાંસી, તુ-
લસી, કઠ, વાળો, બોરીંગણી, સરસડાનાં ફુલ, હળદર, દારૂહળદર, ચંદન,
હીંગ, પીંપર, લાખ, કાળોવાળો, જંગલીમગ, ખીલું, જેઠીમધ, મીંઢોળ, ન-
ગડ, ગરમાળો, લોદર, ઘઉંલા, નોરવેલ, અને વાવડિંગ આ બધા પદાર્થોને
(જેમાં પુષ્પ હોય તે પુષ્પ સાથે) લઈને વાટી તેની ગોળીઓ કરવી. આ
ગોળીઓ સર્વ વિપને હરનારી છે, વિપથી મરેલ જેવાને પણ જીવન આ-
પનારી છે અને તાવને હરનારી છે. આ ગોળીઓ મુંઝવાથી, ચોપડવાથી, ધા-
રણ કરવાથી, ધૂપ લેવાથી તથા તે વિષે સાંભળવાથી ઘરમાં રહેલ ભૂત પ્રેત
ની પીડાને, વિપને, મચ્છર માંકડ આદિ જંતુને, અલક્ષીને, કાગણને, ભું-
ડાં સ્વપ્નને, સ્ત્રીના દોષને, અકાળ મરણને, પાણીના ભયને તથા ચોરના ભ-
યને દૂર કરેછે. તથા ધન, ધાન્ય, કાર્યસિદ્ધિલક્ષ્મી, પુષ્ટિ, આયુષ્ય ઈત્યાદિને
વધારનાર છે. આ પ્રયોગનું નામ જૂત સંજીવન છે. અને તે પ્રયોગને બ્ર-
હ્માએ અમૃતની પેઠેલાં પ્રગટ કરેલ છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણમાંથી જેના સ્થાનમાં વિષ હોય તેને
પ્રથમ જીતવું એટલે વાયુના સ્થાનમાં જે વિષ હોય તો દરદીને પ્રથમ પ-
રસેવો વળાવી પછી દહીં સાથે તગર અને કઠના કલકનું પાન કરાવવું. પિ-

તસ્થાનમાં વિષ છે એમ જણાય તો ધી, ગધ, કૂધ અને જળનું પાન કરાવવું તથા તેમાં દરદીને બેસાડવો. અને કષ્ઠસ્થાનમાં વિષ છે એમ જણાય તો ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો, પસીનો વળાવવો, અને ફસ ખોલાવવી તથા ઉપર બતાવેલ દુષિવિષ લોહીમાં રહેલ છે એમ જણાય તો ફસ ખોલાવવી તથા વમન વિરેગનાદિક પંચ કર્મ કરાવવાં. આ પ્રમાણે વૈદ્યે વિચાર કરી ઔષધની કલ્પના કરવી જેર પાયેલાં શસ્ત્રથી વીંધાયેલો પુરૂષ વારંવાર ગ્લાનિને તથા વિરૂદ્ધ વર્ણને પામે છે. તેનું શરીર કીડીઓથી વ્યાપ્ત હોય એમ ચમ ચમ થાય છે. તથા કમ્બર, વાંસો, મસ્તક, ખભા અને સાંધા દુખ્યા કરે છે. જે ઠેકાણે જેરી હથિયારથી વ્રણ થયેલ હોય તેમાંથી કાળું રૂધિર નિકળે છે, તૃષા, મૂર્છા અને દાહ થાય છે, દૃષ્ટિની કાળાશ, ઉલટી, સ્વાસ અને કાસ પ્રગટ થાય છે. અને તે વ્રણ એમરે ખીજો અને રાતો તથા વચમાં કાળો હોય છે. તેમાં બહુ પીડા થાય છે, માંસ કાળું થઈ જાય છે, પડને સ્થિત છે, ગારાજેવું તે માંસ વારંવાર ફાટે છે અને તેમાંથી પાણી ઝરે છે. જે જેરી હથિયારથી મર્મસ્થાન વીંધાયેલ હોય તો હૃદયમાં આવરણ થઈ મરણ થાય છે.

વ્રણમાં શલ્ય હોય તો તેને કાઢી લઈ લોહું ધગાવી તે ઉપર ડાંબ દેવો. અથવા અધરીયો ખાખરો, ઘોળી ગરણી, મજીક અને સરસડો એ પદાર્થોનો ક્ષાર બનાવી તે વ્રણ ઉપર લગાવી તેમાંથી પાણી ઝેરવવું. તે પછી અગથીઓ, કાળી અતવશેક, અને બોરીગણી એ ત્રણનાં મૂળ વાટી તે વ્રણઉપર ચોપડવાં. આ વ્રણની ચિકિત્સા કીડાના કરડવાથી થયેલ વ્રણની જે ચિકિત્સા છે તે કરવી. વ્રણમાં માંસ ગંધાર્થ ગયું હોય તો પિત્તથી થયેલ વિસર્પ રોગના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

જીદી જીદી જાતનાં પ્રાણીઓની વિષ્ટા, વિરૂદ્ધ ઔષધની ભસ્મ તથા થોડા પરાક્રમવાળાં વિષ ઔષધની મેળવણીથી જે જેર પ્રગટ થાય તેને ગર એવું નામ આગળ આપવામાં આવેલ છે. આ જેર ખાવાથી પુરૂષ યુવારંગનો, દુગ્ધો, મંદઅગ્નિવાળો, અને ઉધરસ, શ્વાસ તથા જ્વરથી પીડાયેલો હોય છે. તેનો વાયુ હમેશાં ઉર્ધ્વ ગતિવાળો હોય છે. તેને સારી રીતે નિદ્રા આવતી નથી; આ પુરૂષ મોટાં પેટવાળો, વધરાવળવાળો તથા પ્લીહાનાં દરદવાળો થાય છે. તેની વાણી દીન હોય છે તથા તે દુર્બળ અને આળસુ હોય છે. આ પુરૂષના શરીરમાં સોજો થાય છે, વારંવાર આક્રમે ચડી આવે છે, તથા તેના હાથ પગ સૂકાયેલા હોય છે, અને તે ક્ષય

વાળો થાયછે. તથા ધણું કરીને સ્વપ્નામાં શિયાળ, મીંદડાં, નોળીઆં, સર્પ અને વાંદરાંને દેખે છે તેગજ પાણીનાં સ્થનાકો અને વૃક્ષને સૂકાયલાં દેખે છે. વળી જ્ને તે પુરૂષ રંગે ધોળો હોય તો સ્વપ્નામાં પોતાના શરીરને કાળું દેખે છે અને કાળો હોયતો ધોળું દેખેછે. તેની ઇંદ્રિયો હણુઈ જાયછે અને સ્વપ્નામાં શરીરને નાસિકા, કાન તથા નેત્ર વગરનું દેખેછે. આ ઝેરથી પીડાયલા પુરૂષની જ્ને જલદીથી ચિકિત્સા ન થાયતો તે દરદી ઉપર કહેલા અથવા એવા ખીજા ઉપદ્રવોથી નાશ પામે છે. આ ગર નામના ઝેરથી પીડાયલા પુરૂષને પ્રથમ વમન કરાવી પશ્ય અન્ન જમાડવું. માક્ષિક અને સુવર્ણ એ બન્નેનું ચુર્ણ એકઠું કરી ગધ અને સાકર સાથે ચટાડવું. અથવા મોરવેલ, ગળો, પટોલ, ચવક, સીતરો, વજ અને વાવડિંગ એટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ છાશ, ઉનું પાણી, અથવા ખીજેરાના રસ સાથે પાવું.

સર્વ અવસ્થાવાળાં સર્વ વિષના વિકારની શાંતિ કરવાવાળો ધી સરખો ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેમાં પણ વાત પ્રકૃતિવાળાં વિષનો તો તે મુખ્ય ઉપાય છે. કષ્ઠસ્થાનમાં રહેલું વિષ સાધ્ય ગણાય છે, પિત્તસ્થાનમાં રહેલું વિષ કષ્ઠસાધ્ય ગણાય છે અને વાતસ્થાનમાં રહેલું વિષનો અત્યંત દુઃસાધ્ય અથવા અસાધ્ય ગણાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ, દેશ તથા કાળનો વિચાર કરી વિપાત પુરૂષની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

વિષની પ્રકૃતિ (પિત્તપ્રકૃતિ), કાળ (વર્ષાકાળ), અન્ન વિષસંકટ. (સર્પપાદિ), દોષ (પિત્ત), અને દૃષ્ય (રક્ત), આ પદાર્થોનો સમાગમ વિષસંકટ કહેવાયછે. આ વિષસંકટમાં પડેલો પુરૂષ સંકટે એકાદ ભાગ્યેજ જીવેછે.

સોમલ એ પ્રખ્યાત મોટું ઝેર છે. તેમાં કાષ્ઠપણ જન-ધાતુવિષ ત-
તનો સ્વાદ નથી પણ જરા ગળપણ રહેલુંછે. તેથી તેનો થા વનસ્પ-
ખોરાકની સાથે દ્રવ્યો કરવામાં સંહેલાઈથી ઉપયોગ થઈ શ-તિવિષચિ-
કેછે. સોમલ ધોળો, રાતો તથા લીલો પણ થાયછે. તે પે-કિત્સા સો-
ટમાં ગયાપછી તેનાં ચિન્હ એક કલાકની અંદર માલગ પડે મલ,
છે. શરૂઆતમાં મોળ આવી ઉલટી થાયછે તથા આખા પેટમાં વેદના શરૂ થાયછે, થોડીવાર પછી ઝાડો શરૂ થાય છે, ત્યાં ઘણી લાગે છે, આંખમાં
બળતરા થાયછે, મસ્તક અત્યંત દુખેછે, નાડી ઘણી ઉતાવળી ચાલેછે, પ-
ગમાં ગોડાં ચડેછે અને આખર શક્તિહીન થઈ મનુષ્ય મૃત્યુ પામેછે. સો-
મલની અસર કાઢને ઝડપથી અને કાઢને ધીરે ધીરે થવા માંડેછે. કોઈને

ઝાડો તથા ઉલટી થતાં નથી તથા તેનાં ચિન્હ વખતે પાંચ સાત કલાક પછી પણ જણાય છે. આવો દાખલો ક્વચિતજ બને છે. જો તે સોગલને કોઈ પદાર્થમાં મેળવીને અથવા તેનું એકલું બારીક ચૂર્ણ વાપર્યું હોયતો તેની અસર જલદી થઈ મૃત્યુ નિપજે છે. પણ જો એમને એમ આખો કટકો ગળાઈ જાયતો વખતે જયવાની આશા રહે છે. સોગલથી જેનું મૃત્યુ નિપજેલું હોય તે મનુષ્યને ચીરીને તપાસ્યું હોય તો પકવાશયનો દાહ જણાય છે તથા આંતરડાના શ્લેષ્માવરણનો પણ દાહ જોવામાં આવે છે. ગળું, મોઢું તથા અનનાળ લાલચોળ થયેલ જણાય છે અને શરીરમાં ઘણું કરીને સોગલની કણીઓ દેખાય છે તથા તેની આસપાસનો સઘળો ભાગ લાલ દેખાય છે. ઓઠામાં ઓઠા બે ધડ બાર જેટલા સોગલથી ગરણુ નિપજે છે. સોમલનું ઝેર ઉતારવા વાસ્તે ઉલટી તથા જીલાયની દવા આપવી. ઉપર લખવા પ્રમાણે સોગલથીજ ઉલટી તથા ઝાડો શરૂ થાયજે. તોપણ તેને વધારે ઉત્તેજન ગળવા માટે વગન તથા વિરેચનની દવાઓ પાવી. વધારે ઉલટી કરાવવાની જરૂર પડે તો લવણ ગરમ પાણીમાં મેળવી વખતો વખત પાવું. અને જીલાયને માટે શુદ્ધ એરંડ તૈલ તથા દૂધ આપવું તથા તૃપા મટાડવા માટે ચુનાના પાણીની આછ પાવી.

રસકપૂરથી મોઢું, ગળું, તથા અન્ન નાળની ત્વચા રસકપૂર, બળી જઘને તેપર ચાંદાં પડે છે, ગળે કાંઈ ઉતરતું નથી તથા ઉતરતાં દુખાવો થાય છે. તેગજ ઉલટી તથા ઝાડો થઈ ઝાડામાં લોહી પડે છે, આખા પેટમાં શૂળ ઉપજે છે, પેટ ફૂલી જાય છે, તથા નાડી અત્યંત ઉતાવળી ચાલે છે. ઓઠામાં ઓઠા ચાર ધડ બાર રસકપૂરથી મૃત્યુ નિપજે છે. તેના ઇલાજ ઉપર પ્રમાણે કરવા.

આ ઝેરમાં મુખ્ય મોરશુથુ તથા જંગાલ છે. તેના ગ્રાંખાનુંઝેર. તુરા સ્વાદથી તે દગો કરવામાં વાપરી શકાતું નથી. મોરશુથુથી મરણુ નિપજ્યું હોય તો પેટમાં દાહ થયેલો તથા કોઈ કોઈ સ્થળે ચાંદાં પડેલાં દેખાય છે અને આંતરડામાં મોરશુથુનો રંગ માલમ પડે છે. તેના ઉપાય પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેજ કરવા.

અશીણુનો સ્વાદ કડવો હોવાથી બીજા માણસની હ- અશીણુ. ત્યા કરવામાં વપરાતું નથી. પણ આત્મહત્યાને માટે મૂર્ખ લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. અશીણુ ખાધા પછી નિદ્રા આવે છે, ફેર ચડે છે, જીવ મુંઝાય છે અને પછી ધીરે ધીરે બે શુદ્ધિ થાય છે. નાડી મંદ ત-

યા ભારે આલેછે, આંખની કીકી સંકેત પામેછે, ચેહરો શીઘ્ર પડી જાય-
છે, હોઠ કાળા થાયછે, ઝાડો બંધ થવાથી પેટ ચડેછે, માથામાં પીડા થા-
યછે અને આખર મરણનીપન્થે મરણ થવાપછી આ મરણ અશીશુને લીધે
થયુંછે એની તેની પરીક્ષા કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઇ પડેછે. પણ ધણું કરીને
જે હોજરી તપાસવામાં આવે તો તેની અંદર અશીશુની વાસ આવેછે. અ-
શીશુ ઓછામાં ઓછું ચાર ઘઉં ભાર હોય તો તેથી મરણ નિપજેછે. તે-
ના ઇલાજમાં પણ ગરમ પાણીની અંદર ઉલટી કારક પદાર્થો મેળેલીને પા-
વાથી ઉલટી થઇ અશીશુનું ઝેર ઉતરી જાય છે. દેશી આપધીમાં ઉલટીકા-
રક પદાર્થો મીઠું, મીઠાળા વિગેરે છે. ઉલટીમાં અશીશુની વાસ આવતી
બંધ થાય ત્યાંસુધી ઉલટી કરાવવી. આગ કરાવવામાં પણ ઘણી સંભાળ
રાખવાની જરૂર છે. જે મનુષ્યે અશીશુ ખાધેલું હોય તેને ઉંઘવા દેવું નહિ.
શરીર ઉપર ઠંડાં પાણીનાં કપડાં રાખવાં તથા સ્થાવર વિષ માટે જે ઉપા-
યો લખ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ઝેરકેતલનાં ચિન્હ ધનુર્ધા જેવાં હોય છે. તેનાં ચિ- **ઝેરકેતલું.**
ન્હ ધણું કરીને તરતજ શરૂ થાયછે, શરીરના રનાયુ ખે-
ચાયછે, દાંત દોઢે વળી જાય છે, વખતે વખતે તાણ ઉપજે છે અને દરદી
જે ચાર કલાકમાં મરણ પામેછે. ઓછામાં ઓછી ત્રીશ ઘઉંભાર ઝેર કે-
તલનાં બૂકાથી મરણ નિપજેછે. ઇલાજમાં ઉલટી તથા જીલાળ.

ભાંગથી આંખ તથા ચેહરો લાલ થાયછે, નિદ્રા આવેછે **ભાંગ.**
અને આદમી ઘેલાની માફક લસેછે, દોડેછે તથા ગાળો આવેછે.
અને વખતે ઘણા સારા વિચારો પણ જણાવેછે. ઇલાજમાં ઉલટી તથા જીલાળ.

કાકભારીથી ચક્કર તથા બેશુદ્ધિ થઈને પડીથી આ- **કાકભારી**
ચક્રી ઉપજે છે. તેના ઇલાજ પણ ઉપર પ્રમાણે.

બેહુઠાંની અંદરનાં બી ઝેરી હોય છે તેનાં ચિન્હ અ- **બેહુઠાં**
શીશુને મળતાં આવેછે. અને તેના ઉપાય પણ અશીશુ પ્રમાણેજ કરવા.

કણ્ઠેરથી ચક્કર, ઘેન અને બેશુદ્ધિ થાય છે, શરીર ખે- **કણ્ઠેર**
ચાય છે, નાડી નળણી પડેછે, અને આખર શ્વાસ ઘૂંટાઇ મૃત્યુ થાય છે.
તેનું આખું-ઝાડ ઝેરી હોય છે. અને તેનાં મૂળીઆં વધારે ઝેરી હોય છે. ઈ-
લાજ ઇલટી તથા જીલાળ.

આ જળરૂં વિષ છે. તેના મૂળનો બૂકો ત્રીશ ઘઉં- **વછનાગ**
ભાર આપવામાં આવે તો મૃત્યું નિપજે છે. શરૂઆતમાં મોઢાની અંદર ત-

ગતગ થાય છે તથા આગ બળેછે, શરીર કંપે છે, અંધારાં આવેછે, હાથ-પગમાં ત્રેડ થાય છે નાડી અનિયમિત, શ્વાસમંદ, તથા શક્તિ કમ થાય છે: તેમજ હેઠ પચડાય છે, ઝાટો, મૂત્ર અને નેત્ર પીળાં પડી જાય છે તથા આખરે વાયા બંધ થઇ મરણુ નિપજે છે. ઈલાજમાં ઉલટી તથા જીવાણ એ મુખ્ય છે.

તમાકુ વધારે ખાવાથી તેનાં વિષ જેવાં ચિન્હ જ- તમાકુ
ણાય છે. તમાકુથી મરણુ ક્વચિતજ નિપજે છે. ઉપાય ઉપર પ્રમાણે.

ધતૂરાનાબધા અવયવોમાં વિષ રહેલું છે. દગાના કા- ધતૂરો
મગાં મુખ્યત્વે કરીને તેનાં બીજ વપરાય છે. તેથી ગળું સૂકાય છે, તપા-
લાજે છે, ચક્રી આવે છે, આંખની કીકી મોટી થાય છે, આંખ અને ચે-
રો લાલ થાય છે, બકવા ચાલે છે, દરદી ઘેલા આદમીની માફક ચાળા ક-
રે છે તથા કોઈને ઓળખતો નથી, નાડી જલદ ચાલે છે અને છેવટ બે-
શુદ્ધ થઇ મરણુ પામેછે. ધતૂરો અતિપચ ખાધામાં આવેલ હોય તોજ મૃ-
ત્યુ નિપજે છે. ઉપર પ્રમાણે ચિન્હ થયા પછી જો દરદી પાછો બકવા માં-
ડે તો તે શુભ ચિન્હ છે. અને તેથી દળવે દળવે શુદ્ધિમાં આવી જાય છે.
તેનાં ચિન્હ બેત્રણુ દિવસ સુધી જારી રહે છે. ઓછામાંઓછાં તેનાં ચાર અ-
થવા પાંચ બીજથી ઉપર પ્રમાણે ચિન્હ થાય છે. પણ મૃત્યુ નિપજતું નથી.
તેના ઈલાજમાં ઉલટી તથા જીવાણ એજ મુખ્ય છે. ધતૂરાથી મૃત્યુ પામે-
લ આદમીને તપાસવામાં આવ્યો હોય તો હોજરી અને આંતરડાંમાં રીં-
ધણાંનાં અને મરચાંનાં બીજ જેવાં તેનાં બીજ માલમ પડે છે. જો ધતૂરા-
નાં બીજનો લોટ કરી વાપરવામાં આવ્યો હોય તો તેની પરીક્ષા કરવી
ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ફક્ત તેની પરિક્ષા ઉપરનાં ચિન્હોથીજ થાય છે.

ચણોડી મોટું વિષ છે. અને જો તે હદ ઉપરાંત ખા- ચણોડી
વામાં આવી હોય તો તેથી ઉલટી સિવાય બીજાં ઝેરનાં ચિન્હો થતાં ન-
થી. ઘણું કરીને તેની છાલમાં ઝેર રહેલું છે. ચમાર લોકો તેના લોટની
સોથો બનાવી ઢોરને ચારવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે.

દર્વીકર (ફણવાળા), મંડલી (ચક્રરડાંવાળા) અને રા- સર્પના ભેદ
જીભાન (શરીર પર લીસરડાવાળા) એ પ્રમાણે ટુંકામાં પૃ- તથા તેના
થવીપર ત્રણુ જાતના સર્પ હોય છે, તેના ભેદ અનેક છે. પ- વિષની ચિ-
ણુ તે નિષ્પયોગી જાણી લખ્યા નથી. દર્વીકર આદિક ત્રણુ પ્રકારના સર્પનું કિત્સા.
ઝેર કમથી વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનારું છે આ ત્રણુ જાતના સર્પો-

ક્રમથી તરૂણ અવસ્થામાં મધ્ય અવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં વર્ષા, શીત અને ગ્રીષ્મઋતુના ચાર ચાર ગદિનામાં અધિક વિપવાળા થાય છે. અને જાત વિનાના સર્પો ઋતુસંધિ (ગદ ઋતુના છેલ્લા સાત દિવસ અને આવતી ઋતુના પહેલા સાત દિવસ)માં અધિક વિપવાળા હોય છે.

ચક્ર, હલ, છત્ર તથા અંકુશનાં ચિન્હને ધારણ કરનારા, શીઘ્રગતિવાળા અને મોટી ફણાવાળા સર્પોને દર્વીકર એવું નામ વિદ્વાન પુરૂષોએ આપેલું છે. ફણ ન ચડાવે અને અનેક જાતનાં કુંડાળાં વાળા હોય, તથા ઊંચા નીચા બહુ થાય પણ બહુ ચાલી ન શકે તે મંડળી નામના સર્પો જાણવા. જેનું શરીર ચીકાશવાળું દેખાય છે તથા જુદા જુદા રંગવાળી ઊંચી નીચી રેખાથી વ્યાપ્ત હોય છે તે સર્પો રાજમાન એવાં નામથી ઓળખાય છે. ગૌધેર નામનો સર્પ ચાર પગવાળો હોય છે અને તે દર્વીકરના જેવો જ છેરી હોય છે. વ્યંતર નામના સર્પો સંકર જાતિના હોવાથી વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેને સરખી રીતે કોષાવનારા છે.

ઉપર લખેલા સર્પો આધારને માટે, બચથી, પગ અડવાથી, પોતામાં બહુ ઝેરને લીધે ઉપજેલા ક્રોધથી, પાપ વૃત્તિથી, વૈરથી તથા દેવ, ઋષિ અને યમના હુકમથી, માણસને દંશ કરે છે. તેમાં પૂર્વ પૂર્વ કારણ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર કરડવાનાં કારણોથી થયેલા દંશમાં વિષ અધિક હોય છે. ઉપર કહેલા સર્પો અને કારણોને સગળ જેમ ચિકિત્સા કરવી જઈએ તેમ કરવી. વ્યંતર નામના સર્પો પાપવૃત્તિ વાળા હોવાથી ઘણું કરીને રસ્તામાંજ પડ્યા રહે છે.

જે અવયવમાં સર્પે બટકું બંધું હોય અને ત્યાં તેની લાળ માત્ર દેખાતી હોય પણ દાઢનો ડાઘ દેખાતો ન હોય તે દંશને તુંડાહત એવું નામ આપેલું છે. લોહી વિનાના એક અથવા બે ડાઘ દેખાતા હોય તે દંશને વ્યાલીઢ એવું નામ અપાય છે. લોહીના ટસીઆ ઝુટી રહ્યા હોય એવા દાઢના બે ડાઘ દેખાતા હોય તે દંશને વ્યાલુપ્ત એવું નામ પ્રાણાચાર્યોએ આપેલું છે. અને ત્રણ દાઢો માંસ સુધી પેસી ગયેલી હોય અને તેમાંથી રૂધિરની અવિચ્છિન્ન ધારા થતી હોય તે દંશને દંડ્રૂક એવાં નામથી કહે છે. તેમજ ચાર દાઢો ખુંચી ગયેલી હોય અને તેમાંથી લોહી વહેતું હોય તેા તે દંશમાં દષ્ટ નિર્પીડિત એવાં નામથી ઓળખાય છે. આ સઘળી જાતના દંશમાં પ્રથમના બે દંશ નિર્વિષ જાણવા એટલે તેથી મનુષ્યને ઝેર ચડતું નથી. ત્રીજો દંશ કષ્ટ સાધ્ય છે અને છેલ્લો દંશ અસાધ્ય છે. આ સમજ-

જુને ગાટેજ ઉપર પ્રમાણે દંશના વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. સર્પનું વિષ જ્યાં સુધી શ્વિરને આડ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તુકસાન કારક નથી પણ જો જરા પણ શ્વિરનો સ્પર્શ વિષને થયો તો તે વિષ જળમાં નાખેલ તૈલની પેઠે અભિવ્રદ્ધિને પામે છે.

ખીકણુ માણસને સર્પનો સ્પર્શ થયે તેના શરીરમાં રહેલો પવન કો-પી તે સ્થાનમાં સોજી ઉપજાવે છે. જે સર્પાંગાભિદત એવાં નામથી ઓળખા-ય છે. દુર્ગસ્થાનમાં અથવા અંધારામાં કોઈ પદાર્થથી વીંધાયલાં અંગને જો-ઈ સર્પ કરડ્યો એવી શંકા ઉત્પન્ન થવાથી વિપન્ન જેવો ઉદ્વેગ, જ્વર, ઉ-લટી, મૂર્છા, દાહ, ગ્લાનિ, મોહ, અને અતિસાર જે થાય છે તે સઘળું કૃત્ય શંકા વિપનું સમજવું. જે દંશમાં સોયથી ત્રોડવા જેવી પીડા થાય છે તથા ખરજ અને સોજી થાય તે દંશ વિપવાળો છે એમ સમજવું. અને તે-મન હોય તો તે નિર્વિષ છે એમ જાણવું.

દર્વીકર નાગના સર્પના કરડવાથી જ્યારે શરીરમાં તે વિષનો પ્રથમ વેગ પ્રગટ થાય છે ત્યારે દંશમાંથી કાળું લોહી નિકળે છે અને દંશેલા પુ-રૂપનું શરીર સ્થાગ્ર થઈ જાય છે, તથા તે ઉપર કાડીઓ ફરતી હોય એ-વું લાગે છે. ખીજ વેગમાં શરીરની અંદર ગાંઠો થાય છે. ત્રીજ વેગમાં માથું ભારે થાય છે અને દશ સડયા જેવો થઈ તેમાંથી દુર્ગંધ નિકળે છે. ચોથા વેગમાં યુંઝ્યા કરે છે તથા ઉલટી કરે છે. પાંચમા વેગમાં શરીરના સાંધા નરગ પડી જઈ તેમાં પીડા થાય છે, દરદીને તંદ્રા તથા દાહ થાય છે અને હેડકી ઉપડે છે. છઠ્ઠા વેગમાં હૃદયની અંદર પીડા થાય છે, શરીર ભારે થઈ જાય છે અને મૂર્છા તથા અતિસાર થાય છે. તથા સાતમા વેગ-માં વિષ વીર્યસાથે દરદીની ડોકનો કાંઠો ભાંગી નાખે છે તેથી તે પુરૂષ ચેટાહીન થઈ જાય છે.

ઉપર લખેલ મંડળી નાગના સર્પના કરડવાથી પેહેલા વેગમાં પુરૂષના શરીરનું લોહી ખીળું પડી જાય છે તથા અંગમાં જળતરા થાય છે. ખીજ વેગમાં સોજી થાય છે. ત્રીજ વેગમાં દંશ સડયા જેવો થાય છે, પસીનો આવે છે અને તૃષા જાહુ લાગે છે. ચોથા વેગમાં જ્વર અને દાહ થાય છે. તથા પાંચમા વેગમાં આખા શરીરમાં દાહ થાય છે.

રાજમાન નામના સર્પે કરડેલા પુરૂષનું લોહી પ્રથમ વેગમાં ધોળું પડી જાય છે. અને તેને લીધે આખું શરીર પશુ ધોળું થઈ જાય છે. ખી-જ વેગમાં શરીર ભારે પડી જાય છે. ત્રીજ વેગમાં દંશનું સ્થાન સડયા

જેવું થઈ જાય છે અને નાક, મુખ તથા નેત્રમાંથી પાણી સ્રવવા માંડે છે. એથી વેગમાં માથું ભારે શિલા જેવું થઈ જાય છે અને પાંચમા વેગમાં ડોક પકડાય છે. યાકીના એ વેગમાં શરીરનું ભાંગવું, ટાઢીયો તાવ, ઇત્યાદિ ઉપદ્રવો પ્રથમની માફક થાય છે. ઉપર લખેલા વિપના સાત વેગમાંના પાંચ વેગ પર્યંત ચિકિત્સા કરવી અને છઠ્ઠા સાતમા વેગમાં ચિકિત્સા કરવી નહિ.

પાણીમાં રહેનારા સર્પો, તાજા સ્ત્રી સંભોગથી ક્ષીણ થયેલા, ભય પામેલા, નોળીએ જીનેલા, ટાઢ, તડકા, વ્યાધિ, ભૂખ, તૃષ્ણા અને શ્રમથી પીડાયેલા, તરત ધીમ્ન.દેશથી આવેલા, તરત કાંચળીને ઉતારવા, કુશ ઔષધી અને કાંદાવાળાં વનમાં ફરનારા તથા દેવસ્થાનમાં રહેનારા જે સર્પો છે તે થોડા વિપવાળા સમજવા.

જે પુરૂષને રમશાનમાંથી તથા ભૂતવાળાં વૃક્ષોમાંથી સર્પ કરડેલો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. પાંચમીને દિવસે કૃષ્ણ અને શુક્લ પક્ષની સંધિમાં, અષ્ટમી, નવમી, સંધ્યાકાળ, મધ્યરાત્રિ, મધ્ય દિવસ, બરણી, કૃતિકા, મઘા અને અશ્લેષા નક્ષત્રમાં સર્પ દંશ થયો હોય તે પુરૂષ બચતો નથી. જેને મર્મસ્થાનમાં સર્પ કરડે છે તે પણ ઘણું કરીને જીવતો નથી. સર્પ કરડવા વખતજ જે પુરૂષનું મુખ તથા નેત્ર ઘેાળાં થઈ જાય, માથાના વાળ ખરી જાય, જીભ સજ્જડ થઈ જાય, વારંવાર મૂર્છા આવવા લાગે અને શ્વાસોશ્વાસ ઠંડા પડી જાય તે પુરૂષની પણ જીવવાની આશા રાખવી નહિ. જે પુરૂષને સર્પનો દંશ થયે આશ્રમે, ઉલટી, શ્વાસ અને કાસ એક કાળાવચ્છિન્ન ઉપજી આવે છે અને હૃદયમાં શળ થવા માંડે છે, તે પુરૂષ પણ જીવતો નથી. જે પુરૂષના શરીરમાં સર્પનો દંશ થયે તરતજ મોઢામાંથી શીણ નિકળવા માંડે, સંજ્ઞા રહિત થઈ જાય અને શરીરના સાંધા શિથિલ થઈ જાય તે પુરૂષ પણ જીવતો નથી. આ લક્ષણો ઝેર પીધેલાં તથા ઝેરી શસ્ત્રથી હણાયેલા પુરૂષના શરીરમાં જણાય ત્યારે પણ તેની જીવવાની આશા છોડી દેવી. જે વિષ વ્યાપ્ત પુરૂષને તીક્ષ્ણનરય દેવાથી પણ તેના શરીરમાં ચૈતન્ય ન દેખાય, કર્ણસ્થાનમાં રૂધિર પણ ન દેખાય, અને લાકડી માર્યાથી પણ શરીરમાં ભરોડ ન ઉઠે તે પુરૂષ અવશ્ય મરણ પામે છે. આ સ્થિતિ પર કહેલાં ચિન્હો ન ઉપજ્યાં હોય ત્યાં સૂધી વૈદે સળગતા અંગારાની પેઠે રક્ષા વગરના નાશ પામનારા તે પુરૂષના કંઠમાં રહેલ પ્રાણને બચાવવા વિષની શાંતિના ઉપાય કરવા.

સર્પ કરડ્યા પછી સો ચપટી વગાડ્યા જેટલો કાળ વિષ સ્થિર રહી

પછી શરીરમાં પ્રસરી રૂધિર આદિક ધાતુને બગાડવાનો પ્રારંભ કરેછે. માટે તેટલો કાળ વીતી ન ગયો હોય તેટલામાં દંશલાં સ્થાનને કાપી નાખવું અથવા તે ઉપર ડાંબ દેવો. આગ કરવાથી વિષ શરીરમાં પ્રસરતું નથી. દંશ થયા પછી તે દંશના ઉપલા ભાગમાં હીરનો. સણુનો અથવા સૂતરનો દોરો તાણીને મજબૂત બાંધવો. જેથી નાડીએ અવ થવાને લીધે વિષ શરીરમાં ફેલાવ પામી શકતું નથી. પછી તે દંશને દળાવી ઝેર બહાર કાઢી નાખવું. જે તે દંશ ગર્ભસ્થાનમાં ન હોય તો ઉપર પ્રમાણે કરવાથી શરીરમાં વિષનો વેગ વૃદ્ધિ પામતો નથી.

મંડળી નાગનો સર્પ પિત્ત પ્રવૃત્તિવાળો છે માટે તેના દંશને બાદ કરી બીજા સર્પના દંશ ઉપર તપાવેલ સોનાથી, લોહાથી અથવા જાંઘડીઆંથી ડાંબ દેવો એટલે તે વિષ બળી જાય છે.

માટી, ભરગ, વિપહર ઔષધ અથવા છાણ એમાંની કોઈ ચીજ અથવા સઘળી ચીજોને મોઢામાં રાખી દંશને ચૂસના જવું અને યુક્તા જવું, તેથી વિષ વેગ હટે છે. વિષને હરનારાં ઔષધોનો દંશ ઉપર અને આખા શરીર ઉપર લેપ કરવાથી અથવા ચંદન અને વાળાનો લેપ કરવાથી, અથવા પાણીનો મસ્તક ઉપર છંટકાવ કરવાથી પણ વિષનો વેગ બંધ પડેછે. વિષ બ્યારે રૂધિરમાં પેટેલું લાગે ત્યારે ફસ ખોલાવી રૂધિર કાઢી નાંખવું એ પરમ ઉપાય છે. કારણ કે તેમ કરવાથી વિષ પણ લોહી સાથે બહાર નિકળી જાયછે. ઝેરવાળાં લોહીમાં દુર્ગંધ છે એને તેને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી ચૂરૂ ચૂરૂ એવો શબ્દ થાયછે. આ બે લક્ષણવાળું રૂધિર બ્યાં સૂધી દંશમાંથી નિકળ્યા કરે ત્યાં સૂધી કાઢ્યા કરવું. અને તે લક્ષણવિનાનું સ્વચ્છ રૂધિર દેખાય ત્યારે બંધ પાડવું. કદાચ સોળે થવાથી ખોલવા લાયક ફસ નજરે ન આવે તો શીંગડી અથવા જળો મૂકી લોહી ખેંચી લેવું. ખરાબ લોહી બહાર નિકળ્યા પછી બાકી રહેલ સારાં લોહીને શીતળ ઔષધીઓના લેપથી બંધ કરવું.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી પણ લોહીનો ત્રાવ ન થાય તો વિષના વેગથી પુરૂષના શરીરમાં જે મૂર્છા આદિ ઉપદ્રવો ઉપજે છે તેને શીત ઉપચારથી શાંત કરવા. પ્રથમ રૂવાડાં ઉમાં થાય ત્યારે પંખાથી પવન કરવો. જે ખરાબ લોહી બહાર નિકળી ગયું હોય તો તેજ વખત વિષનો વેગ બંધ પડે છે. એટલે પછી શીતોપચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. વિષ તીક્ષ્ણ સ્વભાવને લીધે પ્રથમ હૃદયમાં બીડો લે છે. માટે હૃદયની રક્ષા

જવા સાડ ધી, અથવા ધી અને મધ અથવા ધીમાં મેળવેલું હૃદયપીડાનિ-
વર્તક ઔષધ આપવું. એમ ન કરવામાં આવે તો હૃદયમાં આવરણ થવા-
થી કદ્દ એકઠો થાય છે. તે કદ્દ હૃદયને ભારે કરેછે અને તેથી મોઢે મોળ
આવેછે, આ પ્રમાણે લક્ષણો જણાય ત્યારે હૃદયનું આવરણ થયુંછે એમ-
સમજી વિપદર ઉપાયોથી ઉલટી કરાવવી.

સર્પ, દોષ, પ્રકૃતિ અને સ્થાનાદિકનો વિચાર કરીને ઉપર કહ્યા પ્ર-
માણે સામાન્ય ચિકિત્સા કરવાથી જો વિષનો વેગ હટયો ન હોય એમ જ-
ણાય તો પછી વિશેષ ંકિયા કરવી. ઉપર બતાવેલ દર્વીકર નામનો સર્પ ક-
રડે તો નગડમાં મૂળ, ગરણી, તથા ઘોળી રીંગણી એ ઔષધોને સાથે વાટી
ખાવાં અને મધ તથા કાઠ સાથે મેળવીને નસ્ય દેવું. કાળો સર્પ કરડ્યો હોય
તો તેના દંશમાંથી લોહી કાઢ્ય પછી નોરવેલ અને સ્થળ કમળનો લેપ ક-
રવો. તાંદળજો, સીવણુ, ઘોળો અધેડો, ગરણી, બીજોડું અને સાકર એ ઔ-
ષધોનું પાન, અંજન તથા નસ્ય આપવાથી દર્વીકર અને રાજમાન નાગ-
ના સર્પનું વિષ નિવૃત્ત થાય છે. વંઝા કડોટી, ક્રાખ, નેપાળો, ઘોળી ગરણી,
અને ઔસોંદ આ સર્વ ઔસડો સમભાગે લઇ તુળસીનાં પત્ર, કાઠ, બીહું
અને દાડમનો અર્ધભાગ તેમાં મેળવી પછી તેમાં મધ નાખવું. આ ઔ-
ષધ પાવાથી મંડલી નામના સર્પનું વિષ નિવૃત્ત થાયછે. પંચવલ્ક, ત્રિકુ-
ળા, નાગ કેસર, કાળોવાળો, જેઠીમધ, વાળો, સાકર તથા બે જાતનાં કમ-
ળ આ સર્વ ઔષધોમાં મધ મેળવી લેપ કરવાથી મંડળી નામના સર્પનું
વિષ નિવૃત્ત થાયછે. અને સોળે, વિસર્પ તથા જવરનો દાહ પણ શાંત થાય
છે. સીવણુ વડની ટીશી, સાકર, મજીક અને જેઠીમધ એ પદાર્થોને વાટી-
ને પાવાથી પણ મંડળી નામના સર્પનું વિષ નિવૃત્ત થાયછે.

ઉપર કહેલા સર્પોની વિષા, મૂત્ર, વીર્ય, ઈંડાં અને સડેલ ઝેરી કીડા-
શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કીડા વાતાદિ એક એક પ્રકૃતિથી ઝેરો.
ત્રણ પ્રકારના છે. કેટલાએક મિશ્ર પ્રકૃતિવાળા પણ હોય છે, તેથી કીડાન-
કુલ ચાર ભેદ થઇ શકે છે. તેમાં વાતપ્રકૃતિવાળા કીડાએ કરડેલ મનુષ્યનું
દંશસ્થાન સોયથી ત્રણવા જેવી પીડાવાળું હોયછે. પૈત્તિક કીડાએ કરડેલ મનુષ્યનું
દંશસ્થાન થોડાંઆવવાળું તથા બળતરાવાળું હોયછે. તથા તે દંશનો આકાર પાકેલ
પીલુના ફળ જેવો અથવા ખમ્બૂરની પેસી જેવો હોય છે. કદાચિક કીડાએ
કરડેલ મનુષ્યનો દંશ થોડી પીડાવાળો અને પાકેલ જાંઘરાનાં ફળજેવો હોય
છે. ત્રણ દોષવાળા કીડાએ કરડેલ મનુષ્યનો દંશ ઘણાં આવવાળો અને ઉ-

પર કહેલાં સધળાં ચિન્હવાળા હોય છે. આ દંશ અસાધ્ય કહેવાય છે. કીડાના વિપના વેગો પણ સર્પ વિપના વેગની પેઠે જાણવા. કારણ કે આવા કીડાના વિપથી પણ સોજો, ગંધવાળું લોહી, ગરતક અને નેત્રનું ભારેપણું મૂર્છા, બ્રમ, શ્વાસ તથા અત્યંત વેદના થાય છે. બંધી જાતના કીડાએ કરડવાથી થએલા દંશને ફરતી કાર બંધાય છે, સોજો થાય છે, તથા કરડેલ ગતુષ્પને જ્વર, ખજવાળ, અને અરચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

વીંછીનું ઝેર તીક્ષ્ણ હોય છે તે અગ્નિની પેઠે જાળતરા **વીંછી.** ઉપજતવે છે અને પછી ઉપર ચડે છે તથા તે પછી દંશમાં રિચિત કરે છે. તેથી દંશ અતિ પીડાવાળો, સ્વાગ, તથા જાણે તરત કુટશે એવો થાય છે. વીંછી ગાય આદિકનાં સડેલ છાણુમાંથી, વિપ જંતુના કરડવાથી મરેલ પ્રાણીનાં સડેલ શરીરમાંથી તથા સડેલ સર્પના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે કૃમી મંદ વિપ, મધ્યવિપ અને મહાવિપ હોય છે. મંદ વિપવાળા વીંછી આદિક કીડાઓ પીળા, શ્વેત, ભુખરા, કાળરાગીતરા, સ્વાગ રવાડાં વાળા, પાંખડાંવાળા, તથા રાતા અને ઘોળા પેટવાળા હોય છે. મધ્ય વિપવાળા, ધૂસરા ઉદરવાળા, ત્રણ પાંખડાંવાળા, રાતા, પીળા, ગોર વર્ણવાળા, ચિત્રવાળા અને લોહી સરખી કાંતીવાળા હોય છે. તથા અધિક વિપવાળા, લીલા કાચ જેવા, રાતાં, ઘોળાં, અને કાળાં શરીરવાળા, તથા એક અથવા બે પાંખડાં વાળા હોય છે. મહા વિપવાળા કીડાઓએ કરડેલ પ્રાણી અવાચક, સજ્જડ જ્વરથી પીડિત, શરીરનાં છિદ્રથી કાળાં લોહીને સ્તવનારા; આત્માદિક ઈંદ્રિયોથી શમ્પદાદિ વિપયને જાણનારા, પસીનાથી ભીંજાયલા, મૂર્છિત, સૂકાયલાં મોઢા વાળા, વિવ્ડલ, વેદનાથી આતુર, અને શિથિલ માંસવાળા થાય છે. આ મહાવિપ કીડાથી કરડાયેલ ગતુષ્પોના ઉપાય કરતાં પણ તેમાંથી કોષકજ પામે છે, ઉચ્ચિટિંગ નાગનો વીંછી તે ઉપર કહેલા વીંછીથી અધિક વેદના ઉપજતવે છે, લિંગને સ્તમ્બ કરે છે, રવાડાં ઉભાં કરે છે અને તેથી શરીરમાંથી ટાઢો પસીનો નિકળે છે. આ વીંછીના ઉષ્નધૂમ અને રાત્રિમાં પ્રવાયી રાત્રિ એવાં બીજાં બે નામ પણ છે. વાતપિત્તના આધિક્યવાળા કીડા કણભોદર કહેવાય છે અને ઉપર ઉષ્નધૂમ પર્યંત વર્ણવેલા સર્વ વીંછી એ ધણું કરીને વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિવાળા હોય છે. કરડેલ ગતુષ્પના શરીરમાં જે જે દોષનું ચિન્હ જણાય તે પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવી.

વાત પિત્ત પ્રકૃતિવાળાં વિપનાં નિન્હાદૃશ્યમાં પીડા, ઉર્ધ્વ શ્વાસ, સજ્જડપણું, નાડીઓનું પકડાવું, હાડના સાંધામાં પીડા, માથાનું ફરવું, ગોઠ-

લીઓ ચડવી, અને શરીરની ઝાંખાશ વિગેરે થાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળાં વિષનાં ચિન્હ બેભાન પાણું, ઉના નિઃશ્વાસ, હૃદયમાં દાહ, મોઢામાં કડવાશ, માંસનું ફાટવું, સોજો અને રાતો પીળો વર્ણુ વિગેરે થાયછે. તથા કફ પ્રકૃતિવાળાં વિષનાં ચિન્હ ઉલટી, અરચિ, વારંવાર મોઢામાં પાણીનું આવવું, લાળ પડવી, નાકનું ચુતું, અને મોઢાની અંદરનો ભાગ દંડો તથા મીઠો વિગેરે થાય છે.

વાતિક વિષનાં પ્રણુ ઉપર તલના ખોળનો લેપ કરવો, શરીરે તેલ ચોળવું, પસીનો વળાવવો અને બીજી પ્રણુ બૃહણીય ચિકિત્સા કરવી. ચૈતિક વિષનાં પ્રણુ ઉપર ચંદનાદિક દંડા પદાર્થોનો લેપ કરવો અને શીતળ જળનું સિંચન કરવું. તથા કફ વિષની નિવૃત્તિ કરવા લેખન, છેદન, સ્વેદન અને વમન દત્ત્યાદિ ઉપચારો કરવા.

ઉપર કહૈલા ત્રણ પ્રકારના ક્રીડાની ચિકિત્સા સ્વેદન, આલેપન અને સેચનથી યથાક્રમ કરવી. આ ક્રમ મૂર્છિત અને પાકેલા દંશવાળાને વર્જિત છે. સર્વ સવિષ પ્રાણીના દંશને માણસના માથાના મોઢાળા, પીળા સરશવ અને જુના ગોળનો ધૂપ દેવો એ પરમ ઔષધ છે. તેમ વિપદર બીજા ઉપાયો પણ કરવા તથા શોધન કરવું. ઉચ્ચ વિપદાળા ક્રીડાના દંશની ચિકિત્સા સર્પના દંશની ચિકિત્સા જેવીજ કરવી. પ્રથમ વગન વિરેચન કરાવી જળગ્નામુની છાત્રનો લેપ કરવાથી સઘળા ક્રીડાનાં વિપનિવૃત્ત થાયછે. તેના ઉપદ્રવો જેવા કે સોજો, પીડા, દાહ અને જ્વરની નિવૃત્તિ કરવામાં મોતીનો લેપ ઘણોજ ઉત્તમ ગણેલોછે.

ઉંદરની લાલન, ચપળ, અસિત, શ્વેત, છહુંદર નિ- ઉદર. ગેરે ક્રેટલીક પ્રસિદ્ધ અને ક્રેટલીક અપ્રસિદ્ધ ગળી અઢાર જાત છે. ઉંદરનું વીર્ય માણસના જે અવયવ ઉપર પડેછે અથવા વીર્યથી ચોપડાયેલ અંગથી ઉંદર માણસના જે અવયવને ચોડેછે તે અવયવમાં પ્રથમ ઘોળાશ થાયછે, પછી ગાંઠો, સોજો, સડો, અને ચકરડાં, થાયછે તથા તે માણસને ભ્રમ, અરચિ, ટાઢીઓ તાવ, અત્યંત પીડા, કંપ, સાંધામાં દુખાવો, રવાડાંનું ઉભું થવું અને મૂછા વિગેરે ઉપદ્રવો ઘણાં વર્ષ સુધી થયા કરેછે. અને તે માણસને ઉલટી થવાને વખતે કફથી વીંટામલાં ઉંદરનાં બચ્ચાં નિકળેછે તથા તૃષા બહુ લાગેછે. ઉંદરનું ઝેર આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાયછે. એટલુંજ નહિ પણ વારંવાર કોપેછે. ઉંદરના કરડયા પછી મૂછા, સોજો, અંગના વર્ણુમાં ફેરફાર, સડો, શબ્દનું ન સંભળાવું,

જ્યર, ગાથાનું ભારેપણું, લાળમાં લોહીનું પડવું અને ઉત્તરી આવી, રીતનાં ચિન્હો શરીરમાં ઉપજે ત્યારે તે ઉંદરનું વિષ અસાધ્ય સમજવું. તેમ ગુ-
હસ્થાનમાં શૂન્યપણું, હોઠનું શીકાપણું, ઉંદર જેવા ગાંઠનું શરીરમાં ઉપ-
જવું, તથા જેના શરીરમાં છાંયુંદર જેવી દુર્ગંધી જણાય તે પુરુષની ચિકિ-
ત્સા કરવી નહિ.

ઉંદરના કરડાચાની ખગર પડી કે તરતજ તે ઉપર ડાંભ દેવો, ઐ-
ટલે ઉપર કાંડલા ઉપરવો ઉત્પન્ન થાય નહિ. પછી તેમાંથી સ્ત્રાવ થવા દે-
વો અને ત્યાર પછી તે ઉપર સરસડો, હળદર, તગર, કેસર અને ગજો-
ના લેપ કરવો. તેમજ ઘરનો ધૂમાડો, મચ્છ, હળદર અને લવાણનો લે-
પ પણ ઉંદરનાં વિષનો નાશ કરેછે અને દંશને ફરતી કાર ઉપડી હોય તો
તેને જોડાડી દેછે. તે પછી તે દંશને અમ્લ પદાર્થના પાણીથી ઘોષ પછી
નિર્મળ જળથી ધોવું. અને ત્યારપછી કાળી નસોતર, બોરીનાણી, ખીલાનું
મૂળ, અને ગજોનો લેપ કરવો. અથવા ખીજાં વિષ તથા સોમને નિવૃત્ત
કરનારાં ઔષધોનો લેપ કરવો અથવા ફસ જોલાવવી. વળી કમળના ક્વા-
થથી અથવા સરસડા અને અંકોલના ક્વાથથી ઉલટી કરાવવી. કડવી ધી-
સોડી, મોથ, ગીંદોળ અથવા કઠનો ભુકો કરી દહીં સાથે મેળવી તેનું પા-
ન કરાવી ઉત્તરી કરાવવી. વગર, મોથ, ગીંદોળ અથવા કઠને ગાયના મૂ-
ત્રમાં વાટીને પાવાથી અદારે પ્રકારના ઉંદરનું વિષ નિવૃત્ત થાયછે. વિરેચન કરા-
વવાની જરૂર જણાય તો નસોતર અને ત્રિફળાના કલ્કનું વિરેચન દેવું.
ત્રિકટુને ગાયના છાણના રસમાં વાટી અંજન કરાવવું અથવા અંકોલના
મૂળનો ભુકો કરી ખટરાંના મૂત્રમાં નાખી તેનું પાન કરવું તથા તેનો લે-
પ કરવો. તેથી સર્વ પ્રકારના ઉંદરનું વિષ નિવૃત્ત થાયછે.

કુતરાંનાં શરીરમાં જ્યારે કશની અભિવૃદ્ધિ થાયછે કુતરૂં.

ત્યારે અધિક કશવાળા ત્રણ દોષ સંજ્ઞાનું વહન કરનાર ના-
ડીઓમાં પેસી સંજ્ઞાનું હરણુ કરી ધાતુના મોટા ક્ષોભને ઉપજાવેછે. ત્યારે
તે કુતરૂં લાળયુક્ત મુખવાળું, આંધળું, જોદેરૂં, નમેલ પુંછડી, રક્ષ અને
મુખવાળું તથા મરતકમાં પીડાવાળું એ તરફ દોડાદોડ કરેછે ત્યારે તે કુ-
તરૂં હડકાયું થયું એમ કહેવાયછે. તે કુતરાંએ કરડેલ પુરુષના દંશ સ્થાન-
માંથી નિહીવ અને કાળું લોહી નિકળેછે. પછી હૃદય અને મરતકમાં પી-
ડા, જ્યર, સ્તંભ, તૃષા, અને મૂર્છા વગેરે ચિન્હો અત્યંત ઉપજેછે. હડકા-
યાં કુતરાં પ્રમાણે હડકાયાં શિયાળ આદિની રીત પણ જાણી લેવી.

ઉપર કહેલ પ્રાણી વિશવાળી અવસ્થામાં મનુષ્યાદિને કરડે તો ખરેજ, સોયો ભોંક્યા જેવી વેદના, શરીરની શી-કાશ, સુનમેહેરી, સડો, જ્વર, બ્રમ, દાહ, પીડા, પાકતું, સોજો, ગાંઠા થવા, દંશનું શાટતું, ફેડ અને રાતીકારવાળાં મંડળ થાય છે. તથા નિર્વિષ અવસ્થામાં કરડે તો આ ઉપદ્રવ થતા નથી.

જ્યારે માણસ અને બીજાં પ્રાણી હડકવા હાલે ત્યારે કરડનાર પ્રાણી-ને અરીસામાં કે જળઆદિકમાં દેખે છે. અને તેજ પ્રાણી-ની એક તથા શબ્દ કરતાં કરતાં પ્રાણુનો ત્યાગ કરે છે. જેને હડકાયું પ્રાણી ન કરડેલ હોય તોપણ જો તે જળથી અથવા શબ્દ, દર્શન અને સ્પર્શથી ડરે તે જળ સંત્રાસ નામનો કરડેલ કહે વાય છે. તેનો હડકવા અસાધ્ય છે.

હડકાયાં કુતરાંથી કે એવાં પ્રાણીથી કરડેલ પુરૂષનું દં-શસ્થાન ઉનાં ધીથી બાળતું પછી ઊંદરના પ્રકરણમાં જે-ઉપાયો કહેલા છે તે કરવા અને જીનું ધી પાતું પણ વિષ પ્રકરણમાં પ્રથમ જાણાવેલ રીતિ પ્રમાણે હડકાયાં કુતરાંએ કરડેલમનુષ્ય ઉપર ઠંડાં જાળનું સિંચન કરવું નહિ. આકડાના છીરમાં મે-ળવી બિરચન પદાર્થ આપવા. શેકેલ તલનો ભુકો તથા તેલ આકડાના છી-રમાં મેળવી પીએ તો હડકાયા કુતરાંનું ઝેર અવશ્ય દૂર થાય છે.

ચોપગાં અને બે પગાં હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય, ગયૂર તથા કુકડાં આદિક પ્રાણીઓના દાંતથી અથવા નખથી ક્ષત થયો હોય અને તેથી અત્યંત પીડા તથા જ્વર ઉત્પન્ન થા-ય તો કાપડળ, સાગ, ગળજીલી, કાંટાવાળી લામળુ, બે જાત-ની હળદર અને ગેર એ પદાર્થોનો લેપ કરવો તેથી તે વિ-ષ નિવૃત્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે વિષના તમામ બેદ જતાવ્યા પછી હવે પરસ્પર વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિવાળા આહાર દ્રવ્યોનું એકદું ભોજન કરવાથી જે વિષ સરખાં પરિ-ણામો પ્રગટ થાય છે તેને પણ વિપર્યય જાણી અહીં તે વિષે થોડું વિવે-ચન આપતું ઉચિત છે.

કેટલાંક દ્રવ્યો દેહમાં રહેલા રસાદિ ધાતુનો ક્ષય ક-રવાથી વિરૂદ્ધ ગણાય છે. અને કેટલાંક પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળાં દ્રવ્યો પરસ્પર મેળવવાથી તથા સંસ્કારથી દેશ, કાળ અને માત્રાને લીધે વિષયોગને ઉપજાવે છે. આ

કુતરાં આદિ
કની સવિષ
તથા નિર્વિ
ષ અવસ્થા.

અસાધ્ય હ-
ડકવા તથા
જળસંત્રાસ

હડકાયાં પ્રા-
ણીએ કરડે-
લની ચિકિ-
ત્સા

ચોપગાં ત-
થા બેપગાં
પ્રાણીઓનું
વિષ તથા
તેનો ઉપાય

વિરૂદ્ધ પદાર્-
થોના સંયો-
ગથી બનતો
વિષયોગ.

દ્રવ્યોમાંથી જેનો આધારમાં ધણો ઉપયોગ હોય છે તેનો એક દેશ દિશ્ પ્રદર્શનને માટે નિચે જતાવેલ છે.

ઉનું કરેલું મધ, સમ ભાગે મેળવેલું મધ અને ધી, સરખાં પ્રમાણ વાળું અંતરિક્ષ જળ અને ધી, એરડી અને મધ, મધ ઉપર ઉખણ જળનું પાન, છાશમાં પકાવેલ કોઠ તથા રાત વાસી કાકગાચીનું શાક આ સર્વ પદાર્થો પરસ્પર હોવાથી તેનું સાથે ભક્ષણ પરિણામે મરણને ઉપજાવે છે.

દૂધ સાથે મત્સ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. કેમકે એ બે પદાર્થ સ્વાદથી મધુર, પાકથી મધુર, રસાદિ ધાતુને ચાલવાની નાદીઓને પકડનાર, અને શીનોખણ વીર્ય હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં છે. જેથી નાદીઓને રાંધી રૂધિરને જગાડે છે. માટે તેનું ભક્ષણ કરવાથી રૂધિર જન્ય વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

શેહેરમાં, કદ્ધ પ્રધાન દેશમાં અને જળમાં રહેનાર જંતુનું માંસ, મધ, તલ, ગોળ, દૂધ, અડદ, મૂળા, પુખ્તંતુ, અને પલાળીને ઉગાવેલા મગ ઈત્યાદિ સાથે ન ખાવાં. કેમકે તે જેહેરાપણું, જડપણું, બોળડાપણું, મુંગાપણું, કંપ અથવા મરણને ઉપજાવે છે. મૂળા તથા લસણ ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાઈને ઉપર દૂધ ન પીવું. કારણ કે તેથી કોદ થાય છે. કોઈ પણ ખાટા પદાર્થ દૂધ સાથે ન ખાવા.

આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ આધારના પદાર્થોનું વિવેચન દુંકામાં કરેલું છે. પણ સઘળા દેશનાં મનુષ્યોનો આધાર એક સરખો હોતો નથી. તેથી કયા દેશમાં કેવાં મનુષ્યને કેવી રીતે મજેલા પદાર્થો વિપર્યય થાય છે. તે જતાવવાથી નામ આપીને વિરુદ્ધ પદાર્થો જતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. તે વિષે દુંકામાં વિવેચન નીચે પ્રમાણે છે.

જે પદાર્થ શરીરમાં ગયાપછી હરકોઈ દોષનો આશ્રય કરી રીત પ્રમાણે બહાર નિકળતો નથી તે સર્વ પદાર્થ વિરુદ્ધજ સમજવો. તેમજ દેશ, કાળ, અગ્નિ, માત્રા, સાત્ત્વ, અસાત્ત્વ, અનિલ, સંસ્કાર, વીર્ય, કોઠો, અવસ્થા, ક્રમ, પરિહાર, પાક, સંયોગ, હૃદય, સંપત્ત અને વિધિથી જે દ્રવ્ય વિરુદ્ધ પડે તે અહિંત એટલે વિપર્યયન દુઃખદાયક સમજી ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે.

જાંગલ દેશમાં રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ અને ઉખણ ગુણવાળા પદાર્થો વિરુદ્ધ છે કદ્ધ પ્રધાન આનૂપ (ધણા પાણીવાળા) દેશમાં રિનમ્બ અને શિતવીર્ય પદાર્થનું સેવન વિરુદ્ધ છે.

શીતકાળમાં શીતવીર્ય અને હુખા પદાર્થનું સેવન તેમ ઉષ્ણકાળમાં તીખા અને ઉષ્ણવીર્ય પદાર્થનું સેવન વિરૂદ્ધ છે.

તીક્ષ્ણ આદિ ચાર બેદવાળા અગ્નિને પ્રતિકૂળ (તીક્ષ્ણ અગ્નિમાં હલકો અને મંદ અગ્નિમાં ભારે) પદાર્થ વિરૂદ્ધ છે. જે પુરુષોને ગર-ગ અને તીખો પદાર્થ સહે છે તેને સ્વાદુ તથા શીતવીર્ય પદાર્થનું સેવન એ સાત્મ્ય વિરૂદ્ધ છે. અને જે પદાર્થ જેને સહતો નથી તેનો ઉપયોગ તે-ને કરાવવો એ અસાત્મ્ય વિરૂદ્ધ છે. વાત, પિત્ત અને કરના ગુણથી વિપ-રીત ગુણવાળા પદાર્થનું સેવન તે તે પ્રકૃતિવાળાને હિત છે પણ તેથી વિ-રૂદ્ધ એટલે વ્રત પ્રકૃતિવાળાને વાતલ, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને પૈત્તિક અને કફ પ્ર-કૃતિવાળાને કફ કરનાર ઔષધ, અન્ન તથા ક્રિયાનું સેવન દોષ વિરૂદ્ધ છે.

જે પદાર્થ જેના સંસ્કાર ને લાયક ન હોય તેને તેનો સંસ્કાર દધ આહારના કાગમં લેવું એ સંસ્કાર વિરૂદ્ધ છે.

ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્ય સાથે શીતવીર્ય દ્રવ્યને મેળવીને ભક્ષણ કરવું એ વી-ર્ય વિરૂદ્ધ છે.

કૂર (વાયુ પ્રકૃતિવાળા) ઢોઠાવાળા પુરુષને થોડું, મંદવીર્ય, અને બેદ-ન શક્તિ રહિત દ્રવ્યનું સેવન તથા મૃદુ (પિત્ત પ્રકૃતિવાળા) ઢોઠાવાળા પુરુ-ષને ગુરુ, બેદન કરનાર, અને ઘણું દ્રવ્યનું સેવન ઢોઠ વિરૂદ્ધ છે.

મેહેનત અને કસરત કરવામાં આસક્તિ વળા પુરુષને વાયુ પ્રકોપ ક-રનાર તથા નિદ્રામાંથી ઉઠેલ અને આવસ્ય પ્રધાન પુરુષને કફ પ્રકોપ કર-નાર દ્રવ્યનું સેવન અવસ્થા વિરૂદ્ધ છે.

વિષ્ટા, મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા વિના, ક્ષુધા ઉત્પન્ન થયા વિના તથા આત્યંત ભૂખ લાગ્યા પછી તરત ખોરાકના અભાવને લીધે ભૂખની શાંતિ થઈ ગયા પછી જે ભોજન કરવું તે કમ વિરૂદ્ધ છે.

વરાહ આદિકનાં ગાંસનું ભક્ષણ કરી ઉપર ઉષ્ણ પદાર્થનું સેવન ત-થા ધૃતાદિકનું પાન કરી તે ઉપર શીત પદાર્થનું સેવન એ પરિહાર વિરૂદ્ધ છે.

દુષ્ટ કાઠથી પકાવેલું, કાચું અને બળીગયેલું અન્ન પાક વિરૂદ્ધ છે.

ખાટો પદાર્થ દૂધ સાથે ખાવો એ સંયોગ વિરૂદ્ધ છે.

મનને અણુમતો પદાર્થ ખાવો એ હૃદય વિરૂદ્ધ છે.

જેમાં રસ ઉત્પન્ન ન થયો હોય તથા એક પહોર થવા પછી રસ હીન થયેલ અથવા સડી ગયેલું અન્ન સપત્ વિરૂદ્ધ છે.

બોજન વિધિમાં જે આગળ પાછળ ખાવાના પદાર્થો ગતાવ્યા છે તે વિચિત્રે છોડીને તે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવું તે વિધિ વિરુદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લીધેલું અન્ન પરિણામે વિપ સમાન વિરુદ્ધસમજવું. જે પુરુષ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો, જુવાન, કસરતકરનાર, તથા ખલિટ હોય તેને જે સદતું હોય એવું તથા થોડું ખાધેલું વિરુદ્ધ અન્ન આવશ્યક ઉપગ્રન્થી શક્ય નથી. વિરુદ્ધ અન્નનો ઉપયોગ પંદરણું, અંધપણું, રતના, જળોદર, વિરેકાટક, ઉન્માદ, ભગંદર, મૂર્છા, મદ, આક્રમ, ગલગ્રહ, પાંડુરોગ, આગધિપ, કિલાસ, કુષ્ઠ, ગ્રહણી, રક્તપિત્ત, જ્વર, પીનસ, સંતાન દોષ અને મૃત્યુને ઉપગ્રન્થનાર છે.

વિરુદ્ધ અન્નના આધારથી ઉપગ્રન્થો વ્યાધિઓને વિરેચન, વગન, શમન તથા હિતસેવન નાસ કરેછે.

મધુર રસ અને અમ્લ રસવાળા પદાર્થોનો યોગ, મધુર, અને લવણનો યોગ, તથા મધુર અને તીખા પદાર્થોનો યોગ રસ અને વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. મધુર અને કડવા પદાર્થોનો યોગ, મધુર અને તુરા પદાર્થોનો યોગ તથા અમ્લ અને લવણનો યોગ રસ અને વિપાક વિરુદ્ધ છે. ખાટા અને તીખા પદાર્થોનો યોગ રસ વિરુદ્ધ છે. ખાટા અને કડવા પદાર્થોનો યોગ રસ અને વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. તથા ખાટા અને તુરા પદાર્થોનો યોગ-રસ, વીર્ય તથા વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે. ખારા અને તીખા પદાર્થોનો યોગ રસ તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ખારા અને કડવા પદાર્થોનો યોગ તથા ખારા અને તુરા પદાર્થોનો યોગ રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ત્રણેથી વિરુદ્ધ છે. તીખા અને કડવા પદાર્થોનો યોગ રસ તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. તીખા અને તુરા પદાર્થોનો યોગ તથા કડવા અને તુરા રસવાળા પદાર્થોનો યોગ રસથી વિરુદ્ધ છે.

અતિસ્નિગ્ધ, અતિઉષ્ણ અને અતિશીત પદાર્થોનો સમાન યોગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. રસનીય અને વિપાકથી જે દ્રવ્યોનો યોગ વિરુદ્ધ કહેલો છે તે યોગ રહિત પદાર્થો હિત સમાજવા. અને ખાટી રહેલ દ્રવ્યોના હિત તથા અહિત એવા બે ભેદ થાય છે. રસ, વીર્ય અને વિપાકથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું સેવન કરનાર પુરુષ વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોનું દુર્બળપણું, તથા મરણને

વિરુદ્ધ અ.
ન્નના ઉપ-
યોગથી ત-
થા ઉપદ્રવો
તથા તેની
ચિકિત્સા.

મધુરગદ્ધિ ર-
સના યોગ-
થી થતી પ-
રસ્પર વિ-
રુદ્ધતા.

ધારે છે. જે દ્રવ્ય વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણમાંના હરકોઇ દોષને ઉ
ડીને શરીરથી બહાર ન નીકળે અને પોત પોતાના રસથી પૂર્ણ ન હોય
અથવા બગડેલ હોય તે દ્રવ્યવિકારને ઉપખવનારૂં થાય છે.

યત્સંસર્ગવશાત્યજંતિપુરુષાદીર્ઘાયુષોઽધ્યાતુરાઃ

પ્રાણાન્જીવિતરક્ષણક્ષમગતીન્સર્વેપુમુચ્ચસ્થિતીન્ ॥

તેષાંસ્થાવરજંગમાત્મકતયાભેદદ્વયાલાંબિનાં

રત્નેઽસ્મિન્વપસજ્જકેસુવિપુલાવ્યાખ્યાવિષાણક્રિતા॥



અમૃત રત્ન ૬ હું.

ચિકિત્સત, વ્યાધિહર, પથ્ય, સાધન, ઔષધ, પ્રાય-
શ્રિત્ત, પ્રશમન, પ્રકૃતિસ્થાપન, અને હૃત એ સઘળાં ભે-
ષજ્ઞનાં નામ છે. તે ભેષજ સ્વરચ ને ળળ આપનાર અને રોગીના રોગ-
ને મટાડનાર એ પ્રમાણે બે પ્રકારનું છે. તેમ ખાવા ટાણે દુઃખદાયક
અને જાડે દિવસે દુઃખદાયક એવા ભેદથી અભેષજ (નાલાયક ઔષધ)
પણુ બે પ્રકારનું છે.

ઉપર લખેલ બે પ્રકારનાં ઔષધમાં જે સ્વસ્થને ળ-
ળ આપનાર છે તે રસાયન અને વાજકરણ છે. જીજ્ઞું ઔ-
ષધ ઘણું કરીને રોગની નિવૃત્તિમાં ઉપયોગી હોવાથી તે
રોગ પ્રશમન એવાં નામને ધારણ કરનારું છે. ઉપર “ ધ-
ણું કરીને” એમ જે કહેલ છે, તેથી તે ઔષધના બે ભેદોનું વિશેષ સ્વરૂપ
ખતાવેલ છે. પણુ તે બન્ને પ્રકારનાં ઔષધ બન્ને કામ કરનારાં છે.

રસાયન ઔષધ સેવવાથી દીર્ઘ આયુષ, સ્મૃતિ, મે-
ધા, આરોગ્ય, યુવાવસ્થા, ક્રાંતિ, સુંદર વર્ણ, ઉત્તમસ્વર, દે-
હ અને ઇન્દ્રિયોના બળનો ઉદય, વાકુસિદ્ધિ, વીર્યની પુષ્ટિ,
તથા વિનય પ્રાપ્ત થાય છે. રસાયન ઔષધ પ્રથમ અવ-
સ્થામાં અથવા મધ્ય અવસ્થામાં ઉપયોગ કરવા લાયક છે. અને જેને આ
ઔષધ ઉપયોગમાં લેવું હોય તે પુરૂષ દૃઢ મનવાળો, પ્રથમ સ્નેહન કરના-
રો, ક્ષુદ્ર ખોલાવનારો, તથા વગન વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલો હોયો જોઈએ.
જો પ્રથમ શરીરની શુદ્ધિ ન કરેલી હોય તો મેલાં લુગડાં ઉપર રંગની પે-
ટે રસાયન પ્રયોગ તથા વાજકરણ પ્રયોગ નિષ્ફળ ન્નય છે. રસાયન એટ-
લે જે જરા (ધડપણ) તથા વ્યાધિનો નાશ કરે છે તે. હાલના વખતમાં
અંગ્રેજી દવાના પ્રચારનો વધારો થયો અને તેનો પ્રચાર કરનારા ડાક્ટર
લોકો રસાયનનો નિષેધ કરવા લાગ્યા, તેથી રસાયનને લીધે મનુષ્યોને ઘ-
ણું નુકસાન થાય છે એમ સઘળાં મનુષ્યોના મનમાં ભરાઈ બેઠું. આને લી-
ધેજ સઘળાં મનુષ્યો હીનસત્ત્વ તથા અલ્પાયુષવાળાં થયાં. રસાયન ઔષ-
ધના પ્રયોગથી પ્રાચીન રૂપિઓ હજારો વર્ષ જીવી મહા પરાક્રમનાં કા-
મો કરી ગયા છે, અને તેવા દાખલા આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો ઉપરથી ધ-

ભેષજનાપ-
દ્યાયશબ્દો.

રસાયન ત-
થા વાજકર-
ણ ઔષધનું
સ્વરૂપ.

રસાયન
ઔષધ સે-
વવાથી થતા
ફાયદો.

ણા મળી આવેછે. વળી વૈદિક સંબંધી પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી પણ રપષ્ટ જણા-
યછે કે રસાયન પ્રયોગથીજ વૈજ્ઞાનસ અને વાલ્કખિદ્ય આદિક ઋષિઓ
દીર્ઘાયુષ થયા. રસાયન પ્રયોગથી આલગ્ય દૂર થાયછે, શ્રમની નિવૃત્તિ થા-
યછે, તથા સઘળાં દરદો દૂર રહેછે. પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથોમાં જતાવેલા રસા-
યન પ્રયોગો પ્રથમની ગાફક હાલ કાર્ય કરતા નથી તેનું કારણ માત્ર એ-
ટલુંજ છે કે તે શાસ્ત્રોમાં જતાવેલ વિધિ પ્રમાણે તે પ્રયોગો તૈયાર કરવા-
માં આવતા નથી. જેટલું ખર્ચ અને વખત લેવા જોઈએ તે પ્રમાણે થ-
ઈ શકતું નથી. કારણ કે તેની સાથે દુનિયાદારીનાં જીવનં કામોપણુ કર-
વાં પડેછે, અને તેમ થવાથી તેવા પ્રયોગોમાં પૂરતું લક્ષ અપાતું નથી.
જે જે કાળમાં જે ઔષધી લેવી જોઈએ તે પ્રમાણે લેવાતી નથી. ઔષ-
ધીનો આધાર વૈદે કેવળ ગાંધી ઉપરજ રાખવો પડેછે, તેથી સઘળું હત-
પ્રાય થઈ ગયુંછે. અને એવાં જીવનં અનેક કારણોને લીધે દેશી વૈદું ઉત્ત-
મોત્તમ સ્થિતિમાંથી હલકી પાયરીએ આવી પડ્યુંછે. આપણા શાસ્ત્રોમાં
જતાવેલ: રસાયન તથા વાજકરણના પ્રયોગોનો ઉપયોગ નહિ કરવાથી મ-
નુષ્યની આવરદા ટુંકી થઈછે. અને તેથીજ આ દેશણે રસાયન પ્રકરણુ
લખવાની જરૂર પડીછે. કારણ કે તે પ્રકરણુ વાંચનાથી તથા તેમાં લખે-
લા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરી મનુષ્યો ફરીથી જળ, વીર્ય તથા આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરે.

મનુષ્ય માત્રને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ
પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાની જરૂર છે. અને તેમાં મુખ્ય સાધન મેળવવાનું
શરીર છે. તે શરીર આરોગ્ય રહેવા સાથે દીર્ઘાયુષ હોય તેજ મુખ્ય સા-
પુરુષાર્થ સંપાદન થાય. આ નિગિત્તથીજ સંપૂર્ણ વૈદિક શા- ધન તથા તે
સ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. મનુષ્યના શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ સાધનનેજ
એ ત્રણ દોષ મુખ્યત્વે કરીને રહ્યા છે. એ ત્રણ દોષ સ- જરૂર.
માન સ્થિતિમાં હોય તો શરીરને જળવાવી રાખે છે, અને ઓછા અદકા થા-
ય તો દેહનો નાશ કરેછે. આ દોષો દર જામે માસે ઋતુના બદલાવાથી ન્યૂ-
નાધિક અવસ્થામાં આવી પડે છે તે વખતે જો સંભાળ ન રહે તો એ
શરીર અનેક રોગોનું પાત્ર થઈ પડે છે. આ કાળાયક છ ઋતુનું છે. એ ઋ-
તુઓ જેમ જેમ બદલાતી જાય છે તેમ તેમ આપણે આહાર વિહારમાં
પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ. ઋતુના ફેરફાર રૂપ કુદરતી કાયદોજ આપણને
સૂચવે છે કે દરેક ઋતુમાં તે તે ઋતુને ગાફક આવે તેવી રીતે અહિત
પદાર્થોથી દૂર રહી પથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરવું જોઈએ.

ઋતુ વિભાગથી એક વર્ષનાં છ અંગ થાય છે. અને વર્ષનાં છ તે દરેક અંગને ઋતુ એવું નામ આપેલું છે. તેમાં શિશિર, અંગ. વસંત, અને ગ્રીષ્મ એ ઉત્તરાયન કહેવાય છે. તથા વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ દક્ષિણાયન કહેવાય છે. ઉત્તરાયનમાં સૂર્ય દુનિયામાંથી રસ કસ ચૂસી લે છે, પવન પણ તીવ્ર અને રક્ષ વાય છે. તેથી તે ત્રણ ઋતુઓમાં રસ પણ રક્ષ, કડવો, તુરો, અને તીવ્રો થવાથી માણસાનું બળ પણ હીન થાય છે. અને દક્ષિણાયનની ઋતુઓમાં રસ, અમ્લ, લવણ અને મધુર થવાથી માણસોના બળની વૃદ્ધિ થાય છે. દેશપરતે રતુના દિસાબમાં ફેર આવે છે. તોપણ આપણા દેશના દિસાબ પ્રમાણે ગ્રીષ્મી અને પાપ માસની હેમંત ઋતુ એ કમથી બળે માસ લઈ બાકીની શિશિર વિગેરે ઋતુઓ ગણી લેવી. વળી એક અહોરાત્રમાં પણ છ ઋતુનો સમાવેશ થાય છે. દિવસના પેહેલા ભાગમાં વસંત, મધ્યાહ્નમાં ગ્રીષ્મ, પાછલે પહેરે શિશિર, સંધ્યાકાળે વર્ષા, મધ્યરાત્રે શરદ અને પરાઉઠ્યામાં હેમંત ઋતુનાં ચિન્હો દેખાય છે. માટે એક અહોરાત્રમાં આખાં વર્ષની પેઠે ટાઢ, ગરમી, અને વરસાદનાં ચિન્હ થાય છે. તેથી દોષની વૃદ્ધિ, કોષ અને શમન થાય છે.

હેમંત ઋતુ ઠંડી, સ્નિગ્ધ, તથા પદાર્થોમાં મીઠાશ ઉપ હેમંત. જળનારી છે. તેમાં જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. તેથી જો સારા પૌષ્ટિક ખોરાકનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો શરીરનો રસ બળી જાય અને વાયુ કોષ પામે છે. માટે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને સ્નિગ્ધ, અમ્લ તથા લવણ રસનું સેવન કરવું. કસરત કરવાનો પણ એજ મુખ્ય કાળ છે. વળી ગરમ કપડાં પહેરવાં. સવારમાં જાગવું, શરીરે તેલ ચોળવું, ગરમીમાં રહેવું, ઘા, જાળ, ચોખા, ચાઉદ, વડાં, નવું અન્ન, તલ, ઉત્તમ કેસર અને કરતૂરી વિગેરે પદાર્થોનું સેવન કરે, તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉનાં પાણીથી કરવી. આ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય હેમંત ઋતુમાં થતાં દરદોષી મુક્ત રહે છે.

શિશિર ઋતુ પણ ઠંડી છે, અત્યંત રક્ષ છે તથા વાયુ શિશિર. અને અગ્નિને વધારનાર છે. આ ઋતુમાં મુખ્યત્વે કરીને હેમંત ઋતુમાં કહેલા નિયમો પ્રમાણે વર્તવું.

વસંત ઋતુ પદાર્થોમાં મધુરપણું ઉપજવનાર, સ્નિગ્ધ, વસંત. તથા કઠની વૃદ્ધિ કરનાર છે. શિશિર ઋતુમાં જે મધુર અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરેલાં હોય છે તેથી શરીરમાં કફનો જમાવ થાય છે તે વસંત ઋતુમાં

સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ઓગળેછે, અને જઠરમાં પ્રસરી તેના અગ્નિનો નાશ કરી રોગને ઉપજાવનાર થઇ પડે છે. માટે એ ઋતુમાં ઉલટી તથા વિરેચન વિગેરે તીક્ષ્ણ ઉપાયોથી કષ્ટ ક્ષીણ કરવો, હલકું અને લુખું ભોજન કરવું, તેલ ઓળવું તથા કસરત કરવી, કારણ કે એ ઉપાયોથી કષ્ટ ઓછા થાય છે, વળી જળાશય વાળી, સુગંધી પુષ્પોથી બરપૂર અને જ્યાં સુંદર પક્ષીઓ કલ્લોલ કરતાં હોય એવી જગ્યામાં જાણેનાં વખત ગાળવો. આ ઋતુમાં કષ્ટનો સંચય થાય છે માટે બારે, હંડા, ચીકણા, ખાટા અને મધુર પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. નેમજ દિવસે સૂવું નહિ, તથા આનાજ વગર વાપરવું. આ ઋતુમાં ઉલટી તથા વિરેચન લેવાનું કલું છે તે એટલા માટે કે છાતી અને મગજ એ કષ્ટનાં મુખ્ય સ્થાન છે. માટે તેમાંથી કષ્ટ ન કાઢવો હોય તો તે કષ્ટ વસત ઋતુમાં આગળી આઝરીમાં પડાથી મરડા વિગેરે અનેક રોગોને પેદા કરે છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુ રક્ષા, પદાર્થોમાં તીખાશ ઉપજાવનાર, અને પિ- ગ્રીષ્મ. ત કરનાર છે. આ ઋતુમાં દિવસે દિવસે કષ્ટનો ક્ષય થતો જાય છે અને ધાતુ વધતો જાય છે. એટલા માટે આ ઋતુમાં ખારું, તીખું, ખાટું, કસરત, અને તડકો એટલાં વાતાંનો ત્યાગ કરવો. તથા જે પદાર્થો મીઠા, સ્નિગ્ધ, ટાઢા હલકા, અને દ્રવ રૂપ છે તેઓનો ઉપયોગ કરવો. હંડાં પાણીથી નહાવું, સાકર ખાવી, દૂધ જમવું, ખડખૂચ, ચીબડાં ખાવાં, ચંદનનો લેપ કરવો, ટાઢું પાણી પીવું, દિવસે સૂવું, અને જંગમાંથી પાણીના ઝીણા છાંટા આવે એવા હલકા પંખાનો પવન લેવો. આથી ઉલટી રીતે ચાલવાથી સોજો, શિથિલતા અને મોઢ થાય છે.

વર્ષા ઋતુ હંડી, અગ્નિને મંદ કરનાર, તથા વાયુને વધા- વર્ષા. રનાર છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મનુષ્યનો અગ્નિ મંદ પડેલો હોય છે અને વળી વર્ષા ઋતુમાં વાતાદિક દોષથી વધારે મંદ થાય છે. તેથી આ ઋતુમાં મંદ થયેલા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવો, વિરેચનથી શરીર શુદ્ધ કરવું, જીવું ધાન્ય ભોજનમાં વાપરવું, વરસાદની એલી હોય ત્યારે ખારું, ખાટું, સ્નિગ્ધ, સૂકું, હલકું અને મધ મેળવેલું ભોજન કરવું. આ ઋતુમાં પગે ચાલતા કરતાં વાહન ઉપર બેસી ચાલવું એ વધારે શાયદા કારક છે. ઉઘાડે પગે ચાલવાથી પગનો સડો, વાળા, વિગેરે વ્યાધિ થાય છે. નદીનું પાણી વપરાશમાં લેવું નહિ. હૃદયી જ્યાદે શ્રમ તથા સૂરજનો તાપ લેવો નહિ અને દિવસે સૂવું નહિ. આ ઋતુમાં શરીરની બીનાશ થઈ જાય છે માટે તીખા, કડવા

અને તુરા પદાર્થોનું સેવન કરવું. સેક લેવો, શરીર ચંપાવવું, દહીં ખાવું હોય તો ગરી વિગેરે ગરમ પદાર્થો મેળવી ખાવું, ઘઉં, ચોખા, તથા અડદ ખાવા, કુતાનું તથા વરસાદનું અધર ઝીલેલું પાણી પીવું. તેમાં પેહેલા વરસાદનું પાણી ખાદ કરવું. નદી કાંઠે રહેવું કે જવું નહિ અને નિત્ય સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ.

શરદ્ ઋતુ ગરમ, પિત્ત કરનાર, અને મધ્યમ યજ્ઞ શરદ્. આપનારી છે. આ ઋતુમાં ભૂખ સારી પેટે લાગે છે. માટે મધુર, તુરા અને કડવા રસ તથા હંડા અને હલદી પદાર્થોનું સેવન કરવું. દૂધ પીવું, ઘોળી શેલડી ખાવી, ઘઉં મગ, ચોખા, અને જામ ખાવા, નદીનું પાણી પીવું, કપૂર, ચંદન, કુલ અને નિર્મળ વસ્ત્રોનું સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિવાળા પુરૂષે રેચ લેવો, યજ્ઞવાન પુરૂષોએ પ્રસ યોગ્યાવવી, દહીં ખાવું નહિ, કસરત કરવી નહિ, યારશનું સેવન કરવું નહિ અને તડકો લેવો નહિ.

અમુક ઋતુમાં અમુક રસનું સેવન કરવું એ ઉપરથી ઋતુઓમાં એક નહિ સમગ્રનું કે યીગ્ન રસોનો તમાગ ત્યાગ કરવા. પરંતુ સઘળા રસોનું સેવન કરતાં તે તે ઋતુને અનુકૂળ પડતા રસનું વિશેષ સેવન કરવું. દરેક ઋતુનું છેલ્લું તથા પહેલું અઠવાડિયું ઋતુસંધિ કહેવાય છે. જે ઋતુમાં જે જે પદાર્થો સેવન કરવા કહ્યા છે તે તે પદાર્થોનું સેવન છેલ્લાં અઠવાડિયામાં કરી કરતા જવું. અને આવતી ઋતુના હિતકર પદાર્થોનો મહાવરો કરતા જવું. એકાએક કોઇ પદાર્થો તજવા કે સેવવા નહિ. કારણ કે એક દગ એક કરવાથી પ્રકૃતિને માફક આવતું નથી અને રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સ્વસ્થ માણસે આયુષનાં રક્ષણને વાસ્તે પાંચલી આ- દિનચર્યા.
૨ ધડી રાત રહે ત્યારે જાગવું અને તે સમય દુઃખની શાંતિને વાસ્તે પોતાના ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરવું. તે પછી અરીસો જોવો એ મંગળ પદાર્થ છે. સવારમાં મળમૂવનો ત્યાગ કરવાથી આયુષની વૃદ્ધિ થાય છે તથા આંતરડામાં ધુરંશટ, આરસો અને પેટનું બારેપાણું વિગેરે અટકે છે. જાડાને રોકવાથી પેટુ ચડી આવે છે, શૂળ નિકળે છે, યુદ્ધમાં કપાયા જેવી વેદના થાય છે, ઓડકાર ધણા આવે છે અને વખતપર મોઢામાંથી જાડોપણ નિકળે છે. વાયુને રોકવાથી પેટમાં વાયુ સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં તથા લિંગમાં શૂળ નિકળે છે, મૂત્રકૃમ્મ થાય-

છે, માથામાં પીડા થાયછે, શરીર નમી જાયછે અને સાથળના સાંધાઓ-
માં ખેંચાવા સરખી પીડા થાયછે. ગાટે મળમૂત્રની હાજત થઇ હોય ત્યા-
રે તે કર્યા પછીજ ખીજાં કાગમાં લાગુ થવું. તેમ જલાતદારથી હાજત પેદા
કરવી નહિ. કામ, ક્રોધ, ભય, અને શોક જે મનના વેગછે તેઓને અટકા-
વવા પણ મળમૂત્રાદિ શરીરના વેગને અટકાવવા નહિ. શુદ્ધ આદિ જે
મળ ત્યાગના માર્ગછે તેઓને સાફ રાખવાથી ક્રાંતિ તથા જળ વધેછે અને
પવિત્રતા થાયછે. હાથપગને સાફ રાખવાથી શુદ્ધતા થાયછે. મેલ ટળેછે,
પરિશ્રમ મટેછે, પુષ્ટિ મળેછે, તથા નેત્ર સારાં રહેછે.

લાંબું, ક્યલી આંગળી જેવું જાડું, સરલ અને ગાંઠ
તથા છિદ્રોથી રહિત દાતાણુ કરવું. તથા તેના કોમળ કુચા- દાતાણુ કર
થી દંતમંજન લઈ પેદાંઓએ હરકત ન આવે એવી રીતે એક વાનોવિધિ.
એક દાંતને ધસતું મધ, સુંક, મરી અને પીંપર એ પદાર્થો જેમાં મેળવ્યા
હોય એવાં તેજળજળનાં લાકડાનાં ચૂર્ણથી અથવા તેલની બાવના આપેલ
સિંધાચૂણના ભુકાથી નિત્ય દાંતને સાફ કરવા. મધુરમાં મહુડો, તીખા-
માં કરંજ, કડવામાં લીંબડો, અને તુરામાં ખેર ઐષ્ઠ છે. સમય દોષ અ-
ને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને યોગ્ય રસવાળાં ઝાડનું દાતાણુ કરવું તથા દંતમં-
જન જે અનુકૂળ આવે તે ધસવું. આવી રીતે દાતાણુ કરવાથી મોઢું જા-
ગડી ગયું હોય તે મટે છે. દાંત, જીભ તથા મોંઢામાં રોગ થતા નથી અને
રૂચિ, સ્વચ્છપણું, તથા શરીરમાં હલકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, ગળું, તાળવું,
હોઠ, જીભ અને દાંતમાં જેને રોગ થયો હોય તેણે, જેનું મોઢું પાક્યું હો-
ય તેણે, સોજા, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ઉલટીવાળાએ, દુખળાએ, જેને ખા-
ધેલું ન પચ્યું હોય તેણે, જેને હીંક નિકળતી હોય તેણે, મૂછાવાળાએ, થા-
કલાએ, કોષ વસ્તુ પીવાથી જેને પરિશ્રમ પડ્યો હોય તેણે, જેને અડદી-
ઓ વા થયો હોય તેણે, કર્ણશૂળવાળાએ, નેત્ર રોગવાળાએ, નવા તાવવા-
ળાએ, અને છાતીનાં દરદવાળાએ દાતાણુ કરવું નહિ. ઓળ ઉતારવાની
ચીર સોનાળી, રૂપાની અથવા ત્રાંખાની રાખવી. એ ન મળે તો કોમળ
લાકડાં ને ચીરી તેથી ધીરે ધીરે ઓળ ઉતારવી. આમ કરવાથી જીભનો
મેલ, રસ રહિતપણું, દુર્ગંધી અને જડતા મટે છે. પછી ટાઢાં પાણીના
કોગળા કરવાથી કફ, તરસ અને મેલ મટે છે તથા મોઢાંની અંદરનો ભા-
ગ સાફ થાય છે. સેહેજ ઉનાં પાણીવતી કોગળા કરવાથી કફ, અરૂચિ,
મેલ તથા દાંતની જડતા મટે છે અને મોઢું હલકું થાય છે. ઝેરથી, મૂછા-

થી કે મદથી પીડાયલા, શોષવાળા, રક્ત પિત્તવાળા, જેનાં નેત્ર દુષ્ક્રિયા હોય એવા તથા જળ ક્ષીણ થવાથી રૂક્ષ થઈ ગયેલા દરદીઓએ ઉનાં પાણીથી કોગળા કરવા એ સારા નથી. ઠાઠાં પાણીવડે મોઢું ધોવાથી રક્ત-પિત્ત મટે છે અને ઉપરની કોડલીઓ, શોષ, દાઝ તથા ખીલ પણ મટે છે. અથવા જરા ઉનાં પાણીવડે મોઢું ધોવું કે જેથી સિન્ધુતા રહે છે અને ક-ક વાયુ તથા મોઢાંનો શોષ મટે છે.

દાતાણુ કૃમી પચ્છી બન્યકળ, સોપારી, લવિંગ, પાન, થોડો શુદ્ધ ક-પૂર, તથા ઝીણી એલમીનાં ખી મોઢાગાં રાખવાં; તેથી સ્વર સારો થાય છે, દરેક રસનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ થાય છે, અન્નાગાં ઉત્તમ રસિ ઉત્પન્ન થાય છે, કંઠ શોષ મટે છે, હોઠ ક્ષાટતા નથી અને દાંતનાં મૂળ મજબૂત થાય છે.

દરેક મનુષ્યે હમેશાં મસ્તકપર તૈલ ધસવું જોઈએ. તેથી માથાગાં શુભ નિકળવું નથી, ઠાઠ પડતી નથી, કેશ મજબૂત થાય છે, તથા સુખેથી નિદ્રા આવે છે. કાનગાં તેલનાં ટીપાં નાખવાથી વાયુ સંબંધી કાનના રોગ ઉપજતા નથી અને કાનનું ઊંચાપણું તથા બેહુરાપણું થતું નથી. આખે શરીરે તૈલમર્દન કરવાથી શરીરની દૃઢતા તથા આમીની સ્વચ્છતા થાય છે, વાત રોગ થવાની ખીક રહેતી નથી, શરીર કંકેશ તથા કસરતને સહન કરનારું થાય છે અને ઘડપણુ મોહું આવે છે. પગને તળીએ તેલ ધસવાથી પગનાં ખરસટપાણાંનો નાશ થાય છે, થાક લાગતો નથી, પગનું જળ અને રિયરતા વધે છે તથા દ-ષ્ટિ નિર્મળ થાય છે.

સ્નાન એ વૃદ્ધપણું, થાક અને વાયુને હણનાર, દ-રેનાન. છિને નિર્મળ કરનાર, પુષ્ટિ કરનાર, આયુષ્ય વધારનાર, સુખેથી નિદ્રા-આપનાર, આગડીને શોભીતી કરનાર, શરીરને દૃઢ બનાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઉત્સાહ અને જળને વધારનાર, તથા ખસ, મેજ, થાક, પ-રસેવો, આળસ અને દાહનો નાશ કરનાર છે. નહાવાગાં ઉનું અને ડાહું એ બન્ને પાણીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે ઉનાં પાણીવડે શરીરનો નીચલો ભાગ ધોવાથી જળ વધે છે. પણ જો માથા ઉપર ઉનું પાણી રેડવું હોય તો વાળ તથા નેત્રનાં જળનો નાશ થાય છે. માટે મા-થા ઉપર તથા મોઢાં ઉપર હમેશાં ડાહું પાણીજ રેડવું. આઠીઆ વાનાદ-રદીએ, નેત્ર, મુખ તથા કાનના રોગવાળાએ, અતિસારવાળાએ, ઉદરરોગ-વાળાએ, પીતસવાળાએ, અજીર્ણવાળાએ, તથા તરત ભોજન કરેલાએ સ્નાન

કરવું એ હાનિકારક છે.

નાશ પછી કસરત કરવી. કારણકે તેથી શરીર હ કસરત. લકું થાય છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શિયાળામાં તથા વસંત રતુમાં કસરત મુખ્યત્વે કરવી અને બીજી રતુઓમાં ઘણી થોડી તથા હલકી કસરત કરવી. કેમકે તે રતુઓમાં અતિ કસરત કરવાથી ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત આ રોગો ઉપજે છે તથા સત્ત્વ હાનિ થાય છે. રક્તપિત્ત રોગવાળાએ, બાળકે અને અછૂર્ણ-વાળાએ કસરત કરવી નહિ. બળવાન તથા સ્ત્રીકાશવાળું ભોજન જમના-રાઓએ અરુક્ષાં બળથી કરવી અને તે થાકતાં પહેલાં પડતી મૂકવી. કસરત કરવાથી શરીર જલદી શિથિલ થતું નથી તથા ઘડપણથી તરત દુબાઈ જતું નથી.

મનુષ્યે સ્નાન સાંજ એ વખત ભોજન કરવું પણ ભોજન. વચમાં જમવું નહિ. ભોજનનું પાત્ર સોનાનું, રૂપાનું, કાંસા-નું અથવા પીત્તળનું યથાશક્તિ રાખવું; પણ ગાંડીના વાસણમાં કદી જમવું નહિ. કારણકે એ અલ્લદગી પ્રાપ્ત કરનાર છે. ભોજનની શરૂઆતમાં થો-કુંક મીઠું તથા આદુ ખાવું. તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, રચિ ઉપજે છે અને હ્રમ તથા ગળાંતા દોષનું શોધન થાય છે. ભોજન અતિ ઉનું તેમજ અતિ ટાઢું પણ ન હોવું જોઈએ. કસરત કર્યાપછી અન્ન સારી પેંઠે પચી ગયું હોયતો પ્રકૃતિને ગાફક આવે એવું તથા ગાય પ્રગાણું ખાવું. ખોરા-કમાં દૂધ બહુ ઉપયોગી છે. કારણ કે પોષણ કરવાનાં સધળાં તત્ત્વો દૂધમાં રહેલાં છે. સ્ત્રી, ગધેડી, બકરી, ગાય અને બેંસ એઓનું દૂધ ઉત્ત-રોત્તર એક એકથી વધારે પૌષ્ટિક છે. તેમ પચવામાં વધારે ભારી છે. બકરી તથા ગધેડીનું દૂધ નાનાં બચ્ચાંને વધારે ગાફક આવે છે. બચ્ચાંને માટે ગાયનું દૂધ વાપરવું હોયતો થોડી સાકર તથા પાણી નાંખી ખાવું. ઘણાં રોગો આધાર ખોરાક પર છે, વધારે ખોરાક ખવાય તો તે પચતો નથી અને અછૂર્ણ થાય છે. કાચું અનાજ ખાવાથી અપચો, ઝાડો, ચુંક તથા મરડો થાય છે. પૃથ્વીકપર જુદી જુદી જાતનાં ધાન્યો થાય છે તેમાંથી કે-નો ઉપયોગ કરવો તે કહી શકાતું નથી. પણ જે દેશની જે પેદાશ તેનો ઉપયોગ કરવો. તેમાં સડેલ, જુનો, બગડેલ તથા વાસી ખોરાક ખાવો નહિ. ભૂખના પ્રમાણમાં ખાવું. કારણકે જેમ વધારે ખોરાક ખાવાથી વ્યાધિ થાય છે તેમ કમી ખોરાક ખાવાથી પ્રજાન્નિ થાય છે. જેમ ખોરાકથી વ્યાધિ

વધે છે તેમ ખોરાકથી વ્યાધિ દૂર પણ થાય છે. ભોજનની માત્રા જઠરાગ્નિના જળ ઉપર આધાર રાખે છે. માટે પ્રકૃતિમાં જગાડ કયો સિવાય જરોજર વખતે પચી જાય તેટલું જમવું તે ભોજનની માત્રા સમજવી. ચોખ્ખા, મગ ઇત્યાદિ પ્રકૃતિથીજ હલકા પદાર્થો તેમજ અડદ ઇત્યાદિ પ્રકૃતિથીજ ભારે પદાર્થો ખાવામાં પણ માત્રાની જરૂર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષા પ્રમાણે ભારે પદાર્થોથી પેટના બે અથવા ત્રણ ભાગ ભરવા અને લઘુ પદાર્થો પણ જઠરાગ્નિને સાચવવા સાર પેટ ભરીને જમવા નહિ. અને તેથીજ શાસ્ત્રકારો કહેછે કે જો માત્રા પ્રમાણેનિયમિતભોજન કરવામાં આવે તો જમનારને તે ભોજન જળ, વર્ણ, સુખ તથા આયુષ્ય આપે છે. આ ખોરાકની સાથે શાકભાજીના ખોરાકની પણ જરૂર છે. કારણકે તેથી કેટલીક જાતના રોગ થતા અટકેછે. ખોરાક જરાજર ચાવીને ખાવો, ભૂખથી વધારે ઠાંસીને ખાવું નહિ, દરરોજ નિયમિત વખતે ખોરાક લેવો, તેનો વખત ઘડી ઘડી ફેરવવો નહિ, દરરોજ એકજ જાતનું ભોજન લેવું નહિ, જમતી વેળા મનને ખુશી રાખવું, થોડી વાતચિત કરતા જવું, ઘણો થાક અડેલો હોય ત્યારે ખોરાક લેવો નહિ, જમ્યા પછી તરતજ શરીરને કે મનને ઘણી મેહેનત આપવી નહિ, લાંબો વખત ભૂખ્યા રહેવું નહિ અને જમ્યા પછી પંદર અથવા વીસ મિનીટ રહીને પાણી પીવું.

પાણી શુદ્ધ પીવું. કારણ કે શુદ્ધ પાણી શરીરને સુ- **પાણી.**
ખકારીછે અને અશુદ્ધ પાણી શરીરને દુઃખકારીછે. ખરા-
જ પાણીથી અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો, કોમળિયું, વિષમજ્વર, ગડગડાં, પથરી, અને આમડીના રોગો વિગેરે ઉત્પન્ન થાયછે. માટે જેમ અને તેમ વધારે સ્વચ્છ પાણીનો ઉપયોગ કરવો. જે પાણી કાઢવથી મેલું થયેલું હોય તથા લીઝ, ઘાસ, પાંદડાં વિગેરેથી છવાઈ ગયેલું હોય, સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણો જેના ઉપર પડતાં ન હોય, તરતનું વરસેલ હોય, ડાળું હોય, માટી વિગેરે મિશ્ર થવાથી જાડું થયેલ હોય, શીણવાળું હોય, જેમાં જીવડા પડ્યા હોય, તડકે તપેલ હોય, તથા અતિ દુડું હોય એવું પાણી પીવું નહિ. જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય કે જેને યુદ્ધ, પાંડુ, ઉદરરોગ, અતિસાર, હરસ, સંઝરહણી, અને સોજા એવા રોગ થયા હોય તેણે ઘણું થોડું પાણી પીવું. તંદુરસ્ત માણસે પણ શરદ તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડું થોડું પાણી પીવું. રોગી માણસને પાણી પીવું પડે તો ઉકાળેલું પાણી દુડું થયા પછી પીવું. પાણી ભોજનના મધ્યમાં પીવું. કારણ કે તેથી ધા-

તુ સગાનતાને પામી ને શરીર સુખાકારી અવસ્થામાં રહેછે. ભોજનની અંતે પાણી પીવાથી આગાશયમાં કફની વૃદ્ધિ થઇને તે કફ આગાશયની ઉપરની તરફ રહેછે. તથા કફની વૃદ્ધિ થવાથી શરીર જાડું થાયછે. ભોજન પેહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે. એ રીતે અંતમાં પાણી પીવાથી કફ વધેછે તથા પેહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે. ગાદે ભોજનના મધ્યમાં પાણી પીવું એ અભિપ્રાયછે.

મૂત્ર, ઝાડો, વીર્ય, વાયુસ્ત્રાવ, ઉલટી, છીંક, ઓડકાર, **સ્વાભાવિક** જગાસું, ભૂખ, તરસ, આંસુ, ઉંઘ અને શ્વાસ વિગેરેના **વેગ.**

વેગ અટકાવવા નહિ. કારણ કે તેને અટકાવવાથી મનુષ્ય વ્યાધિ ઘ્રસ્ત થાયછે. તે એવી રીતે કે મૂત્ર રોકવાથી ખરિત તથા ઉપરથમાં શૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગસ્તકમાં પીડા, કળતર તથા પથરી વિગેરે રોગ થાયછે. ઝાડે રોકવાથી પક્વાશય તથા ગસ્તકમાં પીડા અને મોઢેથી ઉલટી તથા ઝાડો પડવો વિગેરે રોગ પ્રાપ્ત થાય છે. વીર્ય રોકવાથી ગેદૂ, વૃષણ તથા હૃદયમાં પીડા, વીર્યનું ઝરવું, તાવ, પેસાળનો અટકાવ, તથા અંગમાં કળતર વિગેરે રોગો ઉપજેછે, પાન અટકાવવાથી જઠરાગ્નિમાં વાત જન્ય રોગ તથા ગ્લાનિ થાયછે. ઉલટી રોકવાથી ખરજ, શરીરપર ગોળ આઠાં, અરિચિ, શોષ, પાંડુ, જવર, કોઢ, હૃદયમાં પીડા અને રતવા વિગેરે રોગો ઉપજેછે. છીંક રોકવાથી ગાંઠ દુખવું અને ધમિયોની નળજાઈ થાયછે. ઓડકાર રોકવાથી હેડકી, ઉધરસ, અરિચિ, કંપ તથા છાતી અને હૃદયમાં પીડા વિગેરે થાયછે. જગાસું રોકવાથી હૃદયમાં સંક્રોચ અને કંપ વિગેરે રોગ ઉપજેછે. ભૂખ રોકવાથી અરિચિ, ભ્રમ, દુખળાપણું, વિવર્ણપણું અને ગ્લાનિ વિગેરે થાયછે. તરસ રોકવાથી કંઠ તથા મોઢામાં શોષ, બેહેરાપણું, ભ્રમ, શ્વાસ, હૃદયમાં પીડા, મોઢ અને ચકરી થાયછે. આંસુ રોકવાથી શરદી, નેત્રરોગ, હૃદયરોગ અરિચિ અને ભ્રમ થાયછે. નિદ્રા રોકવાથી જગાસાં, આળસ, માયાના રોગ તથા આંખનું ભારેપણું થાયછે. અને શ્વાસ રોકવાથી શુદ્ધ, હૃદ્રોગ તથા મોઢ ઉપજેછે.

ઉપર પ્રમાણે વેગ રોકવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે રોગનાં કારણને દૂર કરી જે રોગ થયો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી. તે રોગની ઉત્પત્તિને નહિ ધ્યાનમાં મનુષ્યે તે વેગને અટકાવવા નહિ. પણ લોભ, શોક, બય, ક્રોધ તથા સાહસ અને અપ્રશસ્ત મન, વાણી, કાયા, તથા કર્મના વેગને અટકાવવા.

આયુષ્યના ક્ષયના બાથથી ગાળસે કદી પણ દિવસમાં સ્ત્રીસંગ,
સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ. કારણકે તેથી નપુંસક, અદ્ય વીર્યવા-
ળાં તથા અદ્ય આયુષ્યવાળાં છોકરાં ઉત્પન્ન થાય છે. સોળ વર્ષની અંદર
વયની સ્ત્રીમાં પચ્ચીસ વર્ષે નહિ પહોંચેલા પુરૂષ બંને ગર્ભાધાન કરેતો તે
ગર્ભ પડી જાય છે અથવા જે બાળક ઉત્પન્ન થાય છે તે લાંબો વખત જી-
વતું નથી અને બંને જીવેછે તો તેની ઈંદ્રિયો દુર્બળ હોય છે તેટલા માટે
અત્યંત બાળક તેમજ અત્યંત વૃદ્ધ, ઘણા કાળથી રોગિણી તથા એવા
બીજા કોઈ પણ વિકારથી યુક્ત સ્ત્રીમાં ગર્ભ ધારણ કરવો નહિ. એ પ્ર-
માણે પુરૂષનું પણ સમજવું. નવું અન્ન, જમવામાં દૂધનો ખેંદાક, ધી, તથા
ઉનાં પાણીથી નહાવું એ જેમ પ્રાણને આપનારાં છે તેમ વૃદ્ધ સ્ત્રી, તાણું
દર્દી, પ્રાતઃકાળમાં મૈથુન, તથા અત્યંત નિદ્રા એ જલદીથી પ્રાણનો નાશ
કરનારાં છે. બધી ઋતુમાં ત્રીજે ત્રીજે દિવસે મૈથુન કરવું તથા ઉનાળામાં
પંદર પંદર દિવસે મૈથુન કરવું. તથા સંધ્યાકાળે, પ્રાતઃકાળે, અમાવાસ્યા તથા
પૌર્ણિમાં રોજ, ગાય છાંટતી વખત અને મધ્યરાત્રિએ કદી પણ સ્ત્રી સંગ
કરવો નહિ. તેમજ ખૂબ જમણાં, દરદીએ; તૃપ્તિ કે બાળકે પણ મૈથુ-
ન કરવું નહિ. રજસ્વલા, મગ્નિન, કદરૂપી, વર્ષે મારી, રોગથી પીડિત, વ્યંગ,
દેશ કરનારી, સેનિરોગથી યુક્ત, સગેવડ, ગુરૂપત્ની, પરસ્ત્રી અને વિરક્ત
એવી સ્ત્રીઓ મૈથુનના કામમાં અયોગ્ય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને છમાસ સૂધી
ભોગવતી, પ્રસવ થયા પછી બે માસે સ્ત્રી સંગ કરવો, રજસ્વલા સ્ત્રીનો
ઉપભોગ કરવાથી નેત્ર તથા કાંતિનો નાશ થાય છે, ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ઉપભોગ
કરવાથી ગર્ભને ઘણી પીડા થાય છે, રોગી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી જળનો
ક્ષય થાય છે, તથા અતિ મૈથુન કરવાથી ઉધરસ, તાવ, દમ, દુબળાપણું,
પાંડુ અને ક્ષય વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર પુરૂષે સદાચારમાં તત્પર ર- સદાચાર.
હેવું. કારણકે તેથી ધર્મ, અર્થ તથા આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય
છે અને ઇંદ્રિયો નિર્મળ રહેછે. સદાચારના નિયમો પાળવાને આપણું શા-
સ્ત્રમાં ફરમાવેલું છે તે પ્રમાણે વર્તવાથી મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ
પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન થાય છે, સો વર્ષનું આયુષ્ય મેળવેછે, વ્યાધિ રહિત
થાયછે, સત્પુરૂષોમાં માન મેળવે છે, પૃથ્વીપર યશ મેળવે છે, ધર્મ અને
અર્થની માફક પ્રાણીઓનો બંધુ થાયછે, તથા પરલોકમાં નિવાસ પામેછે. મ-
તલણ કે આ બધા નિયમો શરીર સંપત્તિને પુષ્ટિ આપનારાં છે એમ અનુ-

ગ્નન અને અનુભવથી સિદ્ધ થાયછે.

દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધિ અને આશ્વાર્ય વિગેરેની પૂજા કરવી, ખખવાડીયામાં ત્રણવાર કેશ ઉતરાવવા. એટલે પાંચ પાંચ દિવસે હનનગત કરાવવી એવો વૈદક શાસ્ત્રનો ગત છે, મૂંછ કતરાવવી તથા નાખ ઉતારવા એટલે તેને વધવા દેવા નહિ, હમેશાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, કુલોની માળા પહેરવી, સુગંધીવાળા પદાર્થો પાસે રાખવાં, પૂર્વાભિષાથી થવું એટલે સૌના પહેલાં બોલવું શરૂ કરવું, અતિથિઓ એટલે મેમાન ઘેર આવે તેની ઘટિત પૂજા કરવી, વખત આવે ત્યારે દિત, મિત અને મધુર વાણી બોલવી, હેતુની ઇર્ષ્યા રાખનાર થવું, રજાની ઇર્ષ્યા કરવી નહિ, ઈન્દ્રીઓ તથા મનને વશ રાખવાં, નિશ્ચંત, નિર્ભય, બુદ્ધિમાન, લગ્નવાન, મેહોટા ઉત્સાહવાળું, ચતુર, ક્ષમાવાન, ધાર્મિક તથા આસ્તિક થવું, થાકતા પહેલાં કસરત મૂકી દેવી એટલે થાક લાગે ત્યાંસુધી કસરત કયા કરવાથી શરીરને ઉલટું નુકશાન છે, બધાં પ્રાણીઓને વિષે બંધુ ભાવ રાખવો. જાયથી પીડાયલાઓની આશ્વાસના કરવી, ગરીબ ઉપર ઉપકાર કરવો, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળું થવું એટલે સાચું બોલવું તથા બોલેલું પાળવું, રાગ તથા દેશના હેતુને દૂર કરવો, પરસ્ત્રી તથા પરધનની ઇર્ષ્યા કરવી નહિ, પાપ કરવું નહિ, પરદોષ બોલવા નહિ, પરની છાની વાત ખુલ્લી કરવી નહિ, પાપી, રાગ્નઓના દેવી, ઉન્મત્ત, પતિત, બ્રાણુ હત્યા કરનારા, ક્રુદ્ધ તથા દુષ્ટનો સંબંધ રાખવો નહિ, દુષ્ટ વાદન ઉપર ચડવું નહિ, કોંઈ ગોઠણીઆંવાળીને બેસવું નહિ, નહિ પાયરેલું, આશીકા વગરનું, સાંકડું તથા બેંચું નીચું એવાં શયન ઉપર સૂવું નહિ, પર્વતનાં (રાખર ઉપર રૂરવું નહિ ઝાંઝો ઉપર ચડવું નહિ, મોઢેથી હસવું નહિ, શબ્દવાળા પવનને મૂકવો નહિ, મોંઢું ખુલ્લું રાખી બગાસું ખાવું નહિ તેગજ છીંક ખાવી નહિ, તથાં હાસ્ય કરવું નહિ, વારંવાર નાક ખોતરવું નહિ, પૃથ્વી ખોતરવી નહિ, તણખલાં તોડવાં નહિ, ઢેલાં ભાંગવાં નહિ, રાત્રિ સમયે મંદીર, વધ્યસ્થાન, તથા સ્મશાનમાં જવું નહિ, એકલાં શન્યગૃહ કે વનમાં જવું નહિ પાપવૃત્તિ યુક્ત સ્ત્રી, મિત્ર કે બંધુનો સંગ કરવો નહિ, પોતાથી ઉત્તમ પુરૂષો સાથે વિરોધ કરવો નહિ, અનાર્થ વ્રતુઓનો આશ્રય કરવો નહિ, સાદસ, અતિ સ્વપ્ન, અતિ જગરણ, અતિ સ્નાન, અતિપાન, તથા અતિ ભોજનનો ત્યાગ કરવો, હમે ગોઠણે ઘણી વાર બેસવું નહિ, સર્પ, દાઢવાળાં તથા શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓથી દૂર રહેવું, પૂર્વ દિશાનો વાયુ, તડકો તથા

અતિવાયુનો ત્યાગ કરવો, સ્નાન કરવાનાં વસ્ત્રથી ગાયું લૂંતું નહિ, હાથ-
 માં રત્નચાળી વીંટી પેહેર્યા વગર, નાહ્યા વગર, ધોયેલાં વસ્ત્ર પેહેરીને જ-
 પ કર્યા વગર, હોમ કર્યા વગર તથા ગુરૂને અતિથિને અને આશ્રિતને
 અન્ન આપ્યા વગર જગતું નહિ દહીં, મધ, લવણ, સાથવો તથા ધી સિ-
 વાયના ખીજ પદાર્થો બધા ખાઈ જવા નહિ એટલે જગવામાં ખીજ પ-
 દાર્થો થોડા થોડા ખાવા ખાકી મૂકી દેવા, રાતની વખતે દહીં ખાતું ન-
 હિ, સ્ત્રીઓનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ, ખજનો એકઠો કરવો એટલે
 પૈસાનો સંગ્રહ કરવો, રજસ્વલા, આતુર, અપવિત્ર, અર્ચનષ્ટ્ર, આચાર-
 હીન, કામરહિત, ખીજની ઈચ્છા રાખનાર, તથા પરસ્ત્રીનો સંગ કરવો ન-
 હિ, વરસાદની એલી હોય ત્યારે, દાહ લાગ્યો હોય ત્યારે, ભૂમિ કંપને દિ-
 વસે, મહોત્સવને દિવસે, અને ઉદ્ઘાટનાત્તે દિવસે તથા સંધ્યાકાળે, બહુ ઉ-
 ત્તાવળે તેમ બહુ ધીરે ધીરે પણ અધ્યયન કરવું નહિ, સંધ્યાકાળે જમવા-
 નો, સ્ત્રીનો તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો, જાળ, વૃક્ષ, લુપ્થ, મૂર્ખ, ઝિલ્લ
 તથા નખુંમકની સાથે મૈત્રી કરવી નહિ, મધ તથા વેરયાના પ્રસંગમાં ર-
 ચિ કરવી નહિ, પોતાની છાની વાત ખુલ્લી કરવી નહિ, કોઈનો તિરસ્કાર
 કરવો નહિ, અભિમાની થવું નહિ, બહુ બોલવું નહિ, વૃક્ષ, ગુરૂ તથા રા-
 જાઓની નિંદા કરવી નહિ, અંધુઓને તથા શુદ્ધવાત જાણનારાઓને દૂર
 કરવા નહિ, એકલા સુખી થવું નહિ એટલે પ્રકૃત સ્વાર્થ સાધવાનો પ્રયત્ન
 કરવો નહિ, સર્વનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ સર્વના ઉપર અવિશ્વાસુપણ
 થવું નહિ, બધો કાળ વિચાર કરવો નહિ, કામ કરવાને ધારેલા કાળનું ઉ-
 લ્લંઘન કરવું નહિ એટલે નિમેશે વખતેજ કામ કરવું, ઇંદ્રિયોને વશ થવું
 નહિ, સ્વાભાવિક વેગને રોકવા નહિ એટલે શ્વાસ, પવન, પેસાળ વિગેરે
 કુદરતી હાજતોને રોકવાથી તુકસાન છે, ચંચળ મનને ભગવાતું નહિ, દી-
 ર્ઘ સૂત્ર થવું નહિ, શોક ઝરત થવું નહિ, સિદ્ધિમાં ઉત્સુક થવું નહિ, તેમ
 અસિદ્ધિમાં દીન થવું નહિ, સર્વ પ્રાણીઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખને અર્થે
 માનેલી છે. અને સુખ ધર્મ વિના મળતું નથી માટે ધર્મમાં તત્પર રહેવું,
 આપણું શુભ ઇચ્છનાર મિત્રોનું પ્રેમથી સેવન કરવું, શત્રુઓથી વેગળે ર-
 હેવું, પ્રાણીઓનો ઘાત, ચોરી તથા વ્યભિચાર એ ત્રણ પ્રકારનું કાચિક
 પાપકર્મ, ચાડીઆપણું, કઠોર વચન, અસત્ય વચન અને અમર્યાદ ભાષણ
 એ ચાર વાચિક પાપકર્મ તથા હિંસા કરવાનો વિચાર, અદેખાઇ, અને
 શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ વિપરીત જણાય તે ઘાટ એ ત્રણ માનસિક પાપકર્મ એ રીતે

દશ પ્રકારનાં પાપ કર્મ જે શરીર, વાણી અને મનવડે થાયછે તેનો ત્યાગ કરવો, જેને કાંઈ આ જીવિકા ન હોય, જેઓ વ્યાધિ ગ્રસ્ત હોય તથા જેઓ કાંઈ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાતુર હોય તેમની શક્તિ પ્રમાણે સંભાવના કરવી, કીડા અને કીડીઓ સંરખાંને પણ હમેશાં પોતાના સમાન જોવાં, મતલબ કે સુખ દુઃખાદિક લાગણીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાન જ છે એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું, કીડી કીડાને પણ આત્મસમાન ગણવાં તો પછી પશુ, પક્ષી અને મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી વર્તણૂક રાખવી એવો સ્પષ્ટ જ છે, વૃદ્ધ એટલે કેવળ વ્યોવૃદ્ધ ન સમજવા પણ શીલવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વિગેરેની સાથે પણ માનથી વર્તવું, રાત્ર શબ્દવડે તેણે અધિકાર આપેલા પુરૂષો પણ સમજવા માટે તેઓ પ્રત્યે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું, યાચકને ના કહી નિમુખ કરી કાઢવો નહિ, તેનું અપમાન ન કરવું, શત્રુ અપકાર કરવામાં તત્પર હોય એમ છતાં તેના ઉપર ઉપકાર કરવાની ટેવ રાખવી, ઉપકાર કે અપકાર કરવામાં સર્વદા કોઈ સફળ થતું નથી પણ તેવો પ્રસંગ મળી આવેછે ત્યારેજ જાની શકેછે માટે ઉપકાર કરવાની તક ઈશ્વર કૃપાએ મળી આવે તો શત્રુ પ્રત્યે હોય તથાપિ જોવી નહિ પણ ઉપકાર કરી લેવો, સંપત્તિ તથા વિપત્તિમાં સદા એક સરખું મન રાખવું એટલે સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો કે ગદાંધ ન થવું તેમ વિપત્તિમાં શોક ન રાખવો કે દીન ન થવું, પોતાનું કે પારકું અપમાન થયું હોય તે પ્રગટ ન કરવું, સામા માણસની પ્રકૃતિ જોઈને જે માણસ જેમ ખુશી થાય તેમ તેની સાથે વર્તવું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણમાં એકે ન થતું હોય એવો ઉદગ કરવો નહિ, આચારમાં મધ્યમ માર્ગે ચાલવું, એકાદ જગોએ છોડજી આસક્તિ કરી દેવી નહિ, મૈત્રી સારા પુરૂષો તેમજ નહારા પુરૂષો સાથે પણ રાખવી, ઉદમથી કદી પણ પાછા હઠવું નહિ, જળવાનની સાથે યુદ્ધ ન કરવું, માથે ભાર ઉપાડવો નહિ, શત્રુનું તથા ગણિકાનું અન્ન કદી ખાવું નહિ, કોઈનું જમીન થવું નહિ, જોડી સાક્ષી આપવી નહિ, જીવું કદી જોલવું નહિ તથા જીવગારીથી દૂર રહેવું. આ પ્રમાણે સદાચારમાં તત્પર રહી દિવસ ગુજારવા.

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જે દ્રવ્ય પથ્ય કહેલુંછે તે પણ પ્રકૃતિને પથ્યાપથ્ય માફક નથી આવતું ત્યારે તે અપથ્ય સમજાયછે. અને જે વિવેચન. અપથ્ય કહેલુંછે તે પ્રકૃતિને માફક આવે તો પથ્ય સમજાયછે. માટે પથ્યાપથ્ય વિવેચન કોઈ કોઈ સ્થળે નિયમને સહન કરી શકતું

નથી. જે દ્રવ્ય વાયુને પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે. માટે અમુક દ્રવ્ય પણ છે અથવા અપથ્યજ છે એમ કહી શકતું નથી. આ વાત પણ નિયમને સહન કરી શકતી નથી. કેટલાંએક દ્રવ્યો પ્રભાવથી તથા મેળવણીથી કેવળ પથ્ય, કેવળ અપથ્ય અને પથ્વાપથ્ય ગણાય છે. તેમાં પણ જળ, દૂધ, ધી અને ચોખા ધ્યાદિક દ્રવ્યો સર્વ પ્રાણીઓને સારમ્ય હોવાથી પથ્યજ કહેલાં છે. દાહ, પાક અને ગારણમાં યોજેલ અગ્નિ, ક્ષાર અને વિષ આદિક દ્રવ્યો અપથ્ય કહેલાં છે. વળી કેટલાંએક દ્રવ્યો પથ્ય છતાં સંયોગથી અપથ્ય સરખાં થઇ જાય છે અને વાયુને અનુકૂળપણું તથા પિત્તને પ્રતિકૂળપણું બતાવનારો દ્રવ્યો પથ્વાપથ્ય ગણાય છે. માટે જે પદાર્થો સર્વ સામાન્ય હિત છે અને અહિત છે તે નીચે પ્રમાણે,—

ગુજરાત કરવાના પદાર્થોમાં અન્ન શ્રેષ્ઠ છે તેમજ તૃપ્તિકર પદાર્થોમાં જળ, છવાડનાર પદાર્થોમાં ક્ષીર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર પદાર્થોમાં માંસ, ખાવાની ચીજ ઉપર રચિ ઉપજાવનાર પદાર્થોમાં લવણ, હૃદય પદાર્થોમાં અમ્લ પદાર્થ, કફ અને પિત્તને શમાવનાર પદાર્થોમાં મધ, વાત અને પિત્તની શાંતિ કરનારા પદાર્થોમાં ધી અને તેલ, કફ હરનારા પદાર્થોમાં વનન, પિત્તને હરનારા પદાર્થોમાં વિરેચન, વાતહર પદાર્થોમાં અસ્તિ, શરીરને કોમળ કરનાર પદાર્થોમાં સ્વેદ, શરીરને મજબૂત કરનારા પદાર્થોમાં કસરત, પુરુષાત્મને નાશ કરનારા પદાર્થોમાં ક્ષાર, સ્વરને બગાડનાર પદાર્થોમાં કાચું કાઠનું ડાળ, હૃદયને અહિત પદાર્થોમાં ઘેડીનું ધી, શરીરમાં રુધિરના રસ્તાની રોકતને મટાડનાર પદાર્થોમાં બકરીનું દૂધ, કફ અને પિત્તને કરનાર પદાર્થોમાં ઘેડીનું દૂધ, નિદ્રા ઉપજાવનારા પદાર્થોમાં લેંસનું દૂધ, નાડીઓને પકડનાર પદાર્થોમાં થોડું મળેલું (બમ્બેલું) દહીં, મૂત્રને પેદા કરનાર પદાર્થોમાં શેલડી, વનન, આસ્થાપન બસ્તિ અને અનુવાસન બસ્તિને ઉપયોગી પદાર્થોમાં મીઠોળ, સુખેથી વિરેચન કરનારા પદાર્થોમાં નસોતર, હલકાં વિરેચનમાં ગરમાળો, ઉષ્ણ વિરેચનમાં થોરનું દૂધ, કૃમિરોગને મટાડવામાં વાવડીંગ, ઝેરને હરનાર પદાર્થોમાં સરસડો, કોઢને હરનાર પદાર્થોમાં ખેર, અવસ્થાની રિયતિ રાખનાર પદાર્થોમાં આમળાંકુંડાંમાંથી ઉપજતાં ધાન્યોમાં રાતા સાઠી ચોખા, શીંગમાંથી ઉપજતાં ધાન્યોમાં મગ, સર્વ પ્રકારનાં પાણીમાં અધરથી ઝીલેલું જળ, સર્વ પ્રકારના લવણમાં સંધવ નામનું લવણ, સર્વ પ્રકારના ધીમાં ગાયનું ધી, સર્વ પ્રકારના દૂધમાં ગાયનું દૂધ, વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્નેહમાં તલનું તેલ,

ક્રોધમાં દ્રાક્ષા, શેલડીમાંથી ઘતા પદાર્થોમાં સાંકર, પુષ્ટિકારક અને વાત-
હર પદાર્થોમાં એરડાનું મૂળ, અગ્નિનું દીપન કરનાર, પાચન કરનાર અને
આક્રાંતને મટાડનાર પદાર્થોમાં પીપરીમૂળ, અગ્નિદીપન કરનાર, ગુદાનાં શૂ-
ળને હરનાર, અને સોજાને મટાડનાર પદાર્થોમાં ચિત્રાનું મૂળ, હેડકી, શ્વા-
સ, ઉપરસ, અને પડખાનાં શૂળને હરનાર પદાર્થોમાં પુષ્કર મૂળ, ગળાને
સખ્ત કરનાર, દીપન કરનાર અને પાચન કરનાર પદાર્થોમાં મોથ, શમન
કરનાર, દીપન કરનાર, ઉલટીને નિવૃત્ત કરનાર અને અતિસારને મટાડના-
ર પદાર્થોમાં વાળો, આડાને સખ કરનાર, વાયુને હરનાર, દીપન કરનાર, ક-
ષ્ઠ, રૂધિરવિકાર, અને બેધક્રાંતને શાંતિ કરનાર પદાર્થોમાં ગળો, આડાને સ-
ખ કરનાર, દીપન કરનાર, તથા વાત અને કફની શાંતિ કરનાર પદાર્થો-
માં ખીલું, અગ્નિને દીપન કરનાર, પાચન કરનાર, આડાને સખ કરનાર
અને સર્વ દોષને હરનાર પદાર્થોમાં અતિવિષ, મૂત્રકૃમ્મ અને વાતને હ-
રનાર પદાર્થોમાં ગોખર, છેદન કરનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર, પવનને હે-
ઠો ઉતારનાર, વાતનું શમન કરનાર અને કફને મટાડનાર પદાર્થોમાં હીંગ,
સંયહણી દોષ, અશી, અને આજું ધી ખાવાથી થયેલી પીડાને શાંત કર-
નાર પદાર્થોમાં હાસ, દાંતને યજ્ઞ આપનાર અને ભોજન ઉપર રૂચિ ઉ-
પજવનાર પદાર્થોમાં તેલના કોગળા, શમન કરનાર લેપમાં ચંદનનો લેપ,
શીતને મટાડનાર લેપોમાં રાસ્ના અને અગરનો લેપ, દાઢ, ચામડીના દો-
ષ અને સ્વેદને મટાડનાર પદાર્થોમાં વાળો, ચક્ષુને હિત, કેશને હિત, કંઠને
હિત, વર્ણને વધારનાર અને વ્રણનું રોપણ કરનાર પદાર્થોમાં જેહીમધ, શ-
રીરમાં પ્રાણ છે કે નહિ ? આ સંદેહની નિવૃત્તિ કરનાર પદાર્થોમાં વાયુ,
ટાઢાં પાણીથી શરીરમાં થયેલી જડતા, ટાઢ, શૂળ, અને કંપની શાંતિ કરનાર
પદાર્થોમાં અગ્નિ, આગદોષને ઉપજવનાર પદાર્થોમાં ગુલુ ભોજન, જઠાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરવાનાં પદાર્થોમાં જઠરાગ્નિનું જોર હોય તેટલું ભોજન, આવા લાયક
અને સેવ્ય લાયક પદાર્થોમાં પોતાને સદતો વ્યવહાર, આરોગ્યતાને કરનાર
પદાર્થોમાં વખતસર ભોજન, રોગને ઉપજવનાર પદાર્થોમાં મૂત્રાદિક વેગનું
પકડવું, બુદ્ધિ, ધીરજ, અને સ્મૃતિને નાશ કરનાર પદાર્થોમાં અત્યંત દારૂપીવો,
કૃષ્ટથી પચનાર પદાર્થોમાં ગુરુ ભોજન, સુખેથી પચનાર પદાર્થોમાં એક વખત
જમવું, શરીરને સુકાવનાર પદાર્થોમાં અપ્રસંગ, નપુંસક કરવાના પદાર્થોમાં વી-
ર્યના વેગનું પકડવું, અજ ઉપર અતિશ્રદ્ધા ઉપજવનારા પદાર્થોમાં એકાંતર ભોજ-
ન આપુષને ઠુંકું કરનાર પદાર્થોમાં અભોજન, શરીરને દુળળું પાડનાર પદાર્થોમાં

થોડું ભોજન, સંયત્નથી રોગને ઉપબવનાર પદાર્થોમાં અછૂલું છતાં અતિ
 ભોજન, જટરાગ્નિને વિષમ કરી નાખનારા પદાર્થોમાં અનિયમિત ભોજન,
 ખરાબ વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ,
 અલક્ષ્મીને કરનારા પદાર્થોમાં રજસ્વદ્વાભિગગન, આયુષ્યની અભિવૃદ્ધિ કર-
 નારા પદાર્થોમાં બ્રહ્મચર્ય, વીર્યની પુષ્ટિ કરનાર પદાર્થોમાં સંકલ્પ, વીર્યની
 પુષ્ટિને બંધ કરનાર પદાર્થોમાં દૈર્ઘ્યનરય (મનનું અગડવું), કૌવતનો નાશ ક-
 રનારા પદાર્થોમાં શક્તિની હઠથી વધારે કામ, રોગની અભિવૃદ્ધિ કરનારા
 પદાર્થોમાં ખેદ, શ્રમને મટાડનારા પદાર્થોમાં રનાન, મનને તૃપ્ત કરનાર પદા-
 ર્થોમાં હર્ષ, શરીરને સુકાવનાર પદાર્થોમાં શોક, શરીરને પુષ્ટ કરનાર પદાર્થો
 માં નિવૃત્તિ (યથાશક્તિ ઉવોગ), આગસને ઉપબવનાર પદાર્થોમાં વધારે ઉંધ,
 બળને ઉપબવનાર પદાર્થોમાં સર્વ રસનો અભ્યાસ, શરીરને દુષ્ણુ પા-
 ડનાર પદાર્થોમાં એક રસનો અભ્યાસ, શસ્ત્રથી ખેંચી કઢાડવાના પદાર્થોમાં
 ગર્ભશલ્ય, (આડું આવેલ છોકરું), શરીરમાંથી કાઢી નાખવાના પદાર્થોમાં અ-
 છૂલું, કામળ ગુણુવાળી ઔષધીથી રોગ મટાડવા લાયક પ્રાણીઓમાં બાળ-
 ક, આ રોગ જલદીથી નહિ મટે એમ જાણી તે રોગને શમાવનાર આ-
 હાર વિહાર આપીને પાળવા લાયક પ્રાણીઓમાં વૃદ્ધ, તીક્ષ્ણ ઔષધી અને
 મેહેનતને નાલાયક પ્રાણીઓમાં ગર્ભિણી સ્ત્રી, ગર્ભસ્થિર રાખવાના ઉપાયો-
 માં મતની પ્રસન્નતા, ચિકિત્સા ન કરવાલાયક રોગોમાં સન્નિપાત, મુસ્કલીથી
 મટાડનાર રોગોમાં આગ રોગ, સર્વ રોગમાં જ્વર, લાંબી મુદત રહેનારા
 રોગોમાં ક્રોધ, અનેક રોગવાળા રોગોમાં ક્ષય રોગ, પરસ્પર પ્રસંગથી થતા
 રોગોમાં પ્રમેહ, શસ્ત્ર નહિ અને શસ્ત્રનું કામ કરનાર પદાર્થોમાં જજો, ઔષ-
 ધીને ઉપબવનાં સ્થાનકોમાં દિગ્ગલય, આરોગ્યતા ઉપબવનારા દેશોમાં
 મારવાડ, નિવાસ કરવા નાલાયક દેશોમાં ધણું પાણીથી હમેશ બીનો રહેનાર
 કંઈ પ્રધાન દેશ, ચિકિત્સાના અંગમાં વૈદ્ય, સંગ ન કરવા લાયક યુરૂષોમાં
 નારિતક, મનમાં ક્લેશ ઉપબવનારાં કામોમાં હાયવોય, રોગીને અનિષ્ટ પ-
 દાર્થોમાં કઠ્ઠા પ્રગાણે ન કરવું, સર્વ સાધનોમાં શાસ્ત્રના અભિપ્રાયને અનુ-
 સરનારે તર્ક, સંદેહને મટાડનાર પદાર્થોમાં દૃષ્ટકર્મતા, બધને ઉપબવનાર
 પદાર્થોમાં અસામર્થ્ય, બુદ્ધિની અભિવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોમાં તે તે બાબતને
 જાણનારા વિદ્વાનો સાથે વાતચીત, શાસ્ત્રને ખરેખરા અભિપ્રાય જાણવાનાં
 કારણોમાં ગુરૂ, ગરજ ન થાય એવા ઉપાયોમાં આયુર્વેદ, અને અમલ કર-
 વા લાયક મિત્રાદિકના વચનોમાં સદ્વચન આવી રીતે ઉત્તમ, અનુત્તમ,

હિત તથા અહિત પદાર્થોનો વિચાર ચિકિત્સામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૧. ચાર આંગળ લાંબાં પહોળાં તીક્ષ્ણ ખરં લોઢાંનાં રસાયન પ્ર-
પતરાંને તથાવી તથાવી ત્રિકુળાના રસમાં, ગોમૂત્રમાં, ઇંજો-
ચોગો.

જિજ્ઞાના ક્ષાર અને ખાખરાના ક્ષારમાં અનુક્રમે આંજણ
જેવાં કાળાં થાય ત્યાંસૂધી શુદ્ધ કરવાં. શુદ્ધ થયા પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ
કરી તેમાં મધ તથા આમળાંનો રસ ચાટવા જેવું થાય તેટલો મેળવી ધી-
થી રીઠાં કરેલાં ઠામમાં નાખી મોઢું બંધ કરી તે ઠામને જવના ઢગલા
નીચે એક વર્ષ સૂધી રાખી મૂકવું. વચમાં દરમાસ તેને હલાવવું. એ પ્ર-
માણે તૈયાર થએલ ઔષધને મધ તથા ધી સાથે બળ અને અગ્નિ પ્ર-
માણે સવારમાં ખાવું. અને તે ઔષધ પચી ગયા પછી બોજન કરવું. ઉ-
પર પ્રમાણે સુવર્ણ તથા રત્નનું રસાયન તૈયાર થાય છે. આ રસાયન સર્વ રો-
ગનો નાશ કરે છે, લાંબું આયુષ આપે છે અને તેનો એક વર્ષ સૂધી ઉપયોગ
કરનાર ગાણસને ઘડપણ તથા મોતની ખીક રહેતી નથી. આ પ્રયોગને લો-
હ રસાયન એવું વૈદ્ય લોકો નામ આપે છે.

૨. શુદ્ધ ગંધક લઘુ તેને ગાયતું દૂધ, તજ, એળચી, તમાલપત્ર, ના-
ગકેસર, ગજો, હરડે, બેહેડાં, આગળાં, સુંઠ, બાંગરો અને આદુ એ સ-
ર્વ પદાર્થોના કવાચની જુદી જુદી આઠ આઠ ભાવનાઓ દેવી. અને તે
ભાવનાઓ દેવાઇ રહ્યા પછી તેમાં ગંધક જેટલીજ સાકર નાખવી. આ
રસાયનનું એક તોલાભાર સેવન કરવાથી વીર્ય વધે છે, પુષ્ટિ થાય છે, શરીર
દઢ થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઢ, ચળ, ઝેરનો વિકાર, ભારે અ-
તિસાર, ગ્રહણીરોગ, વાતરક્ત, શૂળ, જીર્ણજ્વર, તીવ્રપ્રમેહ, વાયુ સંબંધી-
રોગો, તથા વધરાવળનો નાશ થાય છે. આ ગંધક રસાયનને પારદની અને
સુવર્ણની ભસ્મનો યોગ આપવામાં આવે તો મૂલા જેવાં થયેલ માણસને
પણ વધારે જીવન મળે છે અને અતિ સુખ થાય છે.

૩. હરડે, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આમળાં, પીપર, પીપરીમુળ, તજ,
તમાલપત્ર અને નાગરમેય એઓને સગ ભાગે લઘુ તેઓમાં ત્રણ ગણો ને-
પાજો, આઠગણી નસોતર અને છગણી સાકર નાખી મધથી એક તોલાનાં
વજનના લાડુ વાળવા. એ લાડુઓમાંથી પ્રાતઃકાળે એક એક લાડુ ખાવો.
અને તેની ઉપર ટાઢું પાણી પીવું. એ ખાધા પછી જ્યાં સૂધી હતું પાણી
પીવામાં ન આવે અને હતું અન્ન ખાવામાં ન આવે ત્યાંસૂધી રેચ લાગ્યા
કરે છે. આ લાડુ ખાનારને અન્નપાનની અને વિહાર કરવાની ઇચ્છા પડે.

જ રાખવાની જરૂર છે. આ લાકુ ખાવાથી વિષગન્ધવર, અમિનું મંદપણું, પાંકુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, પડખાની પીડા, પીઠનાં દરદ, સાથળનું દરદ, પેડુનું દરદ, પીડીનું દરદ અને પેટનું દરદ ગટેછે. આ લાકુ ખાતામાં આ-
વે તે દિવસ શરીરે તેલ ચોળવું નહિ અને ક્રોધ કરવો નહિ; આ લાકુ રસાયનોમાં ઉત્તમ કહેવાય અને તેને અભયાદિ મોદક કહીને બોલાવાયછે.

૪. ખીલી, અરણી, અરલૂ, સીવણ, કાકય, ખપાટ, સમેરવો, ગ-
ધીસમેરવો, જંગલી ગગ, જંગલી અડદ, પીંપર, ગોખર, ઉભી ભોરીંગ-
ણી, બેડી ભોરીંગણી, કાકડાસીંગી, ભોઆંગલી, ધાખ, મીડીખરખોડી, ક-
ઠ, અગર, હરડે, ગજો, ઋદ્ધિ, જીવક, ઋષભક, કચૂરો, મોથ, સાટોડી,
મેદા, ગહામેદા, જીણી એળચી, નીલ કમળ, રતાંજની, વિદારીકંદ, અરકુ-
સાનાં મૂળ, કાકાલી અને રાતી નસોતર એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તો-
લાભાર લઈ અને પાંચસો આમળાં લેવાં. પછી તે ઔષધોને એક હજાર
ચોતીસ તોલાભાર પાણીમાં પકાવવાં. એ ઔષધોમાંથી સઘળો રસ પા-
ણીમાં આવી ગયો જાણવામાં આવે ત્યારે તે પાણીને વસ્ત્રથી ગળીને લ-
ઈ લેવું. પછી આમળાં કહાડી લઈ તેઓમાંથી ઠણીઆ કહાડી નાખીને તે
આમળાંઓને અડનાળીસ તોલાભાર ધીમાં અને તેલમાં શેકવાં. પછી પે-
લાં પાણીમાં જસો તોલાભાર ચોખ્ખી સાકર નાખી તે પાણી પેલાં આમળાં
વાળાં ધી તથા તેલલાં નાખીને સારી રીતનો શીરો બનાવવો. શીરો પા-
કીને ઠરી જાય ત્યારે તેમાં સોળ તોલા વંશસોચન, આઠ તોલા પીંપર અ-
ને ચાર તોલા તજ, એળચી, તમાલપત્ર તથા કેસર નાખવાં. આ પ્રયો-
ગ વ્યવન પ્રાસ્થાવશેઠ નૈમિથી એળખાયછે અને એને કેટલાએક જીવન
કહીને પણ બોલાવેછે. આ અવશેઠ મોટાં રસાયન રૂપ છે. ઉધરસને તથા
શ્વાસને અત્યંત હરનાર છે, ક્ષીણ થયેલાઓનાં, વૃદ્ધોનાં તથા જાળકોનાં શ-
રીરને હૃષ્ટ પુષ્ટ કરેછે, સ્વરભંગ, છાતીનાં દરદ, વાતરક્ત, તૃષા, મૂત્રના દો-
ષ તથા વીર્યના દોષને ગટાડે છે. આ અવશેઠના પ્રયોગથી વ્યવન સુનિ-
પાછા જીવન થયા હતા. ઋદ્ધિ, જીવક, ઋષભક, મેદા, ગહામેદા અને
કાકાલી એટલાં ઔષધો મળતાંજ નથી. એટલા માટે તેઓને બદલે શતા-
વરી, વિદારીકંદ, આસોદ, અને વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવો.

૫. કચૂરો, વજ, નાગરમોથ, કરિયાતુ, ગજો. દેવદાર, હળદર, અ-
તવસ, દાર હળદર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રક, ધાણુ, હરડાં, બેહડાં, આમળાં,
અવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુઠ, મરી, પાંપર, સોનામુખીની જાડ, જા-
ડ

વખાર, સાંજખાર, સૈંધવ, સંચળ અને ગિડલૂણ એ પદાર્થોને ચોવીશ ચોવીશ ચણોડી ભાર લેવા. નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એળચી અને વંશ લોચન એ દરેક એક એક તોલાભાર લેવાં. મારેલું લોહું બે તોલાભાર લેવું, સાકર ચાર તોલાભાર, શિલાજીત આઠ તોલાભાર અને ગુગળ આઠ તોલાભાર લેવો. એ સધળા પદાર્થોને એકઠા કરી ખરલમાં ખૂળ વાટીને છતું છતું ચણોડીભારની ગોળીઓ કરવી આ ગોળીઓ ચંદ્ર-પ્રભા એવાં નામથી પ્રખ્યાત છે. આ ગોળી ખાવાથી પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્ર-કૃન્દ્, મૂત્રાધાન, પશ્વરી, ગળળંધ, પેડુંનું ચડવું, શૂળ, આર્ધુદ, વધરાવળ, પાંડુરોગ, કમળો, હલીમક, અંત્રવૃદ્ધિ, કેડનું શૂળ, શ્વાસ ઉધરસ, વિચરિ-કા, કોઢ, અંશી, ચળ, યરોગનું દરદ, ઉદરના રોગ, ભગંદર, દાંતના રોગ, નેત્રનાં રોગ, રજદોષ, વીર્યદોષ, અગ્નિનું મંદપણું, અરચિ, વાત, પિત્ત અને કફ એઓનો નાશ કરેછે. આ ગોળી બળ આપનાર છે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર છે અને રસાયન છે.

૬. ગળો, ગોખર અને આમળાં આ ત્રણ પદાર્થોને સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને રસાયન ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ અરધ અરધ તોલો સાંજ સવાર ધી સાકર સાથે ચાટવું. આ ચૂર્ણના સેવનથી દેવતાઓ અજર, અગર, ધણું પરાક્રમવાળા અને કાળા કેશવાળા થયા હતા.

૭. સુંઠ, પીંપરીમૂળ, ચવક, મરી, ચિત્રક, શેકલી હીંગ, બોડી અન્મો, સરશવ, જીરું, શાદજીરું, તગરનાં બી, ઇંદ્રજવ, કાળીપાઠ, વાકુડીંગ, ગજપીંપર, કડુ, અતવસ, ભારંગી, વજ, પીલુડી, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીંપર, કઠ, રાતના, મોથ, સૈંધવ, એળચી, ગોખર, હરડે, ધાણા, બેહેડાં, આમળાં, તજ, વાળો અને જવખાર, એ સધળાંને સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણ યરોગર ગુગળ લઈ તેનું ધીથી મર્દન કરવું પીંડો બની જાય ત્યારે ધીનાં રીઠાં વાસણમાં રાખી મેલવો. પછી તેમાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચણોડી ભારની ગોળીઓ કરવી. દોષ અને કાળ વીગેરેને અનુસરી તેનો ઉપયોગ કરવો. પ્રથમ થોડા દીવસ એક એક ગોળી ખાવી, પછી દોઢ દોઢ, પછી અરધા તોલાભાર અને પછી એક તોલાભાર ગોળી ખાવી, આને મહા યોગરાજ ગુગુલુ એવું નામ આપેલું છે. અને તે રસાયન છે. તેના ઉપયોગથી બળની વૃદ્ધિ થાયછે. હરસ અહણીરોગ, બ-રોગ, શુદ્ધ, ઉદરના રોગ, પેડુંનું ચડવું, અગ્નિનું મંદપણું, શ્વાસ, ઉધરસ, અરચિ, મૂત્ર, નાભિનું શૂળ, કૃમિ, ક્ષય, છાતીનું ઝલાઈ જવું, સધળા વા-

તજ્યાધિ, આગ વાત, અપરગાર, વાતરત, કોઢ, દુષ્ટપ્રણ, વીર્યદોષ, રજ-
દોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદર વિગેરેનો નાશ થાયછે.

૮. પાડાનાં નેત્રના તથા પેટના જેવા વર્ણુવાળો સોચાષ તોલાભાર
ગુગળ પાણીમાં નાખી તેમાં ચોસઠ ચોસઠ તોલાભાર હરડાં, બેહેડાં તથા
આગળાં અને ગત્રીશ તોલાભાર ગળો નાંખવી. પછી તેને અગ્નિપર ચડા-
વી જ્યા સૂધી અરધું પાણી બળી જાય ત્યાં સૂધી કડછીથી હલાવ્યા કરવું.
પછી તેને અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઘ શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેમાં બળે
તોલાભાર હરડાં, બેહેડાં તથા આગળાંનું ચૂર્ણ, છ છ તોલાભાર સુંઠ, મરી
તથા પીંપરનું ચૂર્ણ, બે તોલાભાર વાવડીંગનું ચૂર્ણ, એક તોલાભાર નસેરનું ચૂ-
ર્ણ, એક તોલાભાર નેપાળાનું ચૂર્ણ અને ચાર તોલાભાર ગળોનું ચૂર્ણ નાખી ગિ-
ત્રિત કરી દેવું. અંટસે કૈશોરક ગુગુલસિદ્ધ થાયછે. આ ગુગળ વાતરતનો અ-
વશ્ય નાશ કરેછે. પ્રણ, ઉષરસ, કોઢ, શુદ્ધ, સોબો, ઝેર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અગ્નિ-
નું મંદપણું, ગળાંબધ, પ્રમેહની દ્રાડલીઓ તથા સઘળા રોગો આ ગુગળથી
ગટેછે. નિરંતર સેવેશે આ ગુગળ જરૂરનો પરાભવ કરીને કિશોર અવસ્થા
જેવું રૂપ આપેછે. ગુગુલને પ્રથમ પાણીમાં નાખવાનું કહ્યું તે પાણી બે
આઠક (ગસો છપન રૂપિયાભારનો એક આઠક એ પ્રમાણે) લેવું.

૯. જેડીમધ અને ત્રિશળા (હરડાં, બેહેડાં, અને આગળાં) એ બન્ને
પ્રમાણથી તુલ્ય લઇને તેમાં તવક્ષીરી, પીંપર, સિંધાલૂણ, જુદાં જુદાં પાંચ
લોહ (રૂપું, ત્રાંચું, સીસું, કચીર અને લોહું), સોનું, વજ અને મધ, ધી,
અથવા સાકર આ અગિયાર પદાર્થો જુદા જુદા મેળવવાથી જુદાં જુદાં
અગિયાર રસાયન થાયછે. આ ત્રિશળા નાગનું રસાયન સર્વ રોગને હણુ-
નાર તથા મેધા, આયુષ્ય, રમૃતિ તથા બુદ્ધિને દેનારૂંછે.

૧૦. કમળનાં પંચાંગને વાટીને તે કલ્કમાં દૂધની સાથે સોનાના ક-
ટકાસહિત પકાવેલું ધી પંચારવિંદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ રસાયનનું સેવ-
ન કરવાથી ગયેલ પૌરુષ, બળ અને પ્રતિભા પુનઃ પ્રાપ્ત થાયછે.

૧૧. શ્યામ કમળની નાળ, કંદ, દળ અને કેસરાના કલ્કમાં સો-
નાના કટકાસહિત દૂધ નાખીને પકાવેલું ધી ચતુઃ કુવલય એ નામથી પ્રસિ-
દ્ધ છે. આ રસાયન ધૃત ઉપયોગમાં લેનાથી બળદને પણ બુદ્ધિ આપનારૂં
થાયછે. ત્યારે મનુષ્યને બુદ્ધિ આપે એમાં શું નવાઈ?

૧૨. એકહજાર હરડે, એક હજાર આમળાં અને એકહજાર લીં-
ડીપીંપર આ ત્રણે પદાર્થો મોખ્ખા લઇને તેને ખાખરાના ખારમાં ભીંજવીને

છાંચે સુકવયાં. પછી તેનો ભૂકો કરી રીંદાં ઠામમાં નાંખી તેમાં ચોથો ભાગ સાકર, અને સાકરથી ચોગણાં ધી તથા ગધ નાંખવાં. અને તે પાત્રને છ માસ પર્યંત જમીનમાં ડાટી રાખવું. પછી બહાર કહાડી જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. સાયંકાળે સાત્ત્વ્યભોજન કરવું. આ પ્રમાણે આ રસાયનનો ઉપયોગ કરનાર પુરુષ રોગરહિત, અને વૃદ્ધાવસ્થા રહિત સો વર્ષ પર્યંત જીવેછે. અને બળ, પુષ્ટિ, સ્મૃતિ તથા મેધા આદિક ગુણોથી યુક્ત થાય છે.

૧૩. નહિ બગડેલ લીલા ખાખરાનું માથું કાપી તે લાકડામાં બે હાથનો ઉંડો ખોડો કરી તેમાં નવાં આગળાં ભરવાં. પછી તે લાકડાંનાં ઢુંદાંને મૂળ પર્યંત દબીથી વીંટવો. અને તે ઉપર કમળની માટી ચોપડવી. પછી પવન વિનાના સ્થળમાં અડધાં છાણાંથી તે ઢુંદાંને સળગાવવું. જ્યારે તેમાં રહેલાં આમળાં સીંચી રહેત્યારે બહાર કહાડીને ધી ગધમાં મેળવીને તૃપ્તિ પર્યંત ખાવાં. તે ઉપર ઢંદેલું દૂધ પીવું સખત પરેજ રાખવી. ટાઢાં પાણીને તો હાથથી સ્પર્શ પણ ન કરવો. આ પ્રમાણે એક માસ પર્યંત વર્તવું. આમ કરતાં કરતાં અગિયારમો દિવસ આવે ત્યારે આ રસાયનનો ઉપયોગ કરનાર પુરુષના કેશ, નખ અને દાંત પડી જાય છે. પછી થોડાજ દિવસમાં દિવ્ય સ્વરૂપવાળો, પરાક્રમી, વિશેષ ધારણા, બળ, બુદ્ધિ અને સત્ત્વવાળો થઇ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.

૧૪. રાહુ નામનો દૈત્ય દેવતાનો વેપ લઈ દેવતાની પંકિતમાં બેસી મોહિની સ્વરૂપ ભગવાને આપેલ અમૃતને મુખમાં લઇ ગળાં નીચે ઉતારતો હતો. તેજ વખત ચંદ્ર સૂર્યે આપેલી સૂચનાથી તરતજ ભગવાને ચક્રથી રાહુનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. એટલે ગળાંથી હેઠે પૃથ્વીઉપર પડી ગયેલ અમૃતનાં ગિંદુ લસણરૂપે પ્રગટ થયાં. અને એ પ્રમાણે દૈત્ય દેહના સંપર્કથી બ્રાહ્મણ લોકો તેનું ભક્ષણ કરતા નથી. પણ આ સર્વ રસાયનમાં શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

લસણ ધણું કરીને હેમંત તથા શિશિર ઋતુમાં સેવવા લાયક છે. કફની વ્યાધિ વાળાએ તો વસંતમાં પણ સેવવું તથા વાત વ્યાધિવાળાએ વર્ષાઋતુમાં સેવવું. હમેશ સેવવાને માટે પણ કાંઈ અડચણ નથી. આ રસાયન સેવવા પેહેલાં સ્નેહ વિધિ અને વગન વિરેચનથી અવસ્થ શુદ્ધ કરવી જોઈએ. તથા શીતવીર્ય અને ગધુર દ્રવ્યનો આહાર કરવો નહિ.

લસણની ઉત્કૃષ્ટ માત્રા બળ એકની છે. અને તે જગત પહેલાં લેવી

તે માત્રા પચી ગયા પછી ઝોસામણ સાથે અથવા દૂધ સાથે ઘોળા ચોખાનો ખાત લેવો. આ પ્રયોગ ચક્રાવર્તના તૃતીયા ગુહુ લાગે તો ધાણાનો રસ પીવો.

લસણના કલ્કને સમાન પ્રમાણ વાળાં ધીમાં હલાવી ધીના રીઠા કામ-ગાં દશ દિવસ રાખી મૂકવો. તે પછી માત્રા પ્રમાણે ખાવા માંડવો. આ લસણ ખાવાના પદાર્થોમાં મેળવીને ખવાય તોપણ ઘણું શ્રવદો કરનાર છે.

રસાયન ખાનાર પુરુષ તરુકામાં અને પવનમાં પ્રેરે સૂર્ય માર-તોપણ તેના શરીરમાં કોઈ જનનો રસાયનકન ઉપદ્રવ ન તિક વિધિ. થાય તેને સૂર્ય મારતિક વિધિ કહે છે. આ વિધિને લાયક રસાયન પ્રયોગો નીચે પ્રમાણે —

૧. શીતઝળ, દૂધ, મધ અને ધી આ ચાર પદાર્થોમાંથી એક એક, બન્ને, ત્રણ ત્રણ અથવા સમગ્ર જમવા પેહેલાં પીવાથી પીનારની અવ-સ્થાની સ્થિતિ તેવીને તેવીજ રહે છે.

૨. જોળ, મધ, સુંક, પીપર અથવા લવાણુ સાથે મેળવીને બન્ને હ-રે ખાવાથી સુખથી સો વર્ષનું આયુષ થાય છે.

૩. હરીતકાને ધીમાં ભુંછો ખાવી અને તે ઉપર તેજ ધી પીવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવાથી પણ જેમ સાધુ પુરુષનો એક દેરે કરેલો ઉ-પકાર અનેક દિવસ પર્યંત સુખદાયક થાય છે તેમ શરીરમાં ઘણા દિવસ જ-ળની સ્થિતિ થાય છે.

૪. હમેશા એક પળ કાળા તલ ખાઈ ઉપર ટાહું પાણી પીનારનું શરીર પુષ્ટ થાય છે અને મરણ પર્યંત દાંત દૃઢ રહે છે.

૫. કાળા તલ સાથે આમળાં, બેલુડાં અથવા હરડે ને ખાનાર પુ-રુષ સર્વો ગયૂર જેવો મનોહર લાગે છે.

૬. સાચું બોલનાર, ક્રોધ રહિત, આત્મજ્ઞાનમાં તત્પર, શાંત અને સદાચાર પાળનાર હમેશાં રસાયનજ સેવે છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ગુ-ણવાળો પુરુષ જો રસાયન આપવું સેવન કરે તો તે આ લોક અને પ-રલોકમાં સુખ પામે છે.

૭. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તણુક, પોતાની મનોવૃત્તિને નજીવાની શક્તિ પાસવાનો અને જે પદાર્થો જેવા હોય તેવા તેને નજીવાની શક્તિ આ ત્રણ પરિપૂર્ણ રસાયન છે.

યાન્યાસ્વાચરસાયનાન્યુનુદિનંશીઘ્રંભવેયુર્જના

ભૂભાગેહ્યજરામરાગતદરાદુષ્ટામયક્રેશત : ॥

તેષાંનામગુણસ્વરૂપકથનવ્યગ્રસ્યપીયૂષતાં

સંભાવ્યૈવમયારયાત્પ્રકરણસ્યાસ્યામૃતારુયાર્પિતા ॥

વાજી રત્ન ૭ મું.

ધર્મ, અર્થ, પ્રીતિ અને યશ વાજીકરણ પ્રયોગનો વાજીકરણ
આશ્રય કરીને રહેલાં છે તથા પુત્રની ઉત્પત્તિનું પણ વાજી- પ્રભાવ.
કરણ એજ મુખ્ય કારણ છે.

જેના દર્શનથી તત્કાળ પુરૂષના શરીરમાં કામ પ્રગટ થા- મુખ્યવાજી-
ય અને જે પુત્રની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્ર રૂપ છે. એવી સ્ત્રી મુ- કરણ.
ખ્ય વાજીકરણ છે. જે શમ્ભાદિ અર્થ જુદે જુદે સ્થળે રહેલાં છે તે એક એ-
ક પણ પ્રીતિને ઉપજાવનારાં છે, અને સ્ત્રીના શરીરમાં તેઓ સાથે રહેલા-
ં છે તેથી તે વિશેષ પ્રીતિને ઉપજાવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જો કે બી-
જ પદાર્થોમાં શમ્ભાદિ અર્થના સમૂહનો અનુભવ થાય છે. તોપણ સ્ત્રીના
શરીરમાં રહેલો તે સમુદાય જેવો પ્રીતિને ઉપજાવનારાં છે તેવો બીજો સ્થ-
ળે રહેલ આનંદ જનક અનુભવમાં આવતો નથી. તેમજ સ્ત્રી જાતિ અ-
પત્ય, ધર્મ, અર્થ, બદ્ધી અને રવર્ણાદિકની પ્રાપ્તિમાં અત્યંત સહાયતા ક-
રનારી છે. માટે જે સ્ત્રી સારાં રૂપવાળી, યુવાન, સુલક્ષણી, પતિના કમ-
ળમાં રહેનારી અને કેળવણી હોય તો તે પતિના શરીરને અતિ પુષ્ટિ
આપનારી છે. તેમજ દર્શન રૂપશનાદિથી કામને પ્રગટ કરનારા પુરૂષની શૌ-
ધથી અથવા પ્રારબ્ધયોગથી પ્રાપ્ત થયેલ પુરૂષથી સ્ત્રીના શરીરમાં રૂપાદિ
ગુણોની અભિવૃદ્ધિ થાય છે તેથી તેવો પુરૂષપણ સ્ત્રીને માટે પુષ્ટિ આપ-
નાર જાણવો. જે સ્ત્રી અવસ્થા, શુદ્ધિ અને હાવભાવથી તથા પ્રારબ્ધથી
જે પુરૂષના હૃદયમાં ખુચી જાય છે તે સ્ત્રી પુરૂષને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેમ સ્ત્રી-
ને માટે પણ તેવો પુરૂષ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

જગત્માં ચતુષ્વ અનેક પ્રકારનાં છે. માટે જે-સ્ત્રી જે પુષ્ટિ આપ
પુરૂષને સૌંદર્ય અને દૈવતની સમતાને લીધે હૃદયને આનં- નાર સ્ત્રી-
દ ઉપજાવે છે, વશ્ય છે, પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી પુરૂષની ઇન્દ્રિયોને કબજે
કરવામાં પ્રાશરૂપ છે, જેના વિયોગથી પુરૂષ રતિ રહિત થઈ આખાં જ-
ગતને સ્ત્રી વિનાનું દેખે છે તથા પોતાનાં શરીરને ઇન્દ્રિયો રહિત લાકડાં જે-
વું માને છે, જેને જોઈ પુરૂષના શોક, ઉદ્વેગ, પીડા, ભય ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ
પદાર્થો દૂર થાય છે તથા જે સ્ત્રી પાસે હમેશાં જવાથી પુરૂષ તૃપ્તિ પામે-
છે એવા ગુણવાળી સ્ત્રી પુરૂષને અત્યંત પુષ્ટિ આપનારી છે.

પુત્રની ઇચ્છાવાળાનીરોગી પુરૂષે જે સ્ત્રીનો સંગ કર- સંગ કરવા
વો હોય તે સ્ત્રી બીજા ગોત્રની ઉપર કલ્યા પ્રમાણે વૃષ્ય (વા- લાયક સ્ત્રી.
જીકરણ) ગુણયુક્ત, કામોદીપનવાળી, રોગ રહિત અને ઋતુ આવ્યા પછી-
રનાનથી શુદ્ધ થયેલી હોવી જોઈએ.

સુકાયેલ સરોવર તથા ખડનું બનાવેલ પુતળું જેમ પુત્રોત્પત્તિ
કાષ્ટના મનોરથની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી તેમ પુત્ર વિ- નીજર.
નાનો પુરૂષપણ નિરર્થક છે. કારણ કે પુત્ર વિનાનો પુરૂ-
ષ પ્રતિષ્ઠા હીન, નમ્ર, શૂન્ય અને સર્વકર્મના અધિકાર રહિત માનેલો છે.
ધણા પુત્રવાળો પુરૂષ ધણાં શરીરવાળો, ધણાં મુખવાળો, ધણાં જ્યાવાળો,
ધણાં કામ કરવામાં સમર્થ, ધણાં નેત્રવાળો અને ધણાં જ્ઞાનવાળો માનેલો
છે, પુત્રવાળા પુરૂષને સર્વ સોકો વખાણે છે તથા પ્રીતિ, બળ, સુખ, વૃત્તિ,
વિસ્તાર, વિપુલકુલ, યશ, સ્વર્ગાદિ લોક અને તુલિત એ સર્વનો આધાર
પુત્ર ઉપર છે. આ કારણને લીધે પુત્રની ઉત્પત્તિમાં સહાયતા આપનાર વા-
જીકરણ પ્રયોગ હમેશાં વહાલપથી બાપરવા.

વૃદ્ધાવસ્થા છતાં સ્ત્રીની પોતાના ઉપર વહાલપ વધવાની વાજીકરણ-
ઇચ્છા રાખનાર, બહુ સ્ત્રી સંગથી ક્ષીણવીર્ય, ઉપાયથી મટે નીઆવશ્ય
એવી કલીંગ અવસ્થા વાળા, અલ્પવીર્ય, વિલાસી, ધનવાન કંતા વાળા
રૂપ યૌવનથી સુશોભિત અને ધણી સ્ત્રીઓવાળા, પુરૂષોને પુરૂષો.
વાજીકરણ પ્રયોગો અત્યંત હિત છે.

મન ગમતાં ભોજન તથા પાન, કાનને અનુકૂળ પડ- સ્ત્રી સંગ-
તાં વચ્ચેનાં શ્રવણ, સ્પર્શસુખ, આંદની, મનોરગાયન, તાં માં કૌવત
બૂલ, મદિરા, પુષ્પની માલા, અને પ્રત્યાઘાત રહિત મન આ આપનારા
સધના પદાર્થો સ્ત્રી સંગમાં કૌવત આપનારા છે. પદાર્થો.

સ્ત્રીસાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળો અણુગમતા ગી- નપુંસક પ-
તાદિ પદાર્થના તે કાળમાં થયેલા અનુભવથી અથવા કામ જી.
કળામાં પોતાથી પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળી સ્ત્રીના મળવાથી કામ કળામાં શિ-
થિલ થાય છે તે માનસિક નપુંસક પાણું કહેવાય છે. અને તીખા, ખાટા
તથા ખારા રસના અત્યંત સેવનથી પુરૂષના શરીરમાં સૌમ્ય (ચંદ્રસંબંધી)
ધાતુનો ક્ષય થાય છે, તે શરીર નપુંસક પાણું કહેવાય છે. જે અત્યંત
ઐથુનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને વાજીકરણ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરતો નથી તે
પુરૂષના શરીરમાં થયેલું ધન ભંગ રૂપ નપુંસકપણું વીર્યના ક્ષયથી થયે-

હું સમજવું. મોટા ગુનાના રોગથી અથવા મર્મસ્થાનના છેદથી જે નપું-
સકત્વ થાયછે તે પૌષ્પના ઉપધાતથી થયેલું સગજવું. જન્મથીજ જે પુરૂષ
નપુંસક હોયછે તે સદજ નપુંસકપણું સગજવું. પોતે બળવાન છતાં બ્રહ્મ-
અર્થ વ્રત પાળવાથી વેગને વખતે જે પુરૂષ વીર્યને અટકાવે છે તેના શરી-
રમાં જે નપુંસકપણું થાયછે તે શુક્રની સ્થિરતા રૂપ નિગિત્તથી થયેલું સ-
ગજવું. જન્મથી થયેલું અને મર્મસ્થાન કપાવાથી થયેલું નપુંસકપણું અ-
સાધ્ય છે. કારણ કે તેને વાજકરણ ઉપાયો દૂર કરી શકતા નથી. પણ જે
બીજા કારણથી જીદી જીદી જાતનું નપુંસકપણું ઉપર વળુંવેલ છે તે તેના
કારણથી વિપરીત આચરણ તેની નિવૃત્તિ કરેછે અને વાજકરણ પ્રયોગ
પણ તેવાંજ નપુંસકપણાંને દૂર કરેછે.

તરત ઇન્દ્રિયોમાં કૌવત લાવનારૂં, ઘણાં સંતાનને પ્રગટ વાજકરણ
કરનારૂં, ઘણી સ્ત્રીઓ પાસે જવાથી પણ કૌવતમાં રાખ- એટલે શું ?
નારૂં, સ્ત્રીની પ્રીતિને ઉપજાવનારૂં, અને દેહમાં ઓજા ધાતુ
ને વધારનારૂં ઔષધ વાજકરણ કહેવાયછે.

છાયા રહિત, દુર્ગંધી પુષ્પવાળું, અને ફળહીન વૃક્ષ જેમ મનુષ્યને
નિરૂપયોગી છે તેમ સંતતિ વિનાનો પુરૂષ પણ નકામો છે. એમ આગળ
સૂચવેલું છે. વળી બાહ્યાવસ્થાને લીધે ચાલતાં ચાલતાં અટકી રહેનારૂં, ન
સમજાય તેવા બોખડા શબ્દ બોલનારૂં, ધૂળમાં રમવાથી ધૂસરા શરીરવાળું
તથા લાળથી બ્યામ મુખવાળું, છોકરૂં પણ હૃદયને આલ્લાહ ઉપજાવનારૂં છે.
છોકરાં સિવાય દર્શન અને સ્પર્શથી તેવાં સુખને આપનારો બીજો કોઇ
પદાર્થ નથી. ધ્રુવ, ધર્મ, ગાન, શ્રી, અને કુળને વધારનાર પણ છોકરૂંજ
છે. તેથી તેવાં છોકરાંની ઉત્પત્તિ માટે પુરૂષે હમેશાં વાજકરણ પ્રયોગનો
ઉપયોગ કરવો. પ્રથમ સ્નેહવિધિ અને વગન વિરેચનથી શરીર શુદ્ધ કરી
ધી, તેલ, રસ, દૂધ, સાકર અને મધથી યુક્ત નિરૂદ તથા અનુવાસન ના-
મની અસ્તિઓ વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે લઇ પછી ધી અને માંસ રસ ખાઇ
વાજકરણ પ્રયોગો વાપરવા.

તેલ ચોપડવું, ઉવટણું, સ્નાન, સુગંધી પુષ્પની મા- વાજકરણ
ળા, નવાંકુંર, વજ્ર, આભૂષણ, ગાયન, કાવ્યકથા, પોતાના પદાર્થો.
સ્વભાવ સરખા સ્વભાવવાળા મિત્રો, પોતાના ઘરની નજીક
તળાવડીઓ, કમળની રજ અને રસથી મસ્ત થયેલાં પક્ષીઓ, શહેરની
નજીકના ખમીયાઓ, નેત્રને સુખ આપનારાં વૃક્ષોનું દર્શન, કાનને સુખ આ-

પનાર કોકિલાનો મધુર શબ્દ, ઋતુ પ્રમાણે અંગને સુખ આપનારાં ભૂષણ. મનને હર્ષ કરનાર કુદુંગ, તાંબૂલ, નિર્મળ મદિરા, સુંદર સ્વરૂપવાળી મનોહર સ્ત્રી અને ચાંદની રાત્રિ આ સઘળા પદાર્થો અને બીજાં પણ મન ગમતા પદાર્થો વાજકરણ કહેવાયછે. તેમજ અંદર કમળની પાંખડીઓ નાખેલો દ્રાખનો દારૂ, વીણાનો નાદ, પુષ્પની શય્યા, ઉપદ્રવ રહિત શરીર અને દેશ તથા ધનનો અસંકોચ, એ સઘળાં વાજકરણ પ્રયોગની પેઠે ઉદ્દીપન કરનારાં છે તેથી તે પણ વાજકરણ કહેવાયછે.

૧. વિદારી, પીંપર, સાળ, પ્રિયાલ અને અખોડનું વાજકરણ સૂર્યસોળ રૂપિયાભાર, કૌચાનાં બીનું ચૂરું સોળ રૂપિયાભાર, એ પ્રયોગો. સાકર બસો રૂપિયાભાર તથા તાજું ધી અડતાળીસ રૂપિયાભાર, આ સર્વ પદાર્થો સાથે મેળવી તેમાંથી એક એક રૂપિયાભારની માત્રા હમેશ જેને ઘેર ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેણે ખાવી કારણકે આ ઔષધ અત્યંત કૌતવ્યને આપનારૂં છે.

૨. કૌચાનાં બી અને ઘઉં દૂધમાં પકાવી તે હંડાં થયા પછી ખાવામાં આવે અથવા પકાવેલા અડદમાં ધી અને મધ ઓછાં અડદમાં મેળવી ખાવામાં આવે અને તે ઉપર પેહેલ વેંતરી ગાયનું દૂધ પીવામાં આવે તો તેથી અત્યંત પુષ્ટિ મળેછે.

૩. પોતાના રસથી વારંવાર ભાવના આપેલું અને મધ તથા ધીમાં મેળવેલું વિદારી કંઠનું ચૂરું ચાટવાથી પુરૂષ ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવાને સમર્થ થાયછે.

૪. આંગળાં રસની ભાવના આપેલું લીંડીપીંપર અને આંગળાંનું ચૂરું સાકર તથા મધ સાથે મેળવીને ચાટી ઉપરથી દૂધ પીવામાં આવે તો બુદ્ધા પુરૂષને પણ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાયછે.

૫. ગહુડાંનું ચૂરું એક રૂપિયાભાર લઈ તેને ધી સાથે મેળવી હમેશ ચાટવામાં આવે અને તે ઉપર જે દૂધ પીએ તે પુરૂષના શરીરમાં નિત્ય કાગનો વેગ રહેછે.

૬. દૂધમાં પકાવેલી ક્ષીર કાકાલીને મધ તથા ધીમાં મેળવીને ખાનાર અને તે ઉપર પારડ ગાયનું દૂધ પીનાર પુરૂષનું શુક્રક્ષય પામતું નથી.

૭. કૌચાં અને ગોખરનાં બીનું ચૂરું સાકરમાં મેળવી ફાકડો ભરી ઉપરથી સેડ કહું દૂધ પીનાર પુરૂષ અતિ બલિષ્ઠ થાયછે.

૮ ચંદ્રમા જેવું શ્વેત દહીંનું ઘોળનું લુગડાંથી ગળી અંદર સાકર નાખી સાડી ચોખાના ભાતમાં મેળવીને ખાનાર વૃદ્ધ પુરૂષ પણ જીવાન

જેવો યદ્ બયછે.

૯. ગોખર, તાકીગખાનું, અડદ, કૈયાનાં બી અને શતાવરી આ સર્વ પદાર્થો દૂધ સાથે મેળવી પીનાર પુરૂષ વૃદ્ધ હોય તોપણ જીવાન પુરૂષના જેવો બળવાન થાયછે.

૧૦. પીપિયાનાં મૂળ, ફળ, છાત્ર અને ટેટાને દૂધમા ઉકાળી તે દૂધમાં સાકર તથા મધ નાખી પીવામાં આવે તો પુરૂષ અત્યંત બળવાન થાયછે.

૧૧. મધ અને ધીમાં મેળવેલ અડદનું ચૂર્ણ ચાર રૂપિયાભારની માત્રા પ્રમાણે રુમેશ ચાટનાર પુરૂષ પણ તેવોજ બળવાન થાયછે.

૧૨. સાકર, ફેતરાં વિનાની અડદની દાત્ર, તલવણી, દૂધ, ધી અને ઘઉંનું ચૂર્ણ ધીમા નાખી કંસારની માફક પકાવવું થોડું પાકે ત્યારે કુકડાના માંસ રસમાં મેળવવું અને પિડ જેવું કરવું. આપિંડ પુષ્ટિ આપનાર તથા બળને વધારનારછે.

૧૩. કૈયાનાં બી, અડદ, ખજૂર, શતાવરી અને દ્રાખ એ સઘળા પદાર્થો આઠ રૂપિયાભાર લઈને ચોસઠ રૂપિયાભાર પાણી તથા ચોસઠ રૂપિયાભારદુધમાંપકાવવા. એ બધા પાકાને એક પ્રરથ યાકી રહે ત્યારે તેને ગળી ને તેમાં સાકર, તલવણી અને નવું એ ત્રણ પદાર્થો આઠ આઠ રૂપિયાભાર નાખવા. પછી તેમાં મધ નાખીને પિયે અને સાઠીચોખાનો ભાત ખાય તો તે પુરૂષ જરાથી જીર્ણ હોય તોપણ જીવાનની પેઠે સ્ત્રીસંગ કરી શકે અને ધણું છોકરાંવાળો થાયછે.

૧૪. ખજૂરીનું માથું, અડદ, શતાવરી, ખજૂર, જેઠીમધ, દ્રાખ, વિદારીકંદ અને કૈયાનાં ફળ એ સઘળાં ચાર રૂપિયાભાર લઈ બસો છપન રૂપિયાભાર પાણીમાં પકાવવાં. તે રસ ચોખા ભાગનો રહે ત્યારે તેમાં ચોસઠ રૂપિયાભાર દૂધ પકાવવું. પકવતાં દૂધમાત્ર શેષ શેષ રહે એટલે તે સાથે સાકર અને સાઠીચોખાનું ભક્ષણ કરવું. આ ઉત્કૃષ્ટ પૌષ્ટિક પ્રયોગછે.

૧૫. ઘોળા ચોખામાં દૂધ, સાકર અને મધ નાખીને ખાયતો તેનું શરીર પુષ્ટ થાયછે.

૧૬. અડદનાં પાનખાઈને પુષ્ટ થયેલી, એક વખત વીયાએલ, ચારે આંચળથી દૂધ દેનારી, સમાનવર્ણ અને જીવતાં વાછડાંવાળી, ઘોળી અથવા કાળી, ઉંચાં શીંગડાંવાળી, અભયંકર, શેલડી ખાનારી, પ્રમાણથી અરધું પાણી પાયેલી અને ઘાટાં દૂધવાળી ગાય રાખવી. તેનું ઉતું કરેલું અથ-

વા હુંદુ દૂધ સાકર મધ અને ધી નાંખીને પીવું. આ પ્રયોગ અત્યંત પુષ્ટિ-કારક છે.

૧૭. વીર્યવર્ધક, જીવાડનાર શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, અને ધાવણને વધારનાર પદાર્થો નાંખીને જીંદું જીંદું પકાવેલ દૂધ ઘઉંના લોટમાં મેળવીને તેમાં ધી, મધ તથા સાકર નાંખીને તેનો આહાર કરનાર પુરૂષ કદી પણ વીર્યહીન થતો નથી.

૧૮. ઉપર કહેલી ગાયના દૂધમાં સુવર્ણના પતરાં નાખીને ઉકાળવું. પછી તેમાં ધી, મધ. અને સાકર નાખીને પીએ તો વંચ્ય વીર્યવાળો પુરૂષ પણ અપત્યની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ થાય છે.

૧૯. ત્રીશર્પીપરને વાટી તેનું ચૂર્ણ ચાર રૂપિયાભાર તેલ તથા ધી-માં ભુજીને તેમાં મધ અને સાકર નાખી ઉપર ગાયને દોવી. તે દૂધ જઠરાગ્નિનાં બળ પ્રમાણે પીવું. અને તે પચ્યા પછી દુધ તથા ધી મેળવેલ સાઠી ચોખા ખાનારો પુરૂષ આખી રાત્રિ પ્રદીપ્ત કામ રહે છે.

૨૦. શતાવરીનું ધી દશ ગણા દૂધમાં પકાવવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને પીંપર નાખીને ખાવું. આ પુષ્ટિનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

૨૧. એક રૂપિયાભાર મહુડાનાં ચૂર્ણમાં તેટલું જ ધી અને મધ નાખીને ચાટવું અને તે ઉપર દુધ પીવું. આ રીતે હમેશ કરનારો પુરૂષ હમેશ કામના વેગવાળો હોય છે.

૨૨. અડદ, કૌચાનાં બી, ઘઉં, સાગ અને સાઠી ચોખાના લોટમાં સાકર અને વિદારી કંદનું ચૂર્ણ નાખી શેલડીના રસમાં તેની પૂળીઓ કરવી. પછી તેને ધી નામેલ દુધના ધીમાં પકાવવી. આ પૂળીઓનું ભક્ષણ કરી ઉપર દૂધ પીનારા પુરૂષો વીર્ય પુષ્ટ થાય છે.

૨૩. સાકર તથા ગાયનું ધી એક એક રૂપિયાભાર, વિદારીકંદનું ચૂર્ણ અને પીંપર ચોસઠ ચોસઠ રૂપિયાભાર તથા તલવણી અને નવું મધ એકસો અઠ્ઠાવીશ એકસો અઠ્ઠાવીશ રૂપિયાભાર, એ પ્રમાણે બધું ભેળું કરીને ધીથી રીઠાં માટીનાં ઠાગમાં રાખી મેલવું. પછી તેમાંથી જઠરાગ્નિનાં બળ પ્રમાણે માત્રા હમેશ પ્રાતઃકાળે ખાવી. આ પ્રયોગ વીર્ય અને શરીરની પુષ્ટિ કરનાર તથા કંઠને સુધારનાર છે.

૨૪. શતાવરી, વિદારીકંદ, અડદ, કૌચાનાં બી અને ગોખરના નોખા નોખા ક્વાથમાં ચોસઠ રૂપિયાભાર ધી પકાવીને તેજ ધીને આઠગણા દુધમાં પકાવવું. પછી તે ધી સાકર મધ સાથે મેળવીને ઉપયોગમાં લેવું.

તેથી સંતતિ ઉપજેછે.

૨૫. એક પાત્ર ધી સોગણા વિદારીકંદના રસમાં પકાવી સોગણા ગાયના દૂધમાં પકાવવું. પછી તેમાં સાકર, તલવણી, ગધ, શેલડીનો રસ, પીંપર અને પીંપરી મૂળનો ચોથો ચોથો ભાગ નાખી મોટા ઉંચરાનાં ૧૭ જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવાથી પુરૂષના શરીરમાં અત્યંત દીપન થાયછે.

સોળ વર્ષની અંદર અને સિતેર વર્ષની ઉપર ગયેલા **રતિચર્યા.**

પુરૂષે સ્ત્રી સંગ કદીપણુ કરવો નહિ. કારણ કે તેથી આ-યુષનો હ્રય થાયછે. કેમકે સોળ વર્ષની અંદર અવરથાવાળા યાજ્ઞકના શરીરમાં સર્વ ધાતુ સંપૂર્ણ ન હોવાથી સ્ત્રીનો સંગ તેનાં રૂધિરને ખાખોચી-આંની ગાદક તપાવેછે. તેગજ સડેલું સુકલ લાકડું આડવાથી ભૂકા ભૂકા થઇ જાયછે તેમ સ્ત્રી પાસે જનારા પુરૂષનું શરીર ઢગસો થઇ જાયછે. ધ-ઉપણુ, ચિંતા, વ્યાધિ, ગાથાફાડ મેહેનત, ઉપવાસ અને સ્ત્રીનાં અતિ સેવનથી વીર્ય નાશ પામેછે માટે તેમ ન કરવું. કારણ કે શેલડીમાં રસ, દહીમાં ધી, અને તલમાં તેલનીપેઠે આખા શરીરમાં વીર્ય વ્યાપીને રહેલું છે તે સ્ત્રી પુરૂષના સંયોગ વખતે પરસ્પર ચેષ્ટા અને સંકલ્પની દાખથી બીનાં વસ્ત્રમાંથી જળની પેઠે ઇન્દ્રિયદ્વારા સ્ત્રવે છે. મૈથુનથી પેહેલાં સેવવાની સ્ત્રીજ મૈથુન પછી ન સેવવી. તેગજ શબ્દાદિ પાંચ વિષયો ધર્મને ધક્કો ન લાગે તેમ સેવવા પણ વાળકરણ ઉપાયથી મરત થઇ ધર્મ વિરૂદ્ધ વિષયનું સેવન ન કરવું.

આ પ્રમાણે દેશ, કાળ, યજ્ઞ, અને શક્તિના અનુસારથી તથા વૈ-ધક શાસ્ત્રથી આ વિરૂદ્ધ કામ શાસ્ત્રમાં કહેલ નિષ્પાપ રતિ ચર્યાનું સેવન કરનાર પુરૂષ કદી પણ ગાંજતો નથી.

યેષાંસેવનયાહયાદ્વરયાત્સંપ્રાપ્તકામોચ્છ્રયા:

સંયાસ્યાંતિનસંશયાધ્વજસમુત્થાનેક્ષયાયૌવનં ॥

તાન્સંભાવયતઃપ્રયોગનિવહાનસ્યાભિધાનમયા

સંખ્યાતંદ્વરત્નમિત્યનુગુણંગ્રંથપ્રતીકસ્યદિ ॥



લક્ષ્મી રત્ન ૮ મું.



માટીના વાસણુમાં પાણી ભરી ફેતરાં વગરનાં જે કોઇ ધાન્યો હાન્ટર હોય તે ધાન્યો તેમાં નાખી જ્યાં સુધી ખટાશ આવે ત્યાં સુધી તે વાસણુને ઓગને ઓમ રાખી મૂકવું. પછી તે આથાવાળાં વાસણુમાં બાંગરો, ગોરખમુંડી, ઘોળાં ધ્રુવનાળો કુંપો, સાટોડી, ઘોળી દ્રો, નોરવેલ, ખપાટ, ચનાવરી, હરડાં બેહેડાં, આમળાં, કાળાં પ્રલવાળો કુંપો, હંસરાજ અને ચિત્રો એ ઔષધીઓમાંથી જેટલી ગળી આવે તેટલીનાં મૂળસહિત કુટીને નાખવી. એટલે “ધાન્યાગલક” સિદ્ધ થયું કહેવાયછે. પારાના રવેદન વિગેરે સંસ્કારોમાં સર્વ સ્થળે ધાન્યાગલકના ઉપયોગ કરવો.

એક હાંડલી ઉપર બીજી ઉધી હાંડલી મૂકી બનેના ડમરૂ યંત્ર. મોઢાંની સંધિને બંધ કરી દેવી. અને નીચલી હાંડલીને આંચ દેવી. એ “ડમરૂયંત્ર” કહેવાયછે.

પ્રથમ એક મોટો ખાડો કરી તેના મધ્યમાં એક ના- ભૂધરયંત્ર. નો ખાડો કરી તે નાના ખાડામાં રેતી ભરી તેની અંદર કુલડી કે હાંડલી મૂકી મોટા ખાડામાં સળગતા અડાયાં ભરી દેવાં એ “ભૂધરયંત્ર” કહેવાયછે.

ઔષધને (પારાને) દોરાવને ભોજપત્રમાં બાંધી અને દોલા યંત્ર. ભોજપત્રની ઉપર ત્રેવટું લુંગડું બાંધી તે પોટલીને એક લાકડાના દંડીકા મધ્યમાં દોરાવને લટકતી બાંધવી. પછી કાંજ આદિ આથાના પદાર્થોથી ભરેલ હાંડલાના કાંઠા ઉપર મધ્યમાં તે દંડીકા બાંધી હાંડલાની અંદર તે પોટલીને અધવચ લટકતી રાખવી, અને હાંડલાની નીચે તે તે પ્રકરણમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિ બાળવો. એ “દોલાયંત્ર” કહેવાય છે. દોલાયંત્રને કેટલાએક “રવેદનયંત્ર” પણ કહેછે.

એક વૈતનાં ઉંડા ત્રાસણુમાં શીશી મૂકવી. અને વાલુકા યંત્ર. શીશીથી બહાર તેનાં ગળાંસૂધી રેતી ભરી દેવી. વાસણુ ની એ અગ્નિ કરીને તે શીશીમાં રહેલાં ઔષધને પકાવવું. આ “વાલુકાયંત્ર” કહેવાયછે.

સુંક, મરી, પીંપર, લૂણ, રાષ, હળદર, હરડાં, બેહેડાં, પારાને શુદ્ધ

આમળાં, આદુ, ખપાટ, ગંગેટી, તાંદળજો સાટોડી, મર-
ડાશીંગી, ચિત્રો, અને નવસાર એઓને સમભાગે લઇ સ-
મરતને અથવા એક એકને ધાન્યામ્લથી વાટી ચટણી જે

કરવાને વા-
સ્તે દેવાના
સંસ્કારો.

વો કલક કરીને તે કલકનો વસ્ત્રને એક આંગળ જેટલો જા-
ડો થર ચડાવવો. થર ચડાવેલાં વસ્ત્રમાં પાટો બાંધી ધા-
ન્યામ્લથી ભરેલ દોઝાયંત્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવો એટલે પારો રવે-
દિત થાયછે. ઉપર કહેલાં ઔષધોમાં મરડાશીંગી ન મળેતો તેને બદલે કા-
કડાશીંગી લેવી.

સ્વેદન (પા-
કેડું.)

મૂળા, સિત્રો, સિંધાલૂણુ, સુંક, મરી, પીંપર, આદુ
અને રાઈ એ પદાર્થોને પ્રત્યેકને પારાના સોળમા હિરસાના
લઇ તેઓનો કલક કરવો. પછી તે કલકનો લૂગડાંને થરદ-
ઈ તેમાં પારો બાંધી કાંચથી ભરેલ દોઝાયંત્રમાં એક દિ-
વસ સૂધી બાંધવો. આ પ્રમાણે બાંધ્યાથી પારો તીવ્ર થાયછે. બાંધ્યા પ-
છી ઈંટોના બૂકાથી તથા ચુનાથી પારાને વાટી તે પછી તેને દહીં, ગો-
ળ, સિંધાલૂણુ, રાઈ તથા ઘરમાં લાગેલી ધૂમાડાની ધુસ એઓથી ખર-
લમાં વાટવો. અથવા કુંવાર, ચિત્રો, રાતા સરશવ, ભોરીંગણી, હરડાં, બે-
હેડાં તથા આમળાં એઓનો કવાથ કરી તેથી ત્રણ દિવસ સૂધી ખરલમાં
વાટવો. આ પ્રમાણે કરવાથી પારો સઘળા મેલથી રહિત થાયછે.

બીજા પ્રકા-
રનાં મૂર્છિત
સહિત સ્વે-
દન.

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સુંક, મરી, પીંપર, વાંછ-
ણી કંટોલીના કંદ, ઉભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, ચિ-
ત્રો, ઉન, હળદર, જવખાર, કુંવારનો રસ, આકડાનાં પાનનો રસ, અને
ધતૂરાનાં પાનનો રસ એઓનો કવાથ કરી, તેથી સાત વાર પારાનું મદન
કરવું. એટલે પારો મૂર્છિત થઇ જાયછે. આ પ્રમાણે મૂર્છિત કરેલો પારો
સાતે કાંચળીઓથી સુકત થાયછે.

મૂર્છિત.

કુંવારના રસમાં મોરથુથુની તથા સોનામુખીની સા-
થે એ પારાને એવી રીતે ખરલમાં વાટવો કે જંથી પારો
જુદો ન દેખાય. પછી તેને ડમર્યંત્રમાં નાખી નીચલી હાં-
ડલીમાંથી ઉપલી હાંડલીમાં ચડાવી દેવો.

ઉર્ધ્વ પાતન.
(ઉંચે ચડા-
વવું.)

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સરગવો, ચિત્રો, લૂણુ અ-
ને રાઈ એઓની સાથે કુંવારના રસથી પારાને એવી રીતે
ખરલમાં વાટવો કે જેથી પારો જુદો ન દેખાય. પછી તે

અધઃ પાતન
(નીચે પાડ-
વું.)

પારાને ઉપત્તા હાંડલાંમાં ચોપડી દઇ તેને ભૂધરચંત્રમાં મૂકી ઉપર અડાંચાં સળગાવીને નીચલા હાંડલાંમાં પાડવો.

સ્વેદન, મૂર્છન, ઉર્ધ્વપાતન અને અધઃપાતન એ ચાર સંસ્કારો આપવાથી પારો સર્વોત્તમ રીતે શુદ્ધ થાયછે.

કુંવાર પારાના મેલને મટાડે છે, હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાં પારામાંના અગ્નિને મટાડે છે. અને ચિત્રો પારાનાં ઊરને મટાડે છે. માટે એઓને બેળાં કરી તેઓથી ખરલ-ગાં પારાનું મર્દન કરવું. એકવાર સૂકાઈ જાય એટલે બીજી વાર એમ સાતવાર મર્દન કરવું.

સઘળાદો-
ષાને નહિ,
પણ મુખ્ય
દોષોને મટા
ડનારો શો-
ધનનો બી-
જો પ્રકાર.

કુંવર, ચિત્રો, રાતા સરશય, બોરીંગણી, હરડાં બેહેડાં અને આમળાં એઓનો ક્વાથ કરી તેથી ત્રણ દિવસ સુ-ધી ખરલમાં પારાનું મર્દન કરવું. એટલે પારો સઘળા મે-લથી રહિત થાયછે. પછી કુંવારના રસથી અને હળદરથી એક દિવસ સૂકી પારાનું મર્દન કરવું. આમ કરવાથી પારો

કુંકોઅને સ
ઘળાદોષોને
મટાડનારો
શોધનનો
લીજો પ્રકાર
૨.

નખુંસક થઇ જાયછે. પછી નોરવેત્ર, આંબલી, વાંઝણી કંટોલી, ભાંગરો અને મોથ એઓના ક્વાથમાં દોલાયંત્રથી પારાને ઝાડવો. એટલે પારો જ-ળતાન થાયછે. પછી ચિત્રાના ક્વાથમાં એવીજ રીતે પારાને ઝાડવો. એ-ટલે પારો અત્યંત દીપ્તિવાળો થાયછે. રસકપૂર જનાવવામાં પારાનું આ ત્રી-જા પ્રકારનુંજ શોધન કરવું.

ધૂમાડાની ધૂંસ, પારો, ફટકડી, શુદ્ધ ગંધક, નવ-સાર, એ પાંચ પદાર્થોને સરખે ભાગે લઈ એક પોહોર સુ-ધી ધાન્યાગ્રહથી ખરલમાં વાટવા. પછી કાચની શીશીમાં

શુદ્ધકરેલા
પારાનેમાર
વાનોપ્રકાર.

નાખી શીશીને ચારે કોર કપડગટી લગાવવી. શીશીના મોઢામાં દાટો ખો-સીને સુકાવવી. પછી જેની નીચે કાણું પાડ્યું હોય એવી હાંડલીમાં પે-લી શીશીને રાખી હાંડલીમાં શીશીના ગળાંસૂધી રેતી ભરી દઈને ચૂલા ઉપર ચડાવીને તેની નીચે ધીરો ધીરો અગ્નિ કરવો. અને પછી અનુક્રમે તેથી વધારે વધારે અગ્નિ કરતો જવો. એમ કરતાં બાર પહોરે પારો ગ-રી જાયછે અને તે ઉત્તમ થાયછે. પછી શીશી ઠરીને ટાઢી થઇ જાય ત્યા-રે તેને ફાડી નાખી ઉપર આવેલ ગંધક કાઢી નાખવો. અને નીચે રહેલ મરેલ પારો લઇ લેવો. આ પારાની ભરમનો યોગ્ય માત્રાથી અને યોગ્ય

અનુપાનથી સર્વ કામોમાં ઉપયોગ કરવો.

અધેડાનાં બીજ વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તેઓના સંપુટમાં કાળા ઉંચરાનાં છીરથી ગિશ્તિત કરેલો પારો મૂકવો. પછી કુંપાનાં કુત્ર, વાવડીંગ, અને ખેર એઓનું ચૂર્ણ પારાની ઉપર તથા નીચે ભર બરાબરી સંપુટના સાં-

શુદ્ધ કરેલા
પારાનેમાર
વાનોબીજો
પ્રકાર.

ધા બંધ કરવા. પછી એ સંપુટને માટીની કુલડીઓનાં સંપુટમાં મૂકી તેને કપડમટીનો થર ચડાવી અગ્નિનો એક ગળપુટ દેવો. આ પ્રમાણે એક પુટ દેવાથીજ પારો ભસ્મ થઇ જાયછે. એ ભસ્મનાં યોગ્ય રથજે, યોગ્ય માત્રાથી અને યોગ્ય રીતિથી ઉપયોગ કરવો.

કાળા ઉંચરાના છીરથી થોડુંક પારાનું મર્દન કરવું. એ પારાને કાળા ઉંચરાના છીરમાં વાટેલી હોંગની બે કુલડીઓ કરી તેઓના સંપુટમાં મૂકી સંપુટના સાંધા બંધ કરી તે સંપુટના ગોળાને તેથી મોટી માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકવો. અને પછી કપડ મટીનો થર દઇ અગ્નિનો એટલે તે પારો ભસ્મ થઈ જાયછે.

શુદ્ધ કરેલા
પારાનેમાર
વાનોમાર
પ્રકાર.

પારાનું નાગર વેલના પાનમાં મર્દન કરી તેને વાંઝણી કંટોલીના કંદના ગાંભાં મૂકી એ કંદને માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકી કપડમટીનો થર દઈને અગ્નિનો ગળપુટ દેવો. એટલે તે પારો ભસ્મ થઇ જાયછે.

શુદ્ધ કરેલા
પારાનેમાર
વાનોચોથો
પ્રકાર.

પ્રથમ પારાને ઉપર કહેલાં ટુંકા પ્રકારથી શુદ્ધ કરવો જોઈએ. પછી ગેર, ચુનો, ઇંટ, ખડી, ફટકડી, સિંધાલૂણ,

રસકર્પુર કર
વાનોપ્રકાર.

રાણાની માટી, ખારાનું લૂણ અને વાસણ રંગવાની માટી એટલા પદાર્થોને પ્રત્યેકને પારાના જેટલા વજનના લઇ વાટી લુગડાંથી ચાળી લઇ તે ચૂર્ણ સહિત પારાનું એક પહોર સૂંચી મર્દન કરી ચૂર્ણ સહિત પારાને હાંડલીમાં મૂકવો, પછી તે હાંડલીના મોઢામાં તેનાજ જેવડી બીજી હાંડલી બરાબર મૂકી જન્ને હાંડલીઓનાં મોઢાંની સંધિને કપડમટીથી બંધ કરવી. એને સુકાવી વળી તેના ઉપર કપડમટીનો થર દેવો અને વળી તેને, સુકાવી તેના ઉપર કપડમટીનો થર દેવો. એ થરને સારી પેઠે સુકાવી હાંડલીને ચુલા ઉપર મૂકવી અને છનુ કલાકસૂધી આખંડ અગ્નિ દેવો. અંગારા ઉપર રહેલા તે યંત્રની રાતદિવસ ચત્ત પૂર્વક રક્ષા કરવી. પછી છીરથી તે યંત્રને (ડમરૂંચંત્રને) ઉઘાડી ઉપલી હાંડલીમાં આવેલા કપૂર જે-

વા નિર્ભળ પારાને લઇ લેવો. આ પારો રસકપૂર કહેવાયછે. લવિંગ, ચંદન, કસ્તૂરી, અને કેસર એઓની સાથે રસકપૂર ખાવામાં આવે તો ઉપદ્રવો સહિત શિરંગ રોગ તરત શાંત થાયછે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, શરીરમાં પુષ્ટિ થાયછે અને વીર્ય તથા બળની બહુ વૃદ્ધિ થાયછે.

એક ભાગ શુદ્ધ કરેલો પારો અને અર્ધ ભાગ શુદ્ધ રસસિંદૂરક કરેલો ગંધક એઓની એક દિવસ સૂઈ છુટીને કનલી કરવાનો પ્રકાર. પછી કાચની શીશીને ત્રણ વાર કપડમટીનું લેપન કરીને માટીને મુકાની તે શીશીમાં પેલી કનલી નાખી શીશીને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી છત્ર કલાક સૂઈ અખાડિત અગ્નિ દેવો. પછી શીશીના ઉપરના ભાગમાં લાગી રહેલા સિંદૂર જેવા પારાને લઇ લેવો. આ પારો રસસિંદૂર કહેવાયછે.

પારો કૃમિને તથા કોદને હણેછે, જ્ય આપેછે, નેત્રને સારાં કરેછે, દરત ઉતારેછે. વધારે જીવન આપેછે, ઘણી શક્તિવાળાછે, સંસારી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરતા રહે, જ્વરને મટાડનાર છે, રક્તિને, ઓઝને તથા રૂપને આપનાર છે, કામી પુરૂષને ગ્રાહકારી છે, ધાતુને વધારે છે, તથા નપુંસકપણાનો નાશ કરે છે. જે જે રોગોના જે જે ઉપાયો છે તેઓની સાથે પારાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પારો મનુષ્યોના, હાથીઓના અને ઘોડાઓના તે તે રોગોને મટાડે છે.

ગાડરનાં દૂધથી તથા ખાટા પદાર્થોના રસથી હીંગળાને પ્રયત્ન પૂર્વક સાતવાર બાવના દેવાથી હીંગળો શુદ્ધ થાયછે. હીંગળાનેશુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

લીંચુના રસથી અથવા લીંચુના પાંદડાંના રસથી એક પહેર સૂઈ હીંગળાનું મર્દન કરી પારાના વિપયમાં કહેલી યુક્ત પ્રમાણે હીંગળાના પારાને ઊંચો ચડાવવો, પછી ઉપલી હાંડલીમાં લાગી રહેલા તે ઉત્તમ પારાને લઇ લેવો અને તેની ઉપર કહેલા પ્રકારોથી પર્યાપ્તીજ ભસ્મ કરીને તે ઉપયોગમાં લેવી. હીંગળાનો પારો શુદ્ધ હોયછે, માટે તેને સંસ્કારોથી શુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી.

એક ભાગ શુદ્ધ પારો અને એ ભાગ શુદ્ધ ગંધક એઓની ખરલમાં કનલી કરવી. પછી એ કનલી બરાબર શુદ્ધ ગજવેલનું ચૂર્ણ લઇ તે કનલીમાં નાખી કુવારના રસપ્રયોગો. અગ્નિ રસ.

રસથી તેનું એ પોહોર સૂધી મદન કરવું. પછી તેનો ગોળો કરી ત્રાંબાનાં વાસણમાં મૂકી એરડાનાં પાનથી ઢાંકીને તડકામાં મૂકવો. એટલે એ પહે-
રથી ગરમ થઈ જાય છે. પછી તે ગોળીને ધાનના ઢગલામાં ડાટી મૂકીને આઠ રાત પછી કાઢવો. પછી એ ગોળાનું ચૂર્ણ કરી વજ્રવતી ચાળી લે-
વું. એટલે એ ચૂર્ણ અવશ્ય પાણીમાં તરે એવું થાય છે. પછી નવ ભાગ એ ચૂર્ણ અને નવ ભાગ સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે, બેહેડાં, આગળાં, એ-
લચી, નયણ તથા લવિંગ એઓને મિશ્રિત કરવાં એટલે અગ્નિરસ સિ-
દ્ધ થાય છે. આ રસ મધની સાથે નિત્ય અડતાળીસ ચણાહીનાર નિત્ય ચા-
ટવામાં આવે તો તેથી ઉધરસનો અને ક્ષયનો નાશ થાય છે.

મારેલો પારો, ગોળાનું સત્વ અને મારેલું લોઢું એ- **અમૃતેશ્વર**
એને એકત્ર કરી મધ તથા ઘી સાથે છ ચણાહી બાર **રસ.**
ચાટવાં. આ અમૃતેશ્વર નામનો રસ રાગ્યક્ષમાને (મોટા
ક્ષયરોગને) શાંત કરે છે.

ત્રણ ટાંક સોમલ, ત્રણ ટાંક મોરચુ અને ત્રણ ટાંક **અદ્યબવ-**
ખાપરીઓ એઓને લઈ ધતૂરાના રસથી ત્રણ દિવસ સૂ- **રાંકુશ.**
ધી વાટી નાઢાના ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ ગો-
ળીઓમાંથી બે ગોળી એકવીશ મરીની સાથે અને સાત તુલસી પત્રોની
સાથે ખાવી. ઉપર સાકર સહિત દૂધ ભાતનું પથ્ય કરવું. આ ગોળીઓ
તરણુ જ્વરને, વિપગ જ્વરને, છર્ણુજ્વરને અને સઘળા પ્રકારના જ્વરોને
અવશ્ય મટાડનાર છે.

એક ટાંક શુદ્ધ પારો, એક ટાંક શુદ્ધ વજ્રનાગ, એક **મહા જ્વરાં**
ટાંક શુદ્ધ ગંધક, ત્રણ ટાંક ધતૂરાનાં પીઠ, ચાર ટાંક મ- **કુંશ.**
રી, ચાર ટાંક સુંઠ અને ચાર ટાંક પીંપર એઓનું અત્યંત
ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે રતીબાર ચૂર્ણ આઢના રસમાં અથવા લીંબુના
રસમાં દેવું. આ મહાજ્વરાંકુશ નામનો રસ સઘળા પ્રકારના જ્વરોના ના-
શ કરે છે.

ત્રણ ભાગ મારેલો પારો, એક ભાગ સોનાની ભરમ, **રાજ મૃગાં-**
એક ભાગ ત્રાંબાની ભરમ, બે ભાગ મનશીલ, બે ભાગ ગ- **ક રસ.**
ન્ધક, અને બે ભાગ હરતાળ એઓનું ચૂર્ણ કરીને તે ચુ-
ર્ણ કોડીઓમાં ભરવું. પછી બકરીના દૂધમાં વાટેલા ટંકણથી કોડીઓનાં મો
ઢાં બંધ કરી તે કોડીઓને માટીના વાસણમાં બરી વાસણને કપડ મટી

કરીને ગજપુટમાં મૂકવું. અગ્નિ ઠરી જતાં એ વાસણુ પોતાની મેજે શી-
તળ યાય ત્યારે તેમાંથી રસ કાઢી લેવો. એટલે તે રાજમૃગાંક નામનો રસ
શિદ્ધ થયો કહેવાય છે. ઓગણીશ મરી, દશ પીંપર, મધ અને ધી એઓ
ની સાથે આ રસ ચાર રતીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય રોગ મ-
ટી જાયછે.

રૂપાની ભસ્મ, મોતી, સોનાની ભસ્મ, અને લોહાની **અહણી કપા**
ભરગ એ ચાર પદાર્થનો એક એક ભાગ લેવો, ગંધકના **૮ રસ.**
બે ભાગ લેવા અને શુદ્ધ પારાના ત્રણ ભાગ લેવા. એ-
ઓને કોઠના ઈળના રસમાં કરી તેને હરણનાં શીંગડાંમાં દાખી દાખી ભ-
રી તે શીંગડાંને કપડ મટીનો થર દબને અડાયાંનો મધ્યમ અગ્નિ દેવો. ઠ-
રી ગયા પછી બહાર કાઢી ખરલમાં નાખીને બળદાણના રસની સાત ભાવના
ઓ દેવી. પછી અધેડો, લોદર, અતવસ, નાગરમોથ, ધાવણીનાં ફુલ, ઇંદ્રજવ
અને ગજો એઓના નોખા નોખા રસો કાઢી એક એકની નોખી નોખી ત્રણ
ત્રણ ભાવનાઓ દેવી. આગ કરવાથી અહણી કપાટ નામનો રસ સિદ્ધ થા-
યછે. આ રસની એક એક માસાની ગોળીઓ કરી મધ અને મરીની સા-
થે તેઓમાંની એક એક ગોળી ખાવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારના
અતિસારો તથા સઘળા દોષોથી ઉપજેલ અહણી પણ મટી જાયછે. આ
રસ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારછે અને અહણીને કમાડ દીધા જેવોછે.

આઠ તોલા શુદ્ધ ગંધક, ચાર તોલા શુદ્ધ પારો, બે **કૃત્યાદ રસ.**
તોલા મારેલ લોહું, અને બે તોલા મારેલ ત્રાંબું એઓને
ચૂર્ણિત કરી સઘળાને મિશ્રિત કરી અગ્નિનો યોગ આપીને પીગળાવવાં.
સારી પેઠે પીગળ્યા પછી એ સર્વને ધોળા એરડાનાં ધાંદડાં ઉપર નાખ-
વા. તે પછી ફરીવાર ચૂર્ણિત કરી તે સર્વને લોહાના વાસણુમાં નાખી તે-
માં ચારસો તોલા ભાર લીંબુનો વસ્ત્રથી ગાળેલો રસ નાખવો. પછી તેઓને
ચૂકા ઉપર ચડાવીને યત્નપૂર્વક કોમળ અગ્નિથી પકાવવાં. પાકતાં પાકતાં
રસઘાટો થઈ જાય ત્યારે તેને સુકાવીને ચૂર્ણિત કરવો. એ ચૂર્ણુ ને પીંપર,
પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રે અને સુંઠ એઓના કવાચની અને ચુકા નામની
ખાટીચુણીના રસની પચાસ પચાસ ભાવનાઓ આપી પછી ધીરે ધીરે
સુકાવી વાટીને શીશામાં ભરી મૂકવું. એટલે તે કૃત્યાદ નામનો રસ સિ-
દ્ધ થાયછે. ભોજન કર્યા પછી આ રસ બાર રતીભાર ખાવો અને ખાઈ-
ને પાછળથી સિંધાલૂગુ સહિત ધાટી છાશ પીવી. અત્યંત ભારે તથા અ-

છું જે ખાવામાં આવ્યું હોય તે પણ સધળું આ રસના ભક્ષણથી તરત પચી જાય છે. આ રસ શૂળને, ગોળાને, મળખંધને, ખરેજનાં દરદને તથા ઉદરના રોગોને હણી નાખે છે. એમાં કશો સંશય નથી.

હરતાળ, હરતાળથી અરધો હીંગળામાંથી કાઢેલો પા- **શીતભંજ**
રો, પારાથી અરધો ગંધક અને ગંધકથી અરધ મનશીલ **રસ.**

એઓને કારેલીના રસથી ખરલમાં ખૂબ વાટીને કલકથી ત્રાં-
ળાનાં વાસણની અંદર લેપ કરવો. પછી તે વાસણને ખીખાં મજબૂત વા-
સણમાં ઊંધું મેલી રેતીથી દાટી દઈને ચૂલે ચડાવવું અને એક દિવસ સુ-
ધી અગ્નિ બાળવો. શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરવું. એટલે તે શી-
તભંજ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ નાગરવેલના પાનમાં રાખીને મરીની
સાથે પાંચ રતીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી આરંભમાં શીતવાળા તથા
અશ્વરંભમાં દાહવાળા સધળા વિષમ જ્વરોનો નાશ થાય છે. આ રસ ઉપર
દૂધ ચોખા ખાવાનું પથ્ય કરવું.

હરતાળ, હરતાળ જેટલું છીપનું ચૂર્ણ, અને એ બ- **ખીખ પ્રકા-**
જેના નવમાંશ જેટલો મોરથુથુ એઓનું કુંવારના રસથી **રનો શીત-**
ખરલમાં મર્દન કરવું. અને પછી સુકાવીને વગડાનાં ચડા- **ભંજ રસ.**
માંથી ગજપુટમાં પકાવવાં. ઠરી જાય ત્યારે તેઓનું ચૂર્ણ
કરવું, એટલે તે શીતભંજ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ સવારે સાકરની સા-
થે એક ચણોડીભાર ખાવાથી શીત જ્વરનો નાશ થાય છે. આથી કોઈને ઉ-
લટી થાય છે અને કોઈને નથી પણ થતી.

શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ કરેલો વછનાગ, મરી, ટંકણખાર **આનંદભૈરવ**
અને પીંપર એ પાંચ ઔષધોને સમ ભાગે લઈને સર્વનું **રસ.**

ચૂર્ણ કરવું. એટલે આનંદભૈરવ રસ સિદ્ધ થાય છે. ઇંદ્રજવ
અને કડાછાલ એઓને એક તોલા ભાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કા-
લવી તેની સાથે આ રસ શરીરનાં બળને અનુસરીને એક ચણોડીભાર અ-
થવા બે ચણોડીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી ત્રણ દોષવાળો અતિસાર મટી
જાય છે. આ ઉપર દહીં ભાતનું અથવા ગાયના ધી સહિત ભાતનું અથવા
છાશ સહિત ભાતનું પથ્ય કરવું. રાતે થોડીક શુદ્ધ કરેલી ભાંગ લેવી એ
હિતકારક છે. તરસ લાગે ત્યારે ટાઢું પાણી પીવું.

એળચી, કપૂર, સાકર, આગળાં, જાયફળ, ગોખર, **ચંદ્રકલારમ.**
સેમળાની છાલ, પારાની ભસ્મ (રસસિંદૂર), કથીરની ભસ્મ,

અને લોહાની ભરમ એટલાં ઔષધોને સમાન ભાગે લઇ તેઓને ગળેના તથા સેમળાના ક્વાથની ભાવના આપી બાર બાર ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી ગંધની સાથે ખાવાથી સધળા પ્રગેહોનો નાશ થાયછે.

એક ટાંક શુદ્ધ પારો, એક ટાંક શુદ્ધ વછનાગ, એક શ્વાસકુઠાર ટાંક ટંકણુખાર, એક ટાંક ગંધક, એક ટાંક મનશીલ, આઠ રસ. ટાંક મરી અને છ ટાંક સુંક, મરી તથા પીપર એઓને ખરલમાં વાટી બારીક ચૂર્ણ કરવું. એટલે શ્વાસકુઠાર નાગનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ સધળા શ્વાસને મટાડે છે અને જ્વરને પણ મટાડે છે.

એક તોલું પારો, એક તોલું ગંધક, એક તોલું વછનાગ, એક તોલું ટંકણુખાર, એક તોલું મનશીલ અને આઠ શ્વાસકુઠાર રસ. તોલા મરી એઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં બે તોલા સુંકનું ચૂર્ણ, બે તોલા મરીનું ચૂર્ણ અને બે તોલા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. એટલે શ્વાસકુઠાર નાગનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ નાગરવેલનાં પાનની સાથે બે રતીભાર ખાવામાં આવે તો સધળા પ્રકારના શ્વાસો મટી જાયછે.

જસુદના પાંદડાંના રસથી, ઘોળા ઓરડાના રસથી, રસપર્પટી. ભાંગરાના રસથી અને પીલુડીના રસથી પારાને શુદ્ધ કરવો અને પારા જેટલાજ ગંધકને પણ શુદ્ધ કરવો, પછી ગંધકને ભાંગરાના રસમાં વાટી સાતવાર અથવા ત્રણવાર સૂર્યના તડકામાં સુકાવવો. પછી તે ગંધકનું ચૂર્ણ કરી પારાની સાથે એવી રીતે વાટવું કે તેમાં પારો નજ દેખાય અને ચૂર્ણ કાળજા જેવું થઇ જાય. પછી તે ચૂર્ણને ધૂમાડા વગરના ઓરડીના લાકડાના અંગારાથી પ્રયત્ન પૂર્વક પીગળાવવું. પીગળાવીને તેને ભેસના છાણ ઉપર રાખેલ કેળનાં પાંદડામાં ઢાળી નાખવું. અને તે ઉપર કેળનું બીજું પાંદડું મૂકીને ઢાળ દેવો. ટાકું થઇ જાય ત્યારે પાંદડાં ઉપરથી લઈ લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. એટલે રસપર્પટી સિદ્ધ થાયછે. આ રસ પર્પટીને એક રતીભાર લઈ તેમાં શેકેલું જીરું અને અરધી રતીભાર શેકેલી હીંગ નાખીને ખાવી અને તે રોગોને અનુસરતાં બીજાં અનુપાનોની સાથે પણ આ રસપર્પટી ખાવી. અને તે ઉપર ત્રણ અંજલી ટાકું પાણી પીવું. વૈદ્ય નિત્ય આ રસપર્પટીની એક રતી વધારવી. દશ રતીથી વધારે કદી પણ આ રસપર્પટીનું ભક્ષણ કરવું નહિ. અગિયારમા દિવસના આરંભથી પાછી એવીજ રીતે ખાવામાં એક એક રતી ઓછી કરતી જવી. આ પ્રમાણે

વીશ દિવસ સૂધી રસપર્પટી ખાતી. અને ઉપર દૂધનું તથા માંસના રસનું પથ્ય કરવું. આ ખાવાથી જ્વર, સંઘ્રહણી, અતિસાર, કમળો, પાંડુરોગ, શ્વળ, ગરોળનું દરદ, જળોદર અને એ જેવા બીજા રોગ પણ હણાઈ જાય છે, વીર્ય વધે છે, શરીર હૃષ્ટ પુષ્ટ થાય છે. અને આયુષ્ય પણ વધે છે.

એક ભાગ વછનાગ, બે ભાગ સુંક, ત્રણ ભાગ પીપર ત્રિપુર હૈર-ચાર ભાગ મરી, પાંચ ભાગ મારેલું ત્રાંબું, અને છ ભાગ **૪ રસ.**

હોંગળો એઓને એકઠું ચૂર્ણ કરવાથી ત્રિપુર હૈરવ નાગનો ઉત્તમ રસ સિદ્ધ થાય છે. અને તે રસ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ રસની માત્રા ચરધી રતીભાર લેવી.

આડાયાંગી સોળ નિષ્ક (ચોવીશ ચણોઠી ભારનો એક ભસ્મેશ્વર નિષ્ક થાય છે) ભસ્મ, એક નિષ્ક મરી અને એક નિષ્કવ- **૨સ.**

છનાગ એઓને બેળાં કરી ચૂર્ણ કરવું. એટલે તે ભસ્મેશ્વર રસ કહેવાય છે. આ રસ આડુનાં રસની સાથે એક રતીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે.

એક ભાગ પારો, એક ભાગ વછનાગ, એક ભાગ રામગાણુ લવિંગ, એક ભાગ ગંધક, બે ભાગ મરી અને ચરધ ભાગ **૨સ.**

ભયફળ, એઓને એકઠાં કરી આંગલીના પ્રજ્ઞાના રસથી ખૂળ વાટવાં. એટલે રામગાણુ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ અગ્નિમાં મદપાણને, સંઘ્રહણીને અને આમવાયુને મટાડે છે. આ રસ મરીનાં અનુપાનથી આપવામાં આવેતો તેથી તરતજ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, રચિ ઉપજે છે અને કફનો સમૂહ, શ્વાસ, ઉધરસ, વમન તથા ફૂગિનો નાશ થાય છે.

ચાર તોલાભાર આંગલીનો ખાર, અને ચાર તોલા- **શંખવટી.**

ભાર પંચલવર્ણુ એઓને નાનાં લીંચુઓના રસથી સારીપેટે વાટવાં. પછી તે વાટેલા રસમાં ચાર તોલાભાર શંખના ટુકડા તપાવી તપાવીને સાતવાર નાખવા. કે જેગ કરવાથી તે ટુકડા પીગળી જશે. પછી તેમાં ચાર તોલાભાર ત્રિકટુ (હરડાં, બેહુડાં અને આમળાં), બે તોલાભાર વજ તથા હોંગ, ચાર તોલાના ખારમા ભાગ જેટલો વછનાગ, વછનાગ જેટલો પારો અને પારા જેટલો ગંધક એટલા પંદાર્યો નાખીને બોરના ઠાળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી સઘળાં અણ્ણોની શાંતિ થાય છે. આ શંખવટી સઘળા પ્રકારના ઉદરના રોગો ઉપર, શ્વળ ઉપર, કોતેરા ઉપર, અમિની મંદતા ઉપર, અને ગોળાનાં દરદ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ચાર તોલા ચોરનો ખાર, ચાર તોલા આંખલીનો ખાર, **બહુત શંખવેટો.**
 ચાર તોલા આકડાનો ખાર, ચાર તોલા અધેડાનો ખાર, ચાર તોલા કેળનો ખાર, ચાર તોલા તલનો ખાર, ચાર તોલા ખાખરાનો ખાર, વીશ તોલા પંચવણ, અને સાજીખાર, જવખાર તથા ટંકણખાર એ ત્રણ મળીને ચાર તોલાભાર એ રીતે બાવન તોલાભાર દ્રવ્યો લઈને તેઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરીને ચોસઠ તોલાભાર લીંબુના રસમાં નાખવું. પછી ચાર તોલાભાર શંખના ટુકડાઓને અગ્નિમાં તપાવી તપાવીને સાત વાર તે રસમાં ભોળવા. કે જેથી ટુકડાઓ તે રસમાં દ્રવરૂપ થઇ જાય. પછી બાર તોલા સુંઠ, આઠ તોલા મરી, ચાર તોલા પીંપર, બે તોલા શે-કેલી હીંગ, બે તોલા પીંપરીમૂળ, બે તોલા ચિત્રો, બે તોલા યવાન, બે તોલા જીરું, બે તોલા જયફળ, બે તોલા લવિંગ, એક તોલું પારો, એક તોલું ગંધક, એક તોલું વજનાગ, એક તોલું ટંકણ, અને એક તોલું મનશીત્ર, એ સઘળાં દ્રવ્યોને લઈને ચૂર્ણ કરીને પેલા રસમાં મિશ્રિત કરી દેવાં. પછી સોળ તોલાભાર ચુકનો રસ નાખી તેની અદદ જવડી ગોળીઓ કરવી. આ બહુત શંખવટી નામની ગોળીઓ સઘળાં અજીર્ણનો, સઘળાં શૂળોનો અને કૉલરા વિગેરે રોગોનો તરત નાશ કરેછે.

શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, નેપાજો, હરડાં, બેહેડાં, આ- **નારાયરસ.**
 મળાં, સુંઠ, મરી, અને પીંપર એ સર્વને સમ ભાગે લઈ ખરલમાં ખૂબ વાટવાં. એટલે નારાય રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ મધની સાથે ચોવીશ ચણાહીભાર ચાટવો. આ રસથી શુદ્ધ અને ઉદરનાં રોગો મટી જાયછે.

હરડે, ગરમાજો, આમળાં, નેપાજો, કડુ, ચોર, નસોતર **મહાનારાય**
 અને મેથ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને ચાર ચાર તોલાભાર લઇ સ- **રસ.**
 ધળાંઓને કુટીને પાંચસો તોલાભાર પાણીમાં પકાવવાં. એ ક્વાથ થતાં આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં છાલ વગરનાં ચાર તોલાભાર નવા નેપાજાનાં બીજ ઝીણું વસ્ત્રની પોટલીમાં બાંધીને ધીરે ધીરે પકાવવાં. અગ્નિની મંદ મંદ આંચ હેતાં એ ક્વાથ ધાટો થાય ત્યારે ખરલમાં નાંખી તેમાં આઠ ભાગ નેપાજાનાં બીજ, ત્રણ ભાગ સુંઠ, બે ભાગ મરી, બે ભાગ પારો અને બે ભાગ ગંધક નાખી એક પંદાર સૂંધી ખરલ કરવી. એટલે મહા નારાય નામનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ ટાઢાં પાણીથી એક રતીભાર ખાવામાં આવે તો તેથી પેટનું ચડવું, શૂળ, ઉદાવ-

વર્ત, ગોટા તથા ઉદરના રોગો મટી જાયછે. રોગનો વેગ શાંત થયા પછી આ રસ ઉપર રોગીને સાકર સહિત દહીં ખવરાવવું. અને સૈંધવવાળા જ-
રાક દહીં ભાત ખવરાવવા.. આ દવા જીલાળ આપવામાં વપરાયછે.

એક ભાગ સુવર્ણ, બે ભાગ મોતી, ત્રણ ભાગ મરી, સુવર્ણ વસંત
અને આઠ ભાગ કલખાપરીઓ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેની તા- માલતી.

જાં માંખણમાં ખરલ કરવી. પછી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી, તે ત્યાં
સૂધી કે જ્યાં સૂધી માંખણનો ભાગ લય પામીને નહિ જેવો થઈ જાય.
આમ કરવામાં આવે એટલે તે સુવર્ણ વસંત માલતી નાગનો રસ સિદ્ધ થા-
યછે. મધની અને પીંપરના ચૂર્ણની સાથે આ રસ બે રતી ભાર ખાવા-
માં આવે તો તેથી સઘળા રોગ ટળેછે.

બે ભાગ કલખાપરીઓ અને એક ભાગ મરી એ- લઘુવસંતમા
ઓના ચૂર્ણનું સ્પર્શી ખરલમાં તાજાં માંખણથી મર્દન કરવું. લતી.

પછી લીંબુના રસથી મર્દન કરવું, તે ત્યાંસૂધી કે જ્યાંસૂધી માંખણ નહિ જેવું
થઈ જાય એટલે લઘુ વસંતમાલતી સિદ્ધ થાયછે. આ રસ મધની અને પીં-
પરના ચૂર્ણની સાથે બે વાલ ખાવામાં આવે તો તેથી જ્વર મટી જાયછે.
જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થયેલ વિકાર,
બહુ વ્યથા કરનારો પિત્તવિકાર, પ્રદર, હરસનું લોહી, વિષમ જ્વર, નેત્રરોગ
તથા બાળકના સઘળા રોગ એઓપણુ આ રસથી મટેછે.

કલખાપરીઆને એકવીશ દિવસ સૂધી માણસના બીજા પ્રકાર
મૂત્રમાં બીંજવી મૂકવો. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેના નોલઘુવસંત
અરધ ભાગ જેટલાં છાત્ર વગરનાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે માલતીરસ.
નું તાજાં માંખણથી ખરલમાં મર્દન કરીને તે પછી તેને લીંબુના રસની
સોભાવનાઓ દેવી અને એટલે લઘુ વસંતમાલતી અથવા રસકેશર નાગ-
નો રસ સિદ્ધ થાયછે. પીંપર, મધ અને સાકર એઓની સાથે આ રસ
ખાવાથી ધાતુગતજ્વર, પિત્ત, બ્રમ, રક્તપિત્ત, રક્તાતિસાર, ગ્રહણી અ-
ને હરસનું રૂધિર એઓનો નાશ થાયછે. આ રસ ઉપર ખટાશ વગરનાં
દહીંનું અથવા દૂધનું પચ્ય કરવું.

કલખાપરીઆનાં ચૂર્ણને ઘોડાના મૂત્રમાં એકવીશ ત્રીજા પ્રકાર
દિવસસૂધી બીંજવીને તડકામાં સુકાવવું. પછી આઠ તો- નોવસંત મા-
લાભાર એ ચૂર્ણ, ચાર તોલા ભાર ફેતરાં વગરનાં મરી, લતીરસ.
અને આઠ તોલાભાર હીંગળો એઓને ગાયના માંખણમાં ખૂબ વાટવાં

અને તે પછી સો લીંચુના રસમાં વાટવાં. એટલે વસંતમાસની રસ સિદ્ધ થાયછે. ગંધની અને પીંપરની સાથે આ રસ બે વાલ ખાવામાં આવે તો તેથી ગ્રહણી, અતિસાર, જ્વર, ક્ષય, હરસ, તાપ, શ્વળ, અગ્નિનું મંદપણું, વાયુ સંયંધી વિકાર, પ્રદર, વિપ્રગ જ્વર, અને નેત્રના રોગ એઓનો નાશ થાયછે.

આઠ ભાગ કપૂર, એક ભાગ કડાછાલ, એક ભાગ ત્રાય-કૃમિકુઠાર. માણુ, એક ભાગ અનુભો, એક ભાગ વાવડીંગ, એક ભાગ હીંગ-ળો, એક ભાગ વછનાગ, એક ભાગ નાગકેસર, અને એક ભાગ ખાખરાનાં પીન્ન એઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસની, ઉદરકનીના રસની અને બ્રાહ્મીના રસની ભાવના દેવી એટલે કૃમિકુઠાર સિદ્ધ થાયછે. આ રસની એકએક વાલમાર ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી ધતૂરાનાં પાંદડાંની સાથે ખાવામાં આવેના તેથી કૃમિનો નાશ થાયછે.

પારાની ભસ્મ, ત્રિકાંત (તરગરી)ની ભસ્મ, રૂપાની ત્રિલોક્ય ચિંત્રામણિરસ. ભસ્મ, ત્રાંગાની ભસ્મ, લોદાંની ભસ્મ, મોતીની ભસ્મ, સો-નાની ભસ્મ, અને ગંધક એઓનો સમભાગે લઈ એકત્ર કરી તેને આદુના રસની, ભાંગરાના રસની અને ચિત્રાના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના દેવી. તે પછી ગાયના દૂધની ત્રણ ભાવના દેવી એટલે ત્રિલોક્ય ચિંતામણિ નામનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ ગંધની અને પીંપરની સાથે એક રતીભાર ચાટવામાં આવેના તેથી ક્ષય, ઉધરસ, હરસ, અશ્વિ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્રમેહ એઓનો નાશ થાયછે.

પારાની ભસ્મ, અબ્જકની ભસ્મ, સોનાની ભસ્મ, રૂપાની ભસ્મ, માણુકની ભસ્મ, હીરાની ભસ્મ, મનશીલ, સોનામુખીની ભસ્મ, ગંધક, પરવાળાંની ભસ્મ, લોદાંની ભસ્મ, મોતીની ભસ્મ, શંખની ભસ્મ, અને હરતાળની ભસ્મ એઓને એકત્ર કરીને ચિત્રાના ક્વાચની સાત ભાવના દેવી. પછી નગડના રસની, સૂરણના રસની, થોરનાં છીરની અને આકડાનાં છીરની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ દેવી. પછી તે ઝાંપધને કોડીઓમાં ભરી આકડાનાં છીરથી તથા ટંકણખારથી તેઓનાં મોઢાં બંધ કરી માટીના વાસણમાં નાખી કપડ મઠી કરીને અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. શીતળ થયાપછી કાઢી લઈ વાટીને તેમાં એ સર્વ જેટલી પારાની ભસ્મ અને પારાની ભસ્મથી ચોથા ભાગની વિ-કાંત (તરગરી) ની ભસ્મ નાખી સાતગણું સરગવાનાં મૂળ, પાંચમો ભા-

ગ તજ, પાંચમો ભાગ ચિત્રો, પાચમો ભાગ ટકણપાર, પાંચમો ભાગ મરી, ચોથા ભાગની હરડે, ચોથા ભાગનાં જયફળ, ચોથા ભાગનાં લવિંગ, ચોથા ભાગની પીંપર, ચોથા ભાગની સુંક અને ચોથા ભાગનો વ-છનાગ મેળવી એક દિવસ સૂધી ણીજોરના રસમાં ખરલ કરવી. એટલે ત્રૈલોક્ય ચિંતામણિ નાગનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ તે તે રોગના અનુપાનથી પ્રાતઃકાળમાં દોઢ વાલભાર ખાવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિ, આગવાત, જ્વર, ઉદરના રોગ, કૃમિ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ, વાતરંત, રંતપિત્ત, ક્ષીણતા, ઉધરસ, ક્ષય, ઝંક સંબંધી રોગ, ઉરઃક્ષત, અજીર્ણ, પ્રમેહ, કોઠ, આતિસાર, પાંડુરોગ, ગ્રહણી, તમક, શ્વાસ, વ્રણ, હરસ, પંચુવાત, ઉરસ્તંભ, કર્ણરોગ અને ચોનિરોગ, એઓનો નાશ થાયછે. આ રસ સઘળા રોગોને મટાડનાર છે.

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, અને બે ભાગ શુદ્ધ ગંધક, રવયમગ્નિ એઓની ખરલમાં કઞ્જલી કરી તેમાં તે કઞ્જલી જેટલું ગ- રસ. જવેલનું ચુર્ણ નાખી કુંવારના રસમાં બે પહોર સૂધી તેનું મર્દન કરવું. પછી તેનો ગોળો કરી ત્રાંચાનાં વાસણમાં નાખી એરડાનાં પાંદડાંથી ઢાંકીને તેને તડકામાં ચાર ઘડી સૂધી રાખવો કે જેથી ગરમ થઇ જાય. પછી તેને ધાનના ઢગકામાં બે દિવસ સૂધી રાખી મૂકી ત્રીજે દિવસ કાઢી વાટીને તે ચુર્ણને વસ્ત્રથી ચાળી લેવું. એટલે પાણીમાં તરે એવું થાયછે. પછી સુંક, મરી, પીંપર, હરડે, બેહુડાં, આમળાં, જયફળ અને લવિંગ એઓનું તે ચુર્ણના જેટલું ચુર્ણ કરી મિશ્રિત કરી દેવું. એટલે રવયમગ્નિ રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસને અડતાળીસ ચણોડી ભાર લઈ ગધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય તથા ઉધરસ મટી જાયછે. અથવા ક્ષયથી કે ઉધરસથી પીડાયલાં ગાણુસે છદ્રવારણીનાં મૂળ, ભાંગ, પીંપર અને તલ એઓની સાથે ચોવીશ ચણોડી ભાર ખાવો.

કથારને અને પારાને ખરલમાં કુંવારના રસથી ખૂ- બંગેશ્વરરસ. બ વાટી તેની ગોળીઓ કરીને કાચના વાસણમાં પકાવવી. એટલે ચંદ્ર જેવો ઘોળો બંગેશ્વર નાગનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ પાંડુરોગને, પ્રમેહને, નિર્વળપણાને અને કમળાને મટાડેછે.

એક ભાગ પારાની ભરમ, એક ભાગ લોઢાંની ભ- પંચામૃતપ- રમ, એક ભાગ ત્રાંચાની ભરમ, એક ભાગ અબ્રકની ભ- પેટીરસ. રમ, અને બે ભાગ ગંધક એઓને એકઠાં કરી લોઢાંનાં વાસણમાં ખોરડીના

લાકડાના મંદ અગ્નિથી પકાવી તેઓનો દ્રવ થાય ત્યારે તેને કેળનાં પાંદડાં પર ચોપડી દેવો. એટલે તે પંચામૃત પર્પટ્ટી રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ અન્નિને દીપ્ત કરેછે, અને જ્વરને, અતિસારને, ઉધરસને, કમળાને, તથા પાંદુરોગને ગટાડેછે. ગળ બંધ થયો હોય અથવા જીર્ણજ્વર હોય તો બકરીના મૂત્રનાં અનુપાતથી આ પર્પટ્ટી ખાવી. આ રસ ઉપર માંસ પથ્ય છે. અને તેજ તથા ખાટા પદાર્થો અપથ્ય છે. બીજી પાણુ પથ્યાપથ્યની યોગ્ય કલ્પના કરી લેવી.

પારાની ભસ્મ, અબ્રકની ભસ્મ, ત્રાંબાની ભસ્મ, સો- રત્નગિરિ- નાની ભસ્મ અને ગંધક એઓને સગ ભાગે લેવા, અરધ સ.

ભાગ લોઢાની ભસ્મ લેવી અને પા ભાગ તરવરીની ભસ્મ લેવી. એઓને એકત્ર કરી ભાંગરાના રસની ભાવના આપી ઉપર કહેલી પર્પટ્ટીના જ્વેા પાક કરવો. એ પાકને ઠંડો કરી તેને સરગવાના રસની, અરુડસાના રસની, નગડના રસની, ગળોના રસની, ચિત્રાના રસની, ભાંગરા રસની, ભો- રીંગણીના રસની, ગોરખમુંડીના રસની, અગથીઆના રસની, બ્રાહ્મીના રસની, કરિયાતાના રસની અને કુંવારના રસની જુદી જુદી ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ દેવી. પછી તેને અગ્નિનો હલકો પુટ આપી શીતળ થઇ જાય ત્યારે વાસણુમાંથી કાઢી લેવો. એટલે તે રત્નગિરિ નામનો રસ સિદ્ધ થાયછે. પીપરના તથા ધાણના ચૂર્ણની સાથે આ રસ છ રતીભાર ખાવામાં આવે તો નવા તાવવાળા રોગીને એ ઘડીની અંદર તાવથી છુટો કરેછે. આ રસ ઉપર મગનાં અન્નનું, મગનાં ઓસામણનું, છાશ સહિત ભાતનું અને જવરવાળાને ઉપયોગી શાકોનું પથ્ય કરવું.

શુદ્ધ ગંધક, પારાની ભસ્મ, કાંતલોહની ભસ્મ, કથીરની એકાંગવીર- ભસ્મ, સીસાંની ભસ્મ, ત્રાંબાની ભસ્મ, અબ્રકની ભસ્મ, રસ.

ગરુલેલની ભસ્મ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓને લઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને ત્રિજ્વાના કાઢાની, ત્રિકટુના કાઢાની, નગડના રસની, ચિત્રાના રસની, ભાંગરાના રસની, સરગવાના રસની, કઠના કાઢાની, આમલીના રસની, એરકોચલાંના કાઢાની, આકડાના રસની અને આદુના રસની જુદી જુદી ત્રણ ભાવનાઓ દેવી. એટલે એકાંગવીર રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ પન્થાતને, અદિતને, ધતુર્વાતને, અર્ધાંગને, ગૃધ્રસીને, અપમાહુકને અને સન્ધના વાયુ સંબંધી રોગોને હણી નાખેછે એમાં સંશય નથી.

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, એક ભાગ શુદ્ધ ગંધક, એ સુવર્ણ ભૂપ- ભાગ ત્રાંબાની ભસ્મ એક ભાગ અબ્રકની ભસ્મ, એક ભા- તિ રસ.

ગ ગજવેલની ભસ્મ, એક ભાગ કાંતલોહની ભસ્મ, એક

ભાગ સોનાની ભસ્મ, એક ભાગ રૂપાની ભસ્મ અને એક ભાગ વજના-
ગ એઓને એકઠાં કરીને એક દિવસ સૂધી રાતી રીસામણીના રસથી
ખરલ કરી ગોળીઓવાળી કાચની શીશીમાં ભરી કપડ મટી દઇ સુકાવીને
તેને વાલુકાયંત્રમાં ધીરે ધીરે કુણા અગ્નિની આંચ દેવી એટલે સુવર્ણભૂપતિ
નામનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ પીંપરનાં ચૂર્ણની અને આદુના રસ-
ની સાથે ચાર રતીભાર ખાવો. આ રસ ત્રણ દોષોથી થયેલા ક્ષયને, તેર
પ્રકારના સન્નિપાતોને, આમવાતને, ધતુર્વાતને, ઉરસ્તંભને, પંચુવાતને, કફવા-
તને, અગ્નિનાં મંદપણને, કટિગ્રહને, સઘળાં શૂળને, ઉદાવર્તને, ભયંકર ગ્ર-
હણીને, પ્રમેહને, ઉદરનારોગોને, સઘળા પ્રકારની પથરીઓને, મૂત્રકૃમ્મણે,
મલબંધને, ભગંદરને, સઘળા પ્રકારના કોઠને, મોટી વિદ્રધિને, શ્વાસને, ઉ-
ધરસને, અજીર્ણને, આઠે પ્રકારના જ્વરને, કમળાને, પાંદુરોગને, અને મા-
યાના રોગને મટાડેછે. જે જે રોગમાં જે જે અતુપાન બેઠએ તે તે અ-
તુપાનથી દેવામાં આવે તો સઘળા રોગોનો નાશ કરેછે.

શુદ્ધ કરીને જેનું ૧ મુખ કરવામાં આવ્યું હોય એ- લોકનાથ ર-
વા પારાના બે ભાગ અને શુદ્ધ કરેલા ગંધકના બે ભાગ રસ
એઓની કળલી કરી તે કળલીને પારાથી યોગણું વજનનાં કોડાંઓમાં
ભરવી. પછી એક ભાગ ટંકણુખાર લઈ ગાયના દૂધમાં વાટી તેથી કોડી-
ઓનાં મોઢાં બંધ કરવાં પછી આઠ ભાગ જેટલા વજનના શંખના કટકા
લઇ માટીનાં બે મોટાં કોડીઆંઓમાં ચુનો ચોપડી એક કોડીઆમાં અ-
રધા અને ખીજાં કોડીઆમાં અરધા એમ શંખના સઘળા કટકા મૂકી પે-
હેલાં કોડીઆમાં શંખના કટકાઓની ઉપર કોડીઓ મૂકી તેઓના ઉપર
શંખના કટકાઓવાળું ખીજું કોડીઉં ઢાંકી દઇ કોડીઆંઓને કપડમટી ક-
રી એક હાથના ઊંડા ખાડામાં અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. ઠરી જાય ત્યારે કા-
ઠી લઇ શંખના કુકડા તથા કોડીઓ સહિત સઘળું સાથે વાટી નાખવું.
એટલે લોકનાથ રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ છ ચણોડીભાર ખાવો. વાયુ-
નો રોગ હોય તો ધીમાં, પિત્તનો રોગ હોય તો માંખણમાં, અને કફનો
રોગ હોય તો મધમાં ખાવો. આ રસ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, અરિચિ,
ગ્રહણીરોગ, કૃશપણું, અગ્નિનું મંદપણું ઉધરસ, શ્વાસ અને ગુદગ એઓ

૧ લૂણ, સરગવાનો રસ, મોરચુથુ, રાઈ અને મરી એઓના કાઠા-
માં ત્રણ રાત સૂધી રાખીને જેને સ્વેદનનો સંસ્કાર આપવામાં આવ્યો હો-
ય તે પાંચે બુલુક્ષિત થાયછે એટલે સોના આદિ ધાતુને ગળી જાયછે.

મટી જાયછે. આ રસ ખાધા પછી સારી પેટે ધીવાળાં અન્નના ત્રણ કો-
ળીઆ ખાવા. મધુર પદાર્થોનું તથા માંસ વિગેરેનું પચ્ય કરવું. ખાટા પદાર્-
થો, તેલ, કારેલાં, રીંગણાં, માછલાં, મેહેનન, મૈથુન, મધ, અથાણું, હીંગ,
સુંઠ, અડદ, રાઇ, તથા કોણું ઈત્યાદિકનો ત્યાગ કરવો. આ રસ ખાવાથી બહુ
ગરમી ઉત્પન્ન થાયતો સાકરથી તથા વંશજોયનથી સંયુક્ત ગળોનું સત્વ પીવું.

ચાર તોલા સોનાનો પાતળો વરખ, બત્રીશ તોલાપારો, ચંદ્રોદય રસ.
અને ચોસઠ તોલા ગંધક એઓને રાતાં હીરવણીનાં ડુધોથી
અને તે પછી કુંવારના રસથી ખરલમાં ખૂજ વાટી કાચના મજબૂત શી-
શામાં ભરી શીશાને કપડમટી દઇને ત્રણ દિવસ સૂધી વાલુકા યંત્રમાં વધ-
તા વધતા અગ્નિથી પકાવવા. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી તે કાચના શીશામાંથી
કુંપળીઆના રંગ જેવું સુંદર તે રસનું ચૂર્ણ લઇ લેવું. જે ચાર તોલાભાર
ચૂર્ણમાં સોળ તોલાભાર વંશજોયનનું ચૂર્ણ, જયદ્રવ્યનું ચૂર્ણ, સમુદ્ર શેાપનું
ચૂર્ણ તથા લવીંગનું ચૂર્ણ અને ચોવીશ ચણાહીબાર કરતૂરી નાખવી. એટલે
ચંદ્રોદય નામનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ નાગરવેલના પાનમાં નાખી ને છ
રતીભાર ખાવામાં આવે તો વિલાસ કરવાની એટલી બધી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય
કે જેથી મહોન્મત ઘણી ઘણી સ્ત્રીઓનો ગર્વ પણ પોચો પડી જાય. આ-
રસ ખાનારાએ ધી, દૂધનો જીડો રેડ, કોમલ માંસ, અડદના સુંદર પદાર્-
થો અને આનંદ આપનારા બીજાપણ પદાર્થો એઓનું સેવન કરવું. આ રસ
ખાવાથી વળીઓનો તથા ઘોળા કેશનો નાશ થાયછે, યૌવન સ્થિર થાયછે,
સઘળા રોગોનું ખંડન થાયછે કાગદેવનું બળ વધેછે તથા સ્ત્રીઓનો ખ્યાર વધેછે;
સ્ત્રીઓની સાથે રતિ કરવાના સગયમાં આ રસ ખાવો અને રતિના અં-
તમાં પણ ફરીવાર ખાવો. સોનાના વરખને, પારાને અને ગંધકને ડીંટી-
આ વગરનાં રાતાં હીરવણીનાં પુખ્તોના એકલા રસથી ખરલ કર્યા હોય-
તો પણ ચાલે અને એકલા કુંવારના રસથી ખરલ કર્યા હોય તોપણ ચા-
લે, એમ વૈદો કહેછે. આ રસ મકરધ્વજ એ નામથી પણ ઓળખાયછે.

નિર્દારિચ્છગદંરસેજગદિદંસિદ્ધેકરિષ્યામ્યહ
મિત્થંશ્રીરસવાગ્મટપ્રણયિનોદ્દષ્ટાપ્રતિજ્ઞાવચ : ॥
લક્ષ્મીહેતુરસપ્રયોગવિલસત્સર્વાંગસંશોભિનો
લક્ષ્મીરત્નમિતીદૃશંપ્રકરણસ્યૈતસ્યનામર્પિતમ્ ॥

ધેનુ રત્ન ૧ મું.



દૂધ એ જનનવરોની ચરેલ અનેક ઔષધીના સાર દૂધ.

૩૫છે, સર્વ પ્રાણી માત્રને સર્વ પ્રકારનું દૂધ સાત્ત્વ્ય (પ્રકૃતિ ને માફક)છે. તે સ્વાદવાળું, શીતવીર્ય, ક્રોમળ, સ્નેહવાળું અને અત્યંત ચી-કણુંછે. જીવનીય ઔષધોમાં મુખ્ય રસાયન દૂધછે. બકરીનું દૂધ ઘણુંકરીને ગાયના દૂધ જેવુંજછે. પણ બકરીનું શરીર નાનું હોવાથી, અનેક કડવા તી-ખા પદાર્થનાં ભક્ષણથી, જાણું પ્રાણી ન પીવાથી અને અતિ મેહેનતને લી-ધે ગાયના દૂધ કરતાં વ્યાધિને અધિક નિવૃત્ત કરવાવાળુંછે. બકરીનું દૂધ ક-ષાય અને ગંધુર રસવાળું, શીતવીર્ય, નાડીઓને પકડનાર, હલકું તથા ર-ક્તપિત્ત, અતિસાર, ક્ષય, કાસ અને જ્વરને હણનારું છે. ભેસનું દૂધ ગાયનાં દૂધ કરતાં ગુરુ, અતિશીતવીર્ય, અતિ સ્નેહવાળું તથા નિદ્રા આપનારું છે. જઠરાગ્નિના જોરવાળા પુરુષે તે ખાવા લાયકછે. ઉંટડીનું દૂધ રક્ષ, ઉષ્ણ-વીર્ય જરા લવણ રસવાળું, હલકું તથા વાન, કફ, આક્રોશ, જીવડા, સોજો અને હરસને હિતકારીછે. એક ખરીવાળાં (ધોડી ગધેડી વિગેરે) જનનવરોનું દૂધ બળ આપનારું, શરીરને મજબૂત કરનારું, ઉષ્ણવીર્ય, ખારા અને ખાટા રસથી યુક્ત, લુપ્ત, હલકું અને હાથ પગમાં થયેલા વાત રોગને હણનારુંછે. ઘેડીનું દૂધ હેડકી અને શ્વાસને કરનારું, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્ત તથા કફને વધાર-નારું અને વાત રોગનો નાશ કરનારુંછે. હાથણીનું દૂધ બળ આપનારું, શ-રીરને મજબૂત કરનારું તથા અત્યંત ગુરુ ગુણવાળુંછે તથા ગાયનું દૂધ જી-વનીય, રસાયન, ક્ષતરોગથી ક્ષીણ પુરુષને ફાયદાકારક, બુદ્ધિ વધારનારું, બળ આપનારું, સ્ત્રીના સ્તનમાં ધાવાણુ ઉપજાવનારું, આડાને સાફ રાખનારું, તથા શ્રમ, ભ્રમ, મદ, અલક્ષ્મી, શ્વાસ, કાસ, અત્યંત તૃષ્ણ, ભૂખ, જીર્ણ મૂત્રક્ર-મ્ અને રક્તપિત્ત રોગનો નાશ કરનારુંછે. ઉપર કહેલાં સઘળાં જનનવરોનું પ્રાતઃકાળમાં દોયેલ દૂધ ગુરુ, નાડીઓને પકડનાર, અને શીતળ ગુણવાળું હોયછે. કારણકે તે પ્રાણીઓ રાત્રિની મેહેનત લેતાં નથી. સાયંકાળે દોયેલ દૂધનાં સેવનથી પવન હેઠો ઉતરેછે, શ્રમની નિવૃત્તિ થાયછે, અને નેત્રને ફાયદાકારક નિવડેછે. કારણકે દિવસે તે પ્રાણીઓનાં શરીર સૂર્યનાં કિરણો-થી તપેછે તથા મેહેનત અને પવનનું સેવન થાયછે તેથી ઉપર કહેલા ગુણુ તેમાં દાખલ થાયછે.

કાચુ દૂધ નાડીઓને પકડનાર અને ગુરુ ગુણવાળું છે તથા યુક્તિથી પકાવેલું હોય તો લઘુ થાય છે અને કષ્ટને કોપાવતું નથી. (અર્ધ પાણી અર્ધ દૂધ તેને ઉતું કરી જ્યારે પાણી બળી જાય ત્યારે જે દૂધ અવશેષ રહે તે યુક્તિથી પકાવેલું કહેવાય છે.) આત્યંત પકાવેલું દૂધ આત્યંત યોગ્યદાર થાય છે અને સેડ કટું દૂધ અમૃત જેવું છે. એટલે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષને શમાવનારૂં તથા જીવિત વધારનારૂં છે.

બીજાં સર્વ દૂધ ઉનાં કરવાથી ઉત્તમ ગણાય છે અને સ્ત્રીનું દૂધ કાચું ઉત્તમ ગણાય છે. સ્ત્રીનું દૂધ વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા નેત્ર રોગને મટાડનારૂં છે.

જે દૂધ ખરાબ ગંધવાળું, ખાટું, ખરાબ રંગવાળું, વિરહ રસવાળું, લવણમાં મળેલું અને ફાટી ગયેલું દેખાય તેનો ત્યાગ કરવો.

દહીં મધુર, ખાટું અને અતિખાટું એવી રીતે ત્રણ દહીં.

પ્રકારનું તથા કષાય રસવાળું છે. તે જીવન, પુષ્ટિકારક, સાત્ત્મ્ય, સ્નેહવાળું, બળને વધારનારૂં, પાક અવસ્થામાં ખાટું, અને ઉષ્ણવીર્ય, વાત રોગને હણનારૂં અને મંગલરૂપ છે. તેમાં મધુર દહીં બાંધાને મજબૂત કરનારૂં તથા કફ અને મેદને વધારનારૂં છે. ખાટું દહીં કષ્ટ તથા પિત્તને કરનારૂં છે અને અતિ ખાટું દહીં લોહીને બગાડનાર છે. દહીંનો ઉપયોગ પીનસ રોગમાં, અતિસારમાં, ટાઢીઆ તાવમાં, મૂત્રકૃમ્હમાં અને શરીરના દૂષણાપણામાં વખાણવા લાયક છે. ઘણું કરીને દહીં શરદ્, ગીખ્મ અને વસંતઋતુમાં તથા રક્તપિત્ત અને કષ્ટથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોમાં સેવવા લાયક નથી. દહીં થોડું મળેલું હોય તો ત્રણે દોષને કોપાવનારૂં છે. ગાયનું દહીં વાતને હણનારૂં તથા રૂચિ આપનારૂં છે. બકરીનું દહીં કફ પિત્તને હણનારૂં, હલકું, વાતથી ઉપજેલા ક્ષય રોગનો નાશ કરનાર તેમજ દુર્નામ, શ્વાસ અને કાસના દરદીને પશુ હિત તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ભેંસનું દહીં પાકમાં મધુર, પુષ્ટિકારક, વાતપિત્તને મટાડનાર, કફને વધારનાર અને અતિ સ્નિગ્ધ છે. ઊંટીનું દહીં પાકમાં તીખું, ખાટું, ગુરુ, મળનો ભેદ કરનાર, તથા વાતરોગ, હરસ, કોઠ, કૃમિરોગ અને ઉદરરોગનો નાશ કરનાર છે. ઘેડીનું દહીં કષ્ટ વાતને કોપાવનારૂં, દુર્નામ રોગને ઉપજાવનારૂં, રસ અને પાકમાં મધુર, નાડીને પકડનાર તથા ઘણા દોષવાળું છે. ઘોડીનું દહીં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વાત પ્રકૃતિવાળું, રક્ષ, ઉષ્ણવીર્ય, કષાયરસવાળું, અને કષ્ટને હણનારૂં છે. હાથણીનું દહીં પાકમાં લઘુ, કષ્ટને હણનારૂં, ઉષ્ણ-

વીર્ય, કષાય રસવાળું અને વિષ્ટાને વધારનારૂં છે. સ્ત્રીના દૂધનું દહીં સ્તિગ્ધ, પાકમાં મધુર, જળ આપનારૂં, તૃપ્તિ કરનારૂં, ગુરુગુણવાળું, નેત્રને ક્ષાયદો કરનારૂં તથા સર્વ દોષને હણનારૂં છે.

ઉપર લખેલાં સર્વ પ્રકારનાં દહીંમાં ગાયના દૂધનું દહીં ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળું સમજવું. સારી રીતે જમાવેલું દહીં વાતને હણનારૂં, કફને કરનારૂં, સ્તિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટ કરનારૂં તથા ભોજનમાં રસિ ઉપજાવનારૂં છે. દૂધ ઉતું કરીને જે દહીં જમાવેલું હોય તે અધિક ગુણવાળું, વાતપિત્તને હરનારૂં, રસિ આપનારૂં, તથા ધાતુ અને અગ્નિના જળને વધારનારૂં છે. દહીં હેમંત, શિશિર તથા વર્ષાઋતુમાં ખાવા લાયક છે.

દહીં રાત્રિને વખતે ખાવું નહિ તેમ ઉતું કરીને પણ ખાવું નહિ. વળી મગની દાળ, મધ, સાકર, ધી તથા આંગળાંનો બૂકો આટલા પદાર્થોમાંનો એક પણ પદાર્થ મેળવ્યા વગર ખાવું નહિ. તેમ હમેશા પણ ખાવું નહિ અને થોડું મજેલ (જમ્મેલ) પણ ખાવું નહિ.

પાણી નાખ્યા વગર મથેલું દહીં ઘોળવું કહેવાય છે. ઘોળવું. તે કફ અને પતનને હણનારૂં તથા નાડીઓને સાફ કરનારૂં છે.

દહીંનું ગંધન કરવાથી ધી વગરની થયેલી, અરધે છાશ. ભાગે પાણી નાખેલ, અત્યંત ખાટી નહિ તથા તુરા રસવાળી છાસ કહેવાય છે. આ છાસ સોજે, સંઘ્રહણી, મૂત્રક્રમ્હ, ઉદરરોગ, અરુચિ, ધીથી થયેલા રોગ, પાંડુરોગ, તથા વિષ વિકારમાં સેવવા લાયક છે. અને ક્ષત રોગમાં તથા ઉષ્ણકાળમાં સેવવા લાયક નથી. તેમજ દુર્બળ પુરૂષે પણ સેવવા લાયક નથી. વળી મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, રક્તપિત્ત, અગ્નિમાં વ્યંથ તથા કફથી થયેલા રોગોમાં પણ સેવવા લાયક નથી. રસરક્તાદિ ધાતુઓને વહન કરનારી નાડીઓનાં મુખ અંધ પડ્યાં હોય તથા વાયુ જગડ્યો હોય ત્યારે છાસ સેવવા લાયક છે. છાસ મધુર રસ પ્રધાન હોયતો કફને કોષાવનાર તથા પિત્તનું શમન કરનાર છે. તેમાં ખાટો રસ પ્રધાન હોયતો વાતને હણનાર તથા પિત્તને કરનાર છે. માટે વાત વ્યાધિવાળા પુરૂષે સૌંધવ નાખી છાસ સેવવી. પિત્તવાળા પુરૂષે સાકર નાખી સેવવી તથા કફ વ્યાધિવાળા પુરૂષે સુંક નાખી સેવવી. છાસની આછા છાસથી હલકી છે.

દહીંને લુગડામાં નાખી તેનો સઘળો રસ ઝરી રહ્યા શિખંડ. પછી રહેલો પિંડાકાર પદાર્થ શિખંડ કહેવાય છે. તે ગુરુ,

વાતનેહણનાર, પુરુષાતન તથા નિદ્રાને આપનાર અને શરીર તથા વીર્યને પુષ્ટિકારક છે.

તાબું કાઢેલ માંખણુ શિથિલતાને મટાડનાર, જઠ- માંખણુ. રાગિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને હિત તથા સંગ્રહણી, હ- રસ અને અરચિનો નાશ કરનાર છે. માંખણુનો ઉપયોગ ક્ષય રોગમાં વૈ- ઘ લોકો યાદુ વખાણુ છે.

ધી રમ્પતિ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, શુક્ર, ઓજ, કફ અને મે- ધી. દને વધારનાર, વાત, પિત્ત, વિષ, ઉન્માદ, શોષ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરનાર, સર્વ સ્નેહમાં ઉત્તમ, રસ તથા પાકમાં મધુર અને જીદાં જીદાં વિ- ધાનમાં ઘણાં પરાક્રમવાળું થઇ ઘણાં કામ કરનાર થાય છે. ધી જીનું થા- ય ત્યારે મદ, ચકરી, મૂર્છા, સોજો, ઉન્માદ, વિષમજ્વર, ચોનિશ્ણ તથા કર્ણશૂળને મટાડે છે. જેજે જનનવરોના દૂધના જેજે ગુણ કહેલા છે. તે તે ગુણો તેના ધીના પણ સમજવા. એકસો અગિયાર વર્ષ પર્યંત ઠામમાં સા- ચવી રાખેલું ધી કુંભસર્પિ કહેવાય છે. અને તે રાક્ષસ જેવા બચકર રો- ગને પણ નિવૃત્ત કરનાર છે. એકસો અગિયાર વર્ષ કરતાં પણ વધારે વ- ખત સૂધી રાખી મૂકવાથી જીનું થયેલું ધી મહાધૃત એવાં નામથી ઓળ- ખાયછે. આ મહા ધૃત પીવાથી કફ અને વાતના વ્યાધિ દૂર થાયછે, જળ પ્રાપ્ત થાયછે, પવિત્ર બુદ્ધિ વધેછે, અને તિમિર રોગનો નાશ થાયછે.

ગાયનું દૂધ અને ધી વખાણુવા લાયકછે અને ઘેટીનું દૂધ તથા ધી નિંદિતછે. દૂધમાં છાસ નાંખીને પકાવવાથી થયેલો કુચિકા નામનો પદાર્થ ઝાડાને સખત રાખનાર, વાતલ, લુખો, અને જલદીથી ન પચે એવોછે.

ઉપર જે શિખંડના ગુણ કહેલાછે તેજ ગુણ તરત વી- બળી, રેડ, યાએલી ગાયના દૂધમાં તથા તેની જમાવેલી બળીમાં સ- બળવા. વળી રેડ, બાસુંદી વિગેરે દૂધથી ખનતા પદાર્થો બાસુંદીવિ- ગેરે. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને થોડી નિદ્રાવાળા પુરુષોને હિતછે.

ગ્રંથાંગેદધિદુઘ્નતક્રઘૃતતઃપ્રારમ્બયદ્રોરસાઃ

સાત્મ્યાસાત્મ્યવિભાગતઃસમુદિતાઃશાસ્ત્રાનુસારાદિહા

છાગ્યુષ્ટીમહિષીમુશ્નાન્યપશુજસ્ત્રીજાતિદુઘ્નાદિક

વ્યાખ્યાનાનિતથાકૃતાનિહિતતોગોરત્નમેતત્સમૃતમ્

પાંચ જન્ય રત્ન. ૧૦ મું.

આકાશમાંથી અધર ઝીસેલું જળ આંતરિક્ષ કહેવાયછે. **આંતરિક્ષ**
આ જળ મધુરાદિ શબ્દથી કહી ન શકાય એવા રસવાળું, **જળ.**
વાત, પિત્ત અને કફને સરખી અવસ્થામાં રાખનાર, છ-
વિતને વધારનાર, તૃપ્તિ કરનાર, અવસ્થાને બદલવા ન દેનાર, શરીરની આ-
શ્વાસના કરનાર, થાક ઉતારનાર, ખેદ, તૃષ્ણા, મદ, મૂર્છા, આળસ, નિદ્રા
અને દાહને મટાડનાર તથા નિરંતર અતિ પથ્યછે. તે (આંતરિક્ષજળ) કનદી,
દ્રો, તળાવ, વાવ, કુવા, ઝરણાં, વેકળા, ખાખોચીયાં ઇત્યાદિ રથળ વિશે-
ષના સંબંધથી જુદા જુદા રસવાળું થાયછે. કેટલાએક પ્રાચીન લોકો એમ
કહેછે કે રાત્રી માટીવાળી જમીનના સંબંધથી જળમાં મધુર રસ પેદા થા-
યછે, પીંગળી જમીનના સંબંધથી ખાટો રસ, કોટણી જમીનના સંબંધી લ-
વણુ રસ, પીળી જમીનના સંબંધથી તીખો રસ, કાળી જમીનના સંબંધથી
કડવો રસ, અને ઘોળી જમીનના સંબંધથી. જળમાં તુરે રસ ઉત્પન્ન થા-
યછે, આ વાત ખીજા લોકો કબૂલ કરતા નથી. જળનો રસ પૃથ્વી આદિ
પંચમહાભૂતના અન્યોન્ય પ્રવેશના તારતમ્યથી ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ અવસ્થાને
પામેછે. માટે પોતાના અધિક ગુણુવાળી પૃથ્વી ઉપર પડેલું જળ ખાટું અને
ખાંડે હોયછે, જળના અધિક ગુણુવાળી પૃથ્વીપર પડેલું જળ મધુર, તેજ-
ના અધિક ગુણુવાળી પૃથ્વી ઉપર પડેલું જળ તીખું અને કડવું, વાયુના
અધિક ગુણુવાળી પૃથ્વીપર પડેલું જળ કપાય તથા આકાશના અધિક
ગુણુવાળી પૃથ્વીઉપર પડેલું જળ અપ્રકૃટ રસવળું હોયછે આ છેલ્યાં જ-
ળમાં અપ્રકૃટ રસપણું થવાનું કારણ પૃથ્વીમાં રહેલ અવ્યક્ત આકાશની
અધિકતાછે. આ જળ પીવાથી આંતરિક્ષ જળનું કામ કરેછે.

આંતરિક્ષ જળના ભેદમાં હલકાશને લીધે ધાર (મેઘ. **આંતરિક્ષ**
માંથી પડતી ધારનું) નામનું જળ સૌથી ઉત્તમછે. અને તે **જળનાભેદ.**
ગાંગ (ગંગા સંબંધી) તથા સામુદ્ર (સમુદ્ર સંબંધી) એવા ભે-
દથી બે પ્રકારનું થાયછે. તેમાં ગાંગ નામનું જળ ધણુંકરીને આસો માસ-
માં વરસેછે તથા ખીજા માસોમાં જે જળ વરસેછે તે સામુદ્ર કહેવાયછે.
જ્યારે વરસાદ પડતો હોય ત્યારે સારી રીતે પકાવેલ ભાતનો પિંડ રૂપાના
કામમાં નાખીને બહાર ખૂકવો. તે બે ઘડી બહાર રહેલો પિંડ જળના રપ-

શંથી પણ જેવો હોય તેવો ને તેવો રહેતો ગંગાનું જળ પડેછે એમ સમજાવ્યું, અને તે પીવા માટે ગ્રહણ કરવું. તથા ભાતનો વર્ણુ જે બદલાઈ જાય અને સડવા તે જેવો પિંડ થઈ જાય તો સમુદ્રનું જળ પડેછે એમ સમજાવ્યું તે જળનો ત્યાગ કરવો. આશ્વિનમાસમાં વરસેલું સામુદ્ર જળપણ ગુણથી ગાંગ નામનાં જળ જેવું છે, સર્વ જળમાં આ ગાંગ જળ પ્રધાન હોવાથી આશ્વિન માસમાં નિર્મળ, શ્વેત, અને ઉંચાં બાંધેલાં લુગડાંમાંથી ગળાઈને આવેલું, અગાશીમાંથી પડેલું અથવા પવિત્ર પાત્રમાં ઝીલેલું હોય તે જળને સુવર્ણના, રૂપાના ઈત્યાદિના કે માટીના વાસણમાં રાખી તેનો સદા ઉપયોગ કરવો. અને તેના અભાવમાં ઘણું કરીને આકાશના ગુણવાળું ભૌમ જળ વાપરવું. તે ભૌમ જળ કુવાનું, નદીનું, તળાવડીનું, તળાવનું, ઝરણાનું, પૃથ્વીમાંથી એની મેળે નીકળેલું તથા વીરડામાં રહેલું એ પ્રમાણે સાત પ્રકારનું થાયછે.

વર્ષાઋતુમાં આંનરિક્ષજળ મહાગુણ કરનારૂંછે, શરદ્ સેવવાલાય-
ઋતુમાં નિર્મળ પણાંને લીધે સર્વ જળ સેવવા લાયકછે. હે- ક જળ.

મંત ઋતુમાં તળાવડી અને તળાવનાં જળ સેવવા લાયકછે. વસંતઋતુમાં કુવાનું અથવા ઝરણાનું જળ, ગ્રીષ્મમાં પણ કુવા તથા ઝરણાનું જળ, તથા વૃશ્ચિક ઋતુમાં વીરડાનું જળ અને નવું નવરસેલું જળ સેવવા લાયકછે.

વર્ષાઋતુમાં જે પુરપ કીડા, મૂત્ર, વિષ્ટા અને સડેલ ખરાબજળ. મડદાંથી બગડેલું, ખડ અને પાંદડાંના કચરાવાળું ડાળું તથા વિષયુક્ત નવું પાણી પીએછે અથવા તેમાં નહાયછે તેના શરીરના બહારના તથા અંદરના ભાગમાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. જે જળ સેવાળ, ગારો, ખડ અને કમળની વેલનાં પાંદડાં ઇત્યાદિ પદાર્થોથી ઢંકાએલ, ચંદ્ર તથા સૂર્યનાં કિરણો જેમાં પડતાં નથી તથા જે ઉપર પવન આવતો નથી તેમજ જે ઉત્તમ ગંધ, રસ અને વર્ણવિનાનું હોય તે બગડેલ કહે; વાયછે. જળમાં સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વીર્ય અને વિપાક આ નામના છ દોષોછે. તેમાં તરવાળું, તીપું, ઉતું, અને દાંતને પકડનાર જળ સ્પર્શ દોષવાળું ગણાયછે. ગારાવાળું, રજવાળું, સેવાળવાળું, અને જુદા જુદા રંગવાળું જળરૂપ દોષવાળું છે. છ રસમાંથી કોષ્ઠપણ જાતનો રસ જે જળમાં સાદ્ર જણાઈ આવેછે તે રસ દોષવાળું સમજવું. ખરાબ ગંધવાળું જળ ગંધદોષવાળું કહેવાયછે. જે જળ પીવાથી તૃષાશાંત થતી નથી તથા શરીરમાં ભારેપણું, શૂળ અને સળેખમ ઉપજેછે તે જળ વીર્યના દોષવાળું

નળુતું અને જે જળ પીવાથી ખાધેલો આહાર ઘણીવારે પચેછે અથવા પેટમાં ભરાઇ રહેછે તે વિપાક દોષવાળું કહેવાયછે. માવકાતું પાણી અથવા યગડેલું પાણી અદિત કહેલું છે. માટે તેવું પાણી સ્નાન પાનાદિકમાં વાપરવું નહિ. અને જે તે નીચે કહ્યા પ્રમાણે સુધાર્યા વગર કામમાં લેવાય તો શરીરમાં સોજો, પાંડુરોગ, ચામડીના દોષ, અન્યો અપચાવ, શ્વાસ, કાસ, શરદી, શૂલ, અને ઉદરરોગ ઇત્યાદિ કેટલાએક રોગો તરત ઉપજેછે.

આ યધા દોષો આંતરિક્ષ જળમાં હોતા નથી. યગડે- યગડેલ જ-
લ જળને અગ્રિથી ઉકાળીને, તથા તડકે તપાવીને ધગા- ળને સુધાર-
વેલ લોઢાનો પિંડ, વેળુ અથવા માટીનો પિંડ નાખી સુ- વાની રીત.
ધારવું. તથા ચપો, કમળ અને ગુલાબ ઇત્યાદિ પુષ્પોથી સુવાસિત કરી
સોનાનાં, રૂપાનાં, ત્રાંચાનાં, કાંસાનાં, અથવા મણીના પાત્રમાં રાખીને પી-
એતો શરીરમાં રોગ ઉપજતા નથી.

જળને શીતળ કરવું હોય ત્યારે તેને ઘણા પવનવાળાં જળને શી-
સ્થળમાં રાખવું, ઉછાળવું, તેમાં જેઠી મધની લાકડી ફેરવ- તળ કરવા-
વી, પવન નાખવો, લુગડેથી બાંધી ઉધું લટકાવવું, વેળુ ના- ની રીત.
ખવી અથવા શીંકાં ઉપર લટકાવવું.

આ પ્રમાણે દુર્ગંધ રહિત, અસ્કુટ રસવાળું, તૃણાને હણનારું, પવિ-
ત્ર, શીતળ, નિર્ભળ, હલકું અને મન ગમતું જળ ઉત્તમ કહેવાયછે.

પશ્ચિમમાં ચાલતા પ્રવાહવાળી નદીઓ હલકાં પાણીને નદીઓનું વ
લીધે સ્નાન પાનાદિકમાં વખાણવા લાયક છે. પૂર્વ દિશામાં હુન.

ચાલતા પ્રવાહવાળી નદીઓ બોમ્બદાર પાણીને લીધે વખાણવા લાયક ન-
થી. અને દક્ષિણમાં ચાલનારી નદીઓ સાધારણ બાવને લીધે અત્યંત દુષ્ટ
ગણાતી નથી. સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નદીઓ કુષ્ઠ રોગને ઉપજાવે
છે, વિંધ્યાચલથી પેદા થયેલી નદીઓ ક્રોઠ અને પાંડુરોગને પેદા કરેછે,
મલયાચલથી પેદા થયેલી નદીઓ કૃમિને ઉત્પન્ન કરેછે, મહેન્દ્ર પર્વતથી ઉ-
પજેલી નદીઓ શ્લીષ્ઠ અને ઉદર રોગને ઉપજાવેછે તથા હિમાલય પર્વ-
તથી પેદા થયેલી નદીઓ હૃદયના રોગ, સોજો, શિરોરોગ, શ્લીષ્ઠ અને
મલગંડને પેદા કરે છે. નિર્ભળ જળવાળી અને વેગથી ચાલનારી નદીનું
જળ હલકું કહેલું છે. તથા ડોળી મંદમંદ ચાલનારી અને સેવાળથી આ-
ચ્છાદિત નદીનું જળ ગુરુ કહેવાયછે. ઘણું કરીને મારવાડની નદીઓનું જળ

કડવા, ખારા, તુરા અને મધુર રસ વાળું હોય છે તેથી તે જળ જલદીથી આબને પચાવી મનુષ્યને બળવાન કરે છે.

પૃથ્વી ઉપર રહેલાં નદી આદિક સ્થળનાં જળ સ- જળભરવા-
વારના પહોરમાં ભરી લેવાં કારણ કે તે વખતે જળ નિ- નોવખત.
ર્મળ અને શીતળ હોય છે. અને જળના સર્વ ગુણમાં શીતળતા તથા નિર્મ-
ળતા રૂપ ગુણ મુખ્ય ગણેલા છે.

આખો દિવસ સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલું, આખી રા- સારાગુણવા-
ત્રિ ચંદ્રાદિક ગ્રહ, નક્ષત્ર તારાનાં શીતળ કિરણોને સેવના- ણું જળ.
રૂં, રક્ષતા રહિત અને નાડીઓને ન પકડનારું જળ આંતરિક્ષ જળના ગુ-
ણવાળું છે. સારાં પાત્રમાં ગ્રહણ કરેલું આંતરિક્ષ જળ વાત, પિત્ત અને ક-
ષ્ણા દોષને મટાડે છે. વળી તે મેધાને ઉપજાવવાથી રસાયન રૂપ ગણાય છે.
ચંદ્રના સંબંધવડે ચંદ્રકાંત મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલું જળ શીતળ તથા આલ્લા-
દ ઉપજાવનારું છે. તે જ્વર, દાહ, અને વિષદોષને મટાડે છે. તેમજ નિર્મ-
ળતાથી પિત્તને હણે છે. શીતળ જળનું પાન મૂર્છા, પિત્ત, ઉષ્ણતા, દાહ,
વિષ, રક્ત, મદાત્મક, બ્રમ તથા ખેદ વિગેરે રોગોમાં અને શરીરના ઉ-
પલા ભાગમાં રહેલ રક્તપિત્ત રોગથી પીડાયલા પુરુષને હિતકારક છે. તથા
પાર્શ્વશૂળ, શરદી, વાતરોગ, ગલગ્રહ, અધ્માન, બંધકોષ્ઠ, વિરેચન, નવીન
જ્વર તથા હેડકીમાં શીતળ જળનું પાન વિરુદ્ધ છે.

નદીનું જળ વાતલ, રક્ષ, દીપન, લઘુ અને લેખન નદીઆદિક
કરનાર છે, સરોવરનું જળ મધુર, ગુરૂ, કઠ્ઠને કરનારું, અને ના જળના
તૃપાને હરનારું છે, તળાવડીનું જળ બળ આપનારું, કપાય, ગુણો.
મધુર અને લઘુ છે, વાવનું જળ વાતલ, સ્વાદુ, તુરું, તીખું તથા વાતશ્લેષ્મને
હણનારું છે, કુવાનું પાણી લવણ રસવાળું પિત્તને ઉપજાવનારું, કષ્ણને હણ-
નારું, દીપન અને લઘુ છે, વીરડાનું જળ જઠરાગ્નિને દીપાવનારું, રક્ષ અ-
ને મધુર છતાં કઠ્ઠને ઉત્પન્ન કરતું નથી. ઝરણાનું જળ કષ્ણને હણનારું,
દીપન, હૃદયનેહિત, અને હલકું છે. પૃથ્વીમાંથી પોતાની મેળે નિકળેલું જ-
ળ મધુર, પિત્તનું શમન કરનાર તથા દાહને મટાડનાર છે. સચુદ્રનું જળ દુઃ-
ર્ગંધ અને ક્ષારવાળું છે તથા સર્વ દોષને કોષાવનારું છે. આનૂપ દેશનું જ-
ળ અનેક દોષથી યુક્ત અને રસાદિકને વહન કરનાર નાડીઓને બંધ કર-
નારું હોવાથી અતિ નિંદ્ય છે. ઉપર કહેલા દોષથી રક્ષિત જાંગલ દેશનું જ-
ળ ઉત્તમ કહેલું છે. સાધારણ દેશનું જળ પચાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરતું

નથી, તૃષાને હરેછે, પ્રીતિને વધારે છે તથા દીપન, સ્વાદુ, શીતવીર્ય અને લઘુ હોવાથી અતિ વખાણવા લાયક છે.

ઉનું પાણી વાત, કફ, મેદ અને આમને હણનાર, ઉનું પાણી. અગ્નિનું દીપન કરનાર, અસ્તિ તથા કંઠને સુધારનાર, કાસ, શ્વાસ તથા જ્વરને હરનાર અને સર્વ અવસ્થામાં પથ્ય છે. જે જળ અતિ ઉકળવાથી શીણુ રહિત, વેગ રહિત, નિર્ભળ, લઘુ અને ચોથા ભાગનું બાકી રહેલું હોય તે અતિ ગુણુવાળું સમજવું. તરસ્યાં માણુસે ઉનું કરેલું વાસી પાણી પીવું નહિ. કારણકે ખાંડું પડી જવાથી કફને વધારનાર થઈ પડે છે. ઉનું કર્યા પછી ઠૂરી ગયેલ પાણી અત્યંત હિત છે.

નાળિયેરનું પાણી સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, શીતવીર્ય, હૃદયને નાળિયેરનું હિત, અગ્નિને દીપાવનાર, અસ્તિને શોધનાર, વીર્યની પુષ્ટિ કરનાર, પિત્તથી થયેલ તૃષા રોગને મટાડનાર, અને ગુરુ ગુણુવાળું છે. ઉનું કર્યા પછી ઠંડું કરેલું નાળિયેરનું પાણી દાઢ, અતિસાર, રક્તપિત્ત, મૂછાં, મઘ અને વિષની પીડા, તૃષા, ઉલટી તથા બ્રમને મટાડવામાં અતિ વખાણવા લાયક છે.

અરુચિ, શરદી, મોઢામાંથી લાળ પડવી, સોજો, ક્ષય, પાણીનો ઉપયોગ. મેદાગ્નિ, કોઢ, ઉદર રોગ, જ્વર, નેત્રરોગ, વ્રણ તથા મધુમેહ એ રોગોમાં પાણીનો ઉપયોગ થોડો કરવો. શરદા-ને ગ્રીષ્મ ઋતુ સિવાય બીજા વખતમાં તંદુરસ્ત માણુસે પણ થોડું પાણી પીવું. ભોજન કરતાં વચમાં પાણી પીવાથી શરીરને જોષએ તેથી પુષ્ટિ મળે છે, અંતમાં પાણી પીવાથી શરીર સ્થૂલ થાય છે તથા પાણી પીધા પછી ભોજન કરવાથી શરીર દુબળું થાય છે.

कार्यकारणबोधकंचतथाकार्यस्यसंबोधको
हेतुःकुत्रचिदित्यवेक्ष्यमहतांसन्मानितांपद्धतिम्॥
नीरस्योत्तममध्यमाधमगुणाःश्रीशंखरत्नेमया
संप्रोक्ताःखलुदेशकालजनिताग्राह्याभसोऽज्ञप्तये॥

મધ રત્ન ૧૧ મું.

મધ દ્રવરૂપ, ધણા ગુણવાળું, ધણું કામ કરનારું તેમજ ધણા દોષ ઉપજાવનારું પણ છે. તે કેવી રીતે સેવન કરવાથી ફાયદો કરે છે અને કેવી રીતે દોષ ઉપજાવે છે તે બંને પ્રકારનું સ્પષ્ટ વિવેચન આ પ્રકરણમાં આવે છે.

જે પુરૂષ વિધિપૂર્વક માત્રાથી પોતાનું કૌવત તપાસી ખુશી રહેવાય ત્યાં સૂધી પીએ તેને તે અમૃતજેવા ગુણ આપનારું થાય છે. પણ રૂક્ષ શરીરવાળો તથા મેહેનતુ પુરૂષ જો એ વિધિનો ત્યાગ કરી ખુશી પ્રમાણે પીએ તો તેને તે મધ વિષની પેઠે વિપરીત પરિણામ કરનારું થાય છે.

મધનું સારું તથા મારું પરિણામ.

મધ બ્યારે વિપરીત પરિણામવાળું થાય છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં રહેલા ઓજ નામના ધાતુના દશ ગુણને તેથી વિપરીત પોતાના દશ ગુણથી પીડા કરી પિત્તને વિકારવાળું કરે છે. તે જમકે પોતાના લઘુ ગુણથી ઓજના ગુરુ ગુણને, ઉષ્ણ ગુણથી શીત ગુણને, અમ્લ ગુણથી મધુર ગુણને, તીક્ષ્ણ ગુણથી મૃદુગુણને, આશુગમ (ઝટ પ્રસરતું) ગુણથી પ્રસાદ ગુણને, રૂક્ષ ગુણથી સ્નિગ્ધ ગુણને, વ્યવાયિ (વ્યાપ્તથતું) ગુણથી સ્થિર ગુણને, વિકાસી (દ્રવરૂપ કરનાર) ગુણથી શ્લક્ષ્ણ ગુણને, વિશદ (નિર્મળ) ગુણથી પિન્ધિત (ડોળાશ) ગુણને અને સૂક્ષ્મ ગુણથી સાંદ્ર (ઘાટાશ) ગુણને હણે છે. તેથી ઓજનો આશ્રય કરી રહેલા સત્વને ક્ષોભ કરી મદને ઉપજાવે છે. કારણકે હૃદય રસાદિક છ ધાતુના માર્ગોનું, ઓજનું, સત્વનું, બુદ્ધિનું તથા ઇન્દ્રિયોનું સ્થાન છે. એટલે ધણું મધથી પ્રધાન ઓજને પરાભવ થવાને લીધે હૃદય અને હૃદયમાં રહેલા બીજા ધાતુ વિકૃતિને પામે છે. પણ જો તે અલ્પ માત્રાથી અથવા મધ્યમ માત્રાથી પીવામાં આવે તો ઓજનો પરાભવ થવાથી પણ હૃદય પ્રતિબોધ પામે છે અને સારો નિશો આવે છે બ્યારે હૃદય મધના ગુણથી વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે હર્ષ, રતિની તૃષ્ણા, સુખાકારી મનોવૃત્તિ અને કૌવત પ્રમાણે વિકૃતિ થાય છે તથા બહુ મધ સેવવાથી રજેગુણી અને તમો ગુણી પુરુષોને મોહ તથા નિદ્રા થાય છે. જે મધનો વિલાસ “નિશો” એવા શબ્દથી ઓળખી શકાય છે.

મધનો પ્રભાવ.

પીવા લાયક મદના પ્રથમ, મધ્યમ તથા અંત એ મદના ત્રણ પ્રમાણે ત્રણ મદ કહેલાછે. તેમાં પ્રથમ મદની અવસ્થામાં મદ, કાગતું દીપન, પ્રીતિ, ખાવા પીવામાં સ્વાદ, તથા વાદ્ય, ગીત, હાસ્ય અને વાર્તા પ્રસંગની પ્રવૃત્તિ થાયછે પણ બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિનો નાશ થતો નથી, વિષય સુખ ખુશીની સાથ ભોગવી શકાય છે અને સૂવામાં તથા જાગવામાં સુખ ઉપજેછે, મધ્યમ મદની અવસ્થામાં વારંવાર સ્મૃતિ, વારંવાર મોહ, કોઈ વખતે વ્યક્ત, કોઈ વખતે અવ્યક્ત, કોઈ વખતે લાયક, કોઈ વખતે નાલાયક, ભાષણ, ક્રોધથી ઇન્દ્રિયોનું ચાંચલ્ય, તથા સ્નાન, પાન અને અન્નની વિપરીત યોજના થાયછે. આ મધ્યમ મદનું ઉત્ક્રમણ કરી ઉત્તમ મદને ન પામવાથી રજો ગુણી તથા તમો ગુણી પુરૂષ કાંઈપણ સારાં કામ કરી શકતા નથી. અને અંત્યમદની અવસ્થામાં પુરૂષ ભાંગી ગયેલ લાકડાંની મા-રૂક ક્રિયાહીન થઈ જાયછે, તથા મદ અને મોહથી જીવે છે તોપણ મુવેલા જીવે દેખાયછે. તે પુરૂષ પોતા પાસે રહેલા મનોહર ભોગ્ય પદાર્થો તથા સંબંધી જનોને જાણી શકતો નથી અને મદના હેતુ રતિ સુખને પણ ભોગવી શકતો નથી. આ પ્રમાણે કાર્ય, અકાર્ય, સુખ, દુઃખ, હિત, અને અહિત એ તે અવસ્થામાં જાણી શકતાં નથી. અને એજ ત્રીજા મદની અવસ્થાને ભોગવવાવાળા પુરૂષોજ સર્વ પ્રાણી માત્રે દોષ દેવા લાયક, નિંદા કરવા લાયક અને કોઈ પણ કામમાં આદર ન કરવા લાયક છે. એટલુંજ નહિ પણ વ્યસનીપણાંને લીધે તેનાં શરીરમાં બયંકર રોગો ઉપજે છે. તથા આ લોકનાં કલ્યાણ અને પર લોકનાં કલ્યાણનો તથા મોક્ષનો આધાર મનની સ્થિતિ ઉપર રહેલોછે. તે મનને આ ત્રીજા પ્રકારનો મદ ક્ષોભવાળું કરી નાખેછે તેથી ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રકારનાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતાં નથી અને છેવટ નરકની પ્રાપ્તિ થાયછે. મદ રજોગુણી અને તમોગુણી પુરૂષનાં મનરૂપી વૃક્ષને તો હલ જલાવવામાં પ્રયંત્ર પવન રૂપ થઈ પડેછે. મહા અજ્ઞાનને ઉપજાવનારૂં, મહામોહ કરનારૂં, મહાવ્યાધિને ઉપજાવનારૂં તથા ઘણા દોષવાળું તે મદ રજોગુણી અને મોહથી મૂઢ થઈ ગયેલા પુરૂષોનેજ સુખ રૂપ લાગેછે. મદના આ મદથી પુરૂષો જ્ઞાનહીન, સત્ય ગુણ રહિત તથા મદાંધ થઈ સર્વ કલ્યાણના વિયોગનો અનુભવ કરેછે. મદમાં મોહ, મય, શોક, ક્રોધ, મૃત્યુ, ઉન્માદ, મદ, મૂર્છા, વાઇ, અપતાનક નામનો રોગ અને સર્વ અસાધુ કામને કરનાર સ્મૃતિ ભ્રંશ રહેલ છે. તેથી ત્રીજા મદના ઉપર લખેલા દોષોને જાણનારા ઉત્તમ પુરૂષો એવી રીતનાં મદપાનને ધિક્કારેછે.

પણ એ સઘળા દોષો માત્રાની કલ્પના વિના, પીવાને લાયક નહિ, અને વિધિ રહિત કરેલ મધપાનથી થાયછે. નહિ તો મધ અન્નની પેઠે હમેશ પ્રાયદાકારક છે. પણ યુક્તિ યુક્ત પીવાયતોજ અમૃતની પેઠે ગુણુ આપનાર થાયછે નહિતો અનેક રોગને ઉપજાવેછે. મનુષ્યનાં પ્રાણુની રક્ષા કરનાર અન્નનાં યુક્તિ રહિત સેવનથી મરણુ ઉપજેછે. ત્યારે જો મધ યુક્તિ રહિત પીવામાં આવે તો તેથી શું શું અનર્થ ન થાય? યુક્તિથી સેવેલું વિષપણુ અમૃત રૂપ થઈ પડેછે, માટે સારાં મધનું યુક્તિથી સેવન કરવું. જેથી હર્ષ, મદ, પુષ્ટિ, આરોગ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ પૌરુષ પીનાર અંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે મધ સ્વભાવથીજ અન્નમાં રચિ ઉપજાવનાર, કામોદી દીપક, હૃદયને આનંદ આપનાર, સ્વરને સારો કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, પુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનાર, બય, શોક તથા ભ્રમને હણનાર, જેને નિદ્રા ન આવતી હોય તેને નિદ્રા આપનાર, મુંગા પુરૂષને બોલકા કરનાર, અત્યંત નિદ્રાલુ પુરૂષને જગાડનાર, બંધ કોણની નિવૃત્તિ કરનાર, માર તથા બંધના ક્લેશથી થયેલ દુઃખનું વિસ્મરણુ કરાવનાર, મધ પીવાથી થયેલ રોગને મટાડનાર અને અત્યંત વૃદ્ધ પુરૂષને પણ ઉત્સવ અને હર્ષ આપનાર છે.

મધના પેહેલા મદની અવસ્થામાં જીવાન તથા વૃદ્ધ પુરૂષ શબ્દાદિ પાંચ વિષયોનું જેવું સુખ લેછે તેવું સુખ બીજો કોઈ લઈ શકતો નથી. માટે અન્ન, પાન, વય, વ્યાધિ, બળ, કાળ, ત્રણુ દોષ અને ત્રણુ પ્રકારનું સત્વ એ સઘળા પદાર્થોની પરીક્ષા કરી મધપાન કરવું.

દેશ કાળાદિકનો વિચાર કરવો તે યુક્તિ કહેવાયછે. **મધપાનની** તે યુક્તિથી મધપાન કરનારો પુરૂષ મધના દોષનું પાત્ર થ- **યુક્તિ.** તો નથી, માટે સત્વગુણી પુરૂષે પ્રથમ મદની અવસ્થામાં સત્વગુણને વધારનાર, બીજા મદની અવસ્થામાં સત્વગુણનાં સ્વરૂપને સ્પષ્ટરીતે બતાવનાર, અને બીજા મદનું ઉલ્લંઘન કરી ત્રીજા મદની અપ્રાપ્તિરૂપ અવસ્થામાં કામોદીપન કરનાર અને જેમ સુવર્ણની પ્રકૃતિને કસોટી બતાવેછે તેમ પુરૂષની પ્રકૃતિને બતાવનાર મધપાન કરવું.

જેમ મદના ત્રણું ભેદ ઉપર કહ્યા તેમ મધપાનના **મધ પાનન** પણ સાત્ત્વિકાદિક ત્રણુ ભેદ છે. જે મધપાન સુગંધી પદાર્થ- **ત્રણુ ભેદ.** થી, ગાયન, સુંદર વાર્તા પ્રસંગ, સુખદાયક પદાર્થ અને કામકળાળમાં પ્રીતિ ઉપજાવેછે તે સાત્ત્વિક મધપાન કહેવાયછે. આ સાત્ત્વિક મધપાનને કરનારા સત્વગુણી પુરૂષની પ્રકૃતિ નિશાથી વિકૃતિ પામતી નથી. કેમકે બળવાન

સત્વગુણને તે મધ મદન કરી થકતું નથી. જે મધપાન સારી અને નર-
તી એ બન્ને વાતો કરવા અથવા સાંભળવાની ઇચ્છા ઉપજવેછે, ક્ષણે ક્ષ-
ણે નિર્મળ તથા સમળભાવથી પ્રકૃતિને બદલાવેછે, અને ખાવા પીવામાં
આત્મિ તથા હર્ષ, સ્મૃતિ અને વાત્તામાં રૂચિ એવી રીતે વિચિત્ર પ્રકાર-
ની યેષ્ટાવાળું ચિત્ત કરે છે તે રાજસ મધપાન કહેવાયછે. અને જે મ-
ધપાનથી મોહ, ક્રોધ, અને નિદ્રા આદિક ઉત્પન્ન થાયછે તે તામસ મધ-
પાન કહેવાયછે

મધપાન ઉપર પ્રીતિવાળા પુરૂષે પોતા પાસે આવ- **નિર્દોષમધ-**
નારા બીજા પુરૂષોને મધપાન કરાવી તેઓનાં સાત્વિક, રા- **પાન.**
જસ અને તામસપણાંની પરીક્ષા કરી જે સાથે મધપાન કરવાથી પો-
તામાં ઉપર કહેલા ગદના દોષ ઉત્પન્ન થાય તે પુરૂષોનો મધપાન વખતે
ત્યાગ કરવો અને સારા સ્વભાવવાળા, સારું ભાષણ કરનારા, સારાં મુખ-
વાળા, સત્પુરૂષોએ સત્કાર કરેલા, સર્વ કળામાં કુશળ, નિર્મળ અંતઃકરણ-
વાળા, નિર્મળ ઉપર પ્યાર રાખનારા, એક બીજાની મરજી ઉઠાવનારા,
સ્નેહ સંબંધથી એક રૂપ થયેલા, હર્ષ, પ્રીતિ અને મધુરતાવાળાં વચનો-
થી મધપાનના સુખને વધારનારા અને એક બીજાનાં દર્શનથી હર્ષને પા-
મનારા ઉત્તમ પુરૂષોની સહાયતા લઇને મધપાન કરનારો પુરૂષ ખુશીથી
નિર્દોષ મધના ગુણનો અનુભવ કરેછે.

પોતાને મન ગમતા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને **મધપાનકર-**
ગંધથી યુક્ત થઇ ઉત્તમ દેશ તથા કાળમાં હર્ષવાળાં મ- **નારાઓની**
નથી જે મધપાન કરેછે તે મધપાન કરનારા પુરૂષો પુણ્ય- **ઉત્કૃષ્ટતા ત-**
વાન સરખા સમજવા. તેમજ દૃઢ સત્વ શરીરવાળા, મ- **થા નિકૃષ્ટતા**
ધપાન કરનારાના વંશમાં પેદા થયેલા, અને ધણું મધ પીવાનો મહાવરો
રાખનારા પુરૂષોને મધનો નિશો પીવા પધ્ધી તરતજ ચડતો નથી. અને
મધપાનની પેહેલાં બૂખ તરસથી પીડિત, દુર્બળ, વાતપિત્ત પ્રકૃતિવાળા,
લુપ્ત અને થોડું ખાનારા, સ્તબ્ધ, સત્વગુણહીન, ક્રોધી, પીવાને ના લાય-
ક. ક્ષીણ, થાકેલ અને નિશાથી ખવાઇ ગયેલ મનુષ્યો થોડાં મધપાનથી
પણુ ઝટ મદોન્મત્ત થઇ જાયછે.

સર્વ પ્રકારનું મધ સ્વભાવથીજ આમ્લ, ઉષ્ણ અને **મધના ભેદ**
આમ્લ વિપાકવાળું હોયછે. દુબળા, મૂત્ર કૃમ્જીવાળા તથા મ- **તથા તેના**
હણી અને હરસના વિકારવાળાને વાતહર મધ ક્ષાયદાકારક **ગુણ.**

છે તેમજ જેને ધાવણુ ન આવતું એવી સ્ત્રીને, રૂધિરના ક્ષ-
યવાળા પ્રાણીને તથા હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શરદી, બદ્ધકોષ, અરિચિ, ઉ-
લટી, આદ્યરો, શૂળ, પ્રવાહિકા, વાત, કફ તથા નાડીનું પકડાતું આવ્યા રો-
ગવાળાને પણ હિત છે. જાંગલ નામનું મધ નાડીઓને પકડનાર, લુપ્ત, ઉ-
ષ્ણવીર્ય, સોજાને હણનાર તથા ખાધેલ અન્નને પચાવનાર છે. અરિષ્ઠ નામ-
નું મધ ભોજનમાં રૂચિ ઉપજાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા સો-
જો, હરસ, ગ્રહણી, પાંડુરોગ, અરિચિ, કફરોગ તથા જ્વરનો નાશ કરનાર
છે. ગોળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ગૌડ નામનું મધ મુખને ગમતું, સાધારણ
નિશાવાળું, સુગંધી, અસ્તિના રોગને મટાડનાર, અન્ન પચાવનાર, બંધકોષને
મટાડનાર, સ્વર તથા ષણ્ણને સાફ રાખનાર, લેખન કરનાર, શીતવીર્ય, સો-
જો, ઉદરરોગ અને હરસને મટાડનાર, ગળ તથા અધોવાતને સાફ રાખનાર,
તૃપ્તિ કરનાર, તથા અગ્નિનું દીપન કરનાર છે. બેડામાંથી કરેલ સુરા નામનું
મધ પાંડુરોગ તથા વ્રણને કાયદાકારક છે અને અગ્નિનું દીપન કરનાર છે.
આસવ નામનું મધ ઉચ્ચ નિશાવાળું, વાત રોગને હણનાર, અને પીવા વ-
ખને મુખને પ્રિય લાગનાર છે. મધનો બનાવેલ આસવ દોષનું છેદન કરનાર
છે. ધાતકીમાંથી બનેલ આસવ નામનું મધ જીનું પડે ત્યારે રક્ષા ગુણવાળું
રૂચિ ઉપજાવનાર અને જઠરાગ્નિનું દીપન કરનાર છે. ક્ષાપ્ત અને શેલડીના
રસમાંથી ઉપજેલ આસવ મધ અત્યંત ઉષ્ણવીર્ય નથી. મધુ નામનું મધ રૂ-
ચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને હિત, બળ આપનાર, પિ-
ત્તનું અવિરોધી, બંધકોષ અને કફને મટાડનાર તથા જરા વાત પ્રકૃતિવા-
ળું છે. યવના માંડામાં મેળવેલ સુરા નામનું મધ રક્ષા, ઉષ્ણ, વાત પ્રકૃતિવા-
ળું, ગુરૂ તથા ઝાઝીવારે પચે એવું છે. ઘણુંકરીને નવું મધ ઘણા દોષને પે-
દા કરનાર છે તથા જીનું મધ નાડીઓને સાફ રાખનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદી-
પ્ત કરનાર, હલકું, રૂચિ ઉપજાવનાર, કામો દીપક, તૃપ્તિ કરનાર, બળ આ-
પનાર, શોક અને શ્રમને મટાડનાર, ચતુરાષ્ઠ, વીર્ય અને અનેક ઉષ્ણોષ્ણવા-
ળી બુદ્ધિને ઉપજાવનાર તથા અત્યંત તૃપ્તિ અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

ઘાકું, વિશેષ દાહ ઉપજાવનાર, ખરાબ ગંધવાળું, ના લાયક અ-
ખરાબ રસવાળું, સૂક્ષ્મ જંતુથી વ્યાપ્ત, વજનમાં ભારે, પી- ધ્ય.
વા વખતે ખરાબ લાગનાર, તીખું, ઉર્નું, નવું, ખરાબ પા-
ત્રમાં રહેલું, ગુણકારક પદાર્થોથી નહિ બનેલું, વાસી, બહુ નિર્ભજ, પીતાં
પીતાં પાત્રમાં એકું રહી ગયેલ તથા બહુ ડોળું મધ પીવા લાયક નથી.

નવીન, બહુ ડોળું તથા ભારે મઘ કરને કોપાવનાર તથા જલદીથી પચતું નથી. બહુ તીખું, ઉતું અને દાઢ કરનાર મઘ પિત્તને કોપાવનાર છે તથા પીવા વખતે મનને આશુગમતું, શીણવાળું, દુર્જીધી, રસરહિત, ભારે અને વાસી મઘવાયુને કોપાવનાર છે. તેમજ ઉપર કહેલા સર્વ દોષથી યુક્ત મઘ સર્વ દોષને કોપાવનાર છે.

જેને મઘપાન કરવાનો શોખ હોય તેણે સૂક્ષ્મ, નિર્મળ, સુગંધવાળું અને પેહેલા મદને ઉપજાવનાર મઘ પીવું. **પીવાને લા-યક મઘ.**

કફ પ્રકૃતિવાળાને મઘપાન કર્યા પછી ઘણીવારે નિશો આવે છે, વાત પ્રકૃતિવાળાને મઘપાન કર્યા પછી થોડી વારે અને પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને તો મઘપાન કર્યા પછી તરતજ નિશો આવે છે. **મઘપાન ક-યા પછી નિશો આવવાનો વખત તથા તેનાં ચિન્હો.**

સાત્વિક પ્રકૃતિવાળા પુરૂષને નિશો આવે ત્યારે તેને પવિત્રતા, સુધડતા, હર્ષ, ભૂષણ, ગીત, અધ્યયન, અને સુરત સુખ ઉપર રૂચિ વધે છે. રાજસ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષને નિશો આવે ત્યારે તેને અફસોસ, આપઘાત, સાહસ, ક્લેશ, અને વૈર કરવાનું મન થાય છે. તથા તમેશુષ્ઠી પ્રકૃતિવાળાને નિશો આવે ત્યારે તેને મલિનતા, નિદ્રા, અદેખાર્ઠ, અગમ્યાગમન અને મિથ્યા ભાષણ ઉપર રૂચિ થાય છે.

સમુદ્રનો આશ્રય કરનાર પુરૂષને મઘ વધારે ફાયદા થાય છે. મઘવધારેકું યદાકારકુંકે ને છે? કારક થઇ પડે છે તે ઉષ્ણવીર્ય પદાર્થો સાથે પીવું નહિ.

મદ્યાનાં ગુણદોષભેદરચનામાત્રાપ્રકારાસ્તથા
ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યવિચારણાસુવિપુલામોક્તામયાસર્વતઃ॥
एतस्मिन्विशदाशयेप्रकरणेयस्मात्प्रतिष्ठापितं
नामैतस्यचमयत्नमितितत्त्वार्थानुकूलक्रमं॥

તરંગ ૪ થો.

કૌસ્તુભ રત્ન ૧૨ મું.



જ્વર.

આ રોગનાં જ્વર, વિકાર, રોગ, વ્યાધિ અને આતંક એવાં નિદાન.
નામો કહેલાં છે. શરીર સંબંધી અને મન સંબંધી દોષ એ જ્વર-
નાં મુખ્ય કારણ છે. જે માટે દોષ રહિત શરીરવાળાં પ્રાણીને જ્વર ચડતો નથી.

જ્વરની પ્રવૃત્તિ રૂપના કોપથી થયેલી છે. મહાદેવને કોપવાનું કારણ
એ છે કે, ત્રેતાયુગમાં હનુરવર્ષ પર્વે ક્રોધ ન કરવો એવું મન ધારણ કરી
એકાંતમાં બેઠેલા શિવને જાણી આવકાશ મળવાથી દુષ્ટ દૈત્યો સત્પુરુષોનાં
તપ આદિક ઉત્તમ કાર્યોમાં વિમ્ન કરવા લાગ્યા. આ ઉપદ્રવની શાંતિ કર-
વામાં સામર્થ્યવાળા દક્ષ પ્રજાપતિએ પણ કેટલાક દિવસ ઉપેક્ષા રાખી.
ત્યારે દૈત્ય તરફથી દુઃખ પામેલા દેવતાઓએ દક્ષ પ્રજાપતિની પ્રાર્થના ક-
રી. તેથી દક્ષ પ્રજાપતિએ દૈત્યોના નાશને માટે યજ્ઞ કર્યો ખરો પણ તે-
માં શંકરનું યજ્ઞન ન કર્યું. તે પછી અક્રોધ મતની સમાપ્તિ થયે દક્ષ ઉપર
કોપ પામેલા મહાદેવે અસુર સહિત તેના યજ્ઞને નાશ કરવા માટે ક્રોધા-
ગ્નિથી તપેલું બાણ ફેંક્યું. તેથી યજ્ઞ નાશ પામ્યો. એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં
આવેલા દેવતાઓએ ભયભીત થઈને સાત ઋષિના મુખથી વેદની ઋચા-
ઓ વડે શંકરની અત્યંત સ્તુતિ કરાવી, જેથી શંકર ક્રોધહીન થયા. પછી
શંકરને પ્રથમ ઉપજાવેલા ક્રોધાગ્નિએ કહ્યું કે હવે મારી તરફ આપની
શું આજ્ઞા છે? ત્યારે શંકરે કહ્યું કે, જગતમાં જ્વર રૂપે તારી સ્થિતિ થશે.
આવી રીતે જ્વરની પ્રવૃત્તિ અને પ્રભાવ કહેલ છે.

વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, વાતપિત્તજ્વર, પિત્તકફજ્વર, વાતકફ-
જ્વર, સન્નિપાત જ્વર, તથા આગંતુકજ્વર એ પ્રમાણે જ્વર આઠ પ્રકાર-
નો થાય છે.

આજસ, બગાસાં, શરીરમાં ભારેપણું, ખેદ, અગ્નિ તડકો વાયુ અ-
ને જળ ઉપર નિયમ વિનાનો રાજીવો અથવા દ્રેષ, અપચો, મુખમાં વિ-

રસતા, બળ અને વર્ણની હાનિ, તથા સ્વભાવમાં ફેરફાર આ સધળાં જ્વરનાં પૂર્વરૂપ છે.

કેવળ શરીર અથવા મનસદિત શરીર જ્વરનું અધિષ્ઠાન (રહેવાનું સ્થાનક) કહેલું છે.

રક્ષ, લઘુ તથા શીતપદાર્થો, કસરત, વમન, વિરેચન, મૈથુન, ઉદ્દેગ, શોક, ઉત્તમગરો ઇત્યાદિના અતિ સેવનથી વાયુ કોષ પામી આગાશયમાં પેસી ગરમી સાથે મળી જઈ આહારને પચાવનાર રસ નામના ધાતુને શાંત પાડી રસ અને ખરસેવાનું વહન કરનાર નાડીઓને ઢાંકી પાચનના સ્થાનમાંથી ગરમીને બહાર શરીર ઉપર લાવેછે ત્યારે વાતજ્વર ઉપજેછે.

તાવનું એકદમ ચડી આવવું તથા ઉતરી જવું, એકદમ ધણો અથવા થોડો તાવ આવવો, પાચનના અંતમાં, સાયંકાળમાં અથવા ઉનાળાના અંતમાં તાવનું આવવું અથવા વધારે થવો, નખ, આંખ, મૂત્ર, ઝાડો, તથા ચામડીનું રાતાપણું અને ખરસટપણું થવું, શરીરના અવયવમાં પીડા, ગોઠલી ચડવી, સાંધાનું દુટવું, કેડ, પડખાં અને વાંસાનું શાટવું, મોઢું સ્વાદ વગરનું થવું, મોઢામાં, તાળવામાં, તથા કંઠમાં શોષ ઉપજવો, સુકી ખાંસી આવવી, અરુચિ થવી, બગાસાં આવવાં, ધ્રુજ, શ્રગ, પ્રલાપ, જાગરણ તથા ગરમી ઉપર પ્રીતિ થવી એ વાત જ્વરનાં લક્ષણો છે.

ગરમ, ખાટું, ખારું, તીખું તથા અશુભમાં જગવું એ વિગેરેના અતિ સેવનથી પિત્તકોષ પામી કોપેલા વાતની માફક પાચન સ્થાનમાંથી ગરમીને બહાર શરીર ઉપર લાવેછે ત્યારે તે પિત્તજ્વર કહેવાયછે.

એકદમ શરીર ઉપર તાવ આવેછે અને તે અત્યંત પાચન થતી વખતે ખપોરે, અધરાતે અથવા સવારમાં ધણુંકરીને આવેછે, મોઢું તીખું લાગે છે, નાક, મોઢું, કંઠ, હોઠ, તથા તાળવું પાકી આવેછે, તૃષા, ભ્રમ, મોહ, મૂર્છા, પિત્તની ઉલ્લટી થવી, અતિસાર, અન્નપર દ્રેષ, પરસેવો, પ્રલાપ, શરીર ઉપર ચાઠાં થવાં, નખ, આંખ, મોઢું, મૂત્ર, ઝાડો તથા ચામડીનું રાતું થવું, અને ઠંડા પદાર્થોપર પ્રીતિ થવી વિગેરે પિત્તજ્વરનાં ચિન્હો છે.

સ્નિગ્ધ, ગધુર, ભારે, ઠંડું, ખાટું, ખારું, શિયસે સુવું, હર્ષ તથા કસરતનાં અર્પિત સેવનથી કફ કોષ પામે છે અને તે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વાત તથા પિત્તની માફક પાચન સ્થાનમાંથી ગરમીને શરીરપર લાવે છે તેને કફજ્વર કહેછે.

કફજ્વર જન્યપિણી તરતજ આવેછે. ખપોર પેહેલાં તથા વસંત કા-

જામાં વિશેષે કરીને તેની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં શરીરનું ભારે થઈ જવું, મોઢાં-માં મીઠાશ થવી, હુબકો આવવો, ઉલટી થવી, જઠરાગ્નિનું મંદ થવું, અ-મિશત નિદ્રા આવવી, આળસ, શ્વાસ, તથા નખ, મોઢું, મૂત્ર, ઝાડો અને આમડીનું ઘોળું થવું, શરીર ઉપર ઘોળાં ચાઠાં થવાં અને ગરમ પદાર્થોપર પ્રીતિ થવી વિગેરે ચિન્હો થાય છે.

જ્યારે વાતપિત્તનાં, પિત્તકફનાં, વાતકફનાં, તથા ત્રણે દોષનાં ઉપર અતાવ્યા પ્રમાણે કારણો તથા ચિન્હો સાથે થાય ત્યારે અતુકજ્વર વાતપિત્ત-જ્વર, પિત્તકફજ્વર, વાતકફજ્વર તથા સન્નિપાતજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે.

અભિધાત, અભિશાપ વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો આગંતુકજ્વર કહેવાય છે અને પાછળથી તેમાં વાતાદિ દોષ મિશ્ર થાય છે.

ઢેલ અને મનમાં સંતાપનું ઉપજવું તે જ્વરનું લક્ષણ કહેલું છે. કેમકે શરીરમાં પેટેલા જ્વરથી કોઈ ભાગ પણ તપ્યાવગરનો રહેતો નથી.

જ્વર શારીર અને માનસ એવા બેદથી બે પ્રકારનો છે. આ બે બેદ સૌમ્ય (જેમાં ચંદ્રનો ભાગ વધારે) અને આગ્નેય (જેમાં અગ્નિનો ભાગ વ-ધારે) એવા બે બેદથી બે પ્રકારના છે. વળી અંતરંગ (જેનો વેગ શરીર-ની અંદર રહે છે તે) અને બહિર્વેગ (જેનો વેગ શરીર ઉપર જણાય છે તે) એવા બેદથી તે પણ બે પ્રકારના છે. વળી પ્રાકૃત, વૈકૃત, સાધ્ય અ-ને અસાધ્ય બેદથી તે ચાર ચાર પ્રકારના છે. દોષ, કાળ, બળ, અને અબ-ળથી આ જ્વર સંતત, સતત, અન્યેષુ, તૃતીયક, અને ચતુર્થક એવા બે-દથી પાંચ પ્રકારના છે. વળી શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુમાં રહેવાથી તે સા-ત પ્રકારના થાય છે. અને કારણના બેદથી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આઠ પ્રકા-ના થાય છે.

શારીર જ્વર પેટેલાં શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને માનસ જ્વર પે-ટેલાં મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બેભાનપણું, પ્રીતિનો અભાવ, અને ગ્લાનિ એ મનના તાપનું લક્ષણ છે. અને શરીરનો તાપ પ્રસિદ્ધ છે માટે લખ્યો નથી.

વાતપિત્તાત્મક જ્વરમાં શીત (ઠાઠ)ની પ્રધાનતા હોય છે, વાત કફાત્મક જ્વરમાં ઉષ્ણતાનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને શીતઉષ્ણ બન્ને સાથે જેમાં ઉપ-જે તે વ્યામિશ્ર (ગળી ગયેલ) જ્વર કહેલ છે. વાયુનું યોગવાહી (જે સં-ધાતે મળે તેની અભિવૃદ્ધિ કરે તે) પાછું છે, તેથી અગ્નિ ગુણ પ્રધાનપિ-ત્ત સાથે મળીને ઠાઠ ઉપજાવે છે. અને સોમગુણ પ્રધાન કફ સાથે મળીને

શીત ઉપજવેછે. જવરનો અંતર્વેગ હોય ત્યારે અધિક તરસ, પ્રભાષ, શ્વા-
 સોશ્વાસ, ભ્રમ, સંધિ તથા અસ્થિમાં શૂળ, સ્વેદનો અભાવ અને ઝાડો ક-
 બજ થાયછે. જવરનો બહિર્વેગ સ્પષ્ટછે માટે તેનું વ્યાખ્યાન આપતા નથી.
 વસંતઋતુમાં અને શરદઋતુમાં ઉપજેલ પ્રાકૃતજવર સુખ સાધ્ય કહેલોછે.
 આ બે ઋતુમાં પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) થી જવર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે
 વર્ષાઋતુમાં ખાટા વિપાકવાળી ઔષધીઓ તથા જળથી એકઠું થયેલું પિ-
 ત્ત શરદઋતુમાં સૂર્યનાં કિરણોથી પીગળીને જવર ઉપજવેછે. તેમજ હેમં-
 તઋતુમાં એકઠો થયેલેક કદ્ધ વસંતઋતુમાં સૂર્યનાં કિરણોથી પીગળીને જવ-
 ર ઉપજવેછે, એવો આ ઋતુનો સ્વભાવછે. તેથી તે વખતે પેદા થયેલો
 જવર પ્રાકૃત કહેવાયછે. માટે દોષનું બળાબળ તપાસી તેના ઉપાયો કર્યા
 હોય તો તે જવર સુખેથી નિવૃત્ત થાયછે તેથી ઉપર સુખ સાધ્ય કહેલછે.
 અને આ વખતમાં વાતના પ્રકોપથી ઉપજેલો જવર કષ્ટ સાધ્ય તથા અ-
 સાધ્ય અવસ્થાને ભોગવેછે. શરદ્ અને વસંતઋતુને છોડી ખીન્ન કાળમાં
 ઉપજેલો જવર વૈકૃત કહેવાયછે. આ વૈકૃત જવરનાં જુદી જુદી ભતનાં
 કારણો કહેલાંછે. બળવાનના શરીરમાં દોષનો પ્રકોપ થોડો હોવાથી ઉપજે-
 લો જવર ઉપદ્રવ રહિત હોયતો સુખ સાધ્ય કહેલછે. અને બળવાન ધણું
 કારણોથી ઉપજેલ, ધણું લક્ષણવાળો તથા ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરનારો જવર
 પ્રાણુ લેછે માટે તે અસાધ્યછે. આ જવર સાત દિવસે, દશ દિવસે અથ-
 વા બાર દિવસે પ્રભાષસહિત અને તીક્ષ્ણપણે મનુષ્યને હણેછે. રસવાહી
 નાડીઓમાં રહેલા ગુરદોષ શરીરમાં ફેલાઈ સંતત જવરને ઉપજવેછે. આ
 જવર બાર દિવસ, દશ દિવસ અથવા સાત દિવસ રહી નિવૃત્ત થાયછે અ-
 થવા મૃત્યુ ઉપજવેછે. કાળ, દૂષ્ય અને પ્રકૃતિથી સમાન સ્વભાવવાળો દો-
 ષ ઔષધથી તરત નિવૃત્ત થતો નથી. તેથી આ અણુક્રિતાર તાવ દુઃસહ
 હેલોછે. સંતત જવરમાં ધાતુ, મૂત્ર અને પુરીપને વાતાદિ દોષ પકડી રાખે
 છે. આ જવર શુદ્ધિથી અથવા અશુદ્ધિથી સાત દિવસમાં મટે છે અ-
 થવા મરણ ઉપજવેછે. સંતત જવરના બાર આશ્રય આ પ્રમાણેછે. વાયુ-
 ના વિકાર ત્રણ, સપ્ત ધાતુના સાત, મૂત્રનો એક તથા મળનો એક. બાર-
 મે દિવસે પ્રોતાનું લક્ષણ સ્પષ્ટ બતાવી ઝાઝા દિવસગુથી પણ સંતતજવર
 રહેછે. માટે આ જવરમાં અપતર્પણ (લંઘનાદિ) ક્રિયા વૈથે કરાવવી. ધણું-
 કરીને રંત ધાતુનો આશ્રય કરનાર દોષ સંતતજવરને ઉપજવેછે. આ સ-
 તતજવર રાત્રિદિવસમાં બે બખત આવેછે. કાલ, પ્રકૃતિ અને દૂષ્ય (ધાતુ)

માંના એક પદાર્થથી બળ પામીને દોષ મેદધાતુને વહન કરનાર નાડીઓને રોકી અન્યેયુ જ્વરને ઉપજાવેછે, આ જ્વર દિવસ રાત્રિમાં એક વખત આવેછે. અસ્થિ અને મજ્જામાં ગયેલ દોષ તૃતીયક તથા ચતુર્થક જ્વરને ઉપજાવેછે. એક દિવસ મૂકીને બીજો દિવસે આવેછે તે તૃતીયક તથા બે દિવસ મૂકીને ત્રીજો દિવસે આવે છે તે ચતુર્થક. જેમ પૃથ્વીમાં રહેલું બીજ વખતસર ઉગી આવેછે તેમ ધાતુમાં રહેલ દોષ વખતસર પ્રગટ થાયછે. આવવા વખતે વેગ બતાવી પછી પોતાના સ્થાનમાં દોષ સ્થિર થઇ બેસી જાયછે. વળી પાછો વખત આવ્યે વેગને પેદા કરેછે. કષ્પિત પ્રધાન જ્વર પ્રથમથી ત્રિક (ગરડાની નીચેનો ભાગ)ને પકડે છે, વાતકક પ્રધાન જ્વર વાંસો પકડેછે તથા વાતપિત્ત પ્રધાન જ્વર ગરતકને પકડેછે. તે રીતે તૃતીયક જ્વર અનેક પ્રકારની પીડા ઉપજાવનારો હોયછે. ચાતુર્થિક જ્વર કક પ્રધાન હોયતો જાંઘને પકડેછે અને વાત પ્રધાન હોયતો મસ્તકને પકડેછે. આ સઘળા વિષમજ્વર કહેવાયછે રસધાતુમાં જ્વરે પ્રવેશ કર્યો હોયતો શરીરમાં ગુરૂપણું, દીનપણું, ઉદ્દેગ, ત્રાડ, ઉલટી અને અશ્ચિ ઉપજેછે. રૂધિરમાં દોષ રહેલ હોયતો શરીરના ઉપલા ભાગમાં બળતરા, આંગળું બાગવું, બગાસાં આવવાં, રાતી તથા ગરમ ફોડકોઓનું ઉપજવું, તૃણા, વારંવાર લોહી સહિત થુંકનું નિકળવું, દાહ, રાગ (શરીરપર રતાશ). ભ્રમ, મદ તથા પ્રલાપ ઉપજેછે. માંસમાં જ્વર રહેલો હોયતો શરીરની અંદર દાહ, તૃષા, મોહ, ગ્લાનિ, સાક્ર આડો, દુર્ગંધી, અને ત્રોડ ઉપજેછે. મેદમાં જ્વર ગયેલ હોયતો પસીનો. અત્યંત તૃષા, પ્રલાપ, વારંવાર ઉલટી, તથા પોતાના શરીરની અસહનતા ઉપજેછે. હાડમાં જ્વર પેઠેલો હોયતો ગ્લાનિ, અશ્ચિ, દસ્ત, ઉલટી. પેટમાં ધુરંદાટ, હાડકાના સાંધામાં પીડા, શરીરમાં ત્રુટ અને શ્વાસ થાયછે. મજ્જામાં જ્વર પેઠેલો હોય તો હેડકી, શ્વાસ, કાસ, આંખે અધારાં આવવાં, મર્મસ્થાનમાં પીડા, શરીર ઉપર શીતળતા તથા અંતરમાં દાહ થાયછે. અને શુક્રમાં જ્વર પેઠેલો હોય તો શુક્રનો સ્રાવ કરી અથવા શુક્રનો ક્ષય કરીને તેનો નાશ કરેછે. આ જ્વર રસ, રક્ત, મેદ, તથા માસમાં ગયેલો સાધ્ય, અસ્થિ અને મજ્જામાં ગયેલો કષ્ટસાધ્ય, તથા શુક્રમાં પેઠેલો અસાધ્ય કહેલોછે.

મસ્તકમાં પીડા, સાંધાનું ફાટવું, દાહ, રવાડાંનું ઉલ્લું થવું, કંઠ અને ગુપ્તનું સુકાનું, ઉલટી, તૃણા, મૂંઠા, ભ્રમ, અશ્ચિ, નિદ્રાનો નાશ, બહુ ખોલવું તથા બગાસાં આવવાં, આ વાતપિત્તથી ઉપજેલ જ્વરનાં લક્ષણો

કહેલાં છે.

ટાઢ આવવી, શરીરનું ભારે પડવું, તંદ્રા (આલસ્ય), સર્જીડ થઇ જવું, સાંધાઓમાં પીડા, માથાનું પકડાવું, શરદી, કાસ, સ્વેદનું વારંવાર ઉપજવું અને મટવું, સંતાપ તથા શરીરમાં સાધારણ બળતરા; આ વાત શ્લેષ્મ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્વરનાં સ્વરૂપ સમજવાં.

વારંવાર દાહ થવો, વારંવાર ટાઢ આવવી, વારંવાર સ્વેદ થવો તથા તેનું મટવું, મોહ, કાસ, અરિચિ, તૂષ્ણા, શ્લેષ્મ તથા પિત્તની પ્રવૃત્તિ, મોહું ચીકુંડું તથા કડવાશવાળું, અને આળસ; આ શ્લેષ્મ પિત્ત દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્વરનાં લક્ષણો છે.

વાતપિત્ત અધિક હોય અને કફ ઓછો હોય એવા સન્નિપાતમાં બ્રમ, તરસ, દાહ તથા ગસ્તકમાં ભારેપણું અને પીડા ઉપજે છે.

વાતકફની અધિકતા અને પિત્તની ન્યૂનતાવાળા સન્નિપાતમાં ટાઢ, ઉઘરસ, અરિચિ, આળસ, તરસ, દાહ તથા પીડા થાય છે.

પિત્તકફની અધિકતા અને વાતની ન્યૂનતાવાળા સન્નિપાતમાં ઉલ્લી, ટાઢ, વારંવાર દાહ, તૂષ્ણા, મોહ, અને હાડમાં પીડા થાય છે.

વાતની અધિકતા તથા કફ પિત્તની ન્યૂનતાવાળા સન્નિપાતમાં સંધિ હાડ તથા ગસ્તકમાં શૂળ, પ્રલાપ, શરીરમાં ભારેપણું, બ્રમ, તૂષ્ણા, તથા ગળામાં મોઢામાં શોષ ઉપજે છે.

પિત્તની અધિકતા તથા વાતકફની ન્યૂનતાવાળા સન્નિપાતમાં મૂત્ર અને વિષ્ટા રક્ત વર્ણ હોય છે. તથા દાહ, સ્વેદ, તૂષા, બળનો ક્ષય અને મૂત્રાંતર ઉપજે છે.

કફની અધિકતા તથા વાતપિત્તની ન્યૂનતાવાળા સન્નિપાતમાં આળસ, અરિચિ, મોઢામાં પાણી આવવું, દાહ, ઉલ્લી, અરિચિ, બ્રમ, નિદ્રા ન છતાં નિદ્રાનો દેખાવ, તથા કાસ ઉપજે છે.

વાતની હીનતા પિત્તની મધ્યમતા તથા શ્લેષ્મની અધિકતાવાળા સન્નિપાતમાં શરદી, ઉલ્લી, આળસ, નિદ્રાનછતાં નિદ્રાનો દેખાવ, અરિચિ, તથા જઠરાગ્નિનું મંદપણું થાય છે.

વાતની હીનતા, કફની મધ્યમતા તથા પિત્તની અધિકતાવાળા સન્નિપાતમાં મૂત્ર અને નેત્રમાં હળદર જેવી પીળાશ, દાહ, તૂષ્ણા, અને બ્રમ થાય છે.

પિત્તની હીનતા, કફની મધ્યમતા તથા વાતની અધિકતાવાળા સન્નિ-

પાતમાં મસ્તકમાં પીડા, કંપ, શ્વાસ, ઉલટી અને અરચિ થાયછે.

પિત્તની હીનતા, વાતની મધ્યમતા, તથા શ્લેષ્મની અધિકતાવાળા સન્નિપાતમાં ઢાઢ, શરીરનું ભારેપણું, આળસ, પ્રલાપ અને ઢાડ તથા મસ્તકમાં અતિ વેદના થાયછે.

કફની હીનતા, પિત્તની મધ્યમતા તથા વાતની અધિકતાવાળા સન્નિપાતમાં શ્વાસ, કાસ, શરદી, મુખનું સુકાતું તથા પડખામાં અતિ પીડા થાયછે.

કફની હીનતા, વાતની મધ્યમતા તથા પિત્તની અધિકતાવાળા સન્નિપાતમાં સાંધાઓનું તુટવું, જઠરાગ્નિનું મંદપણું, તૃષ્ણા, ઢાઢ, અરચિ તથા ભ્રમ થાયછે.

ત્રણે દોષનો સમાન કોપ હોય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણેના દોષ જોળા દેખાયછે.

ક્ષણમાં ઢાઢ, ક્ષણમાંશીત, ઢાડ, સંધિ અને મસ્તકમાં પીડા, પાણીને સ્વનવાર, ડોળાં, રાતાં અને નમેલાં નેત્ર, ઘણુઘણાદવાળા તથા દુખતા કાન, ગળું ખરસડ, આળસ, મોહ, પ્રલાપ, કાસ, શ્વાસ, અરચિ, ભ્રમ, બળેલ જેવી તથા ખરખરા સ્પર્શવાળી જીઝડા, અંગની શિથિલતા, યુકમાં કપ્રનું તથા રૂધિરનું પડવું, માથું ધ્રુણાવું, તૃષ્ણા, નિદ્રાનો નાશ, હૃદયમાં પીડા, સ્વેદ, મૂત્ર, તથા વિષ્ટા તેનું ઘણું દિવસે થોડું દેખવું, દુઝળું પડી જવું, હમેશ કંઠમાં શબ્દ થવો, કાળાં અને રક્તમંડળ તથા ગાંઠાનું દર્શન, મુઝાપણું, નેત્ર નાસિકાદિકનું પાકવું, પેટનું ભારેપણું અને વાતાદિક દોષનું ઘણું દિવસે પાકવું; આ સખળાં સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણછે.

દોષ વધી જાય અને જઠરાગ્નિમંદ પડી જાય ત્યારે ઉપર લખેલાં સર્વ લક્ષણવાળો સન્નિપાત જવર અસાધ્યછે અને આથી વિપરીત હોયતો કષ્ટ સાધ્યછે એમ સમજવું.

ઉપર લખેલો આગંતુક જવર અભિઘાત; અભિધગ, અભિચાર અને અભિશાપ રૂપ કારણથી પેદા થાયછે માટે ચાર પ્રકારનો કહેલછે.

શસ્ત્ર, માટીનો પીંડો, ચાખખો, લાકડું, મુઠી, ઢાથનું તળું, અને દાંત અથવા તે સરખા બીજા પદાર્થો શરીરમાં લાગવાથી ઉત્પન્ન થતો આગંતુજવર અભિઘાત જન્ય કહેવાયછે અભિઘાતથી કોપેલ લાસુ રૂધિરને બગાડી બન્યા, સોજો અને વૈવર્ય (ઝાંખાશ) સહિત પીડા કરનાર જવરને ઉપજાવેછે.

ક્રામ, શ્લેષ્મ, ક્રોધ, અને ભૂતના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો જવર

અભિષંગ જન્ય કહેલો છે. કાગ, શોક, અને ભયથી વાંચુ કોપે છે, ક્રોધથી પિત્ત કોપે છે તથા ભૂતના સંબંધથી ત્રણે દોષ કોપે છે. જે શરીરમાં જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે એરી ઝાડ ઉપર થઈને આવતા પવનના સ્પર્શથી તથા ખીખ વિષ પ્રયોગથી ઉપજેલા જ્વરને પણ અભિષંગ જન્ય કહે છે. આ જ્વર વિપને હથુનારી ચિકિત્સાથીજ નિવૃત્ત થાય છે.

અભિચાર (મારણ્યપ્રયોગ) તથા અભિશાપ (શિષ્ટકાર)થી કોપેલા ત્રણ દોષથી થયેલો જ્વર ન સહન થાય એવો તથા ભયંકર છે. આ જ્વરનાં લક્ષણ પણ સન્નિપાત જ્વર જેવાં હોય છે. આ જ્વરમાં ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો તથા શરીરમાં ખીછ પણ અનેક પ્રકારની પીડા ઉપજે છે. આ બંને જ્વરમાંથી જે જ્વર અભિચારની નિવૃત્તિના ઉપાયોથી નિવૃત્ત થાય તે અભિચાર જન્ય સમજવો. તથા અભિશાપની નિવૃત્તિના ઉપાયોથી નિવૃત્ત થાય તે અભિશાપ જન્ય સમજવો.

ધ્યાન અને નિશાસા અત્યંત જેમાં દેખાત તે કાગજ્વર સમજવો. શોકજ્વરમાં અશ્રુની અધિકતા, ભયજ્વરમાં ભયની અધિકતા, ક્રોધજ્વરમાં ક્રોધની અધિકતા, ભૂતજ્વરમાં અઘોષિક એટા તથા વિષજન્ય જ્વરમાં મૂંઝા, મોહ, મદ તથા ગ્લાનિની અધિકતા ઉપજે છે. આ કાગજ્વરાદિકનાં ચિન્હોમાં કોઈ વખતે પ્રથમ સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વખતે પછી સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે. કાગાદિયકી ઉત્પન્ન થતા જ્વરનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે કાગાદિયકી ઉત્પન્ન થતા ખીખ રોગોનાં પણ સમજવાં.

આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી તેમાં દોષ મળે છે. તેથી જેમાં જે દોષનું આધિક્ય દેખાય તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો કરવા. કાગાદિથી મનનો અભિધાત થાય ત્યારે જેવું જ્વરનું બળ હોય છે તેવું મન કાગાદિક રહિત હોય ત્યારે હોતું નથી. બે દોષ, ત્રણ દોષ અથવા એક દોષ કોપીને રસ ધાતુમાં જંઘ પકવાશયમાંથી જઠરાગ્નિને બહાર કહાડી તે અગ્નિથી આખાં શરીરને ઉજ્જ્વલ કરે છે, અને ધાતુને વહન કરનાર નાડીઓને બંધ કરે છે. તેથી શરીરમાં અત્યંત સંતાપવાળો પુરૂષ જ્વરિત એમ કહેવાય છે. નવીન જ્વરમાં જઠરાગ્નિ પોતાનાં સ્થાનકથી બ્રષ્ટ થાય છે અને નાડીઓના રોકાવાથી પુરૂષને પસોનો વળતો નથી. આમ જ્વરમાં અરિચિ, અન્ન ન પચવાથી ઉદરમાં ગુરૂતા, હૃદયનું અરવચ્છપણું, નિદ્રા ન છતાં નિદ્રાનો દેખાવ, આળસ, અત્યંત તાવનું ચડતું, વાત, પિત્ત તથા કફનું વિષમગણું, મુખમાંથી લાળનું પડતું, ઉછાળો, ક્ષુધાનો નાશ, મોઢામાં ચીકાસ, ગાત્રમાં રતપ્પધતા, શ્વેત

તા તથા ગુરૂતા, બહુ મૂત્ર, અજીર્ણ, ઝાડો તથા ઝાનિ થાયછે. નિરામ-
જ્વરમાં ભૂખ, દૂખળાશ, શરીરની હલકાશ, જ્વરની કોમળતા તથા દોષની
સમગતિ હોયછે.

નવીન જ્વરમાં દિવસે સૂવું, સ્નાન, અભ્યંગ, અન્ન ચિકિત્સા,
શ્લીસંગ, ઘણો પવન, મેહેનત, તથા કપાય પદાર્થનો ત્યાગ
કરવો.

ક્ષય, પવન, ભય, ક્રોધ, કાગ, શોક અને શ્રમથી થયેલા જ્વરને
છોડીને બીજા જ્વરમાં પ્રથમ લાંઘણ કરવી. કેમકે લાંઘણથી દોષનો ક્ષય,
જઠરાગ્નિનું દીપન, જ્વરનો અભાવ, શરીરમાં હલકાશ, અને ક્ષુધા ઉત્પન્ન
થાયછે દરદીનું શરીર કમ કૌવત ન થઈ જાય તેટલી લાંઘણ કરાવવી. કે-
મકે આરોગ્ય બળનો આશ્રય કરીને રહેલુંછે. અને તે માટે ચિકિત્સાનો
ક્રમ કહેવો છે.

નવીન જ્વરમાં લંઘન, સ્વેદન, વખત, યવાગૂ, કડવો રસ તથા ન-
પાકેલા દોષને પકાવવાની સીજ એટલા પદાર્થો દિત છે. વાત કફથી પેદા
થયેલ જ્વરમાં દરદીને તરસ લાગે ત્યારે ઉનું પાણી પાવું. ગદ્યથી તથા
પિત્તથી થયેલ જ્વરમાં કડવા પદાર્થથી ઉકાળીને શીતળ કરેલ જળ પાવું.
દીપન અને પાચન આ પ્રકારનાં ઔષધ જ્વરમાં દિત કહેવાયછે.

પોતાના સ્થાનાકથી ઉખડીને આગાશયમાં આવેલા તાવને ઉપજવ-
નારા કફ પ્રધાન દોષને વખત જોઈ ઉલટીથી બહાર કાઢવા. દોષ ઉખડે-
લ ન હોય તે વખતે નવીન જ્વરમાં ઉલટી કરાવવાથી હુદ્દેહ, શ્વાસ,
આક્રોશ વિગેરે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. જેમ કાચાં ફળમાંથી રસ કાઢવો મુ-
શ્કેલ પડેછે તેમ સર્વ દેહમાં ફેલાઈ ગયેલ અને ધાતુમાં પેસી ગયેલ દો-
ષને બહાર કાઢવા બહુ મુશ્કેલ પડેછે. અથવા સમજ્યા વિના દોષ બહાર
કાઢવાથી દરદીનો નાશ પામી શકાય. ઉલટી અને લંઘન કરાવેલ દરદીને
પેટેલાં લાયક ઔષધથી બનાવેલી રાજ ઇલાદિક હલકા પદાર્થો આપવા.
આ પ્રમાણે છ દિવસ અથવા જ્વર હધકો પડે ત્યાંસુધી ઉપચાર થાયતો
હોયેલા અગ્નિની પેટે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે. આ ઉપાય હલકાશથી ત-
થા ઔષધના સંયોગથી વાત, મૂત્ર, પુરીષ અને દોષનું અતુલોચન તથા
અગ્નિનું દીપન કરનાર છે. ઉષ્ણપણાંને લીધે પસીનો લાવનાર, દ્રવપણાંને
લીધે તૃપાને મટાડનાર, ખાવાની સીજ હોવાથી બળને આપનાર, સરપ-
ણાંને લીધે શરીરમાં હલકાશને ઉપજવનાર અને જ્વરને સાત્ત્વ હોવાથી

જવરને હરનાર રાખડી દરદીને પાવી. જગવા વખતે દરદીએ ફક્ત પોતાના મોઢાના રસ કરતાં વિપરીત રસવાળું અને ગનને ગમતું દાતણું કરવું. જવર આવતાં છ દિવસ થયા પછી પાચન કરનાર અને દોષતું શમન કરનાર કષાય પાવા અને હલકું અન્ન જગાડવું. જવર આવતાં તરતજ કષાય પીવાથી દોષ પાકતા નથી. પણ ઉલટા પકડાઇને વિષમ જવરને ઉપજવેછે. છ દિવસ પછી દશ દિવસ પર્યંત ખટાશવાળાં અથવા ખટાશ રહિત ઓસામણ સાથે હલકું અન્ન જગવાથી જવર શાંત થાયછે. કફનો પ્રકોપ શાંત થયા પછી વાતપિત્તના પ્રકોપની નિવૃત્તિ કરવા માટે ધી પીવરાવવું. તે અમૃત સરખો ગુણ કરેછે. પણ જો દશ દિવસ થઇ ગયા પછી પણ લંઘન ન કરવાથી કફની શાંતિ ન થઇ હોય તો કષાય પાવા. પરંતુ ધી પાવું નહિ. વાત પિત્ત પ્રધાન નિરામ જવરને દૂર કરવા માટે દૂધ પાવું. આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી જવર શાંત ન થાય અને દરદીનું શરીર મજબૂત હોય તો વિરેચન આપવું. જવરથી કમ કૌવત થઈ ગયેલ પુરુષને વગન વિરેચન હિત નથી. માટે તેવા પુરુષને તો દુગ્ધપાન તથા નિરુદ્ધ અસ્તિથી આરોગ્ય કરવા વિચાર રાખવો. જીર્ણ જવરમાં કફ પિત્ત ક્ષીણ થયે જઠરાગ્નિનાં બળવાળા પુરુષને આડાને બહાર કાઢવા અનુવાસન અસ્તિ આપવી. જીર્ણજવરમાં શરીરની ગુરતા, મસ્તકમાં શૂળ તથા ધીંદ્રિયોતું અસામર્થ્ય વિગેરે મટાડવા રૂચિ કરનાર શિરો વિરેચન કરવું.

કાંજ, ખાત, ધાણી અને સાથવો ખવરાવવાની જરૂર પડે ત્યારે તે તે પદાર્થો કરવા માટે બુની સાળ તથા સાદીચોખા વાપરવા. તેથી જવર નિવૃત્ત થાયછે. ખાટા પદાર્થની આકાંક્ષાવાળા દરદીને દાડગના રસમાં કાંજ બનાવી તેમાં સુંઠ નાખી પાવી. આડાનાં દરદવાળા પિત્તજવરમાં કાંજને દારી મધ નાખી પાવી. મદ અગ્નિવાળા પુરુષને પ્રથમ ભૂખ લાગે ત્યારે ઝટ પચવાના સ્વભાવવાળી તથા પીંપર અને સુંઠ નાખીને ઉકાળેલી સાળની ધાણીની રાખ પાવી. કષાય, વગન, લંઘન અને લઘુ ભોજનથી જે જવર શાંત ન થાય તે રૂક્ષ શરીરવાળા પુરુષને માટે ધી પીવરાવવું એ ઉત્તમ ઔષધ છે. તેને ક્વાથ પાવાની જરૂર પડે તો તેમાં થણુ ધી નાખીને પાવા. હજાર ધાણીએ ઘોઝેલ ધીનો અભ્યંગ કરવાથી જવરનો દાહ નિવૃત્ત થાયછે. જવરના દાહથી પીડાયેલો પુરુષ જળના છંટકાવથી શીતળ કરેલ પુષ્પની શાખા પર સુવે તોપણ દાહ નિવૃત્ત થાયછે.

દોષ રસમાં જઈ આમાશયમાં રહેલ અગ્નિને બહાર કાઢે છે તેથી

અમિનું બળ ક્ષીણ થાયછે. એટલે ખાધેલ અન્નને તે પકાવી શકતો નથી માટે જવરમાં અમિનું સંરક્ષણ કરવા લંધનાદિક ક્રમ અતિ ઉત્તમ છે. સાત દિવસે સર્વ દોષ બરોબર પાકી રહેછે. માટે આઠમે દિવસે જવર વિરામ થાયછે. જેના શરીરમાં દોષ અત્યંત કોપેલા છે અને જઠરાગ્નિ અત્યંત મંદ પડી ગયેલ હોયછે ત્યારે ગુરૂ પદાર્થનું ભોજન જલદીથી ગરણ કરેછે અથવા દરદી ધણા દિવસ પીલાય છે. કષ્ટ પ્રકૃતિવાળા અને વાતપ્રકૃતિ રહિત પુરૂષને ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બીજી ઋતુમાં આવેલો કષ્ટજવર સાત દિવસે પાકતો નથી. તેમ મંદ જઠરાગ્નિવાળા પુરૂષને જવર પાણુ સાત દિવસે પાકતો નથી. માટે તેને પકાવવા સારૂ દશ દિવસ પર્યંત લંધન અથવા અલ્પ ભોજન કરાવવું. પંચી ક્વાથાદિકનો ઉપયોગ કરવો. સામજવર, કષ્ટજવર અને કષ્ટ પિત્તજવરમાં લંધન કરવું એજ પરમ ઔષધ છે. કષ્ટ, પિત્ત અને વાતથી ઉત્પન્ન થયેલ જવરમાં અનુક્રમે વમન, વિરેચન તથા અસ્તિ આપવાથી આરામ થાયછે. જે દોષ ઓછો પડી ગયો હોય તેને વધારવાથી અને વધી ગયો હોય તેને ઘટાડવાથી સન્નિપાત જવર શાંત થાયછે. સન્નિપાત જવરમાં કાનના મૂળમાં સોજે થયા પછી કોઈકજ દરદી ઉગરે છે. તે સોજે કઠાવવાથી અથવા મૂતપાન કરવાથી વખતે મટે છે. ઉપર કહેલાં ઔષધથી જે જવર ન મટે તે ફસ ખોલાવવાથી મટે છે. વિસર્પ, અભિધાત અને વિરેકાટથી થયેલો જવર કષ્ટ અથવા પિત્તની પ્રધાનતાવાળો ન હોય તો તેમાં ધી પીવરાવવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે. તરીઆ તાવમાં અને ઐથીઆ તાવમાં સર્વ સાધારણ કર્મનો ત્યાગ કરી જો તે વાતપ્રધાન ન હોય તો ધીથી, અનુવાસન અસ્તિથી તથા રિનગ્ધ અને ઉષ્ણ અનુપાનથી ચિકિત્સા કરવી. પિત્તપ્રધાન વિષમજવરમાં જવર હર ઔષધથી સંસ્કાર કરેલ દૂધ તથા ધીથી, વિરેચનથી અને કડવા તથા શીતવીર્ય ઉપાયથી ચિકિત્સા કરવી. અને કષ્ટપ્રધાન વિષમજવરમાં વમન, પાચન, લંધન અને ઉષ્ણ કપાયથી ચિકિત્સા કરવી. વિષમજવરમાં માંસાહારી પુરૂષને ઝાઝું ધી પીવરાવી ઉલટી કરાવવી. વિષમજવરવાળા પુરૂષે જમવા પેટેલાં તેલમાં મેળવીને બસણ ખાવું.

જવર રસ ધાતુમાં રહેલો હોય તો વમન અને ઉપવાસ કરાવવો, રૂધિરમાં રહેલ હોય તો શેક તથા બંધાણુ કરવાં, માંસ અને મેદમાં રહેલ હોયતો ઉપવાસ સહિત વિરેચન કરાવવું. અસ્થિ તથા મજ્જામાં પેટેલો હોય તો અનુવાસન અસ્તિ આપવી. શાપ, અભિચાર અને બૂતના સંસર્ગ-

થી થયેલા જ્વરની નિવૃત્તિ માટે દેવી ઉપાય જેવાકે, વિષ્ણુ સહસ્ર નામો મનો પાઠ, મહાદેવનું પૂજન વિગેરે ઉત્તમ છે. અભિધાતૃ જ્વરની નિવૃત્તિ માટે ધૂતનું પાન અને અભ્યંગ ઉત્તમ છે. ક્ષત અને વ્રણથી ઉપજેલા તાવની નિવૃત્તિમાટે ક્ષત અને વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. કામ, શોક અને બયથી ઉપજેલા જ્વર આશ્વાસન, ઈંદ્રનો લાલ, વાયુનું શમન અને હાસ્ય પ્રસંગથી શાંત થાયછે. ક્રોધથી ઉપજેલ જ્વર ગનોહર પદાર્થ, પિત્તને હરનાર ઔષધ અને આજીવથી નિવૃત્ત થાયછે. કામથી ક્રોધજ્વર મટેછે, ક્રોધથી કામજ્વર મટેછે. અને એ જાનેથી બય શોક જન્ય જ્વર નિવૃત્ત થાયછે. તાવનું સ્મણ કરવાથી જેને તાવ આવેછે તેને જ્વરનું વિસ્મરણ કરનારી ચિકિત્સા કરવી. જ્યારે શરીરમાંથી ખેદ અને તાવ મટી જાયછે, ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાયછે, શરીર હલકું પડેછે, અને પૂર્વના સમાન પ્રકૃતિ તથા બળ શરીરમાં પ્રગટેછે ત્યારે તે શરીર જ્વર મુક્ત સમજવું. જેના શરીરમાં જ્વર હોય અથવા તામ જ્વરથી મૂકાયેલ હોય તેને બળતરા ઉપજાવનાર મરચાં વિગેરે પદાર્થો, ગુરૂ અને અસાત્મ્ય અન્નપાન ઉપયોગમાં ન લેવાં. તથા સ્ત્રીસંગ, બહુ હાલચાલ અને સ્નાન એટલાં વાનાં ત્યાગ કરવો. તેથી જ્વર શાંત થાય છે અને ફરીથી આવતો નથી. ઔષધો પણ આરથી જે જ્વર બરાબર શાંત થયો નથી તે ફરીથી આવેછે. અને ફરીથી આવેલ જ્વર પ્રથમથીજ દુર્બળ અથવા પુરુષનું મરણ જલદીથી ઉપજાવે છે ફરીથી આવેલ જ્વરની નિવૃત્તિને માટે કરિયાતુ, કઢુ, મોથ, ખડસલીઓ અને ગજો આ સર્વ ઔષધો વાટીને પીવાં.

રક્તપિત્ત.

તડકામાં ઝાઝી હરહર કરવાથી, મેહેનત કરવાથી, નિદાન. ઝાઝો શોક કરવાથી, ઝાઝો ખંથ કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી અને તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ક્ષાર, લવણ, ખાટા અને તીખા પદાર્થો ખાવાથી વિકાર પામેલ પિત્ત જલદી લોહીને તપાવેછે. પછી તે (લોહી) ઉપરના અથવા નીચેના માર્ગથી કે બન્ને માર્ગથી આખા શરીરમાં ફેલાયછે. ઉપરને માર્ગે નાસિકા, નેત્ર, કાન અને શ્રુણ્ણમાંથી લોહી વહેછે તથા નીચેને માર્ગે શિશ્ન અથવા ઘેનિ, અને ગુદામાંથી લોહી વહેછે. આ રક્ત (લોહી) અતિશે કોપેછે ત્યારે રૂવાડાંઓમાંથી પરસેવાની પેઠે નિકળવા માંડેછે. રક્તપિત્ત થવા અગાઉ ચિત્તવૃત્તિ ઉદાસ બનેછે, શરીરમાં સુરતી રહેછે, શી-

ત પદાર્થોપર પ્રેમ વધેછે, કંઠમાંથી ધૂમાડો નિકળતો હોય એમ બાસેછે, ઉલટી થાયછે અને તપેલ લોઢાપર પાણી પડતાં જેવી ગંધ નિકળેછે તેવી ગંધ રોગીના શ્વાસની હોયછે.

જે ધાતું; જરા શ્વેત તથા પીળા રંગનું, ચીકણું અને ચળકતું લોહી વહે તો રક્તપિત્ત ક્રિયુક્ત છે એમ જાણવું; જે આસમાની, રાતું, શીણસહિત પાતળું અને રક્ષ એવું લોહી હોયતો વાતયુક્ત રક્તપિત્ત સગજવો; જે ભગવા રંગનું, ગાયના મૂત્રજેવું, કાળું અથવા મૃદંગની શાહી જેવું, ધૂમાડાજેવું અને સુરંગા જેવું લોહી હોયતો પિત્તયુક્ત રક્તપિત્ત સગજવો. જેમાં વાતપિત્તાદિ જે દોષોનાં લક્ષણ દેખાય તેને જે દોષથી પેદા થયેલો રક્તપિત્ત સગજવો; તથા જેમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ દેખાય તેને ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો રક્તપિત્ત સમજવો; જેમાં ઉર્ધ્વ માર્ગથી લોહી વહેછે તેમાં વાયુનો સંબંધ સમજવો તથા નન્ને માર્ગથી (ઉર્ધ્વ માર્ગ તથા અધો માર્ગથી) રક્ત વહેતું હોયતો વાત તથા પિત્તથી પેદા થયેલ રક્તપિત્ત સમજવો.

ઉર્ધ્વ ભાગમાં રક્તપિત્ત હોય તો સાધ્ય છે, અધો ભાગમાં હોય તો કષ્ટ સાધ્ય તથા બન્ને ભાગમાં હોયતો અસાધ્ય છે. વળી તે રક્તપિત્ત જે જોરાવર ગાણસને થયેલ હોય, ઉર્ધ્વ માર્ગમાં વહેતો હોય, થોડા દિવસ થયા થયેલ હોય, શિશિર ઋતુમાં લાગુ પડ્યો હોય, ઝાઝા વેગવાળો ન હોય તથા ઉપદ્રવ વગરનો હોય તો તે સાધ્ય ગણાયછે. તેમજ એક દોષથી થયેલ પણ મટી શકેછે; જે દોષથી પેદા થયેલો પણ જેમ તેમ મટેછે; અને ત્રણ દોષથી ઉપજેલ રક્તપિત્તનો કદી મટતોજ નથી. તેમજ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય, જેનું શરીર ત્રુટી ગયેલ હોય, જે વૃદ્ધ હોય તથા જે જમી શકતો ન હોય તેવા દરદીનો રક્તપિત્ત પણ અસાધ્ય સમજવો. માંસનાં ઘોણુ જેવો, સડેલ જેવો, ડોળાં પાણી જેવો, મેદ, ૪૩, અને ઘોહી જેવો, ચક્રત્ (કાળજાની ગાંઠ) જેવો, પાકેલ જાંચુ જેવો, કાળા તથા લીલા રંગનો, ઉપદ્રવોથી યુક્ત અથવા અનેક રંગનાળો રક્તપિત્ત અસાધ્ય હોવાથી ઉપાય કરવાને લાયક નથી વળી જે રક્તપિત્તવાળો પુરુષ પદાર્થ માત્રને તથા આકાશને પણ લાલ દેખેછે, લોહીની ઉલટી કરેછે, લાલ નેત્રવાળો છે અને જેને ઘચરકામાં પણ લોહી પડેછે તેવા રોગીને પણ અસાધ્ય સમજવો.

રક્તપિત્ત થવાથી નિર્બળતા, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી, બેભાન અવસ્થા, શરીરનું શીકું પડવું, બળતરા, મૂર્છા, જમ્યાપછી છાતીમાં બળતરા, અધીરાષ્ટ્ર, નિરંતર હૃદયમાં અપૂર્વ દરદ, તૃષ્ણા, પાતળા ઝાડો, માથાનું તપન

હું, યુંકની દુર્ગંધી, અન્નપર અરચિ અને અપચો થાયછે.

આ રોગ અગ્નિની પેટે માણસનું તરત મૃત્યુ કરના- ચિકિત્સા-
રો છે તેથી તેની જલદી ચિકિત્સા કરવી. જેનું બળ અને
માંસ ક્ષીણ થયેલ ન હોય તથા જમી શકે એવા પુરુષના શરીરમાં ઉપરો-
ક્ત રંતપિત્ત પ્રથમથીજ બંધ ન કરવું. જે પ્રથમથીજ બંધ પાડીએ તો તે
ગલગેહ, નાસિકામાં ગંધ, મૂછો, અરચિ, જવર, ગાંઠ, બરેણ, આશરો,
કિલાસ (હામાગછાલી), મૂત્રદુરુછ, કુષ્ઠ, અર્શી, રતવા, શરીરમાં શીકાશ, બ-
ગંદર અને બુદ્ધિ તમા છાંયોમાં ગભરાટ થાયછે, માટે પુરુષનું અને રોગનું
કૌવત જાણનારા વૈદ્યે તે વહેવા દેવું. ઘણું કરીને આ રોગ મેદના વિકારથી
પેદા થાયછે, માટે આ રોગવાળાને પ્રથમ લાંઘણ કરાવવી. તેને તરસ લાગે
ત્યારે કાજો વાજો, ઘોજો વાજો, અંદન, ગોથ અને ખડસલીઆથી ઉકાળેલ
અથવા કેવળ ઉનું કરીને ટાહું કરેલ પાણી પાવું. વખત અને પ્રવૃત્તિ જા-
ણનાર વૈદ્યે ઉપલા ભાગમાં રહેલ આ રોગની નિવૃત્તિને માટે તર્પણ ઉપાય
કરવા અને હેઠલા ભાગમાં હોય તો પેહલાં પેચા પાવી. તર્પણ કરવાનો
પ્રકાર એવો છે કે, ખજૂર, દ્રાખ અને ફાલસાંને જળમાં ઉકાળીને શીતળ
કરી તે જળમાં સાકર મેળવીને પાવું. શેકેલ સાળની ધાણીના બુકામાં ગંધ
તથા સાકર મેળવીને ખવરાવવું તે પણ તર્પણ કહેલું છે. સાળ, સાઠીઆખા,
નાનવી, કાદરા, સામો અને કાંગ આ સઘળાં રંતપિત્ત રોગવાળાને પથ્ય
કહેલ છે. રંતપિત્ત ઉપલા ભાગમાં હોય તો વિરેચન અને હેઠલા ભાગમાં
હોય તો વમન કરાવવું. ઉપલા ભાગમાં પ્રવૃત્ત રંતપિત્તની શાંતિ કરનાર ક-
ડવો તથા તુરો રસ અને ઉષવાસ કહેલ છે; હેઠલા ભાગમાં રંતપિત્ત હોય
તો પુષ્ટિના ઉપાય તથા ગધુર રસ દિત કહેલ છે. નસોતર અને કાળી ન-
સોતરના કપાયમાં કરેલ તે જે પદાર્થનો કંઈક સાકર સાથે મેળવીને ચાટવો
તેથી ઉપલા ભાગમાં રહેલ રંતપિત્ત મટે છે. મીઠાળનું ચૂર્ણ સાકર સાથે,
ગંધ સાથે, દૂધ સાથે અથવા શેલડીના રસ સાથે પીને ઉલટી કરવી, તેથી
હેઠલા ભાગમાં રહેલ રંતપિત્ત શાંત થાયછે. આવી રીતે વગન વિરેચનથી
શુદ્ધ થયેલ પુરુષને કમથી મંથ અને પેચા આપવી. મંથ પણ મધ, ખજૂ-
ર, દ્રાખ, ફાલસાં અને સાકરનાં જળથી બનાવેલા આપવો. મંદ અગ્નિવા-
ળો તથા ખાટા પદાર્થની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય તેને દાડિમ તથા આમળાં-
ના રસથી ખાટો થયેલ મંથ આપવો; વળી વાજો, ધાવણીનાં ફુલ, ખીલી-
નો ગરલ અને ધમાસાથી બનાવેલ પેચા આપવી. જેથી રંતપિત્ત રોગ

ઉત્પન્ન થાયછે. એવા વિદાહિ અને ઉષ્ણવીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થોના ત્યાગ કરવો. ગંદાઇ ગમેલ રક્તપિત્તની નિવૃત્તિને માટે પારેવાની ચરક મધ સાથે ચાટવી. ચંદન, વાળો, મેખ, ચોખ્ખાની ધાણી, મગ, પીંપર અને જવ બળાના જળમાં રાતે પવળી રાખવા, તે જળ પ્રાતઃકાળે પીવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થાયછે. ઉપર લખેલા કષાયોથી અગ્નિની દીપ્તિ તથા કફનો ક્ષયે પણ રક્ત-પિત્ત શાંત ન થાયતો પાંચગણાં જળમાં પકાવેલું બકરીનું દૂધ અથવા ગા-યનું દૂધ પાતું મૂત્રના ગાર્ગમાં રહેનારા રક્તપિત્તની નિવૃત્તિ માટે પણ ઉપ-ર કહેલા ઉપાયો દિત છે. શુદ્ધસ્થાનમાં રહેલ રક્તભિત્તની નિવૃત્તિને માટે મો-ચરસથી સાથેલું, વડની ટીશીઓથી અથવા સુંક, વાળો અને ઉત્પન્નથી સાથેલ દૂધ પાતું ગળામાં રક્તપિત્ત રોગ પેટેલો હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે કમળનાં નાળવાંતો ક્ષાર મધ તથા ધી સાથે ચાટવો. શુદ્ધથી બહુ લોહી પડતું હોયતો રક્તપિત્તને મટાડનાર ઔષધોના રસની ગુસ્તિ આપવી. આ રોગ નાસિકામાં ગમેલ હોય નમ્બ આપવું. શીતવીર્ય ઔષધનો અભ્યંગ કર-વાથી પણ રક્તપિત્ત શાંત થાયછે.

કાસ (ઉંચરસ.)

ધૂમાડાના તથા ધૂળના અભિધાતથી, મેહેનતથી, લુ- નિદાન, ખું અન્ન ખવાથી, જમતાં જમતાં એનાળ જવાથી અને ગળ મૂત્રાદિકના વેગ તથા છીંકને અટકાવવાથી પ્રાણવાયુ સદોષ થઇ ઉ-દાનવાયુ સાથે ગળીને ડુટેલ કાંસાના અવાજ સરખા અવાજવાળો દોષ સહિત મુખથી બહાર નિકળેછે, જેને કાસ (ઉંચરસ) કહેછે. વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષય એ પાંચ કારણથી ઉપજેલ પાંચ પ્રકારના કાસ ઉત્ત-રોત્તર બળવાન કહેલછે. આ પાંચ કાસ અટકાવવાના ઉપાયો વખતસર નથાય તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાયછે. કાસ ઉપજવાની અગાઉ ગળામાં અ-ને મોદામાં કાંટા કાંટા જેવું લાગેછે અને મળામાં ખરજ આવેછે તથા જમતાં જમતાં ગળે કોળીઓ અટકેછે. વાત કાસમાં હૃદય, કપોળ, મસ્તક, ઉદર અને પડખામાં શૂળ નિકળેછે, મોહું સુકાઈ ગમ્મં, બળ, સ્વર, અ-ને ઓજ ક્ષીણ થાયછે, વારંવાર ઠાલી ઉંચરસ આવેછે તથા અવાજ ખો-ખરો થઇ જાયછે; પિત્ત કાસમાં છાતીમાં બળતરા, જ્વર, મુખમાં શુષ્ક-તા તથા કડવાશ, તૂષા, તીખી તથા પીળી ઉલટી અને શરીરમાં પીળા-શ તથા દાહ થાયછે; કફકાસમાં કફથી લીંપાયેલું મુખ, મસ્તકમાં પીઠ,

છાતીમાં કફનો ભરાવો, આત્મ ઉપર અરુચિ, અંગમાં ગુરુતા, ખરજ અને ઘાટા બળખાનું નિકળવું થાયછે. અતિ મૈથુનથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, ઝાઝો પંચ કરવાથી, અતિ સંગ્રામથી, અને દોડતાં બળવાન જનવરોને પકડી રાખવાથી દુબળા પુરૂષની છાતીમાં ક્ષત ઉપજીને ઉધરસને પ્રગટ કરેછે તે ક્ષત કાસ કહેવાયછે; આ ક્ષત કાસમાં ઉધરસ આવવા વખતે મોઢામાંથી લોહી પડેછે, કંઠમાં અતિ પીડા થાયછે. છાતી ખોખરી જણાયછે, તેમાંતી-દણુ સોયો ઘોંચ્યા જેવી વેદના થાયછે, તેનો સ્પર્શ કરતાં પણ તેની પીડા સહન થઇ શકતી નથી. આખા અંગમાં શૂળ નિકળે છે, સાંધાઓ ઝલાઈ જાયછે, તાવ આવેછે, શ્વાસ થાયછે, તરસ લાગેછે, અવાજ બદલાઇ જાયછે તથા દરદીનો અવાજ ઉધરસ વખતે પારેવાના જેવો હોયછે. વિષમ (વખત બદલાવીને) અને અસાત્મ્ય ભોજન કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, મળમૂત્રાદિના વેગ રોકવાથી, મન બગડવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી ત્રણે દોષ કુપિત થઈને અંતકાળને ઉપજાવનારી ઉધરસને ઉત્પન્ન કરેછે તે ક્ષય કાસ કહેવાય છે. આ ક્ષયકાસમાં શૂળ, તાવ, દાહ, તથા બેભાન સ્થિતિ વિગેરે કષ્ટો ઉપજેછે અને ગરણુ પણ થાયછે. આ દરદી દિવસે દિવસે દુબળો પડતો જાયછે તેને ઉધરસ ખાવા વખતે જ કફ પડેછે તેમાં પર તથા રૂધિર પણ મળેલું હોયછે. આ ક્ષયકાસનો દરદી અસાધ્ય કહેલોછે. ક્ષયકાસ બળવાન પુરૂષને થયેલ હોય તો માંડ માંડ મટેછે. પણ દુબળાના તો પ્રાણુ લે છે. આ રોગ તાજે હોય અને વૈધ તથા ઔષધ શ્રેષ્ઠ મળે તો કદાચિત ટળેછે. વૃદ્ધ પુરૂષને થયેલ ક્ષય રોગ પથ્ય સેવનથી વધવા ન દેવો એટલુંજ બને છે, પણ મૂળમાંથી નિવૃત્ત થતો નથી.

પવનથી ઉપજેલા કાસવાળા પુરૂષને વાતદર ઔષધ ચિકિત્સા. ધથી સાધેલ સ્નેહનું પાન કરાવવું. પિત્ત સહિત કાસની નિવૃત્તિ માટે જમવા પહેલાં ધી પાવું તથા કફસહિત કાસની નિવૃત્તિને માટે સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવું. આ સિવાય કાસને માટે પરિશિષ્ટ ભાગમાં લખેલાં કાસ ઉપર લાગુ પડતાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો.

શ્વાસ (દમ).

શ્વાસરોગ મહાન, ઉર્ધ્વ, હિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર એવા નિદાન. બેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતની અધિકતાથી ક્ષુદ્ર, કફની

અધિકતાથી તમક, કફ અને વાતની અધિકતાથી છિન્ન તેમ મહાન અને ઉર્ધ્વ વાયુની અધિકતાના યોગથી થાયછે. શ્વાસમાં પેહેલાં હૃદયમાં પીડા, શ્વળ, પેટનું ચડતું તણાવું, મોઢું નિઃસ્વાદ અને કપોળમાં સોયો ઘોંચ્યા જેવી વેદના થાયછે. જ્યારે વાયુ કફથી સંયુક્ત થઇ નાડીઓના પ્રવાહને રૂંધી ચારેતરફ જવા માંડે છે ત્યારે શ્વાસ રોગ થાયછે.

મહાશ્વાસમાં વાયુ ઉપર ચડી આવ્યો હોય તેથી રોગી દુઃખ પામી શબ્દયુક્ત શ્વાસ લેછે, જ્ઞાન વિજ્ઞાન નાશ પામેછે, સુખ અને નેત્ર સ્તબ્ધ થઇ જાયછે, મળમૂત્રનું રૂંધન થાયછે, વાણી થોયરાય છે, રોગી અત્યંત ખેદયુક્ત રહેછે તથા શ્વાસનું લેવું દૂરથી સંભળાયછે, આવી રીતે મહા શ્વાસ વાળો પુરૂષ તરત મરણ પામેછે.

ઉર્ધ્વ શ્વાસમાં રોગી શ્વાસને ઉપર ચડાવે છે પણ નીચે ઉતારી શકતો નથી, સુખ તથા કંઠ કફથી રોકાઇ જાયછે, મૂર્છા થાયછે, મોઢું સુકાયછે અને ચેન પડતું નથી. ઉર્ધ્વ શ્વાસ કોપ્યાથી હેઠલો શ્વાસ રૂંધાયછે અને રોકાવાથી જે મુંઝાય છે તે પ્રાણ મુક્ત થાયછે.

છિન્ન શ્વાસમાં રોગી પોતાનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લેછે અને મૂકેછે, અથવા દુઃખી થઇ શ્વાસોશ્વાસ લેતો નથી તેમ મૂકતો પણ નથી. હૃદય ચીરાતું હોય તેવી પીડા થાયછે, પેટ ચડી આવેછે, એક નેત્ર રાતું થાયછે, તથા બકેછે, ઈત્યાદિ ચિન્હોવાળો છિન્ન શ્વાસનો રોગી તરત પ્રાણ મુક્ત થાયછે.

જ્યારે વાયુ કંઠ તથા મસ્તકને સજ્જડ કરી દર્દી કફનું આકર્ષણ કરી નાડીઓને પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે તે કફ રૂંધાવાથી સળેખમ તથા મળામાં ધુરધુર એવો શબ્દ થાયછે. અને ઘણા વેગથી છાતીમાં દુખનારા શ્વાસને ઉપગ્નવેછે ત્યારે રોગી બેભાન થાયછે. ઉધરસ ખાતાં કોઈ વખતે કફ બહાર નિકળે ત્યારે બે ઘડી આરામ જણાયછે, કંઠમાં ખરજ આવેછે, મુશ્કેલીથી રાડ પાડી શકેછે, નિદ્રા આવતી નથી, સુષ્ક શકાતું નથી, બેસવાથી જરા સુખ રહેછે, ઉષ્ણ પદાર્થો અનુકૂળ પડેછે, આંખપર સોજો ચડેછે, કપાળ ઉપર પસીનાનાં ભંદુઓ આવેછે, મોઢું સુકાયછે તથા શ્વાસ ચડવાથી રોગીનું આખું અંગ ઉંચા નીચું હાલ્યા કરેછે. આ લક્ષણો તમક નામના શ્વાસને સૂચવેછે. તમક શ્વાસ વરસાદ, ટાઢ, પૂર્વ તરફનો પવન અને કફને કરનારા પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામેછે. આ શ્વાસ જોકે કષ્ટસાધ્યછે તોપણ તેને થયે થોડો વખત થયો હોય તો જલદીથી મટી શકેછે. પ્રત-

મક શ્વાસમાં જ્વર અને ખેબાન અવસ્થા એ એ મુખ્ય ઉપદ્રવો છે. આ શ્વાસ ઉદાવર્ત, ધૂળ, અજીર્ણ, મળમૂત્રનો વેગ રોકવાથી તેમજ વૃદ્ધપણાંને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. અંધારાથી અથવા તમોણુથી વૃદ્ધિ પામે છે. અને શી-
તોપચારથી શાંત થાય છે. આ શ્વાસનો સૈગી અંધારાથી આવૃત હોય એ-
મ તેને જાણાય છે.

શુષ્ક અને રક્ષ પદાર્થોનાં સેવનથી ઉત્પન્ન થતાં ક્ષુદ્ર શ્વાસમાં વાયુ ઉપર ચડે છે. આ શ્વાસ અન્નપાનને અટકાવતો નથી તથા ઈન્દ્રિયોને પણ ઈન્ન કરતો નથી તેથી આ ક્ષુદ્ર શ્વાસ સાધ્ય ગણાય છે.

ઉપર લખેલુ સર્વ શ્વાસ કૌવતવાન પુરુષને અપૂર્ણ લક્ષણથી સાધ્ય ગણાય છે. ક્ષુદ્ર શ્વાસ સંપૂર્ણ લક્ષણ છતાં પણ સાધ્ય છે. તથા સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વ શ્વાસ અને છિન્ન શ્વાસઅસાધ્ય છે. ખીન્ન વ્યાધિઓ કરતાં આ વ્યાધિ તરત પ્રાણ લે છે.

શ્વાસરોગથી પીડિત માણસને સ્નિગ્ધ પદાર્થથી પ્રથમ ચિકિત્સા-
સ્વેદ વિધિ કરવો, તેથી પકડાયેલો શ્વાસ છૂટ પડે છે. ત્યાર પછી દહીંનું ઘોળનું પાઈ હલકું વમન કરાવવું. વમન કરાવવાના પદાર્થોમાં પીંપર, સીંધાણુ અને મધ મેળવવાં. વમન કરવાથી હૃદય શુદ્ધ થાય છે. અને કફનો નાશ થઇ પવન સારી રીતે ચાલી શકે છે. તમક શ્વાસના રો-
ગીને વિરેચન આપવું. વિરેચન તથા વમનથી આરામ ન જણાય તો કફની નિવૃત્તિને માટે ધૂમપાન કરાવવું. ધૂમપાનની વાટમાં (ખીડીમાં) હળદર એ-
રડાનું મૂળ, દ્રાખ તથા દેવદારનાં ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો. વાટને ધીમાં બોળી સળગાવીને ધૂમપાન કરવું. શ્વાસ રોગીને સાળ, સાઈ ચોખ્ખા, ઘઉં, જવ, તથા મગ એ પદાર્થો પથ્ય છે. શ્વાસ રોગીની તરસ મટાડવા સારૂ દશ-
મૂળ અથવા દેવદારનો ક્વાથ પીવરાવવો. ગાય, હાથી, ઉંટ, ગધેડા અથવા બકરીની વિછાનો રસ મધમાં મેળવીને પાવો. આસોંદની રાખ મધમાં મે-
ળવીને ચાટવી, એરડાનું મૂળ અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને ચાટવું, કાઠનો રસ અને મધ સાથે મેળવી ચાટવું. આ પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા-
થી સર્વ શ્વાસ રોગોનો નાશ થાય છે. સુંક અને ગોળ સમ ભાગે મેળવીને ખાવાથી પંચ શ્વાસ મટે છે. કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને ઉલટી એ એક ખી-
ન્નનાં ઔષધથી મટી શકે છે.

રાજ્યક્ષમા (ક્ષય).

મળમૂત્રનો વેગ રોકવાથી, અત્યંત મૈથુનથી, ઉપવાસ નિદાન.

કરવાથી, પારકી દુર્ઘ્ના, આળસ અને ગ્લાનિથી, વધારે બળવાન માણસ સાથે યુદ્ધ કરવાથી, અનિયમિત ખાવાથી તથા એવાં બીજાં કારણોથી વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણે કોષ પામી ક્ષય રોગ ઉપજાવે છે. ગતિ રોકવાથી વાયુ વિકારને પામે છે તેથી જઠરાગ્નિ બગડી કફ તથા પિત્ત પણ વિકારને પામે છે. રસાદિ ધાતુઓને શોષી લે છે. તેથી આ રોગ શોષ એવાં નામથી ઓળખાય છે. શરીરની પાચનાદિ ક્રિયાઓનો ક્ષય થાય છે તેથી તે ક્ષય કહેવાય છે. આ રોગ પ્રથમ ચંદ્રને ઉપજ્યો હતો તેથી અને સર્વ રોગમાં મોટો હોવાથી એનું નામ રાજ્યક્ષમા એ પ્રમાણે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રોગ ધાતુનો ક્ષય થવાથી તથા શરીરમાં રહેલ ધાતુઓની ગતિનો અટકાવ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કફ પ્રધાન પિત્તાદિ વિકારોથી ધાતુનો વહેવાનો માર્ગ બંધ થતાં અનુલોમ ક્ષય ઉપજે છે. અનુલોમ ક્ષયમાં તેની વૃદ્ધિ તથા રૂપાંતર ક્રમથી થાય છે અનુલોમ ક્ષયથી વિરુદ્ધ જાતનો પ્રતિલોમ ક્ષય કહેવાય છે તેની ઉત્પત્તિ અત્યંત મૈથુન કરવાથી વીર્યનો ક્ષય થઇ થાય છે. અને તેથી મનુષ્ય દિવસે દિવસે સુકાતું જાય છે. ક્ષય રોગમાં પ્રથમ શ્વાસ થાય છે, હાથ પગ ગળી જાય છે, કફ પડે છે, તાળવામાં શોષ થાય છે, ઉલટી થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, નિદ્રા બહુ આવે છે અને સળખમ તથા ઉધરસ થાય છે. આ લક્ષણો ધાતુઓનું શોષણ થવાનું હોય તો જણાય છે. અને ત્યારે દરદીનાં નેત્ર શ્વેત થાય છે અને માંસ ખાવાની તથા મૈથુનની ઇચ્છા ઘણી થાય છે. આ લક્ષણો સ્વાભાવિક રીતે થાય છે એમ નથી પણ તે રોગનાં વિલક્ષણપણાંથી થાય છે. તેમજ રોગીને સ્વપ્નમાં કાગડો, પોપટ શાહુડી, મયૂર, ગીધ, વાંદરા તથા કાંકીડા વિગેરે પોતાને લઇ જતા હોય તેમ જણાય છે, જળ રહિત નદીઓમાં સ્નાન કરતો હોય એમ લાગે છે તથા અતિ પવન અને દાવાનળથી ઘેરાયેલાં શુષ્ક વૃક્ષોને જુવે છે. ખમા તથા પડખામાં પીડા, હાથ પગમાં બળતરા અને આખાં શરીરમાં જ્વર ભરેલો રહે છે. આ ત્રણે લક્ષણો ક્ષય રોગમાં અવશ્ય થાય છે અને તેથી મરણ ઉપજે છે ક્ષય રોગમાં વાતનો સંબંધ હોય તો સ્વરમાં બેદ પડે છે, શૂળ ઉપજે છે અને ખમા તથા પડખાં સુકાઈ જાય છે. પિત્તનો સંબંધ હોય તો જ્વર, દાહ, અતિસાર તથા મોઢાંમાંથી લોહી પડે છે. અને કફનો સંબંધ હોય તો અશ્વિ થવી, માથું

ભારે પડી જવું, ઉધરસ થવી, તથા અવાજ બદલાવો આ પ્રમાણે થાય છે. આવી રીતે ઉપર કહેલાં અગિયાર લક્ષણો જે રોગીને યયાં હોય તેમજ ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશ્વળ, અવાજ બદલાવો, અન્નપર અરુચિ અને જંબર આ છ લક્ષણો થયાં હોય અથવા જેનામાં બે અને ત્રણ રહેલ ન હોય તે તેનો રોગ અસાધ્ય સમજવો. રોગીને આ સર્વ લક્ષણો થયાં છતાં તેનામાં માંસ તથા બળ રહેલાં હોય તો વૈદે ચિકિત્સા કરવી. દરદી ખાતાં પીતાં પણ દુબળો પડતો જાય, અતિસાર થાય અને પેટ ઉપર તથા અંડકોષ ઉપર સોજો ચડે તો તે ક્ષય રોગી કદી પણ બચી શકતો નથી. જે ક્ષય રોગીને, મુદ્દલ તાવ ન આવતો હોય, શરીરે જેરાવર હોય, ચિકિત્સાને સહન કરી શકતો હોય, સાવધાન હોય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તથા અત્યંત દુર્બળ ન થઈ ગયો હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી. પણ જેનાં નેત્ર ઘોળાં હોય અન્નપર અત્યંત અભાવો હોય, ઉર્ધ્વ શ્વાસથી પીડાતો હોય અને વારંવાર કષ્ઠથી પેસાળ ઉતરતો હોય તેવો રોગી નાશ પામે છે. ક્ષય રોગ ઘણા પ્રકારના છે. તેમાંથી વ્યવાયશોષી, શોક શોષી, વાદ્ધ્ય શોષી, અધ્વ શોષી, વ્યાયાગ શોષી, વ્રણ શોષી, તથા ઉરક્ષત શોષી એ મુખ્ય છે.

ક્ષયરોગી અત્યંત મૈથુનથી ક્ષીણ થયેલ વ્યવાય શોષી કહેવાય છે. આ દરદીની ગુલ્લેદ્રિયમાં તથા અંડકોષમાં પીડા થાય છે; મૈથુન ગાટે અશક્તતા હોય છે છતાં જે પરાણે મૈથુન કરે છે તો તે રોગીને ઘણીવાર જનરા શુક્રસ્ત્રાવ થાય છે અથવા વીર્યને બદલે લોહીનાં ટીપાં પડે છે, શરીર શીકું પડી જાય છે અને ધાતુઓનો ક્ષય થતો જાય છે.

જે ઘણો ખેદ અથવા ચિંતા કરે છે તે શોકશોષી સમજવો. આવા દરદીના હાથપગ ગળી જાય છે તથા શુક્રક્ષયનાં લક્ષણોથી ભ્રૂંદાં શોષનાં લક્ષણોથી તે પીડા પામે છે.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ક્ષીણ થતો પુરુષ જરા શોષી જાણવો. તેની ધાતુઓ ક્ષીણ થવાથી વીર્ય, બુદ્ધિ, બળ અને ઇન્દ્રિયો મંદ પડી જાય છે, તેનું શરીર કુબળા કરે છે, અન્નપર અરુચિ થાય છે, કંઠમાંથી અવાજ ખોખરો નીકળે છે, પરાણે થુંકે છે તોપણ થુંકમાં કશું પડતો નથી, શરીર ભારે પડી જાય છે, મોઢું નાક અને નેત્રમાંથી રાત દિવસ લાળ ઝર્મા કરે છે. અને તેના શરીરની કાંતિ શુષ્ક તથા રૂક્ષ પડી જાય છે.

ઘણો પંથ કરવાથી ક્ષીણ થઈ ગયેલો પુરુષ અધ્વશોષી કહેવાય છે. તેના હાથપગ ગળેલા હોય છે, શરીરની કાંતિ બળેલ લીલાં લાકડાં જેવી

અને ખરખરી થાયછે, સર્વ અંગ શિથિલ થઇજાયછે તથા પિપાસાસ્થાન,
કંઠ અને મુખ સુકાઇ જાયછે.

અતિ મેહેનતથી ક્ષીણ થઇ ગયેલો પુરુષ વ્યાયામશોધી કહેવાયછે.
અને તે અવશોધીનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોયછે. તથા ઉરઃક્ષત નહિ છતાં
ઉરઃક્ષતનાં લક્ષણો જણાયછે.

વ્રણશોધીને રક્તક્ષયથી, વ્રણની પીડાથી અથવા આહાર ઘટવાથી વ્રણયુ-
ક્ત જે ક્ષય થાયછે તે અસાધ્યછે.

ધનુષ ખેંચવાથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, બળવાન સાથે યુદ્ધ કરવા-
થી, ઉંચેથી પડવાથી, દોડતાં બળવાન પશુઓને એકદમ પકડી રાખવાથી,
શસ્ત્ર અસ્ત્રાદિ જોરથી ફેંકવાથી, બહુ અભ્યાસ કરવાથી, ઘણો પંથ કર-
વાથી, પાણીના પૂરમાં તરવાથી, બહુ દોડવાથી, ઘણીક છલંગો મારવાથી,
અત્યંત ઝડપમાં નાચ કરવાથી અને છાતી દુખવાથી ઉરઃક્ષત રોગ ઉત્પ-
ન્ન થાયછે. જે અત્યંત મૈથુનમાં આસક્તિ રાખે છે અને સુકો તથા થોડો
આહાર કરેછે તેઓની છાતી ડુટી ગયા જેવી અથવા બે ભાગ થઇ ગયા
જેવી તેમને જણાયછે. તેમાં ઘણી પીડા થાયછે, પાંસળાં દુખેછે, શરીર
સુકાઇ જાયછે તથા ધ્રુજ્યા કરેછે, જ્વર આવેછે, શક્તિ, માંસ, વર્ણ, રૂચિ
તથા જઠરાગ્નિ ધીરે ધીરે ઓછાં થાયછે, મન ઉદ્દાસીમાં લીન રહેછે, જઠ-
રાગ્નિની મંદતાથી ઝાડો પાતળો ઉતરેછે, વારંવાર ઉધરસ આવવાથી ગંધા-
તા, લોહીવાળા તથા કાળા પીળા કપ્રના કંઠણ બડખા પડેછે. આ પ્રમાણે
છાતીમાં ક્ષત થવાથી ઉરઃક્ષતનો રોગી ક્ષીણ થતો જાયછે. તેમ અનિય-
મિત રીતે સ્ત્રી સંગ કરવાથી શુક્ર તથા ઓજનો ક્ષય થવાને લીધે પ્રતિ-
દિન ક્ષીણ પડતો જાયછે. આ સર્વ લક્ષણો અસ્પૃષ્ટ દેખાય તે ઉરઃક્ષતરો-
ગનું પૂર્વરૂપ સમજવું. જ્યારે ઉરઃક્ષતમાં છાતીમાં પીડા થાયછે, લોહીની
ઉલટી થાયછે, મૂત્રમાં લોહી પડેછે, તથા પાંસળાં, બરડો અને કેડ ઝલાઇ
જાયછે ત્યારે તે અસાધ્યછે એમ સમજવું. અને જે ઉપર લખેલાં લક્ષણો
અપૂર્ણ હોય, રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તથા થોડો વખત થયા રોગ
લાગુ પડ્યો હોય તો તે ગટી શકેછે. રોગ થયે એક વર્ષ થઇ ગયું હોય
તો મુશ્કેલીથી મટી શકેછે અને પૂર્ણ લક્ષણોથી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો
તે મટી શકતો નથી.

ક્ષય રોગવાળો જે શરીરમાં બળવાન હોય તો તેના ચિકિત્સક
શરીરમાં સ્નેહ તથા સ્વેદ વિધિ કરાવી વમન વિરચનથી

મટે એવો દોષ જણાય તો તેને દુષ્ણાશન ઉપજાવનાર વમન વિરેચન કરાવવું. વમન કરાવવાને વખતે મીઠાળનો ભુકો દૂધમાં નાંખી અથવા માંસ રસમાં નાખી પાવો. વમન વિરેચનથી કોઠો શુદ્ધ થયો જણાય એટલે પુષ્ટિકારક અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પદાર્થો ખવરાવવા, અને વાયુને હરનાર, હલકાં તથા મનમમતાં અન્નપાન આપવાં. ઘણુંકરીને જુનાસાળના ચોખા, સાઠીચોખા તથા ઘઉંની ચીજો ખવરાવવી. બકરીનું દૂધ, ઘી તથા માંસખાનાર જનાવરનું માંસ ખવરાવવું. પીંપર, જવ, કળથી, સુંઠ, દાડમ અને આમળાંથી સરકારુ કરેલ તથા ધીથી મેળવેલ બકરાનો માંસરસ પાવો. જેથી ગ્લાનિ ઉપજે એવાં જનાવરોનું માંસ ખવરાવવા વૈધની સલાહ પડે તો જે જનાવરોનું ખવાતું હોય એવાં જનાવરોનું નામ લઈ તે માંસ આપવું. તેથી પીનસ, શ્વાસ, કાસ, ખભો, મસ્તક અને સ્વરની પીડા તથા અશ્ચિતો નાશ થાયછે. ખજૂર, ધ્રાખ, મહુડાં, ફનસ અને પીંપર નાખીને પકાવેલું ઘી પીવરાવવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ વિગેરે દૂર થાયછે. રોગીનો સ્વર બેસી ગયો હોય તો ઘણુંકરીને નસ્થ અને ધૂમપાન કરાવવું. અન્ન ઉપર અશ્ચિ થઈ હોયતો જુદી જુદી જાતનાં અન્ન રોગને મટાડનાર પદાર્થોમાં મેળવી આપવાં. ઝાડો થયો હોયતો ગ્રહણી રોગની નિવૃત્તિને માટે કહેલા ઉપાયો આપવા. આ રોગમાં ઝાડો ન થયા દેવા માટે ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. બીજા ધાતુનો ક્ષય થયે પણ જ્યાંસૂધી ઝાડો મળ્યૂત હોયછે ત્યાંસૂધી મૃત્યુ નજીક આવી શકતું નથી. ઘોળા સરશવ તથા સુગંધી પદાર્થ તેમજ જીવન વધારનારાં ઔષધ નાંખી ઉકાળેલાં પાણીથી સ્નાન કરાવવું. તથા ચંદન, પુષ્પ, ભૂષણ અને મિત્ર વર્ગનો મિલાપ હમેશ રાખવો, ગાયન તથા વાદ્ય સાંભળવાં અને બીજા પણ ક્ષય રોગને મટાડનારા ઉત્તમ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો.

ઉલટી, હદ્રોગ અને તૃષ્ણા.

બગડેલા વાત, પિત્ત અને કફ એ જુદા જુદા અ- નિદાન.

થવા સાથે થવાથી તથા ખરાબ પદાર્થો જેવાથી ઉલટી થાય છે. અત્યંત પાતળા, અત્યંત ચીકણા, અણુગમતા અને ખારા પદાર્થો સેવવાથી, વખત વિનાનું, અત્યંત અથવા અણુસદતું ભોજન કરવાથી, મેહેતનથી, બીકથી, ઉદ્વેગથી, અજીર્ણથી, કૃમિ દોષથી અથવા અત્યંત ઉતાવળે જમવાથી ઉલટી

થાય છે તથા ગર્ભિણીને ગર્ભની વેદનાથી ઉત્તરી થાય છે. આ દરદમાં વા-
યુ પ્રધાન હોય તો હૃદય તથા પડખામાં વેદના થાય છે. મોઢું સુકાય છે,
અવાજ બદલાઈ જાય છે અને શીર્ષુ યુક્ત, પાતળું, તુરું અને કાળુ પાણી
મોઢામાંથી અટકતું અટકતું પીડાયુક્ત પાણી નીકળે છે. પિત્ત પ્રધાન હોય
તો મૂછા આવે છે, તાળવામાં અને આંખોમાં બળતરા થાય છે, આંખે
અંધારાં આવે છે અને લીલી, પીળી, ઉની, તથા કડવી ઉત્તરી થાય છે. કફ
પ્રધાન હોય તો નિદ્રા નહિ આવતાં નિદ્રા જેવો દેખાવ, મોઢામાં મીઠાશ,
અન્નપર અભાવો, તથા શરીરનું ભારે પડી જવું ત્રિગેરે ચિન્હો થાય છે,
ઉત્તરી ચીકણાવાળી, ઘાટી, મીઠી, અને સ્વેત થાય છે. ત્રણે દોષમાં પ્રાધાન્ય
હોય તો શૂળ, અજીર્ણ, અરચિ, દાહ, તૃષ્ણ, શ્વાસ અને મોહ થાય
છે. અને ઉત્તરી ખારી, ખાટી, શ્યામરંગની, ઘાટી, ઉષ્ણ તથા રાતી થાય
છે. જે વખતે વાયુ ગળ, મૂત્ર, પરસેવો અને જળને વહેનારી નાડીઓને
રોકી ઉંચો ચડે છે તે વખતે મળ આદિક મુખ માર્ગે બહાર નીકળે છે.
તે ઉત્તરી રંગમાં તથા ગંધમાં મળ મૂત્ર સમાન હોય છે. આવી ઉત્તરી
વાળાને અત્યંત તૃષ્ણ લાગે છે. ઉષ્ણરસ આવે છે અને શૂળ નિકળે છે.
આ અતિ વેગવાળી ઉત્તરીને લીધે રોગી ઘણીવાર બચી શકતો નથી ખ-
રાળ પદાર્થો દેખવાથી, અપચાને લીધે, પ્રકૃતિને વિરૂદ્ધ પાડતા પદાર્થોથી
અથવા કૃમિને લીધે આ આગંતુક છર્દિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે ઉત્તરી કૃમિને
લીધે થાય છે તેમાં શૂળ તથા હૃદયમાં કંપ થાય છે.

ઉના, ભારે, ખાટા, તુરા અને કડવા પદાર્થો આવાથી, શ્રગથી, લા-
ગવાથી, ઉપરાઉપર જમવાથી, ચિંતાથી, અને મળમૂત્ર આદિક સ્વાભાવિ-
ક વેગને રોકવાથી હૃદ્રોગ (છાતીનું દરદ) થાય છે. આ રોગમાં વાત, પિ-
ત્ત અને કફ વિકાર યુક્ત થઈ હૃદયમાં રહેલા રસને બગાડી હૃદયમાં પી-
ડા કરે છે. આ હૃદ્રોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ તથા કૃમિજ એવા
બેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતજ હૃદ્રોગમાં છાતી સંકોચાય છે અને તેમાં સો-
ચો ધોંન્ચા જેવી વેદના થાય છે. પિત્તજમાં તરસ લાગે છે, બળતરા થાય છે,
મુઠા આવે છે અને મોઢું સુકાય છે. કફજમાં કફ સ્રવે છે, અન્નપર અભાવો
થાય છે અને જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે. ત્રિદોષજમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો જણા-
ય છે. તથા કૃમિજ હૃદ્રોગમાં દરદીને ઉગ્રતા આવે છે, વારંવાર થુંક આવે છે,
શૂળ નિકળે છે, આંખે અંધારાં આવે છે તથા શોષ ઉપજે છે. હૃદ્રોગમાં ગ્લા-
નિ ઉપજવી, બ્રમ થવો તથા શોષ થવો એ સામાન્ય લક્ષણો છે.

ભયથી, અમથી, ળળના ક્ષયથી, તથા ક્રોધ, ઉપવાસ, વિગેરે કારણો-થી પોતાના સ્થાનમાં એકઠા થયેલ પિત્ત તથા વાયુ આ બે દોષ કોપી પિપા-સાસ્થાન (તાળવું) સૂધી જઈ તૂળ્યા રોગને ઉપજાવે છે. જળને વહેનારી નાડીઓ અગડવાથી અન્ન, કષ્ઠ તથા આમને લીધે ત્રણ જાતની તૂળ્યાઓ પેદા થાયછે. અને ચોથી ધવાએલા માણસને ક્ષતથી ઉત્પન્ન થાયછે. પાંચમી ક્ષય રોગમાં, છઠ્ઠી આમથી અને સાતમી અન્નનો આહાર કર્યા પછી થાયછે.

ઉલટીના દરદમાં વાયુની અધિકતા ન દેખાતી હોય ચકિત્સા. તો પ્રથમ લંધન કરાવી વમન કરાવવું, દાડમ અને આમ-ળાનાં શરબત પાવાં અને સુગંધી દ્રવ્ય ખવરાવવાં તથા ચોપડવાં. વાતપ્રધાન ઉલટીમાં સૈધવ મેળવી એરંડીઆ તેલનું વિરેચન કરાવવું તથા દહીં અને દાડિગના રસથી સંસ્કાર કરેલું અન્ન જમાડવું. પિત્ત પ્રધાન ઉલટીમાં દ્રાખ અને શેરડીના રસમાં મેળવી નસોતર પાવી, પાણીમાં દ્રાખ ચો-ળી તે પાણી ગાળીને પાવું, તથા ગગની દાળનું પાણી આમળાના રસ સાથે પાવું. અને કદ્દ પ્રધાન ઉલટીમાં લીંબડાનાં પાન, પીંપર અને સર-શવનું ચૂર્ણ ઉનાં પાણીમાં ખીવરાવી ઉલટી કરાવવી, અને દરદી દુર્બળ હોય તો ઉલટીને બદલે ઉપવાસ કરાવવો. ઉલટીના દરદમાં બીજા પશુ કે-ટલાએક સ્તંભન અને પ્રુષ્ઠિના ઉપાયો તેમ ધી તથા ગોળ પશુ દેશ, કા-ળ અને સાત્ત્વનો વિચાર કરી આપવાથી ઉલટી અટકે છે.

હૃદ્રોગને માટે આ પુસ્તકમાં બીજે કેટલેક ઠેકાણે તેને (હૃદ્રોગને) મટાડનારા જે જે પ્રયોગો બતાવ્યા છે તેઓનો ઉપયોગ કરવો.

તૂળ્યારોગમાં વાત તથા પિત્તને મટાડનારા સર્વ પ્રયોગો કરવા. તેમ બાજી તથા આબ્યંતર શીતવિધિ, શમન અને શોધન કરાવવું. અંતરિક્ષનું જળ મધમાં મેળવીને પાવું, તથા શીતવીર્ય દ્રવ્યનો આહાર કરવો. તે રો-ગીએ કાંઈ કામ કરવું નહિ.

મદાત્મય.

જે ગુણો વિષમાં છે તે ગુણો મધમાં પણ છે. તે નિદાન. મધનો અવગો ઉપયોગ થાય તો તેમાંથી મદાત્મય રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. મધપાન નિરંતર અન્ન વગર કરવાથી કષ્ટકારક આ બ્યાધિ

ધાયછે. અને તેથી શરીર પણ પડી જાયછે. કોપેલ, ભય પામેલ, તરસ્યો, શોકથી પરિતાપવાળો, ક્ષીણ થયેલ, થાકી ગયેલ, દુઃખજો તથા ઝાઝું ખાધાથી ચડેલ પેટવાળો જે મધનું સેવન કરે તો તેથી વિવિધ વ્યાધિઓ ઉપજે છે. તે પરમદ, પાનાશુર્ણ અને પાનવિભ્રમ એવાં બેદવાળાં નામોથી ઓળખાય છે. જે મદાત્મકમાં હેડકી, શ્વાસ, મસ્તકનું કંપનું તથા લવારો થવો વિગેરે ચિન્હો થાયછે તે વાતપ્રધાન છે એમ સમજવું. પિત્તપ્રધાન મદાત્મકમાં તૃણા, દાહ, જ્વર, અતિસાર તથા ભ્રમ વિગેરે ચિન્હો થાયછે. કફપ્રધાન મદાત્મકમાં ઉલટી, અન્ન પર અભાવ તથા શરીરનું ભારે પડી જવું થાયછે. ત્રણે લક્ષણોવાળો ત્રિદોષજ મદાત્મક કહેવાયછે. પરમદમાં કફ અત્યંત કોપે છે, શરીર ભારે પડી જાયછે તથા મળમૂત્ર કપજ થાયછે. પાનાશુર્ણમાં પેટ ચડેછે, ઓડકાર આવેછે તથા દાહ થાયછે. અને પાનવિભ્રમમાં છાતીમાં પીડા થાયછે, મૂંઝા આવેછે, ઉલટી થાયછે, તાવ આવેછે તથા મસ્તકમાં શળ નિકળે છે. આ દરદમાં ઉપરનો હોઠ નીચેના હોઠ કરતાં વધી ગયો હોય, શરીરની બહાર ઠંડક તથા અંદર બળતરા થતી હોય, મોઢું ચળકાટ મારતું હોય તથા જીભ, હોઠ અને દાંત કાળા થઈ ગયા હોય તો દરદી કદી પણ જયતો નથી.

આરોગમાં વાતાદિ માંહેલો જે દોષ અધિક લાગે તેની ચિકિત્સા, પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી. ત્રણ દોષ સમાન હોય તો પ્રથમ કફની, પછી પિત્તની તથા પછી વાતની ચિકિત્સા કરવી. કારણ કે આ રોગમાં કફ અધિક હોય છે તથા પિત્ત અને પવન થોડા હોય છે. થોડું અથવા ઘણું મધ પીવાથી ઉપજેલો વ્યાધિ મધની સમમાત્રા પાવાથી શાંત થાય છે. વાતની અધિકતા વાળો મદાત્મક પિષ્ટના મધથી શાંત થાય છે. આ દરદમાં ચોપડવાના, ચોળવાના અને નવરાવવાના ઉપાયો તથા ઓઢવાનાં લુગડાં ઉષ્ણ હોવાં જોઈએ. સ્ત્રીનું આલિંગન આ રોગને દૂર કરેછે. આ રોગમાં પિત્તનું આધિક્ય હોય તો ઘણું પાણી નાખી સાકરનું મધ પાવું. આ રોગમાં વાત અને પિત્ત કોપવાથી તૃપા બહુ લાગેછે. તેથી દ્રાક્ષારસ પાવો. મધની ઉષ્ણતા જ્વરમાં આવી રક્તપિત્ત સાથે મળી ભયંકર દાહ ઉપજાવે છે. માટે આ વખતે સમજા શીતોપચારનો ઉપયોગ કરવો તથા કૂસ ખોલાવવી. શ્લેષ્મ પ્રધાન મદાત્મકમાં દરદીને ઉલટી અને ઉપવાસ કરાવવા. સન્નિપાત મદાત્મકમાં પણ દોષનું બળબળ તપાસી યોગ્ય ઉપચાર કરવા. અતિ મધપાન કરવાથી મૂંઝા પામેલ પુરૂષને તીક્ષ્ણ નરય આપવું.

અત્યંત મધપાન કરવાથી મન હુબી ગયેલું બાસે તો તે દરદીને વિરમથ ઉપજવનાર તથા સ્મૃતિને આપનાર વાર્તા પ્રસંગ સંભળાવવા, પ્રિય પદાર્થનું દર્શન તથા શ્રવણ કરાવવું. ઉત્તમ ગીત વાદિત્રના શબ્દ સંભળાવવા, કસરત કરાવવી, ફ્રસ ખોલાવવી તથા ખીજ પણુ તે રોગને લાયક ઉપચારો કરવા.

અર્શ (હરસ).

અર્શરોગ વાતથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષ સાથે નિદાન. મળવાથી, લોહીથી તથા જન્મથી એ પ્રમાણે છ કારણોથી થાયછે. તે મળદ્વાર પાસે ત્રણ વળીપર થાયછે. દોષ ત્વચા, ગાંસ અને મેદને દૂષિત કરી મળદ્વારના મુખમાં જુદી જુદી આકૃતિવાળાં જે ગાંસના અંકુરોને ઉપજાવે છે તે અંકુરો અર્શ કહેવાય છે. તુરા, તીખા, લુખા, અતિ ઠંડા તથા અતિ હલકા પદાર્થો સેવવાથી, વખત વિનાનું તથા ખડું ભોજન કરવાથી, તીક્ષ્ણ મદિરા સેવવાથી, અતિ મૈથુનથી, શોકથી, લાંઘણથી, અને અતિ વાત તથા તડકો સહન કરવાથી વાતાર્શ થાયછે. તીખા, ખાટા, ખારા તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી, અતિ કસરતથી, શ્રમથી, ક્રોધથી, તથા મદ્યથી અને એવાં ખીજાં કારણોથી પિત્તાર્શ થાયછે. મીઠા, સ્નિગ્ધ, ઠંડા તથા ભારે પદાર્થોથી, કસરત ન કરવાથી, દિવસના સુવાથી, ખડું ખેસી રહેવાથી તથા એવાં ખીજાં કારણોથી કફાર્શ થાયછે. એ દોષનાં કારણો બેળાં મળે છે ત્યારે તેથી ઉપજેલા અર્શ ઢંઢળ કહેવાય છે. અને ત્રણે દોષનાં કારણો મળવાથી થયેલા ત્રિદોષજ અર્શ કહેવાય છે. જન્મથી થયેલા અર્શનાં લક્ષણો ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલાં અર્શને ગણતાં આવેછે.

વાત પ્રધાન અર્શના અંકુર શુષ્ક, ચમચમાટવાળા, રાતા, ખીલા જેવા, વાંકાચુંકા, તીક્ષ્ણ અણીવાળા, તથા ડુટલ મોઢાવાળા હોયછે. પિત્ત પ્રધાન અર્શના અંકુરોના અગ્રભાગ લીલા હોયછે, તેમાંથી પાતળું લોહી વહે છે અને તેની આકૃતિ પોપટની જીભ તથા જળોનાં મુખ જેવી હોયછે. કફની અધિકતા હોય તો અર્શના અંકુરો મોટા મૂળવાળા, કઠણ, થોડી વેદનાવાળા, સુંવાળા, ફનસની ગોટલી સરખા, ગાયના આંચળ જેવા, સ્પર્શ કરવાથી મુખ થાય એવા અને ઘોળા તથા લાંબા હોયછે. લોહીના વિકારથી પેદા થયેલ અર્શના અંકુરો પિત્તથી થયેલા અર્શના અંકુરોને મળતા

આવેછે. અર્શ રોગ કષ્ટકારક ધણા રોગોને પેદા કરી વખતે અસાધ્ય થાય-
છે. તેના અંકુરો બહારની વર્ણીપર થયેલ હોય અને એકજ દોષથી ઉત્પન્ન
થયેલ હોય તો મટી શકે છે. બે દોષથી પેદા થયેલ હોય તથા જેને ઉ-
ત્પન્ન થયે એક વર્ષ ઉપર થઇ ગયું હોય તો તે કષ્ટ સાધ્ય છે. ત્રણે દોષ-
થી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તથા જન્મથીજ થયેલા હોય અને જેના અંકુરો અં-
દરની વર્ણીપર કુટી નિકળેલ હોય તે અસાધ્ય છે. પણ આ અસાધ્ય અ-
ર્શ યોગ્ય સાધનથી કાંઇક સમાન અવસ્થામાં આવેછે. આ દરદમાં જે દ-
રદીને અન્નપર અભાવો થાય, શરીરમાંથી ધણું લોહી નિકળે તથા શરીરપ-
ર સોજો ચડે અને અતિસાર થાય તો તે દરદી અર્શના પંજમાંથી કદી-
પણ છુટવા પામતો નથી. પુરૂષના મેઢ, પગ, નાક, કાન, નાભી ઈત્યાદિ-
ક ઉપર વિકારથી અર્શના જે અંકુરો ઉપજે છે તે ચીકણા તથા નરમ
હોયછે. વ્યાન નામનો વાયુ કફને બેળો લઈ ચામડીપર ખીલી જેવા રિથ-
ર તથા ખડખડા જે અર્શના અંકુરો પેદા કરે છે તે ચર્મકીલ કહેવાયછે.
તેમાં જે વાયુની અધિકતા હોય તો સોયો ઘોંચ્યા જેવી પીડા થાયછે. પિ-
ત્તનો સંબંધ હોય તો કાળું લોહી સ્રવે છે અને કફનો સંબંધ હોય તે અં-
કુરો ચળકતા, ગાંઠાવાળા તથા ચામડીના રંગ જેવા હોયછે.

અર્શ રોગથી પીડિત પુરૂષ બળવાન હોય તો તેને ચિકિત્સા,
લાયક રનેહન તથા સ્વેદન ક્રિયા કરાવી જમાડી એકાંત સ્થ-
ળમાં લઈ જઈ સરખું પાટીયું અથવા શય્યા ઉપર સૂઈ સામી શુદ્ધ ર-
ખાવી કોઈ પુરૂષના ખોળામાં સુવાડી કટિભાગ ઉપરો રાખી પુખ્ત માણુ-
સ પાસે તેને પકડાવી ધૃતથી આદ્ર કરેલો યંત્ર તેની શુદ્ધમાં નાખવો. તે
પછી યંત્રથી તે અર્શને પકડીને શલાકાથી ટોચવો. પછી તે ઉપર ક્ષારમૂ-
ક્રી બાળવો, પણ અગ્નિથી ન બાળવો. ક્ષાર લગાવ્યા પછી યંત્ર કાઢી લ-
ઈ ધીનો અભ્યંગ કરી દરદીને ઉના પાણીમાં બેસાડવો. આ પ્રમાણે એક
એક અર્શ ઉપર ચિકિત્સા કરવી, પણ એકદમ સર્વ અર્શ ઉપર ક્ષાર ન
મૂકવો. ધણા અર્શવાળા દરદીની શુદ્ધમાં પ્રથમ દક્ષિણ ભાગ તરફ રહેલા
અર્શની ચિકિત્સા કરવી પછી ડાબાભાગ તરફ રહેલા અર્શની અને પછી
વાંસા તરફ રહેલા અર્શની ચિકિત્સા કરવી. આ દરદમાં દસ્ત કબજ હો-
ય તો એરંડીઆ તેલનો જીલાણ આપવો. જે અર્શ ક્ષારથી બાળવા લા-
યક ન હોય તેને આકડાનું મૂળ, ખીજડીનાં પાંદડાં, માણસના મોવાળા,
સૂર્યની કાંચળી અને મીંદડાના ચામડાનું ચૂર્ણ ધીમાં મેળવી તેની ધુવાડી

દેવી. આકાશનું છીર, ચોરનાં ડીંડલાં, કડવી તુંગડીનાં પાન અને કરંજનાં ખીજ બકરાના મૂત્રમાં વાટીને ચોપડવાં. જે અશંભાથી લોહી ન નિકળતું હોય તથા બહુ પીડા થતી હોય તો શસ્ત્રથી લોહી બહાર કઢાડવું. આ દરદમાં જેનું જઠરાગ્નિનું જોર ઓછું હોય તેને હાશ પાવી. આ રોગમાં અગ્નિની સંભાળ રાખવી, ઝાડો સાફ ઉતરે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવાં અન્નપાન ઉપયોગમાં લેવાં, તથા તેથી ઉલટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. સૂરણના સોળ ભાગ, ચિત્રાના આઠ ભાગ, સુંઠના બે ભાગ તથા તીખાંનો એક ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી કરી ઉપયોગ કરવાથી તથા એવા ખીજ અર્શુને લાયક ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવાથી અર્શ અદશ્ય થાયછે.

અતિસાર.

ગુરુ, અતિરિન્ધ, તીક્ષ્ણ, અતિઉષ્ણ, વિરૂદ્ધ તથા નિદાન. વિષમ ભોજન કરવાથી, વિષમક્ષણથી, ઋતુ બદલવાથી, કૃમિના વ્યાધિથી તથા એવાં ખીજાં કારણોથી અતિસાર રોગ થાયછે. વિકારથી દુષ્ટ થયેલ જળ જેવી કોઈ ધાતુ જઠરાગ્નિને મંદ કરી મળ મિશ્રિત વાયુ સાથે નીચે ઝાડાવાટે જે વારંવાર ઉતરેછે તે અતિસાર કહેવાયછે. વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર, કફાતિસાર, સન્નિપાતાતિસાર, શોકાતિસાર તથા આમાતિસાર આ પ્રમાણે અતિસાર છ પ્રકારના છે. વાતાતિસારમાં ઝાડો રાતો, શીશુવાળો તથા અપક્વ ઉતરેછે અને ઝાડો ઉતરતાં વેદના સહિત ગડગડાટ થાયછે. પિત્તાતિસારમાં ઝાડો પીળો તથા લીલો હોયછે, દરદીને તરસ લાગેછે, દાહ થાયછે તથા મળદ્વારની જગ્યાપર પાક થાયછે. કફાતિસારમાં ઝાડો શ્વેત, ધાટો, કફયુક્ત કાચા માંસ જેવી ગંધવાળો તથા શીત હોયછે. સન્નિપાતાતિસારમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો મળતાં આવેછે તથા ઝાડો માંસના ધોણુ જેવો થાયછે; આ અતિસાર કષ્ટસાધ્ય છે. ઇષ્ટ પદાર્થનો નાશ થવાથી શોકને લીધે ધાતુનો ક્ષય થાયછે અને આંસુ તથા ઉષ્મા એ બન્ને પદાર્થો શરીરમાં જઈ અગ્નિને મંદ કરી કોઠામાં પેસી લોહીને ઉકાળેછે અને તેથી તે લોહી મળદ્વારે બહાર નિકળેછે. તેનો રંગ લાલ હોયછે. તે મળ સાથે અથવા મળ વિના હોય છે. આ શોકાતિસાર ઓળખવો તથા મટાડવો બહુ મુશ્કેલ છે. અન્ન ન પચવાને લીધે વાત, પિત્ત તથા કફ કોઠાને બગાડે છે. તથા ધાતુ અને મળને જીદા જીદા રંગથી ગુદા

માર્ગે બહાર કાઢે છે, તે આમાતિસાર. કહેવાય છે આ આમાતિસારના અપકવ અને પકવ એવા બે વિભાગ થઇ શકે છે. અપકવ આમાતિસારમાં આડો પાણીમાં નાંખતાં ડુબી જાય છે તથા ચીકણો હોય છે અને પકવ આમાતિસારમાં તેથી ઉલટું જોવામાં આવે છે. જે આડો પાતળો, માંસના ધોણુ જેવો, અત્યંત દુર્ગંધીવાળો હોય તેમજ દરદીને ઘણી તરસ લાગે, દાહ થાય, શ્વાસ થાય તથા અન્નપર અભાવો થાય તે દરદી કદી પણ અચ્ચતો નથી. જે રોગી ક્ષીણ થવાને લીધે ગળદારને સંક્રાંતી શકતો નથી તથા આડાને દાખી શકતો નથી, જેનું પેટ ચડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય છે તથા જેનું શરીર ઠંડુ પડી ગયું હોય છે તે રોગી અતિસારના સપાટામાંથી છુટતો નથી. આ રોગમાં સોજો ચડે, શૂળ નિકળે, તાવ આવે, મૂંઝા આવે, ઉલટી થાય તથા હેડકી ઉપડે. તે મરણનાંજ ચિન્હો સમજવાં. વળી રોગી જો વૃદ્ધ હોય તો તે વખતેજ બચે છે. પિત્તાતિસાર થવાનો હોય ત્યારે અથવા થયા પછી પિત્ત કરનારા પદાર્થો ઘણા ખવાય તો તેમાંથી અતિ ઉચ્ચ રક્તાતિસાર થાય છે.

અતિસાર જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી ઘણું કરી આમા- ચિકિત્સા- શયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ રોગમાં પહેલાં લાંબ-ણુ કરાવવી. શૂળ તથા આશ્રે હોય તો અતિસાર રોગવાળાને ઉલટી કરાવવી. અન્ન ન પચવાથી અતિસાર થયો હોય તો ઔષધ ન કરવું પણ ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું. એટલે અતિસાર પોતાની મેળે બંધ થાય છે. થોડો થોડો આડો ઉતરતો હોય અને પેટમાં આશ્રે જણાતો હોય તો હરડેના ચૂર્ણનો પ્રાકડો ભરવો. આ રોગમાં રોગીને ભૂખ લાગે ત્યારે હલકું જમાડવું, તેથી અન્ન ઉપર રૂચિ, જઠરાગ્નિનું બળ તથા શરીરનું બળ વધે છે. કોઈ વખતે છાશ સાથે, કોઈ વખત કાંજ સાથે, કોઈક વખત સુરા સાથે તો કોઈ વખત દ્રાક્ષારસ સાથે અન્નનો ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે ક્રમ ચાલ્યા પછી માહી એટલે આડાને રોકનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા અન્નને પચાવનાર પદાર્થો નાખી જમવાના પદાર્થો ખનાવવા. આ રોગમાં સર્વ ઉપાયો કરતાં તૈલનો પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે. મળ ક્ષીણ થયા હોય, ૪૪ અને પિત્ત પોતાના સ્થાનકથી બ્રષ્ઠ થયા હોય તથા વાત વૃદ્ધિ થઇ હોય, ત્યારે બાજી તથા અબ્યંતર તૈલનું સેવન કરવાથી જીવી શકાય છે. જમ્યા પહેલાં મધ, સાકર અને માંખણ ચાટવાથી રક્તાતિસાર બંધ થાય છે. શતાવરીનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધ સાથે પીને તે ઉપર દૂધ ઓખા જ-

મવાથી રક્તાતિસાર મટેછે, કફાતિસારમાં આગને પકાવવાના ઉપાયો વિ-
શેષ કરવા. બયથી તથા શોકથી ઉપજેલા અતિસારમાં વાતાતિસારની ચિ-
કિત્સા કરવી. આ પ્રમાણે ઉપાયો કરવાથી તથા તેને લાયક ખીજ પાણુ
આ પુસ્તકમાં કહેલા ઉપાયો કર્યા પછી જ્યારે દરદીને ઝાડો ઉતર્યાવિના
મૂત્ર ઉતરેછે અને જઠરાગ્નિનું જળ વધવાથી અન્ન સારી રીતે પચેછે ત્યા-
રે તે ઝાડાના દરદથી મુક્ત થયો એમ સમજવું.

ગ્રહણી.

અતિસાર મંટી ગયા પછી જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હો- નિદાન.

ય તેવો પુરુષ અહિત પદાર્થો ખાય તો તેથી અગ્નિવિકાર યુક્ત થઇ સં-
ગ્રહણી પેદા કરે છે. અત્યંત વિકાર પામેલા ત્રણ દોષ ગુદા ગુદા અથવા
ભેળા થવાને લીધે ઉપજેલા સંગ્રહણીના વ્યાધિમાં દરદી જે કાંઈ ખાય છે
તે પચ્યા વગર અથવા પાચન થઇને મળદ્વારથી બહાર નિકળે છે ત્યારે
દરદીને પેટમાં મરડો આવે છે અને મળ અત્યંત દુર્ગંધ યુક્ત હોય છે.
આ દરદ વાયુના વિકારથી થયેલું હોય તો ઘાટો મળ વારંવાર પડે છે તથા
જે પિત્તના વિકારથી થયેલ હોય તો નરમ મળ ઉતરે છે, વાયુ વિકારથી
થયેલી સંગ્રહણીમાં અન્ન મુરકલીથી પચે છે, ભૂખ તથા તૃષ્ણા લાગે છે,
આમ સહિત ખાટી ઉલટી અને ઝાડો થાય છે, શરીર દુખળું પડી જાય
છે, ગુદાપર કાતરથી કતરાતું હોય તેવી પીડા થાય છે, અન્ન પચતું હોય
અથવા પચી ગયું હોય ત્યારે પેટ ચડે છે અને વાતગુહમ, હૃદ્રોગ તથા
ખરોળ થઈ હોય એમ શંકા થાય છે. પિત્ત સંગ્રહણીમાં પિત્ત જઠરાગ્નિને
મંદ પાડી અપકવ તથા લીલા પીળા રંગના પાતળા ઝાડાને ઉતારે છે,
ઝોડકાર આવે છે, કંઠ તથા હૃદયમાં દાહ થાય છે અને અન્નપર અભાવો
થાય છે. ભારે, સિન્ધવ તથા ટાઢાં ભોજનને લીધે અથવા અત્યંત ભોજનથી
અથવા જમીને તરત સુષ્ક રહેવાથી કોપ પામેલો કફ જઠરાગ્નિને મંદ પાડે
છે ત્યારે કફ સંગ્રહણી થાય છે. અને તેને લીધે દરદીને અન્ન સહેલાઈથી
પચી શકતું નથી, હૃદયમાં વેદના થાય છે, ઉલટી થાય છે, પેટ સજ્જડ
તથા ભારે થાય છે. શરીર પાતળું ન પડતાં નિર્બળ વધે છે, અને અત્યંત
આળસ ઉપજે છે. ઉપર લખેલ ત્રણ દોષનાં લક્ષણો સાથે દેખાય તે
ત્રિદોષ સંગ્રહણી કહેવાય છે. ત્યારે આંતરડામાં ધુરધુરાટ, આળસ તથા

દુર્બળતા થાય છે અને આડો દ્રવ, ધાટો, શીત, સ્નિગ્ધ, શીજીવાળો, શબ્દ સહિત અને મંદ વેદના યુક્ત ઉતરે છે. આવો આડો થયા પછી દશ પંદર દિવસે, મહિને અથવા એ ચાર દિવસે બંધ પડી પાછો ઉપજે છે. આ સંગ્રહણી દિવસે વિકાર યુક્ત, રાત્રિએ શાંત તથાખરાખર જાણી ન શકાય અને જેમાં ચિકિત્સાપશુ પ્રાયદો ન કરે એમ હોયછે. આ સંગ્રહણી ન ગટતાં ઘણા વખત સૂંધી રહે છે ત્યારે આસાધ્ય થાય છે.

આ રોગનો આશ્રય કરીને રહેલા દોષની ચિકિત્સા ચિકિત્સા. અજીર્ણની પેઠે કરવી. અને અતિસારને મટાડવાના ઉપા-
ચોથી આગને પકાવવો. આગની અધિકતા લાગે તો અતિ વિષ તથા સું-
ઠથી યુક્ત રાગડી ખટાઇ નાખીને આપવી. આ રોગમાં છાશ દીપન, આ-
હી અને લઘુ ગુણુવાળી હોવાથી અત્યંત પથ્ય છે. છાશ પોતાના મધુર પા-
કથી પિત્તનો પ્રકોપ શાંત કરેછે, કપાય, ઉષ્ણવીર્ય અને રક્ષપણુંને લીધે ક-
પ્તનો નાશ કરેછે, સ્વાદુ, અમ્લ અને ધાટાશને લીધે વાત પ્રકોપને શમાવે
છે. આગ સહિત પાતળો આડો ઉતરતો હોય તો દાડિગના રસમાં બિડ઼-
વણુ મેળવીને પાતું અથવા ખીલું, ચિત્રક અને સુંઠનું ચૂર્ણ ઉના પાણીમાં
પાતું. આ રોગમાં કફનો પ્રકોપ દેખાતો હોય તો તીક્ષ્ણ પદાર્થથી ઉલટી
કરાવી પછી તીખા, ખાટા, અને ખારા એ પદાર્થોથી ક્રમે કરી જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરવો. સંગ્રહણી રોગવાળાનું શરીર લુપ્ત પડી ગયું હોયતો અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનારા પદાર્થો મેળવીને ધી અથવા તેલ પાતું. સ્નેહ પીવાથી અ-
ગ્નિ મંદ પડી જાય તો ક્ષાર, આસવ અને અરિષ્ટ આદિકનો ઉપયોગ કરવો
તથા તેને લાયક ખીજ ઉપચારો કરવા. ગ્રહણી રોગથી મુકાયા પછી અ-
ગ્નિ મંદ રહેતો હોય તો તેનું દીપનકરવા માટે સ્નેહ પાન કરાવવું.



મૂત્રકૃમ્મ.

ઘણી મહેનતથી, તીક્ષ્ણ ચોપધથી, રક્ષ પદાર્થોથી, નિદાન.
મઘથી, હમેશ દોડતા વાહન ઉપર બેસવાથી, અપચામાં
જમવાથી, અપકવ પદાર્થો સેવવાથી તથા એવાં ખીજાં કારણોથી મૂત્રકૃમ્મ
વ્યાધિ પેદા થાયછે. આ વ્યાધિ વાનથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, શ-
લ્યથી, મળથી, વીર્યથી અને પથરીથી એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારથી થાયછે.
વાતથી થયેલ મૂત્રકૃમ્મમાં ખરડો, ખરિત અને શિશ્નમાં અત્યંત પીડા થા-

થ છે અને વારંવાર જરા જરા પેસાળ થાય છે. પિત્તથી પેસાળ રંગે પીળા તથા જરા લાલ હોય છે અને પેસાળ ધણી કષ્ટથી ઉતરે છે તથા દાહ થાય છે. કફથી થયેલ મૂત્રકૃન્દ્રમાં અસ્તિ અને લિંગ ભારે થઇ તે પર સોળે ચડે છે, તથા પેસાળમાં ચીકાશ હોય છે. સન્નિપાતથી થયેલ મૂત્રકૃન્દ્રમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે અને તે વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છે. શલ્યથી થયેલ મૂત્રકૃન્દ્રમાં મૂત્રને વહેનારી નળીઓ ઉદરમાં રહેલ શલ્યથી વીંધાઇ મૂત્રકૃન્દ્ર થાય છે અને તેનાં લક્ષણો વાતથી થયેલ મૂત્રકૃન્દ્રના જેવાં જ છે. મળ રોકવાથી વાતવિકારને પામે છે અને તેથી મૂત્ર બંધ થાય છે. દોષ કોપવાથી વીર્યમાં બગાડ થઈ મૂત્રકૃન્દ્ર થાય છે. આ વ્યાધિમાં પેસાળની સાથે થોડો થોડો વીર્યનો પણ સ્વાવ થાય છે. મૂત્રનો અટકાવ કરવાથી કોપ પામેલા વાતાદિ દોષથી તેર પ્રકારના મૂત્રાધાત થાય છે. મૂત્રાદિક વેગ રોકવાથી મળદ્વારનો કોપેલો વાયુ પેસાળને અટકાવી પોતાની સ્વાભાવિક ગતિમાં વિરૂદ્ધ થઈ વીંટળાઈ આ વાયુની પેઠે ધ્રુમતો રહે છે, તેને લીધે મુસ્કેલીથી થોડો થોડો પેસાળ બળતરા સહિત ઉતરે છે. આ મૂત્રાધાત વાતકુંડલિકા કહેવાય છે. પવન અસ્તિ તથા ગુદાના માર્ગને ફુલાવી તેને રોકી પથરા જેવી કઠણ ગાંઠ ઉપજાવે છે તેથી મૂત્ર પ્રવાહનો માર્ગ રોકાય છે, તે અષ્ટીલા કહેવાય છે. પરાણે મૂત્ર રોકવાથી કોપેલો વાયુ અસ્તિત્વું મુખ રોકી દે છે તેથી પેસાળ અટકે છે અને અસ્તિ તથા કુખમાં પીડા થાય છે, આ વાતઅસ્તિ કહેવાય છે. આ વાતઅસ્તિ મુસ્કેલીથી મટી શકે છે. પેસાળને ધણીવાર અટકાવવાથી પાછળથી તે ધીરે ધીરે ઉતરે છે, તે મૂત્રાતીતવ્યાધિ કહેવાય છે. મૂત્રના વેગને દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કોપ પામીને પેટ તથા પેડુના ભાગમાં આશ્રય જેવું કરે છે, તથા અધોઅસ્તિના માર્ગને રોકે છે. આ વ્યાધિ મૂત્રજરૂર કહેવાય છે. મળદ્વારમાં, શિશ્નમાં અથવા તેના અગ્ર ભાગમાં આવી પેસાળ એકદમ અટકે અને પરાણે પેસાળ કરતાં વાયુના જોસથી શરીર હળવે હળવે થોડો પેસાળ થાય અને તેમાં ક્ષોદ્ધીનો ભાગ પણ જણાય તથા વખતે બળતરા થાય અથવા ન થાય; આ પ્રમાણે કોપેલા અપાન વાયુથી પેદા થયેલ મૂત્રાધાત વ્યાધિને મૂત્રોત્સંગ એવું નામ આપેલું છે. ધાતુઓ સુકાંઠ જવાથી શરીર રૂક્ષ થઈ જાય છે. અથવા ચિંતાથી દુર્બળ થાય છે ત્યારે મળદ્વાર માંહેલો પિત્તદોષ તથા અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે. તેથી વેદના સહિત દાહ થાય છે. આ વ્યાધિ મૂત્ર ક્ષય કહેવાય છે. અસ્તિના મુખમાં એકદમ ગોળ, સ્થિર તથા નાની ગોળી

કે ગાંઠ બાંધાય અને તેની પીડા અશ્મરી જેવી થાયછે. આ વ્યાધિ મૂત્ર અધિ કહેવાય છે. પેસાળ લાગ્યો હોય ત્યારે સ્ત્રી સંગ કરવાથી વાયુ વીર્યને ઉડાવી દે છે એટલે સ્વાભાવિક માર્ગ કરતાં બીજે માર્ગે લેઈ જાયછે, તેથી પેસાળ થતો હોય ત્યારે અથવા પેસાળ થઈ રહ્યા પછી વીર્ય નીકળે છે; અને તેનો રંગ જળમાં રહેલ ભસ્મ જેવો હોયછે. આ વ્યાધિ મૂત્રશુક્ર કહેવાય છે. ઘણી મેહેનત, ઘણો પંથ અને ઘણો તડકો વેઠવાથી કોષ પામેલ પિત્ત અસ્તિમાં પેસી વાયુ સાથે મળી અસ્તિ, શિશ્ન અને મળદ્વારમાં બળતરા ઉપજાવે છે તથા પેસાળ હળદર જેવો અથવા રાતો વારંવાર પરાણે થયા કરેછે. આ વ્યાધિ ઉષ્ણવાત કહેવાય છે. વાયુ રક્ષ ગુણથી પિત્તને અથવા કફને અથવા બન્નેને શુષ્ક કરી ઘાટા કરે છે ત્યારે પીળો, રાતો, ઘોઘો અને ઘાટો દાહ સહિત પરાણે પેસાળ થાયછે અને પેસાળ સુકાયા પછી ગ્રેસાયન કે રંજના ચૂર્ણ જેવો તેનો રંગ થાયછે. આ વ્યાધિ મૂત્રસાદ કહેવાય છે. દુર્બળ તથા રક્ષ પુરૂષના મળને ઉદરમાંથી બ્યારે વાયુ બેચે છે ત્યારે તે મળ મૂત્ર માર્ગમાં આવેછે તેથી પેસાળ પરાણે થાયછે અને તેની વાસ મળ જેવી હોયછે. આ વ્યાધિ વીર્યવિધાત નામથી ઓળખાય છે. ઘણી ઝડપથી ચાલવાથી, લાંબાં કરવાથી, ઇંદ્રિને ઓળવાથી અને એવાં બીજાં કારણોથી અસ્તિ પોતાનું સ્થાનક છોડી ઉપર ચડેછે અને ત્યાં વૃદ્ધિ પામી ગર્ભની પેઠે કઠણ થઈને રહેછે ત્યારે શૂળ, કંપ તથા દાહ સહિત પેસાળ ટીપે ટીપે આવેછે અને ઈંદ્રિને પરાણે દાળવાથી એકદમ કુવારાની પેઠે ધાર છુટે છે અને પછી ઈંદ્રિ ઉપર સોજે ચડે છે, તથા પેડુમાં સોયો ઘોંચ્યા જેવી પીડા થાયછે. આ વ્યાધિ અસ્તિકુંડળ એ નામથી ઓળખાય છે. આ વ્યાધિ આતિ ભયંકર છે અને તેમાં ઘણુંકરીને પવન પ્રધાન હોયછે. આ વ્યાધિમાં પિત્ત પ્રધાન હોય તો પેસાળ બળતરા સહિત રંગ બેરંગી નીકળે છે. કફ પ્રધાન હોય તો સોજે ચડે છે અને પેસાળ ઘાટો, ચીકણો તથા ઘોળા રંગનો થાયછે. જો આ રોગમાં શિશ્નના છિદ્રમાં કફ ભરાઈ જાય તો દરદ મટવાની આશા છોડી દેવી. અને પિત્તથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તોપણ તેમજ સગજવું. પણ જો ઈંદ્રિનું છિદ્ર સાફ ખુલ્લું માલમ પડે તો તે સાધ્ય છે એમ સગજવું.

વાત પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂત્રકૃમ્હમાં વાતને હરતાર ચિકિત્સા. તૈલથી અભ્યંગ કરવો, ઉષ્ણ જળમાં દરદીને બેસાડવો તથા ઉષ્ણ જળથી સેક કરવો. જો રોગીને મધ ખપતું હોયતો ઘણું સંચળ નાંખી મધ પાવાથી આ

રોગ મટેછે, પિત્તપ્રકોપથી થયેલ મૂત્રકૃમ્હમાં સેક, લેપ અને અવગાહના ક્રિયામાં ચંદનાદિક શીતળ પદાર્થ વાપરવા. કફથી થયેલ મૂત્રકૃમ્હ રોગમાં વમન, રવેદ, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ અને કટુ બોજન, જવના ખનાવેલા પદાર્થો તથા ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. અથવા ઝીણી એળચીનો ભૂકા મધમાં કે આમળાંના રસમાં મેળવીને પાવો અથવા કરંજનાં ખીજ ઝીણું વાટી છાશ સાથે પાવાં. સન્નિપાતથી થયેલ મૂત્રકૃમ્હ વ્યાધિમાં પૂર્વે કહેલા ઉપાયો ક્રમે કરી વાપરવા. અસ્તિમાં પથરી ઉત્પન્ન થઇ હોય તો ખાળ અવસ્થામાં હોય ત્યાંસૂધી ઔષધથી મટી શકેછે પણ મૌઢ અવસ્થામાં આવે ત્યારે શસ્ત્ર ક્રિયાને લાયક થાયછે. પથરીનું પૂર્વરૂપ જણાય ત્યારે ર્નેદાદિક ક્રમ કરવો. જીનું મધ પાછ રથ અથવા ઘોડા ઉપર દરદીને બેસાડી બહુ દોડાવવાથી વખતે પથરી હલગલીને પડી જાયછે. વીર્યની પથરી બંધાયેલી હોય તો પ્રથમ અસ્તિ આપી પછી પુષ્ટિના ઉપાયો આપવા. અથવા દરદીને હરકત ન હોય તો કુકડાનું માંસ ખવરાવી ગદોન્મત્ત ઓરતોનો સંગ કરાવવો. તેથી પથરી મટેછે. આ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરવાથી પણ પથરીનું દરદ ન મટે તો રાત્રનો હુકમ લઇ શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી. તથા તે દરદને દૂર કરનારા ખીજ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો.

પ્રમેહ.

બહુ બેસવાથી, બહુ સુવાથી, બહુ દહીં ખાવાથી, નિદાન. ગામમાં ફરનારાં તથા પાણીમાં ફરનારાં જનવરોના માંસ રસ બહુ ખાવાથી, નવું અન્ન તથા નવા પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી, બહુ દૂધ ખાવાથી, ગોળની વિકૃતિ (ગુળીત વિગેરે) ખાવાથી તથા કફને કોષાવતાર પદાર્થો ખાવાથી પ્રમેહ ઉપજેછે. અસ્તિમાં આવેલો કફ મેદ, માંસ અને શરીરમાં રહેલા ક્ષેદને બગાડી જે પ્રમેહ ઉપજાવેછે તે કફ જન્ય પ્રમેહ કહેવાયછે. ઉષ્ણ વીર્ય પદાર્થો બહુ ખાવાથી કોષેલું પિત્ત અસ્તિમાં આવી ઉપર કહેલા મેદ આદિકને બગાડી જે પ્રમેહ ઉપજાવેછે તે પિત્ત જન્ય પ્રમેહ કહેવાયછે. અને દોષનું બળ ક્રમ થયે કોષેલો પવન મેદ આદિકને ખેંચી અસ્તિના મુખમાં લાવી જે પ્રમેહ રોગને પ્રગટ કરેછે તે વાત જન્ય પ્રમેહ કહેવાયછે. કફથી થયેલા દશ પ્રકારના પ્રમેહ સાધ્યછે, પિત્તથી થયેલા છ પ્રકારના પ્રમેહ કષ્ટસાધ્ય છે અને વાયુથી થયેલા ચાર પ્રમેહ

કારના પ્રમેહ અસાધ્ય છે. કેમકે કફથી થયેલા પ્રમેહમાં કફ દોષ અને મેદાદિક દૂષ્ય એ બંને ઉપર તિક્તાદિક સ્વભાવવાળું એક ઔષધ લાગુ પડે છે. પિત્તથી થયેલા પ્રમેહ પિત્તની શાંતિ કરનાર ઔષધોથી મટે પણ તે ઉપાયો મેદાદિકની અભિવૃદ્ધિ કરનાર છે. અને વાતજન્ય પ્રમેહમાં વાતની નિવૃત્તિ કરનારાં ઔષધો મેદાદિકની અત્યંત અભિવૃદ્ધિ કરનારાં છે, કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ દોષ છે તથા મેદ, રક્ત, શુક્ર, ઉદક, માંસ, રોહ, લસીકા, ગળ્ગ, રસ અને ઓજ એ મેહના દૂષ્ય એટલે બગડનારા પદાર્થ છે. આ સર્વથી મનુષ્યોને વીશ જાતના પ્રમેહ રોગ થાય છે. આ રોગની શરૂવાતમાં દાંત, જીભ અને તાળવામાં મેલ જામે છે, હાથપગ આદિક અવયવોમાં દાહ થાય છે, શરીર ચીકણું થાય છે, તરસ બહુ લાગે છે, ચાલતાં શ્વાસ ચડી આવે છે, મસ્તકના કેશ ઘુંચાઈ જાય છે, અને હાથપગના નખો વધે છે. આ રોગનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, ધણું અને ડાળું મૂત્ર ઉતરે છે. આ રોગના સંધના બેદમાં દોષ અને દૂષ્ય એક સરખા હોય છે તો પણ તેના સંયોગના બેદથી થયેલ મૂત્રના રંગ આદિકના બેદને લીધે પ્રમેહમાં પણ બેદ કદપેલા છે. આગળ કહેલા કફજન્ય પ્રમેહના દશ બેદો- ગાંના ઉદક નામના પ્રમેહમાં નિર્મળ, ધણું સ્વેદ, શીતળ અને ગંધરહિત જળ જેવું, કિંચિત્ મલિન અને તેલ જેવું ચીકણું રોગીનું મૂત્ર હોય છે; ધક્કુ નામના પ્રમેહમાં શેરડીના જેવું મધુર રસવાળું મૂત્ર હોય છે, સાંદ્ર નામના પ્રમેહમાં રાખી મૂકેલા રોગીનો પેસાળ જામી જાય છે, સુરા નામના પ્રમેહમાં પ્રથમ નિર્મળ અને પછી મળ સહિત એવું મૂત્ર હોય છે, પિષ્ટ નામના પ્રમેહમાં લોટમાં મેળવેલ પાણી જેવું જાડું અને ઘોળું મૂત્ર હોય છે, વીર્ય સહિત અથવા વીર્ય જેવું મૂત્ર હોય છે, સિકતા નામના પ્રમેહમાં રેતીના કણ જેવા રજકણો મૂતરતાં નજરે પડે છે. શીત નામના પ્રમેહમાં અત્યંત શીતળ તથા મધુર પેસાળ વારંવાર થાય છે. શનૈર્મેહમાં ધીરે ધીરે તથા થોડો થોડો પેસાળ થાય છે અને લાલામેહમાં તાતણવાળો તથા તેલ જેવો પેસાળ થાય છે. હવે પિત્તના પ્રકારથી થતા છ પ્રકારના પ્રમેહમાંના ક્ષાર મેહથી થનારો પેસાળ સ્પર્શ, ગંધ, વર્ણ અને રસમાં આ- રાં પાણી જેવો હોય છે, નીલમેહથી જે પેસાળ થાય છે તેનો રંગ જાંબીયાના જેવો નીલ હોય છે, કાલમેહથી થનારો પેસાળનો રંગ સ્થામ હોય છે, હારિ- દ્ર મેહથી થનારો પેસાળ રંગે પીળો, સ્વાદે તીખો અને સ્પર્શમાં ઉષ્ણ હોય છે, માંજિષ્ટ મેહથી થનારો પેસાળ સડેલ માંસ જેવા ખરાબ ગંધવા-

જો તથા મજા સરખો લાલ રંગનો હોયછે અને રક્તમેહથી થનારો પે-
સાળ દુર્ગંધ યુક્ત, સ્વાદે ખારો, સ્પર્શમાં ઉષ્ણ, અને રંગે રૂધિર જેવો હોયછે.
તથા વાત પ્રકૃપથી થતા ચાર પ્રમેહમાંના વસા (ચરખી) મેહથી થનારો
પેસાળ ચરખી યુક્ત અથવા ચરખી જેવો હોયછે અને તે વારંવાર થાય-
છે. મજ્જામેહથી થતો પેસાળ મજ્જામિશ્રિત અથવા મજ્જા જેવો અને
વારંવાર થાયછે, ક્ષૌદ્રમેહથી થનારો પેસાળ તુરો, મીઠો અને ચીકણો. હો-
યછે તથા હસ્તિમેહથી જે પેસાળ થાયછે તેની ધારા મદોન્મત હાથીના જે-
વી વેગચિનાતી અને આંચકા ખાતી હોયછે તથા પેસાળ લસયુક્ત હોયછે.
કૃશન્ય પ્રમેહમાં અન્ન પચતું નથી, અન્ન ઉપર અશ્ચિ ઉપજેછે, ઉલટી
થાયછે, તાવ આવી જાયછે, ઉધરસ ઉપડેછે તથા સળેખમ થાયછે. પિત્ત-
ન્ય પ્રમેહમાં ગુદા અને લિંગમાં સોઝો ઘોંચ્યા જેવી વેદના ઉપજેછે, અં-
ડકોશ ઉપરની ચામડી પાકીને ફાટેછે, તાવ આવી જાયછે, તરસ લાગેછે,
ખાટા ઓડકાર આવેછે, મૂંઠા આવી જાયછે અને જાડો પાતળો ઉતરેછે.
તથા વાતન્ય પ્રમેહમાં ઉદાવર્ત, કંઠ અને છાતીનો નિરોધ થાયછે, સારાં
સારાં ભોજન કરવાની લોભુપતા વધેછે. શળ ઉપડેછે, નિદ્રાનો નાશ થાય-
છે, પાણીનો શોષ થાયછે, તથા કાસ અને શ્વાસ ઉપજેછે. જે પ્રમેહ વ્યા-
ધિમાં ઉપર લખેલ અન્ન ન પચતું પ્રત્યાદિક ઉપદ્રવો જણાતા હોય કીણી
કીણી ફેડકીઓ થઇ હોય તથા પેસાળ બહુ થતો હોય તે અને જે જડ
થઇને દરદીના શરીરમાં ધર કરીને બેઠો હોય તે તથા મધુમેહી પુરુષથી
ઉપજેલો મેહ જે પુરુષને લાગુ પડ્યો હોય તેનો પ્રમેહ પણ અસાધ્ય સ-
મજવો. જેમ વંશ પરંપરાથી ઉતરતા કુષ્ઠાદિક વ્યાધિઓ અસાધ્ય છે તેમ-
જ વંશ પરંપરાનો પ્રમેહ પણ અસાધ્ય છે. સર્વ જાતના પ્રમેહપર જે જ-
લદી ઔષધોપચાર થતા નથી અથવા કંઠપણ તેથી વિરૂદ્ધ બનેછે તો તે-
ઓ મધુમેહ જેવા થઇ અસાધ્ય બનેછે. મધુમેહવાળાના પેસાળનો રંગ મ-
ધ જેવો હોયછે. આ મધુમેહ બે પ્રકારનોછે. એક ધાતુનો ક્ષય થવાથી ત-
થા બીજો જ્યારે અન્ય દોષો વાયુનો માર્ગ રોકેછે અને ઘેરી લેછે ત્યારે
તેમાંથી થાયછે. વાયુની ગતિના અટકાવથી થતા મધુમેહમાં જે પિત્તનું જે-
ર વધારે હોય તો તેનાં ચિન્હો અણુધાર્યાં એકદમ નજરે પડેછે. તે ક્ષણમાં
ક્ષીણ તથા ક્ષણમાં પૂર્ણ થાયછે, આ મધુમેહ કષ્ટસાધ્ય છે. જે હરકોઇ
મેહમાં દરદીને વિશેષે કરીને મધના રંગ જેવો પેસાળ થાયછે તથા તેના
આખા શરીરમાં મીઠાશ ઉપજેછે તે સર્વ જાતના મેહને મધુમેહ એવા

સાધારણ નામથી ઓળખાયછે.

પ્રમેહનો દરદી જળવાન હોય તો પ્રથમ વમન વિરેચન ચિકિત્સા કરાવવું અને પછી પ્રશમનના ઉપાય કરવા પણ કર્ષણ ઉપાય ન કરવા. વમનરૂપ શોધનને નાલાયક ગર્ભિણી આદિ તથા વિરેચનરૂપ શોધનને નાલાયક નવીન જ્વરવાળા ઈત્યાદિને પણ પ્રમેહ વ્યાધિમાં શમન ઉપાય આપવા. આમળાંના રસમાં હળદરનું સૂર્ય મેળવી તેમાં મધ નાખી પાવું અથવા દારૂ હળદર, દેવદારૂ, ત્રિફળા અને મોથનો ક્વાથ પાવો. આ દરદમાં ખડધાન્ય, સામો, મગ, જુના ચોખા, સાઠી ચોખા વિગેરે પથ્ય છે. જીનું મધ અને દર્ભનાં મૂળ નાખીને ઉકાળેલું પાણી ગુણકારક છે. પ્રમેહના દરદીનું શરીર લુખા પદાર્થના ભુક્ષી અત્યંત ઓળવું, મહેનત કરાવવી, રાત્રિનું જાગરણ કરાવવું તથા બીજા પણ કદ્ધ અને મેદને હરે એવા પદાર્થો આ દરદમાં દિત કહેલા છે. આ રોગમાં પાકેલી અથવા ન પાકેલી પિટ્ટિકા (ફેડલીઓ) ઉત્પત્ત થઈ હોય તો તેની ચિકિત્સા સોજના દરદ પ્રમાણે કરવી. આ પિટ્ટિકાની પહેલી અવસ્થામાં છીરવાળાં વૃક્ષથી પકાવેલ જળ પીવરાવવું અથવા બોકડાનું મૂત્ર પીવરાવવું અને તીક્ષ્ણ વિરેચન આપવું. સાકરીઆ પ્રમેહના દરદીને શિલાજીત ખવરાવવો તેથી એ દરદ મટેછે. આ દરદમાં ચંદ્રકળા રસ, ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા વિગેરે આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ ભાગમાં તથા બીજે ઠેકાણે લખાયેલા પ્રયોગો અત્યંત ફાયદાકારક છે.

વિદ્રધિ.

અતિશય ક્રોધ પામેલા અને હાડકાંતો આશ્રય કરીને નિદાન. રહેલા વાત, પિત્ત તથા કદ્ધ ત્વચા, લોહી, ગાંસ અને મેદને દૂષિત કરી હળવે હળવે દારૂણ સોજો ઉપજાવેછે તેમાં શૂળ તથા ઘણી પીડા થાયછે અને તે ગોળ અથવા લાંબો હોયછે. વાતથી, પિત્તથી, કદ્ધથી, સન્નિપાતથી, ક્ષતથી અને લોહીથી એ પ્રમાણે વિદ્રધિ રોગ છ પ્રકારથી થાયછે. વાતજ વિદ્રધિનો રંગ કાળો તથા રાતો હોયછે અને તે કોષ વખત મોટી તથા કોષ વખત નાની હોયછે. તથા તેમાં ઘણી વેદના થાયછે. પિત્તજ વિદ્રધિ ઉપરથી પાકેલ ઉંચરા સમાન, રંગે સ્વામ અને જળતરા તથા જ્વર સહિત હોયછે. અને તેની ઉત્પત્તિ તથા પાક ઝટ થાયછે. કદ્ધજ વિદ્રધિ કોડી-આ સમાત મોટી, પીળાશપર પડતા ઘોળા રંગવાળી, શીતળ, ચીકણી

અને થોડી વેદનાવાળી હોયછે. અને તેનું ઉત્પન્ન થવું તથા પાકવું કેટલીક મુદતે થાયછે. ઉપર લખેલ ત્રણ પ્રકારની વિદ્રધિ પાંચા પછી વાતજ હોયતો પાતળું પર નિકળેછે. પિત્તજ હોય તો પીળું તથા કદરૂ જ હોય તો ધોળું નિકળેછે. સન્નિપાતજ વિદ્રધિ ઘટના સમાન ઝુલતી. નાની, મોટી તથા ઘણી વેદનાવાળી હોયછે. અને તે વખતે પાકેછે અને વખતે નથી પાકતી. જો પાકેછે તો તેમાંથી ઘણું પ્રકારે પરનો સ્ત્રાવ થાયછે. હથિયારના પ્રહારને લીધે અંગ છોલાવાથી અથવા દગાયાથી તથા જખમી માણસે પથ્થ ન પાળતાં અપથ્યનું સેવન કર્યાથી કોપેક્ષો વાત શરીરમાં ધા અથવા મારની જે ગરમીને ફેલાવેછે તે ગરમીને લોહી સહિત પિત્તને કોપાવી તે માણસનાં શરીરમાં દાહ તથા તૂપા સહિત જ્વર ઉપજાવેછે. આ ક્ષતજ વિદ્રધિમાં પિત્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો મળતાં આવેછે. રક્તજ વિદ્રધિ કાળી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત, ટૂંંગે સ્થાગ તથા તીવ્રદાહ અને પીડાને ઉત્પન્ન કરેછે. આ રક્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો પણ પિત્તજ વિદ્રધિને મળતાં આવેછે. વિદ્રધિ ગુદા, શિશ્નનું મુખ, નાભિ, કુખ. ગરડો, કુક્ષિપિંડ, પ્લીહા, કલેન્દ્રું, હૃદય અને પિપાસાસ્થાન ઝોટલી જગાઓ ઉપર થાયછે. ગુદા ઉપર વિદ્રધિ થવાથી અપાન વાયુનો અટકાવ થાયછે. શિશ્નપર થતાં પેસાળ પરાણે અને જરા જરા ઉતરેછે, નાભિમાં થવાથી હેડકી સહિત પીડા ઉપજેછે અને દરદી ગભરાયછે, કુખમાં થવાથી વાયુનો કોષ થાયછે, ગરડાપર થવાથી કેડ તથા વાંસો સજ્જડ થઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે. કુક્ષિપર થવાથી પાંસળાંઓ સંકોચાયછે, પ્લીહાપર થવાથી શ્વાસો શ્વાસ ફેંધાયછે, હૃદયપર થવાથી શરીરના સર્વ અવયવો પકડાઈ જાયછે અને કંપ થાયછે, કલેન્દ્રપર થવાથી શ્વાસ તથા હેડકીઓ આવેછે તથા પિપાસાસ્થાનપર વિદ્રધિ થવાથી દરદીને વારંવાર પાણી પીધાની મરજી થાયછે. જે વિદ્રધિ નાભિ ઉપર થાયછે તે પાંચા પછી ઘુટેછે ત્યારે તેનો સ્ત્રાવ મુખને રસ્તે થાયછે તથા નાભિ નીચે થનારી વિદ્રધિ પાકેછે ત્યારે તેનો સ્ત્રાવ ગુદાને રસ્તે થાયછે અને કવળ નાભિ ઉપરજ થનારી વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ પાંચા પછી જન્ને રસ્તે થાયછે. ગુદાને રસ્તે સ્ત્રાવ થાય તો દરદી જીવેછે પણ મુખને રસ્તે થાય તો દરદી મરણ પામેછે. પ્લીહા અને પિપાસાસ્થાનપર થયેલી વિદ્રધિ બહારથી ઘુટે તો દરદી વખતે જાયછે પણ જીર્ણ સ્થળ ઉપર ઉપજેલી વિદ્રધિ દરદીના પ્રાણ બેઢે. પહેલી પાંચ પ્રકારની વિદ્રધિ સાધ્યછે પણ સન્નિપાતથી થયેલ અસાધ્યછે. વિદ્રધિની કાચી; કાચીપાકી, તથા પૂર્ણ પાકી અવસ્થા

સોજના જેવીજ છે. આ દરદમાં જે દરદીનું પેટ ચડે, પેસાળનો અટકાન વ થાય, ઉલટી થાય, હેડકી આવે તથા તૃપા લાગે તો દરદી બચી શકતો નથી.

વિદ્રધિ બ્યાં સૂધી કાચી અવસ્થામાં હોય ત્યાં સૂધી ચિકિત્સા. સોજને માટે કહેલા ઉપાયો કરવા તથા સોહી કઢાવવું અને પાક્યા પછી વ્રણને માટે કહેલા ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો. ઔષધથી આરામ ન થાય ત્યારેજ શીંગડીથી અથવા શસ્ત્રથી સોહી કઢાવવું. કોઠામાં રહેલ વિદ્રધિ પાકવા વખતે બહાર ગાંઠ જેવી દેખાય ત્યારે તેપર બંધાણ કરવાં એટલે પાકી રહે ત્યારે તેને ફાડી વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. ઘણુંકરીને આ રોગની ચિકિત્સા ગુમડાંની પેઠે કરવી. જે જે દોષથી આ રોગ થએલો જણાય તે તે દોષને દબાવવાવાળા ઔષધના ક્વાચ સાથે ગુગળ અથવા શિલાજીત પીવાથી દરદ શાંત થાયછે. બનતાં સૂધી આ રોગને પાકવા દેવો નહિ. કેમકે પાક્યા પછી એ રોગની શાંતિ દેવને આધિન રહેછે. સ્ત્રીના સ્તનપર વિદ્રધિ થયેલ હોય તો બંધાણ સિવાય બીજી સર્વ વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. કદાચ તે ઉપર શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી જોઈએ તો ધાવણને વહન કરનાર નાડી તથા કાળી ડીંટીનું રક્ષણ કરવું.

ગુલ્મ.

મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી કોપેલા વાતાદિ દોષો નિદાન. કોઠામાં ગાંઠ જેવા પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ પેદા કરે છે. તેના બે તરફના પાંસળાં, હૃદય, નાભી તથા અસ્તિ એ પાંચ સ્થાનક છે. હૃદય, નાભી તથા અસ્તિમાં જે ગાંઠ હાલતી ચાલતી હોય અથવા સ્થિર હોય તથા ગોળ કે નાની મોટી હોય તે ગુલ્મ એવા નામથી ઓળખાય છે. સ્ત્રીઓને રજસ્વલા થતાં જે રજ પડેછે તેમાંથી એક જાતની ગાંઠ થાયછે એટલે આ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત તથા રજથી એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે થાયછે. સર્વજાતના ગુલ્મરોગમાં સાધારણ રીતે અત્તપર અર્ચિ થાય છે, મળમૂત દુઃખે ઉપજે છે, આંતરડામાં શબ્દ થાયછે તથા આશ્રે થાય છે. સ્વાભાવિક વેગ અટકાવવાથી, બળવાન સાથે યુદ્ધ કરવાથી, ઉપવાસથી તથા એવાં બીજાં કારણોથી વાત ગુલ્મ થાયછે. આ ગાંઠ કોષ્ટ સમે નાભિમાં, કોષ્ટ સમે પાંસળામાં, કોઈ વખતે અસ્તિમાં લાંબી, મોટી, નાની

કે ગોળ થાયછે. તેથી વેદના વખતે ઝાઝી તથા વખતે થોડી થાયછે. આ ગાંઠ વાતજન્ય સમજવી. તેથી ગળ તથા અપાન વાયુ છુટતાં નથી, કંઠ તથા મોઢામાં શોષ થાયછે અને અન્ન પચતી વખતે જરા વધુ જોર કરી ઉપસી આવેછે, તથા જમ્યા પછી જરા દળાઈ જાયછે. અનિશે મદિરાપાનથી, સૂર્ય તથા અમિતો તાપ વેઠવાથી, આમથી તથા અગરેલ લોહીથી પિત્ત ગુદ્મ ઉપજે છે. પિત્ત ગુદ્મમાં તાવ આવેછે, તરસનું જોર વધે છે, અન્ન પચતી વખતે બહુજ શૂળ ઉપજે છે તથા તે ઉપર હાય લગાડવાથી અતિશે વેદના થાયછે. ઠંડા, ખારે તથા સીકણા પદાર્થો ખાવાથી, પરાણે જમવાથી તથા દિવસના સુવાથી ક્ષુ ગુદ્મ થાયછે. ક્ષુ ગુદ્મમાં શરીર સજ્જડ થાયછે, ટાઢીઓ તાવ આવેછે, શરીર ઝુટેછે, ઉધરસ તથા અશ્મિ થાયછે અને પીડા જરા થોડી થાયછે. આ ગાંઠ કઠણ અને ઉપસેલી હોયછે. ક્ષુ ગુદ્મનાં જે કારણ છે તેજ સન્નિપાત ગુદ્મમાં પણ હોયછે. સન્નિપાતની ગાંઠમાં ઘણી વેદના થાયછે તથા તે પથ્થર જેવી કઠણ, ઉપસેલી તથા ઘણી બંધકર હોયછે અને તે અસાધ્ય લેખાયછે. સ્ત્રીને બાળકનો પ્રસવ થયા પછી તરત અપચ્ચ ભોજન કરવાથી, અધૂરો ગર્ભ પડવાથી, ઋતુ આવે ત્યારે અપચ્ચ ભોજનથી સ્ત્રીના રજને ટોપેસો વાયુ અદાણુ કરી દાહ તથા પીડા સહિત ગાંઠ ઉપજાવેછે, અને તેના ચિન્હ પિત્તથી થયેલ ગુદ્મ જેવાં હોયછે. પણ દળાવવાથી તે ગાંઠ હલતી ચલતી નથી. આ સ્ત્રીના ઉદરમાં રહેલ શ્ધિરના ગુદ્મની ચિકિત્સા દશ ગાસ વીત્યા પછી કરવી. કારણ કે તે ગર્ભની બ્રાંતિ ઉપજાવેછે. આ ગાંઠ ક્રમે કરીને આખા પેટમાં પ્રસરી જાયછે, તેનાં મૂળ ઉંડાં ધાતુઓ સૂધી પહોંચેછે તથા કાચાનાની પીઠ સમાન ઉપસેછે ત્યારે દરદી દુખજો થાયછે, તેને અન્નપર અભાવો થાયછે, તાવ આવેછે, ઉધરસ, ઉલટી તથા શરદી થાયછે, ત્યારે આ રોગ અસાધ્ય સમજવો. તેમજ વળી જ્યારે આ રોગમાં ઝાડો ઘણો પાતજો ઉતરતો હોય, હાય, પગ, છાતી અને નાભિપર સોજે ચડયો હોય ત્યારે પણ તે અસાધ્ય સમજવો.

વાતથી થયેલ ગુદ્મમાં વાત રોગની શાંતિ માટે કહે- ચિકિત્સા. લ તૈલનું આન, યસ્તિ અને અભ્યંગ કરાવવો. પછી સ્વેદ નિધિ કરવો. નાભિથી ઉપલા ભાગમાં ગુદ્મ થયેલ હોય તો રનેહપાન કરાવવું, નીચલા ભાગમાં થયેલ હોય તો યસ્તિ આપવી અને ઉદરમાં થયેલ હોય તો બન્ને ઉપચાર કરવા. આ પ્રમાણે ઉપચાર કરવાથી જ્યારે

જઠરાગિ પ્રદીપ્ત થયો જણાય અને ઝાડો તથા મૂત્ર કળજ રહેતાં હોય તો વાત ગુદમવાળા દરદીને સિન્ધ, ઉષ્ણ અને પુષ્ટિકરનાર અન્નપાન આપવાં તથા વારંવાર સ્નેહપાન કરાવવું. હીંગથી ત્રણ ઘણું સંધવ તેથી ત્રણ ગણું એરંડ તૈલ અને તેથી ત્રણ ગણો લસણનો રસ સાથે મેળવીને પીવાથી સધળી જ્વતના ગુદમ તથા ઉદર રોગ મટેછે. વાત તથા કફ પ્રધાન ગુદમ રોગીને એરંડ તૈલ મધ સાથે આપવું અને પિત્ત તથા વાત પ્રધાન ગુદમ રોગીને દૂધ સાથે આપવું. પિત્તના પ્રકોપથી થયેલ ગુદમરોગથી પીડિત દરદીને દ્રાખ અથવા ગોળનું પાણી પાંચ વિરેચન આપવું. પિત્ત ગુદમમાં થયેલા દાહની શાંતિને માટે શીતવીર્ય ઔષધથી પકાવેલ ધીનો લેપ કરવો. પિત્ત ગુદમ ઉપર શસ્ત્ર ક્રિયાથી રૂધિર કલાડવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે. સાળના ચોખા, ગાય તથા જકરીનું દૂધ, દ્રાખ, ખજૂર, સાકર અને દાડમ એ સધળા પદાર્થો પિત્ત ગુદમીને હિત છે. કફ ગુદમથી પીડિત દરદીને વગન કરાવવું. અને વગનને લાયક ન હોય તો ઉપવાસ કરાવવો. ત્યાર પછી જઠરાગિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે કડવા, તીખા તથા ઉષ્ણવીર્ય પદાર્થોનું ચૂર્ણ આપવું. સર્વ જ્વતના ગુદમ ઉપર સ્નેહ ક્રિયા અને સ્વેદ ક્રિયા કરવી. રૂક્ષ ક્રિયાથી ગુદમની શાંતિ થતી નથી. કફના ગુદમ ઉપર તલ, એરંડી તથા સરશવનો લેપ કરી સહન થઈ શકે એવા ઉષ્ણ લોહના પાત્રથી શેક કરવો. અને તેથી શિથિલ પડેલ કફ ગુદમને વિરેચનથી તથા સ્નેહવાળી ગરિતથી શુદ્ધ કરવો. નસોતરના ચૂર્ણને થોરનાં છીરની બાવના આપી તેમાંથી એક રૂપિયાભાર મધમાં અથવા ધીમાં મેળવી આપવાથી સાફ વિરેચન લાગેછે. આ વિરેચન વૈદ્યની સલાહથીજ લેવું. પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રો અને સિંધાલુ મેળવેલ મધ તથા જંગલી જનાવરોનો ગાંસરસ પાવાથી ગુદમરોગ જલદી નાશ પામેછે. ગુદમ, નાભિ, ગિસ્ત, આંતરડાં, હૃદય વિગેરે સ્થાનકોને છોડી બીજે ઠેકાણે થયેલ હોય તો તેપર ડાંબ દેવા, ડાંબ દીધા પછી ઘણું જીરું ચિકિત્સા કરવી. સ્ત્રીને દશ મહિના વીતી ગયા પછી તે ગુદમ રૂધિરનો છે એમ જણાય તો સ્નેહ તથા સ્વેદ વિધિ કરાવી સિન્ધ વિરેચન આપવું. તથા સ્ત્રીને ગાંસ રસ અને ચોખાનો આહાર આપવો તેમજ નવું મધ પાવું.

ઉદર રોગ.

ધણુંકરી જઠરામિ મંદ યવાથીજ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન નિદાન.

થાયછે, તેમાં પણ ઉદર રોગ તો તેથીજ થાયછે. ઉદર રોગ અજીર્ણથી, મલીન અથવા અણુસદતા પદાર્થો ખાવાથી તથા મળ મૂત્રના સંચયથી થાયછે. સ્વેદ અને જળને વહેનારી નાડીઓને રૂંધી વાતાદિ દોષો વિકારને પામી પ્રાણુવાયુ, જઠરામિ તથા અપાન વાયુને દૂષિત કરી ઉપર રોગ ઉત્પન્ન કરેછે. ઉદર રોગ વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, ગ્લેદર, ક્ષતોદર અને જલોદર એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના થાયછે. સધળી જાતના ઉદર રોગમાં ધણુંકરીને આકૂરો, હરવાકૂરવાની અશક્તિ, દુર્બળપણું, અમિ મંદપણું તથા સોજો વિગેરે ઉપદ્રવો જણાય છે. વાતોદર હોય તો હાય, પગ, નાભિ અને કુખમાં સોજો થાયછે તથા તેમાં વેદના થાયછે, સાંધાઓ ત્રુટે છે, આગડી વિગેરેનો રંગ કાળો રાતો થાયછે, એકદમ પેટ વધી જાયછે કિંવા બેસી જાયછે, પેટ ઠોકીએ તો ડગડગ એવો અવાજ થાયછે તથા ગડગડાટ થાયછે. પિત્તોદરમાં જવર, મૂંઝા, દાહ, તૃષ્ણા તથા અતિસાર થાયછે. આગડીનો રંગ પીળો થાયછે. અને ઉદર ઉપર લીલો રંગ દેખાય છે. તથા અવયવો રૂંધેલા પોચા થઈ જાયછે. કફોદરમાં સોજો ચડેછે, નિદ્રા આવેછે, ઉધરસ તથા શ્વાસ થાયછે, આગડીનો રંગ શ્વેત થાયછે તથા સ્પર્શ કરવાથી કઠણુ, શીત અને સ્થિર હોયછે. ખરાબ આચરણવાળી સ્ત્રીઓ નળ, રૂંવાડાં, મૂત્ર, ત્રિષ્ટા તથા આર્તવ વિગેરે પદાર્થો ખાવા પીવાના પદાર્થમાં મેળવી પુરૂષને અવરાવી દે તેથી, વિષ આપવાથી અને ખરાબ જળથી કોષ પામેલ લોહી અને વાતાદિક દોષો સન્નિપાતોદરને ઉપજાવે છે. સન્નિપાતોદર ટાઢ, વાયુ તથા અત્યંત વાદળાંથી ઠંકાયેલ દિવસે પૂરજોસમાં આવેછે. તેમાં શરીરનો રંગ શીકા પડી જાય છે અને શરીર દુનળુ પડે છે. સન્નિપાતોદરને દ્વાંચોદર કહીને પણ બોલાવે છે. દહીં વિગેરે કફને ઉપજાવનાર પદાર્થોના ઉપયોગથી તથા વિદાહી અન્નનું ભોજન કરવાથી લોહી અને કફ વૃદ્ધિ પામી જરોગને મોટી કરેછે તે પ્લીહોદર કહેવાય છે. અને તે પેટની ડાબી બાજુએ થાયછે. પ્લીહોદરથી દરદી દુખજો પડેછે, જરા જરા તાવ આવેછે, તથા અમિ મંદ પડેછે. ઉદરને જમણે પડખે રહેલ યકૃત નામની ગાંઠ દુષ્ટ યતાં જે ઉદર રોગ થાયછે તે 'યકૃદાલ્સુદર' નામથી ઓળખાય છે. ધી

તેલ જેવા સ્ત્રીકણ પદાર્થ પીધા પછી ઉલટી, જીભાળ લીધા પછી તથા
 ઝાડો સાથે આવવા માટે સુકાં ઔષધની પીચકારી લીધા પછી ઠંડુ પાણી
 પીવામાં આવે તો તેને લીધે જળનું વહન કરનારી નાડીઓ યગડી તેલ
 જેવા સ્ત્રીકણ પદાર્થથી લીંપાઈ રહેછે, તેથી જલોદર થાયછે. આ દરદમાં
 બ્યારે ઝાઝા દિવસ થાયછે ત્યારે નાભિની પાસેથી પેટ જરા ઊંચું થાયછે.
 આ દરદમાં સ્ત્રીને પ્રસવ થવા વખતે જેવી પીડા થાયછે તેવીજ દરદીને
 દુઃસહ પીડા થાયછે. પેટ પાણીથી પૂરેપૂરું ભરેલ તથા ડગક ડગક બોલતું
 હોય તેમ થાયછે. ઉદર રોગ સમજા ધણું કરીને કઠ ડાઘજ છે. જે દ-
 રદી યજ્ઞવાન હોય, પેટમાં પાણી પૂરેપૂરું ન ભરાણું હોય તથા થોડા વ-
 ખતથી થયેલ હોય તો યત્ન કરતાં ગટે છે. દરદીનાં યજ્ઞ, લોહી, ગાંસ ત-
 થા જઠરાગ્નિ એ સર્વ નાશ પામ્યાં હોય તથા દરદીને અન્ન દીધું ન ગમ-
 તું હોય, સોજો તથા અતિસાર થયેલ હોય અને જીભાળ આપ્યા પછી
 પણ પેટ પાણું ભરાય નય તો તે ઉદર રોગ દરદીનાં પ્રાણ લઇનેજ
 ગટે છે.

આ દરદમાં રોગીને હમેશાં વિરેચન આપવું. એક ચિકિત્સા.
 માસ અથવા બે માસ પર્યંત દોષનું યજ્ઞાળ તપાસી એરં-
 ડનું તૈલ ગાયના દૂધ અથવા મૂત્ર સાથે અથવા ભેંસના મૂત્ર સાથે પાઈને
 વિરેચન કરાવવું, ગાયનું દૂધ અથવા ઉંટડીનું દૂધ આદારમાં લેવું, જંગલી
 જાનવરના ગાંસ રસ સાથે સાળના ચોખા જમવા. સુંક, મરી અને પીં-
 પર નાખીને ઉનું કરેલ દૂધ છ દિવસ સુધી પીવું. આ પ્રયોગ કરવાથી સ-
 ધજા ઉદર રોગ નાશ પામેછે. ઉદરના રોગીને ઘણી વખત ગોમૂત્રની ભા-
 વના આપેલ હઝર હરડે દૂધની સાથે આપવી અથવા થોરના છીરની ઘ-
 ણીજ ભાવના આપેલ હઝર પીંપર આપવી, અને તે ઉપર દૂધ પાવું,
 અથવા અરધો અરધ આદુનો રસ નાખેલ દૂધ પાવું. ઉપર પ્રમાણે વિરે-
 ચન ક્રિયા કરવા પછી પેટ હેઠું બેસી જાય ત્યારે કેટલાએક યાંધાણ કરી
 ઉપર લુગડું વીંટવું, તેથી પવન પાછો અંદર ખેંચી પેટને ઉપસાવી શક-
 તો નથી. કોઈ પણ ઉપાયથી જલોદર બહોદર કે ક્ષતોદર ગટે નહિ તો
 તેપર શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી. આ રોગમાં મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિ વધારે મંદ
 પડેછે તેથી તેને દીપન કરનાર દ્રવ્ય મેળવી ખાવાની ચીજ આપવી. ગા-
 થના મૂત્રની ભાવના આપેલી સોઠી ચોખાની કાંજી આ રોગ ઉપર વિશેષ
 ફાયદો કરનારીછે. શેરડીનો રસ પણ આ દરદમાં હિત કહેલછે. આ દર-

દગાં અતિ ઉનું, ખાટું, ખાંડું, લુખું, ટાટું, ગ્રાહી, ગોળ તેલગાં પકાવેલ શાક, જળનું અતિપાન, ગહેનત, દિવસની નિદ્રા, મુસાફરી તથા વાહનનો ત્યાગ કરવો. ઉદરના રોગીએ દૂધ પીવું, તેથી ધાતુની સ્થિરતા અને જળની વૃદ્ધિ થઈ કળજીવતને મટાડે છે.

પાંડુ રોગ.

પાંડુ રોગ વાતથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી અને નિદાન.

માટી ખાવાથી થાય છે. અત્યંત મૈથુન કરવાથી, ખાટા અને ખારા પદાર્થો ખાવાથી, મધ પીવાથી, દિવસે સુવાથી તથા એવાં બીજાં કારણોથી વાતાદિ દોષો મનુષ્યનાં લોહીને જગાડી ચામડીનો રંગ પીળો તથા ઘોળાશપર કરે છે તેને પાંડુરોગ કહે છે. વાત પાંડુરોગમાં ચામડી, મૂત્ર અને નેત્ર લુખાં અને કાળાં તથા જરા રાતાં જણાય છે. પિત્ત પાંડુમાં મૂત્ર, વિષ્ટા અને નેત્ર પીળાં હોય છે. કફ પાંડુમાં તે પીળાં ઘોળાં થઈ જાય છે. સન્નિપાતમાં જઘાં લક્ષણો સાથે જણાય છે. માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુ રોગમાં ડોળા, ગાલ, બ્રમર, પગ, નાભિ તથા શિશ્ન ઉપર સોજો ચડે છે, કાઠામાં કૃમિ પડે છે તથા કફ મિશ્રિત લોહી ગળાસાથે પડે છે.

પાંડુ રોગમાં દરદીના અંગનો રંગ લીલો, કાળો અને પીળો થાય છે, જળ તથા ઉત્સાહ નાશ પામે છે, અગ્નિ મંદ પડે છે, જરાજરા તાવ આવે છે અને સ્ત્રીસંગમાં પ્રીતિ થતી નથી; ત્યારે તે વાતપિત્તને લીધે થનારો હલીમક નામનો રોગ થયો છે એમ જાણવું. આ રોગમાં જે પાનકી રોગ થાય છે તેમાં સંતાપ ઉપજે છે, ઝાડો પાતળો પડે છે, શરીરના અંદરના તથા બહારનાં જંતે બાગ પીળા પડી જાય છે તથા નેત્રપણુ પીળાં પડી જાય છે.

આ દરદગાં દરદીને સ્નેહવિધિ કરાવ્યા પછી તીક્ષ્ણ ચિકિત્સા. ઉણટી આપવી. પછી ફરીથી સ્નેહવિધિ કરવો. ત્યાર પછી ગોમૂત્ર અને દૂધ મેળવીને અથવા એકલાં દૂધથી વિરેચન કરાવવું. ગોમૂત્રમાં વાટેલી હરડે પીવાથી અથવા ગોમૂત્રમાં ઉકાળેલ ત્રિકળા પીવાથી આ રોગ મટે છે. સાત દિવસ ગોમૂત્રમાં રાખેલ લોહ ભરગ પીધા પછી તે ઉપર દૂધ ચોખ્ખા અથવા મધુર માંસરસ અને ચોખ્ખા ખાવાથી પાંડુરોગ મટે છે. આ દરદગાં વમન વિરેચન કરાવ્યા પછી મધ તથા ધીંગાં મેળવેલ હરડે ખંચરાવવાથી જલદી આરામ થાય છે. દ્રાખનો રસ તથા આગળાંનો

રસ પણ હિત છે. આ રોગ વાત પ્રધાન હોય તો ઘણા રોગવાળું ઔષધ આપવું, પિત્ત પ્રધાન હોય તો શીતવીર્ય, કફ પ્રધાન હોય તો ઉષ્ણ વીર્ય, અને સન્નિપાતથી થયેલ હોય તો મિશ્રગુણવાળું ઔષધ આપવું. માટી ખાવાથી થયેલ હોય તો તે માટીને તીક્ષ્ણ વિરેચનથી બહાર કાઢી પછી બળને ઉત્પન્ન કરનાર ઔષધથી પકાવેલ ધી પીવરાવવું. કમળાના રોગીને ત્રિફળાનો, ગજોનો અથવા લીંબડાનો રસ પ્રાતઃકાળમાં મધસહિત પાવો. હલીગંઢ રોગવાળા પુરૂષને ગજોના રસમાં તથા દૂધમાં પકાવેલ ભેંસનું ધી પીવરાવી પછી આમળાંના રસમાં નસોતર નાખી વિરેચન આપવું. પછી દ્રુમનો અવલેહ અથવા દારૂ પીવરાવવો અને હરડેનો અવલેહ ખવરાવવો. પાંડુરોગને સોજાને મટાડનારા સધળા ઉપાયો પણ દૂર કરી શકે છે.

સોજા.

કોષ પામેલો વાયુ પોતાની મેળે રક્ત, પિત્ત તથા કફને નિદાન. બહારની નસોમાં લઇ જઈ તેઓને ડુંધે છે. ત્યારે તે આગડી તથા માંસનો આશ્રય લઈ સોજા ઉપજાવે છે. તે વિશેષે કરી કઠણ તથા ઉંચાશવાળો હોય છે. સોજા વાતથી, પિત્તથી, કફથી, બળને બેળામળીને, સન્નિપાતથી, અભિધાતથી તથા વિપથી એ પ્રમાણે નવ પ્રકારનો થાય છે. ઉલટી તથા વિરેચનનાં ઔષ્ધોવારંવાર ખાવાથી, જ્વરાદિ રોગોથી, કાચું ખાવાથી, માટી ખાવાથી, વિરૂદ્ધ ખોરાક ખાવાથી, અર્શના વ્યાધિથી, હરફર નહિ કરવાથી, વિરેચનની જરૂર છતાં તે નહિ લેવાથી, આગથી, ગર્ભ પડવાથી અને વગનાદિક ક્રિયાથી શરીર સાફ કરવાને અજમાવેલા બુઢા પ્રયોગોથી સોજા પેદા થાય છે. જો વાતથી થયેલ હોય તો ઉપરની આમડી પાતળી હોય છે, તેનો રંગ રાનો તથા કાળો હોય છે, વખતે કારણ વિના ઉતરી જાય છે, આંગળીથી દાગતાં ચડી આવે છે, વેદના થાય છે તથા સોજાનું જોર દિવસે વધે છે. પિત્તથી થયેલ હોય તો કોમળ, કાંઈક ગંધવાળો તથા કાળા પીળા રંગનો હોય છે, અત્યંત ઢાહ થાય છે, સ્પર્શ કરવાથી અતિશય દુખે છે, નેત્ર લાલ થાય છે અને છેવટ તે પાકે છે. કફથી થયેલ હોય તો તેનો વર્ણ પાંડુ હોય છે, દરદીને ઉલટી થાય છે, અન્નપર અરુચિ આવે છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, ઉદ્ધ આવતી નથી, થતાં અને મટતાં ઘણો વખત લાગે છે, દાળવાથી ઉચ્ચો થતો નથી અને રાત્રિમાં તેનું જોર વધે છે. બળને લક્ષણો બે-

ળાં હોય તો દંદથી થયેલ અને સઘળાં લક્ષણો ભેળાં હોય તો સન્નિપાત-
થી થયેલ છે એમ સમજવું. અભિધાત, શસ્ત્રનો છેદ, ક્ષત, શીતવાયુનો
સ્પર્શ, સમુદ્રના કાંઠાના પવનનો સપાટો તથા બીલામાંથી પાણુ સોળે આ-
ખા શરીરમાં ફરી વળે છે. તેમાં તીક્ષ્ણ યજ્ઞતર યાય છે અને તેનો રંગ
રાતો હોય છે. ઝેરી જીવ શરીર પર ચાલવાથી કે મૃતરી જવાથી, વિષ વિ-
નાનાં પ્રાણીનાં ડાઢ, દાંત કે નખ લાગવાથી, ઝેરી જીવના ગળ, મૂત ત-
થા વીર્યના સ્પર્શથી, ઝેરી વૃક્ષના વાયુના સ્પર્શથી તથા એવાં બીજાં કા-
રણોથી સોળે યાય છે. આગાશયમાં રહેલ દોષ છાતી ઉપર સોળે લાવે
છે, પકવાશયમાં રહેલ છાતી તથા પેટ વચ્ચે, ગળસ્થાનમાં રહેલ નીચે
પગ પર તથા આખા શરીરમાં રહેલ દોષ આખા શરીરમાં સોળે ઉત્પન્ન
કરે છે જે સોળે કેડના ભાગમાં અથવા આખા અંગમાં પ્રસરેલ હોય છે
તે કષ્ટ સાધ્ય છે. પશુ નીચેના ભાગમાં થઇ ઉપરના ભાગમાં ચડે છે તે અ-
સાધ્ય છે. સ્ત્રીને જે પ્રથમ મુખ પર ચડી પછી નીચે ફેલાતો જાય છે તો
તે સ્ત્રીનો નાશ કરે છે. જે સોળે પ્રથમ સ્ત્રી પુરૂષની ગુહોદ્રિય પર થઈ પ-
છી બીજે સ્થળે ફેલાય છે તે પશુ નાશ કરી શકે.

સર્વ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સર્વ અંગમાં ફેલાયે- ચિકિત્સા.

લ, સાગ તથા નિરાગ સોળવાળા પુરૂષને પ્રથમ ઉપવાસ
કરાવી હલકું અન્ન જગાડવું. પછી ગોળમાં સુંકેલું ચૂર્ણ નાખી છાશ સા-
થે પીવરાવવું, ગોળ તથા આદુના કલ્કને સગલાએ લઇ પહેલે દિવસ બે
રૂપિયાભાર, બીજે દિવસે ચાર રૂપિયાભાર એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સૂધી
ચડવું અને પાછું ઉતરી બે રૂપિયાભાર સૂધી આપવું, આ પ્રમાણે એક માસ
પર્યંત કરવાથી ગુદગ, ઉદર, અર્શ, સોળે, પ્રમેહ, શ્વાસ, કમળો તથા કફ
રોગ મટે છે. વાતથી થયેલ સોળમાં ઉપ્પલવીર્ય પદાર્થોનો લેપ કરવો, પિ-
ત્તથી થયેલા સોળમાં શીતવીર્ય પદાર્થોનો લેપ કરવો અને કર્શી થયેલ
સોળમાં જ્યુનો ખોળ, સરગવાની છાલ, અળસીનું ચૂર્ણ તથા પીંપર ગો-
મૂત્રમાં ખટખટાવી સહેવાય તેવો લેપ કરવો. ક્ષતથી થયેલ સોળમાં લો-
હી કઢાવવું તથા લોહીની શુદ્ધિના ઉપાયો કરવા તથા વિષથી થયેલા સો-
ળ ઉપર ત્રિષ હર ચિકિત્સા કરવી. સોળના દરદીએ ગામમાં ધરનાર ત-
થા જળમાં ધરનારાં પ્રાણીઓનું ગાંસ, સુકવણીનું શાક, તલ, ગોળ, દ-
હી, મીઠું, ખાડું મધ, રાત્રિની નિદ્રા તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

રતવા.

ખારા, ખાટા, તીખા અને ઉના પદાર્થોના મહાવ- **નિદાન.**

રાત્રી કોપેલા દોષ રતવા (વિસર્પ રોગ) ઉત્પન્ન કરેછે. ર-
કંત, લસીકા, ત્વચા અને ગાંસ એ ચાર દૂષ્ય તથા વાત, પિત્ત અને કફ
એ ત્રણ દોષ સાથે ગળવાથી રતવા થાયછે. વાતથી થયેલ રતવાનાં લક્ષ-
ણો વાતજ્વર જેવાં હોયછે તથા સોજો, ફરકવું, સોયો ઘોંચ્યા જેવી વેદના
તથા ફવાડાં ઉભાં થાયછે. પિત્તથી થયેલનાં લક્ષણ પિત્તજ્વર જેવાં હોયછે.
તથા તે જલદીથી ફેલાયછે. કફથી થયેલ રતવામાં ચળ આવેછે તથા ચ-
ળકેછે અને તેનાં લક્ષણો કફજ્વરને ગળતાં આવેછે. સર્વ લક્ષણો સન્નિ-
પાત રતવામાં જેવામાં આવેછે. વાતપિત્તથી થયેલ વિસર્પમાં જ્વર, ઉલ-
ટી, મૂર્છા, અતિસાર તથા અન્ન ઉપર અરુચિ દત્યાદિ ઉપદ્રવોથી અગ્નિ-
ના અંગાન જેવી શરીરમાં બળતરા થાયછે. શરીરના જે જે અવયવોમાં
રતવા ફેલાયેલો હોય તે તે અવયવ કાળો કોયલા જેવો, લીલો તથા રાતો
હોયછે. તેમાં સોજો જલદી થાયછે. આ અગ્નિ વિસર્પ નામથી ઝોળખા-
યછે. જે રતવામાં લાંબી, નાની તથા ઝોળ ગાંઠોની દ્વાર ઉપજેછે તથા
તાવ આવેછે, શ્વાસ થાયછે, ઉધરસ ઉપડેછે અને ઉલટી થાયછે તે અંધિ
વિસર્પ કહેવાયછે. આ વિસર્પ કફથી થાયછે. કફ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ ક-
દ્દમ વિસર્પમાં તાવ આવેછે, અગ્નિ નાશ પામેછે તથા તેને લગતાં ખીજાં
લક્ષણો ઘર્ષ આગાશયપર જ્વર કરી ચારે બાજુ વિરતાર પામેછે. અને તે-
ની આજુ બાજુ પીળી, રાતી, ઘોળી ફેડલીઓ હોયછે. આ રતવા ચળક-
તો, શાહી જેવા કાળા રંગનો, અંદરથી પાકનારો તથા તેમાંથી કાદવની પે-
ઠે ગાંસ નિકળ્યા કરેછે અને તેની ગંધ મડદાં જેવી આવેછે. ક્ષતથી થ-
યેલા વિસર્પમાં કળથીના જેવી ફેડલીઓ ઉપજેછે, સોજો થાયછે, તાવ આવે-
છે તથા તેનું લોહી કાળું હોયછે. સઘળી જાતના રતવામાં તાવ, અતિસા-
ર, ઉલટી, તૃપ્તિ વિગેરે સામાન્ય લક્ષણો હોયછે. વાત, પિત્ત તથા કફથી
થયેલ વિસર્પ સાધ્યછે, સ્નિપાત અને ક્ષતથી થયેલ અસાધ્યછે તથા મ-
ર્મસ્થાન ઉપર થયેલ વિસર્પ કષ્ટ સાધ્યછે.

વિસર્પ રોગમાં પ્રથમ લંઘન, વગન, વિરેચન તથા ચિકિત્સા,
લોહી કઢાવવું એ હિતછે પણ સ્નેહન ક્રિયા હિત નથી. ધ્રા-
ખના રસમાં, ત્રિકાળના રસમાં, ધીમાં અથવા દૂધમાં નસોતરનું ચૂર્ણ મે-

ળવી વિરેચન આપવું. આ રોગ કોઠામાં ઉતરી ગયો હોય તો વિરેચનની અવસ્ય જરૂર છે. શોષનને ના લાયક દરદીના શરીરમાં દોષ અદ્ય હોય તો ચંદન અને કમળનો ક્વાથ અથવા મોથ, લીંબડો અને પટાળનો ક્વાથ અથવા આગળાં, વાળો અને મોથનો ક્વાથ એ અત્યંત હિત છે. એક ઠેકાણે સ્થિર નહિ રહેનાર રેલીયા રતવા ઉપર દશાંગ લેપનો ઉપયોગ કરવો. સધ-ળી જાતના રતવા ઉપર દશાંગલેપ અથવા ગરમાળાની છાલ અને બેડાંનો ભુકો પાણીમાં ખદખદાવી સહન થાય તે પ્રમાણે તેનો લેપ કરવો. દાહ અને પાકથી વ્રણ જેવી આકૃતિ થાય ત્યારે તે ઉપર વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. ગ્રંથિ વિસર્પમાં લોહી કઢાવવું એ અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. આ રોગમાં ધી અપથ્ય છે. કારણ કે ધી ખાવાથી પકડાયેલા દોષ ચામડી, લોહી અને માંસને પકાવી દે છે.

કુષ્ટ (કોઠ).

વિરૂદ્ધ બોજનથી, વમન આદિક વેદને દાખી રાખવા- નિદાન.
થી, જમીને કસરત કરવાથી કે તડકો વેઠવાથી, લંધન અને બોજનના નિયમિત ક્રમને છોડી દેવાથી, અડદ, મૂળા, તલ, ગોળ એઓનું અત્યંત સેવન કરવાથી, અન્ન પચ્યા વગર સ્ત્રી સંગ કરવાથી તથા પાપિષ્ઠ કર્મ કરવાથી તેમજ એવાં બીજાં કારણોથી વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો કોપ પામી ત્વચા, રૂધિર, માંસ તથા પાણીને જગાડી કોઠ રોગને પે-દા કરેછે. કોઠ અઢાર પ્રકારના હોયછે તેમાં સાત મહાકુષ્ટ અને અગિયાર સૂક્ષ્મકુષ્ટ છે. કુષ્ટ જે અવયવપર થનારો હોય તે અવયવ અતિશે સુંવાળો અને ખડખડો જણાયછે, દાહ થાયછે, ખરજ આવેછે, ચામડી બેહરે મારી જાયછે, ધ્રામઠાં ઉપડે છે તથા વ્રણની ઉત્પત્તિ જલદી થાય છે, નહિજેવા કારણથી તરત વેદના ઉપજે છે તથા લોહી કાળુ થઇ જાયછે. સાત મહા-કુષ્ટમાં કાપાંલ નામના કુષ્ટનો વર્ણ કાળો તથા રાતો હોયછે, અને તે ખડ-ખચડો તથા પાતળો હોય છે. તથા તેમાં સોયો ઘોંસ્યા જેવી વેદના થાયછે. ઓઈંબર નામના કુષ્ટમાં દાહ થાયછે, શૂળ નિકળેછે, ચામડી લાલ થાય છે, ખરજ આવેછે, તથા તેનો દેખાવ હંબરાના રંગ જેવો હોયછે. મંડ-લ નામના કુષ્ટમાં કુંડલાં પડેછે, તેનો રંગ ઘોળો તથા રાતો હોયછે તથા તે એક બીજાની પાસે મળતાં હોયછે. ઋષ્યજીવ નામનો કુષ્ટ ખડખડો,

અડખે પડખેના ભાગમાં રાતો, વચમાં કાળો, વેદના સહિત તથા હરિણની છામ જેવા દેખાવવાળો હોયછે. પુંડરીક નામનો કુષ્ટ જરા ઘોળો, અડખે-પડખે રાતો, શ્વેત કમળના પાંદડાં જેવો તથા ઉંચાશવાળો હોયછે. સિંધગ નામનો કુષ્ટ ઘોળો, રાતો, પાતળો અને ખંજીરવાળી ફેડલા થઇ અંદરથી સ્ન-વે છે અને તે ધણુંકરીને છાતી ઉપર થાયછે તથા દેખાવમાં કાળાનાં પુ-ખ્ય જેવો હોયછે. કાકણ નામનો મહાકુષ્ટ વચમાં કાળો, અડખે પડખે રાતો અથવા વચમાં રાતો અને અડખે પડખે કાળો, પાકેલો તથા તેમાં તી-વ્ર વેદનાવાળો થાયછે. આ કુષ્ટમાં ત્રણે દોષના લક્ષણે હોવાથી તે અસાધ્યછે.

અગિયાર ક્ષુદ્ર કુષ્ટમાં ચર્મ નામના કુષ્ટ ઉપર પરીતો ગિલકુલ વળ-તો નથી, તેનો ઘેરાવ ઘણી જગ્યામાં હોયછે, માછલાંની પીઠપરના ગાંઠા જેવો તથા હાથીના ચામડા જેવો જડો હોયછે. કિટિબ કુષ્ટ કાળો તથા તેના મણની ચામડી બેહેર મારી ગયેલ અને તવાયેલની પેઠે ખડખડી તથા શુષ્ક હોયછે. વૈપાદિક કુષ્ટમાં દરદીના હાથ પગમાં ચીરા પડેછે તથા ઘણી વેદના થાયછે. અલસક કુષ્ટમાં ઘણી ખરજ સહિત રાતા ફેડલાઓ ઉડેછે. દદુ મંડલ કુષ્ટનો વર્ણુ રાતો હોયછે તથા તેમાં ખરજ સહિત ફેડલાઓ ઉપડેછે, અને તે આગળથી ઉપસેલા હોયછે. ચર્મદલ કુષ્ટમાં શૂળ નિકળેછે, ખરજ આવેછે, તેનો વર્ણુ રાતો હોયછે, ફેડલા થઇને પુટેછે, સ્પર્શ સહન થતો નથી તથા ચામડી ચીરાયછે અને ફાટેછે અને એ કારણને લઈનેજ તેને ચર્મદલ એવું નામ આપેલું છે. પાગા કુષ્ટમાં ફેટલીક ઝીણી ઝીણી ફેડ-લીઓ થઈ તેમાંથી રસી ઝરે છે, દાહ થાયછે તથા ખજવાળ આવેછે. ઉચ્રા નામનો કુષ્ટ કમ્બરપર થાયછે અને તેમાં કાળા, રાતા અને પાતળી ચામ-ડીવાળા ફેડલા ઉપડેછે તે વિરોધાત્મક કુષ્ટ પણ કહેવાયછે. જે કુષ્ટનો વર્ણુ રાતો હોયછે, જેમાંથી શૂળ નિકળેછે, બળતરા થાયછે તથા ઘણા મણ પડેછે તે ક્ષતાશ નામનો કુષ્ટ કહેવાયછે.

ઉપર કહેલ પાગા કુષ્ટમાં ઝીણી ફેડલીઓ જ્યારે મોટી થઇ હાથપર આવે ત્યારે તે કચ્છુ કુષ્ટ કહેવાયછે અને વૈપાદિક કુષ્ટ પ્રથમ વિચચિકા ના-મથી ઝોળખાયછે પણ જ્યારે તેમાં ખરજ સહિત ફેડલીઓ થઇ રસી ઝરે તથા પુટેછે ત્યારે તે વૈપાદિક નામને ધારણ કરેછે. વાયુને લીધે થયેલ કુષ્ટ ખડખડાં, કાળો, રાતો, લુખો અને પીડા સહિત હોયછે, પિત્તથી થયે-લ બળતરાવાળો અને રાતો હોયછે તથા તેમાંથી રસી ઝરેછે, કફથી થયેલ ઠંડે દ સહિત, જડો, ચીકણો, ખરજવાળો તથા ભારે હોયછે, દ્વંદ્વમાં બધ્ધે

દોષનાં લક્ષણો ભેળાં હોયછે અને સન્નિપાતનમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો હોયછે.

જ્યારે કોડ રસ ધાતુ સૂક્ષ્મ પ્રવેશ કરેછે ત્યારે દરદીનો એહરો બદલાઈ જાયછે, શરીર દુગળું થઈ જાયછે, આગડી બેહર મારી જાયછે તથા પરસેવો બહુ વળેછે. રક્ત ધાતુમાં પેસવાથી ઘણી ત્રણ આવેછે તથા પર બહુ થાયછે. ગાંસ ધાતુમાં પેસવાથી ગોંઠામાં શોષ પડે છે, શરીર ખડખડાટું થાયછે, ગાંઠા ગાંઠાવાળું થાયછે, તેમાં ફેડલાઓ ઉપડેછે તથા તે ઘણો વખત રહેછે. મેદ ધાતુ સૂક્ષ્મ પહોંચે હોય તો હાથ પગની ગતિ અટકે છે અને શરીરમાં ક્ષત પડી તે કચકચે છે. હાડકાં તથા મજ્જામાં ગયેલ હોયતો નાકની ડાંડી ભૂંગી જાયછે, આંખો લાલચોળ બની જાયછે. ક્ષતમાં કીડા પડેછે તથા કંઠ બેસી જાયછે. સ્ત્રી પુરુષનાં આર્તવ તથા શુક્રમાં કોઢનો વધતો અથવા ઓછો ગમે તેવો ફેલાવ થયો હોય તો તેથી પેદા થયેલાં સંતાનો પણ કોઢીઆં થાયછે. રસ, રક્ત તથા ગાંસ સૂક્ષ્મ પહોંચેલા કોડ તથા વાત પ્રધાન અને કષ પ્રધાન કોડ સાધ્યછે, મેદ સૂક્ષ્મ પહોંચેલો તથા લૂંટા કોડ કષ્ટસાધ્ય છે તથા મજ્જા અને અસ્થિ સૂક્ષ્મ પહોંચેલો 'કોઢ જેમાં કીડા પડી જાયછે તે અસાધ્ય છે.

કાપાલ કુષ્ટ વાતથી, ઝંદુંગર પિત્તથી, મંડલ અને વિચક્રા કષ્થી, અધ્યજીવ વાત પિત્તથી, ચર્મ, ક્રિટિભ, સિન્ધ, અલસક અને વૈપાદિક્રાએ વાતકષ્થી, દ્વુગંડલ, શતાશ, પુંડરીક, વિરકોટક, પાગા (ખસ) કચ્છુ તથા ચર્મદલ કષ પિત્તથી અને કાકણ એ ત્રિદોષથી ઉપજે છે.

ઉપર જે કોઢ થવાનાં કારણો બતાવ્યાં તેજ કારણોથી શ્વિત્ર (ઘોળો કોઢ) તથા કિલાસ (રાતોકોઢ) થાય છે. તે બન્ને કોઢમાંથી રસી ઝરતી નથી. તથા તેઓ વાત, પિત્ત કષ, લોહી, ગાંસ અને મેદનો આશ્રય કરીને રહે છે. શ્વિત્ર કુષ્ટ ઉપરનાં રંગાં અથવા કેશ ઘોળા થયા ન હોય, જે પા તળો હોય, જેનાં ચાંદાં એક બીજાથી સેળભેળ થઈ ફેલાયાં ન હોય, થોડા વખતથી થયેલ હોય તો તે સાધ્ય છે એમ સમજવું. વાતથી થયેલ કિલાસ રક્ત હોય છે, પિત્તથી થયેલ રાતા કમળના પાંદડા જેવો, કષ્થી થયેલ ઘોળો તથા જડો હોય છે. રક્તનો આશ્રય કરીને રહેલ હોયતો રાતો હોયછે માંસનો કરીને રહેલ હોયતો જડા રતાશવાળો હોયછે અને મેદનો આશ્રય કરીને રહેલ હોયતો કિલાસ કોઢનો રંગ શ્વેત હોયછે. અને તે એક બીજાથી કષ્ટ સાધ્ય છે. જે કિલાસ ગુદા, હાથપગનાં તળાં તથા હોઠ ઉપર થયેલ હોય તે અસાધ્ય છે. જે કે તે નવીન હોયતો પણ જે તે રથજે

હોય તોપણ તે અસાધ્ય છે.

સર્વ જાતના કુષ્ટ રોગીને પહેલાં સ્નેહપાન કરાવવું ત- ચિકિત્સા.
થા સ્નેહથી અભ્યંગ કરવો. પછી વિસર્પ પ્રકરણમાં કહેલ
વિરેચન આપવું. કપાળ, હાથ તથા પગમાંથી લોહી કઢાવવું. ઉપચાર કરવાથી
કોઠ અંદરથી બહાર નિકળી આવે ત્યારે તેના મંડલ ઉપર શસ્ત્ર ચલાવી
પછી તે પર લેપ કરવા અને શસ્ત્ર કાગ ન કરે તો ક્ષાર મેલી રૂધિર
કાઢી નાખવું. વાત પ્રધાન કુષ્ટમાંથીનો ઉપયોગ, કફ પ્રધાનમાં વગન અ-
ને પિત્તપ્રધાનમાં લોહી કઢાવવું તથા વિરેચન આપવું એ હિત છે. કોઠના
દરદીને પંદર પંદર દિવસે વગન, મહિને મહિને વિરેચન, ત્રણ ત્રણ દિવ-
સે શિરો વિરેચન તથા છ છ મહિને રૂધિર આવ કરવો જોઈએ. સાળ,
જવ, ઘઉં, મગ, મસૂર, તુવર, કડવાં શાક તથા જંગલી જનાવરોનો માંસ
રસ એ કુષ્ટ રોગીને હિત છે તથા ખાટું, ખાંડ, તીખું, દહીં, ગોળ, જળ-
ચરનું માંસ, તલ અને અડદ એ સર્વ પદાર્થો અહિત છે.

કૃમિ (જીવડા).

કૃમિ બહારના તથા અંદરના એ પ્રમાણે બે પ્રકાર- નિદાન.
ના હોયછે. બહારના ગળ અથવા મેલથી ઉપજનારા કૃમિ
પ્રમાણમાં, આકૃતિ અને વર્ણમાં ઘોળા કે રાતા તલ જેવા હોયછે, તે-
ઓને ઘણા પગ હોયછે અને તે કેશ તથા વસ્ત્રમાં રેહેછે. તેઓને જી
તથા લીંબ એવું નામ આપાય છે. કૃમિને લીધે દુર્ગંધ, ફાડલીઓ, ખજ-
વાળ તથા ગાંઠો ઉપજે છે. અન્ન પચ્યા વગર જમનારને, અતિ મીઠા અને
ખાટા પદાર્થ ખાનારને, વિરૂદ્ધ આહાર કરનારને તથા અડદ, લોઠના પદાર્થો
અને ગોળના પદાર્થોનું સેવન કરનારને કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃમિ પેટમાં
પડ્યા પછી તાવ આવેછે, શરીરનો વર્ણ ફરી જાયછે, શળ ઉપજેછે, હ-
દયમાં પીડા થાયછે, જઠરામિ મંદ પડેછે, ઉલટી થાયછે તથા સોજે અને
પીનસ વિગેરે ઉપદ્રવો ઉપજે છે. જીવડાઓ કેટલાક પહોળા, કેટલાક ગાંઠો
વાળા, કેટલાક ટુંકા, લાંબા અને ઝીણા, કેટલાએક ગોળ, કેટલાએક પગ-
વગરના તથા કેટલાએક ઘોળા, રાતા વિગેરે હોયછે. પક્વાશયમાં પુરીષ-
થી પેદા થનારા કૃમિ શુદ્ધ માર્ગે બહાર નિકળે છે અથવા માંહે વધીને આ-
માશય તરફ આવેછે ત્યારે દરદીના ઓડકારમાં વિષ્ટા જેવી દુર્ગંધ આવેછે.

જીવડાની વિકૃતિવાળા પુરૂષને સ્નેહ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, ચિકિત્સા. વગન તથા વિરેચન કરાવવું. કડવા, તીખા અને તૂરા રસ વાળાં દ્રવ્યોથી દરદીને નવરાવવો. ઘોડાની લાદના ચૂર્ણને સોફેરે વાવડીંગના ક્વાચની ભાવના આપવી અથવા ત્રિશળાના ક્વાચમાં ઉકાળી ગધ મેળવી કૃમિના રોગવાળાને ચટાડવું. કૃમિના દરદીએ દૂધ, ગાંસ, ઘી, ગોળ, દહીં, ભાજપાકો અને ખાટા તથા મધુર રસનો ત્યાગ કરવો.

વાત વ્યાધિ.

લુપ્તું, ઠંડું, હલકું અન્ન જગવાથી, અતિ મૈથુનથી, નિદાન. લાંઘણથી, ઠેકડા મારવાથી, ધાતુઓના ક્ષયથી, ચિંતાથી, શોકથી, સ્વાભાવિક વેગ રોકવાથી તથા દોડતાં વાહનપર બેસવાથી, દેહમાં કોપ પામેલો બળવાન વાયુ નળીઓમાં ભરાઈ આપા અંગમાં અથવા એકાદ અવયવમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓને પેદા કરે છે. તેને લીધે શરીરનો સંકોચ, સાંધાઓનું જકડાવું, હાડકાં તથા સાંધાઓનું ભાગવું, જીદા જીદા અવયવોનું ઝલાઈ જવું, લૂલાપણું, પાંગળાપણું, કૂચડાપણું, અંગપર સોજો ચડવો, ગર્ભનો નાશ થવો, વીર્ય તથા આર્તવનો નાશ થવો, અંગમાં બેહેર મારવી, મસ્તક, નાસિકા, નેત્ર, હાંસડી અને ડોકનું અંદર બેસી જવું અથવા વાંકાચૂકાં વળી જવું તથા એવા ખીન્ન ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. વાત હેતુ અને સ્થાનના ભેદથી જે રોગોને ઉપજાવે છે તે તેના ગુણથી જીદા પડી ઓળખાય છે અને તેના નામ પણ તે તે સ્થાનકો અને ચિન્હોને લઈને આક્ષેપક, અપતંત્રક, અપતાનક, દંડાપતાનક, ધનુરતંબ, પક્ષધાત, અર્દિત, હનુગ્રહ, મન્યારતંબ, જીહ્વારતંબ, શિરોગ્રહ, ગૃધ્રસ્ત, વિશ્વાચી, કંટક, પાદદાહ, પાદહર્ષ, અંસશોષ, અવળાહુક, પ્રતૂની, આધ્માન, પ્રત્યાધ્માન, વાતાક્રીલા, પ્રત્યક્રીલા, વેપથુ, ખક્ષી, ઉર્ધ્વવાત, ઉદાવર્ત, વિગેરે પડે છે. હનુગ્રહ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત અને અપતાનક નામના વાયુ ધણે કાળે કરીને ગહાયત્વથી મટે છે અથવા મટતા પણ નથી. જો તે નવીન હોય, બળવાન પુરૂષને થયા હોય, અન્ય ઉપદ્રવો રહિત હોય તો તે સાધ્ય થઈ શકે છે. પક્ષાઘાત આદિ વાત વ્યાધિઓના દરદીને જો ત્રિસર્પ, બળત્રા, શૂળ, સ્વાભાવિક વેગનો અટકાવ, મૂછા, અરિચિ તથા અમિતું મંદપણું ઈત્યાદિ ઉપદ્રવો થયા હોય અથવા માંસ અને બળ ક્ષીણ થયાં હોય તો તે દરદીનો વાત વ્યાધિ નાશ કરે છે.

ખીઝ દોષથી ન ગળેલો ફક્ત વાયુનોજ પ્રકોપ દેખાય ત્યારે ચિકિત્સા. દરદીને પ્રથમથીજ સ્નેહ વિધિ કરાવવો, સ્નેહન દ્રવ્યોમાં તેલ તથા ધીં વિગેરેનો ઉપયોગ કરવો. સ્નેહ વિધિથી આકુળાયેલા દરદીને દૂધથી આશ્વાસનાકરી સ્નેહ યુક્ત ઓસાગણુ, જાગમાં ફરનાર, જળમાં ફરનાર તથા બહુ જળવાળા દે-શમાં ફરનાર જનનવરોનો ગાંસ રસ પાવો. દૂધપાક, ખીચડી, તથા ખારા ખાટા પદાર્થો સ્નેહસહિત ખવરાવવા. સ્નેહ વિધિ પછી સ્વેદ વિધિ કરવો. સૂકલ લાકડાં પાણુ તેલ લગાવીને શેષ્યા પછી વાકાં વાળીને કાગમાં લઇ શકા-યછે ત્યારે તેમ કરવાથી શરીરનાં વાંકા ચૂકાં થયેલાં અવયવો પાછા પોતા-ની અસલ સ્થિતિએ આવે એમાં કાંઈ પાણુ આશ્ચર્ય નથી. વાતથી થતા ઉપદ્રવો સ્વેદ વિધિથી મટેછે તથા શરીરમાં કાગળતા ઉપજેછે, અને સ્નેહ વિધિથી સુકાઈ ગયેલા રસાદિ ધાતુ પુષ્ટ થાયછે. શરીરનું બળ, જઠરાગ્નિનું બળ, પુષ્ટિ અને પ્રાણની વૃદ્ધિ થાયછે. મારે વારંવાર વાત વ્યાધિમાં સ્નેહ વિધિ તથા સ્વેદ વિધિ કરવા. તેથી શરીરની અંદરના તથા બહારના વાયુ ના તમામ રોગો શાંત થાયછે, સ્નેહ તથા સ્વેદવિધિથી આરામ ન થાય તો મૃદુ, વિરેચન સ્નેહમાં મેળવીને આપવું જેથી બે ત્રણ દસ્ત સાફ આવે. વાત વ્યાધિમાં એરંડ તૈલ વિરેચન તરીકે અતિ ઉત્તમ ઉપાયછે. અને તેને શાસ્ત્રકારો વાતગજ કેસરી એવું નામ આપે છે. દુર્બળતાને લીધે વાતરોગી વિરેચનને નાલાયક હોય તો તેને નિરૂહ ગરિત આપવી અને જઠરાગ્નિને દીપાવનાર તથા કૂરેલા આહારને પચાવનાર આપમે મેળવી ભોજન કરાવવું. એ પ્રમાણે કર્યા પછી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે ફરીથી સ્નેહ તથા સ્વેદવિધિ કર-વો. જેજે સ્થળમાં જેજે વાતરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને સ્થળને વગન, વિરેચન, સ્નેહન, સ્વેદન વિગેરેમાંથી જે લાયક હોય તે કરવું. ફર ઓલાવવી એ પણ આ રોગમાં હિત કહેલછે. વાયુથી મોઢું ફાટી જાય તો ડાહી ઝાલીને દરદીને ઉંચો ઉપાડવો અથવા વૈદ્ય પોતાના બે અંગોઠા ઉપર લુગડાં વીંટી તે અંગોઠા દરદીના મોઢામાં નાખી આંગળાથી જડ્યાં પકડી જોરથી બેસાડી દેવાં. પાનથી છબ પકડાઈ ગઈ હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન વિગેરે વાતરોગની સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. અર્ધિત નામના વાતરોગમાં નસ્ય આપવું, ગ-સ્તક ઉપર તૈલ ઘસવું તથા કાન અને નેત્રનું તર્પણ કરવું. સોજથી યુક્ત આ રોગમાં વગન કરાવવું. બળત્રા અતે લાલરંગ હોય તો પક્ષધાતમાં સ્નેહન તથા વિરેચન હિત છે. પણ ઉચ્ચસ્તંભ નામના વાતરોગમાં સ્નેહવિ-ધિ તથા શોધનવિધિ હિત નથી. કારણ કે તે રોગમાં શ્લેષ્મ, આમ અને

મેદની અધિકતા હોયછે. તેથી એ રોગમાં શ્લેષ્માદિકને મટાડનારા ઉપાયો કરવા તથા રક્ષણ કરવું. જવનું અન્ન તથા લવણ અને રોહ રક્ત શાક તથા જંગલી જનાવરોનો ગાંસરસ ખવરાવવો, ગધ અને પાણી મેળવીને પાવું, ગોમૂત્ર સાથે હરડેનું ચૂર્ણ આપવું તેગજ યુગળ અને શિલાજીત પ-
ણુ ગોમૂત્ર સાથે આપવા. આ રોગમાં યુગળના પ્રયોગો પણ ધણું સા-
કાગ કરેછે. ઉચ્ચતંબના રોગીએ શક્તિ પ્રમાણે કસરત કરવી, ઠંકડા મા-
રવા, બાંધેલાં પાણીમાં અથવા નદીના સ્નાના વેળામાં તરવું અને ત્યારપ-
છી જરૂર પડે તો રોહ, તથા સ્વેદવિધિ કરવો.

વાતરક્ત (પત્ત).

ખાંસ, ખાકું, તીખું, ખારવાળું, સ્નિગ્ધ, ઉપ્પણ, તલના નિદાન.
પીંડા, મૂળા, કળથી, અડદ, વાલ, તલની ચટણી, દહીં, મગ, અથાણું, છા-
શથી, ઉંચે સાદે બળવાથી, ક્રોધ કરવાથી, ગિથ્યા આહાર વિહાર કરવા-
થી, હાથી, ઘોડા કે ઉંટ ઉપર બેસવાથી, ગાદીતકીએ પડી રહેવાથી ત-
થા એવાં બીજાં કારણોથી વાતરક્ત વ્યાધિ થાયછે. આ વ્યાધિમાં વાયુ-
ની પ્રબળતા હોવાથી તે વાતરક્ત કહેવાયછે. વાતરક્તમાં રક્તની અધિક-
તા હોય તો સોજો ચડેછે, અનિદ્રો પીડા થાયછે, રાત્રી ક્ષેદ વહેછે, સોજે-
લ ભાગમાં ચગચગ થાયછે અને તેમાં ખજવાળા આવીને પાણી ઝરેછે.
પિત્તની અધિકતા હોય તો દાહ થાયછે, પરસેવો વળેછે, મૂછા આવેછે,
તરસ ઘણી લાગે છે, સ્પર્શ સહન થઈ શકતો નથી, શરીર રાત્રી પડી જ-
ાયછે, સોજો ચડેછે અને પાકેછે. કફનું પ્રાધાન્ય હોય તો શરીરમાં જીનાશ
જણાયછે, બેહુર મારી જાયછે, શરીરનો રંગ ચળકેછે, ટાઢ આવેછે ખજ-
વાળ આવેછે તથા પીડા ઓછી થાયછે. બે દોષનાં લક્ષણો બેમાં દેખાય
તો બેની પ્રધાનતા અને ત્રણે દોષનાં લક્ષણો દીઠામાં આવે તો ત્રણેની પ્ર-
ધાનતા છે એમ સમજવું. વાતરક્ત પગના મૂળમાં ઉપજીને વખતે હાથ
ઉપર પણ ચઢી આવેછે. અને તે કોપેલ ઉદરના ઝેરની માફક આખે શ-
રીરે ફેલાય છે. વાતરક્ત ગોઠણ સૂધી પોંદોચી ચૂંચો હોય, ઉપરની
આગડી ઉતરી ગઈ હોય, ચીરોટા અથવા શંટા પડી ગયા હોય તથા જેમાંથી
સ્નાયુ થયા કરતો હોય તે વાતરક્ત વ્યાધિ અસાધ્ય છે. વાતરક્ત વ્યાધિને
થયાં એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે. વાતરક્તમાં માંસ સ-

ડી ગયું હોય, તાવ આવતો હોય, પાંગળાપણું થયું હોય, સોજો પાડ્યો હોય, વિસર્પ થયો હોય તથા આંગળીયો વાંકી વાળી જતી હોય તે અસાધ્ય સમજવો.

વાતરક્ત રોગવાળા પુરુષને પ્રથમ સ્નેહ વિધિ કરી ચિકિત્સા. થોડું થોડું ધણીવાર રૂધિર તેના શરીરમાંથી કાઢવું. લોહી કાઢવા વખતે દરદીના જળની તથા દોષની સંભાળ રાખવી. આ રોગમાં દાહ થતો હોય તો જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું અને ચમચમાટ થતો હોય તો શીંગડી મૂકીને લોહી કઢાવવું. પણ રોગીનું શરીર પ્રથમથીજ આંખું દેખાતું હોય તો લોહી ન કઢાવવું. તથા એક દેશમાંથી ખીજ દેશમાં હવા બદલ કરવા જવું. દરદીનું શરીર પ્રથમથી આંખું દેખાતું હોય તો તે રોગમાં વાયુની પ્રધાનતાને લીધે રૂધિર કઢાવવાથી વૃદ્ધિ પામી સોજાને તથા ખીજ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને ઉપજાવે છે, દરદી વિરેચનને લાયક જણાય તો સ્નેહયુક્ત વિરેચનનાં ઔષધો આપવાં તથા જીનું ધી પાવું. સેડકડું દૂધ તથા ગોમૂત્રમાં મેળવેલું દૂધ પણ આ રોગમાં અત્યંત હિત છે. આ રોગમાં વિરેચનને માટે દૂધમાં મેળવીને એરંડીઉં પીવું. અને જીલાણ આવી ગયા પછી દૂધ ચોખા જમવા. હરડેનો ક્વાથ ધીમાં વધારીને પીવો. નસોતર ચૂર્ણનો ફાકડો ભરી માથે દૂધ પીવું અથવા દ્રાખનો રસ પીવો. ધી મેળવેલ દૂધના અસ્તિથી આ રોગની જેવી શાંતિ થાય છે તેવી ખીજ ઉપાયોથી થતી નથી. તેમાં વિશેષે કરીને ગુદા, પડખાં સાથળ, સાંધાં હાડ અને જઠરમાં પીડા હોય તો અવશ્ય તે અસ્તિનો ઉપયોગ કરવો. આ રોગમાં ગળોનો ક્વાથ અવશ્ય સેવવા લાયક છે. આ પ્રમાણે શરીરની અંદરની ક્રિયા કરી બાહ્ય ક્રિયા વી. દાહ થતો હોય તો શીતળ સ્નેહનનું સેચન કરવું, ગાય, બકરી કે ઘેડીના દૂધમાં તેલ મેળવી તે સેચન કરવું. દ્રાખનો રસ, શેરડીનો રસ અથવા તેનું મધ, દહીંની તર, ખાટી રાખડી, ચોખા મધ તથા સાકરનાં પાણીનું સેચન કરવું. આ રોગમાં થયેલ દાહ, પીડા અને ખેદની નિવૃત્તિ કરવામાં, પ્રિય વચન બોલનારી, ચંદનથી શીતળ સ્તન અને હાથવાળી, સ્પર્શમાં શીતળ અને કામલાંગી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ ઔષધ છે. વાયુને હણનાર ઔષધના ક્વાથમાં પકાવેલ તલ, મગની ખીચડી અથવા દૂધમાં વાત હર ઔષધ નાખી પકાવેલ તલ અને સરશવ મેળવીને બનાવેલ પિડનું બંધાણ કરવું. મૂત્ર, ક્ષાર અને સુરામાં નાખીને પકાવેલું ધી અભ્યંગને માટે આ રોગમાં હિત છે. લેપ કર્યા પછી વખત થાય એટલે તે પર ખાટાં જળનું સેચન કરવું. વાતસ્થે.

ખ પ્રધાન આ રોગમાં ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્યના ઉષ્ણલેપ દિત છે, અને પિત્તરક્ત પ્રધાન વાતરક્તમાં શીતળ લેપ દિત છે.

વધરાવળ.

નીચી ગતિવાળો તથા સોજા અને શૂળને ઉપજવનાર નિદાન. કોષ પામેલો વાયુ અંડસંધિના ગાર્ગથી વૃષણમાં પેસી તેની નાડીઓનું પીડન કરી વૃષણની વૃદ્ધિ કરેછે. તે વૃદ્ધિ વાતથી, પિત્તથી, ક-કૃથી, રક્તથી, મેદથી, મૂત્રથી અને આંતરડાથી એ રીતે સાત પ્રકારથી થાયછે. વાયુથી ભરેલ રખ્ખરના દડાનો જેવો સ્પર્શ હોય તેવા સ્પર્શવાળો અને કારણ વગર થયેલ વૃદ્ધિ વાતથી થયેલ છે એમ સમજવું. જેમાં કાળી ફા-ડલીઓ ઉપડેલી હોય અને જેમાં પિત્તવૃદ્ધિનાં લક્ષણો જેવામાં આવેછે તે પિત્તથી તથા રક્તથી થયેલી સમજવી, કોમળ તથા તાડના ફળ જેવી જે વૃદ્ધિ દેખાય તે મેદથી થયેલી સમજવી. પેસાળ આટકાવી રાખવાની ટેવ હોય તેને મૂત્રથી વૃદ્ધિ ઉપજેછે, તેનો શબ્દ પાણીથી ભરેલ ગસકના જેવો થાય છે, તે સુંવાળી હોયછે, મૂત્ર પણ ઘણા કષ્ટથી ઉતરેછે અને અંડકોષ નીચે વૃદ્ધિ પામી હલ્યા કરેછે. વાયુને કોષાવનાર આહારથી, અતિ પંથ કરવાથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, ખડુજળ કરવાથી તથા બીજાં પણ એવાંજ ક્ષોભ કરનારાં કારણોથી વાયુ નાનાં આંતરડાંના અવયવને લઈ વાંકા ચૂંકા વાળી તેના સ્થાનકથી નીચે ઉતારી આડસંધિમાં ગાંઠના જેવો સંયોગ ઉપ-જાવેછે; તે અંત્રજ વૃદ્ધિ કહેવાયછે. કુસેલ, પીડા સહિત તથા સજ્જડ થઈ રહેલ અંડવૃદ્ધિને ગટાડવાની જે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો પછી તેને દાળ-તાં તેમાંના વાયુ શબ્દ કરીને હાથે ચડેછે તથા દાળવાનું કામ મેલી દેતાં તે પાછો તેજ સ્થાનકમાં ભરાઈને તેને કુલાવેછે. નાનાં આંતરડાંના સંબંધ સહિત તથા અંડમાં વાયુના ભરાવાથી વાતવૃદ્ધિ સમાન આકૃતિવાળો અંત્રજ વૃદ્ધિ અસાધ્ય છે. રસીને ઉપજવનાર, ભારે તથા નહિ પાકેલ અનાજના ભોજ-નથી એકઠો થયેલો દોષ આડસંધિમાં ગાંઠ જેવો સોજો ઉપજાવેછે અને પ-છી તાવ આવેછે, શૂળ નિકળેછે અને બળતરા થાયછે; આ અંડવૃદ્ધિ રોગને વર્ધ્મ એવું નામ આપેલુંછે.

ચંચળ વૃદ્ધિ રોગવાળાને ઐરંડ તેલથી શોષન કરવું. ચિકિત્સા. પછી બરિત આપવી. સ્વેદ તથા પ્રતેષ કરવામાં વાતકર

ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો. બ્યારે તે પાકે ત્યારે તેનો છેદ કરી વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. પિત્ત તથા રક્તથી ઉપજેલ વૃદ્ધિની કાચી પાકી બન્ને અવસ્થામાં કૃમી સોજને મટાડવાની ચિકિત્સા તથા વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. અને તેમાંથી ઘણું લોહી કઢાવવું. શ્લેષ્મથી થયેલ એ રોગમાં દારૂ હળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં મેળવીને પાવું. અને મર્દન સિવાય શ્લેષ્મથી થયેલ ગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી. તથા પાકે ત્યારે ચીરી વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. મેદથી થયેલ વૃદ્ધિમાં સ્વેશ વિધિ કરી અને પાકે ત્યારે તેમાંથી મેદ કઢાવી નાખી વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. તથા સ્નેહ અને સ્વેદ વિધિ કર્યા કરવા. મૂત્રથી ઉપજેલ વૃદ્ધિ રોગમાં પ્રથમ સ્વેશ કરાવી તેલમાં ભીંજવેલ લુગડોનો પાટો બાંધવો. એમ કરતાં પાકે ત્યારે સીવણીના નિયલા બાગમાં છિદ્ર કરી જલોદરની પેઠે પાણીનો સ્નાન કરવો અને પછી વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. આંતરડાની વૃદ્ધિમાં વાત વૃદ્ધિની પેઠે ચિકિત્સા કરવી.

વ્રણ.

સોજે એક ઠેકાણે ઉપજી બીજે ઠેકાણે પ્રસરતો ન- નિદાન
થી ત્યારે તેને વ્રણનું પૂર્વ રૂપ સમજવું. વાત પિત્ત કફ, સન્નિપાત તથા રૂદ્ધિથી થયેલ અને આગંતુજ એ પ્રમાણે વ્રણના છ ભેદ છે. વાયુથી થયેલ વ્રણ જરા પાકે છે તથા પાકતો પણ નથી. પિત્તથી થયેલ જલદી પાકે છે અને કફથી થયેલ લાંબે વખતે પાકે છે. તથા રક્તથી થયેલ અને આગંતુજ પિત્તથી થયેલ વ્રણની પેઠે જલદીથી પાકે છે. વ્રણ અપકવ હોય તો સોજ પર હાથ લગાડવાથી જરા ઉનાશ જણાય છે, કઠણ હોય છે અને તેમાં જરા જરા વેદના થાય છે. તથા પાકતી વખતે અગ્નિથી તથા ક્ષાર મેલવાથી બળતો હોય તેવી વેદના થાય છે, રંગ બદલાઇ જાય છે, તાવ આવે છે, તથા તરસ લાગે છે. અને પૂર્ણ પાકી જાય છે ત્યારે વેદના ઓછી થઈ બેસી જાય છે, આમડીપર કરચલી વળે છે તથા ખજવાળ આવે છે અને બીજા ઉપદ્રવો શાંત થાય છે. વ્રણમાં વાયુ વગર સટકા નીકળતા નથી અને પિત્ત તથા કફ વગર બળતરા થતી નથી. તેથી વ્રણ પાકતી વખતે ત્રણે દોષ બેળા થાય છે. વ્રણમાં પણ થાય ત્યારે તેને નહિ કાઢતાં એમને એમ રહેવા દેવામાં આવે તો તે માંસ, નાડી તથા ક્રીણુ સ્નાયુને બગાડે છે.

વ્રણ એ પ્રકારના થાય છે. શારીર અને આંગતુક. વાત, પિત્તાદિ દોષથી ઉપજે છે તે શારીર કહેવાય છે અને શસ્ત્ર આદિકના ક્ષતથી ઉપજે છે તે આંગતુક કહેવાય છે. જે વ્રણની અંદરથી વસા, મેદ, ગળ્ગ તથા મસ્તકની અંદરનો રોહ સ્વતો હોય તો તે વ્રણ આંગતુક હોય તોજ મટે છે અને શારીર અને એટલે દોષથી થયેલ હોય તો તેથી દરદી અવશ્ય મરણ પામે છે. જે વ્રણની ગંધ મદિરા, અગર, ધી, કુલ, ચંદન તથા ચંપાના જેવી હોય તે વ્રણ દરદીનાં વ્રણ લીધા પડી જ મટે છે. વળી જે વ્રણ અત્યંત વેદના ઉપજવનાર, મર્મસ્થાન થયેલ, અંદર જળે અને બહારથી શીતળ, બહારથી જળે અને અંદર શીતળ તથા જેમાં જળ અને માંસનો ક્ષય થઇ શ્વાસ, ઉર્ધ્વરસ છત્યાદિ ઉપદ્રવો ઉપજે ત્યારે તે વ્રણ અસાધ્ય છે એમ સમજવું. આંગતુક વ્રણના છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ધૂષ્ટ એવા છ બેદ છે. જે વ્રણ તિરછો છેદાયલો હોય, કોમળ તથા લાંબો હોય તે છિન્ન કહેવાય છે. ખાલું, ગાણ, તરવારનો આગલો ભાગ અથવા શીંગડાથી કોટા બેદાઈ કાંઈ કાંઈ લોહી સ્રવે છે તે ભિન્ન કહેવાય છે. ઝીણીધારના શલ્યથી અંગ વીંધાય તથા તેમાંથી શલ્ય નિકળી ગયેલ હોય તો તે વિદ્ધવ્રણ કહેવાય છે. શરીરનો જે ભાગ સાત છેદાઈ બેદાઈ ન ગયો હોય તથા છિન્ન અને ભિન્ન વ્રણનાં લક્ષણો સહિત હોય તથા વાંકો ચૂંકો હોય તે ક્ષત વ્રણ સમજવો. પ્રહાર થવાથી અથવા બહુ દાગવાથી જે શરીરનો ભાગ હાડકાં સહિત બચડાવાને લીધે ચીરાય છે અને તેમાંથી ગળ્ગ તથા લોહી નિકળે છે તે પિચ્ચિત વ્રણ કહેવાય છે. શરીરનો જે ભાગ અતિશે ઘસાવાથી તે પરની આગડી છલક જાય, તેમાં જાળતરા થાય તથા થોડું થોડું લોહી વહે તે ધૂષ્ટ વ્રણ કહેવાય છે. જે વ્રણ શ્યામ અને સોજા તથા ફાડલીઓ સહિત હોય, જેમાંથી વારંવાર રૂધિર વહેતું હોય, જરા ઉપસેલ હોય, જેના પર પાણીના પરપોટાની પેઠે માંસના અંકુર આવી રહ્યા હોય અને જેમાં વેદના ઉપજતી હોય તે વ્રણ સશલ્ય એટલે લાગેલા પદાર્થનો ભાગ તેમાં રહી ગયેલ છે એમ સમજવું. શલ્ય અંદર કોદામાં પેસી જાય ત્યારે વ્રણના દરદીનું લોહી અંદર એમને એમ બરાબ બહાર વહેતું નથી, દરદીનો ચેહેરો પાંડુરોગ જેવો થઈ જાય છે તથા એવા ખીજા ઉપદ્રવો થાય છે તે દરદીનું દરદ મટતું નથી. જે વ્રણ મર્મસ્થાન પર થયેલ હોય અથવા તેની અસર ત્યાં સૂધી પહોંચી હોય તો તેથી દરદી ચકરી ખાય છે, બે શુદ્ધ થાય છે, તેના શરીરમાંથી ક્ષેદ વહે છે, ઉચ્ચે શ્વાસ થાય છે તથા વાતજન્ય અત્યુગ્ર વેદના

ધાયછે. સાધારણ નસોમાં ક્ષત થવાથી લાલ લોહી વહેછે અને એવી રીતે ધ-
ણું લોહી વહેવાથી આક્ષેપકાદિ વ્યાધિઓ ઉપજેછે. જીણા રનાયુમાં ક્ષત થવાથી
ફૂગડાપણું, શરીરનું ભાંગવું તથા અત્યંત વેદના થવી વિગેરે ઉપદ્રવો થાય
છે. સંધિમાં ક્ષત થયો હોયતો તે પર સોજે વધેછે, બળનો ક્ષય થાયછે અને
સાંધાઓ ત્રુટતા હોય એવું દુઃખ થાયછે. હાડકામાં ક્ષત થયો હોય તો દરદી-
ને અત્યંત બચકર વેદના થાયછે, તથા રાત્રિ દિવસ સુખ વળતું નથી. શિ-
રામાં ક્ષત થયેલ હોયતો તેનાં લક્ષણો રગોના ક્ષતને ગળતાં આવેછે. માંસ
મર્મપર ક્ષત થયો હોય તો દરદીનું શરીર શીકકું પડે છે તથા ચાગડી બેહેર
મારી જાયછે. સર્વ જાતના વ્રણમાં વિસર્પ, મોહ, તાવ, ઉધરસ વિગેરે ઉ-
પદ્રવો સામાન્ય રીતે થાયછે.

વૃણ રોગની પ્રથમ સોજવાળી અવસ્થામાં જો તે ચિકિત્સા.
શરીરના ઉપલા ભાગપર હોયતો ઉલટીથી અને નીચા ભા-
ગમાં હોયતો વિરેચનથી શોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી. તેથી સોજે અને વ્રણ
જલદી મટેછે. પ્રથમ ઉપડેલ વ્રણ ઉપર શીતલ ઉપચાર કરવા, સોજે તથા
વ્રણ કઠિન, વિવર્ણ, વેદનાયુક્ત અને વિષયુક્ત હોય તો જળો આદિક
રૂધિર ખેંચવાના પદાર્થોથી રૂધિર ખેંચી કઢાવવું. રૂધિર કઢાવ્યા પછી
શીતળ દ્રવ્યોને જીણાં વાટી તેનો તાજો લેપ કરવો. તેમજ ઘણી
વખત ધોયેલ ધીમાં દૂધ તથા શેરડીનો રસ મેળવી લેપ કરવો. વા
તપ્રધાન, કઠિન, ઘણી વેદનાવાળા તથા લોહી કઢાવેલ શોફ અને વ્રણ
ઉપર જળચર પ્રાણીનું માંસ બાકીને ઉનું ઉનું બાંધવું તથા અળસી અને તે-
લને શેફી દૂધમાં વાટી ઉનાં ઉનાં બાંધવાં તેથી બળતરા શાંત થાયછે. ધ-
ઉના જાડા લોટની લુપરી (પોલ્ટીસ) બાંધવી. આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી
સોજે જેસી ન જતાં પાકે તો તેને ફેડવો. ફેડયા પછી તેની અંદરથી
પર જોગ બને તેમ સધળું કાઢી નાખવું. હેદનું મોહું જીણું ચમ્પ જાય તો
ઉંચાશવાળા સોજાની આસપાસ ચુસ કરનારાં દ્રવ્યોનો લેપ કરવો અને તે
લેપ પાછો સુકાય ત્યારે તેને બીનો કરવો. સડેલ માંસ નિકળી જવાથી પ-
ડેલો ખાડો ખૂરાતો ન હોય તો તલનું ચૂર્ણ ગધમાં મેળવી ખાડામાં ભરવું.
હાથીના દાંતનો બાજેલ બૂકો તેલ તથા રસાંજન અથવા ચોપમાં જતાવ-
રના નખ, ફવાડાં, હાડ, ચાગડું, શીંગડાં તથા ખરીની રાખ કરી લેપ ક-
વાથી ગુમડાંની જગ્યાએ તરત ફવાડાં ઉપજેછે. ચમેલીનાં પાંદડાં, લીંબડા-
નાં પાંદડાં, પટોલનાં પાંદડાં, કડું, હળદર, મજૂક, દારૂ હળદર તથા પુલાવે-

હ મોરથુથુથી સાધેલ ધીનો લેપ ઝીણું મોઢાવાળા, મર્મમાં રહેલ, અંદર સહેલ તથા હંડા ચળ તથા અચળ એવા બન્ને પ્રકારના વ્રણને સાફ કરેછે.

આગંતુક વ્રણ ઉપર જેઠીગધથી સાધેલ ધી સહન થઇ શકે તેટલું ઉતું કરી સીંચવું. તરવાર વિગેરે હથિયારો લાગવાથી થયેલા વિસ્તારવાળા આગંતુક વ્રણને સાંધવા માટે મધ અને ધીનો ઉપયોગ કરવો તથા પિત્તને હ-ણનાર શીતળા ઉપચાર કરવા. અત્યંત કોપેલા વ્રણના દરદીને વગન વિરેચનથી શુદ્ધ કરી ઉપવાસ કરાવવો તેગજ રૂધિર પણ કઢાવવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી આગંતુક વ્રણની ચિકિત્સા કરી પછી દોષજન્ય વ્રણની પેઠે તેની ચિકિત્સા કરવી. ન કુટેલ એવા બહાર નિકળી પડેલ ડોળાને તેના સ્થાનકમાં બેસાડી કમળનાં પાંદડાં સહિત હાથથી દાખવો. અને ત્યારપછી તે પર જેઠી મધ અને કમળના કલ્કને દૂધમાં મેલવી તેમાં પકાવેલ બકરીના ધીનું સેચન કરવું. કાન ત્રુટી ગયો હોય તો તેને સીંચીને તેના પર તેલનો પાટો બાંધવો. કંઠ તથા મસ્તકના સંધિમાં ધા લાગવાથી પવન નિકળતો હોય તોપણ તેને સરખી રીતે બેસાડી ટેભા દઇ તરત પાટો બાંધવો, અને તે પર બકરીના ધીનું સેચન કરવું. આવા દરદીએ ચીતાં સુતાં સુતાં જમવું. હાથ પગમાં ધા લાગ્યો હોયતો દરદીને આડો સુવાડી ધાને ટેભા દઇ જડા લુગડાનો સખત પાટો બાંધવો. વૃષણમાં ધા લાગવાથી ગોળી બહાર નિકળી પડી હોયતો પ્રથમ તે દરદીને નેત્ર તથા પગમાં પાણી છાંટી પછી ગોળીને અંદર પેસાડી ટેભા દેવા, પણ તે ઉપર સેચનાદિ ક્રિયા ન કરવી. પણ વ્રણ પડી જાયતો તે ઉપર જાત્યાદિ તૈલનો ઉપયોગ કરવો. ધા લાગવાથી શરીરથી જુદા પડી ગયેલા અવયવોને ઉના તેલમાં ઝખોળી તે સ્થાનકમાં બેસતા કરી ગાયે પાટો બાંધીને વ્રણની ચિકિત્સા કરવી. પેસી ગયેલાં શલ્યને બહાર કાઢી વ્રણને રૂઝાવનારાં તેલમાં બીંબવેલ વાટ તેમાં નાંખવી. કાઠામાં ધા વાગવાથી રૂધિર આમાશયમાં ગયું હોયતો વમન કરાવવું અને પકવાશયમાં ગયેલું હોયતો વિરેચન કરાવવું. કાઠામાં ધા વાગવાથી આંતરડાં ત્રુટી ગયાં હોયતો દરદી જીવતો નથી પણ આંતરડું ત્રુટેલ ન હોય અને બહાર નિકળી પડ્યું હોયતો તેને અંદર પેસાડી ટેભા દેવા. આંતરડાં અંદર નાખવા વખતે દૂધથી ઘોષ તેને ધી ચોપડી વૈઘે પોતાના હાથના નખ ઉતરાવી આંતરડાં ધીરેધીરે અંદર પેસાડવાં. વ્રણ નાનો હોય અને આંતરડાંનો ભાગ બહુ મોટો હોય ત્યારે પેટને વધારે ચીરી આંતરડાંને તેના પોતાના સ્થાનકમાં પેસાડી ટેભા દઇ તે પર સ્નેહનો પાટો

ખાંધવો. ધા લાગવાથી બહાર નિકળી પડેલ મેદની વાટ ઉપર રાખ, ધૂળ અ-
થવા કપાય દ્રવ્યનું ચૂર્ણ બરબરાવી સૂત્રથી દઢ ખાંધી અગ્નિથી તપાવેલ
શસ્ત્રથી તે વાટ કાપી નાંખવી. પછી વ્રણ ઉપર ગધ લગાડી પાટો ખાંધ-
વો. દરદીને ખાધેલું અન્ન પચી જાય ત્યારે ધી પાવું. મૂઠ ગાર લાગ્યો હોય
અથવા ઉંચેથી પડી ગયો હોય તેની ચિકિત્સા વાતરકત પ્રમાણે કરવી અ-
ને ગાર વાગવાથી જેના શરીરના સાંધા વીંખાઈ ગયા હોય તેને તેલની
કોડીમાં ખેસાડવો તથા માંસ રસ પાવો.

ભગ્ન (હાડકાંનું ભાગવું.) •

કાંડભંગ તથા સંધિભંગ આ પ્રમાણે ગળીને ભગ્ન એ નિદાન
પ્રકારનો છે. તેમાંથી સંધિભંગના ઉત્પિષ્ટ, વિસ્પિષ્ટ, વિવર્તિ-
ત, તિર્યગ્ગત, ક્ષિપ્ત અને અધઃક્ષિપ્ત એ પ્રમાણે છ પ્રકાર છે. આ સંધિ-
ભંગમાં હાડકાંને લાંબા ટુંકાં કરતાં અથવા નાળતાં તે ઘણાંજ દુખે છે તેમ
તેને આડાતું પણ નથી તેવી વેદના થાય છે આ તેનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.
હવે સાંધાઓનાં હાડછુટા પડવાથી એક બીજા સાથે ઘસાતા ઉત્પિષ્ટ ના-
મના સંધિભંગમાં તેની આરે બાજુએ સોજો ચડી આવે છે અને તેની વે-
દના રાતમાં વધે છે. જેમાં સાંધાઓ વછુટીને તે સ્થાનકમાં ખાડ પડી જા-
ય છે એવા વિસ્પિષ્ટ નામના સંધિભંગમાં પણ તેની આરે બાજુએ સોજો
ચડી આવે છે તેમ રાતમાં વેદના થાય છે અને દિવસની પણ તેવીજ વેદ-
ના થાય છે એટલે રાતદિવસમાં વેદના શમતીજ નથી. જેમાં જનને તરફનાં
હાડકાં ગોળાકાર ફરતાં રહે છે તે વિવર્તિત નામના સંધિભંગમાં પડખાંની
અંદર પીડા થાય છે. જેમાં સાંધાથી ખસીને એક હાડકું આડું રહે છે એવાં
તિર્યગ્ગત સંધિભંગમાં અત્યંત કળતર અથવા અત્યંત વેદના થાય છે. જેમાં
એક હાડકાંને લીધે જનને હાડકાં પરપર આધાં ખસી જાય છે એવા વિક્ષિ-
પ્ત નામના સંધિભંગમાં અત્યંત શૂળ નિકળે છે અને હાડકામાં કોઈ વખતે
બહુ તો કોઈ વખતે થોડી એમ અનિયમિત વેદના થયા કરે છે. અને જેમાં
હાડકાં જુદાં પડે છે પણ શરીરમાં જરા વળગેલાં રહે છે એવા અધઃક્ષિપ્ત,
નામના સંધિભંગમાં ઘણીજ પીડા થાય છે. કાંડભંગ કંકટ, અશ્વકર્ણ, વિચૂર્ણિ-
ત, પિચ્ચિત, અસ્થિ ઝલ્લકા, કાંડભંગ, અતિપાતિત, મળજગત, સ્ફુટિત,
વક્ર અને એ પ્રકારના છિન્નભંગ એ પ્રમાણે બાર પ્રકારનો છે. જે વચમાંથી

ઉત્તર હોય તે કફટ, ભાંગવાથી અથવા દગ્ગાવાથી જે હાડકાનો આકાર ધો-
ડાના કાન જેવો થઇ ગયો હોય તે અશ્વકર્ણ, જે સ્પર્શ અથવા શબ્દને લી-
ધે બાંગીને ચૂરો થઇ ગયેલ જણાય તે વિચૂર્ણિત, જે ચીરાયેલ અથવા
અધવચથી ભાંગી જણાય તે પિચ્ચિત, જે હાડકાનો કોઈપણ ભાગ ક્યાંય અ-
ટકી રહેલા હોય તે અસ્થિ ઝલ્લિકા, જેમાં હાડકાંના સાંધાઓના ડાંડા ભાંગી
જાય છે તે કાંડબગ્ન, જેમાં શરીરનાં કેટલાંએક હાડકાંઓ એક બીજાથી જુ-
દાં પડે તે આતિપાતિત, જેમાં હાડકાં ભાંગીને બ્યારે મજ્જામાં પેસે છે ત્યા-
રે મજ્જા બહાર નિકળી આવે છે તે મજ્જાગત, જેમાં હાડકાંના ઘણા ક-
ટકા કે ભાગ થઇ જાય તે સ્પુટિત, જેમાં હાડકાં વાંકાં વળી જાય તે વક્ર,
જેમાં હાડકાંના પ્રદાર અથવા દગ્ગાવાને લીધે ઘણા ઝીણા કટકા થઇ જા-
ય તે અને જેમાં હાડકું એક તરફથી આખું તથા બીજી તરફથી સાવ ચૂ-
રો થઇ ગયેલું હોય તે પણ છિન્નભગ્ન કહેવાય છે. બ્યારે કાંડ બગ્ન થાય છે
ત્યારે શરીર ગળતું જાય છે, સોજે ચડે છે, કળતર થાય છે, દાળતાં અવાજ
થાય છે અને ઢુંકામાં રાત દિવસ સુખ વળતું નથી. ભાંગેલાં હાડકાં થોડું ખા-
નારને, વાતપ્રકૃતિવાળા પુરૂષને તથા જ્વરાદિ ઉપદ્રવોથી પીડિત દરદીને મુશ્કે-
લીથી મટી શકે છે. જેનું કમ્મરમાં રહેલું પાટીયા જેનું હાડકું ભાંગી ગયું હોય અથવા
ખસી ગયું હોય અથવા સાવ જુદું પડી ગયું હોય તથા જેની જાંઘનું હાડકું
ભાંગી ગયું હોય તે સરખું થઇ ગઇતું નથી. કપાળનું હાડકું ભાંગી ભુકો થઇ
ગયું હોય અથવા ભાંગ્યાપછી તેના સ્થાનકમાં ખેસાડી શકાયું ન હોય તે,
સ્તના ગાંઠેલું હાડકું ભાંગી ગયું હોય તે ગરતકનું તથા વાંસાનું હાડકું ભાં-
ગી ગયું હોય તે અસાધ્ય છે. હાડકું ભાંગે અથવા ઉતરી જાય ત્યારે તેને
સારી પેઠે તેના સ્થાનકમાં ખેસાડવા પછી જો તેની સંભાળ બરાબર ન
રહે અથવા પાટો સરખો ન બાંધાય તો તે પાછું ખસી પહેલાના કરતાં
વધારે ભયંકર દશામાં આવીને અસાધ્ય થાય છે.

ધા લાગવાથી નમી ગયેલ હાડકાને ઉંચું કરવું અને ચિકિત્સા.
ઉંચા થયેલ હાડકાને નગાડવું તથા જુદાં પડી ગયેલને બે-
બાં કરવાં. ત્યાર પછી તે પર ધી નો પાટો બાંધવો. પાટો બાંધી પહોળાં
અને પાતળાં ખાખીયાં સારી રીતે બાંધવાં. ખાખીયાંના બંધ શિથિલ હોય
તો ધા મળતો નથી. અને તાણીને બાંધ્યો હોય તો તેમાં અત્યંત પીડા,
બળતરા, સોજો તથા પાક થાય છે. આવી રીતના પાટાને ગરમીના વખ-
તમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે, ઠાઠના વખતમાં સાત સાત દિવસે અને સાધાર-

ણુ વખતમાં પાંચ પાંચ દિવસે બદલાવવો. ધાના વ્રણમાં લટકતાં ગાંસ-
પર મધ તથા ધીનો લેપ કરી તેને ઠંડાણે બેસાડી તેપર પાટા બાંધવો.
એ પ્રમાણે કરવાથી વ્રણ બરાઈ જાય ત્યારે તેને રૂઝવાના ઉપાય કરવા.
બાળક, જુવાન અને વૃદ્ધ પુરૂષનું બાંગેલ હાડકું કમથી એક, બે અને ત્ર-
ણુ મહિને મળ્ખૂત થાયછે. કેડ, જાંઘ અને સાથળનું હાડકું બાંગી ગચું
હોય તો દરદીને પ્રથમ પાટીયા ઉપર સુવાડી પાંચ ખાપીયાંનો પાટો બાં-
ધવો એટલે જાંઘ તથા સાથળના પાટામાં બે પડબે બળ્ખે અને હેઠળ
એક તેમજ કેડનાં બે પડખાંમાં બળ્ખે અને વચ્ચેમાં એક એ રીતે પાંચ
ખાપીયાં બાંધવાં. હાડકાનો સાંધો ત્રુટયે ઘણા દિવસ ચઢ્યા હોય તો પ્રથમ
સ્નેહ તથા સ્વેદ વિધિ કરી પછી ઉપર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. બાંગેલ
હાડકાનો કટકો આડો આવળો ચોટી ગયેલ હોય તો તેને પ્રરીથી જુદો
પાડી સરખો સાંધી ઉપર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. બાંગેલ હાડકામાં પાક
ન થાય તેની વધારે સંભાળ રાખવી. કારણ કે જો પાકે તો નાડીઓ અ-
ને ગાંસ સડી જવાથી સાંધો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડેછે. ધાયલ દરદીને
સાળના ચોખા, ધી, માંસરસ અને દૂધ વિગેરે પુષ્ટિકારક આહાર આપવો.
તેવો આહાર ન આપવાથી તેનું શરીર દુબળું થઈ ધા મળતો નથી. ધા-
યલ પુરૂષે ખારા, તીખા, ખાટા તથા રૂક્ષ પદાર્થો તેમજ મૈથુન, તડકો
અને મહેનતનો ત્યાગ કરવો.

ભગંદર.

ગુદા પાસે બે આંગળાંને છેટે એક ફાડલી થાયછે ને- નિદાન.
માં ધણી પીડા ઉપજેછે. તે જ્યારે ડુટેછે ત્યારે તે ભગં-
દર કહેવાયછે. તે ભગંદર શતપોનક, ઉષ્ણ શિરોધર, પરિસ્ત્રાવી, શંખુકાવર્ત
અને ઉન્માર્ગી એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો થાયછે. તુરા અને લુખા પદાર્થો
ખાવાથી અત્યંત કાપેલો વાયુ ગુદાની પાસે ફાડકી ઉપજાવેછે તેની ઉપે-
ક્ષા કરવાથી તે પાકીને ડુટેછે ત્યારે તેમાંથી રાતાં શીણવાળું પદ નિકળેછે.
અને ત્યાં ધણું છિદ્રો થાયછે. તેમાંથી મળ, મૂત્ર તથા વીર્યનો આવ થાય-
છે. આ ભગંદર વ્યાધિ શતપોનક કહેવાયછે. કાપેલ પિત્તથી ગુદાની પા-
સે ઉપડેલી રાતી ફાડલી જલદી પાકી તેમાંથી હુંતું પદ નિકળેછે. આ ભ-
ગંદરમાં ફાડલીનો આકાર ઢાંટની ડોક જેવો હોયછે, તેથી તે ઉષ્ણ શિરો-

ધર કહેવાયછે. કપ્પી ઉપજેલ ભગંદરમાં ધણી ખજવાળ આવેછે, ધાતું પ-
ર વહેછે, કઠણુ હોયછે અને ફાડલી રંગે ઘોળી હોયછે તે પરિસ્ત્રાવી ના-
મથી ઓળખાયછે. જેમાં ગાયના આંચળ જેવી ફાડલી થાયછે તેનો વર્ણ,
તેમાં ઉપજતી પીડા તથા તેમાંથી સ્વતંત્ર ૫૩ વિચિત્ર પ્રકારનું હોયછે.
અને તે જખમ શંખ જેવો, અંદર ગોળ અને ઉંડો હોય છે. આ ભગંદર
વ્યાધિને શંખુકાવર્ત એવું નામ આપેલુંછે. ગુદાપાસે ક્ષત અથવા જખમ થા-
ય ત્યારે તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તે ધીરેધીરે વૃદ્ધિ પામી તેમાં કીડાઓ પડે
છે અને તે તેને ફાડીને સોમાં ધણું છિદ્રો ઉપજાવેછે તે ઉન્માર્ગી ભગંદર
કહેવાયછે. ધણું કુરી સઘળી જાતના ભગંદરો અસાધ્ય છે. જે ભગંદરમાં
થી વાયુ, મૂત્ર, ઝાડો, કીડાઓ અને વીર્ય પડતું હોય તે ભગંદર દરદીનો
નાશ કરેછે.

ભગંદરના આનકમાં ઉપડેલી ફાડલીની વખત, વિ- ચિકિત્સા.
રેચન, રૂધિર સ્ત્રાવ વિગેરે ઉપચારોથી પ્રથમથી શુદ્ધિ કર-
વી, જેથી તે પાકે નહિ. ઉપચાર કરવાછતાં પણ પાકે તો સ્નેહ, રવેદ ત-
થા અવગાહન વિધિ કરી હરસ રોગની પેઠે તેનો તપાસ કરવો. જો આ
રોગ અંતર્મુખ હોયતો ચીપીયાથી તેને બહાર કાઢી શસ્ત્રથી કાપી નાખવો.
અને બહિર્મુખ હોયતો તે પર ક્ષાર લગાવવો અથવા ડાંબ દેવો. ઉષ્ણ શિ-
રોધર નામના આ રોગ ઉપરતો ક્ષારથીજ ચિકિત્સા કરવી. શતપોનક નામ
ના ભગંદર રોગમાં એક એક નાડી કાપી તે રૂઝાય તે પછી બીજી નાડી
કાપવી. જો સઘળી નાડીઓ એક કાળે કપાયતો તેમાંથી દરદીનું મૃત્યુ થા-
યછે. અર્શ સહિત ભગંદર હોયતો અર્શ મટાડયા પછી ભગંદર મટાડવાના
ઉપાયો કરવા. ધા લાગવાથી થયેલા ભગંદરને તપાસતાં તેમાં શક્ય દેખા-
યતો તેને બહાર કાઢી જીવડાનો નાશ કરનાર ઔષધનો લેપ કરવો. ભગં-
દરના રોગીનો કોઠો વિરેચનથી વારંવાર શુદ્ધ કરવો. ભગંદર ઉપર ત્રિશ-
ળાના રસમાં વાટેલ ગીંદડાના હાડકાનો લેપ કરવો. અને સામાન્ય રીતે
ભગંદરની ચિકિત્સા પ્રણ જેવીજ કરવી. ભગંદર મટી ગયા પછી પણ એક
વર્ષ પર્યંત ઘોડા ઉપર ન બેસવું, મધ ન પીવું, મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. અ-
શુભ્ર થાય એવું તથા અસાત્ર્ય અન્ન ન ખાવું તથા ઝાઝાં જોરનાં કામ
ન કરવાં.

અપસ્માર (વાધ)

આ દરદમાં અંધારામાં પેઠા જેવું જણાય; આંખોના નિદાન.

ડોળા આત્યંત ભયંકર રીતે ફરેછે તથા દોષના ઉભરાનેલીધે દરદીની સ્મૃતિ હણાઈ જાયછે. વાતથી ઉપજેલ અપસ્મારમાં દરદી ધુન્નેછે, દાંત કરડેછે, શ્વાસોવાસ લીધા કરેછે તથા તેના મોઢામાંથી શીણ નિકળેછે. પિત્તથી ઉપજેલ અપસ્માર હોયતો દરદીનાં શીણ, અંગ, મુખ અને નેત્ર પીળાં પડેછે, તરસ લાગેછે, શરીર ઉનું થાયછે તથા આખાં જગતને અગ્નિથી વીંટાયેલું દેખેછે. કફથી ઉપજેલ અપસ્મારમાં દરદીનાં શીણ, અંગ, મુખ તથા નેત્ર ઘોળાં થાયછે, શરીર શીતળ થઈ જાયછે અને રૂવાડાં ઉભાં થાય છે. કફથી થયેલ અપસ્મારની અસર ઘણીજ વારે દૂર થાયછે. અને વાત, પિત્તથી થયેલ અપસ્મારની અસર યોડા વખતમાં દૂર થાયછે. ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી વ્યાપ્ત હોયતો સત્તિપાત અપસ્માર રોગ ઘણુંકરી અસાધ્યજ છે. આ દરદમાં ઘણુંકરી ઔષધ ચાલુ રહેછે ત્યાં સૂધી તેની અસર જણાતી નથી પણ ઔષધ બંધ થયાપછી પાછી જણાયછે. કોપેલ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો ક્રમથી બાર દિવસે પંદર દિવસે અને ત્રીશ દિવસે અપસ્મારના વેગને ઉપજાવેછે. વખતે તે મુદતની અંદર પણ તેનો વેગ પ્રગટ થાયછે.

અપસ્માર રોગના દરદીને પ્રથમ તીક્ષ્ણ વગન વિરે- ચિકિત્સા. ચનાદિક કર્મ કરાવવાં. જેથી બુદ્ધિ, ચિત્ત, ઇન્દ્રિય અને હૃદય મોહને છોડી પ્રબોધને પામે. વાતિક અપસ્મારમાં બીજા ઉપાયો કરતાં બંધિતનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. પિત્તપ્રધાન અપસ્મારમાં વિરેચનનો અને કફ પ્રધાન અપસ્મારમાં વમનનો ઉપયોગ કરવો. ત્યારપછી બીજા ઉપાયો કરવાં. ગાયના છાણનો રસ, દૂધ, દહીં અને મૂત્રમાં પકવેલ ધી પીવાથી અપસ્માર, જ્વર, ઉન્માદ વિગેરે રોગો મટેછે. વળી જેઠી ગધનું ચૂર્ણ નાખી આઠારગણા કોળાંના રસમાં પકાવેલ ધી પીવાથી અપસ્માર દૂર થાયછે, તથા બુદ્ધિ, વાણી અને સ્વર વધે છે. કુતરું, શિયાળ, ગીંદડું, અથવા સિંહના પિતાનું નસ્ય દેવાથી અથવા ઘો, નોળિયું, સર્પ, બળદ અને રીંછના પિતામાં સાધેલ તેલનું નસ્ય તથા અબ્યંગ અથવા નોળિયું, ઘુડ, ગીંદડું, ગીધ, કીડા, સર્પ અને કાગડાનાં માથાં, પાંખ અને વિષ્ઠાનો ધૂમાડો દેવાથી અપસ્માર રોગ મટેછે. અપસ્મારના દરદીએ તેલમાં લસણ મેળવીને ખાવું અથવા દૂધ સાથે શતાવરીનું ચૂર્ણ તેગજ ગધસાથે વજ ખાવો. તેથી અપસ્માર ઓછો પડેછે. વેગ બંધ પડ્યા પછી વેગમાં થયેલી એક દરદી

પાસે કહેવી નહિ. તેમ તેના મનને ખુશી ઉપજે એવી રીતનો પ્રસંગ તેની પાસે કહાડવો.

કર્ણુ રોગ.

કાનમાં રહેલો વયુદોષોથી ઘેરાઇને ઉલટી ગતિ કર- નિદાન.

તાં તેમાં અત્યંત શૂળ ઉપજીવેછે, તેને કર્ણુશૂળ કહેછે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે. વાયુ કાનના માર્ગમાં રહેલો હોવાથી ભેરી મૃદંગ અને શંખના જેવા વિવિધ પ્રકારના શબ્દ તેમાં થાયછે તે કર્ણુનાદ કહેવાયછે. જ્યારે શબ્દને વહન કરનાર નાડીને ઘેરીને તેમાં એકલો વાયુ અથવા કફ સહિત વાયુ રહે છે. ત્યારે કાંઈપણુ સંભળાતું નથી તેને બેહેરાપણું કહે છે. પિત્ત તથા કફથી યુક્ત વાયુ કાનની અંદર વાંસના જેવો શબ્દ કરે છે તેને કર્ણુ ક્ષવેડ કહે છે. મસ્તક ઉપર કાંઈ પણુ વાગવાથી, જળમાં ડુબકીઓ મારવાથી અથવા કાનમાં થયેલ વિદ્રધિ પાકવાથી વાયુના કોપને લીધે કાનમાંથી પરસ્પરે તેને કર્ણુસ્ત્રાવ કહેછે. કફ સંયુક્તવાયુ કાનમાં ખજવાળા ઉપજીવેછે. પિત્તની ઉષ્ણતાને લીધે કાનમાંનો કફ સુકાઈને જે મેલ ઉપજેછે તેને કર્ણુગૂથક કહેછે. આ કાનની અંદરનો મેલ રતેહ રવેદાદિકને લીધે પાતળો થાય છે ત્યારે તે નાસિકા તથા મુખમાર્ગે આવેછે તે કર્ણુ પ્રતિનાદ કહેછે અને તેને લીધેજ અરધું ગાંઠું દુખવાનો રોગ ઉપજેછે. જ્યારે કાનમાં કીડાઓ પડેછે અથવા માંખીઓ તેમાં પેસીને પોતાનાં ઇંડાં મૂકેછે ત્યારે તેથી કાન રૂંધાયછે, આ રોગ કૃત્તિ કર્ણુ કહેવાયછે. કાનની અંદર કાંઈ વસ્તુ નાખવાથી કે ક્ષતથી વિદ્રધિ ઉપજેછે અથવા દોષથી પણ ઉપજેછે, અને તે કુટેછે ત્યારે તેમાંથી રતાશપર પીંજું લોહી નિકળેછે. અને તેમાં ઘણી તરેહના વ્યાધિ થાયછે. પિત્તને લીધે વિદ્રધિ પાકવાથી અથવા કાનમાં પાણી પેસવાથી કર્ણુપાક થાયછે અને તેથી કાન પાકી જઈ દુર્ગંધવાળું પર નિકળેછે તે પૂતિકર્ણુ કહેવાયછે. કાનમાં જે વાયુથી વ્યાધિ ઉપજ્યો હોય તો તેમાં વેદના સહિત શબ્દ થાયછે, પાતળી રસી પડેછે અને બેહેરાપણું પ્રાપ્ત થાયછે. પિત્તના સંબંધથી થયેલ હોય તો લાલચોળા સોળે ઉપજી શકે પડેછે, પીળા રંગની દુર્ગંધ રસી આવેછે તથા જળતરા થાયછે. કફના સંબંધથી થાય તો કાંઈનું કાંઈ સંગળાયછે, ઘોળા રંગનું ચીકણું પર વહેછે અને વેદના થાયછે. ત્રણે દોષનો સંબંધ હોય તો બધાં લક્ષણો સાથે દેખવામાં આવેછે અને જે દોષનું પ્રાધાન્ય હોય તે દોષમાં બતાવેલ રંગનું પર વહેછે.

કાનને પરાણે વધારવાથી કાનને પડખે ધણી વેદના અને ફેાડલા સહિત સોજો ઉપજેછે તે કર્ણુશોષ કહેવાયછે. કાનપર ધણાં ધરેણાં પહેરવાથી, લાગવાથી અથવા ધસવાથી તેને પડખે કાળો અથવા રાતો સોજો ઉપજેછે. ખરાબ રીતે કાન વીંધવાથી તેમાં સોજો અને વેદના થાય તથા પાકી આવે તે દુઃખ વર્દન કહેવાયછે. કફ, રૂધિર અને કૃમિના દોષથી થયેલ સોજો પ્રસરી તેમાંથી માંસ સડીને ત્રુટી જાયછે તે પરિલેહી કહેવાયછે.

વાતથી થયેલ કર્ણુશ્લેષ ગટારવા વાતહર ઔષધથી ચિકિત્સા. સાધેલ ધી રાત્રે માંસ રસ સાથે ભોજન કર્યા પછી પીવું. અને પીંપળા, ખીલું, આકડો તથા એરડાનાં પાંદડાંને તેલ અને સિંધાલુ-ણુ ઓપડી તેને આગિ ઉપર શેક્યા પછી તેમાંથી કાઢેલા રસનું કાનમાં ટીપું નાખવું. વાતહર ઔષધ ગોમૂત્રમાં નાખી તેમાં સાધેલ તેલનું ટીપું નાખવાથી કાનમાં થતી પીડા બંધ થાયછે. પિત્તને લીધે કાનમાં શ્લેષ નિ-કળતું હોય તો સાકર અને ધી ચટાડી સ્નેહવિધિ કરાવી વિરેચન આપવું તથા દ્રાખ અને જેડીગધ નાખીને ઉકાળેલ ધાવણનું ટીપું કાનમાં નાખ-વું. કફ પ્રધાન કર્ણુરોગની નિવૃત્તિ કરવા માટે પીંપર નાખીને ઉ-કાળેલ ધી દરદીને પાઈને પછી ઉલટી કરાવવી. લસણ તથા આદુ ના રસને જરા ઉનો કરી તેનું ટીપું કાનમાં નાખવું. અથવા કા-ઠનો રસ અને ખીજેરાનો રસ એનું ટીપું કાનમાં નાખી તેપર સમુદ્ર શી-ણુનો લુકો ભરભરાવવો. બકરી અને ઘેટીનું મૂત્ર તથા વાંસની છાલમાં સાધેલ તેલ અથવા હોંગ અને સુંઠમાં સાધેલ સરશવનું તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણુરોગ મટેછે. કાન પાકી પર વહેતું હોય તો તેને ગરમ પાણીની પીચકારીથી ઘોષ વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી. અથવા ગુગળનો ધૂપ દધ કાનમાં મધનું ટીપું નાખવું. સરશવના તેલનું ટીપું ના-ખવાથી કર્ણુનાદ મટેછે. કાનમાં જીવડા પડ્યા હોય તો પણ સરશવના તે-લનું ટીપું નાખવું. કાન ઉપર થયેલ અશી, અર્ધુંદની ચિકિત્સા તે તે રો-ગના પ્રકરણમાં કલ્પા પ્રમાણે કરવી. પરિલેહિકા નામના કર્ણુરોગ ઉપર ગા-યનું છાણુ ઉતું કરીને ચારંવાર લગાવવું. અને દરેક કર્ણુરોગને માટે તેને લાયક ખીજ પણ ઉપચારો કરવા. કર્ણુરોગીએ માથાભોળનહાવું નહિ અને દિવસનું પણ ટાહું પાણી પીવું નહિ.

હિક્કા (હેડકી).

સ્વાભાવિક વેગ રોકવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, પંચ નિદાન. કરવાથી, બાર ઉપાડવાથી, શીતળ જળવડે સ્નાન કરવાથી તથા એવાં બીજાં કારણોથી હેડકી ઉપજે છે. હેડકીમાં ચક્રત્, પ્લીહા અને આંતરડાંઓ મોઢાસૂધી ચડી આવતાં હોય નહિ. તેમાં વારંવાર ઉદાન વાયુ સાથે પ્રાણવાયુ શબ્દ કરતો કરતો ઉપર ચડે છે. આ વ્યાધિ તરત પ્રાણ હરી લે છે. વાયુ કપૂની સાથે ગળવાથી અન્નજન, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને મહતી એ રીતે પાંચ પ્રકારની હેડકી ઉપજે છે. અન્નપાન બહુ લેનાથી વાયુ એકાગ્ર પીડાઇ ઉર્ધ્વગતિથી હેડકી ઉપજે તે અન્નજન, હેડકી ધણી વાર થયા પછી એકદમ હારે બપોળે વખત આવે અને તે વેળા ગસ્તક તથા ડોક કંપે તે યમલા, ધણી વારે મંદ વેગથી ઉપજે અને હાંસડીના મૂળગાંથી આવે તે ક્ષુદ્રા, નાભિથી ઉત્પન્ન થઇ ગંભીર શબ્દ સહિત ધણા ઉપદ્રવો યુક્ત હોય તે ગંભીરા અને ગર્ભસ્થાનને પીડા કરી ઉપરા ઉપર આવે તથા સર્વ ગાત્રને ધ્રુજાવે તે મહતી નાગની હેડકી કહેવાય છે. હેડકીમાં બીજાં વાયુ વ્યાધિ થયા હોય, દરદી દુખળો પડી ગયો હોય, મૈથુન કરવામાં આસક્તિવાળો હોય, તેને તરસ લાગતી હોય અને પ્રલાપ થતો હોય તો તે દરદી બચતો નથી.

આ રોગમાં દરદીને પ્રથમ રિનગ્ધ સ્વેદ કરાવવો. ચિકિત્સા. તથા છાતીમાં ગંઠાયેલો કફ ગળે છે અને નાડીઓ નરમ પડે છે તથા પવનની સીધી ગતિ પાય છે. જોઇએ તેવો સ્વેદ વિધિ થાય ત્યારે દરદીને ગત્સ્ય તથા સુવરના માંસ રસ સાથે અથવા દહીં સાથે ઝાઝું ધી નાખી એખા ખવરાવવા. અને તેથી વધે જણાયતો ઉલટી કરાવવી. પિત્તની પ્રધાનતાને લીધે જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તથા પસીનો વળતો હોય તેને તેમજ ધાતુ તથા બળથી રહિત રક્ષ શરીરવાળાને તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીને આ રોગ ઉપજ્યો હોયતો સ્વેદવિધિ ન કરાવવો, પણ તેઓને છાતી તથા કંઠના ભાગમાં સાકર મેળવી જરા ઉતું કરેલ ધીનું સેચન કરવું અથવા ધણી ધી વાળી સાકરની લાપશી નવશેકી કરી ઉપર લખેલ સ્થાનમાં ખાંધવી. આગ સહિત નવીન જ્વરમાં હેડકી થઇ હોયતો લુખા પદાર્થ શરીર ઉપર લગાવી પરસેવો વાળાવવો. તથા લાંઘણ કરાવવી. અને ઉલટી કરાવવા લાયક દરદી હોયતો તેને લવણનું પાણી પાઈ ઉલટી કરાવ-

વી. દરદીનું પેટ ચડી આવ્યું જણાયછે હીંચુ, હીંગ, પીકુ, અને ગિડ લ-
વાયુ મેળવેલ અન્ન જગાડવું. તથા બીજી શ્વાસ રોગમાં કહેલ ચિકિત્સા
કરવી. કફ પ્રધાન આ રોગમાં વગન તથા વિરેચન એ બંને કરવા લાયક
છે. પણ કફ ઉખડેલો ન હોય અને જો વગન તથા વિરેચન અપાયતો કો-
પેલો પાન દરદીનાં પ્રાણ લેછે. માટે કફની અધિકતા હોયતોજ વગન વિ-
રેચનાદિ શોધન ઉપાયો આપવા અત્યાનક ટાલું પાણી માથે રેવાથી, ત્રાસ
ઉપખવવાથી, વિરગય કરનાર વાત્તા પ્રસંગ ચલાવવાથી તથા ક્રોધ, હર્ષ અને
ઉદ્વેગ ઉપખવનારા પ્રસંગ ચલાવવાથી સાધારણ હેડકી મટેછે. શ્વાસ રો-
ગમાં ત્યાગ કરવા લાયક આહાર વિહારનો આ રોગમાં ત્યાગ કરવો.

ઉન્માદ.

વાત, પિત્ત અને કફ પોતાનો માર્ગ છોડી ગનને લ- નિદાન.
ગાવી મદ ઉપખવેછે અને તેજ ઉન્માદ કહેવાયછે. ઉન્માદ
વાતથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, ગનનાં દુઃખથી અને વિપથી એ
પ્રમાણે છ કારણથી થાયછે. ઉન્માદ વ્યાધિ હજી નવીન થયો હોય અને
પૂરેપૂરો વધ્યો ન હોય ત્યાંસુધી તે મદ એવા નામથી ઓળખાયછે. અપ-
વિત્ર ભોજનથી, દેવતા, ગુરુ અને બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરવાથી એકાએક
ભય તથા હર્ષનો ઉભરો આવવાથી અને વિપગ એટલા કરવાથી થોડા સત્વ-
ગુણવાળા પુરૂષના દોષકોપી બુદ્ધિના સ્થાનક હૃદયને યગાડી ગનને વહન ક-
રનાર નાડીઓમાં પેસી મોહ ઉપખવેછે. ઉન્માદ રોગનાં બુદ્ધિનો ભ્રમ, સ-
ત્વગુણનો નાશ તથા અધીરતા વિગેરે સામાન્ય લક્ષણોછે. લુંખું, થોડું, અને
શીત અન્નના ઉપયોગથી, વિરેચનથી, ધાતુના ક્ષયથી અને ઉપવાસથી વ-
ધેશે વાયુ ચિંતાતુર ગનવાળા માણસના હૃદયને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ તથા રમ્ભ-
તિને જલદી હણેછે અને કાંઈપણ કારણ વગર અત્યંત હસવું, નાચવું, ગા-
વું, તથા રોવું ઇત્યાદિ ચિન્હો ઉપખવેછે. આ પ્રમાણે વાતથી થયેલા ઉ-
ન્માદમાં દરદીનું અંગ દુખળું તથા રાતા રંગનું થાયછે અને અન્ન પચી જ-
વા પછી દરદીનું બળ વધેછે. અપકવ, તીખું, ખાડું. તથા દાહ કરનાર ભો-
જન કરવાથી એકદું થયેલું પિત્ત કોપી અલ્પ સત્વગુણી પુરૂષના હૃદમાં
પેસી ઉપર પ્રમાણે ઉન્માદ ઉપખવેછે. તેથી દરદી ક્રોધી તથા જીરસાવા-
ળા થાયછે, નગ જોવો ફરેછે, તેનું શરીર ઉનું રહેછે તથા શીતળ અન્ન

અને છાયાની ઈચ્છા કરેછે. ખૂબ તૃપ્ત કરનાર પદાર્થો પેટ ભરીને આધાપછી પડી રહેવાથી હૃદયમાં પિત્ત યુક્ત કફ કોપ પામી બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા મનની શક્તિને હણેછે. આ કફ કૃત ઉન્માદમાં વાણીની ચેષ્ટામંદ થાયછે, અન્નપર અરુચિ ઉપજેછે, સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહેછે, નિદ્રા વધેછે અને વ્યાધિનું જોર અન્ન જમ્યાપછી વધારે ઉપડેછે. ત્રણે દોષથી ઉપજેલ ઉન્માદમાં સઘળાં લક્ષણો સાથે જોવામાં આવેછે. ચોર, રાજ્યનાં ગાણુઓ, શત્રુઓ તથા અન્ય જનોથી અત્યંત ત્રાસ પામેલ પુરૂષને અથવા ધનનો નાશ થવાથી રોહીનું મરણ થવાથી તથા કોઈ સ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા પાર ન પડવાથી થયેલ ઉન્માદમાં દરદી વિચિત્ર પ્રકારનું બોલેછે. અત્યંત મૂઠ બની ઘડીમાં ગાયછે, ઘડીમાં હસેછે અને ઘડીમાં રૂંવેછે. વિપથી ઉપજેલ ઉન્માદમાં દરદીનાં નેત્ર લાલચોળ બનેછે અને બળ, ઈન્દ્રિય તથા ક્રાંતિ હણાયછે. ઉન્માદ રોગમાં દરદી પોતાનું માથું સાવ નીચું રાખતો હોય અથવા ઉંચું રાખતો હોય, માંસ તથા બળ નાશ પામ્યાં હોય તથા તેને ઉંઘ બિલકુલ ન આવતી હોય તો તે નાશ પામેછે.

વાતથી થયેલ ઉન્માદમાં પ્રથમ દરદીને રોહપાન ક- ચિકિત્સા. રાવનું અને વાયુથી નાડીઓ પકડાઈ ગઈ હોય તો રોહ સહિત હલકું વિરેચન આપવું. કફ તથા પિત્ત પ્રધાન ઉન્માદમાં રોહ, વ- મન, વિરેચન, ખરિત તથા નરય આપવું. તેમ છતાં પણ ઉન્માદની શાંતિ ન જણાય તો તીક્ષ્ણ નરય તથા અંજન કરાવવું. તેમજ હર્ષ, આશ્વા- સન, ત્રાસ, તાડન, તર્જન, અભ્યંગ તથા ધૃતપાન વિગેરે કરાવવું. હાંગ, સંચળ અને સુંઠ એ ત્રણે પદાર્થ આઠ આઠ રૂપિયાભાર ગોમૂત્રમાં નાખી તેમાં સાધેલું બસો છપન રૂપિયાભાર ધીમાંથી પીવાય તેટલું પીવરાવવાથી ઉન્માદનો નાશ થાય છે. આ રોગમાં શીતળ, ગધુર અને હલકાં અન્નપાન આપવાં. તેમજ કસ બોલાવવાથી, પુષ્ટ જનવરોનાં માંસ આપવાથી ત- થા પવન રહિત સ્વળગમાં સુવાડવાથી ગતિનો વિભ્રમ દૂર થાયછે. ઉન્માદ રોગીને પાણી વિનાના કુવામાં નાખીને લાંઘણો કરાવવી, ધર્મ, અર્થવાણાં રોહ ભરેલાં વાઘો સંભળાવવાં, પ્રિય વસ્તુનો નાશ સંભળાવવો, આશ્ચર્ય- કારક પદાર્થો જતાવવા, સરશવનું તેલ ચોપડી બાંધી તડકામાં સુવાડવો, શરીરે ખાજવણી ચોપડી, ડાંબ દેવા, ચાગખા મારવા, બાંધીને ખાડમાં નાખી દેવો, વીજળી ઝલાવવી, આપઘાત કરવાનું સાધન ન હોય એવી અંધારી કોઠડીમાં પૂરવો, ડાઢ વિનાનો સર્પ કરડાવવો, રાજના નોકરો પા-

સે પકડાવી વધસ્થાનમાં લઇ જઇ ભય બતાવવો અને સૌ કરતાં મૃત્યુનો ભય મોટો છે માટે તે દેખાડવાથી જલદી ચિત્ત ઠેકાણે આવી જાય છે. આ સઘળી ક્રિયા દેશ, કાળને વિચારીને કરવી. સાત્વિક આહાર કરનારને ઉન્માદ ઉત્પન્ન થતો નથી. માટે હમેશ સાત્વિક પદાર્થનું સેવન કરવું.

શિરોરોગ.

શિરોરોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, ૨- નિદાન.

કંતજ, ક્ષયજ, કૃમિજ, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, અને શંખક એવા ભેદથી અગિયાર પ્રકારનો છે. કાંઈ પણ કારણ વગર એકદમ માથું દુખવા માંડે, રાત્રિમાં જોર વધે અને ગાથાને બાંધવાથી કે શેક કરવાથી ગટે તે વાતજ, અંગારા મેઢ્યા હોય તેમ માથું ઘણું તપી આવે, નેત્ર તથા નાસિકા બળે અને શીતો પચાર કરવાથી તથા રાત્રિમાં કાંઈક શાંતિ થાય તે પિત્તજ, મસ્તક અંદરથી કફ પડે હીંપાયા જેવું જણાય, ભારે, સજ્જડ અને શીતળ થાય, ડોહરાં ચડી આવે અને મુખપર જરા સોજો ચડી આવે તે કફજ, જેમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે તે સન્નિપાતજ, જેમાં સર્વ લક્ષણ પિત્તના જેવાં હોય અને વધારામાં પ્રકટ મસ્તકને હાથ પણ અડાડવાથી વેદના થતી હોય તે રક્તજ, મસ્તકમાં રહેલ રૂધિર, વસા, કફ તથા વાયુનો ક્ષય થવાથી મસ્તકમાં ઘણી પીડા થાય અને તપી આવે તથા ઘણી હીંકા આવે છે તથા પરસેવો લાવવો, હીંક લાવવી, ધુંવાડો આપવો, નસ્ય આપવું તથા રૂધિર કઢાવવું ઈત્યાદિ ઉપાયોથી દુખાવામાં વધારો થાય છે. તે ક્ષયજ શિરોરોગ સમજવો. જેમાં મસ્તકની અંદર ઘણી પીડા થાય, મસ્તકમાં ઝીડાઓ ફોતરતા તથા હરતા ફરતા હોય એમ જણાય અને નાસિકામાંથી પણ સહિત રૂધિર વહેતું હોય તો તે લક્ષણો કૃમિજ શિરોરોગનાં સમજવાં. સૂર્યોદય થાય એટલે હળવે હળવે માથું દુખવાનો આરંભ થાય, નેત્ર તથા ભ્રમરો વચ્ચે ઘણીક પીડા થાય અને સૂર્ય નમે તે વખતે પીડા ઓછી થવા માંડે તથા શીતળ અને ઉષ્ણ ઉપચારોથી શાંતિ થાય આ સન્નિપાતિક શિરોરોગ સૂર્યાવર્ત કહેવાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ કોષ પામી મરદનની પાછળની નસોને બહુ ખેંચીને નેત્ર, ભ્રમર તથા કપાળ ને લગતા ભાગમાં રહી અત્યંત ઉગ્રવેદના ઉપજાવે અને તેથી કાનની પાસેના ભાગમાં કંપ

ધાય, દાઢી ઝલાઈ જાય અને નેત્રના રોગ ધાય ત્યારે તે શિરોરોગને અ-
નંત વાત કહીને બોલાવેછે. લુપ્ત અન્ન બક્ષણ કરવાથી, પૂર્વ દિશાનો વાયુ
લેવાથી, અત્યંત મૈથુનથી, સ્વાભાવિક વેગ રોકવાથી અને એવાં ખીજાં કા-
રણોથી કોપેલો એકલો વાયુ અથવા કદ સહિત મસ્તકને જકડી લેછે તે
અર્ધાવ બેદક કહેવાયછે. આ રોગ વૃદ્ધિને પામે તો આંખ જુલ્મછે અથવા કાન
બેહેરો થઈ જાયછે. અત્યંત કોપ પામેલ પિત્ત, રક્ત અને વાયુ કપાળની
પાસેના શંખદેશ ઉપર દારણુ સોળે ઉપજાવેછે. તેમાં અત્યંત બળતરા ધાયછે
અને વિષના વેગની પેઠે ગળાસૂધી ચડી તેને કંધી દેછે. આ શંખકનામનો શિ-
રોરોગ કહેવાયછે આ રોગમાં રોગી ત્રણુ દિવસની અંદર પ્રાણ મુક્ત ધાયછે.

પવનથી થયેલા શિરોરોગમાં વાતરોગની ચિકિત્સા ચિકિત્સા.
કરવી. એટલે મસ્તક ઉપર તૈલનો અભ્યંગ કરી રાત્રિએ
ઉષ્ણ દૂધ પીતું અને અડદ, મગ તથા કળથી આ પદાર્થો પુષ્કળ ધીના
ખીને ખાવા. તલનું તેલ અથવા તલવટ દૂધમાં નાખીને પીવો. તથા કા-
નમાં તેલ રેડવું. કપાસીઆનાં ગીંજ, તજ અને મોય એ ત્રણેને પાણી-
માં વાટી તેનું નસ્ય દેવાથી સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ દૂર ધાયછે. સાકર
અને કેસર નાખીને ઉકાળેલું ધી પિત્ત તથા રક્તથી ઉપજેલ મસ્તક રોગ-
માં હિત કહેલછે. એમ કરવાથી પણ મસ્તકનું દરદ શાંત ન થાય તો અ-
ને રોગ વાત પ્રધાન હોય તો ડાંભ દેવો. અને કદ પ્રધાન હોય તો ઉ-
ષ્ણ ઉપચાર કરવા. સરસડાનાં ખીજ, અથેડો તથા ગિડલવણના રસનું ન-
સ્ય આપવાથી અર્ધાવબેદક (આધાશીશી) મટેછે. સૂર્યવર્ત નામના શિરો-
રોગમાં પણ આધાશીશી જોવાજ ઉપચાર કરવા, અને તેમ કરતાં ન મટે
તો કસ બોલાવવી. પિત્તથી થયેલ મસ્તકરોગમાં સ્નેહપાન કરાવી કસ બો-
લાવવી અને મસ્તક તથા મુખ ઉપર શીતળ પદાર્થોનો લેપ કરવો. ઘણું
કરી સધળા શિરોરોગને માટે એક સરખાજ ઉપાયો છે. કદથી થએલ મ-
સ્તક રોગવાળાને જીના ધીનું પાન કરાવી તીખા પદાર્થ સાથે ઉલટીનું ઔષ-
ધ નાંખી ઉલટી કરાવવી. શરીરે રક્ષ પદાર્થનું લુણ કરાવી પસીનો લા-
વવો, તથા ઉપવાસ કરાવવો. જીવડાથી થયેલ શિરોરોગમાં રૂધિરનું નસ્ય આ-
પવું. તેથી માથામાં રહેલ જીવડા મૂર્છિત થઈ નાસિકા અથવા મુખદ્વારા
બહાર નિકળેછે તેને તરત નીચે પાડવા માટે તીક્ષ્ણ નસ્ય તથા તીક્ષ્ણ પ-
દાર્થની ધુંવાડી દેવી. બકરીના મૂત્રમાં વાવડીંગને વાટી નાસિકામાં ટીપું ના-
ખવાથી જીવડા તરત બહાર નિકળી પડેછે. કૃમિજ મસ્તક રોગમાં જીવડા

રૂધિર પી ગયેલ હોય તો રૂસ ખોલવવી નહિ. મસ્તક થરથર કંપતું હોય તેને માટે વાત નિવર્તક ઉપાયો કરવા પણ ડાંબ દેવો નહિ. ગાથા ઉપર હાંદરી થઇ હોય તો હાથીનો ઢાંત તેલમાં વાટી તે તેલ ચોપડવું. ઘેટાતું શીંગડું આળી તેની રાખમાં તેલ મેળવી ચોપડવાથી ઘોળા વાળ ખરી કાળા વાળ ઉગેછે, પણ જ્યાં સૂંધી ખીજાં ફેવાડાં ઉગ્યાં ન હોય ત્યાં સૂંધી ગાથાઓળ નહાવું નહિ.

નાસારોગ.

નાસિકા અંદરથી પૂરાઈ જાય, શુષ્ક થઇ જાય, ભીં. નિદાન, ની રહે, ધૂમાડો નિકળે અને જેમાં રસ તથા ગંધની ખગર ન રહે તે વાત તથા કફથી થયેલ નાસારોગ સમજવો. કોપ પામેલો વાયુ ગળાં તથા તાળવાના ખગડેલા દોષો સાથે ગળી નાસિકા અને મુખમાંથી દુર્ગંધ યુક્તસ્ત્રવેછે તે પૂતિ નરય કહેવાયછે. પિત્તને લીધે નાસિકામાં પ્રણય થઇ પાકી આવે અને તેમાંથી ખગડેલું પર નિકળે તે નાસાપાક કહેવાયછે. દોષના ખગડવાથી અથવા પાળ ભાગમાં કાંઈ વાગવાથી નાસિકામાંથી રૂધિર તથા પર સ્ત્રવે તે પૂયરક્ત કહેવાયછે. દ્રાણુનો આશ્રય કરીને રહેલ મર્મસ્થાનમાં દૂષિત થયેલ વાયુ કફ સહિત મોટો શબ્દ કરતો નાસિકામાંથી બહાર નિકળે તે ક્ષવયુ (છીંક) કહેવાયછે. તીક્ષ્ણ અને તીખાં પદાર્થો સુંઘવાથી, સૂર્યસામું એકી નજરે જોઈ રાખવાથી અથવા નાસિકામાં વાટ નાખવાથી આગતુક ક્ષવયુ થાયછે. સૂર્યને લીધે મસ્તક તપી એકઠો થઈ રહેલ ખગડેલ ખારો કફ નાસિકામાંથી બહાર નિકળે તે ભ્રંશયુ કહેવાયછે. આ સિવાય દીપ્ત, પ્રતિનાહ, નાસાસ્ત્રાવ, નાસાપરિશેષ વિગેરે પણ નાસિકાના રોગછે. અપકવ પીનસમાં માથું બારે પડી જાયછે, સાદ પાતળો થાયછે અને નિરંતર નાસિકા સ્ત્રવ્યા કરેછે. અને પકવ પીનસમાં કફ ઠંણ થઈ નાસિકાના માર્ગમાં ભરાઇ રહેછે. માથું કુટવાથી, ક્રોધથી, ઋતુમાં ફેરફાર થવાથી અને એવાં ખીજાં કારણોથી મસ્તકમાં એકઠો થઇ રહેલો કફ કોપેલા વાયુથી નાસિકા દ્વારાએ બહાર નિકળે તે પ્રતિશ્વાય (સળેખમ) કહેવાયછે. તે જો વાતને લીધે થયેલ હોયતો નાસિકા ખઝાઈ જાયછે, ખેંચાયછે અને તેમાંથી પાતળો સ્ત્રાવ થાયછે. પિત્તને લીધે થયેલ હોયતો નાસિકામાંથી હનો અને પીળો સ્ત્રાવ થાયછે. કફથી થયેલ હોયતો શીતળ અને ઘોળો

ધણો કદ્ધ સ્ત્રવેછે. સન્નિપાતથી થયેલ હોયતો પાકીને અથવા પાક્યા વગર વારંવાર થાયછે અને મટેછે. સાત પ્રકારના અર્થુદ, ચાર પ્રકારના શોથ, ચાર પ્રકારના અર્શ અને ચાર પ્રકારના રક્તપિત્ત રોગ પણ નાસિકામાં થાયછે.

સર્વ જાતના પીનસ આદિક નાસિકા રોગવાળા પુરૂષે ચિકિત્સા. પવન રહિત ધરમાં રહેવું. અને સ્નેહ, સ્વેદ, વગન, ધૂમ અને ગંડુપનો ઉપયોગ કરવો, ગરમ કપડાંથી માથું લપેટી રાખવું, હલકું ખાઈ, સ્નેહવાળું, ઉનું અને દ્રવરહિત ભોજન કરવું. કુણા મૂળા નાંખીને બનાવેલ અથવા કળથીથી બનાવેલ ઓસાગણ પીવું. ખપતું હોયતો જીવું મધ પીવું, વજ્ર સુંઘવો તથા સ્નાન, શોક, ક્રોધ, બય, અત્યંત સુવું તથા ટાકું પાણી એ સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. કદ્ધથી થયેલ નાસિકા રોગવાળા-એ લાંઘણ કરવી તથા ઘોળા સરશન વાટી માથાપર લેપ કરવો. દુષ્ટ પીનસમાં ક્ષયહર તથા કૃમિહર ચિકિત્સા કરવી. સઘળી જાતના નાસારોગમાં ઘણું કરીને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યનું નસ્ય આપવું.

મુખ રોગ.

મુખરોગમાં દાંતના, હોઠના, દાંતના મૂળના, તાળવા- નિદાન. ના, જીભના તથા કંઠના રોગનો સમાવેશ થાયછે. અને વાત, પિત્ત અને કદ્ધ આ ત્રણે દોષો સાથે ગળવાથી થાયછે. અને તેનાં લક્ષણો તે તે દોષને મળતાં આવેછે. હોઠના રોગમાં માંસ તથા શ્વેતના વિકારથી થયેલા રોગો, દંતમૂળમાં સન્નિપાતજ અથવા સૌશીર (નાડીગત) નાગના રોગ અસાધ્ય છે. દંતરોગમાં શ્યાવ, દાહન અને ભંજન એ અસાધ્ય છે. જીભારોગમાં અલાસરોગ અસાધ્ય છે. તાલુરોગમાં અર્થુદરોગ અસાધ્ય છે. અને કંઠરોગમાંના સ્વરમ્, વલય, વૃદ્, બલાસ, વિદારી, ગ-લોષ, માંસતાન, શતઘ્ની તથા રોહિણી એ રોગો અસાધ્ય છે.

કપાયલા હોઠના બે છેડાને સ્નેહની તથા સ્વેદની ચિકિત્સા. ક્રિયા કરી શસ્ત્રવડે જરા વિલેખન કરી સારી રીતે મેળ- વી ઉપર ટાંકા લેવા અને પછી વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. પિત્ત તથા અભિઘાતથી થયેલ ઓષ્ઠરોગમાં જળો મૂકાવવી અને શ્વેતથી થયેલ ઓષ્ઠરોગમાં પણ તેવીજ ચિકિત્સા કરવી. મેદથી થયેલ ઓષ્ઠરોગને સ્વેદ વિધિ કર્યા પછી ચીરીને મેદ કાઢી નાખવો. દંતહર્ષ (દાંત અંખાઈ જવા) રો-

ગમાં વાત પ્રકોપને મટાડનારી ક્રિયા કરવી. દાંત ઉપર દાંત ઉગ્યો હોય તો તે પર હમેશ ક્ષાર લગાવવો અને તેથી શિથિલ થાય ત્યારે તેને શ-અથી ઉખેડી નાખવો અને તેથી ભોંઠી બંધન પડે તો તે ઉપર ડાંબ દ-ધ પ્રભુ જેવી ચિકિત્સા કરવી. દાંતનાં મૂળને અડચણ ન આવે તેમ દાં-તમાંથી ઉપજેલી કાંકરીઓ કાઢી લેવી અને પછી મધયુક્ત ક્ષારનું ચૂર્ણ તે ઉપર લગાવવું. ઉના ધીનાં પેતાં દાંત ઉપર મૂકવાથી દાંતની પીડા શાં-ત થાયછે. સર્વ જાતના દાંતના રોગમાં તથા તેને મજબૂત કરવા માટે તે-લના કોગળા કરવા એ અત્યંત ફિત છે. એ પ્રમાણે ઉપચાર કરવાથી પી-ડા શાંત ન થાય તો અને મૂળ ખવાઈ ગયેલ જણાય તથા ઉપરથી દૃઢ જણાય તો તેને સાણસીથી ખેંચી કાઢી તેલમાં જેઠીમધનો ભુકો મેળવી તેનો અથવા મધનો કોગળો મોઢામાં રાખવો. કૃપ, વૃક્ષ અને વાતવ્યાધિ-થી પીડિત પુસ્કૃતો દાંત બસાત્કારથી ન પાડવો. પિત્તના પ્રકોપથી જીભ ઉપર ચણેલા કાંટાને ધસી નાખી તે પછી મધુર દ્રવ્યોથી તે ઉપર લેપ કરી લાળ ખેરી નાખવી. બાળકોનું મોઢું પાકી આવી છારાં પડેછે ત્યારે ટંકણખારના ચૂર્ણને મધમાં મેળવીને મોઢામાં વારંવાર ચોપડવું. મુખપાક રોગમાં મુખને સાફ કરનારા પદાર્થોમાં મધ મેળવીને તે ચોપડવા. ત્રિશ-ળાના ક્વાથમાં મધ મેળવીને તેનો કોગળો મોઢામાં રાખવાથી સર્વ મુ-ખરોગ મટેછે તથા દાંત દૃઢ થાયછે. મુખરોગવાળાએ ધણું કરી કફને નાશ કરનાર આહાર કરવો. ગળાના રોગમાં પ્રાણવાયુનું આવવું બંધ પ-ડેછે માટે તે રોગનો તરત ઉપાય કરવો.

નેત્રરોગ.

ધણું રેવાથી, શોકથી, ક્રોધથી, મસ્તકમાં કાંઈ પણ નિદાન. લાગવાથી, અતિ સ્ત્રી સંગથી, આંસુઓને અટકાવી રાખ-વાથી તથા એવાં ખીજાં કારણોથી ત્રણ દોષો નેત્ર વિકારને ઉપજાવેછે. ને-ત્રરોગમાં પ્રથમ આંખો દુખવા ઉઠેછે જે અભિષેક કહેવાયછે. અને તેથી-જ બધી જાતના ભયંકર નેત્રરોગો ઉપજેછે. વાયુને લીધે આંખો દુખવા ઉ-ઠી હોય તો અટકા, શીતલ પાણીનું સ્ત્રવણું, સજ્જડતા તથા સુકાપણું થા-યછે. પિત્તથી દાઢ, આસપાસ પાકી આવવું અને તેપર શીત્રૂણ પદાર્થ મે-લવાની ઈચ્છા થાયછે. કફથી ઉષ્ણ પદાર્થ મૂકવાની ઈચ્છા થાયછે, આંખો ખારે પડી જાયછે અને સોજો ચડી આવેછે. રશ્મિથી આંખો દુખવા આ-

વી હોય તો રાતાં આંસુ પડેછે, નેત્ર રાતાં થઈ જાયછે અને પિત્તથી ઉટે-
લ આંખનાં લક્ષણો મળતાં આવેછે. આંખનાં વેલ, વાવકું, ખીલ, આંદું,
કુકું, કૃષ્ણમંડળનો વરમ, મોતીયો, ઝાગર, પડળ, પરવાળાં, આંખનું કણું,
નાકસૂર તથા આંજણી વિગેરે ધણાં દરદો છે. તેમજ રતાંધળાપણું, કુંકી દ-
ષ્ટિવાળાપણું, જે નેત્રરોગથી વિચિત્ર પ્રકારનાં રૂપ જોવામાં આવેછે તે નકુ-
લાંધપણું જેમાં વાયુના વિકારથી સંક્રાંત પામી દષ્ટિ ઉડી ઉતરી જાયછે તે
ગંભીર દષ્ટિ, માંસનું વધી આવવું, વિગેરે પણ આંખના વ્યાધિઓ છે.

વાત વગર ખીજ દોષથી થયેલ આંખના રોગોમાં ચિકિત્સા.

તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ક્રોધજો મોઢામાં રાખવો તથા તીક્ષ્ણ દ્ર-

વ્યનું ટીપું નાકમાં નાખવું અને ઉપવાસ કરાવવો જળતરા, આંખોનું છંદા-
ધ જવું, રતાશ, અશ્રુ તથા સોજો એઓની શાંતિને માટે ગુલાલ પત્ર, એ-
ળચી, મરી, સોનાર્ગર, રસાંજન, જેઠીમધ, ચંદન અને સૈંધવને વાટી આં-
ખ ઉપર ચોપડવાં તથા તેની પોટલી કરી આંખ ઉપર વારંવાર અડાડવા
કરવી અને વાત જન્ય આંખના રોગમાં સૈંધવ અને સુંઠને ધીની તરમાં
શેકી આંખો ઉપર બાંધવાં. જંગલની ફળથી બારીને ઉની ઉની લુગડામાં
બાંધી આંખ ઉપર બાંધવાથી આંખના તમાગ રોપ નાશ પામેછે. સરગ-
વાનાં પાંદડાંનો રસ ગધમાં મેળવીને આંખ ઉપર ચોપડવાથી ત્રણે જુદા
જુદા દોષથી અને સન્નિપાતથી ઉટેલી આંખો તત્કાળ નિર્મળ થાયછે. વાતથી
કુખેલી આંખો ઉપર એરડાનું પાંદડું અથવા એરડાના મૂળનું ચૂર્ણ કરી બક-
રીના દૂધમાં ઉકાળી આંખ ઉપર બાંધવું, ગજા, હજાદર અને દ્રાખના ઠવાથમાં
સાકર નાંખી હંડું થયે અંધોમાં છાંટવાથી રૂધિર તથા પિત્તવિકારથી થયેલો કુ-
ખાવો બંધ પડેછે. વાયુવિકારથી થયેલ નેત્રરોગમાં જીવું ધી પીવું, પિત્તવિકારથી
થયેલ નેત્ર રોગમાં સાકર નાખીને ધી પીવું, કદ્ધ વિકારમાં સુંઠ નાંખીને ધી
પીવું, નેત્રમાં શૂળ નિકળતું હોય તથા જળતરા થતી હોય તો દૂધ અને ધીમાં મે-
ળવેલા હંડા પદાર્થોનો ગરતક તથા મુખઉપર લેપ કરવો. લોઢાના પાટીયાપર ગો-
મૂત્રનું ટીપું મૂકી તે ઉપર ધસેલ ત્રાંબાનો ઘસારો આંખમાં ધસવાથી ખજવાળ
તથા પીડા દૂર થાયછે. સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ ત્રાંબાના સંપુટમાં ચોપડી
ધીનો ધૂપ ઈઈ પછી તે આંખમાં આંજવાથી ખરજ, સોજો, અશ્રુ તથા પીડા
મટેછે. સિંધાલુષ, ત્રિફળા, સુંઠ, શંખની નાભિ અને ત્રાંબાના ચૂર્ણની કરે-
લી વાટ આંજવાથી સવ્રણ તથા અવ્રણ જાને શુકનો નાશ થાય છે, નેત્ર
રોગીએ જીના જવ, ધણ, સાળ, સાઠી ચોખા, દોઢરા તથા ઝાઝા ધીથી મુ-

કત મગ છત્યાદિ અનાજ ખાવાં. જંગલનાં જનાવરોનાં માંસ, દાડમ તથા સાકર ખાવી, સૈંધવ, ત્રિફલા તથા દ્રાક્ષાતું સેવન કરવું, આકાશથી ઝીસેલું પાણી પીવું, છત્ર તથા પગરખાં વગર ચાલવું નહિ, વખતે વિચાર કરીને વખન વિરેચનાદિકથી શુદ્ધિ કરવી અને સ્વભાવીક વેગનો અટકાવ, અજીર્ણમાં બોજન, શોક, ક્રોધ, દિવસની નિદ્રા, રાત્રિનું જાગરણ, તથા દાહને કરનાર અને મળને સંખત કરનાર એવા અહાર ને ઔષધોનો ત્યાગ કરવો. તેમજ પગનાં તળાં હમેશ ધસાવવાથી મુદ્દલ નેત્રરોગ ઉપજતાજ નથી, કેમકે પગના તળામાં રહેલી નાડીઓ નેત્ર સાથે સંબંધ રાખેછે. તેથી ત્યાં ધસેલ રતેહ નેત્રમાં પહોંચેછે. વળી નેત્ર રોગીએ અવ્યંગ આદિક નેત્ર રોગની શાંતિ કરનારા ધીમ્ન ઉપાયોનું પણ હમેશ સેવન રાખવું.

દુર્બોધામયહેતુબોધકતયાપ્રૌઢપ્રકાશાન્વિતં .

જ્ઞાત્વાશ્રીપુરુષોત્તમસ્યહૃદયાલંકારભૂતંતથા ॥

નામ્નાકૌસ્તુભરત્નમિત્યભિહિતંગ્રંથાંગમેતન્મયા

સાદૃશ્યાન્મણિશંકરેણસમુદાયેશાનસેવાર્થિના ॥



શાર્દૂલ રત્ન ૧૩ મું.

જે જે વ્યાધિઓ શારીરિક નહિ હોતાં અમુક સ્થા- શાસ્ત્રોપચાર
નમાંજ રહેછે અને તેથી તેમને ઔપધોપચાર લાગુ નથી કરવાની જ-
પડતા તે સ્થાનમાં રહેલ દુષ્ટ અને દૂષિત કરનાર ભાગનો રૂર.

નાશ કરવા સાંઈ શસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂરછે. બાદ કેટલીક વખતે પડવા-
થી, જખમ થવાથી અગર કાંઈ અકસ્માત થવાથી શરીરના અમુક ભાગને
ઐટલુંતો નુકશાન પામી શકે તેના કેટલોક ભાગ પાછો પ્રીતિ પોતાની ચો-
ગ્ય સ્થિતિ ધારણ કરી શકતો નથી. અને તેમાં પાછું જીવન આવતું નથી.
તેવા ભાગનું દરદ દૂર કરવા સાંઈ તેમજ શરીરના ગર્ભસ્થાનમાં કોઈ લા-
જની મીજ પેસી જવાથી પણ ત્યાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડેછે.

ખાવાની દવા સિવાય વ્યાધિની શાંતિને માટે જે જે

યુક્તિઓ કામે લગાડવામાં આવે તે બધી (યુક્તિઓ) શ- શાસ્ત્રોપચાર
સ્ત્રોપચારની ગણવામાં આવે છે. જેમકે, હથિયારથી યુગ- કેને કેવો?
કું ફાડતું અગર ગાંઠ કાપીને કાઢવી, પથરી, મોતીઓ વિ.

ગેરે કાઢતું બાદ ખાખીમાં લગાડવાં, પાટા બાંધી ફાયદો કરવો, હસ્તક્રિયાથી
હાય પગને ઠેકાણે ચડાવતું વિગેરે જે જે વ્યાધિની શાંતિને માટે પેટમાં ખ-
વરાવ્યા સિવાયના ઉપાય ચોજવામાં આવે તે સર્વ શસ્ત્રોપચાર કર્યામાં ગ-
ણાયછે.

શસ્ત્રોપચાર જે નાનો હોય અને તેથી દરદીને બહુજ કેવા શાસ્ત્રો
પીડા થતી ન હોયતો તેને બેભાન કરવાની જરૂર નથી. મો પચારમાં દર-
ટા શસ્ત્રોપચાર કે જેથી દરદીને ધણીજ પીડા પામી શકે તેમાં દીને બેભાન
દરદીને બેભાન કરવાની અવશ્ય જરૂરછે. બેભાન કરવાસાંઈ કરવો? તથા
કોરોફોર્મ નામની ઇંદ્રિય દવા અતિ ઉપયોગીછે. એક વર્ષ તે વખતે દર-
ઉપરનાં અને ચાર વર્ષની અંદરનાં બાળકોને એક દ્રાગ દી માવજત-
ની જરૂર.

કોરોફોર્મ સુંઘાડતું બસછે મોટાં માણસોને વખતે એક કે દોઢ ઓંસ કોરો
ફોર્મની જરૂર પડેછે. કોરોફોર્મ વધારે ઓછું જોઈએ એ દરદીની ખાસિયત
ઉપર આધાર રાખેછે. ઈયર નામની દવા પણ બેભાન કરવાસાંઈ વપરાયછે.
પણ કોરોફોર્મ જેવી સગવડવાળી તે દવા નથી. કોરોફોર્મ આપતી વખ-
તે દરદીની બહુજ સંભાળ રાખવી પડેછે. એક આસિરંટો તો તેની નાડ

ઉપરજ હાથ રાખવો જોઈએ અને શ્વાસો શ્વાસ તપાસવા જોઈએ શ્વાસ ટુંકો પડવા સાગે તો એકદમ ક્ષોરોદ્દિર્ઘ અંધ કરી તેને જાગૃત કરવો, ટા-
 ટું પાણી છાંટવું, એમોની આ સુંધાડવો, ગાયું ટેપલની દુકોરપર નીચું
 નાખી જીભ બહાર ખેંચી કહાડવી, વીજળી લગાડવી અને એકદમ કૃત્રિમ
 શ્વાસ આપવો, હૃદયોગ વાળા દરદીને ક્ષોરોદ્દિર્ઘ આપતાં ધણી સંભળ
 રાખવાની જરૂર છે.

શસ્ત્રોપચાર કરવામાં શસ્ત્ર વાપરવાની ચતુરાઈ જોઈએ છીએ. એ-
 ટલુંજ નહિ પણ કાપકુપ કર્યા પછી પણ દરદીની કેટલીક રીતે માવજત
 રાખવાની જરૂર છે. અને જે દરદીની સારી રીતે માવજત રાખવામાં આ
 વે તો પછી પાછળથી કેટલાક ભયંકર ઉપદ્રવો થતા નથી.

કાપકુપ કરવામાં જે જોખમો રહ્યા છે તે આ પ્રમાણે—ભોંત આ-
 વવી, લોહીનું વેહેવું, આંચકી વિગેરે વ્યાધિઓ ઉપડવી, અને જવર ચડવો.
 દરદી નળગો હોવાથી જે ખેમાન કર્યા વગર કાપ કુપ કરવામાં આવે તો
 તેને ધણી ખીક સાગે છે અને કેટલીક વખતે તમસ આવવાથી પડી
 જાય છે.

કાપ કુપ જોવા આવનાર કેટલાંક તંત્રદુસ્ત માણસોને પણ ચકરી
 આવેછે. લોહી નીકળેલું જોવાથી વખતે દરદીને ભોત આવે છે. કેટલીક વખતે
 શસ્ત્ર વૈદ્યો પણ બહુ લોહી નીકળવાથી ગભરાઈ જાયછે. પણ જે કોઈ મો.
 દી ધોરી નસ કપાણી ન હોય તો અને જે તે ઉપર દબાણ વિગેરે થઈ
 શકે એમ હોય તો તેણે પણ તે બાળતની ખીક રાખવી નહિ. કાપ કુપ
 કરનાર વૈદ્યને શરીરનું અદલ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અને કયે સ્થાનકે કઈ
 ધમની આવી છે તે જાણવું જોઈએ અને તેને જાળવવી જોઈએ. વિશેષમાં
 કાપ કુપ કર્યા પછી ધનુર અને આંચકી ઉપડવાની ધણી ખીક રહેછે. જ-
 ખમી માણસને ધનુર ઉપડે તો તે ધણું કરીને ગુજરીજ જાય છે. તો પણ
 તે ઉપડે તે પ્રસંગે તેણે તેના યોગ્ય ઉપાય યોજવામાં કચાશ રાખવી નહિ.
 જખમ બરાબર સાફ કરવો, કોઈ પણ જાતના ઝેરી જંતુ કે ઝેરી હવાનો
 તેને સ્પર્શ થયા ન દેવો, અંદર પણ સહેલો પદાર્થ હોય તો કાઢી નાખવો
 તે ભાગ ગરમ પાણીથી ધોવો, જરૂરિયાત પ્રમાણે ગરમ પાણીની
 અંદર ઝેરી જંતુનાશક કાર્બોલિક એસિડ કે રસકપૂર વિગેરે દવાઓનાખવી.
 મળતો અટકાવ થયો હોય તો એક બે દસ્ત સાફ આવે એવી દવા આપવી.
 પોટાસ બ્રોમાઈડ ક્ષોરલ હાઈડ્રેટ, અને કોટન ક્ષોરલ હાઇડ્રાસ યોગ્ય મા-

ત્રાથી આપવાં. દરદીને ક્ષોરોફોર્મ સુધાડવું, ૫૨૩ ઉપર ૫૨૫ વાળી ૨-૫૫૨ની કાથળી મૂકવી, અફીણ આપવું અને જે દરદી ૫૬૭૪ ક્ષીણ ગા-લગ પડે તો બ્રાન્ડી કે રગ આપી તેને યોગ્ય ખોરાક આપવો.

કાપકુપ કર્યા પછી દરદીને સાધારણ રીતે જવર ચ-ડે છે. આ જવર એક બે દિવસમાં ઉતરી જાય છે. પણ જે શસ્ત્રોપચાર થયા પછી થતાં દરદાની ચિકિત્સા. કદાપિ તે શસ્ત્રોપચાર ક્રાંધ મર્મસ્થાનમાં કરવામાં આવ્યો હોય ને તેથી તે મર્મસ્થાનના વરગને લીધે જવર ચડતો હોય તો તે મર્મસ્થાન વરમની યોગ્ય ચિકિત્સા સાથે તાવ પોચો પડે એવો ચિકિત્સાનો ક્રમ ચોજવો જોઈએ.

સંપ્ત રક્તસ્ત્રાવ થાયતો તે અટકાવવાને શસ્ત્ર વૈધે એકદમ તજવીજ કરવી જોઈએ. લોહી વેહેતું અટકાવવાને તે ભાગ ઉપર ચંદી લગાડવી. ૫૨૬નો કટકો મૂકવો. ટાઢામાં ટાઢું, પાણી સિંચ્યા કરવું, ફટકડી, મોરથુથુ, કારીખાર, ટીન્કચર, ફેરીયર ક્ષોરાઈડ તથા શેષ ગુંદર વિગેરે લગાડવાં. દાંત ઉખેડ્યા પછી દાંતમાંથી જે સંપ્ત રક્તસ્ત્રાવ થતો હોયતો શેષ ગુંદર દાખવો. ઘણો ફાયદા-કારક છે. જે નસ કપાણી હોય તેને ઉપલા ભાગમાં પાસેનાં હાડકાં સાથે અગર બે આંગળી વચ્ચે દાખવાથી પણ રક્તસ્ત્રાવ બંધ થાય છે. કપાયલો ભાગ ઉંચો રાખવાથી લોહી સ્થિર રહે છે. અને તેથી પણ રક્તસ્ત્રાવ અટકે છે. તેમજ કપાયલી નસનું મુખ પકડી તેને વળ દઈ દેવાથી અગર તે ઉપર સુતરણીની ગાંઠ આપવાથી પણ નીચે લોહી ઉતરવા પામતું નથી.

નીચે લખેલાં દરદોમાં શસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર શસ્ત્રોપચાર પડે છે-ગુમડાં, ગાંઠો, રસોળી, ધુમટાનો સંકોચ, પડળ, પ-ને લાયક દરદો. રવાળાં, મસા, અશી, દાંત હલવા, અર્ધુદ, જલંદર, પાણુવી, નધરાવળ, મૂત્રાવરોધ, રાશી, તથા ટાંકી મારવી વિગેરે.

આ સિવાય ખીજાં કેટલાંએક એવાં દરદો છે કે, જે શરીરમાં જીર્ણ-રૂપે રહે છે. તેથી શરીરનો કોઇપણ ભાગ ખેડોળ થઇ જાય છે. અને તેટલા માટે તેવાં દરદોમાં પણ શસ્ત્રોપચાર કરવો કહ્યો છે. જેમકે કોઇ પણ બે ભાગનું જકડાઇ જવું. પગની પાટલીની, વાંસાની, પોંઆની, અગર ખીજા કોઇપણ ભાગની વક્તા તથા જડબાનાં હાડકાંના રોગો તે સિવાય શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં આકસ્મિક ઈજા થવાથી કેટલીક વખતે ટાંકા મારી અમુક ભાગ પાછો ખેસાડવાની તેમજ કેટલીક વખતે અમુક ભાગ કાઢી નાખવાની જરૂર પડે છે.

એવા પણ કેટલાક રોગો છે કે જેમાં રોગિયલ ભાગ નહિ કાઢી નાખ-

વાથી તે દરદ વૃદ્ધિને પામેછે. અને કાપી નાખવાથી અટકાયત થાય છે. જેમકે, એન્થ્રીન, સર્પેન્ડશ.—આ સિવાય હસ્તક્રિયા તથા દાહક્રિયા પણ શસ્ત્રોપચારમાં આવેછે.

હાડકાના ખડી જવામાં અને ભાંગી જવામાં ચોગ્ય હસ્તક્રિયાથી અગર કાંઈ યંત્રોની મદદથી પાછું હાડકું ઠેકાણે લાવવાની અગર ભાંગેલાં હાડકાં સંવાય તેટલા માટે તેના બન્ને છેડા ખરાબર બેસતા કરી તે ભાગને વિશ્રાંતિ આપવાથી આરામ થત્યછે. અંતર્ગલ, સારણ, ગર્ભાશયનો બ્રંશ, આમણનું બહાર આવવું, પાંપણનું ઉઘલાવવું વિગેરે દરદોમાં હસ્તક્રિયા કરવાની જરૂર છે.

ઉપદંશનાં ધારાં, સાંધાના રોગો, અર્શ, પરવાલાડાંબવાં દાહક્રિયાને તથા દુષ્ટવ્રણ વિગેરેમાં દાહક્રિયાની જરૂર પડેછે. લાયકદરદા.

ગુમડું પાક્યા પછી તેને ફેાડવામાં આવેછે. ન્યારે તે શસ્ત્રોપચાર પાકેછે ત્યારે પોચું પડી જાયછે. ગુમડું ફેાડવામાં એટલી સંગડગુમડાં. બાળ રાખવી કે હમેશાં તેના નીચલા ભાગમાં હેઠ મૂકવો.

ઉપરના ભાગમાં હેઠ મૂકવાથી નીચેના ભાગમાં પડે ભરાઈ રહે છે અને તેથી વખતે નાર અને ભરનીંગળ ગુમડું થાયછે. કેટલાક ગડ શરીરમાં એમને એમ ઉપડેછે. તે દાખતાં પોચા અંથીના જેવા ભાગેછે, તેથી બિલકુલ પીડા થતી નથી અને પાકનાં કાંઈપણ ચિન્હ માલમ પડતાં નથી. તેને પણ ખીજ સાધારણ ગડની માફક ફેાડતાં તેમાંથી પુષ્કળ પડે નિકળેછે. તેને ઇંચેજીમાં કોદડ એળસેસ કહેછે. આવા ગડમાં પડે છે કે નહિ તેની જો ખાત્રી કરવી હોય તો લાંબુડીની આકૃતિની સોય ખોસવાથી તેની ફાટમાં પડે દેખાશે. ગડગુમડ ફેાડ્યા પછી તેને માથે એક ભાગ કાર્બોલિક એસિડ અને સોળ ભાગ મીઠાં તેલમાં બોળેલી લીન્ટની વાટ તેમાં ખોસવી. અને જેમ જેમ અંદરથી રૂઝ આવતી જાય તેમ તેમ વાટ ટુંકી કરતા જવું. પાછળથી ફક્ત મલમની પટીજ લગાડવી. સાદાં ગડગુમડ કરતાં કોદડ એળસેસને રૂઝાતાં ધણી લાંબો વખત લાગેછે.

કેટલીક ગાંઠો કઠણ, નકોર અને એક સરખી હોય ગાંઠો અથ- છે, કેટલીક પોચી હોયછે અને તેમાં પાણી અગર તેલ વા રસોળી. જેવો ચીકણો પદાર્થ બંધો હોયછે, કેટલીક ગાંઠોમાંથી ધ- હાંની પલાળેલ કણકી જેવો પદાર્થ નિકળેછે. પોચી અંથી અથવા રસોળી- નો દેખાવ કઠણ અંથીના જેવો પણ પોચો હોયછે. તે ઉપર કેટલીક વખતે

લીલી નસો તરી રહી હોયછે. કોઈક જોખસેસ જે ભાગ ઉપર હોય તે તે ભાગ સાથે મળેલ હોયછે. અને રસોળી એ ભાગ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહિ ધરાવતાં નોખી જણાયછે. પોચી રસોળી ઉપર ગુગડાંની માફક છેદ દેવાથી તેની અંદરનો પદાર્થ નિકળી આવેછે. ગુમકું ફાડવા પછી તેની અંદરથી પણ લોહી વિગેરે નિકળ્યાજ કરેછે અને જ્યારે તે, રૂઝાવ ત્યારેજ બંધ થાયછે. રસોળી ફાડવાથી તેમાંથી જે ચીકણો પ્રવાહી પદાર્થ હોય તે નિકળી જાય ત્યારે ત્યાં નાનકડી ખાડ થઈ રહેછે, અને તેમાં આંગળી નાખતાં એક ચવડી કોથળી હોય એમ દેખાયછે. બાદ આ ચેલી કાઢી નાખવી ને જખમને ઘોઈ ટાંકા લઇ લેવા, તથા તેને જખમની માફક રીત-સર રૂઝ આવવા દેવી. જે અંધિ નકોર હોય તો જરા વધારે મહેનત પડે છે. જે નકોર અંધી હોય તે આખી અંધિ કાપી કાઢવી પડેછે. અંધી કાપતાં સેહેલી પડે તેટલા માટે અંધી ઉપર + આ આકૃતિનો છેદ મૂકીને ચારે કટકા અંધી ઉપરથી જુદા પાડી નીચેથી અંધી કાપી કાઢવી અને તે ચારે કટકાને ટાંકા લઇ દેવા તથા જખમની માફક રૂઝ લાવવી.

શિશ્નના અગ્રભાગ ઉપર જે ચામડીનો છુટો ભાગ છે તેને ધુમટાનો સં-ધુમટો કહેછે અને સ્વાભાવિક રીતે તે ઇંદ્રીના મણી ઉપર ચડે કાચ્ય. ઉતરેછે. જ્યારે આ ભાગ સંકોચાઇ જાયછે ત્યારે તે ચામડી

પુખ્ત ઉપર ચડી ઉતરી શકતી નથી. તેનું હિદ્ર ધણું સાકડું થઈ જાયછે. તેથી તેની અંદર પણ મળ વિગેરે બરાબ રહેછે, અને વખતે પેસાળ પણ નિકળી શકતો નથી. મળ વિગેરે બરાબ રહેવાથી તે ભાગમાં ચેળ વધારે આવેછે અને વખતે સડો પણ થાયછે. મોટી ઉમ્મર વાળા પુરૂષને જે આવો સંકોચ હોય તો વીર્ય તેની અંદર બરાબ રહેછે અને પછી ટપક્યા કરેછે, અગર પેસાળ કરવાથી તે કુલેછે અને ધણી પીકા કરેછે. આમાં શ-ઓપચાર કર્યો વગર છુટકો નથી. એક લાંબુડીની આકૃતિની યુટીઆર તેના હિદ્રમાં નાખવી અને તે ઠંડ મણીની કોર સુધી નાખી તેમાં છરી નાખી ચામડી ઉપરથી કાપી લેવી અને પછી બાકીની ચામડીને બીજી બંધી બા-જી ઉપર વાળી દેવી.

ધુમટો જ્યારે કુકા હોયછે ત્યારેજ આ રીત કામ લાગેછે પણ ધુમ-ટો જ્યારે લાંબો હોયછે ત્યારે તો સુનત કરવાની જરૂર પડેછે. ચીમટા વડે ઇંદ્રિ પકડી મણીની કોરનો ભાગ તેના પકડની અંદરની બાજી ઉપર રાખ-વો. અને વધારાની ચામડીનો ભાગ પકડની બીજી બાજી ઉપર રાખી

પકડની બહારની બાજુ પર છેદ મૂકવો તે બધી ચામડી કાપી નાખવી. બાદ તેના શિશ્નપડનો ભાગ ઉપરથી બાજુ પર વાળી તેને ચામડી સાથે સાંધી લેવો. અને તેને જખમની માફક રૂઝવવો.

પડળ એ જાતનાં થાયછે. મૃદુ અને કઠણ. મૃદુ પડળ **પડળ**. નાની ઉમ્મરનાનેજ થાયછે, અગર જન્મથીજ થાયછે. ત્રી-શ વરસની ઉર્મર પછીથી મૃદુ પડળ થતું નથી. કઠણ પડળ સાધારણ રીતે પચાસ પછીજ થાયછે. પડળ થતી વખતે આંખમાં કાષ્ઠપણ પ્રકારની પીડા થતી નથી. શરૂઆતમાં સેહેજસાજ ઝાંખું ફેખાયછે. પણ છેવટબચા-રે પડળ પકવ થાયછે ત્યારે અંધાપો આવેછે. ક્લોરોફોર્મ સુંધાડયા બાદ આંખવતી આંખને ખુલ્લી રાખવી. ચીમટાવડે કૃષ્ણ મંડળથી હેઠળ રસ પડને પકડી ડોળો સ્થિર રાખવા બાદ લાંબુ ચપ્પુ કૃષ્ણમંડળની બહારની બાજુ દાખલ કરી સામી બાજુ આરપાર લઇ જઈ તેનો ૩ ગોળ શ્વેત મંડળના સંયોગમાંથી ઉપરના ભાગમાં કાપવો. પછી વજેલ ચીમટાવડે કનીનિકા અંદરથી પકડી બહાર કાઢી વાંકી કાતરથી તેનો કેટલોક ભાગ કાપવો. બાદ કાંટાવડે લેન્સના પડને ફેડતું એટલે મોતીઓ છુટા પડશે. પછી ચમચીથી જાળવીને કૃષ્ણ મંડળનો નીચેનો ભાગ દાખવો, એટલે મોતીઓ ધણું-કરી ઉપર કરેલ છેદમાંથી નિકળી આવશે. તેમ નહિ નિકળી આવેતો ચમચીને અંદર દાખલ કરવી અને મોતીઓ કાઢી લેવો. પછી એટ્રોપી-નનું ટીપું નાખી આંખ બંધ કરી પાટો બાંધી દેવો. કાંઈપણ દુખાવો ન થાયતો પાંચમે દિવસે પાટો છોડવો અને આંખ જરા નવસેકાં પાણીથી સાફ કરી એટ્રોપીનનું ટીપું નાખી પાછો પાટો બાંધી દેવો. પછી થોડે અંતરે પાટો છોડવો, એમ ચાર પાંચ પાટો સારી પેઠે આરામ થઇ જાયછે. જો આંખના બીજા ભાગનો કાંઈ વ્યાધિ ઉપડી આવેતો તેની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. કનીનિકાનો અને કૃષ્ણમંડળનો વરમ થવાની બહુ બીક રહેછે. કનીનિકાનો વરમ એટ્રોપીનના ટીપાંથી થોડે ધણે દિવસે ગટેછે અને આરામ થાયછે. કૃષ્ણમંડળના દરદમાં આંખની દષ્ટિ સાખીત રહેવાની ઓછી આશા રહેછે.

આંખના ઉપલાં પોપચાંની કોર અંદર વળી જવાથી **પરવાળાં**.

પાંપણના વાળ આંખના ડોળા ઉપર ખુંચેછે, અને તે ઠા-

લા મારતા હોય એમ લાગેછે. આથી આંખમાંથી હમેશાં પાણી ઝરેછે, અને તે હમેશાં લાલ રહેછે તથા કેશનાં નિત્ય ધર્ષણથી કૃષ્ણમંડળ ઉપર સફેદ ટુલાં જેવી ધોળી છારી વળેછે. ચીપીઆથી વાળ ખેંચી કઢાડવા અ-

ને કાસ્ટિક પોટાસમાં સોઈ બોળી તેના મૂળમાં જોસવી એટલે મૂળ બળી જવાથી કેશ ફરી ઉગશે નહિ. જે વાળ ધણુ વળેલા હોયતો છોંટવાથી ફક્ત એ ચાર દિવસેજ આરામ થાયછે. પણ પાછળથી વાળ ઉગેછે. માટે પોપચાંની કોર પાંપણુ સુદ્ધાંત કાઢી નાખવાની જરૂર પડેછે. પાંપણુ કાપવાનો ખાસ ચપટાં ફરાંવાળો ચીપિયો થાયછે, જેનું હેઠલું ફરં ડોળા ઉપર અને પાંપણુની નીચે રાખવામાં આવેછે, અને ઉપલું ફરં પોપચાંના બહારના ભાગ ઉપર રખાયછે તથા તંગ કરવાસાથે તેનો ફૂંદ દાખતાં પેહેલાં તેની ઢીલી ચામડી ઉપર ખેંચી લેવામાં આવેછે. પોપચું કાપવાથી વખતો વખત સખત રક્તસ્રાવ થતીનો સંભવ છે, જે આ ચાંપ લગાડવાથી થતો નથી. પછી છરીથી એ છેદ પોપચાંની કોર ઉપર કરવા. તેમાં એક પાંપણુના બહારના ભાગ ઉપર અને બીજો પાંપણુના અંદરના ભાગ ઉપર અને પાંપણુવાળી પોપચાંની કોર કાઢી નાખવી. છેદ છેક પોપચાંની ફૂંચ સુધી પહોંચે તેટલો ઉડો કરવો. પોપચાં ઉપર પુષ્કળ ચામડી હોવાથી ટાંકા મારવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. ફક્ત એ ત્રણ વખત પાટો બાંધવાથી આરામ થાયછે.

મસા ખુદ્દા તેમજ ચુદ્દા ભાગમાં થાયછે. ખુદ્દા મા- મસા અને
ગના મસાનો ચીપિયાવડે પકડી છરીથી કાપી નાશ કરાયછે. અર્શ.
અને તે માથે કાસ્ટિક લગાડવામાં આવેછે, પણ મસા કે-
ટલીક વખતે નાકમાં, કાનમાં, એ દાંતની વચ્ચે, વગેરે ઠેકાણે મળી આવેછે. તે સિવાય ગર્ભાશયમાં પણ મસા મળી આવેછે. આ મસા બહુ લો-
હીવાળા હોયછે, અને તેમને કાપતાં સખત રક્ત સ્રાવ થાયછે. જેથી ચી-
મટાવડે વળ દબ તેમને કાઢી નાખતાં રક્ત સ્રાવની ખીક રહેતી નથી. અ-
ર્શ અથવા હરસના મસા પૂંઠે થાયછે, વખતે તે સફરાના સૌથી નીચલા
ભાગમાં અંદરજ રહેલા હોયછે. તે કેટલોક વખતે વધીને બહાર આવેછે.
બાહ્ય અર્શના મસા કઠોર અને ઉપજા ભાગમાં ૫૩ વાળા દેખાયછે તથા
તેનો દેખાવ ઉપદંશથી થયેલ પણ પાછળ પુટેલા મસા જેવોછે. અંદરના
અર્શનો દેખાવ કાનના અને નાકના મસા જેવોછે. અંદરના અર્શ કાપવામાં
ઘણો જોખમ રહેલોછે. ને તેને ન કાપતાં ફક્ત દોરાથીજ બાંધવામાં આવે-
વેછે. કલોરોફોર્મ સુંઘાડી ચીમટાથી અર્શ બહાર ખેંચી કઢાડવા અને બેવ-
ડો દોરો-પરોવેલ સોય તેના મૂળમાં પરોવી આરપાર કઢાડવી. અને તે બ-
ન્ને દોરા બન્ને બાજુએ તંગ રીતે બાંધી લેવા, તથા તેના છેડા લાંબા લ-
ટકતા રાખવા. બધા મસાઓ આવી રીતે બાંધ્યાપછી તેમને પાછા અંદ-

૨ બેસાડી દેવા. દરદીને ત્રીજે દિવસે ઝેરંડ તૈયારો જુલાખ આપવો. તેથી આઠ દિવસની અંદર મસા ખરી પડશે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં અને નાની ઉમ્મરમાં પણ કેટલીક વ- **દાંત હલવા**
ખતે દાંત સડી જાય છે અને તેનાં મૂળ ખવાઈ જાય છે. તે- **વિગેરે.**
થી પાણી પીવા વખતે દાંત બહુ નીકળે છે તથા જમતી વખતે બહુ
પીડા થાય છે અને ખવાતું નથી. જો દાંત બહુ હલી ગયો હોય તો ખાતી
વખતે અનાજનો સ્પર્શ થવાથી આગર જીભ અડવાથી ખરી પડે છે. કેટ-
લાક લોકો હાથેથી પણ દાંત છોટી લે છે. આવા હલકા દાંત ઉપાડવાને દ-
રેક દાંતની ખુખી પ્રગણે ખાસ ચીમટા કરવામાં આવ્યા છે. આવા ચીમ-
ટાનાં બે પાંખીઆ વચ્ચે દાંત લઈ તેનો હાથો મજબૂત પકડી તે ચીમટાને
એકથી બીજા બાજુ પર હલાવતાં દાંત ઉખડી પડે છે.

અર્ધુદને ગાટે પણ ગ્રંથીની પેટેજ શસ્ત્રાપચાર કરવા- **અર્ધુદ.**
ની જરૂર છે. અને જેટલો ભાગ બગડેલો હોય તેટલો ભાગ
કાપી કાઢવો. જો કાંઈ તેના દુષ્ટ પરમાણુ અંદર રહી જાય
તો તે ફરીને ઉગે છે. કેટલીક વખતે અર્ધુદ કાપવા છતાં ફરીને બે ચાર
વખત ઉગે છે. જ્યારે બહુ મોટી ધમનીની આસપાસ અર્ધુદ આવેલ હોય
ત્યારે દોરાવડે બાંધવામાં આવે છે. પણ આવી રીતે અર્ધુદનો નાશ થતાં
ધણે લાંબો વખત લાગે છે અને તેની પીડા ઘણી વસમી થઈ પડે છે.

જલંદરથીજ પેટ મોટું થયું છે અને પેટમાં પાણીજ
બરાણું છે એમ જ્યારે ખાતી થાય ત્યારેજ પેટ ફૂડી પાણી **જલંદરનું**
કાઢવું જોઈએ. પેટની એક બાજુ પર હથેળી રાખી બીજા બાજુ- **પાણી કાઢવું.**
પર આંગળી ઠોકવાથી તે તેની અંદરનું પાણી ચળાયમાન થશે. જેનું સ્પર્શ
જ્ઞાન હથેળીને થાય તો સગજનું કે પેટમાં પાણી બરાણું છે. ડુંડીથી નીચે ત્રણ
ઈંચને છેટે બરાબર મધ્યમાં એક અગર દોઢ ઈંચનો ઉભો છેદ કરવો. દર-
દીને ખાટલાની ઈંસ ઉપર બેસાડી પેટે પહોળો પાટો બાંધવો અને તે પા-
ટાને પેટના ભાગમાં સરખો રાખી બાકીના ભાગમાં છ ઉભા ચીરા કરવા
અને બે માથુસોએ તે પાટો તંગ ઝાલી રાખવો. જે જગાએ છેદ મૂકવા-
નો હોય તે જગા પર હુઝડમાં પણ છેદ કરી તેમાં છરીથી પેટ ઉપર આ-
શરે ઈંચ એક છેદ કરવો. અને તેમાં ટ્રોકાર અથવા સૂયો ખોસવો, પા-
ણી કાઢવાનો સૂયો અને નળી એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે નળીની અં-
દર સૂયો રાખેલ છે. અને જ્યારે તે સૂયો નળી સહિત પેટમાં દાખલ થાય

ત્યારે સૂર્યો પાછો કાઢી લેવો અને નળી પેટમાં રાખી મેલવી. સૂર્યો બહાર કાઢ્યો કે તરતજ પાણી નળી વાટે બહાર આવશે. જેમ જેમ પાણી નીકળતું જાય તેમ તેમ પાટો તાણતા જવું. આથી કાંઈ પણ પાણી પેટમાં રહેશે નહિ. જ્યારે બધું પાણી નિકળી રહે અને પાણી નળીવાટે આવતું બંધ થાય ત્યારે નળી બહાર ખેંચી કઢાડવી અને તરતજ તે છેદ આડું કોલોડીયનનું પુંગડું રાખવું પછી પટ્ટી લગાડવી. ત્યાં લીન્ટની ગાદી મૂકી આડો પાટો બાંધી લેવો, પટ્ટી લગાડવી ત્યારે કોલોડીયનનું પુંગડું લઇ લેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી બે ત્રણ દિવસમાં તે રૂઝાઈ જશે.

જેમ જલદરને માટે પેટ ફાડવા પેહેલાં પાણીની ખાત્રી **પાણુવી.** કરવી પડે છે તેમ પાણુવીને માટે પણ શસ્ત્રોપચાર કરવા પેહેલાં પાણુવીની ખાત્રી કરવી પડે છે. પાણુવીને લીધે દરદીને વારંવાર પેસાળ કરવા જવું પડે છે પણ પેસાળ પૂરે પૂરો ઉતરતો નથી. કેટલીક વખતે પેસાળ કરતાં કરતાં પણુવી મૂત્રાશયના મુખ આડી આવી જવાથી પેસાળ એકદમ અટકી જાય છે. તેથી પેડુમાં અને કછોટામાં હમેશ પીડા થયા કરે છે. તેમજ શિશ્નના અગ્ર ભાગમાં પણ ચસકા નીકળે છે. કેટલાંક બાળકો આથી પેસાળ કરતી વખતે ઇંદ્રીને ચોળે છે અને કૂદકા મારે છે. કેટલીક વખતે પાણુવીને લીધે પેસાળમાં લોહી પડે છે. હમેશનાં આવાં દુઃખથી દરદી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને મૂત્રાશય અગર મૂત્રપિંડના બીજા રોગો પણ તેથી થાય છે. વિશેષમાં તેની સંપૂર્ણ ખાત્રી થવા માટે લોખંડની શલાકાથી મૂત્રાશય તપાસવાની જરૂર છે. રૂપાની સળી જે મૂત્રાવરોધના દરદગાં ઉપયોગી થઈ પડે છે તેના કરતાં અસ્મરી તપાસવાની લોખંડ શલાકામાં વાંક થોડો હોય છે. આ શલાકાઓ નક્કર હોય છે. એ સળી મૂત્રાશયમાં નખવા સાથે દરદીને ચતો સુવાડવો પડે છે, અને તેના ગોઠણ વળી ઉભા રાખવા પડે છે. પછી ડાકટરો દરદીની ડાબી બાજુ ઉભા રહી સધળીને તેલમાં બોળી ડાબા હાથમાં શિશ્ન લઈ જમણા હાથમાં સળી તેના ડાબા પડખા પર રાખી તેને મૂત્ર માર્ગના છિદ્રમાં દાખલ કરવી. જેમ સળી અંદર ઉતરતી જાય તેમ જમણા હાથને દરદીના પેટ ઉપર મધ્ય ભાગ સુધી લઈ જઈને હાથ આસેતે આસેતે ઉપાડવો એટલે સળી ઉભી થતી આવશે અને અંદર પેસતી જશે. સળી બરાબર અંદર દાખલ થયા પછી તેને કુંકડાના પાછલા ભાગમાં ફેરવવી. અને પથરી ત્યાં ન મળે તો સળીને બંને બાજુ તરફ તથા ઉંધી કરીને ફેરવવી. જે પથરી ત્યાં ન મળે તો સળીની મુઠને બે

જાંગ વચ્ચે દબાવી ડુકાનો અગ્રભાગ તપાસવો. આથી ઘણું કરીને પથ-
રીની ખાત્રી થઇ જાય છે. પથરી સળી સાથે અથડાય છે અને તેથી અ-
વાજ થાયછે જે તપાસનાર તથા પડખે ઉભેલાં માણસો પણ સાંભળી શકે
છે. જ્યારે પથરી કાઢવાનું શરૂ કરવું ત્યારે પણ આ પ્રમાણે સળી નાખી
પથરી માલગ પડે તોજ શસ્ત્રોપચાર કરવો. કેટલીક વખતે એમ પણ
બને છે કે પથરી એક પ્રસંગે જણાય છે અને બીજે પ્રસંગે માલમ પડ-
તી નથી. માટે શસ્ત્રોપચાર વખતે તો તે અચૂક માલમ પડતીજ જોઈએ
પથરીને માટે શસ્ત્રોપચાર કરવાની રીત એવી છે કે દરદીને કંથેરોફોર્મ
સુંઘાડી બેભાન કરી ચારથી છ ઐસ ગરમ પાણી પિયકારીથી મૂત્ર
શલાકા વાટે ડુકામાં ભરવું. બન્ને બાજુના હાથ પગ બાંધી દરદીને ટેબ-
લની કોર પર લાવવો. તેના કટિ પ્રશ્નભાગ ટેબલની કોર બહાર રાખતા
બેસણી પર કેશ હોય તો કાઢી નાખવા. યોગ્ય કદની ખાડા વાળી સ-
ળી શિશ્નમાં પસેવી મદદગારના હાથમાં આપવી. મદદગારે જમણા હાથ-
માં સળીને જરા ઉર્ધ્વ આકર્ષણથી મજબૂત સીધી યોજી રાખવી. તથા
ડાબા હાથથી વૃણુને શિશ્નની સાથે ઉપર પકડી રાખવા અને પથરી કાઢ-
નારે બેસણી ઉપર છેદ મૂકવો. બેસણીની ડાબી બાજુ ગુદા દારથી દોઢ
ઇંચ ઉંચે સીવણી પાસેથી તિર્યક્ છેદ કરી નીચે ગુદા દાર તથા કટિ પ-
શ્વભાગના દોડકાની વચ્ચે લઈ જવો. આ જખમ સુમારે અર્ધો ઇંચ
ઉંડો થવો જોઈએ.ત્યાર બાદ જખમના ઉપલાભાગમાંથોડું ઉંડું કાપી ડાબા
હાથની તર્જની આંગળીથી સળીના ખાડાને તપાસવો. ખાડો લાગવામાં
કાંઈ મુશ્કેલીત લાગે તો મદદગાર સળીને હલાવશે કે તરત માલમ પડશે સળીના
ખાડાની અંદર આંગળીનો નખ બરાબર રાખી તેને આધારે અસ્મરી ચપ્પુની
અણી તે ખાડાની અંદર દાખલ કરવી અને મૂત્રાશયમાં જવાને માટે ઉં-
ડો છેદ કરવો. ઉંડો છેદ કરતાં ચપ્પુની ધાર જખમની દિશામાં તિર્યક્ રા-
ખવી, તથા ચપ્પુનો હાથો ઉંચો કરવો એટલે અણી નીચી થશે. અણી
બરાબર સળીના ખાડામાં રાખી તે ખાડાના આધારે તેના છેડા સુધી ચપ્પુને
આગળ ચલાવવું. ડુકામાં પહોંચ્યા બાદ તે ખાડાને આધારેજ ચપ્પુ પાછું
ખેંચી લેવું. અને ડાબા હાથની તર્જની જેને ઉપર મૂકી ચપ્પુ આગળ વ-
ધેલું તેને હવે ચપ્પુએ કરેલા રસ્તામાં સળીને આધારે આગળ જવા દેવી.
ઉંડા જતાં કાંઈ મૃદુ ભાગ આડે આવે તેને યુક્તિથી ખસેડી ડુકામાં
આંગળી દાખલ કરવી. દાખલ થયા બાદ આંગળી હલાવવાથી અસ્મરીને

સ્પર્શ થાય એટલે મદદગાર પાસે સળી કઢાવી લેવી. અને આંગળીને અ-
વળી સવળી ફેરવવી એટલે ઉંડો જખમ પડેલો થશે ત્યારબાદ આંગળી-
ને કાઢીને લાગશે ચીમટો અંદર નાખવો. આંગળી અંદર હોયછે ત્યાંસુધી
અંદરનું પાણી બહાર આવી શકતું નથી, તે આંગળી કાઢ્યા પછી નિકળ-
વા માંડેછે. અને તેની સાથે પથરી આગળ ગળેછે. દરમ્યાન ચીમટો અં-
દર જવાથી તેના મોઢામાં પથરી આવી પડેછે તેમ નહિ આવેતો અંદર
ચીમટાને ઉઘાડી એક પાંખીલું નીચે રાખી ખીભું હલાવવાથી પથરી તેના
કબજામાં આવી જાયછે તેમે યરાયર પકડીને હળવે હળવે જોરથી ઉંચો
નીચો ચીમટાને હલાવતા જવું ને અસ્મરી ખેંચી કઢાડવી. પથરી કાઢ્યા
બાદ આંગળી નાખીને વખતે ખીજી પથરી હોય તેને માટે તપાસ કરવો.
રક્ત વેહેતું હોય તો જરાવાર આંગળી અંદર રાખવી, અથવા ઠંડાં પાણીની
પિચકારી મારવી એટલે લોહી બંધ થશે. વેહેતી ધમની નજરે આવે તો દો-
રાવતી બાંધી લેવી. બાદ મૂત્રવાહિની નળી અંદર મૂકી તેને બહાર કમ્મ-
રના દોરા સાથે બાંધી લેવી. અને બન્ને પગને બેગા કરી સાથે બાંધી
રાખવા. નળી ખીજે દિવસે કાઢવી. દરદીને વેદનામાંથી સુકત કરવા તથા
ઉંધ આવવા માટે મોક્ષયોની યોગ્ય માત્રા આપતા રહેવી. એકથી ત્રણ
ચાર અઠવાડિયામાં દરદી ઘણુંકરીને સારો થાયછે. જે જખમ રૂઝવામાં વિ-
લંબ લાગેતો જરા કાસ્ટિક લગાડવું.

આ સિવાય પથરીને બાંગી તેનો ચૂરો કરી કાઢી લેવામાં આવેછે.
મોટી ઉમ્મરના માણસોની ઉપર કલ્લા પ્રમાણે છેદ મૂકી પથરી કાઢવામાં
વધારે જોખમ છે. લીથોટ્રાઈટ અથવા અસ્મરી ભંજક શસ્ત્ર મૂત્રાશયમાં નાં-
ખવાની સળીના આકારનું પણુ જાડું અને હાથામાં સુંવાળું હથિયાર થાયછે.
તેમાં બે પાંખીઆં હોયછે જે ઉઘાડ ખીડ થાયછે. આ બે પાંખીઆંની વ-
ચમાં પથરી પકડાયછે અને તેના હાથામાં રહેલા સ્ફૂને ફેરવવાથી તેનો બૂ-
કો થઈ જાયછે. એક વખત બાંગી તે હથિયાર કાઢી લેવું અને દરદીને સુ-
વાડી રાખવો તથા પેસાળ પણુ સુતાં સુતાં કરાવવો બૂકો થયેલ પથરી
પેસાળ સાથે નિકળી આવેછે. જે મોટા કટકા હોય તે પાછા પડ્યા રહેછે,
માટે અઠવાડિયા પછી પાછું તેમજ કરવાની જરૂર પડેછે. એમ બે ચાર
વખત કરવાથી પથરી સાફ થાયછે.

તમામ જાતની વૃષણ વૃદ્ધિને માટે ગુજરાતીમાં સા- **વધરાવળ.**
ધારણ સંસ્થા વધરાવળ છે. પણ દુકત પાણીનીજ વધરાવ-

જાને ફેડવામાં આવેછે જેમ પેટ ઉપર આંખળી ઠોકવાથી સામી બાજુએ હથેળીને પાણીનો થડકો જણાયછે તેમ વધરાવળમાં પણ થાયછે. વધરાવળવાળા વૃષણુનો આકાર પાયરી ફેરી જેવો જણાયછે. જળંદરની પેઠે આ વધરાવળને આરતળીવાળાં હથિયાર (ટ્રોકાર એન્ડ કેન્યુલા) વડે ફેડવામાં આવેછે. વૃષણુની ઉપલી ચાગડી ડાબે હાથે સારી પેઠે ઉપર ખેંચી હેડલો ભાગ જ્યાં શસ્ત્રોપચાર કરવાનો છે તે કરચળી વગરનો રાખવો પછી તેના હાથમાં બરાબર હથેળીમાં ખેંસતો રાખી તેના આગલા ભાગ ઉપર નીચે તે આર ખોસવી. અને અંદર બરાબર દાખલ થાય ત્યાર પછી હાથને નીચે નમાવી તે આરની આણી ઉંચી કરવી અને આર ઠાઠી લેવી. નળી વાટે એકદમ પાણી વેહેવા માંડશે. પાણી વહ્યા બાદ ઇથરનું પુંખડું મૂકવું અને નળી ઠાઠી લેવી. પાણી નિકળી જાય કે તરત દરદી આલી ઘેર જઈ શકેછે. પણ આવી રીતે પાણી કાઢ્યા પછી પણ વધરાવળ ફેરી બરાવા સંભવછે. અને તે ફેરી ન બરાય તેટલા માટે તેની અંદર એક ભાગ ટીન્કચર આયોડીનની સગભાગ પાણીમાં મેળવી પિચકારી મારવામાં આવેછે. આથી દરદીને ઘણી પીડા થાયછે. વૃષણુ સુજી આવેછે. અને થોડો ઘણો તાવ ચડેછે. આ ઉપદ્રવોની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવાથી દશ બાર દિવસમાં દરદીને આરામ થાયછે.

પેસાળ ઉત્પન્ન થવા છતાં મૂત્રાશયની તેને બહાર મૂત્રાવરોધ. કાઢવાની શક્તિ નષ્ટ થવાથી અથવા પેસાળના રસ્તામાં કાંઈ અટકાયત થવાથી પેસાળ મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહેછે અને બહાર આવી શકતો નથી; આ દરદીને મૂત્રાવરોધ કહેછે. રૂપાની મૂત્ર શલાકા નાખી પેસાળ કાઢી લેવામાં આવેછે. જ્યારે મૂત્રાધાતને અગર બીજા કોઈ મૂત્રમાર્ગના વ્યાધિને લીધે મૂત્રાવરોધ થયો હોય અને રૂપાની મૂત્રશલાકા દાખલ ન થઈ શકતી હોય તો એક જાતના યુંદરની (ગ્રામ ઇલેસ્ટીક કેથીટર) સળીઓ નાખવી. મૂત્રાવરોધને માટે સળી કેમ નાખવી તે બાબત પાણુવીના વિષયમાં જોઈ લેવું.

આ દરદીમાં દરદીને પેહેલ વેહેલું ગાંઠ જેવું જણાય રાફી. છે, પછી પાકેછે અને કુટેછે. તેમાંથી પુષ્કળ રસી વહેછે અને તે રસમાં સફેદ અગર કાળા રંગના ખસખસના દાણા જેવો પદાર્થ નિકળેછે. યોગ્ય નિયમ પ્રમાણે શસ્ત્રોપચારથી તે કાપી કાઢવી.

જ્યારે કોષ્ટપણુ ભાગ કપાયછે ત્યારે તેની કપાયલી ટાંકા મારવા, ખન્ને કોરને બેળી રાખવા સાર તેને ટાંકા મારી સીવી લેવી પડેછે. સુરે-ખ જખમની અંદર ટાંકા ગાર્યાથી સાવ રૂઝ આવ્યા જેવુંજ યદ્ય રહેછે.

શરીરનો કોષ્ટ પણુ ભાગ બેડોળ હોય અગર અંથી જેવું કાંઈ થવાથી તે બેડોળ લાગે તેમજ શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગેમાં આકાસ્મિક ઈજા થાયછે તે દૂર કરવા સાર યોગ્ય નિયમ પ્રમાણે શસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર છે.

હાડકાં ખડી જાયછે તથા હાડકું ભાંગી જાયછે ત્યારે હાડકાનું ખ ફેટલીક ક્રિયાથી ખડેલું અગર ભાંગેલું હાડકું તેને યોગ્ય ડાકું અથવા સ્થળે બેસાડવાની જરૂર છે. જ્યારે હાડકું ખડેછે અગર ભાંગેલું.

ગેછે ત્યારે ફેટલીક વખતે જખમ થાયછે અને ફેટલીક વખત જખમ થતો પણુ નથી. જખમ વગરની હાડકાંને જશ લાગી હોય તેનો જલદી આરામ થાયછે. ખસી ગયેલ હાડકાંને અને ભાંગી ગયેલ હાડકાંના ખન્ને છેડાને જેમ ખને તેમ જલદીથી તેને યોગ્ય સ્થળે બેસાડવા. સાધારણ રીતે ખસી ગયેલ હાડકાંને અને ભાંગી ગયેલ હાડકાંના બહારના કટકાને ખેંચવાથી તથા અંદરના કટકા દાખવાથી ખડી ગયેલું ને ભાંગી ગયેલું હાડકું સરખું બેસી જાયછે અને તે બેસેછે ત્યારે કડાકા થાયછે, જે પાસે કબેલાં માણસો પણ સાંભળી શકે. પછી તે ભાગના વાંક પ્રમાણે યોગ્ય આકૃતિનાં ખાખીઆં અને પાટા બાંધી તેને સ્થિર રાખવામાં આવેછે.

આ સિવાય અંતર્ગળ, સારણ, ગર્ભાશયનો ભ્રંશ, આમણુ- અંતર્ગળ અ નું બહાર આવવું, પાંપણનું ઉથલાવવું વિગેરેમાં પણ ચિકિ- ને સારણુ. ત્સા કે હસ્તક્રિયા કરવી પડેછે. અંતર્ગળની અંદર આંતરડું

વૃષણની ગોળીઓમાં ઉતરેછે. પેટના પડદામાં બે છિદ્ર છે. એક અંદરની બાજુપર અને બીજી બહારની બાજુપર અંદરનાં છિદ્રમાંથી આંતરડું ઉતરીને વૃષણની કોથળીમાં બરાયછે, તેને અંતર્ગળ કહેછે અને બહારની બાજુપરનાં છિદ્રમાંથી ઉતરીને સાયળમાં બરાયછે તેને સારણુ કહેછે. દરદીને અતો સુવાડી તેના પગ સાયળથી પેટ તરફ વળાવી ઉતરેલ આંતરડાંને છિદ્રને રસ્તે આંગળી રાખી તે તરફ દાખવાથી ઉતરી જાયછે. અને જ્યારે તે ઉતરેછે ત્યારે હોકાની અંદર ઘૂંક મારવાથી પાણીના યતા અવાજની પેઠે ઝુઝઝુઝ એવો અવાજ થાયછે. અને પેટમાં આંતરડું પેસે કે તરતજ યોગ્ય આંખવાળો પટો પેહેરાવવામાં આવેછે.

ગર્ભાશય ક્રેટલીક વખતે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન છોડી બહાર નિકળી આવે છે અગર તે પછવાડે અથવા આગળ ખસી આવે છે. નખળા બાંધાની સ્ત્રીએ જોઈ કરવાથી, નાચવાથી કે કુદવાથી ગર્ભાશય બહાર નિકળતો જણાય છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીએ ઝાઝી વાર પેસાળ રોકવાથી ગર્ભાશય ઉપર દબાણ થાય છે તેથી તે પછાડેના ભાગ પર પડી જાય છે. અને ઝાડો રોકવાથી થયેલાં દબાણને લીધે તે આગળના ભાગ ઉપર પડી જાય છે. ગર્ભાશયના આગળના ભાગ તરફ મૂત્રાશય છે અને પાછળના ભાગ તરફ મળાશય અને મોટાં આંતરડાંનો ભાગ છે. બ્યારે સ્ત્રીને આગલા ભાગ તરફ ગર્ભાશય પડે છે ત્યારે જો મૂત્રાશય ઉપર થોડું દબાણ થયું હોય તો સ્ત્રીને બહુ પેસાળ થાય છે. અને જો ધણું દબાણ થયું હોય તો એકદમ પેસાળ બંધ થઈ જાય છે મળાશય ઉપર તેનું થોડું દબાણ થવાથી ઝાડે ધણી વખત જવું પડે છે અને સખ્ત દબાણથી ઝાડો સાવ કળજ થાય છે. તથા પેટમાં સખ્ત દુખાવો થાય છે. જે ભાગ તરફ ગર્ભાશય ઢળતો હોય તેથી સામી બાજુ પર તેને દબાવવાથી તે પોતાની મૂળ સ્થિતિને ધારણ કરે છે. અને ફરી તેજ જગ્યામાં રહે તેટલા માટે તેને યોગ્ય ઘોડી (પેસરી) વડે ટેકો આપવામાં આવે છે.

બાળકોને ઝાડો થવાથી આમણ બહાર નિકળી આવે છે. શરૂઆતમાં તે પાછી પોતાની મેજે ચડી જાય છે, પણ પાછળથી તે ચડતી નથી અને સોજી જાય છે. તર્જની (અંગાઠા પાસેની આંગળી) ઉપર જગન્નાથીનો ભીનો કટકો વીંટી તેને બહાર આવેલ આંતરડામાં નાખી આંગળી ઉંચી ઝોસવી. આથી આંગળી સાથે આંતરડું ચડી જાય છે પછી આંગળી હળવે રહી કાઢી લેવી. ધણુંકરીને તો પેહેલેજ ફેરે આંતરડું અંદર રહી જાય છે પણ તેમ ન થાય તો ફરીને જે ત્રણ વખત તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. પછી કેડે કંદોશ બાંધી સખ્ત કોપીન વાળી લેવી અને ઝાડો હલકો પડે તેવી અને કાવત આવે તેવી દવાની યોજના કરવી.

ખાંપણને ઉપરથી વચલા ભાગમાં આંગળી વડે દાખી તેની કાર બીજા હાથની ચપટીમાં લઈ ઉંચી કરવાથી તે હથેલી પડે છે. ખાંપણનું ઉથલાવણું.

જન્મીનની અંદર અમુક ભાગ મૃત તુલ્ય થઈ જાય છે અને તેથી બીજે સારો ભાગ પણ ખરાબ થવા લાગે જન્મીન અને સર્પકંશ.

છે. આમ થાય ત્યારે તે ભાગને કાપી કાઢવાની જરૂર છે. તે-
મજ સર્પદંશની અંદર તેની આસપાસની જગ્યા કાપી ના-
ખવી એ ઉત્તમ છે.

ઉપદંશનાં ધારાંને એપ આસપાસના ભાગને દૂધિત દાહક્રિયા.
ન કરે તેટલા માટે તથા સોજી ગયેલ સાંધાઓમાં રહેલ દુઃ-
ષ્ટ ચિકટ પદાર્થોને દૂર કરવા સાર, દુષ્ટ વ્રણમાં સડતો ભાગ અટકાવવા
સાર, તથા રૂઝ લાવવા સાર તે ભાગને બાળવાની જરૂર છે. પરવાણાં ફરી ન
ઉગે તેટલા માટે લીકર પોટાસમાં સોયની અણી બોળી પરવાણું ખેંચી
કાઢ્યાપછી તેના મૂળમાં તે સોય ઘોંચવી. બાદ અશના મસાને પગ બાળવામાં
આવેછે. બાળવાને માટે તપાવેલ લોઢાની સળી, રટ્ટોગના છટ્ટીક એસીડ રટ્ટોગ,
સલ્ફ્યુરીક એસીડ, લાઇકવેર પોટાસ તથા વિએના પેસ્ટ વિગેરે વપરાયછે.

आर्यानार्यभिषग्वरैर्विरचितप्रौढप्रबंधाहता
शस्त्रास्त्रैकचिकित्स्यमद्वणगणोच्छेदादिकृत्यावलिः॥
योग्यत्वादधिरोपितास्तिसकलाश्रीशार्ङ्गरत्नमया
यस्यालोचनतोभवंतिविभयादुष्टामयेभ्योनराः॥१॥



ગર્જેન્દ્ર રત્ન ૧૪ મું.

આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન અને અર્થનો સમુદાય પુરૂષ કહેલો છે. પુરૂષ તથા
આ પુરૂષ તથા તેના શરીરમાં ઉપજતા રોગોનું કારણ પ- વ્યાધિનાકા
ણુ તેજ હશે કે બીજું ? એવો સંદેહ ઉપજતાં જુદા જુ- રણ વિષેમ-
દા મત જણાવી સિદ્ધાંત એટલે જન્મ છે તેમ લખી જણા- ત લેઈ.

વીએ છીએ. આ વિષે કોઈ એક મહાત્માનો એવો મત છે કે પુરૂષ ત-
થા રોગનું કારણ આત્મા છે, જેથી કર્મ કરનાર તથા કર્મનાં ફળ ભોગવ-
નાર આત્મા કહેલો છે. એતના ધાતુરૂપ આત્મા વિના સુખ દુઃખની પ્રવૃ-
ત્તિ અને તેનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. આ પ્રસંગને સાંભળીને બીજો
મહાત્મા કહે છે કે ઉપર લખેલો ઠરાવ યોગ્ય જણાતો નથી, કેમકે આ-
ત્માને દુઃખ ગમતાં નથી અને તેજ પોતામાં દુઃખદાયક વ્યાધિને પોતેજ
શું કામ ઉત્પન્ન કરે ! માટે સત્વ એવા બીજા નામવાળું મન રજેગુણ
તથા તમેગુણથી મળી શરીરને તથા દુઃખદાયક રોગને ઉપજાવે છે. બી-
જો કહે છે કે એક મનને કારણતા ધટતી નથી, જેથી શરીરના રોગ અને
મન અંતે ટકતાં નથી, માટે જળ આદિક પૃથ્થમહાભૂત કારણ છે. ત્યાં બી-
જો કહે છે કે એ પ્રમાણે નથી, પણ પુરૂષ રસાદિક છ ધાતુથી ઉપજેલો છે
તેથી રોગનાં કારણ પણ છ ધાતુજ ઠરે છે. આ મારા મતને સાંખ્ય સિદ્ધા-
ંત ટેકો આપે છે તેથી તેજ ખરો છે. ત્યાં બીજો કહે છે કે તેમ સંભવતું નથી,
કેમકે માળાપ વગર છ ધાતુમાંથી પુરૂષ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? જુવો કે પુ-
રૂષમાંથી પુરૂષ, ઘોડામાંથી ઘોડો તથા ગધેડામાંથી ગધેડો ઇત્યાદિ પેદા
થાય છે. તેમ પ્રમેહાદિક રોગો માળાપના શરીરમાં હોય તે પુત્રના શરીર-
માં ઉપજે છે એમ કહેલું છે. તેથી પુરૂષનું તથા રોગનું કારણ માળાપ છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં વળી બીજો કહે છે કે આ વાત શિથિલ છે. જો પુ-
રૂષ પ્રત્યે તથા રોગ પ્રત્યે માળાપ કારણ હોય તો આંધળામાંથી આંધ-
ળાજ પેદા થવો જોઈએ અને તેમ તો બનતું નથી. માટે માળાપ કારણ
થઈ શકતાં નથી. તેથી પુરૂષ તથા રોગનું કારણ કરેલાં કર્મ છે. શાસ્ત્રમાં
પણ કહેલું છે કે કર્મ તથા પુરૂષ વિના રોગ ઉપજતા નથી. ત્યાં કોઈ બી-
જો કહે છે કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરતાં સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે ક-
ર્મ કરતાં કર્મનો કર્તા કર્મથી પેદેલાંજ નજરે આવે છે. કર્તાનું ન કરેલ અ-

ને સ્વતઃસિદ્ધ કાષ્ઠ કર્મ અમે કાનેથી સાંભળ્યું પણ નથી. કે જેનું કાર્ય પુરૂષ તથા વ્યાધિને ઠરાવી શકાય. માટે પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને તેજમાં ક્રમથી જેમ કઠિનતા, દ્રવતા, ચંચલતા અને ઉષ્ણતા સ્વભાવથીજ રહેલી છે, તેમ તેમાં પણ એવો સ્વભાવ રહેલો છે કે જેથી પુરૂષ તથા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં ખીજે કહે છે કે આ વાત અપ્રમાણ છે. જો સ્વભાવથીજ સંધ્યું થતું હોય તો સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિને માટે વેદ તથા શોધથી સિદ્ધ અનેક કર્મનો પ્રારંભ નિષ્ફળ થાય છે. સ્વભાવને કારણે ગાનનાર મહાત્માને અમે પૂછીએ છીએ કે પૃથ્વી આદિકમાં ઉપજાવવાનો સ્વભાવ છે કે નાશ કરવાનો સ્વભાવ છે? જો ઉપજાવવાનો સ્વભાવ હોય તો નાશ ન થવો જોઈએ. અને તે નાશ તો દેખાય છે. તથા નાશ કરવાનો સ્વભાવ હોય તો ઉત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. અને તે ઉત્પત્તિ તો દેખાય છે. તથા કાળના ફેરફારથી બદલે તે સ્વભાવ કહેવાનો નથી. આવી રીતે સ્વભાવને કારણે ગાનવામાં ઘણી અડચણ આવે છે. અને બ્રહ્માને કારણે ઠરાવીએ તો તે આખી પ્રજાને પોતાનાં છોકરાં માની હમેશા યાપની પેઠે તેનું હિત ઇચ્છનારો તે પ્રજાને કેમ દુઃખી કરે? અને જગતમાં સુખી તથા દુઃખી એ પ્રમાણે બે પ્રકારની કોમ નજરે આવે છે. માટે બ્રહ્મા પણ કારણ કહી શકાતો નથી. તેથી વિચાર કરતાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે પુરૂષ તથા વ્યાધિનું કારણ કાળ છે. જુઓ કે જગત આખું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાળના તા-બામાં દેખાય છે એટલે કાળને કારણે ગાનવામાં કાંઈ કલંક કદખી શકાતું નથી.

આમ ઉપર લખેલા સઘળા મહાત્માઓના વાદવિવાદને સાંભળી કોઈ ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા પુરૂષ કહે છે કે આમ વાદ નહિ કરો. કારણ કે પોતપોતાના પક્ષનો આશ્રય કરી વાદ કરનારાઓના હાથમાં તત્ત્વ આવતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ઘાણીના બળદિવાની પેઠે વાદી પ્રતિવાદી બંનેની ગતિનો પાર આવેલો નથી. માટે વાદવિવાદનો ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાનનો આશ્રય કરો. જ્યાં સૂધી જાણવા લાયક પદાર્થનું અજ્ઞાન મટ્યું નથી ત્યાં સૂધી તે પદાર્થને જ્ઞાન વિષય કરી શકતું નથી. માટે આ ઠેકાણે આમ વિચારવાનું છે કે જે પદાર્થની સમૃદ્ધિથી પુરૂષ પેદા થાય છે તે પદાર્થની અસમૃદ્ધિથીજ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવું મહાત્માનું કહેવું સાંભળીને ખુશી થયેલા પ્રથમ પ્રશ્નનો કરનાર ઉત્તર દેનારનાં બાષણને વખાણીને પૂછે છે કે સમૃદ્ધિથી થયેલા પુરૂષની તથા અસમૃદ્ધિથી થયેલા વ્યાધિની અભિવૃદ્ધિ કે

રનાર કોણુ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં છેવટ યથાર્થ ઉત્તર દેનાર મહાત્માએ કહેલું છે કે હિત આહારનો ઉપયોગ પુરૂષની અભિવૃદ્ધિનું કારણુ છે તથા અહિત આહારનો ઉપયોગ વ્યાધિની અભિવૃદ્ધિનું કારણુ છે. ત્યારે પ્રશ્ન કરનાર કહે છે કે હિત આહાર તથા અહિત આહારનું લક્ષણુ કલ્પા પ્રમાણુ વ્યભિચારહીન જૂણાતું નથી. જેથી માત્રા, કાલ, ક્રિયા, ભૂમિ, દેહ, દોષ, પુરૂષ અને અવસ્થાંતરમાં હિત કહેલો આહાર અહિત રૂપે અને અહિત કહેલો હિત રૂપે પરિણામ પામે છે. એટલે કયો આહાર હિત અને કયો આહાર અહિત એમ નક્કી થઈ શકતું નથી. આવી શંકાને સાંભળી અને તેનું સમાધાન કરનાર મહાત્મા કહે છે કે સધળાં આહારદ્રવ્યોમાંથી જે દ્રવ્ય સરખી અવસ્થાથી રહેલા રસ આદિક ધાતુની અવસ્થાને બદલવા દેતું નથી અને બદલેલા રસાદિ ધાતુને સમાન અવસ્થા બક્ષે છે તે દ્રવ્ય ખરેખર હિત સમજવું. અને આથી ઉલટાં દ્રવ્યને અહિત સમજવું. આ હિત અહિતનું લક્ષણુ વ્યભિચાર પામતું નથી. આવો નિર્ણય સાંભળી પ્રશ્ન કરનાર કહે છે કે આ તમારા કલ્પા પ્રમાણુ સધળા વૈદ્ય લોકો સમજશે કે કેમ? ત્યારે સમાધાન કરનાર કહે છે કે જે વૈદ્ય લોકો ગુણુથી, દ્રવ્યથી, કર્મથી અને સર્વ અવયવથી આહારનાં તત્વને જાણુતા હશે તેજ મારા ઉત્તરનો મતલબ સમજી શકશે.

કોઈ કારણુને લીધે કોપવાથી પોતાની સાધારણુ ચાલને વાતાદિદોષ છોડીને શરીરમાં દોડાદોડ કરનારા વાતાદિક દોષ જે સ્થાનમાં જવરાદિ વ્યાધિનું કારણુ છે તે સ્થાનમાં બગાડ કરીને વ્યાધિને ઉપજાવે છે. આવી ધિતુકારણુ છે કે નહિ? તરેહના ખરા સિદ્ધાંતમાં સ્થૂણુખનન ન્યાયનીરીતે [જેવી રીતે ચાંબલાને ખોડીને ધ્રમે છે અને હલાવે છે તે હલાવવું તેની મજબૂતીને વાસ્તે છે તેમ] તેને મજબૂત કરવા માટે જે શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણુ છે તે એવું છે કે, કોપેલા વાતાદિ દોષ શરીરનાં જે જે સ્થાનમાં અટકે છે તે તે સ્થાનમાં વ્યાધિને ઉપજાવે છે એમ ઉપર કહેવાથી વાતાદિ દોષ જવરાદિ વ્યાધિનું કારણુ કરે છે તેમાં એની શંકા ઉઠે છે કે વાતાદિક દોષ તથા જવરાદિક વ્યાધિ હમેશ મળેલ હોય છે કે જુદા જુદા હોય છે. જો પેહેલા પક્ષનો (હમેશ પરસ્પર મળેલનો) અંગીકાર કરીશું તો સધળાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ હમેશ જવરાદિક વ્યાધિથી પીડિત હોવાં જોઈએ એમ માનવાનું કારણુ બને છે. કદાચને ખીજા પક્ષનો (જુદા જુદા હોય છે તેનો) સ્વીકાર કરીશું તો સંબંધ વિનાનો પદાર્થ કારણુ થઈ શકતો નથી, તેથી વાતાદિક દોષ જવરાદિક વ્યાધિનાં કારણુ

નથી; એમ કબૂલ કરવું પડશે. આ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે જેમ આકાશને મૂકીને વીજળી, પવન, કડાકા, અને વરસાદ થતા નથી તેમ કોઈ વખતે આકાશ છતાં પણ વીજળી વિગેરે પદાર્થો હોતા નથી અને કોઈ કારણને લીધે કોઈ ટાણે આકાશથીજ તે ઉપજેછે તેમ વાતાદિક દોષને મૂકીને વ્યાધિ ઉપજતા નથી તેમ હમેશ વાતાદિકને તથા વ્યાધિને સંબંધ પણ નથી. પણ કોઈ કારણને લીધે કોઈ વખતે વાતાદિક દોષમાંથીજ જ્વરાદિક વ્યાધિ ઉપજેછે. વળી જેમ કારણને લીધે ખાણીમાં પેદા થયેલા તરંગ (સોદ) અને બુદ્ધ્યુદ (પરપોટા) તે આકૃતિના ફેરફારવાળું પાણીજ છે. અને તેનો પાણીસાથે સંબંધ અથવા અસંબંધ કહી શકાતો નથી. તેમ કોઈ કારણને લીધે વાતાદિક દોષમાં ઉપજેલા વ્યાધિ રૂપાંતરને પામેલ વાતાદિક દોષજ છે. એટલે તેનો સંબંધ અથવા અસંબંધ કહી શકાય તેમ નથી પણ દૃષ્ટાંત રૂપે જ નાણી શકાય તેમ છે.

શબ્દાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જે જિજ્ઞાસી થ- રસ વિચાર.

હણુ કરાયછે તે તે રસ એક છે અને જળથી જુદો નથી એવો કોઈ મહાત્માનો મત છે. કોઈએક મહાત્મા કહેછે કે હેનનીય (હેનમાં હિત) અને ઉપશમનીય, (ઉપશમનમાં હિત) એવા બે રસછે. બીજને મહાત્મા એમ કહેછે કે હેનનીય, ઉપશમનીય તથા સાધારણ એ રીતે ત્રણ રસછે. કોઈનો મત એવો છે કે સ્વાદુ છતાં અહિત, અસ્વાદુ છતાં અહિત, સ્વાદુ છતાં હિત અને અસ્વાદુ છતાં હિત એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો રસ છે. કોઈ એમ કહેછે કે ભ્રામ પૃથ્વીસંબંધી), ઔદક (જળસંબંધી), આગ્નેય (અગ્નિસંબંધી), વાયવીય (વાયુ સંબંધી) તથા આંતરિક્ષ (અંતરિક્ષસંબંધી) એ રીતે પાંચ રસ છે. ત્યાં કોઈ એમ કહેછે કે ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, અને રૂક્ષ એ પ્રમાણે છ રસ છે. ત્યાં કોઈ એમ કહેછે કે, ગધુર, અમ્લ, લવણુ, કટુ, તિંત્ર, કષાયત થા ક્ષાર એ પ્રમાણે સાત રસછે. તથા કેટલાક મહાત્માઓ એમ કહેછે કે રસને વહન કરનાર દ્રવ્યોના અસંખ્યપણાથી અને ઔષધીની મેળવણીના ફેરફારથી રસની સંખ્યા થઈ શકતી નથી.

આવી રીતે રસ જાગતમાં ઉઠેલી ગડબડને જોઈ કોઈ વિચક્ષણ પંડિત આગળ પાછળ તપાસીને કહેછે કે ગધુર, અમ્લ, લવણુ, કટુ, તિંત્ર તથા કષાય એ પ્રમાણે છ રસ છે. આ છ પ્રકારના રસનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જળ છે, માટે રસ જળથી જુદો નથી અને એક છે એમ પ્રથમ બોલનારનો મત વિરૂદ્ધ છે. હેન અને ઉપશમન આ બન્ને રસનાં કામ છે માટે

તે બેને રસરૂપ ગણીને રસના બે બેદ કહેનારા બીજાને ગત પણ માન્ય નથી. આ બે કામની મેળવણી કરવાથી સાધારણ નાગનું પણ ત્રીજું રસનું કર્મજ છે. તેથી સાધારણ બેદને ઉમેરી રસના ત્રણ બેદ છે એમ બોલનારનું બોલવું ભૂલ બરેલું છે. સ્વાદુપણું અને અસ્વાદુપણું એ પ્રત્યેક રસમાં રહેલા બે વિભાગ છે અને હિતપણું તથા અહિતપણું એ રસમાં રહેલા બે પ્રભાવ છે. ગાટે આ ચાર નામથી રસના ચાર બેદ કરવા તે અયોગ્ય છે. પાંચ ભૂત (પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ)માંથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ પદાર્થો તો રસના આશ્રય છે તેને રસગાનીને રસના પાંચ બેદ કહેવા એ બહુજ ભૂલ બરેલું છે. તે આશ્રયમાં દેશકાળને લીધે ઉપજતા ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, રિન્નગ્ધ અને રક્ષ નામના ગુણને રસ ઠરાવીને રસના છ બેદ કહેવા તે પણ વિચારવાનને પોતાની મેળે અયોગ્ય જણાશે. તથા ઉપર કહેલા ગદ્યુરાદિકમાં દ્વાર મેળવીને સાત રસ છે એમ કહી શકાતું નથી. કેમકે દ્વાર એ દ્રવ્ય છે રસ નથી અને આદ્યાર દ્રવ્ય અનેક રસથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને અનેક રસવાળું છે. પ્રકૃત તેમાં ત્રીણો અને ખાશે એ બે રસ પ્રધાનપણેથી રહેલા છે, તેથી તે સ્ફુટ અનુભવમાં આવે છે. તેમ અનેક ઇન્દ્રિયોના અર્થ જે શબ્દાદિ તેણે કરીને સંયુક્ત છે તથા તે દ્વાર બનાવવાથી પેદા થાય છે માટે તે રસ નથી. તેથી ગદ્યુરાદિક રસની સંખ્યા છ કરતાં અધિક તથા ન્યૂન થઈ શકતી નથી.

દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકમાં કોણ પ્રધાન છે? આ બાબતમાં એવી રીતે શંકા તથા સમાધાન છે કે, — ને કાચાં ફળમાં રસ આદિક હોય છે તે પાકેલાં ફળમાં નથી હોતાં. અને ફળરૂપ દ્રવ્ય તો બંને અવસ્થામાં રહેલું છે. ગાટે અચળ સ્થિતિ હોવાથી સર્વ પદાર્થમાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે. વળી દ્રવ્યથી બનેલ કદક આદિક ઔષધ પુષ્કળ રસ તથા ગંધવાળું અને વખતે રસગંધ રહિત હોય છે. તેથી રસગંધનું અનિત્યપણું અને કદક આદિ દ્રવ્યનું નિત્યપણું જાહેર રીતે દેખાય છે. આ નિત્યપણુંથી પણ દ્રવ્યનું જ પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. ઉપર લખેલ દ્રવ્યનાં પ્રધાનપણાંને સાધનાર વાક્યમાં અને તેજ અર્થથી સાર્યક નીચલા વાક્યમાં દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય પેહેલી અવસ્થામાં રહેલાના બીજી અવસ્થામાં અભાવરૂપ અવ્યવસ્થિતિ (સ્થિતિનો અભાવ) ને જાણુતાનું કારણ ઠરાવી તે કારણથી રહિતપણું દેખાડી સાધેલું છે. અને બીજાં વાક્યમાં કોઈ એક વખતે કોઈ એક વસ્તુમાં તેનો સદ્ભાવ અને

દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકમાં કોણ પ્રધાન છે?

કોઇ એક તેજ જાતની વસ્તુમાં તેના અસદ્ભાવશી અનિત્યતાને પદાર્થના ગૌણપણાનું કારણ ઠરાવી તે કારણના સ્પર્શના અભાવને લીધે સિદ્ધ કરેલું છે. એ રીતનો જે વાક્યમાં તથાવત રહેલો છે, તે સુસજ્જનોએ સારી રીતે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સાફ સમજી લેવો. હવે દ્રવ્યના પ્રાધાન્યમાં ત્રીજો હેતુ એવો રહેલો છે કે તે આદ્યત અવસ્થામાં પોતાની જાતને છોડતું નથી. જેમ પૃથ્વીમાંથી થયેલો પદાર્થ પ્રાર્થિતપણાને ન મૂકી પૃથ્વીનું સદા સ્વજાતિમાં અવસ્થાન જતાવે છે. આ સ્થિતિ રસ આદિકમાં દેખાતી નથી, તેથી દ્રવ્ય પ્રધાન ઠરે છે. વિસ્તારના બાધથી તથા ઉપર કહેવામાં ગયાથી વિશેષ લખતા નથી. તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી દ્રવ્ય સિવાય રસ આદિક પદાર્થ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય મ્મ શકતા નથી. તેથી પણ દ્રવ્યનું જ પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. આ વાક્યને “ધણા માને તે મોટો” એવી કહેવતથી પણ સારો ટેકો મળે છે, તેમ સર્વનો આશ્રય દ્રવ્ય છે તેથી પણ તે પોતાની પ્રધાનતાને પુષ્ટ કરે છે. જીવો કે શકંરાદિ દ્રવ્યમાં મધુરાદિક રસની અધિકરણતા જેવી સાફ અનુભવમાં આવે છે તેવી રીતે રસાદિની વર્તણૂક ન હોવાથી પણ દ્રવ્ય જ પ્રધાન ઠરે છે. આ પ્રસંગ **આશ્રયત્વાત્** એવા પદને હેતુતા આપીને ગહાત્માઓએ મોહોટા મોહોટા નિર્બંધોમાં દાખલ કરેલ છે. વળી આયુર્વેદ પ્રસિદ્ધ સર્વ સંસ્કારની પાત્રતા જેવી દ્રવ્યમાં દેખાય છે તેવી મધુરાદિક રસ આદિક પદાર્થમાં નજરે ન પડતાથી પણ દ્રવ્યનું જ પ્રધાનપણું પ્રગટ રીતે પ્રત્યક્ષ દેખાવ આપે છે. જીવો કે વિદારિગંધ આદિક ઔષધી ઉપર જ અનેક પ્રકારના અસંખ્ય સંસ્કાર આગમ પ્રસિદ્ધ અનુભવી લોકો અપરોક્ષ કરે છે. પણ રસઆદિક ઉપર આજ સૂધી કોઇ કોઇ અનુભવીએ કલમ ચલાવેલી નથી. તેથી પણ દ્રવ્યનું જ પ્રાધાન્ય સિદ્ધ થાય છે. અને શાસ્ત્રમાં પણ સઘળા વ્યવહાર દ્રવ્યાશ્રિત જ નજરે આવે છે. આવાં અનેક કારણને લીધે દ્રવ્ય જ સર્વ પદાર્થમાં પ્રધાન છે. તેમ સર્વ પદાર્થનો શાસ્ત્ર સિદ્ધ કરી જોતાં પણ પ્રથમ અંકને દ્રવ્યથી જ સુશોભિત કરેલો છે. તે દ્રવ્યની પ્રાધાન્યતા સિવાય બીજું શું જતાવે છે? અને વળી રસાદિકની અવસ્થાનો ભેદ દ્રવ્યની અવસ્થાના ભેદનો જ આશ્રય કરીને રહેલો છે. તેથી પણ આ અર્થ જ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય પ્રધાન છે. તથા જેમ એક અમ્મહાય મહાવૃક્ષ નામના દ્રવ્યનો ક્ષીર અવયવ વ્યાધિ નિવર્તક કહેલો છે તેમ એકા એક મધુરાદિ રસ આદિક પદાર્થ અસહાય વ્યાધિ નિવર્તક કહેલા નથી તેથી પણ દ્રવ્યનું જ પ્રધાનપણું માનવામાં શું અડચણ આવે છે?

આ સધળા હેતુથી દ્રવ્યજ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રધાન છે એવો દ્રવ્ય પ્રા-
ધાન્ય વાદીનો પ્રસંગ સાંભળીને રસ પ્રધાનવાદી કહે છે કે સર્વ પદાર્થોમાં
રસ એજ પ્રધાન છે. આ રસની પ્રધાનતામાં આગમને કારણરૂપ દા-
ખલ કરેલ છે. જેથી તેમાં આહાર રૂપ દ્રવ્યને કે જેને આશ્રિત સધળાં પ્રા-
ણીઓનાં પ્રાણ રહેલાં છે તેને પણ રસ પ્રધાન વર્ણવેલો છે. તેથી રસનુંજ
પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. એટલે ઉપર લખેલી દ્રવ્યની પ્રધાનતાને સિદ્ધ ક-
રવા દાખલ કરેલી દલીલો દૂરથીજ પાછો પગે દોડી જાય છે. અને રસ આ
દિક વ્યાધિને મટાડનાર નથી એવી જે ગણ તમે ત્યાપેલી છે તેને તો મધુરા-
દિક રસ વાતાદિકનું શમન કરે છે એવા અર્થવાળું આગમનું વાક્યજ તમારી
તરફ હાંકી કહાડે છે તેમ દ્રવ્યની ઓળખાણને આપનારા પણ રસાદિકજ
માનેલા છે. તેથી પણ તેની પ્રધાનતા ઉદાસીનતાને અનુભવતી નથી. અને
મહાત્માએ પણ **મધુરમાહરત્** સેવામાં મધુર વાપરતું એવા અર્થવાળાં વા-
ક્યથી મધુર આદિ રસનીજ પ્રધાનતા બતાવેલી છે. તેથી પણ રસની પ્રધા-
નતા મજબૂત પાયે પ્રસારને પામે છે. અને ગુણ એવું પણ રસનું નામ છે.
માટે ગુણનું વ્યાખ્યાન આ રસના વ્યાખ્યાનમાં સમાયલું છે. એમ ધારી તેનું
ભિન્ન વ્યાખ્યાન આપેલું નથી.

આ રીતે રસનાં પ્રાધાન્યને માનનારનો સિદ્ધાંત સાંભળી વીર્યને પ્રધાન
માનનાર ખીજ મહાત્મા લોકો કહે છે કે શેષન, શમન, લેખન, બૃહણ, મારણ
આદિક ક્રમને આધધ કરે છે તેમાં વીર્ય સિવાય ખીજનો આશ્રય તે માગતાં ન-
થી તેથી વીર્યનું પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય ખીજ પદાર્થોને પ્રધાન ગ-
ણવા તે અમને યોગ્ય જણાતું નથી. આ વીર્ય અગ્નિ અને ચંદ્રના પ્રભાવ-
થી પ્રગટ થયેલા સર્વ પદાર્થમાં ઉજ્જ્વળ અને શીત એવી રીતે બે પ્રકારનો હોય
છે. કેટલાએક વીર્યને ઉજ્જ્વળ, શીત, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ, અને
તીક્ષ્ણ એ રીતે આઠ પ્રકારનું માને છે. જેથી પોતાનાં બળ અને ગુણના ઉ-
ત્કર્ષે કરી દ્રવ્યમાં રહેલા રસનો પરાભવ કરનારાં તે પોતે પોતાનું સ્વતંત્ર
પણેથી કામ કરે છે. જેમ પાંચમૂળ કપાય તથા કડવા રસને ધારણ કરે છે.
તોપણ ઉજ્જ્વળ વીર્ય હોવાથી વાતનું શમન કરનાર કહેલો છે. જે રસનું પ્રધા-
નપણું હોત તો વાતને કરનાર કપાય તથા તિક્ત રસવાળાં પાંચ મૂળ વાતનું
શમન કરનાર છે એમ શાસ્ત્રમાં લખત નહિ. તેમજ કપાય રસવાળી કળથી
અને તીખા રસવાળી કુંગળી વાતનું શમન કરનાર કહેલ છે, તે પણ તેમાં
રહેલ સ્નિગ્ધવીર્યને લીધેજ યોગ્ય જણાય છે. તેથી સ્નિગ્ધવીર્ય પણ જુદુંજ

કરેછે તેમજ કદની અભિવૃદ્ધિ કરનાર મધુર રસથી સંયુક્ત શેલડીનો રસ જે વાતની અભિવૃદ્ધિ કરેછે તેથી પણ તેમાં રહેલ શીત વીર્યનુંજ સામર્થ્ય સિદ્ધ થાયછે. અને રસથી તીખાશવાળી લીંડીપીંપર પિત્તનું શમન કરેછે તે પણ પોતામાં રહેલ કામળ શીતવીર્યનોજ પ્રભાવ ખતાવેછે. તેમજ ખાટાં આમળાં અને ખાંડ લવણ આ બન્નેને પિત્તનું શમન કરનાર ઠરાવેલ છે તે પણ તેમાં રહેલ મૃદુ શીતવીર્યને લીધેજ જાણાયછે. તથા કડવી કાક-ગાચી અને મીઠા મત્સ્ય પોતામાં રહેલ ઝડપીવીર્યથીજ પિત્તની અભિવૃદ્ધિ કરેછે. કદનો નાશ કરનારત્તીખા રસવાળો મૂળો પોતામાં રહેલ સ્નિગ્ધ વીર્ય-થીજ કદની અભિવૃદ્ધિ કરનારો થઈ પડેછે. કદની અભિવૃદ્ધિ કરનાર મધુર રસવાળું મધ તથા ખાટા રસવાળું કોઠનું ઝળ કદનું શમન કરેછે તે પોતામાં રહેલ રક્ષવીર્યનુંજ કામછે આ દૃષ્ટાંત માત્રથી કુંકામાં જણાવેલ છે. પણ જે રસ વાતની શાંતિ કરનારા હોય પરંતુ તેમાં રક્ષપણું, લઘુપણું તથા શીતપણું આ ત્રણ પ્રકારનાં વીર્યમાંથી હરકોઈ વીર્ય રહેલું હોય તો તે વાતની શાંતિ કરવામાં સામર્થ્યવાન હોતા નથી. તેમજ પિત્તની શાંતિ કરનારા રસમાં તીક્ષ્ણપણું ઉષ્ણપણું અને દલકાપણું હોય તો તે પિત્તનું શમન કરી શકે નહિ. અને જે કદની શાંતિ કરનાર કહેલા રસમાં રોહ, ગુરૂપણું અને શીતળપણું હોય તો તે કદની શાંતિ કરી શકે નહિ. તેથી વીર્યનું પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાયછે.

આવી રીતે વીર્યને પ્રધાન માનનારાનાં વાક્યને સાંભળી પાકને પ્રધાન માનનારા પુરૂષો કહેછે કે સઘળાં દ્રવ્ય સારી રીતે પકવીને ઉપયોગમાં લીધાં હોય તોજ ગુણની અભિવૃદ્ધિ કરેછે. અને ખરાબ રીતે પકવેલાં હોય તો દોષને વધારેછે. ખાટે ગુણ દોષને પેદા કરનારો પાક હોવાથી સર્વ પદાર્થમાં તેનીજ પ્રધાનતા જણાયછે. આ પાકને કેટલાએક રસ રસ પ્રત્યે જુદો માનેછે અને કેટલાએક મધુર, ખાટો તથા તીખો એ પ્રમાણે સઘળા રસનો ત્રણ પ્રકારનો પાક માનેછે. પણ તે બન્નેના મત વ્યાજબી જણાતા નથી. કેમકે ભૂતના ગુણથી તથા આગમથી વિચાર કરતાં ખાટો પાક સિદ્ધ થતો નથી. દ્રવ્ય અગ્નિ મંદતાને લીધે અરધ બળેલું પિત્તજ ખાટું લાગેછે. અને અર્ધદગ્ધને પાક ગણીશો તો અર્ધદગ્ધ કદ ખારો થાય છે. તો ખારાને પણ ચોથો પાક માનવો પડશે. આ ગડબડને લીધેજ મધુરનો મધુર, ખાટાનો ખાટો, એ પ્રમાણે એક એકના કોઈ જુદા જુદા પાક માને તેમાં તેઓ દૃષ્ટાંત આપેછે કે સ્વભાવથી મધુર દૂધ પાકકાળ-

માં પણ પોતાની ગધુરતાને છોડતું નથી, અને સાળ, જવ તથા મગ આદિ ધાન્ય પણ પોતાના સ્વાભાવિક રસને પાક દશામાં છોડતાં નથી. માટે સર્વ રસના પાક શુદ્ધ શુદ્ધ હોવા જોઈએ એમ તે કહે છે. અને કેટલાક કહે છે કે નિર્બળ પદાર્થ સળગને તામે થઇ પોતાનો પ્રભાવ છોડી આપે છે આવી અનેક પ્રકારની ગડગડથી ઉપર લખેલા પ્રસંગ ગળાયેલા છે, તેથી એ સિદ્ધાંતરૂપે ઠેરતો નથી. માટે અમે આગમને અનુસરીને કહીએ છીએ કે ગધુર અને તીખો એવી રીતે બે પ્રકારનોજ પાક છે. તેમાં ગધુર પાક શુર ગુણવાળો છે તથા તીખો પાક લઘુ ગુણવાળો છે જેથી તેમાં રહેલ પૃથ્વી આદિ પંચ મહાભૂત શુર અને લઘુ એવા બે ગુણ કહેલા છે. તેમાં પૃથ્વી અને પાણી શુર કહેવાય તથા અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ ત્રણ લઘુ કહેલ છે તેથી બે પ્રકારનોજ પાક થાય છે એમ કહેવું વજનદાર ઠરે છે. કહેવું છે કે જે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી અને પાણી અધિક હોય છે તેનો પાક ગધુર અને શુર ગુણવાળો થાય છે. તથા પકવવાથી જે દ્રવ્યમાં અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના ગુણ અભિવ્યક્તિ પામે છે તેનો પાક તીખો તથા લઘુ ગુણવાળો થાય છે.

આવી રીતે દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક આ ચાર પદાર્થનું શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રધાનપણું ગાનનારા ઉપર લખેલા ચાર મહાત્માના મતને સિદ્ધ રાખવા કોઇ સુધડ પંડિત એમ કહે છે કે કોઇ દ્રવ્ય પોતાથી તથા કોઇ દ્રવ્ય પોતામાં રહેલ રસ અને વીર્યથી તેમાં કોઇ દ્રવ્ય પોતાના પાકથી દોષને દૂરે છે અને ઉપજાવે છે. પણ વીર્ય વિના પાક, રસ વિના વીર્ય અને દ્રવ્ય વિના રસ ન હોવાથી સર્વ પદાર્થમાં દ્રવ્યજ પ્રધાન છે. યદ્યપિ આ દ્રવ્યનો તથા રસનો જન્મ દેહ અને દેહીના જન્મની પેઠે એક જીવનો આશ્રય રાખે છે, તેથી જન્મે પ્રધાન ઠરે છે તોપણ વીર્ય નામથી ઉપર લખેલ આઠ ગુણનો આશ્રય જેમ દ્રવ્ય ઠરે છે તેમ રસ તેઓનો આશ્રય કહી શકાતો નથી. કેમકે રસ છે તે ગુણ છે અને ગુણમાં ગુણની સ્થિતિ કોઇએ વર્ણવેલી નથી. તેમ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય પાક છે પણ છ રસ પાકતા નથી. તેથી પણ દ્રવ્યનુંજ શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ થાય છે અને જાડી રહેલા પદાર્થો દ્રવ્યના આશ્રિત છે.

સંગ્રામાંગગામિશૂરજનતાસંસર્ગસંશોભિનાં
 મૂપાનાંરણકર્મસાધનગણાગ્રેગણ્યતાંપ્રાપિતઃ॥
 પ્રાકૃસ્તંવેરમૈત્યવેક્ષ્યવિધિવચ્છાસ્ત્રાર્થયુદ્ધાર્થિના
 માકાંક્ષાવિષયસ્યચાસ્યગદિતંનામેભરત્નંમયા॥

પરિશિષ્ટ ભાગ.



લોઢાના વાસણમાં ધી નાખીને અગ્નિમાં ગરમ કરવું. ગંધકનેશુદ્ધ
ગરમ કરેલ ધીમાં તેના જેટલા વજનનું ગંધકનું ચૂર્ણ ના- કરવાનો પ્ર-
ખવું. ગંધક પીગળી જાય એટલે તેને ઝીણું લુગડામાં એ- કાર.
વી રીતે નાખવો કે જે રીતે લુગડામાંથી સ્ત્રવીને સઘળો
દૂધમાં પડે. આમ કરવાથી ગંધક શુદ્ધ થાયછે અને તે સઘળાં કામોમાં ઉ-
પયોગી થાયછે.

વછનાગને ત્રણ દિવસસુધી ગોમૂત્રમાં રાખવો અને વછનાગને
પછી રાતા સરશયના તેલથી ભીંજવેલ કપડામાં રાખવો, શુદ્ધ કરવા
તેથી વછનાગ શુદ્ધ થાયછે. ઝેરમાં જે ગુણોછે તેઓ શુદ્ધ ક- નો પ્રકાર-
રવાથી ન્યૂન થાયછે એટલા માટે ઝેરને શુદ્ધ કર્યાપછી તેનો આપધોમાં ઉ-
પયોગ કરવો.

જે ત્રાંચું જસુદનાં ફુલ જેવું, સિન્ધ, ભારે, ધણુના ત્રાંચાનેશુદ્ધ
મારને ખમી શકે તેવું અને લોઢાનાં તથા સીસાનાં ગિશ્ર- કરવાનો પ્ર-
ણ વગરનું હોય તે ત્રાંચું આપધના કામમાં લેવું. જે ત્રાંચું કાર.
કાળું, રૂક્ષ, ખડુ અક્કડ, ઘોળું, ધણુના મારને ન ખમે એ-
વું અને લોઢાના કે સીસાના ગિશ્રણવાળું હોય તેને અયોગ્ય સમજવું. એ-
વાં ત્રાંચાનાં પાતળાં કરેલાં પત્રાં અગ્નિમાં તપાવવાં. તપાવી તપાવીને તેલ-
માં, છાશમાં, કાંચમાં, ગોમૂત્રમાં, અને કલથીના કાઢામાં ઠારવાં. એ પ્રમા-
ણે ત્રણ ત્રણવાર કરવાથી ત્રાંચાનાં પત્રાં શુદ્ધ થાયછે. ત્રાંચાને સારી પેઠે
શુદ્ધકર્યા વિના આપધમાં વાપરવામાં આવે તે તેથી બ્રગણ, વગન, રેચ, પ-
સીનો, શરીરમાં ચીકાશ, મૂછા, બળતરા અને અરચિ એઓ ઉત્પન્ન થા-
યછે. માટે ત્રાંચાને બરાબર સંભાળથી શુદ્ધ કર્યા પછી તેની ભસ્મ કરવી.

ત્રાંચાના ઝીણાં ઝીણાં પત્રાં કરી ત્રણ દિવસ સુધી ત્રાંચાને મા-
લીંધુના રસમાં બાફવાં. પછી ખરલમાં નાખી તેથી ઓ- રવાનો (ભ-
થા ભાગ જેટલો પારો દઢ એક પહોર સુધી લીંધુના નવા રસમાં ભ-
રસથી ખરલ કરવાં. પછી પત્રાં કાઢી લઈ એક પહોર સુ- રમ કરવા-
ધી લીંધુના રસમાં ખરલ કરેલા અને પત્રાંથી બમણા વજનના ગંધકથી નો) પ્રકાર.
તેઓને લેપન કરી ગાળો કરવો. પછી ઘોળી ધ્રોને અથવા, ચાર પાંદડાં-

વાળી ખાટી લૂણીને અથવા સાટાડીને વાટી તેની હુગદીનો ગોળા ઉપર બે આંગળનો થર ચડાવેલો. થર ચડાવેલા ગોળાને હાંડલામાં મૂકી ગોળાઉપર કોડીલું ઉંધું મૂકી હાંડલાના બાકીના ભાગમાં રેતી ભરી હાંડલાના મોઢાને પાણીમાં કાલવેલ રાખ અને લૂણથી બંધ કરી ચૂલા ઉપર ચડાવવું અને અનુક્રમે વધતો વધતા અગ્નિથી ચાર પહોર સૂધી સારી રીતે આંચ દેવી. અગ્નિ ઠરી જતાં હાંડલું ઠંડું થઈ ગયા પછી તેમાંથી ત્રાંચુ કાઢી લઈ એક પહોર સૂધી સૂરણના રસમાં ખજ્જ કરવું. ખરલ કરેલ ત્રાંચાનો ગોળો કરી તેને પાછો સૂરણના પેટમાં નાખી તે સૂરણને ફરતો અંગુઠા જેટલો માટીનો લેપ ચડાવી તરત ગળપુટમાં પકાવવું એટલે ત્રાંચુ અવશ્ય મરી જાય છે. એની રીતે મારેલું ત્રાંચુ કઠી પણ વગનને, રેચને, બ્રગને, ગ્લાનિને, અશ્ચિને, બળતરાને, પસીનાને કે ત્રીકાશને કરતું નથી.

ત્રાંચું તુરંછે, મધુર છે. કડવું છે, ખાટું છે, પાકમાં તી- **મારેલાં ત્રાં-**
ખું છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, પિત્તને તથા કફને મટાડનાર છે, **ચાનાચું.**
ટાટું છે, મણુને રક્તપીને ભોં લાવનાર છે, હલકું છે, મળો-
ને ખોતરી નાખનાર છે, અને પાંડુ રોગ, પેટના રોગ, હરસ, તાવ, કોઢ,
ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત, સોગ્ગ, કૃમિ તથા શૂળ એઓને
મટાડનાર છે. પણ શરીરને પુષ્ટ કરવાના કામમાં કમતી છે.

જે રૂપું બારે, સિન્ધ, કુણું, ઘોળું, દાહનું સહન કર- **રૂપાંનો ચો-**
નાર, કાપવાનું સહન કરનાર, ઘણુંના મારને સહન કર- **ખ્યતા અચો-**
નાર, સોના વિગેરેના સંસર્ગથી રહિત અને સ્વચ્છ હોય **ખ્યતા તથા**
તે રૂપું મારવાને યોગ્ય છે. જે રૂપું કઠણ, રક્ષ, રાતું, પી- **શુદ્ધ કરવા-**
ળાં પતરાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કાપતાં વીંખાઈ જાય એવું અને ઘણું **નો પ્રકાર.**
મારતાં ટુકડા થઈ જાય એવું હોય તે રૂપું મારવામાં અયોગ્ય છે. રૂપાનાં
પાતળાં કરેલાં પત્રાં અભિમાં તપાવવાં અને તપાવી તપાવીને તેલમાં, છા-
શમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં, અને કળથીના કાઢામાં ઠારવાં. એ પ્રમાણે ત્ર-
ણ ત્રણ વાર કરવાથી રૂપાંની શુદ્ધિ થાય છે. નહિ શોધાએલું રૂપું શરીર-
માં તાપ ઉત્પન્ન કરે છે, ગલબંધ કરે છે, વિર્ધનો તથા બળનો ક્ષય કરે છે,
શરીરની પુષ્ટિને મટાડે છે અને રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

એક ભાગ હરતાળનું એક પહોર સૂધી કોઈ ખાટા **રૂપાંને મા-**
રસથી ખરલમાં મર્દન કરવું, પછી તે હરતાળથી ત્રણ ગ- **રવાનો પ્રકાર**
ણાં વજનનાં રૂપાંનાં પત્રાંઓને તે હરતાળનું લેખન કરવું. **૨.**

એ પત્રાંઓને કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકી કપડમટીનો થર દઈને ત્રીશ અઠાયાના અગ્નિમાં મૂકવાં. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી કઢાડી લઈ વળી હરતાળનો લેપ દઈ કપડ મટી કરીને અગ્નિનો પુટ દેવો. આ રીતે ચૌદ પુટ દેવાથી રૂપાંની ભસ્મ થઈ જાય છે.

સોનામુખીને રૂપાના એક ભાગ જેટલી લઈને તેનું રૂપાંને માર થોરનાં છીરથી ખરલમાં મર્દન કરવું. પછી ત્રણ ભાગ જેટલાં વજનનાં રૂપાંનાં પત્રાંઓને તે સોનામુખીનું લેપન કરવું. એ પત્રાંઓને કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકી કપડ મટીનો થર દઈને ત્રીશ અઠાયાના અગ્નિનો પુટ દેવો. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી કાઢી લઈ વળી સોનામુખીનું લેપન કરી કપડમટી દઈને અગ્નિનો પુટ દેવો. આ રીતે ચૌદ પુટ દેવાથી રૂપું ભસ્મ થઈ જાય છે.

રૂપું ટાલું છે, તુરું છે, ખાડું છે, પાકમાં તથા રસમાં મારેલાં રૂપાંનાં ગુણો. નંધુર છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, યૌવનને સ્થિર રાખનાર છે, સ્તિ-ખે છે, મળોને ખોતરી નાખનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર છે, અને થોડા દિવસમાં પ્રમેહ આદિ રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે.

રૂપાં જેવું ચક્રચકિત કથીર લઈ તેને તપાવી ગાળી કથીરને શુદ્ધ ગાળીને તેલમાં, છાશમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કરવાનો પ્રકાર. કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવું. અને આકડાના છીરમાં પણ કથીરને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર. ત્રણ વાર ઠારવું એટલે કથીર શુદ્ધ થઈ જાય છે. અશુદ્ધ કથીરથી આશ્લેષક વાયુ, કંપ, ગોટા, કોઢ, શૂળ, વાયુ સંબંધી સોજા, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, ભગંદર, લોહીના વિકારો, ક્ષય, મૂત્ર કૃચ્છ્ર, કફજ્વર, પથરી, વિદ્રધિ નામનું ગુ-ગડું અને વૃષણનાં રોગ એઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

માટીનાં વાસણની અંદર ગાળેલ કથીરમાં કથીરને કથીરને માર-ઓથે હિરસે આંજલીની તથા પીંપળાની છાલનું ચૂર્ણ ના-વાનો પ્રકાર. ખી લોઢાની કડછીથી બે પહોર સૂધી ઘુટવું. એટલે કથીરની ભસ્મ થઈ જાય છે. પછી તે ભસ્મમાં તેના જેટલીજ હરતાળ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં મર્દન કરવું. પછી તેને અગ્નિના ગજપુટમાં પકાવી વળી દશમા હિરસાની હરતાળ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં એક પહોર સૂધી મર્દન કરી ગજપુટમાં પકાવવી. આ રીતે દસ પુટ દેવાથી કં-થીર પાકી રીતે મારેલું થાય છે.

કથીર હલકું છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, રક્ષ છે, નેત્રને મારેલકથીર હિતકારી છે, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે અને કાઠ, પ્રમેહ, કષ્ઠ, કૃમિ, પાંડુરોગ, તથા શ્વાસ એઓને મટાડે છે. જેમ સિંહ હાથીઓને મારી નાખે છે તેમ કથીર સધળા પ્રમેહોને નષ્ટ કરે છે. વળી દેહમાં સુખ ઉપજાવેછે, ઈંદ્રિયોની પ્રખળતા કરે છે અને શરીરમાં પુષ્ટિ આપે છે.

કથીરને શુદ્ધ કરવાનો જે પ્રકાર કહ્યો તેજ જસતને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર છે. અશુદ્ધ કથીરથી જે રોગ થાયછે તેજ રોગો અશુદ્ધ જસતથી થાય છે. કથીરને મારવાનો જે પ્રકાર કહ્યો તેજ જસતને મારવાનો પ્રકાર છે.

મારેલું જસત દસ્ત ઉતારનાર છે, કડવું છે, ટાદુંછે, કફને તથા પિત્તને હરનાર છે. નેત્રને બહુજ હિતકારી છે અને પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા શ્વાસ એઓનો નાશ કરનાર છે.

કથીરને શુદ્ધ કરવાનો જે પ્રકાર છે તેજ સીસાંને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર છે. અશુદ્ધ કથીરથી જે રોગો થાય છે તેજ રોગો અશુદ્ધ સીસાંમાંથી થાય છે.

નાગરવેલના પાનના રસથી મનશીલને ખરલમાં આરીક વાટી તેથી સીસાંને લેપન કરી ગજપુટ દેવો. એ રીતે વારંવાર લેપન કરી કરીને અગ્નિના ખત્રીશ ગજપુટ દેવાથી સીસાંની બરમ થાય છે, કે જેમાંથી સીસું પાછું આવતું થતું નથી.

માટીનાં વાસણમાં સીસાંને ગાળી તેમાં સીસાંને ચોચે હિરસે પીંપળાની તથા આંબલીની છાલનું ચૂર્ણ નાખી ભેળાની કડછીથી એક પહોર સૂધી હલાવવું. એટલે સીસાંની બરમ થાય છે તે બરમને સરખે વજને મનશીલ અને કાંજમાં વાટી બે કોડીઆનાં સંપુટમાં નાખીને ગજપુટથી પકાવવી. ગજપુટનો અગ્નિ ઠરીને શીતળ થાય ત્યારે તે બરમને કોડીઆમાંથી કાઢી લઈ વળી મનશીલમાં તથા કાંજમાં વાટી જે કોડીઆના સંપુટમાં નાખીને પકાવવી. આ રીતે અગ્નિનાં સાઠ પુટ આપવાથી સીસું પૂર્ણ રીતે મરી જાય છે.

મારેલ સીસાંમાં મારેલ કથીરના જેવાજ ગુણો છે અને તે સીસું વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. સીસાંનું

જસતનેશુદ્ધ કરવાનો તથા મારવાનો પ્રકાર.

મારેલ જસતના ગુણો.

સીસાંનેશુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

સીસાંને મારવાનો પ્રકાર

સીસાંને મારવાનો ખીજો પ્રકાર.

મારેલ સીસાંના ગુણો

નિરંતર સેવન કરવામાં આવે તો તેથી બહુ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે, જીવન વધે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મરણ દૂર થાય છે.

લોહાનાં પાતળાં કરેલાં પત્રાંઓને અગ્નિમાં તપાવી લોહાંને શુદ્ધ તપાવી તેલમાં, હાશમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં અને કાંચમાં કરવાનો પ્રકાર. ક્વાથમાં ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવાં. આગ કરવાથી લોહું શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ લોહું પાંડુ રોગને, ગરણને, છાતીનાં દરદને, શળને, પથરીને, મોળને અને બીજા પાણુ અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ગજવેલના ચૂર્ણમાં તેના દશ ભાગ જેટલો હીંગળો લોહાંને મા નાખી કુંવારના રસથી બે પહોર સૂધી ખરલમાં વાટી અરવાનો પ્રગ્નિનો ગજપુટ દેવો. આ સાત વાર અગ્નિના પુટ દેવાથી પ્રકાર.

પારામાં તેથી બળેલો ગંધક નાખી તેઓની કળલી કર લોહાંને મા વી પછી તે કળલીના વજન જેટલું મજવેલનું ચૂર્ણ તેમાં કુંવારવાનો ખી- રના રસથી બે પહોર સૂધી ખરલમાં તેનું મર્દન કરવું. પછી એ જો ઉત્તમ ચૂર્ણનો ગોળો તડકામાં ત્રાંબાના વાસણની અંદર મૂકી તેને એ પ્રકાર. રકાનાં પાંદડાંઓથી ઢાંકી મૂકવો. એટલે બે પહોરે ગરમ થઈ જાય છે. પછી તેને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી ધાન્યના ગાંજમાં ત્રણ દિવસ સૂધી રાખી મૂકવો. ત્રણ દિવસ પછી બહાર કાઢી વાટીને લુગડાંથી આળી લેવો. પછી એ ચૂર્ણને યોગણું પાણીથી વાટેલ દાડિમના પાંદડાંના રસમાં બીંજાની તડકામાં સુકાવવું. અને સુકાયા પછી અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. આ રીતે વારંવાર સુકાવીને અગ્નિના એકવીશ ગજપુટ દેવા. એટલે તે ચૂર્ણ મરી જાય છે. સોનાં વિગેરે બીજા ધાતુઓને પણ આ રીતે મારી શકાય છે.

મારેલું લોહું કડકું છે, દરત ઉતારનાર છે, ઠાકું છે, મારેલ લો- તુફું છે, મધુર છે, ભારે છે, રક્ષ છે, યૌવનને સ્થિર રાખ- ઢાંના ગુણો નાર છે, નેત્રને હિતકારી છે, મોળને ઉમેડનાર છે, વાયુને કરનાર છે અને કફ, પિત્ત, ઝેર, શ્લેષ્મ, સોજા, હરસ, બરોળ, પાંડુરોગ, મેઢનીશ્લેષ્મ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢ એઓને મટાડે છે. લોહાંની કીટીમાં પ- બધું લોહાંના જોવાળ ગુણો છે. પોતાના કફ વિગેરે દોષો ઉપર તથા જઠરાગ્નિનાં બળ ઉપર ધ્યાન રાખી એક રતીથી નવ રતી સૂધી લોહાંની માત્રા ખાવી. લોહાંનું સેવન કરનારાએ કાળું, તલનું તેલ, અડદ, રાષ, મધ અને ખાટો રસ એઓનો ત્યાગ કરવો.

જે સોનું તપાવતાં રાતા દેખાવવાળું, કાપતાં ઘોળા દેખાવવાળું, રેડતાં કેસર જેવા દેખાવવાળું, રૂપાંના તથા ત્રાંખાનાં મિશ્રણ વગરનું, સિન્ધ, કુણું તથા બારે હોય તે સોનાનાં પાતળાં પત્રાં કરાવી અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરવાં. તપાવી તપાવીને તેલમાં, છઠ્ઠામાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં, અને કળથીના કાઢામાં નાખી નાખીને ઠંડાં કરવાં. આ રીતે ત્રણ વાર કરવાથી સોનું શુદ્ધ થાય છે. સોનું ધરાધર શુદ્ધ ન થયું હોય તો બળ્લે તથા વીર્યને ઢરે છે, અનેક રોગોને વધારે છે, અસુખ કરે છે અને મરણ પણ કરે છે. *

જેના બહુજ પાતળાં પત્રાં કરાવ્યાં હોય એવાં સોનાનાં વજનથી બગણો પારો લઈ બળ્લે લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. તે ગોળાનાં વજન જેટલો ગંધક લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળાની ચારે કોર લગાવી દેવું. અને ગોળાને રાખવાનાં બળ્લે કોડીઆંબોનાં પાણી પાંચરતું. ગોળાને ઉપર તથા નીચે બે કોડીઆંબોના સંપુટમાં રાખી સંપુટને દઢ કરી કપડમટીનો ધરતો થર ચઢાવી સુકાવીને ત્રીશ અડામાંના અગ્નિમાં મૂકવો. સઘળાં અડામાં બળ્લે રાખ કુંડી પડતાં તેમાંથી કાઢીને વળી પણ એજ રીતે ત્રીશ અડામાંના અગ્નિમાં મૂકવો. એવી રીતે વારંવાર અગ્નિના ચૌદ પુટ દેવાથી સોનાની ભસ્મ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક પુટમાં ઉપર કલ્પા પ્રમાણે વારંવાર ગંધક દેતો જવો.

પારાને અને ગંધકને પરસ્પર સરખાં વજનના લઈ તેઓનું કંચનાર નામનાં ઝાડના રસથી ખરલમાં મર્દન કરી કળલી કરીને સોનાનાં પત્રાંના વજન જેટલી કળલી થી સોનાનાં પત્રાંને લેપન કરવું. પછી કંચનારની છાલને ધારીક વાટી તેની લુગદીમાંથી બે કુલડીઓ કરી તે કુલડીઓના સંપુટમાં સોનાનાં પત્રાંઓનો ગોળો મૂકી તે સંપુટને દઢ કરી માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકવો. પછી એ માટીના સંપુટના સાંધા બંધ કરી કપડમટીનો થર ચઢાવી સુકાવીને તેને અત્યંત આકરો અગ્નિ દેવો. આ રીતે અગ્નિના ત્રણ પુટ દેવાથી સંપૂર્ણ રીતે સોનાની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મનો રોગો ઉપર ઉપયોગ કરવો. જેમ કંચનાર સોનાને મારી નાખે છે તેમ કલગારી, કલમાંબરો તથા મનશીલ પણ મારી નાખે છે.

સોનાને ગાળી તેમાં સોળગા ભાગ જેટલું સીસું, એ સોનાને મા બળી દેવું. પછી એ રસનું ધારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસ- રવાનો ત્રી-

માં ખરલ કરીને ગોળા કરવો. ગોળાનાં વજન નેટલો જે પ્રકાર. ગંધક લઈને તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળાની ચારે કોર લગાવી દેવું અને ગોળાને રાખવાનાં બળને કોડીઆંઆમાં પણ પાથરવું. પછી ગોળાને બે કોડીઆંઆના સંપુટમાં રાખી સંપુટને દૃઢ કરી કપડ ગટીનો થર ચડાવી સુકાવીને વીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો, એવીજ રીતે અગ્નિના સાતપુટ દેવા એટલે સોનાની ભસ્મ થઈ જાય છે. આ પ્રકારમાં પણ પેદૃલા પ્રકારની પેઠે ગંધક દેતો જવો.

મનશીલ અને સિંદૂર એઓને સગભાગે લઈને તેઓ સોનાને માનું ચૂર્ણ કરી તેને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવી અને તડ રવાનો ચા-કામાં સુકાવવું. એવી રીતે સુકાવી સુકાવીને સાતવાર થા પ્રકાર. ભાવનાઓ દેવાયા પછી ગાળેલ સોનામાં તે સોનાનાં વજન નેટલી તે ચૂર્ણની લુગદી નાખવી. લુગદી નાખ્યા પછી બહુજ ધમવું કે જેથી સઘળી લુગદીનો લય થઈ જાય. આ રીતે મનશીલની અને સિંદૂરની લુગદી નાખી ધમી ધમીને બાળી નાખવામાં આવે એટલે સોનું ગરી જાય છે.

મારેલું સોનું ટાઢું છે, કામી પુરૂષને હિતકારી છે, બળ મારેલ સોનાપનાર છે, ભારે છે, જરાનો તથા વ્યાધીનો નાશ કરના નાંનો ગુણો ર છે, ગધુર છે, કડવું છે, તુરં છે, પાકમાં ગધુર છે, ચીક-છું છે, પવિત્ર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે, બુદ્ધિને સારી કરનાર છે, સ્મરણ શક્તિને આપનાર છે, બુદ્ધિનાં બળને વધારનાર છે, પ્રિય ભાગે એવું છે, આયુષ્યને વધારનાર છે. કાંતિને સારી કરનાર છે, વાણીને શુદ્ધ કરનાર છે, સ્થિરતા કરનાર છે અને ઝેરને, ક્ષયને, ઉન્માદને, ત્રણે દોષોને જ્વરને તથા શોષને ગટાડનાર છે. જે સોનું બરાબર મરાએલું ન હોય તે તેથી બળતો તથા વીર્યનો નાશ થાય છે, રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને ગરણ પણ થાય છે.

ત્રણ ભાગ સોનામુખી અને એક ભાગ સિંધાલુષ્ય સોનામુખી. લઈ તેઓને બીજેરાંના રસથી અથવા લીંબુના રસથી લો-નેશુદ્ધ કર-કાનાં વાસણમાં પકાવવાં. પકાવતાં જ્યાં સુધી લોઢાનું વા-વાનો પ્રકાર. સણ લાલ થઈ જાય ત્યાં સુધી હલાવ્યા કરવાં. એમ કરવાથી સોનામુખી શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ સોનામુખીની ભસ્મ કરવામાં આવેતો તેથી અગ્નિનું મંદપણું, બળની બહુજ હાનિ, દસ્તની કબજીયત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને ત્રણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સોનામુખીને કળથીના કાઠામાં અથવા તેલમાં અથવા હાશમાં અથવા બકરાનાં મૂત્રમાં ખરલની અંદર સારી પેઠે વાટી અગ્નિનો ગજપુટ દેવાથી સોના મુખી મરી જાય છે.

સોનામુખી-
મારવાનો પ્ર-
કાર.

સોનામુખીમાં સોનાના ગુણો ઉપરાંત ખીજ પદાર્થોનો સંસર્ગ હોવાથી ખીજ ગુણો પણ રહ્યા છે. સોનામુખી મધુર છે, કડવી છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, કામી પુરૂષને હિતકારી છે, જરાને તથા વ્યાધિને દાળનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને મૂત્રાશયના રોગ, કોઢ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, ઝેર, ઉદરના રોગ હરસ, સોજ, ક્ષય, ચળ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

મારેલસોના
મુખીના ગુ-
ણો.

રૂપામુખીને એક દિવસ સૂધી વાંઝણી કંટોલી, મરડાશીંગી અને લીંબુ એઓના રસમાં વાટી આકરા તડકામાં સુકાવવી. એટલે રૂપામુખી શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ રૂપામુખીમાં અશુદ્ધ સોનામુખીના જેવાજ દોષ રહ્યા છે. માટે રૂપામુખીને આ પ્રયાણે શુદ્ધ કર્યાવિના તેની બરમ કરવી નહિ.

રૂપામુખીને
શુદ્ધ કરવા
નો પ્રકાર.

સોનામુખીને મારવાનો જે પ્રકાર ઉપર કહ્યો તે પ્રકારથીજ રૂપામુખી મરી જાય છે.

રૂપામુખીને
મારવાનો પ્ર-
કાર.

રૂપામુખીમાં રૂપાના ગુણો ઉપરાંત ખીજ પદાર્થોનો પણ સંસર્ગ હોવાને લીધે ઉપર સોનામુખીના જે રૂણો કહ્યા તેઓ સઘળા રહેલા છે.

મારેલ રૂપા
મુખીના ગુ-
ણો.

મોરથુગાં દશમે હિરસે ટંકણખાર નાખી ખરલની અંદર મીંદડાંની તથા હોઝાની વિષ્ટામાં તેનું મર્દન કરી અગ્નિનો હલકો પુટ દેવો એટલે મોરથુગ શુદ્ધ થઈને મરી જાય છે.

મોરથુગને શુ-
દ્ધ કરવાનો
તથા મારવા
નો પ્રકાર.

મોરથુગી તીખો છે, ખારો છે, તુરો છે, વગન કરાવનાર છે, હલકો છે, મળને ઉખેડનાર છે, દસ્ત લગાડનાર છે, ટાઢો છે, નેત્રને હિતકારી છે, અને કફને, પિત્તને, ઝેરને પથરીને, કોઢને તથા ચળને મટાડનાર છે.

મારેલ મોર-
થુગના ગુ-
ણો.

કાંસાનાં પાતળાં કરેલાં પત્રાંઓને તપાવી તપાવીને તેલમાં, હાશમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં, અને કળથીના કાઠામાં

કાંસાને ત-
થા પીતળને

અનુક્રમે ત્રણ ત્રણવાર કારવાં. ઐગ કરવાથી કાંસું શુદ્ધ થાય છે. પીતળને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર પણ એજ સમજવો.

કાંસાનાં પત્રાંના જેટલા વજનનો ગંધક તેને આકડાનાં છીરમાં વાટવો. પછી ખાટા રસથી વારંવાર સ્વચ્છ કરેલ કાંસાનાં પત્રાંઓને તેનું લેપન કરી કુલડીઓના સંપૂર્ણ ટમાં મૂકીને અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. એ પ્રમાણે બે પુટ દેવાથી કાંસું ગરી જાય છે. પીતળ પણ એ પ્રમાણે કરવાથી મરે છે.

કાંસું તુરં છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, મળોને ઉખેડનાર છે, આર્દ્રપણુંને મટાડનાર છે. દસ્ત ઉતારનાર છે, બારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, રૂક્ષ છે, અને કફને તથા પિત્તને અત્યંત હરનાર છે. પીતળ રૂક્ષ છે, કડવાશ વાળું છે, રસમાં ખાંડું છે, મળના સમૂહને દૂર કરનાં છે, પાંડુ રોગને હણનાર છે અને કૃમિને મટાડનાર છે.

દૂધના અને ખાટા રસના યોગથી સિંદૂર શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ સિંદૂર ગરમ છે, રતવાને, કાઢને, ચળને તથા ઝેરને મટાડનાર છે ભાંગેલને સાંધનાર છે અને ત્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝાવનાર છે.

જે શિલાજીત ગોમૂત્રના જેવા ગંધવાળું, કાળું, સ્નિગ્ધ, કોમળ, બારે, કડવું, તુરં અને ટાઢું હોય તેજ ઔષધોમાં ઉપયોગી છે. માટે તેને નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ કરવું. શુદ્ધ કર્યાવિના તે નકામું છે. શિલાજીતના ગાંગડા લાવી તેઓના ઝીણા

ઝીણા કટકા કરી અત્યંત ઉકળેલ પાણીમાં નાખી એક પહોરસૂધી તેમાં રહેવા દેવા. પછી પાણીને ઘોળી વજ્રથી ગળીને તે પાણી લઇ લેવું. એ પાણીને માટીનાં વાસણમાં નાખી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતાં પાણીની ઉપર તરની પેઠે જે ઘાટો ભાગ આવે તેને લઇ વળી બીજાં વાસણમાં નાખવો. તે ઘાટો ભાગને વળી ઉનાં પાણીનો સંસ્કાર આપી પાણીમાં સારીપેઠે ઘોળી પાણીને વજ્રથી ગળી લઇ માટીના વાસણમાં ભરી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેલ પાણીની ઉપર તરનીપેઠે જે ઘાટો ભાગ આવે તેને

શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

કાંસાંને તથા પીતળને મરવાનો પ્રકાર.

મારેલ કાંસાના તથા મારેલ પીતળના યુક્તિ.

સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

સિંદૂરના યુક્તિ.

શિલાજીતને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

લઘુ વળી ખીજાં વાસણમાં નાંખવો. એવી રીતે બે મહિનાસુધી વારંવાર કરતાં પાણી ઉપર ઘાટો ભાગ નજ આવે અને સઘળો કાળો ભાગ ની-એજ રહે એટલે તે કાળા ભાગને શુદ્ધ થયેલું શિલાજીત સમજવું. જે શિ-લાજીત અગ્નિ ઉપર નાખતાં શિવલિંગ જેવું થઈ જાય અને ધૂમાડો નનિકળે તે શિલાજીતને શુદ્ધ તથા કાર્યમાં ઉપયોગી સમજીને સઘળાં કામોમાં લેવું.

શિલાજીત ઠડતું છે, તીખું છે, ગરમ છે, પાકમાં તીખું છે, જરને તથા અકાળ મરણને રોક્ષનાર છે, પાકતાં સંસર્ગિ પદાર્થોના ગુણનું અદ્યણુ કરનાર છે અને કફ, પ્રમેહ, પાણુ-વી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, સોજ, હરસ, પાંડુરોગ, વાત-રક્ત, કોઠ, વાઈ તથા ઉદરના રોગ એઓને મટાડે છે.

શુદ્ધ કરેલ
શિલાજીત-
ના ગુણો.

કાળાં અભ્રકને કોલસામાં નાખી અગ્નિને ધમવો. અભ્રક લાલ થયા પછી તેને દૂધમાં નાખીને દારવું. પૂછી તેનાં પડ ગુદાં ગુદાં કરી તાંદળજના અને લીંબુના રસ-થી આઠ પહોરસુધી ભાવના દેવી. આગ કરવાથી અભ્રક શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ અભ્રક અનેક પ્રકારની પીડા આપે છે, હૃદયમાં તથા પડખામાં અસહ્ય વ્યથા ઉત્પન્ન કરે છે, ગરમી કરે છે, અને કોઠ, ક્ષય તથા પાંડુરોગ એઓની ઉત્પત્તિ કરે છે. માટે અભ્રકને શુદ્ધકર્યા પછીજ તેની ભસ્મ કરવી.

અભ્રકને શુ-
દ્ધ કરવાનો
પ્રકાર.

નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધાન્યાભ્રક કરી તેને સુકાવીને અભ્રકનેમા-ખરલમાં એક દિવસસુધી આકડાનાં છીરથી તેનું મદન રવાનોપ્રકાર કરવું. પછી તેની ચેપલી કરી આકડાનાં પાંદડાંથી વીંટીને સારી રીતે અગ્નિનો ગળપુટ દેવો. ગળપુટ ઠરી જતાં વળી તેમાંથી કા-ઢી લઘુ આકડાનાં છીરથી મદન કરી ચેપલી કરી આકડાનાં પાંદડાં વીંટીને ગળપુટ દેવો. એમ વારંવાર કરતાં સાતવાર થયા પછી વડની વડવાઈના કા-ઢાથી ખરલમાં મદનકરી કરીને ત્રણવાર અગ્નિનો ગળપુટ દેવો. આગ કર-વાથી અભ્રક અવશ્ય મરી જાય છે. પછી લોઢાનાં પાત્રમાં ગરેલ અભ્રકનાં વજન જેટલું ધી નાખી તેમાં તે અભ્રકને પકાવવું. અભ્રકને એ સઘળું ધી પચી જાય ત્યારે તેને સઘળા પ્રયોગોમાં કામે લગાડવું.

અભ્રક વજનથી ચોથા હિસ્સાના ચોખા લઘુ તેઓ-ધાન્યાભ્રક ક-ની સાથે અભ્રકને ધાવળામાં બાંધી ત્રણ રાત સુધી પા-રવાનોવિધિ. જીમાં રાખી મૂકવું. પછી પલળેલાં અભ્રકને હાથથી ચોળી

ળી ધાળળામાંથી ગાળવું ધાળળામાંથી પડેલું રેતી જેવું જે સૂક્ષ્મ અબ્રક થાય તેને ધાન્યોબ્રક સમજવું એ ધાન્યા બ્રકને ઉપર કહેલી રીતે મારવું.

મારેલું અબ્રક તુરં છે, મધુર છે, બહુ ટાઢું છે, આ **મારેલ અબ્રક** અબ્રકનું તથા ધાતુને વધારનાર છે અને ત્રિદોષ, વ્રણ, પ્ર- **બ્રકનાગુણો.** મેહ, કોહ, ખરેળ, પેટની ગાંઠ, ઝેર તથા કૃમિ એઓને મટાડનાર છે. જે મારેલું અબ્રક નિરંતર સેવવામાં આવે તો રોગો ટળે છે, શરીર દૃઢ થાય છે. વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, ઘણી ગુવાન સ્ત્રીઓની સાથે રમેણુ થઈ શકે છે અને સારા દીકરા આવે છે.

હરતાળનો બૂક્ર કરી તે બૂક્રને એક પહોર સૂધી **હળતાળને** દોહાયત્રથી કાંઠામાં બાફવો, પછી એક પહોર સૂધી કોળાના **શુદ્ધ કરવા** રસમાં, એક પહોર સૂધી તલનાં તેલમાં અને એક પહોર **નો પ્રકાર.**

સૂધી હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાંનાં પાણીમાં બાફવો, એવી રીતે દોહા યંત્રમાં ચાર પહોર સુધી પાકે ત્યારે હરતાળ શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ હરતાળ આયુષ્યને હરે છે, તાપ ઉત્પન્નવે છે, ફેડલા ઉત્પન્ન કરે છે. અંગોનો સંકોચ કરે છે અને વાયુને તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે હરતાળને શુદ્ધ કર્યા પછી તેની ભસ્મ કરવી.

શુદ્ધ કરેલી પત્રાંવાળી હરતાળને એક દિવસ સૂધી **હરતાળને** ખરણમાં સાટોડીના રસથી વાડીને સુકાવવી. પછી એક **મારવાનો પ્રકાર.** હાંડલી લઇને તેના અર્ધ ભાગમાં સાટોડીનો ખાર ભરી તે ઉપર હરતાળનો ગોળો મૂકી તે હાંડલીને પાછી ગળાંસુધી સાટોડીના ખારથી ભરીને મોઢાં ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દેવું. એ હાંડલીને ચૂસે ચડાવીને અતુકમથી અગ્નિને વધારતો જવો. અખંડ પાંચ અહોરાત્રસૂધી એ પ્રમાણે અગ્નિ દેવાથી હરતાળ મરી જાય છે, હરતાળની માત્રા એક રતીભારની કરવી. અને તેમાં યોગ્યતા વિચારીને અનેક અનુપાનોનો ઉપયોગ કરવો.

હળતાળ તીખી છે; સિન્ધ છે, તુરી છે, ગરમ છે. **મારેલ હર-** અને ઝેર, ચળ, કોહ, મોઢાંના રોગ લોહીનો બગાડ, કફ **તાળના ગુ-** તથા પિત્ત એઓને મટાડે છે. હળતાળ રોગોને ટાળે છે. **ણો.** એટલુંજ નહિ પણ કાંતિને સારી કરે છે, વીર્યને વધારે છે અને આયુષ્યને પણ લાંબુ કરે છે.

મનશીલને ત્રણ દિવસ સૂધી દોહાયંત્રમાં બકરીના મૂ- **મનશીલને** ત્રની અંદર પકાવવું. અને પછી તેને બકરીનાં પિતાંથી **શુદ્ધ કરવા**

સાતવાર ભાવના દેવી એટલે ગનશીલ શુદ્ધ થાય છે. અ- નો પ્રકાર.
શુદ્ધ મનશીલ બળને મંદ કરેછે, મળ બંધ કરેછે, મૂત્રને
રોકેછે અને શર્કરા સહિત મૂત્ર કૃમ્મણે ઉત્પન્ન કરેછે.

શુદ્ધ કરેલું ગન શીલ બારે છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, શુદ્ધ કરેલ
દસ્ત ઉતારનાર છે, ગરમ છે, મળોને ખોતરી નાખનાર છે, મનશીલના
તીથું છે, કડવું છે, સિન્ધુ છે, અને ઝેર, શ્વાસ, ઉધરસ, કફ ગુણો.
તથા લોહીનો બગાડ એઓને મૈટાડનાર છે. મનશીલ એ
હરતાળનીજ એક જાત છે પણ જુદાઇ એટલી છે કે હરતાળ બહુ પી-
ળી થાય છે અને ગનશીલ રાતું છે.

કલખાપરીઆને દોઢા ચંત્રથી સાત દિવસ સૂધી કલખાપરી-
માણસનાં મૂત્રમાં અને સાત દિવસ સૂધી ગાયનાં મૂત્રમાં ઓ કેન્ઝેમે
બાફવો એટલે કલખાપરીઓ શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યાબધી રથુથુનીજ
તેનો ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવો. તછે તેને શુ-
દ્ધ કરવાનાં પ્રકાર.

શુદ્ધ કરેલો કલખાપરીઓ તીખો છે, ખારોછે, તુરોછે, શુદ્ધ કરેલ
વમન કરાવનાર છે, હલકો છે, મળોને ખોતરનાર છે, દ- કલખાપી -
સ્ત લગાડનાર છે, ટાઢો છે, નેત્રને હિતકારી છે, કફને ત- આનાગુણો.
થા પિત્તને હરનાર છે અને ઝેર, પથરી, કોઢ તથા ચળનો
નાશ કરનાર છે.

ચમક, ફટકડી, ખડી, કોડી, રેતી, હીરાખોળ અને સો ઉપ રસોને
રઠી માટી ઈત્યાદિ ઉપ રસોને લીસો ભાંગરો, કડવું સુગંધ, શુદ્ધ કરવા
કેળ, કુદરતેલ, સરગચો, કડવી ધીસોડી, વાંઝણી કટોલી, નો સાધાર-
પીણુડી, અને વાળો એઓમાંના એકનો રસ, જવખાર, ણુ પ્રકાર.
ટંકણખાર, સાજખાર, પંચત્રવણુ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ
એઓમાં એક દિવસ સૂધી પ્રયત્નથી પચાળવા. અને પછી
દોઢા ચંત્રમાં એક દિવસ સૂધી ઉપર કહેલા પદાર્થોના રસમાં બાફવા, એ-
ટલે તેઓ શુદ્ધ થાય છે.

પીળીઓ (જેનો રેચ લાગેછે તે), ગેર, શંખ, હીરા- અમુક ઉપર
કસી, ટંકણખાર, સુરમે, છીપની જાનો, શંખલાં અને કો- સોનો શુદ્ધ
ડીઓ એઓને લીંબુના રસમાં બાફી જરા ઉનાં પાણીથી કરવાને વિ
ઘોઈ નાખવામાં આવે એટલે તેઓ શુદ્ધ થાય છે. શેષ પ્રકાર.

હીરાને ભોરીંગણીના કંદમાં નાખી દોલાયંત્રમાં કળથીના અને કોદરાના કાઢામાં ત્રણ દિવસ સૂધી ગાફરો એટલે હીરા શુદ્ધ થાયછે. અથવા હીરાને ભોરીંગણીના કંદમાં નાખી તે કંદને ભેંસના છાંણનું લેપન કરી રાતના ચાર પહોર સૂધી કાર. અડાયાના અગ્નિમાં પકાવવો. અને સવારે ઘોડાનાં મૂત્રમાં કારવો. એવી રીતે વારંવાર સાત રાત સૂધી કરવાથી હીરા શુદ્ધ થાયછે.

હીરાને તપાવી તપાવી હીંગ અને શિંધાવૂણથી સંયુ- હીરાને મા-
ક્ત કરેલ કળથીના કાઢામાં નાખવો. એવી રીતે એકવીશ રવાનો પ્રકાર
વાર કરવાથી હીરા ભસ્મ થઇ જાય છે. અથવા ઘેટાનું
શીંગડું, સર્પનું હાડકું, કાચગાની પીક, અમ ચૂરણ અને સસલાનો દાંત
એઓને સમ ભાગે લઈ થોરના છીરમાં વાડી તેની ગોળો બનાવી તેની
અંદર હીરાને મૂકી અગ્નિનો પુટ દેવો એટલે તરતજ હીરા મરી જાયછે.

હીરાની ભસ્મનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી આ- મારેલા હી
યુષ્ય વધેછે, પુષ્ટિ થાયછે, બળની તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય રાના ગુણો.
છે. શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે, સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અને
ધણા રોગોનો નાશ થાય છે.

સઘળાં માણુક આદિ રત્નોને હીરાની પેઠેજ શુદ્ધ કર ખીજાં રત્નો
વાં તથા મારવાં. શુદ્ધ કરીને મારેલાં રત્નો શીતવીર્ય વાળાં ને શુદ્ધ કર-
છે, મધુર છે, રસમાં તુરાંછે, નેત્રને દિતકારી છે, ગળોને ઉ- વાનો તથા
ખેડનાર છે, દસ્ત લગાડનારાં છે અને ઝેરનું હરણ કરનારાંછે. મારવાનો
પ્રકાર અને
તેઓની ભ-
સ્મના ગુણો.
મંદૂર કરવા-
નો પ્રકાર.

એહેડાંના લાકડાના કાચલા કરી તે કાચલાને સળગા-
વી તેમાં લોઢાના કાટોડાને લાલચોળ તપાવી સાત વાર ગો
મૂત્રમાં છમકાવવા. ત્યાર પછી લોઢાના કાટોડાને ખાંડી ચૂર્ણ
કરી તેમાં તેથી બમણો ત્રિફળાનો ક્વાચ નાખી માટલીમાં ધાલી કપડ અ-
ડાયા છાણનો ગજપુટ દેવો એટલે શુદ્ધ મંદૂર થાય છે.

ચિત્રો, પીંપરીમૂળ, ચવાન, સુવા, વાવડીંગ, અજમો, ચોગરાજ ગુ
જીં, શાહજી, દેવદાર, ચવક, એલચી, સિંધાવૂણ, કંઠ, ગળ.
રાસ્ના, ગોખર, ધાણા, હરડાં, એહેડાં, આગળાં, મોથ, સુંકે મરી, પીંપર,

તજ, વાળો, જવખાર, તાલીસપત્ર, અને તમાલપત્ર, એઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણ જેટલો ગુગળને ધી વતી સારી પેઠે મર્દન પૂર્વક મિશ્રિત કરી તે ગુગળને ધીનાં રીઠાં વાસણમાં રાખી મેલવો મન ગમતો આહાર કરતાં છતાં પણ આ ગુગળની માત્રાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અગ્નિનું મંદપણું, ઉદરના રોગ, પેટનું ચડવું, હરસ, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમિઓ દુષ્ટવ્રણ અને બરોળનું દરદ એઓનો નાશ થાય છે. તેમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. અને બળ પણ વધે છે. આ ગુગળ સાંધાઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોને પણ જીતે છે.

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, અતવસ, દેવદાર, દારૂ હળદર, ત્રિકુળા ગુ-
મેય, ફાલસાં, ખેર, આસુદ્રો, કરંજ, ગળો, ગરગળો, કરિયાતુ, ગળ.
લીંબડો, કડુ, ઈંદ્રજવ અને ઝેરકોચલાં એઓને સમ ભાગે લઘુ આઠગણા પા-
ણીમાં તેઓનો કયાથ અરધું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે વસ્ત્રથી ગળી લઈ
તેમાં ગળોનું ખારીક ચૂર્ણ નાખી નવાં વાસણમાં આખી રાત સૂધી ભરી
રાખવું. પછી તે પાણીમાં રતાંજળીનું ખારીક ચૂર્ણ નાખી વસ્ત્રથી ગળી લ-
ઈ એ છ ગણાં પાણીથી સાત દિવસ સૂધી શિલાજીત સહિત ગુગળને
ભાવના દેવી. પછી તે ગુગળમાં બત્રીશ તોલા ભાર અથાણાંનું પાણી ચાર
તોલાભાર સોનામુખીનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાભાર મધ અને ચાર તોલાભાર ધી
નાખી સર્વને મિશ્રિત કરીને એ ગુગળ ત્રિકુળાના પાણીની, મગના પાતળા-
ઓસામણની અથવા જંગલ પ્રાણીઓના માંસનાં રસની સાથે ચાટવો.
અને જીર્ણ થયા પછી રોગને અને સ્ત્રવાને અનુસરી સંસ્કાર આપેલ રસા-
ઓની તથા યૂષો (ઓસામણ)ની સાથે જીના રાત્રી ચોખાનો ભાત અથવા
સાઈ ચોખાનો ભાત જમવો. આ ત્રિકુળાગુગળ એકવીશ દિવસના પ્રયોગ-
થી મહાદારિણ વાત રક્તને ગટાડે છે. કાઠોને તથા વ્રણોને તરત નષ્ટ કરે છે.
અને છેદાયેલા અથવા બેદાયેલા શરીરના ભાગને સાંધે છે.

કંચનારના ઝાડની છાલ ચાળીસ તોલાભાર લેવી, હરડાં, કંચનાર
બેહેડાં તથા આમળાં આઠ આઠ તોલા ભાર લેવાં, સુંઠ, મરી ગુગળ.
તથા પીપર ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં, વાયવરણું ચાર તોલા
ભાર લેવાં અને એલચી, તજ તથા તમાલપત્ર એક એક તોલા ભાર લેવાં;
એ સંધળા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણ જેટલો શીઘેલો ગુમળ મિશ્રિત
કરી એક ગોળો કરવો. એ ગોળામાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચણેલીભારની ઓ-
ળીઓ કરવી. આ ગોળીઓ પ્રાતઃકાળમાં સુંઠના કાઠાની અથવા ખેરસારના

કાઠાની અથવા હરડેના કાઠાની અથવા ઉનાં પાણીની સાથે ખાવી. આ ગોળીઓ ખાવાથી ગંડમાળ, અપચી, અર્ધુદ, અંથીઓ, વ્રણો, ગુદમો, કોઠ તથા ભગંદર એઓનો નાશ થાયછે.

સોળ તોલાભાર સાકર, આઠ તોલાભાર વંશલોચન, ચાર સિતોપલા તોલાભાર પીંપર, એ તોલાભાર એળચી અને એક તોલાભાર દિ ચૂર્ણ. તજ એઓનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. મધની અને ધીની સાથે આ ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉધરસ, દમ, ક્ષય, હાથ, પંગ તથા અંગ એઓનો દાહ, અગ્નિનું મંદપણું, પડખાનું શૂળ, અશ્વિ, જવર, સજેખમ, નાક વિગેરેમાંથી નિકળતું લોહી અને પિત્ત એઓ તરત મટી જાયછે.

નસોતર, કચૂરો, ખપાટ, રાસ્ના, સુંક, હરડે અને એર- ત્રિવૃતાદિચૂ ડાનાં મૂળ એઓનું જે ચૂર્ણ તે ત્રિવૃતાચૂર્ણ કહેવાયછે. આ ણું. ચૂર્ણ ખાવામાં આવે અથવા તેનો ગોમૂત્રમાં કાઢો કરીને પીવામાં આવે તો તેથી કફ તથા છાતીનાં દરદ મટી જાયછે.

સુંક, મરી, પીંપર, અજમો, સિંધાલૂણ, જીરું, શાહ હિંચબક જીરું, અને હિંગ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં ધી ચૂર્ણ. મેળવીને અન્નના પેહેલા કોળીઆની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ સંબંધી રોગો મટી જાય છે.

મોથ, અરલૂ, સુંક, ધાવણી, લોદર, વાળો, ખીલું, વૃધગંગાધ- મોયરસ, કાળી-પાઠ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, આંખાની ગોઠલી, ર ચૂર્ણ. રીસામણી અને અતવસ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધની અને ચોખાના ઘોણની સાથે પીવામાં આવે તો પ્રવાહિકા, સધળા અંતિસારો, તથા ગ્રહણી રોગ એઓ તરત મટી જાય છે. આ વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ ગંગાના પ્રવાહ જેવા ઝાડાને પણ રોકે છે.

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર, દારૂહળદર, બેઠી સુદર્શન ચૂ- બોરીંગણી, ઉભી બોરીંગણી, કચૂરો, સુંક, મરી, પીંપર, ણું. પીંપરીમૂળ, નાની પીલુડી, ગળો, ધમાસો, કડુ, ખડસલી- ઓ, મોમ, ત્રાયમાણ, વાળો, લીંબડો, કઠ, જેઠીમધ, કડાછાલ, ચવાન, ઇંદ્રજવ, ભારંગી, સરગવાનાં ખીજ, સોરઠીમાટી, વજ, તજ, પક્ષકાજ, કાળો વાળો, સુખડ, અતવસની કળી, ખપાટ, મોટો સમેરવો, ગધી સમેરવો, વાવડીંગ, તગર, ચિત્તો, દેવદાર, ચવક, તમાલપત્ર, કડવીધીસોડી,

જીવક, ઋષભક, લવિંગ, વંશસોચન, ઘોળું કમળ, કાકોલીનાં પાંદડાં, જી-
વંત્રી અને તાલીસપત્ર એટલાં ઔષધોને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી
તેમાં એ સધળા ચૂર્ણના અરધ ભાગના વજન જેટલું કરિયાતુ નાખવું.
એટલે સુદર્શન ચૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે. આ ચૂર્ણ ત્રણે દોષોને, સધળા પ્રકાર-
ના જ્વરોને, પ્રમેહને, ઘેનને, બ્રમને, તરસને, ઉધરસને, શ્વાસને, પાંડુરોગને,
છાતીનાં દરદને, કમળાને અને શૂળને મટાડે છે. સધળા પ્રકારના જ્વરોને
ટાળવાને વારને આ ચૂર્ણને ટાઢાં પીણીથી પીવું. આ ચૂર્ણ કરવામાં ભારં-
ગી ન મળે તો ભોરીંગણીનાં મૂળ, સોરઠીગાટી ન મળે તો ફટકડી, અને
તાલીસપત્ર ન મળે તો ભોરીંગણીનાં મૂળ વાપરવાં. જીવક, ઋષભક અને
કાકોલી એ ત્રણ ઔષધો મળતાંજ નથી એટલા માટે જીવકને તથા.
ઋષભકને બદલે વિદારીકંદના એ ભાગ અને કાકોલીને બદલે આસોંદનાં
મૂળ નાખવાં.

એક તોલું ગંધક અને અડધું તોલું પારો લઈ તેની લાહીચૂર્ણ.
સુંદર કજ્જીકરી તેમાં ત્રણ તોલા ત્ર્યૂપણ (સુકં, મરી અ-
ને પીંપર), દોઢ તોલાભાર પાંચ લવણ (ચૂણુ ટંકણુખાર, સિંધાલુણ, બિ-
ડલુણ, સંચય), શેકેલી હિંગ, જીરું, શાહજીરું, અને એ સધળાના તોલથી
અર્ધ ભાંગ નાખી છાશની સાથે અથવા બીલાંના ગર્ભની સાથે એ ચૂર્ણ
ચોવીસ ચણોલી ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી આડાતું દરદ મટી જાય છે.

મરી, હરતાળ, નાળિયેર, આકડાનું છીર, કલગારી, જાત્યાદિતેલ
ઝેરકોચલાં, હળદર, વછનાગ, લીંબડો, મેથ, અને ઈંદ્રજવ
એઓનો કાઢો નાખી કાઢાથી ચોગણુ ગોમૂતમાં પકાવેલું તેલ જાત્યાદિ તેલ
કહેવાય છે. આ તેલ લગાવવાથી વાત રકત મટી જાય છે.

મરી, નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, આકડાનું છીર, છા- **બૃહ-મરિ-**
ણું પાણી, દેવદાર, હળદર, દારૂદળદર, જટામાંસી, કક, **ચાંદિ તેલ.**
રતાંજની, ઈંદ્રવારણી, કણેરનાં મૂળ, હરતાળ, મનશીલ, ચિ-
ત્રક, કલગારી, વાવડીંગ, કુવાડીઓ, સરસડીયો, ઈંદ્રજવ, લીંબડો, દુદા મા-
ખાતું આડ, ગજો, થોર, ગરમાજો, કરંજ, ખેર, પીંપર, વજ અને માલકાંકણી
એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચાર ચાર તોલાભાર લેવા. અને વછનાગ આઠ તોલા-
ભાર લેવો. પછી એઆને જેમાં ચોગણુ ગોમૂત નાંખ્યું હોય એવાં બસો
છપન રૂપિયાભાર સરસીઆ તેત્રમાં માટીનાં અથવા લોઢાનાં પાત્રની અંદર
ધીરે ધીરે કુણી આંચથી પકાવતાં જે તેલ સિદ્ધ થાય તે બૃહ-મરિકાદિ

તેલ કહેવાય છે. આ તેલ લગાવવાથી કાઠના વ્રણો, વાતરકંત, ખસ, વિ-
રોધક અને વિચરિકા એઓનો નાશ થાય છે.

એળચી, ચંદન રાસના, લાખ, નખલા, કપૂર, મરિચ લક્ષ્મિ વિં-
કકાત્ર, મોથ, ખળદાણા, તજ, દેવદાર, કાળોઅગર, તગર, લાસ તેલ.
જટામાંસી તથા કઠ એઓને સમગ્રાગે લઘ્વગ્નજોરાળ ના•

ખીને ડમરચંત્રથી તેલ કાઢવું. આ લક્ષ્મીવિલાસ તેલ કહેવાય છે. આ તેલનો
યુક્તિથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વાતરોગ તથા ખીજ અનેક રોગોનો નાશ
થાય છે. નાગરવેલનાં પાનથી મેળવી પીવામાં આવે તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય છે. શરીરમાં એળવામાં આવે તો હરસનો તથા ક્ષયરોગનો નાશ થા-
ય છે. આ તેલને સુગંધી પુષ્પો વગેરેની ભાવના આપવામાં આવી હોય
તો ગંધ તેલ કહેવાય છે.

તેલ, લાખને કાઢો અને દૂધ એઓને ચોસઠ ચોસઠ લાક્ષાદિતેલ
તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાચ કરીને ચતુર્થાંશ અવશેષ રહે
ત્યારે તેમાં લોદર, કાયકળ, મજીઠ, મોથ, નાગકેસર, પન્નકાષ્ઠ, વાળો અને
જેઠીમધ એ પ્રત્યેક પદાર્થોના ચાર ચાર તોલાભાર કઢકો નાખી અગ્નિથી
પકાવી તેલને સિદ્ધ કરવું. આ તેલથી દાંતના રોગ મટી જાય છે. અને અ-
ભ્યંગ કરવાથી સર્વ પ્રકારના જ્વર નાશ પામે છે.

કેસર, સુખડ, લોદર, પતંગ, રતાંજલી, વાળો, ગ- કુંકુમાદિતેલ
જીઠ, જેઠીમધ, તમાલપત્ર, પન્નકાષ્ઠ, કમળ, કઠ, ગોરાચ-
ના, હળદર, લાખ, દારહળદર, સોનાગેર, નાગકેસર, કેસુર, ધકલાં, વડની
કુણીવડવાઈ, ગાઢતી, મીણુ, સરશવ, અને સુગંધી વજ એ પ્રત્યેક પદા-
ર્થોને એક એક તોલાભાર લઘ્વ યોગણુ દૂધમાં વાટી એકસોઅઠ્ઠાવીશ તો-
લાભાર તેલમાં નાખી તે તેલને મંદ અગ્નિથી પકાવવું એટલે કુંકુમાદિતેલ
સિદ્ધ થાય છે. મોઢાંપર આ તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી મોઢાં
ઉપરનાં દાઝ, તલ, મસ તથા લાખું ઈત્યાદિકનો નાશ થાય છે.

કાળાખેરની ચારસો તોલાભાર છાત્રને કુટી એક હ- ધરિમેદાદિ
જ્વર ચોવીશ તોલાભાર પાણીમાં તેનો ક્વાચ કરવો. ચતુ- તેલ.
ર્થાંશ પાણી અવશેષ રહે ત્યારે બસોછપન તોલાભાર તેલ
નાખવું. અને કાળાખેર, લવિંગ, સોનાગેર, અગર, પન્નકાષ્ઠ, મજીઠ, લોદ-
ર, જેઠીમધ, લાખ, વડ, મોથ, તજ, જયફળ, કપૂર, મરિચકંકાલ, ઘોળો-
ખેર, પતંગ, ધાવણીનાં ફુલ, જીણી એળચી, નાગકેસર અને કાયકળ એ

પદાર્થોના એક એક તોલાભાર કલ્ક નાખવા. પકાવતાં પકાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેને ગાળી લેવું એટલે ઈરિમેદાદિ તેલ કહેવાય છે. આ તેલથી મોદાનાં દરદ, દુષ્ટ થયેલું દાંતનું ગાંસ, દાંતનું છિદ્ર તથા દુર્ગંધપણું ઇત્યાદિ રોગો મટી જાયછે.

ચારસો તોલાભાર બોરીંગણી લઈ તેનો એક હજાર કંટકારી અ-
ચોવીશ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પા- વલેહ.

ણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારીને તેમાં ચૂર્ણરૂપે ચાર તોલા ગજો, ચાર તોલા ચવક, ચાર તોલા ચિત્રો, ચાર તોલા મોથ, ચાર તોલા કાકડા શીંગી, ચાર તોલા સુંઠ, ચાર તોલા મરી, ચાર તોલા પીંપર, ચાર તોલા ધમાસો, ચાર તોલા ભારંગી, ચાર તોલા રારના, ચાર તોલા કચૂરો એંશી તોલા સાકર, બત્રીશ તોલા ધી અને બત્રીશ તોલા તેલ એટલા પ-
દાર્થો નાખી પકાવી શીરો કરીને તે ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં બત્રીશ તોલા ભાર મધ, આઠ તોલા ભાર વંશલોચન, અને સોળ તોલા ભાર પીંપર નાખી તે અવલેહને સારા અને મજબૂત માટીના વાસણમાં રાખવો. આ અવલે-
હથી હેડકી, ઉધરસ અને શ્વાસ એઓ સંપૂર્ણ રીતે મટેછે.

મૂળ, છાલ તથા પાંદડાં સહિત ચારસો તોલાભાર હરડેનો અ-
બોરીંગણી અને સો હરડે એઓનો એક વાસણમાં એકહ- વલેહ(ભૂગુ-
જાર ચોવીશ તોલા ભાર પાણીની અંદર ક્વાથ કરવો. બ- હરીતકી.

ળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઝીણું લુગડાંથી ગાળી લઈ તેમાં પકાવેલી પેલી સો હરડે અને ચારસો તોલા ભાર ગોળ નાખી તેનો પાક કરવો. અગ્નિથી સારી પેઠે પાકી જાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી શીતળ થાય એટલે તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, એળચી, તજ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર નાખવા અને મધ ચોવીશ તોલા ભાર નાખવો. આ સધળો મિશ્રિત થઈ જાય ત્યારે ભૂગુહરીતકી નામનો અવલેહ સિદ્ધ થાયછે. આ અવલેહનો શ-
રીરના બળને તથા અગ્નિને અનુસરીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુ સંબંધી ઉધરસ, પિત્ત સંબંધી ઉધરસ, કફ સંબંધી ઉધરસ, બે દોષ સંબંધી ઉધરસ, ત્રણે દોષ સંબંધી ઉધરસ, ઉરક્ષત સંબંધી ઉધરસ, ક્ષય-
સંબંધી ઉધરસ, શ્વાસ, સળેખમ અને અગિયારે રૂપવાળો ઉગ્ર ક્ષયરોગ એ-
ઓનો નાશ થાયછે.

સાટોડી, કાળીપાક, નેપાળાનાં મૂળ, ગજો, ચિત્રો, પુનર્નવાસવ.

ભોરીંગણી, હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાં, એ પ્રત્યેક પદાર્થો-

ને આઠ આઠ તોલા ભાર લઈ બે હજાર અડતાળીસ તોલા ભાર પાણીમાં કાઢો કરી અરધું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેને ગળી ઠંડું કરીને તેમાં બસો તોલા જીનો ગોળ અને બસોછપન તોલા મધ નાખી એક મહિના સૂધી ધીના રીઠાં વાસણમાં ભરી રાખવું. એટલે પુનર્નવાસવ સિદ્ધ થાયછે. પછી તેમાં ચાર તોલા ભાર જવનું ચૂર્ણ અને બે તોલા ભાર નાગકેસર, તજ, એળચી, મરી, વાળો, તમાલપત્ર તથા ગંધક નાખી વ્યાધિનું બળ જોઈને મધની સાથે તેની યોગ્ય માત્રા પીવી. આ પીવાથી છાતીનાં દરદ, પાંડુરોગ, સોજા, બરેળનું દરદ, જ્વર, અશ્મિ, પ્રમેહ, ગુદમ, બગદર, હરસ, ઉદરના રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, મૂત્રાણીરોગ, કોઠ, મળ, શાખાગત વાયુ, મલબંધ, હેડકી તથા હલીમક એઓનો નાશ થાયછે આ આસવ ઉપર માંસના રસાનું પથ્ય કરવું.

ચારસો તોલા કાળી ધ્રાખ લઈ ૮૧૭૨ આઠ હજાર દ્રાક્ષાસવ. એકસો બેતેર તોલા ભાર પાણીમાં નાખી ચતુર્થાંશ પાણી અવશેષ રહે એવો ક્વાથ કરી વજ્રથી ગાળી લેવો. એ ક્વાથમાં ચારસો તોલા મધ, ચારસો તોલા સાકર અને અઢાવીશ તોલા ધાવણીનાં ડુલ નાખી ધીના રીઠાં વાસણમાં રાખવો અને તેમાં બે તોલા ભાર જયફળ, લવિંગ, ગરિય કંકાલ, હરદારેવડીનાં ફળ તથા ચંદન એઓનાં ચૂર્ણ નાખવાં. પછી એક દિવસ ખમી રહેવું એટલે દ્રાક્ષાસવ સિદ્ધ થાયછે. આ આસવનો ઉપયોગ કરવાથી હરસ, શોષ, અશ્મિ, છાતીનાં દરદ, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, બગદર, ગુદમ, ઉદરના રોગ, કૃમિ, મંથિ તથા જ્વર એઓનો નાશ થાય છે અને કાંતિ તથા બળ વધેછે.

સાટોડી, દેવદાર, સરશવ, સુંઠ અને સરગવાની છાન્ દોષમૂલેષ. લ એ પાંચ ઓસડોને આયાના ખાટા રસમાં વાટી તેઓનો લેપ કરવામાં આવે તો સધળા પ્રકારના સોજા મટી જાયછે.

સરસડીઓ, જેઠીમધ, તગર, રતાંજની, એલચી, દશાંગ લેપ. જઠામાંસી, હજાદર, દાશહજાદર, કઠ અને વાળો એટલા ૫-દાર્યોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં પાંચમા ભાગ જેટલું ધી નાખી પાણીથી ઠાલવીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી રતવા, ઝેર, વિસ્ફોટક, સોજા અને દુષ્ટ વ્રણ, એઓનો નાશ થાયછે, આ લેપ દશાંગ કહેવાય છે.

શંખના પેટારનો ભાગ, જેહેડાંનો ગર્ભ, હરડે, ગન- ચંદ્રોદયા વ-
શીલ, પીંપર, મરી, કઠ, અને વજ એઓને સરખે ભાગે તિ.

લઘ અકરીના દૂધમાં વાટી એક એરડીના વજનની જવજેવા
આકારવાળી વાટ કરવી એ ચંદ્રોદયા વર્તિ કહેવાય છે. એ વાટને પાણી-
માં વાટી યોગ્ય સીતે આંજવી. એ આંજવાથી તિમિર, માંસની વૃદ્ધિ,
કાચ, પડળ, પાંપણની અંદરની ગાંઠ, રાતે આંધળાપણું અને એક વર્ષનું
પૂલું એટલાં દરદો ગટી જાય છે.

ચમેલીનાં પાંદડાં, કડવી ધીસોડી, લીંગડો, કડું, દાડહ. જાત્યાદિ ધી.
ળદર, હળદર, ઉપલસરી, ગજી, મોરથુથુ, કલખાપરીઓ,
ગીણુ, જેઠીમધ, અને કરમનાં બીજ એઓના કલ્કમાં જે ધી પકાવવામાં
આવે તે જાત્યાદિ ધી કહેવાય છે. આ ધી લગાવવાથી ઝીણાં મોઢાવાળા,
ગર્ભમાં રહેલા સ્ત્રાવવાળા, ઉડા, વેદનાવાળા, અને અંગોમાં ગતિ કરનારા
પ્રણેા સાફ થઈ જાય છે. અને ભેંં આવીને રૂઝાઈ જાય છે.

ધ્રાણ, જેઠીમધ, ખજૂર, વિદારીકંદ, શતાવરી, ફા- દ્રાક્ષાદિ ધી.
લસાં, હરડાં, જેહેડાં અને આગળાં એ પ્રત્યેક પદાર્થોને
ચાર ચાર તોલાભાર લઈ અસો છપન તોલાભાર પાણીમાં તેઓનો ક્વાથ
કરી પાણીનો ચતુર્થાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી લેવો. પછી
તેમાં આગળાંનો રસ, શેલડીનો રસ, હરડેનો કલ્ક, દૂધ અને ધી એઓને
ફાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલાં નાખી પકાવવાં. પકાવતાં જે ધી સિદ્ધ થાય તે
દ્રાક્ષાદિ ધી કહેવાય છે. આ ધીમાં ચતુર્થાંશ જેટલાં સાકર તથા મધ ના-
ખી તે ધી ખાવામાં આવે તો તેથી પિત્ત અને સ્વપ્નના ગુહમ સંબંધી
વિકારો નષ્ટ થઈ જાય છે.

ચોસઠ તોલાભાર ધ્રાણ, અને બત્રીશ તોલાભાર જે- બીજા પ્રકાર
ઠીમધ, એઓનો અસો છપન તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ નું દ્રાક્ષાદિ
કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ચાર ધી.
તોલા વાટેજ જેઠીમધ, ચાર તોલા વાટેલી ધ્રાણ, આઠ તોલા પીંપરનું ચૂ-
ણું, અને ચોસઠ તોલાભાર ધી નાખીને ચોગણા દૂધમાં પાક કરવો. પાક
થઈ રહ્યા પછી તેને ઠંડો કરી તેમાં બત્રીશ તોલાભાર સાકર નાખવી એ-
ટલે દ્રાક્ષાદિ ધી સિદ્ધ થાય છે. આ ધી ઉરઃક્ષતને, શોષને, વાયુને, પિત્તને,
શ્વાસને, વિસ્ફોટકને, હલીમકને, પ્રદરને તથા રક્તપિત્તને હણે છે. અને માં-
સને તથા બળને વધારે છે.

ચારસો તોલા રક્તરોહીટા અને જસો છપન તોલા રે હીડાનું ધી.
 ખેર એજોને એક હજાર ચોતીસ તોલા ભાર પાણીમાં
 ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે ક્વાથમાં ચોસઠ તોલા ધી
 અને જસો છપન તોલા બકરીનું દૂધ નાખીને તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર,
 હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ડિંગ, અન્નમા, ધાણુ, બીડલૂણુ, વાવડીંગ, ચિત્રા,
 પલાશી, ચવક, વજ, જીરું, સાંભરલૂણુ, દાડિંગ, દેવદાર, સાટોડી, ઇંદ્રવાર-
 ણી, જવખાર અને એરડનાં મૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થનો એક એક તોલા ભાર
 કલક કરીને નાખવો. પછી ક્વાથથી જે ધી પાકે તેને મળણુત વાસણમાં નાખવું
 આ ધીની ચારતોલા ભાર માત્રા માંસનારસની સાથે, દુધની સાથે અથવા મૂત્ર
 ની સાથે પીવી. આ પીવાથી સારણુનું દરદ, બરોળનું દરદ, ઉદરના રોગ,
 શૂળ, અગ્નિનું મંદપણું, અરિચિ, મત્રબંધ, પાંડુરોગ, કમળો, ઉલટી, અ-
 તિસાર, તંદ્રા, જવર, અને કૃમિ એજોનો નાશ થાય છે.

ચુક્રા, ખેર, દહીં, સુંઠ, અને જવખાર એજોને ધીથી ચાંગેરી ધી.
 ચાર ગણાં લઈ તેજોથી સંયુક્ત કરીને પકાવેલું ધી ચાંગે-
 રીધી કહેવાયછે. આથી આમળુ નિકળવાનાં દરદનો નાશ થાયછે.

પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રા, ગળપીંપર, ગોખર, સુંઠ બીજા પ્રકાર-
 ધાણુ, કાળીપાઠ, બીજાં તથા યવાન એ દશ જોપધેને નું ચાંગેરીધી.
 ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ કલક કરી જસો છપન તોલા ભાર
 ધી લઈ તે ધીમાં તે કલક તથા ધીથી ચોગણો ચુક્રાનો રસ તથા દહીંની
 તર નાખી ધીરે ધીરે ધી પકાવવું. આ ચાંગેરીધી કફ, વાયુ, ગ્રહણી, હ-
 રસ, પેટનું આફરવું, આમળુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પ્રવાહિકા એજોનો નાશ કરેછે.

સ્થોદ્ધતાવૃત્તમ્.

વૈદ્યશાસ્ત્રિમણિશંકરશ્રમં

સજ્જનાઃસફલયંતુસત્ક્રમમ્ ॥

કલ્પવૃક્ષમિવવાંછિતાર્થરં .

ગ્રંથમેનમવલોક્યસાદરમ્ ॥

સમાપ્ત.

આ ચિકિત્સાબ્ધી ગ્રંથને પ્રથમથી આશ્રય આ- પનાર સદ્ગૃહસ્થાનાં મુખ્યારક નામો.

નામ.	સંખ્યા.	નામ.	સંખ્યા.
અંકલેશ્વર.		રા. રા. જમનાદાસ ગુલાબચંદ....	૧
રા. રા. માસ્તર આરબી મજમુદાર ૧		" " મંગળદાસ લલ્લુભાઈ મા	
" " વકીલ કેશવરામ કાશીરામ ૧		રફતીયા.....	૧
" " રતનજી નરસવાનજી જીન- વાળા.	૧	" " નમદાશંકર દયારાંકર ...	૧
અબરપુરા.		" " અમૃતલાલ કાળીદાસ.....	૧
રા. રા. કુલાભાઈ નરસિંહભાઈ ત- લાટી.....	૧	" " અંબાલાલ નરોત્તમદાસ ૧	
અબુખી.		" " દલપતરામ વિશ્વનાથ અ ધ્યાર.....	૧
રા. રા. સાહ શીવલાલ ખીમચંદ ૧		" " ભજલાલ કેશવલાલ અગર વાળા.....	૧
અંબર.		" " વકીલ ગોવિંદલાલ બાલાજી ૧	
રા. રા. અંબર લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી ૧		" " દેરાઈ કાલીદાસ હરજીવન દાસ.....	૧
" " મોહનલાલ દલપતરામ અ વલ કારકુન.	૧	" " ઉમયારાંકર દેવારાંકર ...	૧
અડવાણા.		" " સોની પીતાંબરદાસ મગન લાલ.....	૧
રા. રા. જેરામ વિ. કાનજી બેશી. ૧		" " પટેલ રામચંદ્ર હરગોવિંદ દાસ.....	૧
અડવાળી.		" " રાવસાહેબ ઉમયારાંકર રા મરાંકર.	૧
રા. રા. વૈદ્ય દવે મોતીલાલ ચક્રભા ઈ કન્યાશાળાના મેહેતાજી પ્રાણજીવનભાવજી મારફત ૧		" " મિસ્ત્રી છગનલાલ જીવરામ ૧	
અડાલજ.		" " રાવબહાદુર ખુશાલરાય સા રાભાઈ માજીદિવાન છાટા ઉદેપુર.....	૧
રા. રા. સાહ ઉમેદ બેહેચર.....	૧	" " ઉદેરાંકર દયારાંકર	૧
અમદાવાદ.		" " મગનલાલ રણછોડલાલ વ ધીલ.....	૧
રા. રા. ડાક્ટર અમયાલાલ પીતાંબ રદાસ.....	૧	" " જ્ઞેકીરાનદાસ પ્રમાણદદાસ રીલીવર્કિંગ સ્ટેશન માસ્તર ૧	
" " નવરોજી નસરવાનજી... ૧		" " મગનલાલ મોતીચંદ.....	૧
" " વિશ્વનાથ શામરાવ હેડ ક્લાર્ક.....	૧	" " કમળારાંકર પ્રાણશંકર ત્રિ વેદી.....	૧
" " હીરાલાલ સુરજરામ..... ૧		" " રૂકોલર ગિરભરાંકર માહા રાંકર.....	૧
" " ભગુભાઈ રતેલકચંદ ૧		" " નારાયણ દત્ત કાયરમેન... ૧	
		" " વકીલરાંકરલાલ અમૃતલાલ ૧	

- રા. રા. છોટાલાલરણુછોટલાલ મહેતા. ૧
 " " શામળદાસ નાનજી ત્રિપુ
 રાશંકર ભાણશંકર મારફત ૧
 " " રણુછોટલાલ મલુકચંદ્રધોધા
 રી આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એ.
 ઇન્સ્પેક્ટર અમદાવાદ વિ
 ભાગ..... ૧
 " " પુરાણી માધવલાલ મોતી
 લાલ..... ૧
 " " ખ્રીસ્તી જોન ગંગારામ મી
 શન એજન્ટ..... ૧
 " " વૈદ્ય મણીલાલ લલ્લુભાઈ ૧
 " " વૈદ્ય નારાયણભાઈ પ્રભાશં
 કર..... ૧
 " " બાલાભાઈ દામોદરદાસ... ૧
 " " મણીભાઈ પ્રેમાભાઈ..... ૨

અમરાપુર.

- રા. રા. સેવકરામ વિશ્વનાથ..... ૧
 રા. રા. દોશી નેમચંદ વિ. કાનજી ૧

અમરેલી.

- રા. રા. અમૃતરાવ રાજેશ્વર પોલી
 સ સિરસ્તેદાર..... ૧
 " " ભોલાનાથભાઈ એકાઉન્ટન્ટ ૧
 " " રાવજી બાબાજી રેડે.... ૧
 " " અંદરજી બેચર ચાચઈ કા
 રકુત..... ૧

અમલસાડ.

- રા. રા. બાણાભાઈ કેશવજી.... ૧

અમલસાડી.

- રા. રા. એદલજી ઉકડજી..... ૧
 " " ઉકડજી ભીખાજી ૧

અમલેશ્વર.

- રા. રા. પટેલ મંજારામ અમથારામ ૧
 " " મા. દલસુખરામ હરિભાઈ ૧
 " " પટેલ નયુભાઈ ભગુભાઈ. ૧
 " " પટેલ નરભુભાઈ ભગુભાઈ ૧
 " " પા. દેશાઈ ગીરધર..... ૧

અમરુડા.

- રા. રા. પટેલ મગન દેશાઈ.... ૧

અલીગઢ.

- રા. રા. આજીક વલભશંકર.... ૧
 " " આજીક વેણીશંકર..... ૧
 " " ભટ્ટ ઝવેરીલાલ..... ૧
 " " મામુબા જોગ..... ૧
 " " ભટ્ટ ગિરધરલાલ..... ૧

અલીકા.

- રા. રા. સોમાભાઈ નરેરભાઈ તલાટી ૧

અલાહર.

- રા. રા. નગીનલાલ બાપુભાઈ.... ૧

અલહાબાદ.

- રા. રા. મથુરાપ્રસાદ ગાઉટ સેક્રેટ
 રીયટ એન. ડબલ્યુ. પી.
 આઉધ..... ૧
 " " દવે સુનીલાલ વડનગરા હે
 ડ કલાર્ક..... ૧
 " " ભટ્ટ વસ્તીરામજી વડનગરા
 કલાર્ક..... ૧

અણગામ.

- રા. રા. મંગાભાઈ કીકાભાઈ..... ૧

અસારા.

- રા. રા. કાવસજી જીવણજી પટેલ
 સોલ્ટ ઇન્સ્પેક્ટર..... ૧

આજવા.

- રા. રા. કેશવરામ જુહારામ અંગ્રેજી
 ડીસપેન્સરીના ડાક્ટર..... ૧

આડેસર.

- ઠાકોરશ્રી લખાજી..... ૧

આણંદ.

- રા. રા. કેશવલાલ લલ્લુભાઈ સખ
 પોસ્ટ માસ્ટર..... ૧
 " " બહારામજી જીવાજી..... ૧
 " " પટેલ દયુરભાઈ વાધજીભાઈ ૧
 " " અમૃતલાલ સુંદરલાલે.... ૧
 " " મોતીલાલમુળચંદ..... ૧

આંતરૈલી.

- રા. રા. મહેતાજી છોટાલાલ લાલચંદ ૧

આંખરડી.

રા. રા. નરભેશંકર ત્રીકમજી પંડયા
વહીવટદાર..... ૧

આંખરણુ.

રા. રા. વૈધ નિલકંઠ રતનજી.... ૧
" " મયાશંકર રામજી મેહેતાજી ૧

આખુરોડ.

રા. રા. જમસેદજી ભીમજીભાઈ મે-
હેતા..... ૧
" " જમનજી ધનજીભાઈ કંટૂ
કટર..... ૧

આમોદ.

રા. રા. હરજીવન રાયચંદ..... ૧
" " રણછોડ હરગોવિંદ ઢાઢર
નાકાના ટોર કલેકટર..... ૧

આસોદર.

રા. રા. રતનચંદ ભાયચંદ..... ૧

આસ્તા.

રા. રા. આત્મારામ વિશ્વનાથ.... ૧

ધખર.

રા. રા. હરિભાઈભગવાનજીમેહેતા . ૧

ધંગતપુરા.

રા. રા. નશરવાનજી નાનાભાઈ દ્વી
ગી..... ૧

ધચ્છાપોર.

રા. રા. વૈધ દયાશંકર ગીરજશંકર
પંડયા..... ૧

ઉચેડીયા.

રા. રા. મોજભીદાર જગન્નાથ મ
ણીશંકર..... ૧

ઉંઝ સ્ટેશન.

રા. રા. હીરાલાલ વસનદાસ સ્ટેશ
ન માસ્તર..... ૧

ઉડમલપેટા.

રા. રા. ઠકર પુરુષોત્તમ આધવજી ૧

ઉદવાડા.

રા. રા. મોલેદ કરામજી ભીખાજી
ગોંદા..... ૧
" " ડાકટર નારાયણ રઘુનાથ
સાતપુતે..... ૧

ઉખર ગામ.

રા. રા. નરોત્તમ ઘેલાભાઈ આસિ
સ્ટેટ ઇન્સ્પેકટર..... ૧

ઉમરાજ.

રા. રા. વૈધ ઘેલેલાભાઈ હરિભાઈ. ૧

ઉમરાલા.

રા. રા. મેહેતા મણિલાલ દુવારકાં
દાસ સિરસ્તેદાર..... ૧
" " જમનાદાસ વિ. જ્ઞેકરશન
દાસ મેહેતા..... ૧
" " વકીલ હરજીવનદાસ ગોવિં
દરામ..... ૧

ઉમરેઠ.

રા. રા. શંકર કીશોરદાસ વેકશીને
ટર..... ૧
" " ત્રવાડીહરિપ્રસાદરણજી ૧
" " દવે બાપુજી પ્રેમાનંદ... ૧
" " હરિપ્રસાદ રણજી ૧
" " છોટાલાલ ગોપાલભાઈ ૧
" " મહમદ અભરામ... ૧
" " ઇગનલાલ દાજીભાઈ... ૧
" " કુબેરરામ અનુપરામ... ૧
" " હરગોવિંદમયારામશુક્લ ૧
" " ભટ્ટઆશારામ ઘેલાભાઈ ૧

એર.

રા. રા. પ્રાણશંકર ધચ્છારામ..... ૧

ઓડ.

રા. રા. જ્ઞેલાભાઈ નથુભાઈ..... ૧
" " પારેખ દેશાઈભાઈ જીવા
ભાઈ..... ૧

ઓરપાડ.

રા. રા. માણેકરાય સદાશિવ દેશાઈ ૧
" " ઉમ્મયારામ ઉદેરામ..... ૧
" " ડાકટર દલપતરામ ઉમેદ
રામ..... ૧

કંટાસણ.

રા. રા. માણેકલાલ અમુલખરાય. ૧

કંઠલાલ.

રા. રા. ભાવસાર લલુ ઝવેર. . . ૧

કંઠાર.

રા. રા. ગીરધરલાલ અમૃતલાલ. . ૧

" " પાલણુ નાનાભાઈ પો- ૧

" " ફરામરોજ આદરજી હુમ- ૧

" " શીયા. ૧

" " સેખ બહારદુરનાયણસુખા ૧

" " ડાક્ટર સૈયદ આદમ. . . ૧

" " મુરારીરાવ લક્ષ્મણ ડીસ્ટ ૧

" " લરી કાં. ૧

કંઠાણા.

રા. રા. મોજીલાલ મોતીલાલ કામ

દાર. ૧

કંઠારી.

રા. રા. વૈધ અંબારાંકર નારાણુ. ૧

કંડી.

રા. રા. ત્રિભોવદાસ જગજીવન ઓ

વરસિયર. ૧

" " વાસુદેવ આનંદરાવ. . . ૧

" " શાંકરશી રતનશી હેડકલાર્ક ૧

" " મણીભાઈ બાલાજી હેડ એ-

કાઉન્ટે. ૧

" " વૈધ અંબાલાલ લક્ષ્મીરામ ૧

" " રામચંદ્રસુંકુંદ સિરસ્તેદાર ૧

" " મગનલાલગુલાબચંદદેશાઈ ૧

" " ખેમચંદ હરવજીનદાસ. . . ૧

" " છગન ગિરધર મુલકી સિર

સ્તેદાર. ૧

" " માધવલાલશંકરલાલ જેલર ૩

" " મોરલીધર જેરાંકર. ૧

" " મોહનલાલકાળીદાસકારકુન ૧

" " ભાઈલાલ બાપાલાલ પટેલ ૧

" " છગનલાલ શેવકરામ ભની ૧

" " ભગવંતરાય નરસીરાય નોં

ધણી કામદાર. ૧

" " વકીલ હરી નારાયણ. ૧

" " ડાહ્યાલાલમોહનલાલકારકુન ૧

રા. રા. કૃષ્ણદેવ જગદીત કારકુન... ૧

" " ચુનીલાલ છોટાલાલ દેશાઈ

કારકુન. ૧

" " ભોગીલાલ સાકળચંદ એકા

ઉન્ટે. ૧

" " પ્રભાશંકર ઉમયાશંકર કા

રકુન. ૧

" " મોહનલાલ પ્રેમાણંદ ત્રીજે

રી ઉપર પારેખ. ૧

" " લલુભાઈ રણછોડજી વેકરી

નેટર. ૧

" " નર્મદાશંકર પ્રભુરામ. ૧

" " લલુ પ્રમચંદ દ્રેઝરર. ૧

" " મિત્રવલ્લભદાસ ગોરધનદાસ

શાહ. ૧

" " પોપટલાલ ત્રિભોવનદાસ ૧

" " હાથીભાઈઅમીચંદ કારકુન ૧

" " લલુભાઈ રણછોડજી વેકરી

નેટર. ૧

" " હરિલાલ પીતાંબર. ૧

" " રાવજી નરહર. ૧

" " મૂલજી કેવળરામ ઓવરસિ

યર. ૧

" " ઠાકર માણેકલાલભુલાભાઈ ૧

" " હર્ષદરાય પ્રજારાય આકર્ટી

ગ હેડક્લાર્ક. ૧

" " કેશવરાવ હરિ હેડકવાટર

ફોજદાર. ૧

" " ભોલાનાથ શંકરનાથ. ૧

" " અનોપરામ ભવાનીશંકર

હેડ માસ્તર. ૧

" " વામન કેશવનાશીકકરઓ

પીયમ આપકારી કબ્જમ છ

ન્સ્પેક્ટર. ૧

" " મોતીલાલ ત્રિભોવન જકા

ત કારકુન. ૨

કંઠારણા ભમ.

રા. રા. વકીલ ધરમશી કરશનજી... ૧

કંઠારણા રાણા.

રા. રા. નેશી નારાયણજી ભદવજી. ૧

" " સેવકરામ નાહોનાભાઈ શ્રી

કલ ટપેદાર. ૧

કંનેર.

રા. રા. હોરમજી એદલજી અમીન

કસ્ટમ. ૧

કપડવંજ.

રા. રા. હગનસાલ શંભુલાલત્રિવેદી. ૧

કરંજ.

રા. રા. દામોદર ધનેશ્વર મેહેતાજી ૧

કરાંચી.

રા. રા. વૈદ્ય દેવકરજી દેવજી ૧

” ” વેલજી પદમશી..... ૧

” ” દુરામજી બેજનશીશીઠના... ૧

” ” મેહોરવાનજી એઈલજી..... ૧

” ” વિશરામ કાલા સરવૈયર... ૧

” ” બારાજ બેનપાલ ગોકળ... ૧

” ” અધ્યાય કઈઓજી દાનીઆ ૧

” ” રજી પંચકી..... ૧

” ” ઠક્કર ગોપાલજી કલ્યાણજી ૧

” ” પુરપોત્તમ રાત્રજી..... ૧

” ” વિશ્વેશ્વર લક્ષ્મણ..... ૧

” ” જોશીભગવાનદાસ આલુમલ ૧

” ” ભવાનદાસ આયુમલ ૧

” ” દયાલજી જેઠાભાઈ..... ૧

” ” શુભામહુરોનભાઈ ચાગલા ૧

” ” ભાઈ..... ૧

” ” પરશોત્તમ હરજી પરમાર ૧

” ” પરશોત્તમ દામોદર પટેલ ૧

” ” જમશેદજીદુરામજીમારતર ૧

” ” રણુનાથ રામચંદ્રકડીવાલા. ૧

” ” હુંગરશી ઉગરીદાસ..... ૧

” ” નારાયણ મુરારજી..... ૧

” ” વૈદ્ય કાલુરામ પુનરામ રા ૧

” ” વળ..... ૧

” ” શેઠ ભોલારામમિશનદાસ ૧

” ” ડા. સવજી કેશવજી..... ૧

” ” કાશીનારાયણ—પાલવ... ૧

” ” ગોવિંદજી એન, તુલશીદા ૧

” ” સ બધર્સ... ૧

” ” ગણપ્રસાદ ધીરજીરામ... ૧

” ” હરીરામ સુંદરજી ઝવેરી. ૧

” ” આસકરજી ખેંગાર હા. મે ૧

” ” તા નયેશંકર મુગટરામ... ૧

” ” લાલજી હરજીવન મેતા... ૨

” ” હારામ કુકીર મારામદ... ૧

” ” મીસ્તર નાનાભાઈ દીનશા ૧

” ” મીસ્તરજગન્નાથસાંકળેશ્વર ૧

” ” શેઠ ભાણજી ઓધવજી... ૧

રા. રા. મીસ્તર જેશામ. ૧

” ” પંડયા પીતાંબર..... ૧

” ” સુતાર નાનજી ખીમજી... ૧

” ” મીસ્તર અમ્રતલાલ ઉમી ૧

” ” આશંકર..... ૧

” ” શેઠ શુભામહુરોનઅલીભાઈ ૧

” ” દામજી દેજી હા. મૂલજી ૧

” ” વી. દામજી..... ૩

” ” દીનશાહજી માણેકજી એ- ૧

” ” કાલિદાસ..... ૧

” ” પંડયા શામજી વિ. શંકર ૧

” ” જી વૈદ્ય..... ૧

” ” દામોદરરામજીલખમીદાસ. ૨

” ” ઠક્કર હરજીવન દામોદર ૧

” ” મારફત..... ૧૦

” ” પીતાંબરદાસ વી. વલ્લભ ૧

” ” દાસ..... ૧

” ” વીસરાગ કાળા સરવૈયર ૧

” ” મ્યુનિસીપાલીટી..... ૧

કરોલી.

રા. રા. મેહેતાજી નરભેરામ હરજી ૧

વન..... ૧

કલકતા.

રા. રા. હિમતરામ ગોરીશંકર હા- ૧

થી વડનગરા નાગર... ૧

” ” મુલ્લાં તૈયબઅલી શેખ અ ૧

” ” બહુદયલી..... ૧

” ” ડા. ત્રીકમદાસ દામજી ૧

” ” ભાટીયા..... ૧

” ” જોશી બેહેચરલાલ હરખજી ૧

” ” દીહોરવારી..... ૧

કવ્વીઠા.

રા. રા. જગજીવન જેશામ..... ૧

કાંકરાપાર.

રા. રા. રણજીદજી ભાઈદાસ.... ૧

કાંદરોજ.

રા. રા. બાવા ભગવાનદાસજી ગો ૧

પાલદાસજી..... ૧

કાનાનોર.

રા. રા. કાવરાજ હીરજીભાઈ..... ૧

કામરેજ.

- રા. રા. દેશાઈડાહ્યાભાઈ ભીમભાઈ ૧
 " " મોહન રણછોડ દવે.... ૧
 " " કેશવરામ રામચંદ્ર સાહુ
 કે આગ કં ઇન્સ્પેક્ટર. ૧
 " " માણેકભાઈ જશભાઈ વહી
 વટદાર. ૧
 " " કૃષ્ણાનંદ માધવાનંદવ ૨ ૧
 કાસાવડ.

રા. રા. જીવરામ કામેસ્વર.... ૧

કાલીયાણા.

રા. રા. પટેલ નારાણ કમાભાઈ ૧

કાસોલ.

- રા. રા. માધવલાલ ભવાનીશંકર ૧
 " " દેશાઈ જગજીભાઈ હરીલાલ ૧
 " " ઠાકોર પ્રતાપસિંહ બેરવ
 સિંહ..... ૧
 " " પરીખમથુરાદાસનહાલચંદ ૧
 " " દેશાઈમોતીભાઈ દ્વારકાદા
 સ ગામલતદાર..... ૧
 " " એલ. એમ. ઠાકોર મ્યુ
 નીસિપાલ સેક્રેટરી.... ૧
 " " દેશાઈ વસંતલાલ સુંદર
 લાલ..... ૧

કાશીપુર

" " નરોત્તમભાઈ કાશીભાઈ. ૧

કીલ્તપારડી.

" " શેઠ અમૃતલાલહરગોવિંદ
 દાસ..... ૧

કુશ્મી.

" " સુકુંદ રામાજી આ. મા-
 સ્તર..... ૧

કુડીઆણી.

" " ઠાકોર દાનજીપ્રભુભદ્રવ. ૧

કુંદાવાવ.

" " ગણપતરામ પુરુષોત્તમ.. ૧

કુંમટી.

" " હવનલાલ ગવરીશંકર.. ૧

રા. રા. રણછોડ પ્રેમજી..... ૧

કેટીખંદર.

- " " શેઠ કરશનદાસ હીરજી
 પસારી..... ૧
 " " ભટ ગંગારામ હરિરામ હે
 ડગાસ્તર..... ૧
 " " ઠા. ત્રીકમ વિ. બારમલ ૧
 " " શેઠ દીપામલચંતનમલાણી ૧
 " " શેડતોલારામપરસુમલાણી ૧

કેરવાડ.

રા. રા. શાહ ગુલાબચંદનારાણજી ૧
 " " ઠક્કરગણપતરામ નરભેરામ ૧
 " " શાહ ચુનીલાલ બેધતા... ૧

- " " શાહ હરજીવન હરખચંદ ૧
 " " શાહ રતનચંદ સવાઈચંદ ૧
 " " મેહતાજી રણછોડદાસ આ
 મૃતદાસ..... ૧
 " " શાહકાલીદાસ અમથાભાઈ ૧
 " " ઠાકોર સાહેબ રાયસિંહ-
 જી ભારતસિંહજી..... ૧
 " " પટેલ રણછોડ નાયા... ૧
 " " ઠક્કર ઇશ્વર દેવજી.... ૧

કેરા.

" " નારાણજી હરિરામ દવેશી
 ઠક્કર..... ૧

કેલવામડીમ.

" " હરમોજી માણેકજી પારસી ૧

કેસ્ટલરોક.

" " હુગારામજી હોંદઆ એલ.
 સી. ઈ..... ૧

કેસોદ.

" " જેશંકર કલ્યાણજી ડાયાં
 દક્તરી..... ૧

કોચીન,

" " આદમજી હમીમજી હરી
 આનાવાલા..... ૧

કોટડી.

" " ઠક્કર રતનશી સુવજી... ૧

૧૧. ૧૧. શેઠ પ્રાગજી દેવજી... ૧
કેડાં.
- " " મેહેતાજી ભાઈશંકર વસં-
તરામ. ૧
કેડાંનારા.
- " " લીમજીભાઈ નારાજી શે
ઠ ગો. તે. રકુલમારતર... ૧
- " " પુંભગાઈ દેવશી વાલાવ-
ધર મેહેતાજી. ૧
- " " શેખકાદરમીયાં પુરતમારતર ૧
કેડાંનારા
- " " કાનજીવિ. ગોંગજીકમ્પાજીન્ડર. ૧
- " " નાગરદાસગૃહા અવલ કાં ૧
- " " ચશવંતરાવ લદ્દમજી. ૧
- " " માધવરાવ ગોવિંદ. ૧
- " " અંબાશંકર દેવશંકરમેનેજર. ૧
કેડાંના.
- " " વૈદ્ય પ્રભુરામ હમાશંકર... ૧
કેડાંનાપુર.
- " " ખેડેરામજી રસ્તમજી આ
બકારી ઈન્સ્પેક્ટર. ૧
કેડાંનીએલ.
- " " મથુરભાઈ રણછોડદાસ પો
લીસ પટેલ. ૧
કેડાંનાં.
- " " ગોવિંદજી દયાળજી દેરાઈ. ૧
કયાંકેશી.
૧૧. ૧૧. ગંગાદાસ લલ્લુભાઈ. ૧
ખગડા.
૧૧. ૧૧. દેવીદાસ કલ્યાણજી... ૧
ખડોલ.
૧૧. ૧૧. વિશ્વનાથ બાપુજી... ૧
ખડોલા.
- " " સોરાબજી દાદાભાઈ ૧
ખંભાત.
૧૧. ૧૧. હમયાયંકર ખેડેયર. ૧

૧૧. ૧૧. ખરશોદજી નમશોદજી કુખમ-
લ પોરત મારતર ... ૧
- " " વકીલ સુનીલાલ મગનલાલ ૧
- " " મેહેરવાનજી પેસ્તનજી મુન-
શંકર ૧
- " " ડાક્ટર ગિધરલાલ સુનીલાલ ૧
- " " ડાક્ટર વામનરાવ વિનાયક
રાવ ૧
- " " પટેલ પ્રભુદાસ બીખારીદાસ ૧
- " " શાહ અમૃતલાલ પશીયતરા-
મ ૧
- " " ગંગાશંકર મયારામ પંડયા
રકૂલ મારતર ૧
- " " પંડયા મણીશંકર ગવરીશં-
કર. ૧
- " " છોટાલાલ દુર્લભદાસ ... ૧
- " " રણછોડદાસ મોરલીધરદાસ ૧
- " " શાહગિરધરલાલનાથાભાઈ ૧
- " " શાહ મગનલાલ પાનાચંદ ૧
- " " અમીરભાઈ ખીન મહમદ ૧
- " " દોલતરામ કુરણારામ. ૧
- " " માણેલાલ મોતીરામ ... ૧
- " " મગનલાલ બાઈલાલ હનુર
સિરરતેદાર ૧
ખંભાલીયા.
૧૧. ૧૧. ડાક્ટર વીરજીજીણા એલ.
એમ. એન્ડ એસ. .. ૧
- " " મારતર કાનજી એધવજી ૧
- " " કુવ જેઠા પુરષોત્તમ ... ૧
ખરસાડ.
૧૧. ૧૧. ગિરજશંકર જીવણરામ ભા-
ઈ ... ૧
- " " મંગલાલ કેશવલાલ અગરવા-
લા હેડમારતર ૧
ખાખરેચી.
૧૧. ૧૧. વૈદ્ય એધવજી મુંદરજી વે-
કશિનેટર ૧
ખાખીખલીયા.
૧૧. ૧૧. મોતીચંદ પ્રમાનંદ ...
ખારા ઘોડા.
૧૧. ૧૧. ગોવિંદદાસ દામોદરદાસ

૩૬૬ કલાઈ ... ૧
 રા. રા. નારાયણ જગન્નાથ સીંગ-
 નલર ... ૧
 " " છાટાલાલ મોતીલાલ સોલ્ટ
 એન્ટ ... ૧
 " " હિમતલાલ લલ્લુભાઈ સેક્રેટરી
 ખાનડા.
 રા. રા. વકીલ ખત્રી જુસબ ખીન
 ઇખાળી ... ૧
 ખેડ બ્રહ્મા.
 રા. રા. લલ્લુ ધનેશ્વર ... ૧
 ખેડ.
 રા. રા. હરિવલ્લભ દામોદર ... ૧
 " " કાલીદાસ પ્રેમજીસબજી
 કોટના બેલીફ ... ૧
 " " હિમતલાલ માણેકલાલ ડે
 યુટીયીટનીશ ... ૧
 " " મોતીભાઈ મહાસુખરામ
 હેડ સરવેયર ... ૧
 " " મોતીભાઈ જગનાથજી લો
 કલક્ટર એકાઉન્ટન્ટ ... ૧
 " " ચીમનલાલ દુર્ગારામ કલાઈ ૧
 " " મોહનલાલ ત્રિભોવન કલાઈ ૧
 " " લોળાનાથ લક્ષ્મીશંકર કલા-
 ઈ... ૧
 " " મગનલાલ નરભેરામ કલાઈ ૧
 " " રઘુનાથરાવ રાવજી કલાઈ ૧
 " " લલ્લુ અનોપશી હેડ કારકુન ૧
 " " નરસિંહરામ વજેરામ ... ૧
 " " હરજોશિંદ કરશનદાસ ... ૧
 " " માણેકલાલ મજબુબખાઈદાસ ૧
 " " જયશંકર મુળજીભાઈ રે
 જી સ્ટેશન કલાઈ ... ૧
 " " ચુનીલાલ દલપતરામ રાવ
 સાહેબ કવીસ્વર સખાડીને
 ટેન્નન્ટ ... ૧
 " " માણેકલાલ અનુભાઈ કલે
 કટર એકાઈસ હેડ કલાઈ ૧
 " " પુરુષોત્તમરાય કૃષ્ણરાયદેશા
 ઇ પો. એકાઉન્ટન્ટ... ૧
 " " પંડયા જગજીવન ગોવરી
 શંકર કલાઈ ... ૧
 " " દેશાઈ અચરતલાલ શિવાલાલ
 હજીર ટ્રેડર ... ૧

રા. રા. દેશાઈ છાટાલાલ હીમચંદ
 કલાઈ ... ૧
 " " હરિલાલ મજબુબખાઈદાસ
 ચીફેકોન્સ્ટેબલ ... ૧
 " " મોતીલાલ ચુનીલાલ ડીરટી
 કટ ડે. કલેક્ટર ... ૨
 " " જોશી નંબકરામ ગવરીશંકર ૧
 ખેરવા.
 રા. રા. શિવશંકર જીંઘારામ ... ૧
 " " કુબેર ભાયચંદ શાહ ... ૧
 ખેરાલી.
 રા. રા. પોલીસ પુટલ મંગારામ ન
 રભેરામ ... ૧
 ખેરાલુ.
 રા. રા. વકીલ મોગીલાલ ત્રીકમલાલ ૧
 ખોખરી.
 રા. રા. મિસ્ત્રી સુતાર નથુ વિ.
 ખીમજી ... ૧
 ખોડીઆર.
 રા. રા. ગીરધરલાલ ઝવેરલાલ સ્ટે
 ન મારતર ... ૧
 " " રામશંકરગોધડવ્યાસઆ-
 સિંગ સ્ટેશન માર્ટર ... ૧
 " " ડાહ્યાભાઈ હેમચંદ તારમા-
 ર્ટર ... ૧
 ખોડ.
 " " ખોડુના મુખી ... ૧
 રા. રા. મેહેતાજી વશનભાઈ ગોક
 ળભાઈ ... ૧
 ગોટચી.
 રા. રા. માધવજી શામજી કંટ્રાક્ટર ૧
 " " રણછોડભાઈ ફકીરભાઈ ક
 પટાન ... ૧
 ગણુદેવા.
 રા. રા. ત્રવાડી નરભેરામ આણંદ-
 રામ ... ૧
 ગણુદેવી.
 રા. રા. દેશાઈ ગુલાબરાય આપુભાઈ ૧
 " " માણેકજી પાલજી દોરડી ૧
 " " બીખા ભટ વજેરામ ... ૧

ગાંધાર.

રા. રા. દ્વારકાંદાસ મોહનલાલ... ૧

ગરબડા.

રા. રા. વોરાહસન આદમજી કુક
ડીયા ૧

ગાંગડ.

રા. રા. કારબારી હીરાચંદ વેલજી
સંધાણી ૧

ગાજળા.

ઠાકોર શ્રી હિમતસિંહજી રાયસિં
હજી... .. ૧

ગાધકંડા.

રા. રા. મેતા ગોવિંદજી કહાનદા
સ મુનસફ. ૧
" " વૈદ્યશ્રી નંદરામ પ્રાગજી ૧

ગાંફ.

રા. રા. વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથ ચિકા
ભાઈ જની... .. ૧
" " જોશી હરિરામ ગંગારામ ૧

ગાલા.

પાટવી કુમારશ્રી હરિસિંહજી મુમ
રાજી... .. ૨

ગીરમથા.

રા. રા. શિવલાલ હરજીવન... .. ૨
" " કારબારી કાકા લક્ષ્મણ... ૧

ગુંદીઆલા.

રાણાશ્રી કસલસિંહ લખુભા ગુંદી-
આલા દરબાર... .. ૨

ગુસરી.

રા. રા. મોતીલાલ હરિદાસ... .. ૧
" " જોઠાભાઈ મેઘજી..... ૧

ગેડી.

રા. રા. જોરામભાઈ ડોશાભાઈ મો
ચારાઈ ગેં રફૂં માં રા
જીના ઈંગ્લીશ શિક્ષક. ૧

ગોંડલ.

રા. રા. કાવસજી એ. દેશાઈ... ૧
" " મેહતા ધનજી ઓધવજી.. ૧

ગોથાણ.

રા. રા. બાબરભાઈ મોરારજી દે
શાઈ... .. ૧
" " નારાણભાઈ કાલીદાસ પ-
ટેલ... .. ૧
" " રતનજી કશવજી... .. ૧

ગોધરા.

રા. રા. કુંભાર જીવ કાળીદાસ... ૧
" " કાવશા ફરુજી કડાકા... ૧
" " જીવ મોહનદાસ કલ્યાણ
દાસ રજીવર કલાર્ક... .. ૧
" " મેતા મુનીલાલ મોજીલાલ ૧
" " મુલાં અબદુલ હુસેન મુલાં
ધરમાયજી મુનસફકોટના
નાજર... .. ૧
" " જીવરાય દાનતરાય મુન
સફ કોટના કારકુન..... ૧
" " અમૃતલાલ નયુભાઈ મુનસ
ફ કોટના કારકુન..... ૧
" " મોતીલાલ આત્મારામ મુ
નસફ કોટના કારકુન... .. ૧
" " લીલાધર રંકરજી કારકુન ૧
" " રઘુનાથ દીનાનાથ વઝીલ... ૧
" " ભોગીલાલ હકુમતરાય શિ
રરતોદાર..... ૧
" " દેવશંકર ગમાણીદકારકુન. ૧
" " હીરાચંદ પ્રભુદાસકારકુન. ૧
" " જુરા કાળીદાસ સરવૈયર. ૧
" " માધવરાવ ગણપતરાવ ફ
લ્વીરા... .. ૧
" " દેશાઈ ભાઉરાય રણછોડ
રાય... .. ૧
" " પ્રાણલાલ નાયજી પાઠક. ૧
" " લક્ષ્મીલાલ અબેરામત્રવાડી... ૧
" " પ્રજ્જલાલ પુરષોત્તમરાય રે-
વા કાંકાના દફતરદાર..... ૧
" " પ્રાણલાલ હરિલાલ કલાર્ક. ૧
" " હરકીશનદાસ પાલમુકુનદા
સજી... .. ૧

રા. રા. નભીયતરામસંતોકરામજી. ૧
 " " રામચંદ્ર ત્રીકમલાલ.... ૧
 " " અચરતલાલપરસોતમદાસ ર

ગોધૂંગ કુચ્છ,

રા. રા. શેઠ રણછોડદાસ દયાળ. ૧

ગોરજી.

રા. રા. બળવંતરામ સખારામકા-
 રભારી..... ૧

ગોરવા.

રા. રા. વૈદ્ય દલપત રામજીભાઈ. ૧

ગોલનવડ સ્ટેશન.

રા. રા. ડોખુટી સ્ટેશન માસ્તર
 રામજી જેભાઈ..... ૧

ગોલાદરા.

રા. રા. હસન મહમદ..... ૧

ચકડલાદ.

રા. રા. મેહેતાજી હત્તમરામ નર-
 સિંહરામ..... ૧

ચકડલાસી.

રા. રા. બીખાભાઈ શિવરામ... ૧

ચાપા.

રા. રા. મિસ્ત્રી ખેંગાર વી. ધનજી ૧

" " મિસ્ત્રી દેવશી વી. હીરજી. ૧

" " હરિદાસ વી. મુકુંદજી... ૧

" " શેઠશ્રી સોમચંદભાઈ.... ૧

ચાંચવેલ.

રા. રા. લક્ષ્મીરામ નરશીરામ... ૧

ચિતોડગઢ.

રા. રા. અરદેશર ઉકડજી આપીય

મ કલાર્ક એજન્સી.... ૧

" " ડાક્ટર ત્રવાડી રણછોડલા

લ વિશ્વનાથ..... ૧

ચિત્રોડ.

રા. રા. માધવજી વિ. વેલજી કાર

ભારી..... ૧

" " આકુંદજી ખીમજી.... ૧

ચીખલી.

રા. રા. બીમજીભાઈ મોહનભાઈ

પોસ્ટ માસ્તર.... ૧

" " રવીશંકરભાઈ શીવભાઈ... ૧

" " વૈદ્ય નરભેરામ ત્રંબકરામ. ૧

" " નેશંકર શિવરામ આપકારી

કારકુન ૧

" " આત્મારામ લીળાલાઈ... ૧

ચીંચણ.

રા. રા. હૌરમજી બીમજીભાઈ... ૧

ચીતલ.

રા. રા. ત્રવાડી ચંદુલાલ કૃષ્ણરા-

મજી પોસ્ટ માસ્તર..... ૧

" " કાગદાર અનંદરામ વિ.

નાનજી..... ૧

" " પ્રભાશંકર ભાણજી..... ૧

" " વૈદ્ય નેશંકર ગોવિંદરાય.. ૧

ચોમડા.

રા. રા. રામરામ રૂપરામ મહેતાજી ૧

ચોરવડોદરા.

રા. રા. મીયાં ગંગાખાન શેતખાન ૧

" " મેહેતાજી દેવશંકર મહેશ્વર ૧

" " અસમલ અબરામ..... ૧

" " મકવાણા હીરા ગંગાભાઈ. ૧

" " દવે કાશીરામ બાપુજી

મેહેતાજી બાવળા વાસી.. ૧

ચોરવાડ.

રા. રા. નારણજી ઉમયાશંકર વૈદ્ય ૧

છત્રાસા.

રા. રા. કુંવરજી જગજીવન.... ૧

" " મનજી નંદવજી વોરા.... ૧

છનીયાર.

રા. રા. મગનલાલ કાલીદાસપંડિત

મહેતાજી..... ૧

છોટાઉદેપુર.

મહારાઓલ શ્રી ભારતસિંહજી જીત

સિંહજી..... ૧

" " ચંદ્રસિંહજી મહારાજ... ૧

" " પ્રમાનસિંહજી જીતસિંહજી ૧

જાપા.

- રા. રા. ભટ્ટ ગુલાબશંકર પ્રાણશં
કર તજવીજદાર..... ૧
- " " મેતા વજેશંકર ગોપીનાથ
સિરરતેદાર..... ૧
- " " પંડયા દયાશંકર રતનજી
વકીલ..... ૧
- " " જોશી પુરુષોત્તમ તેજપાલ
કોશાના કુવ..... ૧
- " " હાયારામ રાઘવજી અળ-
ડાસા વહીવટદાર..... ૧
- " " ભટ્ટ ભગવાનજી ગંગારામ ૧
- " " ઠા, જેઠા કુમરજી વજા. ૧

જડોદર કચ્છ.

- રા. રા. મહેતા મલુકચંદ તુલશી
જડોદર કારભારી. ૧

જામલપુર

- રા. રા. ગવરીશંકર માધવરામ.... ૧
- રા. રા. માનેકજી ધનજીભાઈ બાટ
લીલાલા..... ૧
- " " દામોદર ઉકેડા..... ૧
- " " શા. ગેલા ફરમશી..... ૧
- રા. રા. ફરપુરરામ મનયરામ.... ૧
- રા. રા. બળવંતરાય દિનાનાથ... ૧
- રા. રા. મી. માણેકલાલ લાઇબ્રેરી. ૧

જાંબુસર.

- રા. રા. છાટાલાલ ભાઈજી..... ૧
- રા. રા. ત્રંબકલાલ મોતીલાલ વેક-
શીનેટર..... ૧
- રા. રા. તલાટી મુળજી ચુનીલાલ.. ૧
- રા. રા. જેઠાલાલ મજાઈ મામ-
લતદાર..... ૨
- રા. રા. દેશાઈ જગન્નાથ વેળીરામ
મામલતદાર કચેરી કલાર્ક. ૧
- રા. રા. જેઠાજી કૃષ્ણારામ વ્યાસ સ
બજાજ કોર્ટના નાજર... ૧
- રા. રા. દેશાઈ કુરુણરામ ખુશાલ
રાયસબજાજકોર્ટના કલાર્ક ૧
- રા. રા. ખરશેજી નવરોજજી સળ-
જાજ કોર્ટના બેલીફ.... ૨
- રા. રા. દલીચંદ ખુળચંદ સંઘવી
સબજાજ કોર્ટના કલાર્ક.. ૧
- રા. રા. નંદકિશોર લલ્લુભાઈ સ-

બજાજ કોર્ટના બેલીફ.... ૧

- રા. રા. કુજલાલ વિદ્યાદત્ત સબજાજ
કોર્ટના બેલીફ..... ૧
- રા. રા. રતનલાલ મીઠાલાલ સળ-
જાજ કોર્ટના ફીક્લાર્ક.... ૧
- રા. રા. દીપજી હરિભાઈ સબજા-
જાજ કોર્ટના બેલીફ..... ૧
- રા. રા. માણેકલાલ અચરતલાલ ક-
લાર્ક..... ૧
- રા. રા. તાપીશંકર મુળજી..... ૧
- રા. રા. તલાટી ત્રીભુવન છપીલદાસ ૧
- રા. રા. બાઈ રેવા બાપુ દયાશંક-
કરની દીકરી..... ૨
- રા. રા. સૂર્યરામ બંધારામ, પળ-
લીક વકી કલાર્ક..... ૧

જલગામ.

- રા. રા. શાહ રામચંદ ઈવરાજ... ૧

જલાલપુર.

- રા. રા. નારાયણ અનોપરામ.... ૧

જલુધ.

- રા. રા. શાહ અંબાલાલ હીરાચંદ ૧

જામનગર.

- હીઝ હાયનેસ ધી મહારાજાન ધિરાજ
બગશી વિલાજ કે. સી.
એસ. આઈ ૧૦
- રા. રા. મે. વ. સા. રાઘવજેઠાણી. ૫
- " " " " ફરસનપુતણી. ૧
- " " " હાલાદપ્રાંતના હે. એ. ૧
- રા. રા. હરિવલ્લભ મૂલજી... ૧
- રા. રા. લીલાધર પ્રભાશંકર દવે. ૧
- રા. રા. જુઠાલાલ મોરારજી વકીલ ૧
- રા. રા. ગોરધનદાસમોરારજીવકીલ ૧
- રા. રા. મારતરજટાશંકર લીલાધર ૧
- રા. રા. વકીલ સોમચંદ વિ. હીરા
ચંદ... .. ૧
- રા. રા. વીકાજી ભીમજીભાઈ તારા
પુરવાળા મેરજીભાઈ મહે-
તા મારફત.... .. ૧
- રા. રા. માણેકસાઈ તથામેરજીભાઈ
ફરતમજી વાંકડીયા મહેતા

મારફત....	૧
રા. રા. મહારાજશ્રી રાગપ્રસાદજી	
આણંદા બાવાની જીગના	
મહત્ત....	૧
રા. રા. રવામીજી કેવળાનંદજી..	૧
રા. રા. શાહ જેરાંગ સુંદરજી....	૧
રા. રા. ગુલામ મુખપરીજી જીવલા	
પરીજી....	૧
રા. રા. ચીફ મેડીકલ ઓફીસર..	૧
રા. રા. મળીશંકર માંડજી....	૧
રા. રા. ચત્રભુજ રેવાશંકર....	૧
રા. રા. જેચરવાલ પ્રાણશંકર કં-	
ડોરણાવાળા.....	૧
રા. રા. જમાદાર અગરબીન મા-	
મદ અણુભંચ..	૧
રા. રા. ત્રંબકરાવ હરિ હોસપીટલ	
આસિસ્ટન્ટ... ..	૧
રા. રા. બાલાજી નારાયણ જેશી	
ફર્ટ આસિસ્ટન્ટ હાઈરકલ ૧	
રા. રા. ત્રિદેવનાથ ગોવિંદજી બુક-	
રોલર.....	૧
રા. રા. પ્રેમશંકર વિ. દયારામ	
સ્પેશીયલ ડાક્ટર.....	૧
રા. રા. વૈદ્ય હીરજી જગજીવન....	૧
રા. રા. દુલેરાય છોટાલાલ મહેતા. ૧	
રા. રા. વૈદ્ય મયાશંકર તુળશી... ૧	
બુનાગડ	
શ્રી સરકાર ખુદાવીંદ નામદાર બુ-	
નાગડ સરકાર.....	૨૫
રા. રા. ધનેશ્વર અખારામ પોલી-	
સ ફોજદાર.....	૧
રા. રા. ઠક્કર છગન રણછોડ....	૧
રા. રા. આસિસ્ટન્ટ માસ્તર મોતી	
લાલ નંદજીવન.....	૧
રા. રા. ઝવેરીલાલ કેશવલાલ... ૧	
રા. રા. ગોવિંદજી વિ. નાનજી બુ-	
કસેલર.....	૧
રા. રા. બહાદુર લાયબ્રેરી.....	૧
રા. રા. નરીરૂલ હક ઉર્ફ ખડા બા	
પુ મીયાં બીન પીરામીયાં. ૧	
રા. રા. હિમતલાલ માણીલાલ ઘો	

હા આસિસ્ટન્ટ માસ્તર હા	
ઈસ્કુલ.....	૧
રા. રા. ધલરામ અસમાલ.....	૧
રા. રા. મંગલજી ગવરીશંકર હાં	
ભગવતરાવ વિ. મંગલજી	
બુચ.....	૧
રા. રા. અમૃતરાય વિ ત્રીકમરાય ૧	
રા. રા. ઘેલાલાઈ હરીજીશનદાસ	
આસિં માસ્તર-હાઇરકલ ૧	
રા. રા. જમાદાર વાહેદ અર્જીખાન	
મમદ.....	૧
રા. રા. માનશંકર શિવપ્રસાદ રમા	
લકામ • કોટના ન્યાયા-	
ધીશ.....	૧
રા. રા. વકીલ મહમદ હાજી બુસ-	
બ ડાંગરા.....	૧
રા. રા. ગુલામશંકર ઝવેરચંદ રા-	
ન્ય પ્રકરણી અધિકારી..	૧
રા. રા. હકીમજી સાહેબ અબદુલ	
કાદર સાહે મહમદ....	૧
રા. રા. ત્રીકમરાય હદેશંકર વકીલ ૧	
રા. રા. વંદાવનદાસ મુખારામ	
આસિં માસ્તર હાઇરકલ. ૧	
રા. રા. શેઠ ત્રીભાવન વી. દેવચંદ. ૧	
રા. રા. દુલેરાય હરિપ્રસાદ ફેરણી	
સિરસ્તેદાર.....	૧
રા. રા. ગુલામ મહમદ બાવા મી-	
આ મુનશી જેઇંટસર ન્યા	
યાધીશ.....	૧

બુનાસાવર કુંડલા.

રા. રા. મહેતા લક્ષ્મીચંદ લાલા. ૧	
રા. રા. વૈદ્ય ગવરીશંકર વિ. સુંદ	
રજી....	૧
રા. રા. જેશી દેવશંકર લવજી.... ૧	

જેતપુર.

રા. રા. માનસિંહ નરભેરામ.... ૧	
રા. રા. ભગવાનજી નરભેરામ. ... ૧	
રા. રા. ઉત્તમચંદ વિ. જેડાલાલ. ૧	

જેતલસર

રા. રા. દુર્ગારામ રટેશન માસ્તર. ૧	
રા. રા. વકીલ નાનાલાલ વિ. મ-	
જલાલ.....	૧

ઝગડીઆ.

- રા. રા. મહારાજ રત્નેશ્વર રાવ-
ળ. ૧
" " અમદુલકાદરગુલામહુસેન. ૧

ઝહેર.

- રા. રા. ગોરધનદાશ મૂલચંદ.... ૧

ઝાંઝમેર.

- રા. રા. ભટ દલપતરામનથુભાઈ... ૧

ઢંકારા.

- રા. રા. શાહ દેવકરણ આણુંદળ
કારકુન. ૧
" " પંડ્યા કુબેરણ કાબળ... ૧
" " મેતા ખોડીદાસ દેવળ... ૧
" " ત્રિભુવન બેઠાલાલ... ૧
" " બેશી શિવશંકર પ્રધાન ૧

ટાણા.

- રા. રા. જટારાંકર નરભેરામ ભટ્ટ ૧

ટાંડા.

- રા. રા. બાળકૃષ્ણ દાજીભાઈ તાલુ-
કદારના કારભારી ... ૧

ટીકર.

- રા. રા. મૂળશંકર કેવળરામ દવે ૧
" " પટેલ શિવલાલ ખીતાબર. ૧

ઠંઠા સિંધ.

- રા. રા. મુલતાની કરશનદાસ ખુ-
શાલદાસ. ૧

ઠાસરા.

- રા. રા. પુરુષોત્તમ મુગટરામ તા-
લુકારકુલ માસ્તર ૧
" " ત્રિવેદી મોતીલાલ કાલી-
દાસ... ૧
" " અવલકારકુન મણિલાલ અ-
જીતરાય... ૧
" " રાવસાહેબ અમૃતલાલમા-
લિકલાલ દેશાઈ... ૧
" " શંકર કુબેરદાસ. ... ૧

ઢંભાણુ.

- રા. રા. કીશોર કુબેરદાસ તલાટી

- રા. રા. નાનાભાઈ અભેરામ પો-
લીસ પટેલ પંતાલી... ૧
" " ભાઈલાલ કાકુ પાંકક ... ૧

ડભોધ.

- રા. રા. ઈશ્વરલાલ લલ્લુભાઈ મ-
જમુંદાર ... ૧
" " બેશી બેશુંકર પ્રેમાનંદ
હેડમાસ્તર એવ વ૦ રૂફલ ૧
" " વ્યાસ પુરુષોત્તમ દયારા-
કર ડાકટર. ... ૧
" " પંડ્યા દેવશંકર વસંતરા-
મ પરમેનન્ટ વર્ધનપેકટર. ૧
" " કંદ્રાકટર ભગવાનજી ન-
રોત્તમ પટેલ વગા... ૧
" " વેરા નર્મદાશંકર ગણપ-
તરામ... ૧
" " દેશાઈ પ્રાગજી દુર્લભભાઈ
સ્ટેશનમાસ્તર... ૧
" " દેશાઈ મગનલાલ જગુભા-
ઈ સરફોજીદાર... ૧
" " મોતીલાલ નાથાભાઈ કં-
ત્રાકટર. ૧
" " આઠ વલે બાપુ સપારા-
મ હેડમાસ્તર ૧
" " કામેશ્વર પુરુષોત્તમ ૧
ડેઓલાલી કેમ્પ.

- રા. રા. હોરમજી જમશેદજી ... ૧

ડેડાણુ.

- રા. રા. થાણુદાર કલ્યાણરામ શિ-
વલાલ. ૧

ડેલી.

- રા. રા. છગનલાલ પ્રભરામ વેક-
શીનેટર. ૧

ડુંવા.

- રાણા રવાજી ગોવિંદજી.... ૧

* તગડી.

- રા. રા. વૈધ હરિ રણછોડ... ૧

તરશાડા.

- રા. રા. ગોવિંદજી જગજીવન... ૧
" " લાલભાઈ લલ્લુભાઈ... ૧

તલોદ.

રા. રા. ખુશાલદાસ વીરદાસ મહે-
તા... .. ૧

તવડી.

રા. રા. વસનજી ફૂલભભાઈ મહે-
તા... .. ૧

તારાપુર.

રા. રા. હોરમજી ભીમજીભાઈ. ૧

” ” કુંવરજી શાહાપુરજી જવા
ર સંસ્થાનના માજીદવાન. ૧

તેરા કચ્છ.

નામદાર કુમારશ્રી રાયધણજી સા
હેજા.... .. ૧

રા. રા. પ્રેમજી વિ. લાધાભાઈ પં-
ડયા કંન્યાશાળા મહેતાજી. ૧

” ” જમાદાર દોસમાંમદ અ-
લીયાણી.... .. ૧

” ” ગોરજી હીરાચંદ વિ. તા-
રાચંદજી.... .. ૧

” ” કાનજી કેશવરામ.... ૧

ત્રાજ.

રા. રા. ઠકર બેહુચર મુનજી.... ૧

થરા.

રા. રા. શિવલાલ રણછાડલાલ મે-
હેતાજી તાલુકા રફૂલ.... ૧

” ” સોની ખુશાલ હકમચંદ. ૧

” ” સુલેમાન રહીમ મેમણ મ-
રચંદ... .. ૧

” ” મલેક નકરભાઈ સદુભાઈ
કાકરેજી વેક્ષીનેટર.... ૧

” ” ન્યાલચંદ બાણજી પટેલ
ફર્ટ આસિરટંટ મારતર. ૧

” ” મેતા હેમરાજ વજેસી કા
મદાર... .. ૧

થરાદ.

રા. રા. શેઠ દેવચંદ સવાધચંદ વ-
ધીલ.... .. ૧

” ” કોઠારી ધરમચંદભાઈ મ-
લજી ચાણદાર... .. ૧

રા. રા. ગોખરજીભાઈ હરીભાઈપો
લીસ ફાજદાર... .. ૧

” ” ભાધચંદ ગુમચંદભાઈ સા
હેજા મહેતા... .. ૧

” ” થરાદ લાઇબ્રેરી... .. ૧

” ” સંઘવી પીતાંબર વજેચંદ ૧

” ” દેશાઈ ઉજમ છગનચંદ. ૧

” ” નકુળખાન નીલમખાન
જનાદાર... .. ૧

થાણા.

રા. રા. મથુરાદાસ નથુભાઈ... .. ૧

” ” ડાક્ટર ખરસંદજી બેહરા-
મજી.... .. ૧

” ” સોમેશ્વર હરખરામ. ૧

” ” રાવખડાદુર કેશવલાલ હી
રાલાલહર્જીરુડેપ્યુટી કલેક્ટર ૧

” ” મોતીલાલ હરગોવિંદદાસ ૧

” ” રતનજી અરદેસરજી કંટ્રો
લર.... .. ૧

” ” મંગળદાસ દેવીદાસ.... ૧

” ” જમનાદાસ રામદાસ. ૧

” ” ગંગાદાસ જમનાદાસ.... ૧

” ” માણેકલાલ મંગળજી. . . ૧

” ” કહાનદાસ અંબાદાસ... ૧

” ” વિજયશંકર શિવશંકર પં
ડિત.... .. ૧

” ” ઇશ્વરલાલ કેશવલાલ.... ૧

” ” કરસનજી મોદારજી.... ૧

થામણા.

રા. રા. જોશી હરગોવિંદ નરભેરા-
મ મહેતાજી.... .. ૧

” ” પુન્નભાઈ સામળદાસ પો
લીસ પટેલ... .. ૧

દમણ.

રા. રા. આણંદરાવ ગણપતરાવ... ૧

” ” અશપતીઆરજી ભીખાજી. ૧

” ” નસરવાનજી ભીખાજી ફ-
રીઆજી.... .. ૧

” ” માણેકજી કાવસજી.... ૧

” ” મોતીરામ મંગળરામ.... ૧

દમણ તા. મુરત.

રા. રા. લાલભાઈ પ્રાગજ મેહેતા. ૧

દરાપુરા.

રા. રા. આત્મારામ રામચંદ્ર.... ૧

" " વૈદ્ય રણછોડ જ્યેષ્ઠ.... ૧

" " મેહેતાજીજીદાલાલમૂળશંકર. ૧

દરાડા.

રા. રા. નયુશંકર ગોપાલજી... ૧

દાંતા.

રા. રા. મેહેતા પ્રદેહાદ દુર્લભરામ

કામદાર... ૧

" " ખુશાલરાય લાલજી નડીયા

દ વાશી... ૧

દામડા.

રા. રા. વાલજી ભાણજી..... ૧

દામનગર.

રા. રા. વૈદ્ય નારાણજી માધવજી. ૧

રા. " શુક્લ દયારામ ભીમજી ૧

" " ભટ્ટ ભવાનીશંકર જીહેચર ૧

" " રતનલાલ હરીશંકર... ૧

" " ઠા. ભગવાનજી નાગજી... ૧

" " શાહ હરીચંદ ગોપાલજી ૧

" " વંતરાવન વી. ભાઈશંકર ૧

" " કામદાર કેશવલાલવી. દી-

પચંદ... ૧

" " માહારાજ હરીદાસ રામ

દાસજી... ૧

દાહોદ.

રા. રા. છોટાલાલ કાલીદાસ હેડ-

માસ્તર... ૧

" " દેશાઈ રામજી ન્યાયચંદ. ૧

" " છોટાલાલ નાનકેશ્વર ભટ્ટ ૧

" " શેઠ જીવદાસ દામોદર... ૧

" " કલાલ દેવચંદ કમલજી... ૧

" " મયારાશંકર ઉમેદરામ ... ૧

" " જગનલાલ લાલચંદ દેશાઈ ૨

" " પરીમનસુખલાલપરજીદાસ ૧

" " દેશાઈ હીરાચંદ નરશીદાસ ૧

" " દેશાઈ રણછોડદાસ દામો-

દર ... ૧

" " તિલુવનદાસ લક્ષ્મીદાસસ-

ખજાજી... ૧

" " રામશુદીન ખડામીયાં. . . ૧

" " નરભેરામ ઉમેદરામ ડી.

દી. પો. ઈ. ૨

" " રામજી ત્રીણકરાવ મેઝર

હવાલદાર... ૧

" " બાપાલાલ મગનલાલ સ-

ખપોસ્ટ માસ્તર... ૫

" " ગાંધી રણછોડદાસ કરશ-

નજ અખાઈદાસ. . . . ૧

" " પુરૂષોત્તમ દામોદર... ૩

" " જમાલ મુસાભાઈ કાખરા ૧

" " સોની લુણાજી કેવળજી... ૧

" " શેઠ કેદારલાલ રણછોડદાસ ૧

" " વાગડીયા કચરા વખેચંદ ૧

" " જલરસાહેબ મુરાજીદીન. ૧

" " ગાંધી ભુરીદાસ કરશનજી ૧

" " વોરા હસનબલી ઇસખ-

ચલી. ૧

" " શેઠ કરશનજી વનમાલીદાસ ૧

" " પારેખ મયાચંદ જીખા-

ભાઈ લાયબ્રેરીયન. . . . ૧

" " સામુએલ ફ્રીચંદ... ૧

" " શેઠ મગનલાલ દામોદર. ૧

" " ગણપતરાવ માધવરામભે-

ડે ફડનવીસ. ૧

" " તુળનરામ ચુનીલાલ ખાં-

ડવાલા આસિસ્ટન્ટસરજન ૧

દિલ્હી.

રા. રા. મણીલાલ હરિવદલભ હેડ

ક્લાર્ક... ૧

દીવોદર.

રા. રા. ચરણજીલાલ લક્ષ્મીરામ. ૧

" " કેશરીસિંહ ચુડાસમા દા-

ક્ટર... ૧

દુધસાગર સ્ટેશન.

રા. રા. વામન રામચંદ સ્ટેશન મા

સ્તર... ૧

દુધ.

રા. રા. હરજી ભવાનજી... ૧

રા. રા. પોસ્ટ માસ્તર દુર્લભજી પ્રા ગજી શાહ... .. ૧	
દેવગઢ.	
રા. રા. મૂળજી રઘુનાથ ત્રિવેદી... ૧	
દેવગામ.	
રા. રા. ગણપતરામ પુરુષોત્તમ... ૧	
દેસલપુર.	
રા. રા. મોરારજી અજરામલ પો- સ્ટ માસ્તર... .. ૧	
દેહેજ.	
રા. રા. જીવજીરામ કેશવરામ..... ૧	
" " મહેતાજી કાળીદાસ નારા- જી... .. ૧	
દેયપ.	
રા. રા. વાડીલાલ હીરાચંદ... .. ૧	
ઠારકાં.	
રા. રા. સિતારામ ત્રિયંબકે અવલ કારકુન... .. ૧	
" " શિવરામ રામચંદ્ર કાશી- કર રેજીસ્ટ્રાર ખાતાના ઇ- ન્સ્પેક્ટર... .. ૧	
ધંધુકા.	
રા. રા. મહેતા પુરુષોત્તમ દલપ તરામ કલાકં... .. ૧	
" " ત્રિભુવન રણછોડ... .. ૧	
" " શાહગોકળદાસ વિક્રલદાસ ૧	
" " ભોળાનાથ આપાલાલ ક- ચારીયા... .. ૧	
ધામા.	
રા. રા. ઇશ્વરલાલ ત્રંબકલાલ મે- હેતાજી... .. ૧	
ધરમપુર.	
નામદાર શ્રીમંત મોહન દેવજી આ રોગ્ય નારાજી દેવજી પાટ લી કુમાર... .. ૫	
મહારાજાશ્રી નારાયણ દેવજી લાય બેરીના સેક્રેટરી... .. ૧	
રા. રા. રાવજી હરિસિંહ દોલત	

સિંહ ચુવાણ ઠાકોર... .. ૧	
" " જમાદાર દોલતગીર ઉમેદ ગીર... .. ૧	
" " દીપુશેઠ ગણપતરાવ... .. ૧	
" " જમનાદાસ દુર્લભરામ મ- જમુંદાર... .. ૧	
" " ઠક્કર ત્રીકમદાસ જગુભાઈ ૧	
" " ઠક્કર જીવજીરામ ભગુભાઈ ૧	
" " ભટ્ટ હરિલાલ રેવારાંકર	
પોસ્ટ માસ્તર... .. ૧	
" " નારાયણ ભીખોબા દળવી ૧	
" " હરિપ્રસન્ન ખુશાલજી દેશા ધ ફ્રેન્દાર... .. ૧	
" " ભગવાનજી કદયાજી દે- શાધ... .. ૧	
" " મોતીરામ વીજભખણ... ૧	
" " રાવજી દોલતસિંહજી કે શરીસિંહજી... .. ૧	
મહારાજા શ્રી પ્રભાત દેવજી આ- રોગ્ય નારાયણ દેવજી... ૧	
ધારગણી.	
રા. રા. ખીતાંબર કેવળદાસ... .. ૧	
ધારાસ્ણા.	
રા. રા. ગોવિંદ લાલા કારકુન... ૧	
ધારી.	
રા. રા. પ્રજલાલ રઘુનાથ પારેખ. ૧	
" " મોરો વિનાએક ફ્રેન્દાર. ૧	
" " કૃષ્ણજી હીરોજી જમાળ- ધી કારકુન... .. ૧	
" " માધવરાવ કાશીનાથ મુધા રા કારકુન... .. ૧	
" " આબાજી નિલકંઠ સિરસ્તે દાર... .. ૧	
ધોરાજી.	
રા. રા. લખુભાઈ ભાઈચંદ હાલાર અને સોરઠ પ્રાંતની પોસ્ટ ઓફીસના ઇન્સ્પેક્ટર... ૧	
ધોલેરા.	
રા. રા. ધોલેરા નેટીવ લાયબેરીના	

સેક્રેટરી દામોદર રણછોડ
દાસ, ત્રવાડી... .. ૧

ધોળકા.

રા. રા. કાછીયા ખીતાંબર હરગો-
વિંદ... .. ૧
રા. રા. શાસ્ત્રી તાપીશંકર બાળ-
કૃષ્ણ... .. ૧

ધાંગધા.

રા. રા. મે. નારાયણલાલબાળકૃષ્ણ
ભાએકર ધાંગધા સરન્યા-
યાધીશ... .. ૧
" " દેશાઈ કાલીદાસ હરજીવન
વકીલ... .. ૧
" " ડામર હરિ વકીલ... .. ૧
" " બ્યાસ રવીશંકર લીલાધર ૧
" " દવે રઘુરામ પ્રભાશંકર... ૧
" " દવે કાનજી પ્રભાશંકર... ૧
" " પારેખ મહાકવ્યંદ વિ. મ-
નોરભાઈ... .. ૧
" " મેહતા રામચંદ્ર લક્ષ્મીદા-
સ... .. ૧
" " પારેખ ડામર વિ. મનો-
રભાઈ... .. ૧
" " મણીયાર શિવજી વિ. મોતી-
ચંદ... .. ૧
" " હરિદાસ વખતચંદ વોહો-
રા હાથકોટ પ્લીડર... ૧
" " વૈદ્ય હેમરાજ વિ. હરિભા
ઈ... .. ૧
" " કુમારશ્રી કરણસિંહજીમા-
નસિંહજી ટીંબા... .. ૧

ધોળ.

રા. રા. સુતાર મિસ્ત્રી રણછોડચાણંદ ૧
" " " " દેવશી ચાણંદ ૧

નધનીટાલ.

રા. રા. મજુરાપ્રસાદ નાગર ગવ-
ર્નમેન્ટના સેક્રેટરીએટ એ-
ન્ડ ડબલ્યુ... .. ૧

નખચાણુ કુમ્હ.

રા. રા. સુકલ ગોવિંદજી બેચર વ-
કીલ... .. ૧

રા. રા. શાહ ઘેલા ખેતશી... ૧
" " ઠક્કર નાનજી ગોકળદાસ
વકીલ... .. ૧
" " જોશી નથુ કરશનજી વ-
કીલ... .. ૧
" " મનુ ઈસમાલ સોળંકી... ૧
" " ભગવાનજી કેશવજી વકીલ... ૧

નડીચાદ.

રા. રા. પાઠક હરિલાલ દયાશંકર ૧
રા. રા. કેશવલાલ અમૃતલાલ... ૧
રા. રા. સાંકળલાલ મોતીલાલ... ૧
રા. રા. ચોવરસીયર રણછોડદાસ
નરોત્તમદાસ... .. ૧
રા. રા. ગાંધી નારાયણ ગોરધન
દાસ... .. ૧
રા. રા. શાહ મગનલાલ કરનુરચં
દ કારકુન... .. ૧
રા. રા. ખેતીવાડીના કારકુન રામ
નારાયણ હરિલાલ... .. ૧
રા. રા. સુળેદાર લક્ષ્મણસિંગ કી-
શનસિંગ... .. ૧
રા. રા. વૈદ્ય શાસ્ત્રી અંબાલાલ લ-
લિમલાલ... .. ૧
રા. રા. ગારતર અંબાશંકર મયા
શંકર પંડયા... .. ૧

નંદરખહાર.

રા. રા. શ્રીમાળી ત્રવાડી ઉમાશંક
ર નાગેશ્વર... .. ૧
રા. રા. રાવસાહેબ નંદકંપ્ણલાલ ર
તનલાલ મજમુદાર... .. ૧
રા. રા. શિવશંકરદાસશિવલાલદાસ ૧
રા. રા. શાહ નથુભાઈ નારાયણદાસ ૧
રા. રા. વૈદ્ય વિશ્વનાથ બાળકૃષ્ણ ૧
રા. રા. હરચરનદાસ ત્રિલોચનદાસ
દેશાઈ... .. ૧
રા. રા. વિદ્યુત રામજી સોનાર... ૧
રા. રા. છાટુલાલ હરકીશનદાસ
શેઠ... .. ૧

નરોડા.

રા. રા. હગનલાલ કીપારામ... ૧

નવસારી.

રા. રા. બમનજી માણેજી દેશાઈ ૧

૨૧. રા. રામચંદ્ર મહાદેવ સેક્રેટરી ૧
 ૨૧. રા. માણેકલાલ શિવલાલ મુ-
 નશી વકીલ ૧
 ૨૧. રા. કૃષ્ણરાવ ગણેશ. ૧

નવાપુર.

૨૧. રા. કાવસજી કૃષ્ણરજી બીલપુ.
 ડીવાળા. ૧
 ૨૧. રા. ગોવિંદજી જગજીવનદેશાઈ ૧

નવીખંડર.

૨૧. રા. અમૃતલાલ મહાશંકરમા
 મલતદાર. ૧
 ૨૧. રા. મણીશંકર ત્રિ. રાધવજીરટે
 શન કલાર્ક. ૧

નાંદોદ.

૨૧. રા. ગણપત પુરુષોત્તમ પંડયા ૧
 ૨૧. રા. લલ્લુ ધનેશ્વર. ૧
 ૨૧. રા. ત્રિભુવન નરોત્તમદાસ ઈ-
 ભરદાર. ૧
 ૨૧. રા. હરિવલ્લભ બાઈશંકર સી-
 સોદરા મેહેતાજી. ૧

૨૧. રા. પંડયા જગન્નાથ મણીશંકર ૧
 ૨૧. રા. જગનલાલ હરિવલ્લભદાસ.
 બક્ષી. ૧

૨૧. રા. કેવળદાસ પાનાચંદપરીખ ૧
 ૨૧. રા. ગુલાબરાવ શિવપ્રસાદ. ... ૧
 ૨૧. રા. પ્રાણજીવનદાસ હરગોવિં-
 દદાસ વકીલ. ૧
 ૨૧. રા. ખાનખડાદુર ખમનજી સો
 રાખજી. ૧

૨૧. રા. અંબાલાલ ખુશાલ સુપર-
 વાઈઝર. ૧

૨૧. રા. રણછોડલાલ ગોવિંદરામ. ૧
 ૨૧. રા. વન્નુલાલ રથુભાઈ... .. ૧
 ૨૧. રા. કાશીરામ નાથા. ૧

૨૧. રા. વૈદ્ય તોલાશંકર ધનેશ્વર
 બાઈ. ૧
 ૨૧. રા. ભટ લાભશંકર વખતરામ
 ક્ષીકારકુન મુનસફ કોર્ટ.... ૧

નાનદેર.

૨૧. રા. શોરાખજી નવરોજજી વા-
 ડીયાજી, ૧

નારગોલ.

૨૧. રા. દલપત કેશવરામ વૈદ્ય... ૧
 ૨૧. રા. પારસી માણેકજી રતમજી ૧

નારદીપુર.

૨૧. રા. હરિલાલ મોતીરામ પંડયા ૧

નાવડા.

૨૧. રા. મહેતાજી જગનલાલ તરશી
 બાઈ. ૧

નમુહાપા.

૨૧. રા. પટેલ મથુરભાઈ બેહેચર
 દાસ... .. ૧

નીગેરા.

૨૧. રા. નરોત્તમદાસ પુરુષોત્તમદા
 સ મેહેતાજી. ૧
 ૨૧. રા. શેઠ અમરચંદ પીતાંબર
 દાસ ૧
 ૨૧. રા. વાંસીયા દરબાર કુબેરસં
 ગજ હરિસંગજી. ૧

નેલેર.

૨૧. રા. ગોકળદાસ રણછોડ કંદ્રા
 કંટર. ૧

પરનાલા.

૨૧. રા. દેવજી માધવજી ત્રવાડી... ૨

પરીએજ.

૨૧. રા. બારેટ પ્રભુદાસ બેહેચર ,
 દાસ... .. ૧

પલશાણા.

૨૧. રા. જીવજી નથુભાઈ મિસ્ત્રી, ૧

પાંચી

૨૧. રા. નેકનામદાર સુડાસમા અ
 ખુમા જસવતસિંહજી. ... ૧

પાટડી રટેશન.

૨૧. રા. અંબેલાલ ભીમભાઈ ભ-
 ગીરદાર ડેપુટી રટેશન
 માસ્ટર. ૧

૨૧. રા. કામદાર મોહનલાલ હર-

જીવનદાસ.	૧
પાટણ	
રા. રા. રતનજી મીઠાભાઈ સ્વસુધારક સભાના સેક્રેટરી...	૧
રા. રા. વકીલ દોલતરાય ટાકરશી	૧
રા. રા. જ્ઞેશી જયારામ કેશવરામ	૧
રા. રા. જ્ઞની દોલતરામ વિ. પ્રાણશંકર	૧
રા. રા. જ્ઞની અંબાલાલ નહાલચંદ.	૧
રા. રા. મોતીવાળા કેશવલાલ મોતીચંદ.	૧
રા. રા. સરૈયા અગથાલાલ નહાલચંદ.	૧

પાંડુભાઈદર.

રા. રા. ડાક્ટર હોરમજી નશરવાનજી...	૧
-----------------------------------	---

પાદરા.

રા. રા. જીવજીલાલ ભોગીલાલ...	૫
-----------------------------	---

પાનડરશીગા.

રા. રા. વૈદ્ય જોરામ હરખજી...	૧
------------------------------	---

પાનેડી.

રા. રા. રૂદ્રજી ગુલાબભાઈ...	૧
-----------------------------	---

પારખેત.

રા. રા. જગજીવનદાસ પાનાચંદ મહેતા...	૧
------------------------------------	---

પારડી.

રા. રા. શિવલાલ હીરાચંદ...	૧
„ „ પ્રેમચંદ તારાચંદ...	૧
„ „ જમીયતરામ કૃપારામ...	૧

પારડીમુખ.

રા. રા. બહેરામજી નસરવાનજી અવેરી...	૧
------------------------------------	---

પાલણપુર.

રા. રા. દલસુખરામ હરજીવન લાચેરીયન...	૧
„ „ ગોહડ પૃથ્વીરાજ...	૧

„ „ ગવરીશંકર મૂળજી...	૧
„ „ રામચંદ્ર રૂપરામ...	૧
„ „ નાનચંદ જીવચંદ...	૧
„ „ નાથાભાઈ જ્યેષ્ઠ...	૧
„ „ જીવરાજ માણેકચંદ...	૧
„ „ આજગ દુલેરાય ગિરધર લાલ હેડકુર્દાઈ એન્સી...	૧
„ „ પુનમચંદ રામચંદ કલાર્ક એકાઉન્ટન્ટ એન્ડ એન્સી.	૧
„ „ દલીચંદ હેમા...	૧

પાળીયાદ.

રા. રા. મગનલાલ વીરચંદ...	૧
„ „ દેવચંદ કુલચંદ...	૧
„ „ બાવાજી બકડદાસ...	૧
„ „ લદમીશંકર વિ. લાધાભાઈ	૧

પીપળાવ.

રા. રા. મૂળજી રેવાશંકર...	૧
„ „ સાકરલાલ ભાઈશંકર.	૧

પીયાવા.

રા. રા. કેશવજી શંભુભટ્ટ મહેતાજી	૧
---------------------------------	---

પીળજ.

રા. રા. પંડયા જોડાલાલ દયારામ	૧
------------------------------	---

પુણી.

રા. રા. ખુશાલભાઈ નાગરભાઈ...	૧
-----------------------------	---

પુના.

રા. રા. બરજેરજી માણેકજી મોદી ફેરિયાફર.	૨
„ „ મિસ્તર બીંબેચં પાવરી.	૧
„ „ દરામજી પેસ્તનજી.	૧

પેટલાદ.

રા. રા. દેશાઈ મથુરભાઈ માધુભાઈ.	૧
„ „ ધસમ્ભાયલખાં સરદારખાં.	૧

પોરખદર.

રા. રા. લાલશંકર પ્રભુદાસ વકીલ.	૧
„ „ વીરજી કાનજી ધ. હિંદુ-ક્રિકેટ ક્લબના મેનેજર.	૧
„ „ ઠક્કર મોરારજી ગોકળદાસ	૧

હિંદ કલપના મેનેજર .. ૧	
અંબાલાલ મંગળજી ઠક્કર ૧	
મદ્રેશા અનન્નુમન હેડમા- સ્તર. ૧	
વકીલ દયાળજી રણછોડ. ૧	
વકીલ કલ્યાણરાય છબી- લદાસ. (... .. ૧	
લક્ષ્મણરાય સુખભાઈ સુ નસદ સાહેબ. ૧	
માળીરામ અંબાભાઈ. ... ૧	
દેવશંકર ગણપતરામ. ... ૧	
ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ ... ૧	
શેઠ કાનજી લીલાધર. ... ૧	
રણછોડજી સામળજી શેહેર દરોગા.. ૧	
છગનલાલ વશનજી. ... ૧	
ખત્રી મુળજી મેથજી ... ૧	
ધરમસી ત્રિ. ઘેલા કસ્ટમ ક્લાર્ક... .. ૧	
મથુરાદાસ દેવકરજી ફૅ કૅ મેઁ કલાર્ક. ૧	
ધરમસી મોહોનજી. ... ૧	
હેમતરામ શામલજી. ... ૧	
રણછોડલાલ નરેન્દ્રમદાસ પટેલ સરન્યાયામિશ. ... ૧	
તુલશીદાસ મુરારજી. ... ૧	
મેતા શંકરપ્રસાદ રાધવજી ૧	
મેથુ લીવેરાશ ચોવરસિયર ૨	
શાં છગનલાલ મન્હોર દાસ. આસિં પોર્ટસુપ્રી- ન્ટેન્ડેન્ટ. ૧	
કેપેશરો એલજી ડાક્ટર. ૧	
મયાશંકર વિકવજી બ્રાલા. ૧	
પાઠક કંરણાશંકર વસનજી ૧	
નદવજી લાધા. ૧	

પ્રાંતીજ.

રા. રા. નબુલાલ હિમતલાલ..... ૧	
અગસરા.	
રા. રા. ગિરધરલાલ માધવરાય... ૧	
મયારામ રઘુરામ... .. ૧	

અદનેરા.

રા. રા. કાવરાજ રતનજી ઇંજન ડ્રી	
--------------------------------	--

ઈવર..... ૧	
રા. રા. નવરોજી ડોસાભાઈ દે- શાઈ ડાક્ટર... .. ૨	

બરાઈ.

રા. રા. ચીમન બાબાજી ચવાન. ૧	
-----------------------------	--

બાહુચરાજી.

રા. રા. મગનલાલ હરજીવન મેહે તાજ... .. ૧	
---	--

બહુધાન.

રા. રા. સોની પ્રાણજીવદાસ પુરષો તમદાસ... .. ૧	
---	--

બાંધણી.

રા. રા. વૈદ્ય કાશીશંકર અંબાશં કર..... ૧	
પટેલ કુલાભાઈ મીઠાભાઈ ૧	

બાબરા.

રા. રા. દફતરી શ્રીવંત ત્રિભુવન... ૧	
-------------------------------------	--

બાલદાપારડો.

રા. રા. શેઠ કાશીદાસ તૃસિંહદા- સ ગાંધી ચીખલીના..... ૧	
---	--

બાલવા.

રા. રા. હેમચંદ માવજીશાહા..... ૧	
---------------------------------	--

બાળા.

રા. રા. ગોવિંદજી લક્ષ્મીરામ દવે.. ૧	
-------------------------------------	--

બીટા.

રા. રા. વૈકુંઠરામ નારાણજી વકી- લ નોરા. ૧	
--	--

બીલખા.

દરબારશ્રી વાલાઆનમ કાળા દેવ દાન જેતપુર. ૧	
--	--

રા. રા. લક્ષ્મીચંદ હેમશીમેહેતાજી અળવંતરાય હરિશંકર ન્યા યાધીશ. ૧	
---	--

મા. વજરાજ નારાણજી ડીવીઝન ફોનદાર. ૧	
--	--

ત્રીકમજી નરસંગદાસ... ૧	
દરબારશ્રી વાલાકાલા દે વદાન. ૨	

ખુદી [રજપુતાના]

રા. રા. પંચમાક્ષીક ગંગારાંકર હે-
ડમાસ્ટર... .. ૧

બુરાનપુર.

રા. રા. દલપતરામ વિ. બુલાખી-
રામ બુરાતી માસ્ટર... ૧

બેટ.

રા. રા. ડાક્ટર બાબાજી બાજી ધં-
નચાર્જ ડીસ્પેન્સરી... ૧

” ” રામજી વેકાજી પોસ્ટમા-
સ્ટર... .. ૧

” ” કરશન બેકશન મેડીકલ
બુધીવ... .. ૧

બેટડયા.

રા. રા. મૂળજી નામરદાસ... .. ૧

બેરાખા. [કચ્છ]

રા. રા. સોની ધનજી કલ્યાણજી. ૧
ખોટાદ.

રા. રા. વૈદ્ય તુલસીદાસ ગીગા... ૧

” ” નારણજી દયાળજી... ૧

” ” પોસ્ટ માસ્ટર પ્રેમસિંહ
છગનસિંહ... .. ૧

” ” શામજી બેઠાભાઈ દવે... ૧

” ” શુક્લ ઇન્ડિયા શંકર વિ. ત્રી
કમજી કલાર્ક... .. ૧

” ” મેતા કુબેર ભગવાન કેન્ડી-
ડેટ... .. ૧

બેરસદ.

રા. રા. દેશાઈ નંદલાલ ભોગીલા-
લ શીર કોન્સ્ટેબલ એડીસ-
ના કલાર્ક... .. ૧

” ” ખીરતી તિલુવનદાસ રામ
દાસ... .. ૧

” ” સોમચંદ વેણીદાસ વીરા-
નગરીયા... .. ૧

” ” ભવાનીશંકર ચીફ કોન્સ્ટે
બલ... .. ૧

બેરી.

રા. રા. લલ્લુ નારાયણજી સ્વસ્થાન
બેરી દિવાન... .. ૧

બેરીયાબહી.

રા. રા. બાવાજી શિવરામ સ્ટેશન
માસ્ટર... .. ૧

” ” ભાઈલાલ હરિવલ્લભ... .. ૧

ભગવા.

રા. રા. ડાક્ટર માધવરાવ દાશીરાવ. ૧

રા. રા. મહેતાજી બુશાલભાઈ ગાંડા-
ભાઈ.

ભડીયાદ.

રા. રા. રોક લક્ષ્મીચંદગોપાલજી લક્કડ ૧

ભદરેસર કચ્છ.

રા. રા. શામજી ઉમરશી ... ૫

” ” લધા ચત્રભેજ... .. ૧

” ” રાજગોર જીવરામ લધાભાઈ ૧

ભરૂચ.

રા. રા. છોટાલાલ કાલીદાસ ગાંધી
આ માસ્ટર... .. ૧

” ” શુક્લ જમીનતરામ દયારાંકર ૧

” ” તાપીશંકર મૂળજીભાઈ ... ૧

” ” કૃષ્ણજીરોરીયારજી કાપડીયા ૧

” ” નવરોજી નરોત્તમજી... ૧

” ” મોતીલાલ શંકરલાલ ઠાકોર ૧

” ” સોરાપજી ડોશાભાઈ ગાંધી ૧

” ” છગનલાલ સુર્યરામ... ૧

” ” પ્રાણશંકર વેલાભાઈ... ૧

” ” નગીનલાલ જગન્નાથ... ૧

” ” જગન્નાથ માધવરામ સિરતે
દાર અદાલત .. ૧

” ” ડાક્ટર દામોદરરાવ દાદાજી
વઝીલ... .. ૧

” ” રાવસાહેબ છગનલાલ ભૂધ
રજી ઠાકર મામલતદાર
એન્ડ સેં કમ મેજિસ્ટ્રેટ. ૧

” ” વઝીલ બેઠાભાઈ કાલીદાસ. ૧

” ” વઝીલ ત્રીકમદાસ દામોદર
દાસ... .. ૧

” ” ખમનજી એદલજી મોદી.
હજીર ડેપુટી કલેક્ટર. ૧

” ” ભગવાનલાલ રણછોડલાલ
ખાદશાહ સંસ્કૃત ટીચર હા
ઇન્સ્ટીટ્યુટ... .. ૧

૨૧. ૨૧. જોડભાઈ દાદાભાઈ પારેખ ૧
 " " રજપૂત નરસીદાસ કહાન
 દાસ પખાલી... ૧
 " " માણીકલાલ બાઈશંકરદેવે. ૧
 " " ઝવેરી છગનલાલ મનગો-
 હનદાસ... ૧
 " " કરશનદાસ ગંધારામ... ૧
 " " છવાભાઈ જમતરામ મેલે-
 તા આસિરદેવ હાઈરદૂલ... ૧
 " " કૃષ્ણાશંકર ભાઈશંકર... ૧
 " " મોતીલાલ ગોડીદાસ પટે-
 લ પાલજીકર ચીફ કોન્સ્ટે-
 બલ... ૧
 " " સુનીલાલ ત્રિભુવનદાસ હે-
 ડકલાઈ... ૧
 " " ઇશ્વરદાસ કરશનદાસ શાહ ૧
 " " સુનીલાલ જમનાદાસ મે-
 હેતા... ૧

ભલગામડા.

૨૧. ૨૧. શાહ ત્રિભુવન કાળીદાસ... ૧

ભાઈદર.

૨૧. ૨૧. લલ્લુભાઈ બેહરદાસ... ૧

ભાડભૂત.

૨૧. ૨૧. માધવરામ બીખારી માછ
 ઉધરાતદાર... ૧
 " " નાથા માધવરામ... ૧
 " " દાશીરામ સદારામ... ૧
 " " વિશ્વચંદ્ર રામજી... ૧

ભાંડુ.

૨૧. ૨૧. કૃષ્ણરાવ હરિપર્યુરે. સ્ટે-
 શન માસ્તર... ૧
 " " ધનજી મહાશંકર દ્વિવેદી
 આ. સ્ટેશન માસ્તર... ૧
 " " જોડાલાલ મગનલાલ દ્વિવે-
 દી વિશનગરવાસી... ૧
 " " શાહ મૂકયદ મગનલાલ... ૧

ભાદરજી.

૨૧. ૨૧. પ્રાણજીવન પુરુષોત્તમ ત-
 લાટી... ૧
 " " પટેલ મોતીભાઈ બીખા-
 ભાઈ... ૧

ભાદોલ.

૨૧. ૨૧. દેશાઈ હરિભાઈ ગોવિંદ-
 જી તલાટી... ૧

ભાનેર.

૨૧. ૨૧. ગુલાબચંદ સાંકળચંદ મે-
 હેતાજી... ૧
 " " શાહ ભોગીલાલ ગોપાલ-
 દાસ... ૧

ભાયાવદર.

૨૧. ૨૧. ડોક્ટરસખારામ નારાયણ ૧

ભાંજવાડા.

૨૧. ૨૧. મિસ્ત્રી હરિભાઈ ધનજી કં-
 ડેકટર... ૧

ભાલોદ.

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હરજીવન રજીષ્ટ
 ર કલાઈ... ૧

ભાવનગર.

- નામદાર મહારાજ સરતજીતસિંહજી
 જી સીંગ એસો આઈ... ૧
 રાયજીદા પયુભા નાનાભા .. ૧
 ૨૧. ૨૧. જ્ઞાનવંદ માવજી તાલુકા
 રજૂલ માસ્તર... ૧
 " " નરોત્તમદાસ ચોધવજી મ
 હેતા... ૧
 " " શાસ્ત્રી નર્મદાશંકર દામો
 દર... ૧
 " " માનશંકર ગવરીશંકર વેા
 હોરા... ૧
 " " વનમાળી કેશવજી... ૧
 " " મહેતા અનંતરાય નાથજી. ૧
 " " ત્રંગલાલ નથુભાઈ... ૧
 " " ભટ્ટ મગન રઘુનાથ... ૧
 " " શંભુપ્રસાદ ગવરીશંકર... ૨
 " " અમૃતલાલ જીણાભાઈ... ૧
 " " જોશંકર લક્ષ્મીશંકર... ૧
 " " શાહ દામોદરદાસ ગિરધ-
 રદાસ... ૧
 " " શામજી ત્રિ. કલમશી મ-
 હેતા... ૧
 " " પ્રાગજી દેવજી જોશી... ૧

લીમી.

૨૧. ૨૧. ઠક્કર ધરમશી ઘેલાભાઈ.. ૧
" " સદાશિવ મોરેશ્વર..... ૧

લીલાડ.

૨૧. ૨૧. બાળકૃષ્ણ કેશવ કાણે. રટે-
શન મારતર..... ૧
" " પીરોજશાહ વીકાણ..... ૧
" " જીવણજી નવરાજી..... ૧

ભુજ નગર.

- મહારાજશ્રી જોગારજી સાહેબ સ
વાઇબહાદુર..... ૧૦
૨૧. ૨૧. ગોડીદાસ જેઠાણી... ૧
" " રાણા બલમસિંહ જેઠીજી ૧
" " જેઠીજી નાયબ દિવાન મો-
હનલાલ મણીલાલ..... ૧
" " નારણદાસ રતનશી... ૧
" " રાજગર બાવા કલ્યાણજી
લાલજી..... ૧
" " માનજી દેવજીભાઈ વોચમે-
કર... .. ૧
" " વકીલ કાશમભીયાં છોટી-
મીયાં..... ૧
" " કલ્યાણજી રતનશી સરકારી
લાયબ્રારી સેક્રેટરી..... ૧
" " પ્રાન્થ સેક્રેટરી છાટાલાલ
સેવકરામ... .. ૧
" " જડુલાલ મોહનભાઈ. ... ૧
" " હાથીરામ ત્રીકમજીમેહતા ૧
" " જેઠાભાઈ ભીલાધર મહારા
નશ્રીના ખાનગી ખાતાના
ઉપરી..... ૧
" " વાઘજી વલ્લભજી શુક્લ... ૧
" " માવજી રણજોડ ફોટોગ્રા
ફર..... ૧
" " હંસરાજભાઈ આણુંદજી
વૈધ.. ... ૧
" " નાયબ દિવાન જુલાખીદા
સ ગંગાદાસ... .. ૧
" " રણજોડભાઈ ઉદેરામ. ... ૧
" " માણિકલાલ હરજીવદાસ
વ્યાસ..... ૧

૨૧. ૨૧. શિવશંકર ડોસાભાઈ બા
વડા ધાણદાર... .. ૧
" " મેતા રેવાશંકર લાધા રો
હા. આં કારમારી..... ૧
" " માજીદિવાન લક્ષ્મીદાસજી
હા. હુલેરાગો દલપતરામ ૧
" " મુરતાદજી સોરાણજી પો-
લીસ આફીસર... .. ૧
" " પ્રભાશંકર માધવજી મંકો
ડી..... ૧
" " અલારખાં કેશરખાં.... ૧

ભુજપર.

૨૧. ૨૧. મિરતર ડોસાભાઈ હાજી
વાઈ... .. ૧

ભેગાસી.

૨૧. ૨૧. શંકરદાસભાઈજીપેં આં ૧
" " કૃષ્ણારામ પ્રેમાનંદ મહે-
તાજી... .. ૧

ભેરસમ.

૨૧. ૨૧. ધનેશ્વર પ્રેમાનંદ... .. ૧

ભેસાણા.

૨૧. ૨૧. ત્રીકમલાલ વિ. પ્રમાણુંદ
દાસ પોલીસ ફોજદાર... ૧
" " મહેતાજી કુવરજી માનજી. ૧

ભોમકા.

૨૧. ૨૧. નયશંકર પુરપોત્તમ. ૧
" " વાઘજીભાઈ ત્રીકમભાઈ મે
હેતાજી..... ૧

ભોરોલ.

૨૧. ૨૧. ભાઈચંદ મહુકચંદ શાહ. ૧

મગોદ.

૨૧. ૨૧. દેશાઈ રણજોડભાઈ લાલ
ભાઈ... .. ૧
" " મહેતાજી રણજોડદાસ પ્રા
ણજીનંદાસ ૧
" " ડાહ્યાભાઈ કેવળરામ વ
કીલ.. ... ૧
" " જુલાખભાઈ લાંબેભાઈ દે-
શાઈ... .. ૧

મઠડા.

રા. રા. ખાનુભાઈ અભરામ. ૧

મણોદ.

રા. રા. કાશીરાય મગનલાલ મહે
તાળ... .. ૧

રા. રા. પટેલ હરખચંદ બાઈચંદ. ૧

મદરાસ.

રા. રા. ગોરધનદાસ કૃષ્ણદાસ... ૧

રા. રા. પ્રમાણંદદાસ હરગોવિંદ
દાસ... .. ૧

મરોલી.

રા. રા. દેશાઈ છોટેલાલ મોટેભાઈ. ૧

મહીસા.

રા. રા. મોતીલાલ સાંકળચંદ થઈ
કલાસ માછીચેટ... .. ૧

મહુવા નવસારી.

રા. રા. ધનામદાર દેશાઈ વશીરદ્ર
જીભાઈ ખંડુભાઈ... .. ૧

મહુવા કાડિયાવાડ.

રા. રા. મનજી નથુભાઈ... .. ૧

માંગરોળ.

રા. રા. વકીલ પાનાચંદ જુઠા... .. ૧

માંડવા યુજર્ગી.

રા. રા. દોશી દુર્લભ ખુશાલ. ૧

માંડવી કચ્છ.

રા. રા. ગુરમાંમદ પીરમાંમદ.... ૧

" " ભટ પ્રેમજી માવજી... .. ૧

" " મેહેતા નાનાભાઈ અંજા
શંકર..... ૧" " ખોળ શેઠ કાસમભાઈ મો
તીરામભાઈ... .. ૧

" " હામોદર વિ. મેધજી... .. ૧

" " અસાઈ કિશોરગરજી ભુવને
સ્વરજી... .. ૧

" " વિદ્યાગરજી ન્યાસગરજી... ૧

માંડવી જી. મુરત.

રા. રા. મોરારજી ઈચ્છારામ ભટ. ૧

" " રંગીલદાસ નરભેરામ... ૧

" " ત્રંબકરામ કૃષ્ણારામ અ
ધ્યાય... .. ૧" " માહારાજ વલભદાસ દુવા
રકાંદાસ... .. ૧" " ગોરીશંકર હરજીવનદાસ
કલાર્ક ભાવનગરવાળા... .. ૧

માણસા.

રા. રા. કૃતેહચંદ રાયચંદ કામદા
ર વેસ્ટલીયબ્રી... .. ૧

માણુવદર.

રા. રા. જયાશંકર રમાશંકર.... ૧

માણેકવાડા.

રા. રા. વકીલ લાલશંકર ૧

માતર.

રા. રા. શેઠ જીવલલભદાસ ગો-
વિંદલાલ ૧" " કેશવલાલ મથુરદાસ દેશા
ઈ... .. ૧" " કાશીનાથ પ્રેમાનંદ માગ
લતદાર કચેરીમાં કારકુન. ૧

" " શાહ ગેયરદાસ કાલીદાસ. ૧

" " મગનલાલ ગોરધનદાસ જી
ડાપોલીસના હેડ ટ્રેનર-
બલ ૧" " હકુમત છાટપલાલકંધારી-
આ ૧

" " પરી સોમાભાઈ મોતીચંદ ૧

" " પરી મોહનલાલ મૂળજી. ૧

માતાનો મઠ.

રા. રા. આમા અંબાશંકરમાધવજી ૧

માલપુર.

રા. રા. દરબાર માહારાવોલશ્રીકી-
પસિંહજી ૧

માલવણ.

રા. રા. દિનકર ગોવિંદ વર્ધ... ૧

રા. રા. દામોદર હંસરાજ...	૧
" " દત્તાત્રાય પુરુષોત્તમ...	૧
માળવીઆ પીંપળીઆ.	
રા. રા. ઉમયાશંકર હરજીવનદેશી	૧
મુંદ્રા કુંભ.	
રા. રા. શામળ લક્ષ્મીદાસ.	૧
રા. રા. કેશવલાલ વિ. પીતાંબર...	૧
રા. રા. ગુરજી મોતીચંદજી કુશલ-ચંદજી.	૧
રા. રા. શેઠ સાહેબ ખીમજીજીરામ	૧
મુંબમ.	
રા. રા. રઘુનાથ નારાયણ શ્રીગા-વકર સાઈડીંગ ભારતર-જીવરાજ બાલુભીલ	૧
" " સોરાબજી બહેરામજી...	૧
" " ભાઈદાસ દુલ્લભદાસ...	૧
" " રણછોડ લલ્લુભાઈ.	૧
" " કરશનદાસ હરગોવિંદજી.	૧
" " બળવંત મહાદેવ પૌરાણીક	૧
" " દયારામ રૂપનાથજી.	૧
" " ચંદ ખટાક દેશી વૈદ.	૧
" " ભટ્ટ દામોદર તુળશી.	૧
" " ઠક્કર ગોરધનદાસ નારા-યણદાસ.	૧
" " ખરસેજી કુંવરજી મોદી.	૧
" " જીરામ રઘુનાથ ઠક્કર.	૧
" " લક્ષ્મીદાસ મોરારજી.	૧
" " વીરજી ડાહ્યાભાઈ.	૧
" " લક્ષ્મીદાસ પ્રમાણુદાસ.	૧
" " રઘુનાથ નારાયણ શીરગાં-વકર.	૧
" " ભટ્ટ. પ્રાગજી તુલશીરામ.	૧
" " ગોરધનદાસ નારાયણજી.	૧
" " ગોપાલદાસ રાધવજી.	૧
" " લક્ષ્મીદાસ પરસોત્તમદાસ.	૧
" " જીરામ કીલા.	૧
" " મેતા કેશવજી હરજીવન.	૧
" " પંડ્યા લાધા દલપતરામ.	૨
" " પુરુષોત્તમ માધવજી.	૧
" " જોરમજી નશરવાનજી	૧
" " બેનટના.	૧
" " હરિલાલ હરગોવિંદદાસ	૧

અતિત.	૧
રા. રા. માણિકજી રૂરતમજી કાપ-ડીયા.	૧
" " શેખ અબદુલ રહેમાન છ	૧
" " રામ મહમદ.	૧
" " મુલતાની કરસનદાસ જી-શાલદાસ.	૧
" " રણછોડદાસ જીશાલદાસ	૧
" " ઠક્કર રાધવજી ભગવાન.	૧
" " ખટાક આણંદજી.	૧
" " નગીનદાસ ભગવાનદાસ.	૧
" " કાનજી દ્વારકાદાસ.	૧
" " બહેરામજી રૂરતમજી ભ-રૂપા.	૧
" " મુંદરલાલ ગણેશ.	૧
" " મેતાજી મનસુખરામ વિ-રૂપનાથ.	૧
" " દીનશાહજી ડોસાભાઈ મી-લર.	૧
" " ઠક્કર પુરુષોત્તમદાસ મો-રારજી.	૧
" " અરદેસર જોરમજી કા-ખરા.	૧
" " દાદાભાઈ દોરાબજી મો-રાર.	૧
" " અરજી મુલજી.	૧
" " મોરારજી નેણશી.	૧
" " જોશી મનસુખ નારાયણ.	૧
" " ખરજોજી પેરતનજી મ-જોતા.	૧
રા. રા. વોરા મહમદઅલી મુલા-વલીજીલાલ.	૧
રા. રા. દેવીદાસ નાનાભાઈ.	૧
રા. રા. દીનશાહજી લીખાજી મર-ચંદ.	૧
રા. રા. ડોસાભાઈ મંચેરજીમરૂપા	૧
રા. રા. બેઠા હેમરાજ.	૧
રા. રા. વૈદ શંકરદાજી શાસ્ત્રીપટે	૧
રા. રા. પુરુષોત્તમ કાનજી.	૧
રા. રા. અરદેસર મંચેરજી ખાસ.	૧
રા. રા. ભારતર હરકીશનદાસ ભા-ઈચંદ.	૧
રા. રા. ત્રંબકરાવ હરનારાયણ	૧
રા. રા. મહાસુખરામ વજેશ કર.	૧

રા. રા. ઉપાધ્યા મુળશંકર દુર્લભરા	રા. રા. ઠાકોરદાસ નરસિંહદાસ ૧
મ સુરકર. ૧	રા. રા. જમશેદજી ડોશાભાઈ કરાણી ૧
રા. રા. હરિલાલ આધવ... ૧	રા. રા. સોની ભીમજી વશનજી... ૧
રા. રા. શાહ કેશવજી હરજીવન.. ૧	રા. રા. દાદાભાઈ ધનજીભાઈ જન- સાયાળા ૧
રા. રા. પુરુષોત્તમ પદમશી કાકુ. ૧	રા. રા. દીનશાહજી માણેજી પી- ટીટ ૧
" " પેરનનજી મેરવાનજીહાથીમ :	રા. રા. અરુપનીચારજી જમશેદ- જી વાઢાડીયા ... ૧
" " નરસિંહજી ભોળીલાલ. ૧	" " રોક મનચેરજી ભીખાભા- ઈ કંદ્રાકટર હરતે છગન- લાલ બાણુભાઈ જોશી... ૧
" " રામચંદ્ર શિવાજી કંદ્રાકટર ૧	" " શોરાળજી હોરમજીજી ... ૧
" " દોસી પરભુદાસ ભગવા- નદાસ ૧	" " શાહ ચત્રભજ ગોવિંદજી- જીગરશી ... ૧
" " જવેરીલાલ વંદાવનદાસ.	" " મગનલાલ હરિદાસ. ... ૧
પાદશાહ ૧	" " મોના પ્રમજી નાનજીચાવડા ૧
" " કેવળરામ લાલચંદદોદીયા ૧	" " વેરા જીરભાઈ ચંદાભાઈ ૧
" " શામજી શિવજી ૧	" " ભગવાન મોની ... ૧
" " રોક વશનજી ત્રીકમજી મૂ- ળજી શાહ ... ૧	" " મનમોહન લક્ષ્મણજી હા- ઈકોટના વજીલ. ... ૧
" " બાપુલાલ ભાઈશંકરપંડ્યા ૧	" " જીવરામ જુડાભાઈ ૧
" " મોતીલાલ ગંગાદાસ બીં એ ... ૧	" " ક્ષત્રી વિઠ્ઠલદાસ ખોડાભાઈ મિસ્ત્રી ... ૧
" " શાહ મોતીચંદ શિવજી ગાં ધી ... ૧	" " આધવજી વિં. દેવજી ... ૧
" " ઠકકર માધવજી વિ. ધાર- શી દલાલ ... ૧	" " દોશાભાઈ રસતમજી. ... ૧
" " મોતીલાલ ઈશ્વરલાલ દિ- વાન ... ૧	" " ઇસુકુચી આદમ. ... ૧
" " કરીમ નેજશી ... ૧	" " ગારહેસર ડોશાભાઈ ફી- ટર અખા કોચમેન. ... ૧
" " દિનશાહજી રતનજી કાશી- નાથ ... ૧	" " ડાકટર ઈસમાલ જોનમહ- મદ ... ૧
" " જોનનજી ધનજીભાઈ ધ- ડીયાલી ... ૧	" " વેંચ યસવંતસંકર દમન- કર ... ૧
" " સોની પીતાબર વશનજી ૧	" " નાનાભાઈ કરામજી રપેન- સર ... ૧
રા. રા. બાપુજી જમનજી પંડેલ ત- થા કંદ્રાકટર. ... ૧	" " આદરજી નવરોજીજી જોર- મજી ચાર ... ૧
રા. રા. ભત્રાની શંકર ગોવિંદરા- મ દવે ... ૧	" " છગનલાલ દેવજી મણીયા- ર જમનગરવાસી ... ૧
રા. રા. સોની જગજીવન કાલીદા સ ભુલકીવાલા ... ૧	" " મંછારામ મોની ... ૧
રા. રા. જોશી દયારામ ગિરધર- મિથ્ર ... ૧	" " દાદાભાઈ ફરામજી મેને- જર. ... ૨
રા. રા. મથુરાદાસ ઠાકરશી ... ૧	" " નશરવાનજી અશંપદીઆ- રજી પંથકી ... ૧
રા. રા. ડોસાભાઈ ધનજીભાઈ શે- ઠના. ... ૧	" " સીતારામ નારાયણ. ... ૧
રા. રા. પ્રેમજી વિ. દેવકરજી ... ૧	
રા. રા. દાદાભાઈ શરશેદજી ગોર- વાલા. ૨	

” ”	ગોપાલદાસ રાઘવજી ...	૧
” ”	શા. તારાચંદ વિ. દેવરા- જ.	૧
” ”	ઠા. ત્રિફલદાસ પદ્મશી. .	૧
” ”	એદલજી શાપુરજી વેલુગ- રા તથા ટરનર ...	૧
” ”	અરદેસર શાપુરજી આસિ સ્ટેટ તિશ્તક.	૧
” ”	શોરાળજી એદલજી દેશાઈ	૧
” ”	અરદેસર ફરામજી મુશા...	૧
” ”	અરદેસર ફરામજી મુશા...	૧
” ”	આદરજી દાદાભાઈ વરદી- ગ બોધવાલા...	૧
રા. રા.	અરદેસર પેસ્તાનજી કામા ડાક્ટર.	૧
રા. રા.	મનસુખરામ સુરજરામ...	૧
” ”	આદરજી હોરનજી મોડવા લા.	૧
” ”	ફીરોઝદાસ એસૉ રી૦...	૧
” ”	કલ્યાણદાસ ચરમદાસ...	૧
” ”	એદલજી ફરામજી બાંડના.	૧
” ”	આદરજી એદલજી ગિર્રી.	૧
” ”	લુગા આદમ એમલુ. ...	૧
” ”	સોપશી તીકમદાસ...	૧
” ”	લીમજીભાઈ રતનજી ડર નર.	૧
” ”	મેરવાનજી દિનસાહજી ઉ- મરીગર.	૧
” ”	સોલીસીટર ભાઈશંકર ના નાભાઈ... ..	૨
” ”	અવેલીલાલ ઉમયાશંકર મું બઈ શેરીફ.	૧
” ”	નરોત્તમ ગોરધનદાસ. ...	૧
” ”	યુસાઈ જગદેવગર શિવગર	૧
” ”	શેઠ હરગોવિનદાસ નગીન દાસ સોનાવાલા...	૧
” ”	હરીલાલ કૃપારામ પંડયા હાઈકોર્ટ વકીલ...	૧
” ”	નગીનદાસ વૃણશીદાસવકીલ	૧
” ”	ત્રિભુવનદાસ નરોત્તમદાસ	૧
” ”	ઠા. દયાલ ગોફળદાસ...	૧
” ”	કેશવજી સુરારજી...	૧
” ”	મહમદઅલી તૈયબઅલી...	૧
” ”	પુરાહિત દામોદર વિ. ર- તનજી.	૧
” ”	નારશંકર મંછારામ.....	૧

રા. રા.	ગોરધનદાસ નારાણજી....	૧
” ”	ગોપાલજી કલ્યાણજી બેશી દેલ પાડાડર.	૧
” ”	માસ્ટર અ૦ રા૦.....	૧
” ”	નરવાનજી નવરોજજી રા ઈટર પેન્સનર સરકારી એ જીનીયર ખાતાના...	૧
” ”	પાંડાજી ફરામજી મારતર	૧
● ”	દોરાળશા નરવાનજી મો દી મન દુલારાયાન મર- ચંટ.	૧
” ”	દીનસાહ મીનોચેરજી. દ- સ્તુર.	૧
” ”	લડમીરામ ત્રાંમરામ ...	૧
” ”	ભંડારી હરિદાસ ત્રિફલદાસ	૧
” ”	મોતીલાલ હિમતલાલ પુરો દિત...	૧
” ”	હરનારાયણ શિવદાસ...	૧
” ”	ચરદાસ પરસોતમ...	૧
” ”	દલપતરામ નરભેરામ ...	૧
” ”	ઠંકર નારાણદાસ દયાળ.	૧
” ”	કરસનદાસ જીવરાજ.....	૧
” ”	દયાલ માધવજી.	૧
” ”	મો. ખાનખાહુર ધનજી શા હ એદલજી નેટીવ આ. ક મીશનર સાહેબ ઉત્તરપ્રાંત	૧
” ”	જમનાપ્રસાદ ગોરધનપ્ર- સાદ કલાક ...	૧
” ”	પ્રયુશંકર જયશંકર કલાક	૧

મુજપુર.

રા. રા.	હરિશંકર અમથારામ ત્ર વાડી.	૧
---------	-----------------------------------	---

મુલી.

રા. રા.	પરમાર અલ્પભાઈ ખોડા ભાઈ.	૧
---------	---------------------------------	---

મેચો.

રા. રા.	ખમનજી પેસ્તાનજી.....	૧
---------	----------------------	---

મેગણી.

રા. રા.	અમરચંદ ભવાન...	૧
---------	----------------	---

મેગલીઆ.

રા. રા.	શાહ પ્રેમચંદ કરમચંદ..	૧
---------	-----------------------	---

મેંદરડા.

રા. રા. કરશનજી વિ. શામજી ફેા
જદાર... ૧

રા. રા. શ્રીધર શિવધર પોંસુખીં ૧

મેમદાવાદ.

રા. રા. કાશીનાથ પ્રેમાનંદ... ૧

મેસાણા.

રા. રા. કીલાભાઈ દુર્લભભાઈ... ૧

" " ભટ્ટ વલ્લભરામ લક્ષ્મીરામ ૧

મેસાવાણુ.

રા. રા. પુરૂષોત્તમજી હેચરમેહેતાજી ૧

મેહિલાવ.

રા. રા. પા. મધુરભાઈ છગનભાઈ ૧

મોટીદાઉ.

રા. રા. દામોદર કેશવરામ ... ૧

મોટીનરોડી કીમ.

રા. રા. ભટ્ટ નિત્યાનંદ ઉર્ફે જમ-
નાધર અંબાધર શાસ્ત્રી... ૧

" " ગણેશ કેશવ ડોંગરે નીમ
તાનદાર... ૧

મોડાસર.

રા. રા. વ્યાસ બાલાશંકર પુરૂષો
ત્તમ મેતાજી... ૧

મોડાસા.

રા. રા. લલુભાઈ જીવાભાઈ વેકશી
મેટર... ૨

" " ત્રીભોવનદાસ અમથાલાલ
મ્યુનિસિપાલ સેક્રેટરી... ૧

મોણપરી.

રા. રા. ઝોરીશંકર પ્રભુરામ મહે
તાજી... ૧

મોરળી.

રા. રા. કૃષ્ણરાવ હરિકેશકર સખ
રટોરકીપર... ૧

" " નેશી પ્રભાશંકર વલ્લભખ. ૧

" " ચાવડા જેઠા નારાયણ... ૧

" " મેં માહાદેવભાઈ દેવચંદ ૧

મુખ્ય દિવાન ... ૧

રા. રા. વિશ્વનાથ શંકરજી પોંસુખીં ૧

" " મુલચંદ મોનજી ફં ફં ૧

" " મેજીસ્ટ્રેટ... ૧

" " નવલચંદ ડોરાણ વકીલ... ૧

" " માલુભાઈ રણછોડભાઈ... ૧

" " કમાનગર સલેમાન સલ્હ. ૧

" " દામોદર રાધવજી... ૧

" " હિંમતરાય રેવાશંકર વ-
કીલ... ૧

" " પ્રાગજી રાધવજી... ૧

" " ગુલામ દલેલગરજી દોલત
ગરજી... ૧

" " દેવે ગવરીશંકર હરજીવન... ૨

મોરવાડ.

રા. રા. શિવરામ પુંનરામ... ૧

મોરા.

રા. રા. દીનશાહજી જીવજી પટેલ ૧

મોસમ.

રા. રા. નારણશંકર મુગટરામ... ૧

મોહનપુર.

રા. રા. માણેકલાલ જીવજીલાલ તા
હુકા મોજણીદાર... ૧

મોહિલેલ.

રા. રા. વૃજલાલ ગવરીશંકર મહે
તાજી... ૧

મયલા.

રા. રા. જયશંકર ચંદ્રેશ્વર શર્મા. ૧

" " ગંગારામ સગણુસા દેશી
વંધ... ૧

રાજકોટ.

રા. રા. ખાનખાહાદર મે. ધનજીશા
હ હોરમજી કડાકા ડાખુ
ડી આસિસ્ટન્ટ પોલીસકલ
એજન્ટ... ૧

રા. રા. લક્ષ્મીચંદ પ્રેમચંદ મે. હં
ટરસાહેબના સિરસતેદાર... ૧

" " રણછોડ ભાણુજી... ૧

" " મુલજી જગન્નાથ દેવે હેડ
માર્તર પ્રાઈવટરફલ... ૧

- રા. રા. મનદાસ બીમજી ... ૧
 " " મનચેરજી રતનજી કુંપની... ૧
 " " કે. એસ. અનાવકર ... ૧
 " " વામનરાવ હરિ પાટણકર ૧
 " " કુંવરજી કેમાજી ૧
 " " આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત
 કયુરેકટર ૧
 " " વજેશંકર મણીશંકરજી ૪
 " " વકીલ જદવજી વહાલજી... ૧
 " " મીચી કાલા માંડણ ટાંક ૧
 " ભક્ત માધવજી વસરામ કડીયા ૧

રાણુલા.

- રા. રા. રેમતલા લખમશી ૧

રાણુપર.

- રા. રા. મોતીલાલ વિ. પ્રાણુલાલ
 ભચેમ સળ પોસ્ટમાસ્તર ૧

રાણુવાવ.

- રા. રા. રાવસાહેબ શિવશંકર મ-
 ચાશંકર મામલતદાર... ૧
 " " મનજી નથુભાઈ ઘેલાણી
 આસિંગ કયુરેકટર..... ૧
 " " કાળા મેઘજી નાયક... ૧
 " " નથુભાઈકુરંજીભાઈ ટપેદાર ૧
 " " દયાશંકર શિવશંકર સ્ટે-
 શન કારકુન ૧
 " " ગવરીશંકર જયશંકર કલાર્ક ૧
 " " ગંગાશંકર વજેશંકર છાંયા ૧
 " " દામોદર લીલાધર ૧
 " " અમરજી ઈન્દ્રજી ૧
 " " વૈદ્ય જેશંકર જીવરામ... ૧

રાણી ખેતુર.

- રા. રા. નાયજી જેઠાભાઈ..... ૧

રાંદેર.

- રા. રા. રામજી જેઠાઈ ગોલવડ
 ડેપુટી સ્ટેશન માસ્તર... ૧
 " " દલપતરામ આત્મારામ... ૧
 " " નવરાજજીમેરજીભાઈ ધાલા ૧

રાંધણપુર.

- ખુદાવીંદ સરકાર ફતેહજી ખાનજી
 સાહેબ ખડાદુર ૩

- રા. રા. માણેકલાલ પીતાબર તા
 હુકા સ્કુલ આ. મા. ... ૧
 " " બાલારામ હરજીવન ૧
 " " મોતીરામ દુર્ગારામ ૧
 " " મનસુખલાલ મગનલાલ
 સુખાનાઈ અલીખાનજી } ૧
 બાબીના કામદાર }
 " " સોની નાનચંદ પુરપોતમ ૧
 " " હકીમ રાયચંદ લખમીચંદ ૧
 " " વિનયચંદ ધનજીજી કટુક
 મતી ગચ્છના શાહજીજી... ૧
 " " મંછારામ આશારામ ભટ્ટ... ૧
 " " જીવનલાલ વિ. કરમચંદભાઈ ૧

રાપર.

- રા. રા. દોશી શામજી વેણીદાસ.. ૧

રામપરા.

- રા. રા. મેતાજી મૂળચંદ મોતીચંદ ૧

રામોદ.

- રા. રા. પ્રાત ગોકળજી જગજીવન. ૧

રોહીસાલા.

- રા. રા. ફોનદાર વસંતરાય વિ.
 કાશીદાસ ૧
 લડકીસ્ટેશન.

- રા. રા. જેકુળજી નકુસ્ટેશન માસ્તર ૧

લખતર.

- મહારાણાશ્રી નામદાર કરણસિંહજી
 સ્ટેટ લખતર ઠાકોરસાહેબ ૧
 રા. રા. કેશવલાલ નાનાભાઈ જ્યુ-
 ડીશીયલ કારબારી ... ૧

લખપત બંદર.

- રા. રા. જોશી નારણદાસ જીવણ-
 દાસ. ... ૧
 લાકડીયા કચ્છ.

- રા. રા. મેતા જલપતરામ મકનજી ૧
 " " દેવે પરમાનંદ વિ. જેઠા. ૧
 લાખાપાદર.

- રા. રા. દામોદર વિ. બાવાભાઈ
 મુખત્યાર. ... ૧

લાલપુર.

રા. રા. વિસ્વનાથ બાપુજી મેતાજી ૧

લાલપુર.

રા. રા. પારખ મળજી વસનજી... ૧

” ” વકીલમેતાબાજી મનરામ ૧

લાલસીઆદ.

રા. રા. ખોડાભાઈ આતાભાઈ... ૧

” ” રાણાશ્રી દેવીસિંહજી હાલુ ત ભાઈ... ૧

” ” કુમારશ્રી વખતસિંહ ઉનડ ભાઈ... ૧

લાહોર.

રા. રા. જહાંગીર નશરવાનજી ખે-
કવાળા ૧

લીંગા.

રા. રા. તુલશીદાસ પરસરામ અ-
બુદાલી ૧

” ” બાળકૃષ્ણ નારાયણદાસ
પરસીયન ગુલકથાની મા
રફત, ૧

લીંબડા.

રા. રા. ઘેલાભાઈ જહવજી વહિવ
ટદાર. ૧

” ” હરિચંદ પોલા ... ૧

લીમડી.

હીજ હાયનેસ ધી ઠાકોર

સાહેબ ૨

કુમાશ્રી જયેદસિંહજી સાહેબ ૩

રા. રા. ડોશા ગોપાળજી... ૧

” ” કલ્યાણરાવ ભુરાભાઈ... ૧

” ” શેઠ ચત્રભુજ મોરારજી... ૧

” ” ગોહેલ ભાવસિંહ રાયસિંહજી ૧

” ” ખારોટ મોહનલાલ જસિંહ

ભાઈ ... ૧

” ” કાનજી જવતેજ. ૧

” ” ભવાનીલાલ માણિકલાલ

દેશાઈ ... ૧

” ” શેઠ ત્રંબકલાલ સુંદરજી... ૧

” ” કેસરીસીંગ રાસાભાઈ... ૧

લીલાપોર.

રા. રા. ભીમભાઈ ખંડુભાઈ... ૧

લુણાવાડા.

રા. રા. નારાયણરાવ મોરેસ્વર... ૧

” ” છોટાલાલ નાનકેસ્વર... ૧
દાનાડ.

રા. રા. શા. પુરુષોત્તમ ખીમચંદ ૧

” ” સદાશિવ મોરેસ્વર... ૧

વડગામ.

રા. રા. છોટાલાલ જેઠાભાઈ મહે-
તાજી. ૧

વડતાલ.

રા. રા. ગુસાઈ ગણપતગર રૂપગર ૧

વડાલ.

રા. રા. વહીવટદાર વેણીશંકર વિ.
ભવાનિશંકર ૧

વડીયા.

રા. રા. જેઠાલાલ બાવાભાઈ. ૧

વડુ.

રા. રા. મનસુખલાલ છગનલાલ
રફુલ માસ્તર... ૧

વડેરા.

રા. રા. જયાનંદ રત્નેશ્વર ભટ્ટ... ૧

વડોદરા.

રા. રા. દેવે હરિશંકર માણેજી પો-
લીસ કારકુન. ૧

” ” છગનલાલલલુભાઈ શા. હે
ડમારતર. ૧

” ” ડાહ્યાભાઈ ગુલાબદાસભાઈ
ગ ધન્વેષ્ટર ... ૧

” ” મંછારામ જેરામ કામા.આ
સિ. ગુડસ ક્લાર્ક. ૧

” ” પુરુષોત્તમ મૂળજીભાઈ ... ૧

” ” ડાહ્યાભાઈ હરજીવનદાસ ના-
ણવટી. ૧

” ” પાદજી હોરમજી મો-
ટા ફરામના રેશનમાસ્તર ૨

” ” માધવલાલ દોલભાઈ ... ૧

” ” મેતા આપારાવ વિ. હિસ
સાલ. ૧

વલસાણા.

રા. રા. અંબાલાલ હરિભાઈ સ-
નંદી મુખત્યાર. ૧

વવાણીયાખંડર.

રા. રા. ઠક્કર મૂલજી હંસરાજભાઈ ૧

" " ત્રિભુવન જીલચંદ્ર દોશી... ૧

" " મેહેતા લવજી વિ. મોતી
ચંદ... .. ૧

" " દેવે રેવાશંકર વિ. માવજી ૧

" " મણીશંકર જગજીવન અં
ભરીયા કચ્છ કારભારી.. ૧

વહીઆખ.

રા. રા. મોતીરામ હરજીવન... ૧

વળા.

અખંડ પ્રાદેશીય નામદાર કાકેર
સાહેબ વખતસિંહજી... ૧

વળા સ્ટેટ ડીરપેન્સરી... .. ૧

ચુનીસિપાલ લાઇબ્રેરી... .. ૧

વસો.

રા. રા. કૃપાશંકર ઝીણાભાઈ... ૧

વાંકાનેર તા. બારડોલી.

રા. રા. કરસન રામજી મેતાજી.. ૧

રા. રા. દેવજી લલ્લુભાઈ ૧

વાંકાનેર ડાહ્યાવાડ.

રા. રા. દ્વારકાદાસ નંદલાલ સર
ન્યાયાધિશ... .. ૨

રા. રા. તાપીશંકર ગીરજશંકર
શીરસ્તેદાર.. ... ૧

રા. રા. કેશવજી દેવનંદ રાવળ વ
કીલ... .. ૧

રા. રા. ધનજી ગુલાબચંદ વકીલ. ૧

રા. રા. મુલજી ધરમશીંહગાંધીવકીલ ૧

રા. રા. માણિકચંદ હુંગરશી ખંડે
રીઆ વકીલ... .. ૧

રા. રા. શેઠ ભાઈચંદ મનજી. ... ૧

રા. રા. ઠા. ચત્રજી ગાંગજી ... ૧

વાગરા.

રા. સખજીજી સાહેબ આત્મા
રામ જમનાદાસ... .. ૧

રા. રા. સિરસ્તેદાર નામજી હરી
ભાઈ... .. ૧

રા. રા. વકીલ બલવંતરાય શિવપ્ર
સાદ... .. ૧

રા. રા. વકીલલક્ષ્મીરામજીયતરામ ૧

રા. રા. જીગલદાસ લક્ષ્મીદાસ ક-
લાર્ક... .. ૧

રા. રા. શંભુરામ કેશવરામ... .. ૧

રા. રા. સોમેશ્વર દયારામ... .. ૧

રા. રા. ગીરધરલાલહરગોવિંદદાસ ૧

રા. રા. મેલ લાલભાઈ ગોપાલદાસ ૧

રા. રા. શ્રી કારકુન મંછારામ કર
ણાશંકર... .. ૧

રા. રા. કારકુન ચમનલાલ રણજી
ડાદાસ... .. ૧

રા. રા. સખ રજીસ્ટાર નરભેરામ
નવનીધરાય... .. ૧

રા. રા. દેશાઈ ગુલાબરાય ગણુપ
તરામ... .. ૧

રા. રા. કારકુન રેવાશંકરદેવશંકર ૧

રા. રા. ત્રિભુવનદાસ લક્ષ્મીદાસ દ
લાલ સખજીજી... .. ૧

વાંજ.

રા. રા. નારાજી મોરારજી પટેલ ૧

વાઢીયા.

રા. રા. મેતા જીવરામ ભગવાનજી
દેવે ૧

વાણેજ.

રા. રા. પંડ્યા કાશીરામજીયશંકર ૧

વાંતરસા ગામ

રા. રા. ઠક્કર મુગટરામ દુર્લભરામ ૧

વાયાદીગાલી.

રા. રા. બેહેરામજી માણીજી તા
હુકદાર. ૧

વારાહી.

રા. રા. ચંદુલાલ વિકલરામજીતી
દાર ૧

" " અવલકારકુન કેશવરામ દે
વદત ૧

.. ..	કારભારી વખતરામ આ	
.. ..	ધવળ	૧
.. ..	પીતાંબર જેઠા	૧
.. ..	પરમળ પીતાંબર	૧
.. ..	સુંદરળ લવળ	૧
.. ..	મનસુખલાલ બાપુળ આ.	
.. ..	થાણુદાર	૧
.. ..	પુરુષોત્તમ વખતરામ આ	
.. ..	વલ કારકુન	૧
.. ..	નથુ મગન કલાર્ક	૧
.. ..	અબાલાલ હરળવેન	૧
.. ..	મોતીચંદ ડોશળ જાતી	
.. ..	શેઠ કલાર્ક	૧

વાસોડ.

રા. રા.	પ્રાણજીવન તુળશરામ ...	૧
.. ..	ગિરનશંકર હરિનારાય	
.. ..	પણ પોરટમોસ્તર	૨
.. ..	મુનશી રહેમતલાડોમુમીયા	૧
.. ..	જીવણબાબર વેડછી મેહે	
.. ..	તાળ	૧
.. ..	મંછામ મયાશંકર તલાડી	૧
.. ..	લક્ષ્મણ ગંગાળ	૧

વાવડા ગળ માધની

રા. રા.	વેદીઆ હરિશંકર ભવા-	
.. ..	ની શંકર	૧

વાસણા દોલારાણા.

રા. રા.	વૈદ્ય મગનલાલ વિશ્વનાથ.	૧
---------	------------------------	---

વાસાવડ.

રા. રા.	ત્રીકમળ વેલજભટ્ટ પોરટ-	
.. ..	માસ્તર	૧

વિજાપૂર—ગુજરાત.

રા. રા.	ભગવાનલાલ બાપાલાલ ..	૧
.. ..	મોહનલાલ નરભેરામ. ...	૧
.. ..	મોહનલાલ કાળીદાસચાસિ	૧
.. ..	માધવજ સગળજ.	૧

વિકુલગઢ.

રા. રા.	ઠક્કર બેચર નથુ.	૧
---------	----------------------	---

વીંઝાણ.

રા. રા.	રેવાશંકર રામેશ્વર દ્વિવેદી	૧
---------	----------------------------	---

વીરપુર.

રા. રા.	ગોવર્ધન પ્રાગળ વ્યાસ...	૧
---------	-------------------------	---

વીરપુર—કાઠીઆવાડ.

સાહેબશ્રી	સુરસિંહજી... ..	૧
-----------	-----------------	---

વીંપુર—ગુજરાત.

રા. રા.	ભોગીલાલ મોરારજી.	૧
.. ..	શાસ્ત્રી મોતીલાલ નાથજી	૧

વીરમગામ.

રા. રા.	દેશાઈ કાલીદાસ હરજીવ-	
.. ..	નદાસ	૧
.. ..	દેશાઈ ગેખીલાલ દામો-	
.. ..	દરદાસ	૧
.. ..	વ્યાસ દલસુખરામ ગિર-	
.. ..	ધરલાલ	૧
.. ..	વકીલ હરિલાલ મયારામ	૧
.. ..	પરીખ કુબેરદાસ હરિભાઈ	૧
.. ..	શેઠ બાઈ કેવળદાસ...	૧
.. ..	પટેલ શુભાળચંદ મોતી-	
.. ..	રામ	૧
.. ..	હરિવલ્લભ લાયશ્ચરીનાસે-	
.. ..	કેટરી	૧
.. ..	દાકતર ગોરધનદાસ જીવ-	
.. ..	જીદાસ	૧
.. ..	શેઠ જસરાજ વીરજી. ...	૧
.. ..	ગિરતર ચુનીલાલ જેચંદ	
.. ..	કલાર્ક..	૧
.. ..	કેશવલાલછગનલાલ કલાર્ક	૧
.. ..	મિસ્તર દેવજી રામજી પાં	
.. ..	ચનોર કલાર્ક... ..	૧
.. ..	હોઝા મંછારામ મુળચંદ	
.. ..	ભરૂચી કલાર્ક... ..	૧
.. ..	મિ લલ્લુભાઈ મથુરાદાસ	
.. ..	વીવીંગ મારતર... ..	૧
.. ..	અરદેસર નસરવાન બામે	
.. ..	ગાન એનજીનીયર.	૧
.. ..	મિ. મગનલાલ દયારામ	
.. ..	ગાંધી ભરૂચી કલાર્ક.....	૧
.. ..	આધવજ ગોપાળજી કલાર્ક	
.. ..	વકીલ હરિલાલમોહનલાલ	૨
.. ..	છોટાલાલ છગનલાલ.....	૧
.. ..	શિવલાલ નરભેરામ.	૧
.. ..	હરિસુખરામ માણિકરામ	

મેહેતા સળજળ... .. ૧	
રા. રા. ચુનીલાલ લાલદાસ કલાર્ક ૧	
" " પીતામર સોભાગચંદ કલાર્ક... .. ૧	
" " શાહ અમૃતલાલ જોલેચર સળજળ કોટના નાજર. ૨	
" " અવેરીલાલ જ્યોત્સવર કારકુન... .. ૧	
" " હીરાચંદ છગનલાલ કારકુન... .. ૧	
" " પ્રાણજીવન હરિભાઈ કારકુન... .. ૧	
" " મગનલાલભગવાનદાસ કા. ૧	
" " પટેલ છોટાલાલ રામભાઈ વક્રીલ સળજળ કોર્ટ ફી કારકુન... .. ૧	
" " ગાંધી અમથાભાઈ ચમનલાલ... .. ૫	
વીશાવદર.	
રા. રા. મેહેતાજી જીવણદાસ કલ્યાણદાસ... .. ૧	
" " અનુપરામ સેવકરાગ પ્રેનોરા... .. ૧	
" " અંબારામ રાધવજી... .. ૧	
" " આસિં દાના રાધવ... .. ૧	
" " હાં બાપાલાલ કાળીદાસ પોલીશ ફેબ્રિકાર અંબારાંકર ભવાનીશંકર... .. ૧	
" કુલશંકર રૂઝાચંદ આલોચંદ ટંકાર... .. ૧	
" " મુલ્લાઈરમાએલ ભોળ કલાર્ક... .. ૧	
" " મુનસફ મોરારજીશામલજી નાઝીર ગીરધરલાલ કપાશંકર... .. ૧	
" " સારાભાઈ મેહેચરદાસ કીકાણી... .. ૧	
" " અવલરામ આશુદંજી... .. ૧	
" " ન્યાલચંદ વી. દાલા... .. ૧	
" " રૂઝનાથજી પ્રેમજી... .. ૧	
" " મોતીલાલ વિશ્વનાથ આસિં પોં સુ... .. ૧	
" " કાસમ હસન સવાર... .. ૧	

વેગણી.

રા. રા. નાનાભાઈ કેશવદાસ... ૧

વેલગુળ.

રા. રા. મોહન રજુછાહજી સિરરતે દાર... .. ૧
--

વેલાછા.

રા. રા. નાયજી હરિશંકર... .. ૧

વેસ્મા.

રા. રા. કલ્યાણજી પ્રાગજી દેશાઈ ૧
" " ચુનીલાલ બીખારીદાસ મજમુદાર... .. ૧

વેહુલાળ.

રા. રા. ગીરધરલાલ મનસુખ શાહ ગુ. નિ. પે. આ... .. ૧
--

વ્યારા.

રા. રા. રાવજી કુસાળા મુલકીનો સિપાઈ... .. ૧
--

શામતેર.

રા. રા. વિપ્ર અંબારાંકરપુરપોત્તમ ૨

શાંખતી.

રા. રા. છોટાલાલમગનલાલ દાણી ૧

શિવ્યાણી.

રા. રા. દવે જયશંકર વિ. દામોદર ૧

શોહાર.

રા. રા. વૈધરાજ ઉમયાશંકર લ-દમીરામ... .. ૧
--

" " પ્રભાશંકર ભવાનીશંકર વ્યાસ સ્ટેશન માસ્તર... ૧
--

" " સિપાઈ ખૂલભાઈ ચારજી ૧

" " કંશારા ન્યાલચંદ લવજી ૧

" " લક્ષ્મીશંકર જયશંકર આ. ૧

" " આ તાલુકા રફૂલ મેહેતાજી. ૧

" " સંતોકરામ છોટાલાલ ન્યાયાધીશ... .. ૧
--

શ્રીનગર.

રા. રા. દરબારમોતીભાઈનારાણજી ૧

સાધજી.

રા. રા. ભટ્ટ વલ્લભરામ લક્ષ્મણ
મ રફલ મારતર... ૧

સાંખેડા.

રા. રા. જોશી વજેશંકરદલપતરામ ૧
" " મેહેતાજી અંબારામ મો-
તીરામ સં ગું નિં મેં ૧
" " અંબાલાલ જીભાઈ આ.
માસ્તર... ૧

સણવા.

રા. રા. દામજી ત્રીકમજી મારતર. ૧

સણસાલી.

રા. રા. કેવળરામ રામજી મેહેતાજી ૧

સણીયા.

રા. રા. મેતાજી પ્રાગજી કુંવરજી... ૧

સનાળા.

રા. રા. પ્રભાશંકર કાનજી ભટ્ટ. ૧

સણઢીયાલા મોટા.

રા. રા. દરબાર સાહેબ વાલા વ
રતા સુરગભાઈ... ૧

સમા ઘોઘા.

રા. રા. શેઠ કાળજીભાઈ જીભાભા
ઈ લાલજી... ૧

સમી.

રા. રા. પટેલ ગમરચંદ અમીચંદ ૧
" " ગાંધી જોડાલાલ કેવળદાસ ૧
" " ગિરધર વશરામ ૧
" " શેઠ ખુબચંદ ખુશાલચંદ ૧
" " મેહેતા મણીશંકર દોલત
રામ... ૧

સરડોધ.

રા. રા. ગિરધરલાલ ભગવાનજી
વ્યાસ... ૧
" " ગિરધરલાલ વેળીચંદ શાહ ૧
" " જોડેચરલાલ ઈન્દારામ... ૧
" " ઠાકોર વળતસિંહજી કાજુ
સિંહજી... ૧
" " હરગોવિંદલાલ ખીતાંબર

દાસ ગાંધી... ૧

સરભોણ.

રા. રા. વૈદ્ય ગણપતરામ રવીશંકર ૧

સરસપુર.

રા. રા. મિસ્ત્રી પુન્નલાલ નથુભાઈ ૧
" " ભાવસાર રવીચંદ્ર સામળ
દાસ... ૧
" " ભાવસાર જીવાભાઈ ઘેલા
ભાઈ... ૧

સરા.

રા. રા. ગોવિંદજી દયાળજી... ૧

સરોન્ડા.

રા. રા. ગણપતરામ રાયચંદ ... ૧

સલાયા.

રા. રા. ગોકળદાસ રાધવજી...
" " ઠા. સામત જુઠા... ૧

સાચ્મણ.

રા. રા. મુળજી ગોવંદરામ મેતાજી ૧
" " પા. નરોત્તમ રામજી... ૧
" " ઘેલાભાઈ અંબાલાલ દા-
કતર... ૧

સાંઠાસાલ.

રા. રા. મેતાજી મોતીલાલ નાથા-
ભાઈ... ૧

સાણદ.

રા. રા. છગનલાલ જીખણ હેડમા-
રતર... ૧
" " ભોગીલાલ અમથા પે આ. ૧
" " છગનલાલ મહુકચંદ... ૧
" " રાવળ દયાશંકર મહાસુખ
રામ... ૧
" " લલજીભાઈ હરિકૃષ્ણ શાહ
પે આ. મા... ૧
" " પુરૂષોત્તમ કાળીદાસ પં-
ડિત બી. આ... ૧
" " મોહનલાલ નાગરદાસ પ-
ટલ આ. મા... ૧
" " પુરૂષોત્તમ મોતીચંદ પટે-
લ માંમોદર મેહેતાજી... ૧

- ” ” દેશી વૈદ્ય હગનલાલ દેવ-
શંકર પંડિત... .. ૧
” ” મગનલાલ શિવરામરાવળ ૧
” ” નથુ સાંકળચંદ... .. ૧

સાનમંર.

- રા. રા. વૈદ્ય અંબાશંકર પુરંપોત્તમ
દેવે... .. ૧

સાંતલપુર.

- રા. રા. દ્વારકાદાસ ભોગીદાસ થા
ભુદાર... .. ૨
” ” ત્રિકમલાલ બાલારામ અ
વલ કારકુન... .. ૧
” ” દાનસંગળ સગરામજી... ૧
” ” વક્રીલ પ્રાણીવન ઘેલા... ૧
” ” બહેન વનુભા બાપુભા. ૧
” ” દલદારામ લક્ષ્મીરામ ... ૧
” ” શીવશંકર ભવાનીપ્રસાદ
કારકુન... .. ૧

સાદરા.

- રા. રા. ખીમચંદ ગોવિંદજી... .. ૧
” ” સામચંદ ગોવિંદજી... .. ૧
” ” ગોરીશંકર પ્રભુરામ સરવે
ચર... .. ૧

સાનથેલ.

- રા. રા. અંબાલાલ નાનાલાલ કાર
કુન... .. ૧

સાચણ.

- રા. રા. શેઠ રતનચંદ વહાલચંદ.. ૧

સાયલા.

- રા. રા. પટેલ ચતુરભાઈ ડુંગરભાઈ ૧
પોલીસપટેલ.
” ” વક્રીલ હગનદાસ ગોડીદાસ ૧

સિનેર.

- રા. રા. નરોત્તમ હરજીવન ભટ્ટ... ૧

સીંગપૂર.

- રા. રા. શ્રી બાપુ ગુળા પાડવી.. ૧

સીંગજા.

- રા. રા. હરજીવન કુલચંદ... .. ૧

સીથા.

- રા. રા. માહનતશ્રી હરિગરજી મો
તીગરજી... .. ૧

સીધાણ.

- રા. રા. ઠક્કર રવજી પેથરાજ ... ૧

સોલજ.

- રા. રા. પુરંપોત્તમ હરિશંકરમેતાજી ૧

સીલખંદર.

- રા. રા. ભગવાનલાલ ડુંગરશી મે
તાજી... .. ૧

સીસોદરા.

- રા. રા. જોરાભાઈ મસોતભાઈ ... ૧

સીહુજ.

- રા. રા. ભવાનીશંકર દોલતરાય જો
શી મહેતાજી... .. ૧

સુકલતીરથ.

- રા. રા. ત્રવાડી ભાઈશંકર માધવ
રામ... .. ૧

સુથરામપુર.

- રા. રા. અંબાશંકર હરિવલ્લભદાસ.
વાડાસીનોરવાળા... .. ૧

સુથરી.

- રા. રા. દેવે વજેશંકર ભીમજી મ
હેતાજી... .. ૧

- ” ” શાહ ત્રીકમજી લાધાભાઈ
હા શાહ ખીમજી દામજી
આસિ... .. ૧

- ” ” ખીમજી દામજી આસિ... ૧
” ” શેઠ કમરશી વાલજી હા.
વલભદાસ કરમશી... .. ૧

- ” ” હરિસંગજી ભગવાન સંગ
જી બ્રાંચ પોરટ મારતર. ૧

સુદામડા.

- રા. રા. જોશંકર અમરજી... .. ૧

સુપેડી.

- રા. રા. મિસ્ત્રી હરિલાલ ધનજી... ૨

- ” ” કારકુન પોપટ કશળચંદ
ગોપાણી... .. ૧

સુરત.

રા. રા.	શાહ તીલકચંદ તારાચંદ મંત્રી આયેસમાજ ... ૧
" "	મોતીનારાયણ ગૌરીનારાયણ ... ૧
" "	મૂળચંદ કલ્યાણદાસ ... ૧
" "	લલ્લુભાઈડી. દોલતભદા... ૨
" "	કેશવરામ વિષ્ણુરામ ... ૧
" "	મોજણીદાર છોટાલાલ રવીશંકર ... ૧
" "	ચંદુલાલ ગણપતરામ દે-શાઈ કલાર્ક ... ૧
" "	જે વઘરામ કેશવરામ... ૧
" "	વકીલ રણછોડદાસ પરબુદાસ ધાયલ ... ૧
" "	મોતીરામ મણીશંકરભાઈ ૧
" "	છોટાલાલ કૃષ્ણારામ... ૧
" "	કૃષ્ણારામ સંપતરામ ... ૧
" "	વકીલ કેવળરામ ઉમેદરામ ૧
" "	ભાવસાર પુરપોત્તમદાસ ભવાનીદાસ ... ૧
" "	ખમનજી ધનજીભાઈ... ૧
" "	જવેરી શા. ખીમચંદ મીલાપચંદ ... ૧
" "	ભેશી ગૌરીશંકર પ્રભુશંકર ... ૧
" "	એદલજી નમરોદજી વાઝીયા ... ૧
" "	નમીયતરામ કૃપાશંકરત્રિવેદી ... ૧
" "	વકીલ ઝીણાભાઈ ઉર્ફનર-શીરાય રણછોડદાસ... ૧
" "	ઉમેદરામ રણછોડ ડીરડી કટ કલેક્ટર ... ૧
" "	વૈદ્યપ્રાણશંકર કેશવરામ ૧
" "	માધવરામ વિદ્યાશંકર... ૧
" "	કાશીરામ અંબાલાલ ... ૧
" "	અરબેરજી દિનશાહજી લાલા ૧
" "	નવરોજજી સોરાળજીમલખારી ... ૧
" "	અમરતલાલ બુખણદાસ. ૧
" "	હરગોવિંદદાસ દયારામ. ૧
" "	પ્રતાપરાય કેશવરામ પંડિતઅમલશાહમામલતદાર ૧
" "	એં એં વાઝીયા. ... ૧

રા. રા.	મોટાભાઈ મોતીલાલ દે-શાઈ હાઈકોર્ટ ક્લેક ... ૧
" "	ખેહરામજી ફરામજી પટેલ ૧
" "	ખરસેદજી ફરદુનજી કડાકા ૧
" "	ગુલાબદાસ ભાઈદાસ ... ૧
" "	રાવબહાદુર પાર્વતીશંકર મણીશંકર દવે પેનશીનર ૧
" "	પ્રભાણદાસ ઠાકોરદાસ ૧
" "	નૌતમરામ ઉત્તમરામ લી-વેદીસનાતન ધર્મસભાના-સંપાદક ... ૧
" "	ઉમયારામ રાભભાઈ મ-જમુંદાર સનાતન ધર્મસ-ભાના મેંબર ... ૧
" "	ઉમેદરામ ભગવાનદાસ... ૧
" "	ભગવાનદાસ ઠાકોરદાસ-ભયાજી ... ૧
" "	માણેકલાલ નગીનદાસ... ૧
" "	કેશવરામ કલ્યાણજી પા-ઠક વાલોડકર ... ૧
" "	સહીપતરાય હકુમતરાયજી ૧
" "	ઉમયારામ ગોવનદાસ... ૧
" "	મંછારામ લદમીશંકર દે-શાઈ લોડલકર... ૧
" "	ઠાકોરદાસ દુર્લભરામ ચો-કશી ... ૧
" "	નીમંતાનદાર કાલીદાસ-પીતાબર ... ૧
" "	મણીલાલ ઉમેદરામ ઠા-પાલજીજી ખેનનજી કોટ-વાલના ... ૧
" "	નરહરરામ નિર્ભયરામ ઉ-પાધ્યાય ... ૧
" "	મકન હરિભાઈ... ૧
" "	નગીનદાસ માણેકલાલ... ૧
" "	ઉત્તમરામ પ્રાણશંકર ઉ-પાધ્યાય ... ૧
" "	પ્રાણજીવનદાસઆત્મારામ ૧
" "	ભોગીલાલ રહેરામ ... ૧
" "	મંગળજી નાનજી ... ૧
" "	નટવરરાવ મૂળરાય મેહતા ૧
" "	મગનલાલ તોપીદાસ ... ૧
" "	મોજણીદાર તોપીશંકરરા-મચંદ્ર ... ૧
" "	છોટાલાલ શિવરામ ... ૧

” ”	પ્રભાશંકર શંકરજી ૧
” ”	દેવે જ્યેશંકર હરિશંકરજી- જીર કારકુન ... ૧
” ”	ભાઈલાલ ત્રીકમદાસ મો- જીદાર ૧
” ”	પુશાલજી કલ્યાણજી ... ૧
” ”	ચુનીલાલ મહાસુખરાય... ૧
” ”	મણીલાલ મહાશંકર ... ૧
” ”	મણીલાલ નરભરામ... ૧
” ”	ભોળીલાલ ખીમાશંકરકા- રકુન ૧
” ”	નંદકીશોરરામ બળરામ. ૧
” ”	છોટાલાલ મયાશંકર ... ૧
” ”	મગનભાઈ નારાણદાસ... ૧
” ”	શાહ ખીમચંદ મીલાપ- ચંદ ... ૧
” ”	ધેલાભાઈ ગણપતરામ મે- હેતાજી ... ૧
” ”	ડાકટર આત્મારામ જીવ ણરામ ૧
” ”	વંદ્ય અમરચંદ દેવાજી. ૧
” ”	આત્મારામ હરગોવિન્દ... ૧
” ”	લાલભાઈ પ્રેમજી ... ૧
” ”	ધરમચંદ કાશીભાઈ... ૧
” ”	હરખચંદ રૂપચંદ ... ૧
” ”	લાલજી લખમજી ... ૧
” ”	ફકીરચંદ મગનલાલ. ... ૧
” ”	શેઠ પાલણજી રસ્તમજી. ૨
” ”	મંચેરજી પેરતનજી ૧
” ”	રતનરામ જમીયતરામ... ૧
” ”	કેશનરામ રાજનરામ... ૧
” ”	ઠાકોરદાસ માણિકલાલ .. ૧
” ”	શાહ ગુલાબચંદ નરોત્ત- મદાસ. ૧
” ”	શેઠ જુજદાસ વિ. જીવ- ણદાસ ભરતીયા ... ૧
” ”	બમનજી ધનજીભાઈ પટેલ ૧
” ”	મિસ્તર ગવરીશંકર દેવ શંકર ... ૧
રા. રા.	મૂલચંદ ઝોધવદાસ... ૧
	સુલતાનપુર.
રા. રા.	ફકીરભાઈ વસનજી મોજ ણીદાર ૧
	સુવાલી.
રા. રા.	દાકટર નથુભાઈ દેવશંકર ૧

સેદલા.

રા. રા. ઠકકર કાનજી મોનજી... ૧
સેહુરા.

રા. રા.	શેઠસુલ અફજલ ૧
” ”	જીલક મનસુખજીવરામ .. ૧
” ”	પ્રભાશંકર નરોત્તમ મેહે તાજી ... ૧
” ”	દેશાધગનસુખલાલકુંવરજી ૧
” ”	માણિકલાલ ૧

સોનગઢ પ્રાંત નવસારી

રા. રા.	ધેલાભાઈ કેવળભાઈ મજ સુંદાર ૧
” ”	રાળારામ મોરેશ્વર... ૧
” ”	વધદજ્યેશંકર નરોત્તમ... ૧
” ”	નગીનદાસ વંદાવનદાસ.. ૧
” ”	જદુરામ દયારામ ૧
” ”	નારાણદાસ ગોકળદાસ ન- ખર શેઠ ... ૧
” ”	નારાણદાસ હરિભાઈ .. ૧

સોલાપુર.

રા. રા.	એન. વી. સાયે. ૧
	સોલાપુર ચુકવાર પેઠ.
રા. રા.	ગણેસદાસ પુશાલદાસ... ૧

હથુરણ.

રા. રા.	મેતાજી ભાઈદાસ દયારામ ૧
---------	------------------------

હમીરપર.

રા. રા.	ઠકરદેવચંદ કરમસી ... ૧
” ”	શોનીગોવિંદ બેચર... ૧

હરદા.

રા. રા.	એદતજી મી. વેલાતી ... ૧
” ”	હોરમશજી પેરતનજી ડા- ઈવર ... ૧
” ”	શોરાળજીજીભાઈવાડીયા એનજીનટરનર ... ૧
” ”	રસ્તમજી ફરામજી મુસા.. ૧
” ”	નસરવાનજી જીજીભાઈ ફા ઈવર ૧
” ”	ટેહેમુરસ રસ્તમજી ગવર- નર એનજીનટરફકીરીએન- સી ... ૧
” ”	મનમેરજી ધનજીભાઈ મે- દી એનજીનફાઈવર... ૧

હલીયાદ.

૨૧. રા. નરભેરામ રૂગનાથજી મેહે- ૧

હસનઅબદલ.

૨૧. રા. અરદેશર ખી. આગા.સ્ટે-
શન માસ્તર... ૧

હુળવદ.

૨૧. રા. ખાનગી લાયબેરીના સેકે
ટરી ... ૧

" " જેરામ માલજી દવે... ૧

હાથરસ.

૨૧. રા. નક્ષી કૃષ્ણપ્રસાદ સનાહય ૧

હારીજકુમાર.

૨૧. રા. નરસિંહરાવ હનુમંતરાવ
નાયબફેઝદાર... ૧

હાલોલી.

૨૧. રા. કેશવરાવ ખાલાજી ૧

" " ભગવાનલાલ કેશવલાલ
આળકારી ઈન્સ્પેક્ટર ... ૧

" " જસવંતરાવ ખાજાજી ... ૧

" " જમીયતરામ લક્ષ્મીરામ .. ૧

" " પુરાણદાસ અંબજીદાસમા

સ્તર ... ૧

હાસોડ.

૨૧. રા. જીજીભાઈ દેરાખજી દાક-
ટર ... ૧" " બાળમુકુંદદાસ પ્રાણજીવ-
ન દેશાઈ ... ૧

" " સુનીલાલ મોતીરામ... ૧

" " કૃષ્ણારામ મેઘારામ સ્કુ-
લમાસ્તર ... ૧" " ઇસ્માયીલ સીમનલાલ દે-
શાઈ ... ૧" " નસરવાનજી પાલજી શેક-
ના હોસખીટલ અત્તિસ્ટ ... ૧" " ઇમનલાલ જીવજીરામ કં-
સ્પાઈન્ડર ... ૧

" " હરિપ્રસાદ પીતાંબર ત્રવાડી ૧

હીંગોલી કેમ્પ.

૨૧. રા. બેજેરામજી દાવજી દા-
રોગાકરોડગીરા..... ૧

હીસખ આસરમા.

૨૧. રા. નાથજી હરિશંકર તલાઈ ૧

હુબલી.

૨૧. રા. ફરદુનજી અસ્પંદીઆરજી, ૧

પાછળથી થયેલાં ગ્રાહકોનાં નામનું લિસ્ટ.

અંકલેધર.

૨૧. રા. માસ્તર આરખી મજમુ-
દાર. ૧" " વકીલ કેસનરામ કાશીરા
મ ... ૧" " રતનજી નરસિંહજી જીન
વાળા ... ૧

અમદાવાદ.

૨૧. રા. તંબાઈ વાઝીલાલકાળીદાસ ૧

" " નાગરદાસ નરોત્તમદાસ
મેઈટ સબજડજી ... ૧

" " જહાંગીર પેસ્તનજી ... ૧

" " મેજર ઈસ્મતદાસ સુકિત-
ફાજ ... ૧

" " સુનીલાલ વલ્લભીચંદ. ૧

" " રાવસાહેબ ચણીધર પ્રસા
દતાપીપ્રસાદ દેશાઈ ડેપુ
ટી એક્ઝિક્યુટીવ ઇન્સ્પે-
ક્ટર ... ૧" " વકીલ સોમેશ્વર નારાય
ણજી પંચમહાલનાસરકારી
વકીલ ... ૧

અમરકોટ સિંધ.

- રા. રા. સરપચંદ હીરાનંદ ચ્યુનિ
સીપાલ કમીશનર ... ૧
- અહમદનગર.
- રા. રા. મારતરદાદાભાઈ માણેકજી ૧
- આણંદ
- રા. રા. પંડયા કાશીનાથરામનાથ ૧
છટવાડ.
- રા. રા. મગનલાલ ઇસ્વરકારભારી ૧
- ઉત્તન.
- રા. રા. ખોળ ભલૂ માવજી શેઠ.. ૧
- એદન.
- રા. રા. મોખેદ ફરદુનજી રતનજી
નરીમાણી ૧
- ઝોરપાડ.
- રા. રા. સેવકરામ અંબાલાલનખીલ ૧
- કડી.
- રા. રા. પરભુલાલ નાનાલાલ .. ૧
- કુશંચી.
- રા. રા. કાવસજી ટોસાભાઈ ... ૧
- કલાડા.
- રા. રા. શા. નાગજી લવજી... ૧
- કામરેજ.
- રા. રા. શા. કાળીદાસ વલ્લભદાસ ૧
- કોચાડા.
- રા. રા. શિવશંકર મોરારજી મેહે
તા ... ૧
- કોચીન
- રા. રા. હાજીશા હાજીઅબધરા
કુર ... ૧
- કોટડા (સાંગાણી.)
- મેહેરખાન હરખાદશીકોટડા સાંગા
ણી ૨
- ગોધરા.
- રા. રા. ગણપતરાવ સીનારાવમુકા
દમ ૧
- ગોધાખંદર.
- રા. રા. ભાઈ જીવણ લખમીચંદ.. ૧

ચુડા.

- રા. રા. મહાદેવપ્રસાદ તાપીપ્રસા
દ દેશાઈ ... ૧
- જખૌ ખંદર.
- રા. રા. રતનજી મૂળજીગામડી મા
જનાઉ નિશાળનામેહેતાજી ૧
- જલગામ.
- રા. રા. જીવરાજ ટોપણ આસર... ૧
- " " દેવજી મુળજી ... ૧
- જાલીઆ.
- રા. રા. દંવે ચત્રભજ જીણા... ૧
- જુનાગઢ.
- રા. રા. છોટાલાલ બાપુલાલ બ
ક્ષી ડાકટર ... ૧
- " " દુર્લભદાસવિ. માધવજી મ
હેતા ... ૧
- જાહોદ.
- રા. રા. ફરદુનજી કાવસજી દાડના
જીનરદાર ... ૧
- ધરમપુર.
- શ્રીમંત મહારાણા કુમારશ્રી બળદે
વજી નારાણદેવજી ... ૧
- રા. રા. કપુરચંદ ગોપાલજી વીર-
પોરવાળાં બાશ્રીબાનાબા-
નગી કારભારી ... ૧
- ધોરાજી.
- રા. રા. નેસરં ઈ. ચૈરીસ. આસિ.
રંટ ડાકટર ... ૧
- " " સકુરમીયાં અબદુલ લતી
બ મુનશી કમ્પાઉન્ડર... ૧
- " " સાદરક રણુજીડભાઈ ક
મ્પાઉન્ડર ... ૧
- " " ગવરીશંકર હીરજી ત્રિવેદી
કેન્ડીડેટ ... ૧
- " " કાનજી માધવજીપટ્ટાવાળા ૧
- " " શુક્લ રંગનાથ જીણા ૧
- ધાંગઘા.
- રા. રા. અધ્યાય રામચંદ્ર દેવશં-
કર ... ૧
- નડિયાદ.
- રા. રા. યાજ્ઞિક રસિકલાલ ઝવેરી

શંકર ... ૧
 " " પંડ્યા સદાશંકર હીરાશંકર ... ૧

નવસારી.

રા. રા. બેજનજી માણેકજી કંઠાકટર ૧
 નાંદોદ.

મહારાણાશ્રી છત્રસિંહજી મહારાજ
 સંસ્થાન રાજપીપળા.... ૧

પાલ.

રા. રા. મગનલાલ દલસુખરામખા
 લોકાકારશ્રીના કારવારી.. ૨

પીપલાવ.

રા. રા. મંછારામ ઘેલાભાઈપંડ્યા ૧

પાલારપુર.

રા. રા. હરજીવન સુદરજી ૧
 " " શાહ કસલચંદ્ર બેહેચર... ૧

ખાટવા.

રા. રા. શેઠ હખીબ વિ. કાસમ ૧

ખાધવડ.

રા. રા. ડાકટરપાસવીર પુંજ,એલ
 એમ. કચ્છ બાએક સીંગો
 દીના ઈન્તરદાર.... ૧

ભુજ.

રા. રા. રાજગૌર ગોવિંદજીવશજી
 " " હાથીરામ ત્રીકમજી મહેતા ૧

ભોધકા.

રા. રા. બેજનજી રસ્ત મ થાણદાર ૧

રા. રા. ભોઈકા લાયબેરીના સેક્રે
 ટરી ... ૧

સોરોલ.

હરખાંર સાહેબ બેગજી તથા ગજ
 સિંહ વી. દંજી... ૧

મદાસ.

રા. રા. શા. નથુ નાનજી ... ૧

" " ઠકર જોડા વિ. દયાલજી ૧

" " લીમજી નરસી ... ૧

મલાવ.

રા. રા. મગનલાલ વલસીદાસ ... ૧

મસકત.

રા. રા. સોરાબજી માણેકજી દાર
 ખાનાવાળા મસકત સુલ
 તાનના પ્રાધવેટસેક્રેટરી... ૧

માંડલ.

રા. રા. શેઠ તલકશીખીતાંબર ... ૧

માંડવા.

મહીડા ચંદ્રસીંગજી રાયસીંગજી... ૧

માલપુર.

રા. રા. ગિરધરલાલઅમરતલાલકા
 રમારી ... ૧

મુંદા.

રા. રા. ઠકર કુંવરજી કલ્યાણજી
 કીલ ... ૧

મુંબઇ.

રા. રા. નરશંકરજી પેરતનજી દાં-
 તરા એકસપોરત કારગા-
 રીસીવર ... ૧

" " મેરવાનજી જીવજી ઇંગ્લી
 શ અને ગુજરાતી જોળ-
 પ્રિન્ટિંગપ્રેસના માલિક ... ૧

" " મંગલદાસ જમનાદાસ... ૧

" " કવિ બાલકરામ નંદરામ ૨
 ધોળકીયા રંગીલદાસ વિ.
 હમીયારીકર ... ૧

" " સુની શામજી વિ. ફરજી.. ૧

" " તૈયબખલી અને હસાભા-
 ઇ જંગળારી..... ૧

" " ઠકર દામોદર ગોવિંદજીક
 ચ્છ માંડવીવાળા ... ૧

" " ઠકર લાલજી દામોદર ... ૧

" " રંગનાથ પરસોતમ ... ૧

" " દોરકાંદાસ જંગલજી ... ૧

" " શાહ. રાધવજી હરજીક
 ગર બંદરવાળા ... ૧

" " રાજીબજીરામ હરજીવનદા
 સ ભુલલીવાળા ... ૧

" " ઠકર ગોવિંદજી નારાણજી ૧

" " કચ્છ કોટડાવાળા ... ૧

" " ધનજીભાગચંદ તંબાકુવાન

	જા	૧
૨૨	કલ્યાણજી	મોનજી પતવેલી	
	કરીઆણાવાલા	...	૧
૨૨	હા. પ્રાગજી	વેરશીગારાયા	
	લા	૧
૨૨	ખીમજી	લધાભાઈ તળા-	
	કુવાલા	૧
૨૨	ગિરધરજી	અમનલાલ	૧
૨૨	હા. પ્રાગજી	નથુકચ્છભદ્રસરવા	
	ળા	૧
૨૨	ફાનલ	પીરદીના	૧
૨૨	ઠકર	શીવજી પ્રાગજી	૧
૨૨	ઠકર	લીલાધર પદમસી	૧
૨૧. ૨૧.	શા. અમૃતલાલ	ગમનલા	
	લ અંભાતવાળા	...	૧
૨૨	ઠકર	સામજી ભાઈ અખધ	
	તુલસીદાસ	૧
૨૨	ઠકર	પ્રેમજી ત્રીકમદાસ	૧
૨૨	વેધ	રણછોડજી ચાંદલીયા	
	નમનગરવાળા	૧
૨૨	શા. બુરાભાઈ	નરોત્તમદા	
	સ અમદાવાદવાળા	૧
૨૨	શા. વાડીલાલ	ચાંકળચંદ	
	હા. રાયચંદ	૧
૨૨	કપાસી	વાવજી પાનાચંદ	૧
૨૨	શાહ	અંબાલાલ લાલચંદ	૧
૨૨	ભટ	ભવાનીશંકર પ્રેમજી	૧
૨૨	ઠકર	વસનજી પરમપૂંદ	૧
૨૨	પંડ્યા	લજુ પુનરામજી	
	ધુપુરવાળા	૧
૨૨	ઠકર	રાધવજી હેમરાજ	ક-
	ચ્છબાદીઆના	દહેવાસી	૧
૨૨	ઠકર	હરીદાસ તલસીદાસ	
	કચ્છ	કોડાશીવાળા	૧
૨૨	ઠકર	પરસોતમ સવજી	
	ટવાળા	૧
૨૨	જેશી	જીવેરાજ દેવશી	જો
	દવાળા	...	૧
૨૨	શા. મૂળજી	માણેક	૧
૨૨	ઠકર	લક્ષ્મીદાસ કુવરજી	
	કચ્છ	નાગેયાજી	૧
૨૨	ગોવિંદ	વિનાયક તાનવડે	
૨૨	ઠકર	અરજણ ખીમજી	૧
૨૨	ઠકર	ગોરધનદાસ ધરમસી	૧
૨૨	ઠકર	રતનસી પુન	૧

રા. ડા.	વેલજી	પદમસી	સોની	ક
ચ્છ	તેરાવાળા	૧
બાદીયાના	ભાટ	સામજી		
ઠાકરસી	૧
ઠકર	જેરામ	દામોદર	...	૧
ઠાકર	મગનલાલ	લલ્લુ-		
ભાઈ	મેમદાવાદના	૧
જીવજી	દાસલધાણી	૧
હીરાલાલ	મુળજી	નીકુમ્પ-		
ની	૧
જીવેરી	ધેલાભાઈ	જીવેરચંદ		
મોતીના	વેપારી	૧
માધવદાસ	દેવીદાસ	વિ-		
દાર્થી	૧
ઈચ્છાશંકર	હરગોવિંદ	૧
ખોબ	મોલુ	અનજી	...	૧
શા. મેધજી	દેવજી	વેપારી	...	૧
શા. પદ્મજી	દાસ	હરજીવન-		
દાસ	૧
નારાણજી	વી. દયાશંકર			
ભટ	૧
દેવીદાસ	પ્રાગજી	કાપડના		
વેપારી	૧
દાનજી	શીવજી	કારદીગ		
જોગેર	૧
હા. વલ્લભજી	પુનભાઈ			
વેપારી	૨
મેદેતાજી	ચાડાભા	દુલ્લભ		
ભાઈ	૧
જેશી	ગોવરધનદાસ	ચત્ર		
સોજ	વેપારી	૧
હા. જીવજી	દાસ	ગોરધનદા		
સ	૧
ભગવનદાસ	નરોત્તમદા			
સ	અંતાજના	વેપારી	...	૧
વિઠલદાસ	મૂળજી	કાપડ		
ના	વેપારી	૧
હા. વલ્લભદાસ	હીરજી			
નારાણજી	વી. દયાજી	વેપા		
રી	૧
રા. રા.	માણેકજી	એદલજી	કંટરા	
કંટર	૧
આ. માણેકજી	હોરમજી			
વજી	દુદાર	મોખેદ	...	૩

૧૧. રા. પ્રાગજી સુરજી વેપારી... ૧
 ,, ,, ત્રીકમદાસવંદ્યા મુકાદમ ૨
 ,, ,, દામજી મેધજી કાટન મર
 ચંદ... .. ૧
 ,, ,, સોની દેવા તસાદુજ વેધ ૧
 ,, ,, વજરાજ મોહનજી... ૧
 ,, ,, ઈસમાઇલકાજી ઈસરાફ... ૧
 ,, ,, શા. હરજીવનદાસ માવન
 દાસ મરચંદ... .. ૧
 ,, ,, ગિરધારીલાલ ડાંગા માર
 વાડી... .. ૧
 ,, ,, હીરજી પુનત માસ્તર... ૧
 ,, ,, શા. ખેતશી ડાહ્યા... ૧
 ,, ,, ઠા. લીલાધર શામજીભાઈ
 મીલવાળા... .. ૧
 ,, ,, માધવજી ગોવિંદજી ભક્ષ-
 રાખાદવાળા... .. ૧
 ,, ,, ઠા. ગોવિંદજી રતનાય... ૧
 ,, ,, ગિરધરલાલ જીવરામ... ૧
 ,, ,, ભટ્ટ જગજીવન ગોવિંદજી ૨
 ,, ,, મનમોહનદાસ ત્રિભોવન
 દાસ સરાફ... .. ૧
 ,, ,, શામજી નારાયણ કવેરટાં
 પ વેંડર... .. ૧
 ,, ,, શા. નયુ ગોમાઈઆ દે-
 શીવેદ્ર... .. ૧
 ,, ,, રામચંદ્ર લાલજી બનાત
 વાળા... .. ૧
 ,, ,, જીવણદાસ મૂળજી દલાલ
 તથા વેપારી... .. ૧
 ,, ,, વોરા હુસેનભાઈ ઈસમા-
 લજી... .. ૧
 ,, ,, ઇબ્રાહમ પીરમહમદ ગલા
 સવેરના વેપારી... .. ૧
 ,, ,, ઈસમાલજી ઇબ્રાહમજી ન
 ગરા... .. ૧
 ,, ,, મુખારકહુસેન ગુલામહુસેન
 કસકુલ અખખારના અધિ
 પતિ... .. ૧
 ,, ,, ઈ. ઈ. શેકના મુંબઈ સ
 માચારના રીપોર્ટર... .. ૧
 ,, ,, રૂસ્તમજી ખરશેદજી પટેલ ૧
 ,, ,, દેવકરજી નાનજી... .. ૧
 ,, ,, ડોસાભાઈ મેરવાનજી સો

ડાવાટરવાળા... .. ૧
 ૨૧. રા. ઠક્કર. મૂળજી પરસોતમ ૧
 ,, ,, માસ્તર હોરમસજી ભીમ
 ,, ,, જીભાઈ ગાડે... .. ૧
 ,, ,, કાવસજી નવરોજી કોટવા
 જી કેર્યાઅર... .. ૧
 ,, ,, સાલેગાગદ નુરમામદ વે-
 પારી... .. ૧
 ,, ,, મામદભાઈ નેણુશીભાઈ ખે
 રાજ... .. ૧
 ,, ,, મોતી લખમીદાસ... .. ૧
 ,, ,, વલ્લભદાસ જમનાદાસ દે
 વીદાસ રંગીન કાપડના વે
 પારી... .. ૧
 ,, ,, મામદભાઈ ડોસા... .. ૧
 ,, ,, વોરાજગજીભાઈભાઈ ૧
 ,, ,, પારસી નવરોજી ખેડેરા
 મજી વાઈન મરચંદ... .. ૧
 ,, ,, શા. પરમાણુદ નાનજી. ૧
 ,, ,, દાકતર ઈસ્માઈલ બનમ
 હમદ કોલેજના શિક્ષક... ૧
 ,, ,, ઠા. માધવજી દયાળ... ૧
 ,, ,, એલજી કાવસજી ખીશની ૧
 ,, ,, સોરાખજી કાવસજી તાતા ૧
 ,, ,, રતનજી કુરામજી વાછા ૧
 ,, ,, ઠક્કર કેશવજી રતનશી ક-
 ચ્છ મુંદ્રાવાળા... .. ૧
 ,, ,, ઠક્કર વાલજી માધવજી ક-
 ચ્છ અંબરવાળા... .. ૧
 ,, ,, શા. કાળીદાસ હરિવલ્લભ
 દાસ... .. ૧
 ,, ,, ઠક્કર વિઠ્ઠલદાસ મૂળજી... ૧
 ,, ,, ઠક્કર લક્ષ્મીદાસ દયાળ ક
 રીશરીવાળા. કચ્છમુંદ્રાના ૧
 ૨૧. રા. ઠક્કર હુંગરશી ગાંગજી વ-
 રસા મેલીવાળા... .. ૧
 ૨૧. રા. ઠક્કર પ્રાગજી નરસી... ૧
 ૨૧. રા. હાજી ફતેહમામદ રેમતલા ૧
 ૨૧. રા. ઠક્કર દેમજી ખેતશી કન્-
 રીઆ... .. ૧
 ૨૧. રા. ડાકટર મુરારજી નારાયણ ૧
 ૨૧. રા. ઠક્કર સવજી નયુ... ૧
 ૨૧. રા. લખમશી હીરજી... ૨
 ૨૧. રા. મેતા વજરાજ નાનજી રે.

ડુંગર-પ્રાંત મહુવા... ૧
 રા. રા. ઠંકર ડોસા ગોપાળજી... ૧
 રા. રા. શા. પુનસી વીરધારે... ૧
 રા. રા. જોનન મામદ જેઠા... ૧
 રા. રા. ઠંકર વલ્લભદાસ તેજપાળ
 કચ્છ તેરાવાળા... ૧
 રા. રા. શા. ચુનિલાલ સાકરચંદ
 ખંભાતવાળા... ૧
 રા. રા. જોશી હંસરાજ મેઘજી... ૧
 રા. રા. મેતા મયારામ શોભારામ
 કુકડીઆવાળા... ૧
 રા. રા. વેલજી હકેડા... ૨
 રા. રા. ઠંકર પદ્મશી ગોવિંદજી... ૧
 રા. રા. જગજીવન હીરજી કમીરાન
 એનંટ... ૧
 રા. રા. લાલજી રામજી વેપારી... ૧
 રા. રા. હેદરભાઈ રોષ અખદુલ
 કયુમ... ૧
 રા. રા. અસ્પંદીઆર એનજી ભર
 ચા મોખેદ... ૧
 રા. રા. હાકરશી ગોપાળજી કાપ
 ડીઆ... ૧
 રા. રા. જોશી માધવજી ગોવિંદજી
 કચ્છ કેરાવાળા... ૧

મુસતાન.

રા. રા. હરિનારજી જીવરામ... ૧
 મેઠાસણ.
 ઠાકોર સાહેબ મહોવતસિંહજી... ૧
 કારભારી શંકરલાલ પીતાંબરદાસ. ૧
 રા. રા. જગનલાલ ધનેશ્વર વાટ
 ડાકરજીપુર જપ્તીદાર... ૧

રજુન.

રા. રા. સોભાગચંદ દોલતચંદ ઝ
 વેરી એનડ કપની... ૧
 " " રૂદ્રજી પ્રાગજી દેશાઈ... ૧

રાણપુર.

રા. રા. વૈધરાજ હરીશંકર મુલજી ૧

રાંદેર.

રા. રા. ડાક્ટર હોરમસજી એફલ

• જી અંકલેશ્વરીઆ... ૧

રાયપુર.

રા. રા. મેહેતાજી પ્રેમાનંદ સેવક
રામ... ૧

રોહા (કચ્છ)

રા. રા. પંડયા જોશંકર ખીમજી
 વકીલ... ૧
 " " ખવાસ પંચાણુ સુરા... ૧

વડોદરા.

રા. રા. નાયાલાલ હરજીવનદાસ... ૧
 " " માણેકલાલ પીતાંબર... ૧
 " " ઝવેરીલાલ હીરાલાલ... ૧
 " " ઇચ્છાલાલ પ્રેમાનંદ મુનશી ૧
 " " ફરામજી કાવસજી કંદ્રાકટર ૧

વૂરસડા.

રા. રા. દયારાંકર વિ. જેઠાભાઈ. ૧

વાડાસીનોર.

રા. રા. વ્યાસમહારાંકરજી વણુરામ ૧

વીરમગામ.

રા. રા. મોતીલાલ પરસોતમદાસ ૧

સણોસરા.

રા. રા. ઓઝાગુલાબરાય ત્રંબકરા
 ચ થાણદાર... ૧
 " " હરગોવિંદ દુર્લભરામ ભટ
 સ. ગુ. નિ. ના. મેહેતાજી ૧
 " " ત્રવાડી અંબારામ વી. ન
 થુરામ... ૧

સતલાસણ.

રા. રા. રણછોડલાલ રાયજી... ૧

સાદરા.

રા. રા. ત્રવાડી જગનલાલ પીતાં
 બર રાણપુર ધંધુકાના ૨
 હેવાસી... ૧
 " " કારકુન રણછોડલાલ પી
 તાંબર સાદરાના રહેવાસી ૧

સિદ્ધપુર.

રા. રા. મૂલશંકર જેઠા વહિવટદાર ૧

સીવની છપારા.

રા. રા. કાવસજી મહેરવાનજી આ
નરરી માજીજેટ... ૧

સુરત.

રા. રા. ખ્રીસ્તી સામા કેશવ ... ૧
" " દી. પી. માદનની કંપની ૧
" " ઉદેચંદ ઇચ્છાચંદ વીમા-
વાળા... ૧

સોનગઢ.

રા. રા. બાવાજી રામચંદર... ૧

સોપાળા.

રા. રા. પુરણસિંહ ગંગાસિંહ... ૧

સોહદાં.

રા. રા. ઈંદુકંજ અબદુલાભાઈ ... ૧

અમદાવાદ.

રા. રા. રાવબહાદુર રણછોડલાલ
છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. ૧
" " એદલજી નવરોજજી... ૧
" " મોહનલાલ વિક્રમદાસ... ૧

અલીગઢ.

રા. રા. અબાલાલ ખી. એ કલાસ ૧

આટકોટ.

રા. રા. પરસોતમ મયારામ વ્યાસ ૧

આથુરોડ.

રા. રા. સોરાબજી હોરમસજી મ-
રચંટ... ૧

ઇચ્છાપોર.

રા. રા. પટેલ અમાઇદાસ મકન.. ૧

ઇઠર.

હીમ હાયનેસ મહારાજ શ્રી કેસરી
સિંહજી કે.સી.એસ. આઈ. ૬

એદન.

રા. રા. દોરાબજી નરરાવાનજી પ
ટેલ... ૧

ઓરપાડ.

રા. રા. સોનીલીખાભાઈડાલાભાઈ ૧

કઠોર.

રા. રા. હરીપાંડુ પોલીસ ફલેલ મા
સ્તર... ૩

કર્તની ભુરવારા.

રા. રા. કાવસજીસોરાબજી મહેતા ૧

કરાંચી.

રા. રા. ખીમજી રામદાસ... ૧

કરાડ.

રા. રા. પંડયા જગન્નાથ મણીયાં
કર... ૧

કલ્યાણી.

રા. રા. દારબસાડોસાભાઈ ચોકના ૧

કારામંગાવ.

રા. રા. મૂલજી લીખાભાઈ... ૧

કુંહા.

રા. રા. મહેતાજી છોટાલાલ રણછો
ડલાલ... ૧

કેરા (કચ્છ).

રા. રા. ખોળ અબદલા પીરદીના ૧

ખાંધુ.

રા. રા. કાળીદાસ નાયજી રાવજી
કામદાર... ૧

ગલા.

રા. રા. એચ. એસ. જાડેજી લા-
ખોદરા જગીરના વારસ.. ૧

ચોક.

રા. રા. મકનજી નરભેશંકર વ્યા-
સ ચોકડાઠાયાજીકારકુન ૧

જામનગર.

રા. રા. મેતા નરસિંહપ્રસાદ વિ.
લક્ષ્મીશંકર છાયા... ૧

" " મેતા કલ્યાણરાય વિ. છો
ટાલાલ ખુચ... ૧

" " વૈધરાજ કરણાશંકર વિક્ર
મજી ઉર્ફે અંકુભટ... ૮

" " વૈધરાજ વિજયશંકર અચ
જી ઉર્ફે બાવાભાઈ... ૪

" " કુર્લભદાસ ક્યામજી ધ્રુવ. ૧

જનરેકા.

રા. રા. રણછોડલાલ હરજીવન વૈ
ધ જનરેકા રૂઢી ભારતર.. ૧

જીનાગઢ.

રા. રા. છગનલાલ હરિરામ મેને
જર દીવાળી ઓફીસ..... ૧

ઝઘડીઆ.

રા. રા. બાપાલાલ ગોપાળલાલ
દેશાઈ... .. ૧

ટાટા.

રા. રા. મુલતાની રતનચંદ આંદુ
મલ ઝવેરી... .. ૧

તેરા (કચ્છ)

રા. રા. પંડ્યા વાઘજી ભવાનીશં
કર... .. ૧

ધારી.

રા. રા. છોટાલાલ નારણજી વહિ
વટદાર ખારનીસી કારકુન ૧

નરેવાડી.

રા. રા. મોળાળીદાર અમૃતલાલ
રાયજી..... ૧

નાગપોર.

રા. રા. મેતા બિહારીલાલ બાપુજી ૧
" " નવરોજી કાવસજી પાવડી
એમ્પ્રેસમીક્સ... .. ૧

નાંદોદ.

રા. રા. પંડ્યા મોતીરામ વિ. શુ-
ભવંતરામ પંડ્યા... .. ૧
" " ભટ્ટ ધનવંતરામ વિ. દોલ
તરામ... .. ૧

નારાયણસર.

રા. રા. કુડધરજી જીવજી... .. ૧

નાશિક.

રા. રા. કેકેબાદ લીમજીભાઈ બં
ધણીવાળા... .. ૧

નીમચ.

રા. રા. પીરોજશાહની કંપની... ૧

પુના.

રા. રા. લીખાજી દોરાળજી પટેલ
કંટાકટર સધરન મરાઠા રે
લવે... .. ૧
" " મેતાજી મગનલાલ જુરાભા
ઈ કેર ઓફ ડાઈલેક્ટર મ
રચેટ... .. ૧

બદનેરા.

રા. રા. જમશેદજી જમશાજી મા
સ્તર... .. ૧

બલનગર.

રા. રા. ગોમાજી મીઆચંદ... .. ૧

બોરીયાન્હી.

રા. રા. ભાઈલાલ હરખદાસ..... ૧

ભાલોદ.

રા. રા. વકીલ જુનીલાલ ત્રિભેાવન
પંડિત... .. ૧

ભાવનગર.

રા. રા. પારેખ પરમાણુદ નરેત્તમ ૧

મખીઆવ.

રા. રા. શા. છગન મહુકચંદ... .. ૧
" " ખવાસ હકા વીરા... .. ૧
" " કારભારી લલુભાઈ મહારાં
કર... .. ૧

મહુવા.

રા. રા. ઓઝા રતીશંકર વિ. ગિર
જશંકર એલ. સી. ઇ... .. ૧
" " ત્રવાડી નાભુકદેવ સરસદેવ
વડોદરાવાળા... .. ૧
" " હરિસિંહજીજસાભાઈવજી ૧

માંડવી (કચ્છ).

રા. રા. શા. નથુ વાસજી... .. ૧

મીઆગામ.

કાકોરશ્રી રણમલસિંહજી દાલતસિં
હજી... .. ૧
રાણાશ્રી હમીરસિંહજી માધવસિં
હજી... .. ૧

મુખ્ય.

રા. રા.	ડોસાભાઈ ખરશેદજી કંઠા	
	કંઠર... ..	૧
રા. રા.	શેઠજી ચાંદાભાઈ અલીભા	
	ઈ મુછાળી... ..	૧
રા. રા.	ક. વીશરામ લધા... ..	૧
રા. રા.	ખેતશી તેજપાલ... ..	૧
રા. રા.	કા. દેવજી ખીમજી... ..	૧
રા. રા.	દોરાખજીએદલજીપાદશાહ.	૧
રા. રા.	મેરવાનજી દાદાભાઈ કૌ-	
	લાખેવાળા... ..	૧
રા. રા.	શા. ગોવિંદરાય દ્વારકાં-	
	દાસ વેપારી શરાફ... ..	૧
રા. રા.	રામપ્રતાપ શિવનારાયણ	
	કાપડના વેપારી... ..	૩
રા. રા.	રૂસ્તમજી દોરાખજી ગુનવા	
	ળા ફેટોગ્રાફર... ..	૧
રા. રા.	રૂસ્તમજી જમશેદજી હાટ	
	રીઆ... ..	૧
રા. રા.	જવેરચંદ મોતીચંદ ઉમરેક	
	વાળા... ..	૧
રા. રા.	જેશી લીલાધર મનજી... ..	૧
રા. રા.	કંકર પદમશી ગોવિંદજી... ..	૧
રા. રા.	શા. ગંગાદાસ નાગજી... ..	૧
રા. રા.	રાજગોર હંસરાજ ધનજી	૧
રા. રા.	ગોવિંદજી શિવજી... ..	૧
રા. રા.	શેઠ મુલજી માવજી દેલવા	
	ડાવાળા... ..	૧
રા. રા.	કંકર મેધજી મુલજી... ..	૧
રા. રા.	ધરમશી નારણજી ગલાલ	
	ચંદ... ..	૧
રા. રા.	શા. પાનાચંદ જીવરાજ... ..	૧
રા. રા.	બેરામજી કાવરાજ ચમાર	
	બાગવાળા... ..	૧
રા. રા.	પેસ્તનજીસોરાખજીમસાણી	૧
રા. રા.	હોરમજી ખરશેદજી ચી-	
	નાઈ... ..	૧
રા. રા.	ડોસાભાઈજમશેદજીમીસ્ત્રી	૧
રા. રા.	શા. ભોગીલાલ છાટાલાલ	
	કીશીદાર... ..	૧
રા. રા.	પેસ્તનજીમોટાભાઈદાણવાળા	૧
રા. રા.	ક. મુળજી નારાયણ... ..	૧
રા. રા.	શરવાનજી ખમનજી વી-	
	મા દલાલ... ..	૨
નરા. રા.	ખરશેદજી બેરામજી દાડ	

	વાળા.....	૧
રા. રા.	ફરામજી દાદાભાઈમુકાદમ	૧
રા. રા.	મહમદભાઈ ઈરેમતુલા...	૧
" "	દોરાખજી નવરોજજીદસ્તર	૧
" "	ખરશેદજી મેરવાનજી સક	
	લાતવાળા....	૧
" "	અરદેશજી હોરમજીપ્રિન્ટર.	૧
" "	કા. ગોપાળજી મુળજી...	૧
" "	છગનલાલ ભાણુભાઈ...	૧
" "	દુવારકાદાસ દામોદર કા-	
" "	પડીઆ શ્રી વરવાળાના....	૧
" "	રતનજી દાદાભાઈ માસ્તર	૪
" "	શા. લદમીદાસ ત્રિભોવન	
	દાસ.....	૧
" "	કા. વીરજી રામદાસ....	૩
" "	મેમજી મહમદ હાજી દાઉદ	
" "	ફરનીચરવાળા.....	૧
" "	જહાંગીર અરદેશરચીનાઈ	
" "	માંકે હરીચંદ....	૧
" "	રૂસ્તમજી હોરમજીમોદી.	૧
" "	વેલજી જેઠા.....	૧
" "	એદલજી હોરમજી મસાણી	૧
" "	શા. હરજીવન ઝીણાભાઈ	૧
" "	જરથોસ્તી બાનુ.....	૧
" "	મંચેરજી દોરાખજી વકીલ.	૧
" "	અમૃતલાલ પ્રાણવલ્લભદા	
	સ ગાંધી.....	૧
" "	શા. હરીદાસ લધા.....	૧
" "	શા. શીવજી હંસરાજ દા-	
" "	ણાના વેપારી.....	૧
" "	મોદી ગોકળદાસ મદનજી...	૧
" "	મંચેરશાહ શાપુરજી....	૧
" "	ફરામજીજહાંગીરજીકોહોલા	૧
" "	માણેકજી મેરવાનજી પસ્તા	
" "	ગીઆ ધનનેર.....	૧
" "	ડોસાભાઈ નશરવાનજી ગો	
" "	ધપોરીઆ....	૧
" "	બાપુજી ખરભેરજી દાજી...	૧
" "	ડોસાભાઈ રૂસ્તમજી ઉમ-	
" "	રીગર.....	૧
" "	નાનાભાઈ ખરભેરજી ...	૧
" "	સોરાખજી ખરશેદજી તમા	
" "	કુવાળા....	૧
" "	લવાડી ગવરીશંકર લીલાધર	૧
" "	શા. ઘેલાભાઈમેધરાજવેપારી	૧

૧૦. રા. સવિતા નારાયણ ગણપતિ
 નારાયણ.... ૧
 " " નશરવાનજી બમનજીકામા ૧
 " " શિવશંકરકરસનજીમેહેતાજી ૧
 " " રણછોડદાસ વિ. ત્રિભોવન
 દાસ... ૧
 " " સોરાબજી કેતનજી..... ૧
 " " અબદેલાહ હાજ અદલા-
 હ રખઆ... ૧
 " " ભટ ભીમજી રૂપજી... ૧
 " " ભટ જેઠા રઘુનાથ... ૧
 " " ભટ શાકરલાલ કેશવરામ. ૧
 " " શા. ત્રિભોવનદાસ જીવા. ૧
 " " ઠંકર કાનજી વિ. કદયાણજી ૧
 શરાફ... ૧
 " " વીશરામ નાનજી..... ૧
 " " સુરજરામ ગિરનશંકર... ૧
 " " મીસ્ત્રી લવજી જેઠા કડીઆ ૧
 " " ઠંકર હરજીવન મૂળજી... ૧
 " " મેહેતાજીગાંડાભાઈદલભભાઈ ૧
 " " મેહેતાજીવિઠ્ઠલદાસભીખાજી ૧
 " " છગનલાલ કનૈયાલાલ... ૧
 " " ખોલ મામદભાઈ ગાંધીજી ૧
 " " મુની શામજી કુરજી... ૧

રંચુન.

- રા. રા. ઇસ્માઈલ ઇબ્રાહીમ મણી. ૧
 રા. રા. વીશરામ ઈલરામનીકુંપની ૧
 રા. રા. દામજી લાલજી..... ૧

રંદેર.

- રા. રા. ભટ્ટજગન્નાથ તુલનરામ.. ૧
 રા. રા. વૈદ્ય પ્રાણશંકર લક્ષ્મીરામ

ઘોષલીવાળા. ૧

- રા. રા. વૈદ્ય ઘેલાભાઈ વલ્લભરામ. ૧
 રા. રા. પારેખભગવાનદાસવજીભાઈ ૧

વડોદરા.

- રા. રા. ઇસુકઅલી પીરભાઈ..... ૧
 રા. રા. નાનાભાઈ હરિશંદ વઝીલ ૧

હવે પાછળથી ચયેલાં ગ્રાહકોનાં નામ મોડાં આવવાને લીધે
 છપાઈ સત્યાં નથી માટે તે સુચ સાહેબોએ માફ કરવું,

વલસાડ.

- રા. રા. ફરુદુનજીબરજેદજીકાચરમેન ૧

વાંસાવડ.

- રા. રા. ત્રીકમજી વેલજીભટ પોરઠ
 મારતર... ૧

વેરાવળ.

- રા. રા. મહેનજી જીઠા... ૧

સાંકર.

- રા. રા. નશરવાનજી ભીખાજી વિ-
 ક્ટોરિયા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના
 મેનેજર..... ૧

સાદરા.

- રા. રા. શા. મુલચંદ આતમદાસ... ૨

સાયલા.

- રા. રા. ડાકટરજી પંચાણજી... ૧

સીકંદરાબાદ.

- રા. રા. એમ. એન. ધીસતા ડેન્ટ
 લસરજન..... ૧

મુથરામપુર.

- રા. રા. એદલજી રતનજી લેકર કં-
 ટ્રાક્ટર... ૧

સુરત.

- રા. રા. મણીશંકર જયશં ર..... ૧
 રા. રા. નગીનદાસ પ્રજજીવનદાસ.. ૧

સુવાલી.

- રા. રા. ખેરામજી આદરજી હાટ
 રીઆ..... ૧

હુદરાબાદ.

- રા. રા. અરદેશર મેહેરજીભાઈ વી
 કાજી... ૧

ગુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાંક્તિ.	આશુક.	શુદ્ધ.
૨	૧૭	દિવસો	દિવસોમાં
૨	૨૭	આડદને	આડદનો
૪	૪	વશિક	વૃશ્ચિક (બાળુના હેડીંગમાં)
૬	૯	સૂક્ષ્મ	સૂક્ષ્મ
૭	૨૯	સાત્મ્યરસ	સાત્મ્ય, રસ
૮	૧૨	થયો	થવો
૧૧	૨૪	વરણુ	વારણુ
૧૨	૨૦	હિત	હીન
૧૩	૧૧	ગર્ભને	ગર્ભને પીડા
૧૪	૮	સ્વતિ	સ્વરિત
૧૫	૨૩	કૃષ્ણ	કૃષ્ણ
૧૭	૨૬	નિવૃત્તિ	નિવૃત્ત
૨૨	૨૧-૨૨	આમોંદરોના	આસોંદરોના
૨૬	૨૩	ઉપપ્લુતા	વિપ્લુતા
૨૭	૮	વજ્ર	વજ્ર
૨૯	૩૦	વાસિની	વામિની
૨૯	૩૦	પ્લુત	પ્લુતાં
૩૧	૫	અગલ	અમ્લ
૩૧	૨૧	બળતરા	બળતરા ન
૩૪	૧૬	ક્ષેષ	ક્ષેશ
૩૪	૨૫	બરેગલું	બગરેલુંબાળુના હેડીંગમાં)
૩૪	૨૫	આત્યંત લવણુ	આત્યંત
૩૫	૨૦	કપિજલ	કપિજલ
૩૬	૨	પ્રયત્ન	પ્રયત્ન
૩૬	૪	ધર્માર્થ	ધર્માર્થ
૪૩	૧૪	અરિત	અરિથ
૪૩	૨૮	ધણા	ધણા
૪૭	૫	પેન્કીઆસ	પેન્કીઆસ

૪૮	૧૧	ધણેમાંથી	ત્રણેમાંથી
૪૯	૧૭	વાણાં	વામાં
૪૯	૧૮	સ્ટાર્ય	સ્ટાર્ય
૫૦	૬	પિડ	પિંડ
૫૧	૧૭	રહેલો	રહેલો
૫૩	૨૩	ગર્ભશય	ગર્ભાશય
૫૪	૧૬	તસ્થ	તસ્ય
૫૫	૧૦	શાતી	શાંતિ
૫૫	૨૨	ખતણુ	ખાણુ.
૫૬	૨	સંસયાદિ	સંશયાદિ
૫૬	૮	યાધ્ય	યાધ્ય
૫૬	૯	ઉપા	ઉપ .
૫૭	૨૬	પોતાના	પોતાના
૫૭	૩૧	શાતિ	શાંતિ
૫૮	૨	વૈદ્યો	વૈદ્યો
૫૯	૨૩	નારો	નારો
૫૯	૩૧	આધ્યા	આધ્યા
૬૧	૨	(સંબંધની)	(સંબંધથી)
૬૧	૨૪	પિચ્છિલ	પિચ્છિલ
૬૨	૨૩	જઠરામિ	જઠરામિ
૬૩	૮	આત્યંત	આત્યંત
૬૩	૨૦	આહાર	આહાર
૬૪	૫	ઝાર	આહાર
૬૪	૨૮	પ્રાયશ્ચિત્ત	પ્રાયશ્ચિત્ત
૬૪	૨૯	વ્યદાશ્રય	વ્યપાશ્રય
૬૮	૭	નાસિકા	નાસિકા
૬૯	૩	વિશેષે	વિશેષે
૭૦	૧૨-૧૩	સર્વે	સર્વ
૭૧	૧૩	ક્ષમાં	ક્ષમા
૭૨	૧૦	સ્વભા	સ્વભાવ
૭૪	૧૪	યુક્ત	યક્ત

૭૫	૧૫	પ્રાકૃમ	પરાકૃમ
૭૬	૫	ધત્યદિ	ધત્યાદિ
૭૬.	૧૬	અભિધ્યાંદિ	અભિધ્યાંદિ
૭૭	૨૪	દંષ	દંશ
૭૭	૩૦	રોગોને	રોગોનો
૭૯	૩	આપ્ય	આપ્ય
૮૧	૨૯	કરણુ	કારણુ
૮૨	૭	ભક્ત	ભક્ત
૮૪	૧૦	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૮૫	૧૯-૨૦	છત	છતાં
૮૯	૧૬	પુરુષે	પુરુષ
૯૦	૨૩	સાત્વા	સત્વા
૯૭	૧૭	પાછો	પાછો કુપિત
૧૦૬	૨૯	પાત્ર	પાત્રથી
૧૦૭	૭	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય
૧૦૯	૬	કવળ	કવલ
૧૦૯	૧૭	મનુષ્ય	મનુષ્યે
૧૧૦	૧	ગંડૂપ	ગંડૂપ
૧૧૦	૨	મધ	મધ
૧૧૧	૫	નાખી	નાખવી
૧૧૮	૧૪	વધા	વધાર
૧૧૯	૬	અરલૂ	અરલૂ
૧૨૦	૧૧	છાનો	ધાનો
૧૨૦	૨૮	ઉંરો	ઉંચરો
૧૨૦	૨૮	તદા	તથા
૧૨૧	૧૪	કચૂરો	કચૂરો
૧૨૩	૨૪	કુંબો	કુબો
૧૨૪	૮	પીત	પિત
૧૨૫	૨	અખરીયો	અધરીયો
૧૨૬	૨૮	ગોશ્વર	ગોરશ્વ
૧૨૭	૨૭	ચાદ	ચાંદ

૧૨૯	૧૯	મુમલ્લડ	મુમલ્લડાં
૧૩૪	૭	પરવલ	પડવલ
૧૩૫	૧૪	વટેટા	ટટેવ
૧૩૫	૧૬	વદામ	વદામ
૧૩૬	૧૯	ગ્રાહ્મી	ગ્રાહ્મી
૧૩૭	૨૩	મરહાશીંગી	મરહાશીંગી
૧૩૯	૨૬	લંટેકચપા,	લટકચંપો
૧૪૦	૩	લર્વિંગ	લર્વિંગ
૧૪૧	૨૨	પ્રદિમ	પ્રદીપ
૧૪૧	૨૩	મેળ	મેળ
૧૪૨	૩	શિત	શીત
૧૪૨	૭	શિત	શીત
૧૪૨	૧૭	ષટ્ષળ	ષટ્ષળ
૧૪૪	૨૬	સાળો	સોળ
૧૪૬	૩	દેદીવ્ય	દેદીપ્ય
૧૪૭	૬	ગુદના	ગુદના
૧૪૭	૯	તિક્ષણ	તીક્ષ્ણ
૧૪૭	૧૫	વિર્ય	વીર્ય
૧૪૭	૨૦	મતસ્ય	મતસ્ય
૧૪૪	૧૩-૧૪	વિશ	વિષ (હેડીંગમાં)
૧૪૯	૧૪	વિષદ	વિશદ
૧૪૯	૨૭	પુર	પુરપ
૧૪૯	૩૧	દષિ	દૂષિ
૧૫૧	૨૩	સર્પા	સર્પા
૧૫૧	૩૧	ધાંચવા	ધોંચવા
૧૫૨	૩-૪	વિપતિ વ્રત્તિના	વિષ નિવૃત્તિના (હેડીંગમાં)
૧૫૨	૧૦	એ ને	આને
૧૫૨	૨૨	તો	આવેતો
૧૫૫	૨	સ્થનાકો	સ્થાનકો
૧૫૫	૨૪	ખોરાક	ખોરાક
૧૫૭	૭	મેળ	મેળ

૧૫૭	૨૬	ઈલંદ્રી	હલંદ્રી
૧૫૮	૩	પય	પક
૧૫૮	૧૩	અતિપય	અતિશય
૧૫૯	૨૫	દંશતે	દંશને
૧૬૧	૮	ઉતારવા	ઉતારનારા
૧૬૪	૧૩	શ્વેવ	શ્વેત
૧૬૪	૩૦	નિન્હ	ચિન્હ
૧૬૭	૧	વિશ	વિષ
૧૬૭	૧૮	પદાથ	પદાર્થ
૧૬૮	૨૫	સમજવો	સમજવા
૧૬૯	૧૮	વળા	વાળા
૧૬૯	૩૦	સંપત્	સંપત્
૧૭૦	૬-૭	તથા	થતા (દુડીંગમાં)
૧૭૦	૬	શકાતું	શકતું
૧૭૦	૨૮	સમાજવો	સમજવા
૧૭૧	૫	સર્વેષુ	સર્વેષુ
૧૭૧	૬	દ્વયા	દ્વયા
૧૭૧	૭	સંજ્ઞ	સંજ્ઞ
૧૭૧	૭	વિવાણી	વિવાણાં
૧૭૪	૩	ઉતરાયન	ઉતરાયન
૧૭૪	૨૩	કર	કરવું
૧૭૮	૧૯	થાક છે	થાયછે
૧૮૩	૨	સિદ્ધિ	સિદ્ધ
૧૮૩	૧૦	નિશ્ચંત	નિશ્ચિંત
૧૮૩	૧૮	ઉન્મત	ઉન્મત
૧૮૬	૨	શકતું	શકાતું
૧૮૬	૨૫	ઉમ્મ	ઉમ્મ
૧૮૭	૨૩	જટામિ	જટારામિ
૧૮૮	૧૮	મતની	મનની
૧૮૮	૧૯	મટાડનાર	મટનાર
૧૯૦	૧૮	તેલક્ષાં	તેલમાં

૧૬૧	૭	પ્રકાર	સર્વ ત્રકાર
૧૬૨	૩	સોચાઈ	ચોસઠ
૧૬૨	૬	નસોર	નસોતર
૧૬૪	૩૦	ન્યુનુ	ન્યુનુ
૧૬૫	૧૯	પુરૂષ	તે પુરૂષ
૧૬૬	૨૧	મનોર	મનોહર
૧૬૮	૨૦	આંગળાં	આંગળાંના
૧૬૯	૧૭	નવું	નવું ધી
૧૯૬	૨૪	શેષશેષ	શેષ
૨૦૨	૧૦	ઉધી	ઉધી
૨૦૨	૧૮	દંડીકા	દંડીકાના
૨૦૩	૭	યાય છો	યાય છો
૨૦૩	૧૬-૨૦	વાંછણી	વાંઝણી
૨૦૪	૧૦	કુંવર	કુંવાર
૨૦૬	૧૨	જ્ય	જ્ય
૨૦૮	૩	શિક્ક	સિક્ક
૨૦૮	૬	રસગાં	રસમાં ખરલ
૨૦૮	૨૨	ખાંદડાં	ખાંદડાં
૨૧૧	૧૭	અગ્નિમાં	અગ્નિના
૨૧૧	૨૨	એઆને	એઆને
૨૧૨	૪	પંચવણુ	પંચસવણુ
૨૧૨	૧૪	અદડ	અડદ
૨૧૩	૨૩	આને ઓટલે	ઓટલે
૨૧૪	૧૩	ત્રલોઝ્ય	ત્રેલોઝ્ય (હેડીંગમાં)
૨૧૪	૨૨	ચિતામણી	ચિંતામણી
૨૧૬	૨૬	અદિતને	અદિતને
૨૧૭	૧૦	ભગંદર	ભગંદર
૨૧૮	૨૭	દૃષ્ટા	દૃષ્ટા
૨૧૮	૨૬	નામ	નામા
૨૨૨	૧૪	સર્વિ	સર્વિ
૨૨૩	૧૦	સંબંધી	સંબંધથી
૨૨૫	૧૬-૨૦	વણુન	વણુન (હેડીંગમાં)
૨૨૬	૧૫	મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય

૨૨૬	૨૭	સયુજ	સમુદ્ર
૨૨૬	૩૦	રહિત	રહિત
૨૩૦	૮	પીનાર	પીનારના
૨૩૦	૨૭	મઘપાનન	મઘપાનના (હૈડીંગમાં)
૨૩૦	૨૬	કળાળમાં	કળામાં
૨૩૨	૧	આવતું	આવતું હોય
૨૩૨	૧૦	વર્ણને	વર્ણને
૨૩૨	૨૬	તુંદિ	તુંદિ
૨૩૫	૨૭	તયા	તયા
૨૩૬	૨-૩	અપિશત	અતિશય
૨૩૭	૧૪	જવવ	જવર
૨૩૭	૨૪	હેલો	હહેલો
૨૩૮	૨૭	માસમાં	માંસમાં
૨૩૯	૭	શ્લેષમ	શ્લેષમ
૨૩૯	૧૬	ન્યનતા	ન્યૂનતા
૨૪૧	૧૬	ઉવજો	ઉવજો
૨૪૨	૨૬	હલકો	હલકો
૨૪૪	૪	અત્યંત	અત્યંત
૨૪૫	૭	ઔપધ	ઔપધ
૨૪૫	૬	સ્મરણ	સ્મરણ
૨૪૧	૧૬	પાના	પાન
૨૪૫	૧	શન	શને
૨૪૮	૩૧	નરય	નરય
૨૬૦	૧૬	શય્યા	શય્યા
૨૬૮	૭	હૃદ	હૃદય
૨૭૦	૩૦	રંગ	રંગ
૨૭૪	૨૭	ખિસ્ત	ખસિત
૨૭૬	૧૬	કંઈ	કંઈ
૨૮૧	૧૩	વેગને	વેગને
૨૮૪	૨૧	મુદ્રસ્ત	મુદ્રસી
૨૮૫	૨૬	પક્ષપાત	પક્ષપાત
૨૮૬	૨૬	અતો	અતો

૨૮૭	૫	સા	સાઈ
૨૮૭	૬	પત	પત (હૃડીંગમાં)
૨૮૮	૨૨	વી	કરવી
૨૯૦	૭	સ્વેશ	સ્વેદ
૨૯૦	૯	સ્વેશ	સ્વેદ
૨૯૦	૧૧	સિકિત્સા	ચિકિત્સા
૨૯૧	૫	શારીર ચાને	શારીર
૨૯૧	૮	સ્થાન	સ્થાનપર
૩૦૨	૧	જાણાયછે	જાણાય તો
૩૦૨	૧૩	કૃતી	કૃત્રી
૩૧૦	૧૪	સાદૃશ્યા	સાદૃશ્યા
૩૧૧	૧	શસ્ત્રો	શસ્ત્રો (હૃડીંગમાં)
૩૧૧	૧૭	શસ્ત્રો	શસ્ત્રો (હૃડીંગમાં)
૩૧૧	૨૨	દી	દીની
૩૧૨	૫	દ્રોગ	દ્રોગ
૩૧૩	૮	સ્થાન	સ્થાનના
૩૧૩	૨૬	શસ્ત્રો	શસ્ત્રો
૩૧૭	૯	થવીનો	થવાનો
૩૨૦	૧	જાંગ	જાંધ
૩૨૧	૧૬	મોર્ચો	મોર્ચ્યા
૩૨૨	૧૪	ટીન્ટ	ટીક
૩૨૫	૧૩	સાસૈ	સાસૈ
૩૨૬	૧	જેદ્ર	જેદ્ર
૩૨૬	૧૧	દષ્ટાંત	દષ્ટાંતથી
૩૩૫	૫	સ્ત્રવી	સ્ત્રવી
૩૩૬	૨૮	મિન	મિના
૩૩૬	૩૦	ખાટે	ખાટો
૩૪૨	૧૫	પ્રયાણે	પ્રમાણે
૩૪૫	૬	હળ	હર (હૃડીંગમાં)
૩૪૫	૨૭	હળ	હર
૩૪૬	૨૮	નો	ને (હૃડીંગમાં)
૩૪૭	૨૬	ને	નો (હૃડીંગમાં)

૩૪૭	૩	રીંણી	રીંગણી
૩૪૭	૧૧	તેની	તેનો
૩૪૭	૨૪	કપડ	કપડમાટી કરી
૩૪૮	૧૨	કવાથ	કવાથ કરી
૩૪૯	૧૬	ચૂણ	ચૂણ (હેડીંગમાં)
૩૫૦	૨૩	ગરિયા	ગરીચ્યા (હેડીંગમાં)
૩૫૩	૧૯	દ્રક્ષા	દ્રાક્ષા
૩૫૫	૧	રેહીડા	રેહીડા

પ્રમાણવાચી શબ્દોની સમજણ.

શબ્દ.

તેની સમજણ.

શાણ.	ચોવીશ ચણોઠી બાર.
કેલ.	ચાડતાળીશ ચણોઠી બાર.
આક્ષ.	એક રૂપિયા બાર.
કર્ષ.	એક રૂપિયા બાર.
પળ.	ચાર રૂપિયા બાર.
પ્રકુચ.	ચાર રૂપિયા બાર.
પ્રસૂતિ.	આઠ રૂપિયા બાર.
પ્રસૂત.	આઠ રૂપિયા બાર.
કુડવ.	સોળ રૂપિયા બાર.
પ્રસ્થ.	ચોસઠ રૂપિયા બાર.
આઠક.	બસોછપન રૂપિયા બાર.
દ્રોણ.	એક હજાર ચોવીશ રૂપિયા બાર.

૧. નસ્ય પ્રકરણમાં અંગોઠા પાસેની આંગળી વચલા બે આંકા પચંત સ્નેહમાં બોળીને બહાર કઢાડ્યા પછી તેમાંથી જે ટીપું પડે તે બિંદુ કહેવાય છે અને એવાં આઠ બિંદુનો એક શાણ કહેવાય છે.

૨ વમન, વિરેચન તથા રૂધિર મોક્ષણ પ્રકરણમાં સાડાતેર પળનો એક પ્રસ્થ ગણાય છે.

आतंकनिग्रह औषधालयमांथी जीवन
 जालवनार प्रसिद्ध थएलां अमृत
 रुप औषधो.

જામનગર (કાઠીયાવાડ).

આતંકનિગ્રહ ઔપધાલયમાં બનતાં જીવન જળવનાર

અમૃત રૂપ ઔપધો—

માલેક—વૈદ્યશાસ્ત્રી, મણીશંકર ગોવિંદજી.

દરેક દવા કેમ વાપરવી વિગેરે જાણતની તમામ સુચનાનું હે-
ડખીલ તે તે દવાની ડખી સાથે મોકલવામાં આવે છે. દરેક દવાનું ટપાલ
ખર્ચ તથા મનાઓરડર ખૂચ જુદુંજ સમજવું.

અમારી દવાઓ વિષે અગતે મળેલાં અસંખ્ય સર્ટિફિકેટોની
છપાવેલ ચોપડીઓ તૈયાર છે. જે અગતે લખવાથી મફત મોકલવામાં
આવે છે, અને તેની સાથે એક અમૂલ્ય પુસ્તક પણ ભેટ આપવામાં આવે
છે. ખાત્રી કરવા માટે જેમને જોઈએ તેમજ મગાવી લેવી, ટપાલ ખર્ચ મો-
કલવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.

અમારા આતંકનિગ્રહ ઔપધાલયમાં એકથી હજારો રૂપીઆ
સુધીની કીંગતના અસંખ્ય ઉત્તમ ઔપધો તૈયાર થાય છે; પણ તેમાંના કેટ-
લાંક ઔપધોમાં ધાતુઓની બરમ વિગેરે આવવાથી અમારી નજર આગળ
રહેલા દરદી સિવાય પરદેશના દરદી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો બ્યાજખી
નહીં ધારતાં પ્રકત વનસ્પતિનાંજ ઔપધો નીચે પ્રમાણે સર્વ લોકનાં ઉપયોગને
માટે બહાર પાડેલાં છે. જેથી દવા મગાવનારાઓએ કોઈપણ જાતની ખીલ-
કુલ દેહેશત નહીં રાખતાં એ અમૃત રૂપ ઔપધોનો એક વખત અવશ્ય
ઉપયોગ કરવો જેથી ખાત્રી થાય; વળી આ ઔપધોના ફાયદા વિષે વધારે
અતિશયોક્તિ નહીં કરતાં તેઓના પ્રકત ખરેખરાજ ફાયદા દર્શાવેલા છે.

આતંકનિગ્રહ—આ નાગની માહાપૌષ્ટિક દવા વિર્યને વધારે છે. બ-
ગડી ગયેલ ગર્ભાશયને સુધારે છે. જુના હઠીલા પ્રમેહ (પરમેજ) પદરનો ના-
શ કરે છે. લોહી સાફ કરે છે. પેસાળમાં થતા ધાતુસ્થાવને અટકાવે છે.
વાદશક્તિમાં વધારો કરે છે. ધરડાને જીવાન બનાવે છે, અને ઢુંકામાં તે-
નું સેવન કરનારને નવું પુરુષત્વ આપી પુષ્ટ બનાવે છે. કિંમત ગોળી ૩૨
ની ડખી ૧ નો રૂ. ૧

નેત્રાનંદ મંદાર—આંખોનું દુખવું, ખીલ, કુલું, ઝામર, પડળ, વિગેરે
આંખના દરદોને દૂર કરી આંખને સતેજ કરે છે. આ દવાના વખાણમાં
વધારે કાંઈ પણ ન કહેતાં આંખની ખીજ દેશી તથા અંગ્રેજી દવાઓની
નિષ્ફળતામાં આ દવાઓનો ઉપયોગ કરવાની અમારી ખાસ બલાગણ

છે. કિંમત તોલા ૧ ની સોગટી ૧ ના ૩. ૨

ત્રણમર્દન—ચાંદાં, ધારાં, જખમ, ભગંદર, ચાંદી, ખસ, લુખસ, દાદર, માથાનું સડવું, તથા વિરેદ્વૈરક વિગેરે ચામડીને લગતાં દરદોથી ગભરાઇ ગયેલા દરદી આ મલગના ઉપયોગથી થોડાજ દિવસમાં દરદથી મુક્ત થાય છે. કિંમત ટુપી ૧ નો ૩. ૧

કાસાંતક—ઉધરસ, શ્વાસ, દમ, છાતીનો દુખાવો વિગેરે દરદો ઉપર ધણીજ ફતેલગંદ રીતે આ દવા અસર કરે છે. વધારે શું લખીએ! કિંમત ગોળી ૫૦ ની ટુપી ૧ નો ૩. ૧

મોતીનો સુરમો—શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે યનાદેલો આ સુરમો આંજવાથી આંખમાં કાંઈ પણ દરદ ઉત્પન્ન થતું નથી અને થયેલાં દરદો દૂર થઈ આંખો ધડપણ સુધી ધણી તેજદાર રહે છે. કિંમત તોલા ૧ નો ૩, ૧૫ દોઢ.

દાદરની દવા—આખે શરીરે ફેલાએલી કાળી યા લાલ દાદરને જરાપણ યજતરા કર્યા વગર જૂજ દિવસમાં અદૃશ્ય કરે છે. દાદરની ખીજ ધણી જાતની દવાઓ વાપરી યાકી ગયેલા દરદીઓને આ દવાની થોડી અજમાએશ લેવા અજ કરવામાં આવે છે. કિંમત તોલા ૨ ની સોગટી ૧ ના આના ૪.

જીવન મૂકી—શરીરને ખરું જીવન આપે છે. શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો રોગ જિત્ત થવા દેતી નથી. આ દવાના સેવનથી ખુદા પુરેષો જીવાન જેવા શક્તિવાન બને છે. કેશ ઘોળા થવા દેતી નથી. વિર્યમાં ધણોજ વધારો કરે છે અને ટુંકામાં ધડપણને દૂર રાખી મોતને નજદીક આવવા દેતી નથી. કિંમત તોલા ૫ નો ૩. ૧.

કોલેરા પીલસ—કોલેરા ઉપર આ દવા ધણી સારી અસર કરે છે. વખતસર પહોંચવાથી કોલેરાની જરા પણ ધારતી રહેતી નથી. કોલેરા જેવા બચંકર દરદમાં આ દવા આપવાની બલામણુ કરવા આ ગોળીની પ્રતેલ અમને ફરજ પાડે છે. તેમજ આ ગોળી ઝાડો, અજીર્ણ, ઉલટી, ઉછાળો, દરકોષ કારણથી પેટનો દુખાવો, ઝાડકાર, તથા હેડકા વિગેરે દરદોનો નાશ કરવામાં પૂરતું પરાક્રમ પ્રગટ કરે છે. કિંમત ગોળી ૩૦ ની ટુપી ૧ નો ૩. ૧

જવરાન્તક— } ગોળી નં. ૧.
 } ગોળી નં. ૨.

દરેક જાતના તાવને માટે ખાસ આ ગોળીઓ તૈયાર કરવામાં આવી

છે. નંબર ૧ ની ગોળી ૧ એક તાવ ચડ્યો હોય ત્યારે આપવાથી તાવ તરત એક અથવા બે મિનિટમાં પસીનો આવી એકદમ જાડુની માફક ઉતરી જાયછે. તાવ ઉતરી ગયા પછી તરત નંબર બેની ગોળી બે સાથે આપવાથી તાવ પાછો ચડતો નથી.

આ શિવાય નંબર બેની ગોળી દરેક જાતના ટાઢીઆ, એકાંતરા, તરીઆ, ચોથીઆ, વિગેરે તાવના દરદીને તાવ આવવાના વખત પહેલાં બે કલાકે બે ગોળી સાથે આપવાથી બિલાડીને દેખી જેમ ઉંદર એકદમ નાશી જાય છે, તેમ તાવ જાગી જાય છે. વળી એ ગોળી શરીરને ઠંડાવત આપે છે, એ તેમાં એક અતિ ઉત્તમ ગુણુ રહ્યોછે. કિમત નંબર ૧ ની ગોળી ૫ ના રૂ. બે અને નંબર બેની ગોળી ૧૦ના રૂ. બે.

જામનગર
આતંકનિમ્બ ઔષધાલય.

}

વૈદ્યશાસ્ત્રી.
મણીશંકર ગોવિંદજી.



૩. ૫૦૦) નું ઇનામ.

બાઝમિત્ર.

આ દવા બાળકોનું જીવન છે બાળકને થતા તાવ, ઉધરસ, ઝાડો શરીર-
નું ગળી જવું, પીંજું પડવું, પેટનું વધવું, વીગેરે દરદોને દૂર કરી બાળકને
હૃષ્ટ યુષ્ટ, બનાવી નીરોગી બનાવે છે. લોહી સુધારે છે, ખરું કૌવત આ-
પી બાંધાને મજબૂત કરી, બાળકને આલાક બનાવે છે. આ દવાની ગોળી
૧૦૦ નો પ્રથમ રૂ. ૧ લેવામાં આવતો હતો, પણ ઘણા મનુષ્ય તરફથી
એક બાજુ તેનાં અતિશય વખાણ થવા લાગ્યાં, અને બીજી બાજુ તેની
બારે કિંમતને લીધે ગરીબ લોકો આ અમૃતરૂપ ઔષધનો ઉપયોગ કર-
વા બે નશીબ રહેવા લાગ્યાં જેથી આ સઘળી અડચણ દૂર કરી હાલ રૂ. ૧
ની ગોળી ૩૦૦ આપવા કરાવ કરવામાં આવ્યો છે. જે કે તેથી તેના વ-
ધતા ઓછા ઉપાડના પ્રમાણમાં અમોને દર વર્ષે પૈસા સંબંધી નુકશાનના
ખાડામાં ઉતરવું પડશે. તોપણ આવી ચમત્કારીક દવા આ પ્રમાણે આપ-
વામાં આપણું આર્ય બાળકો નીરોગી બની લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે તેમાં સં-
તોષ માની તે નુકશાન સહન કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. વળી આ દવાનાં ચમ-
ત્કારિકપણાની વધારે ખાતરીને લીધે એટલે સુધી કહેવાને હીંમત ધરીએ
છીએ કે એ દવાની ઓછામાં ઓછી ૧ અને વધારેમાં વધારે ૩ ડાઘલીનો
ઉપયોગ કર્યા પછી કોઈપણ જાતનો પ્રાયદો થયો નથી એમ ખાતરી કરી આ-
પનારને ઉપર લખ્યું રૂ. ૫૦૦ નું ઇનામ આપવામાં આવશે. માટે આ દ-
વા મગાવવામાં જરા પણ વિચાર કર્યા વગર પોતાનાં બાળકોનું હિત ઇચ્છી
તરત અમોને લખી જણાવવું.

જામનગર
આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

}

વૈદ્યશાસ્ત્રી.
મણીશંકર ગોવિંદજી.



ઝોગણીશમી શહીનો લૈ ભાગ્ય સુધારો, અનાચાર અને નાસ્તિક વિ-
ચારોના ચિત્ર સાથે.

સ્વધર્માભિમાન.

(સુધારા વધારા સાથે ખીજી આવૃત્તિ. ૨૦૦૦ કૌપી.)

આ પુનઃ વિષય ઉગતી વચન આર્થ બાઈઓએ વાંચી મનન કરવા
જેવો હોવાથી તેનો જોગ અને તેમ વિશેષ ફેલાવો કરવા કેટલાક ગુર્જર
અગ્રેસરો અને મિત્રેહ તરફની ભલામણને અનુસરી કેટલાક યોગ્ય ફેરફાર
સાથે ખીજી આવૃત્તિની કિંમત ઘટાડી માત્ર રૂ. ૦૧ રાખી છે. એટલુંજ
નહિ પણ આજની તારીખથી ત્રણ માસ સુધીમાં ગ્રાહક થનાર પાસેથી
નફો રાખ્યા વિના જુજ કિંમત (રૂ. ૦૮) લેવા ઠરાવ કર્યો છે. પુ. નું કદ
લગભગ સોળ પેજ ૨૫૦ પૃષ્ઠનું થવા જાય છે. વિશેષ હકીકત અને વિદ્વા-
નોના અભિપ્રાય પુસ્તકના આકારમાં છપાવેલા છે, તે જાણ્યે તેમણે વાં-
ચવા મંગાવી લેવા.

૨૦ સા. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી ખી. એ.

સામળદાસ કોલેજના સંસ્કૃત પોફેસર અને પ્રિયવદાના તંત્રી આ
પુ. ની પ્રશંસામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સ્વધર્મનું અભિમાન રાખવા માટે તેમાં સારી છટાથી જોસભેર
લખાણ કર્યું છે. ગ્રંથનો વિષય જોગ આવો ઉત્તમ તથા મનન કરવા યોગ્ય
અને ગંભીર છે તેમ તેની ભાષા પણ એકંદરે નિર્દોષ તથા છટાવાળી છે.
સર્વ રીતે જોતાં લખનારને તેના પ્રયત્ન માટે ધણું માન ધટે છે.”

જામનગર.
તા. ૧૦-૪-૮૬

}

જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી
આ. માસ્તર હાઇસ્કૂલ.



